

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

**Διαδρομές ένταξης και διαμόρφωσης
της ταυτότητας των Ποντίων προσφύγων**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Πολύμνια Παραδεισοπούλου

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:

**Καθηγήτρια Κ. Κασιμάτη
Επικ. Καθ. Δ. Παπαδοπούλου
Επικ. Καθ. Μ. Στρατηγάκη**

ΑΘΗΝΑ, ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 2012

Copyright © Πολύμνια Παραδεισοπούλου, 2012

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Πίνακας περιεχομένων

ΠΙΝΑΚΕΣ.....	5
ΧΑΡΤΕΣ.....	5
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	21
1. ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΠΡΟΣ ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ.....	30
2. ΟΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΟΠΤΙΚΗ.....	34
3. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΙ.....	38
3.1 Έθνος.....	39
3.2 Εθνότητα.....	44
4. ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΣΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΚΡΑΤΗ.....	47
4.1 Οικονομική και κοινωνική οργάνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας.....	47
4.2 Διαδικασία αποσταθεροποίησης του οθωμανικού συστήματος.....	54
5. ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ.....	59
6. ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΘΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ.....	64
ΚΕΦΑΛΑΙΟ II: ΠΟΝΤΟΣ.....	70
1. ΑΞΕΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ.....	70
2. ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ.....	72
3. ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ.....	73
4. «ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΠΟΝΤΟΣ».....	75
4.1 Ελληνιστικοί χρόνοι – Ρωμαϊκή περίοδος.....	76
4.2 Βυζαντινή περίοδος.....	77
4.3 Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.....	79
4.4 Οθωμανική περίοδος.....	82
4.4.1 Α' περίοδος (1299 - 1453).....	84
4.4.2 Β' περίοδος (1453 - 1699).....	84
4.4.3 Γ' περίοδος (1699 - 1822).....	89
4.4.4 Δ' περίοδος (1823 - 1908).....	90
4.4.4.1 Δημογραφική Μεταβολή.....	91
4.4.4.2 Διοικητική διαίρεση.....	92
4.4.4.3 Οικονομική δραστηριότητα.....	93
4.4.4.4 Θεσμοί – Εκκλησία και Εκπαίδευση.....	97
4.4.5 Ε' περίοδος (1908 - 1923).....	102
Διωγμός – Ανταλλαγή.....	102
4.4.5.1 Διωγμοί.....	103
4.4.5.2 Το αντάρτικο του Πόντου.....	104
4.4.5.3 Απόπειρες δημιουργίας αυτόνομου κράτους.....	106
4.4.5.4 Η διαφοροποιημένη διαδρομή των Ποντίων του Καυκάσου.....	110
4.4.5.5 Ανταλλαγή.....	112
ΚΕΦΑΛΑΙΟ III: ΕΝΤΑΞΗ.....	116
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ.....	117
1.1 Πρόσφυγας.....	117
1.2 Ένταξη.....	119
1.3 Αποκλεισμός.....	122
1.4 Πολιτική της Αναγνώρισης.....	125
2. ΤΡΟΠΟΙ ΈΝΤΑΞΗΣ.....	127
3. ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΈΝΤΑΞΗΣ.....	130
4. ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ ΈΝΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΈΡΕΥΝΑ.....	131
ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV: ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ.....	134
1. ΟΙ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ.....	135
2. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΑΥΤΙΣΗΣ.....	136
3. ΕΙΔΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ.....	138
3.1 Συλλογική ταυτότητα - Ατομική ταυτότητα.....	138
3.2 Πολιτισμική Ταυτότητα.....	139
4. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΈΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ.....	141
4.1 Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας.....	141

4.2 Σύγχρονες προσεγγίσεις της έννοιας της ταυτότητας.....	144
4.2.1 Δομικός λειτουργισμός.....	145
4.2.2 Δομισμός (Στρουκτουραλισμός).....	146
4.2.3 Δομο-μαρξισμός.....	148
4.3 Μικρο-κοινωνιολογικές θεωρίες.....	149
5. ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ.....	150
5.1 Γλώσσα.....	150
5.2 Η θρησκευτική πίστη.....	153
5.3 Κοινή Ιστορία.....	153
5.4 Τρόποι διαβίωσης.....	154
5.5 Νοηματική «καταληπτότητα».....	154
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΈΡΕΥΝΑ.....	157
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	158
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.....	158
ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΈΡΕΥΝΑΣ.....	162
2.1 Γενικά περί του πεδίου της έρευνας.....	162
2.2 Η πορεία επιλογής του πεδίου.....	163
2.3 Τελική επιλογή του πεδίου της έρευνας.....	166
3. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΈΡΕΥΝΑΣ.....	168
4. «ΔΕΙΓΜΑ».....	169
5. ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΈΡΕΥΝΑΣ.....	171
6. ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΈΡΕΥΝΑΣ.....	172
ΔΟΜΗ ΕΙΣΡΩΩΝ ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥΣ ΈΡΕΥΝΑΣ.....	174
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI : ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ	177
1. ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ.....	178
1.1 Γνώση του επιμέρους τόπου καταγωγής	179
1.2 Περιβάλλον	182
1.2.1 Φυσικό Περιβάλλον.....	182
1.2.2 Δομημένο περιβάλλον.....	186
1.3 Οικονομία.....	190
1.3.1 Αγροτική Οικονομία.....	190
1.3.2 Μεταλλουργία.....	191
1.3.3 Τεχνίτες.....	192
1.3.4 Εμπόριο - Μεταποίηση.....	193
1.4 Μετανάστευση.....	195
1.5 Θεσμοί που διατήρησαν τη διαφοροποιημένη συλλογικότητα.....	197
1.5.1 Θρησκεία.....	198
1.5.2 Εκπαίδευση.....	201
1.6 Σχέσεις με άλλες εθνότητες.....	205
ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΚΑΙ ΈΞΟΔΟΣ.....	209
2.1 Διωγμός	209
2.2 Ανταλλαγή	212
3. Η ΈΝΝΟΙΑ ΤΗΣ «ΠΑΤΡΙΔΑΣ».....	216
4. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ «ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ».....	217
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII: ΕΝΤΑΞΗ.....	222
1. ΤΟΠΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ.....	222
1.1 Κριτήρια και διαδρομές επιλογής	222
1.2 Βασικοί συντελεστές της επιλογής.....	226
1.3 Η «θετική» όψη της προσφυγιάς.....	230
1.4 Πληθυσμιακή σύνθεση.....	231
1.4.1 Πληθυσμιακή μεταβολή- Μεταβατική κατάσταση	232
1.4.2 Τύποι χωριών.....	234
1.4.3 Μετονομασία περιοχών.....	236
1.5 Σχέσεις μεταξύ των πληθυσμών	240
1.5.1 Μουσουλμάνοι ανταλλάξιμοι.....	241
1.5.2 «Ντόπιοι».....	242
1.5.3 Πρόσφυγες άλλων προελεύσεων.....	250
1.5.3.1 Μικρασιάτες.....	251

1.5.3.2 Θρακιώτες.....	255
1.5.4 Πόντιοι διαφορετικών προελεύσεων.....	259
1.5.5 Πόντιοι εγκατεστημένοι σε αμιγή ποντιακά χωριά.....	261
1.5.6 «Κοζανίτες».....	263
1.5.7 «Ελλαδίτες».....	266
2. ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΎΝΤΑΞΗΣ.....	267
2.1 Αρχική κατάσταση – Φτώχεια.....	267
2.2 Απασχόληση.....	271
2.2.1 Πρωτογενής τομέας.....	272
2.2.1.1 Η δουλειά των γυναικών.....	278
2.2.2 Εκβιομηχάνιση.....	280
Ακρινή: «Το 70% των θανάτων συνδέεται με τη ρύπανση του περιβάλλοντος», Εφημερίδα Τα Νέα, Χ. Καρανίκας, 5/1/2007	282
2.2.3 Υπηρεσίες.....	287
2.3 Μετανάστευση.....	290
2.3.1 Εσωτερική-εποχική μετανάστευση.....	290
2.3.2 Εξωτερική μετανάστευση με οικονομικά κίνητρα.....	291
2.3.3 Εξωτερική Μετανάστευση με πολιτικά κίνητρα.....	300
2.4 Στέγαση.....	303
2.4.1 Περιοχές με προϋπάρχουσες κατοικίες.....	304
2.4.2 Περιοχές ανέγερσης νέων κατοικιών.....	306
2.5 Εκπαίδευση.....	309
2.5.1 Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	309
2.5.1.1 Υποδομές.....	310
2.5.1.2 Ο ρόλος της ποντιακής διαλέκτου ως παράγοντα αποκλεισμού.....	310
2.5.1.3 Ο ρόλος των δασκάλων από τον Πόντο.....	313
2.5.2 Δευτεροβάθμια εκπαίδευση.....	314
2.5.3 Τριτοβάθμια εκπαίδευση.....	315
2.5.4 Διαφοροποίηση ως προς το φύλο.....	315
2.6. Πρόσβαση στο πολιτειακό και πολιτικό σύστημα	317
2.6.1 Κράτος και θεσμοί.....	317
2.6.2 Ιδεολογική τοποθέτηση – Συνέπειες.....	324
ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ «ΎΝΤΑΞΗ».....	331
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII: ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ.....	336
1. ΓΛΩΣΣΑ – ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ	336
1.1 Η διαδρομή της ποντιακής διαλέκτου.....	338
1.2 Παραδοσιακή προφορική αφήγηση.....	346
1.2.1 Παρακάθι	346
1.2.2 Παροιμίες – ανέκδοτα.....	356
1.2.3 Τραγούδι.....	360
1.2.4 Θέατρο.....	361
2. ΘΡΗΣΚΕΙΑ.....	363
3. ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ	365
3.1 Μορφή οργάνωσης της οικογένειας.....	365
3.1.1 Κυρίαρχη θέση του άνδρα	365
3.1.2 Όμιλος.....	368
3.1.2.1 Βάφτιση - Ονοματοθεσία.....	372
3.1.2.2 Ενδογαμία – Εξωγαμία.....	375
3.1.3 Ιεραρχία.....	380
3.1.4 Ένα ιδιότυπο έθιμο: «Μαχ».....	381
3.2 Συνήθειες της καθημερινότητας.....	385
3.2.1 Ιδιαιτερότητες του νοικοκυριού.....	385
3.2.2 Τρόπος διατροφής.....	387
3.3 Συναναστροφές, επιλογή κοινωνικού χώρου, Ψυχαγωγία.....	389
3.4 Έθιμα.....	393
3.5 Συλλογική Δράση, Συμμετοχή σε συλλόγους.....	396
4. «ΝΟΗΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΛΗΠΤΟΤΗΤΑ» - ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΞΙΩΝ.....	397
4.1 Δουλειά ως αξία καθ' εαυτή	398
4.2 Δημιουργικότητα.....	401
4.3 Αυτονομία	402
4.4 Επιμονή - εγωισμός.....	403
4.5 Υπερβολή.....	406

4.6 Ταύτιση λόγων και έργων	406
5. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ.....	408
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	415
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	427
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	429

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΑ.....	29
ΠΙΝΑΚΑΣ 2: ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΪΡΕΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ.....	93
ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ, ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΑΝΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΟΝΤΟ...98	
ΠΙΝΑΚΑΣ 4: ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΑΝΑ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟ ΑΠΟΧΩΡΗΣΗΣ....	113
ΠΙΝΑΚΑΣ 5: ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΝΑ ΧΩΡΙΟ ΚΑΙ ΤΥΠΟ ΧΩΡΙΟΥ.....	167
ΠΙΝΑΚΑΣ 6: ΚΑΤΑΝΟΜΗ "ΔΕΪΓΜΑΤΟΣ" ΑΝΑ ΓΕΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΛΟ.....	169
ΠΙΝΑΚΑΣ 7: ΚΑΤΑΝΟΜΗ "ΔΕΪΓΜΑΤΟΣ" ΑΝΑ ΧΩΡΙΟ, ΓΕΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΛΟ.....	170
ΠΙΝΑΚΑΣ 8: ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΑΦΗΓΗΣΕΩΝ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΑΝΑ ΓΕΝΙΑ.....	178
ΠΙΝΑΚΑΣ 9: ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΈΡΕΥΝΑΣ.....	233
ΠΙΝΑΚΑΣ 10: ΑΠΟΧΩΡΗΣΗ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΈΡΕΥΝΑΣ.....	233
ΠΙΝΑΚΑΣ 11: ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΥΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΤΗΣ ΈΡΕΥΝΑΣ	234
ΠΙΝΑΚΑΣ 12: ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΙΑ ΧΩΡΙΩΝ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ.....	237
ΠΙΝΑΚΑΣ 13: ΕΝΔΟΓΑΜΙΑ - ΕΞΩΓΑΜΙΑ ΑΝΑ ΓΕΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΛΟ.....	376
ΠΙΝΑΚΑΣ 14: ΕΝΔΟΓΑΜΙΑ - ΕΞΩΓΑΜΙΑ ΣΤΗ Γ' ΓΕΝΙΑ ΑΝΑ ΦΥΛΟ.....	378

ΧΑΡΤΕΣ

Χάρτης 1: Οι ελληνικές αποικίες στον Εύξεινο Πόντο, 7 ^{ος} -4 ^{ος} π.Χ. αιώνας.....	75
Χάρτης 3: Βόρεια παράλια της Μικράς Ασίας.....	105
Χάρτης 4 : Επαρχία Εορδαίας.....	174
Χάρτης 5: Λιγνιτικό Κέντρο Πτολεμαΐδας	292

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας διατριβής είναι η διερεύνηση των διαδρομών που ακολούθησαν οι Πόντιοι πρόσφυγες για να ενταχθούν στην ελλαδική κοινωνία, καθώς και οι συνέπειες των διαδρομών αυτών στη διατήρηση ή διαφοροποίηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Οι ερευνητικές υποθέσεις που τέθηκαν είναι:

1. Η διαδικασία πλήρους ένταξης των Ποντίων προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, έχει ως αφετηρία την τρίτη γενιά. Οι βίοι των δύο προηγούμενων γενεών αναλώθηκαν, της μεν πρώτης στον αγώνα για επιβίωση, της δε δεύτερης στην προσπάθεια ισορρόπησης στο κοινωνικό περιβάλλον.
2. Καθ' όλη τη διαδρομή, μέσω των τριών γενεών των Ποντίων προσφύγων προς την πλήρη ένταξη, η ιδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα παρέμεινε διακριτή, διατηρώντας την πολιτισμική συνέχεια της προσφυγικής ομάδας.

Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη.

Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται οι ιστορικές και κοινωνικές εξελίξεις, που οδήγησαν τους Πόντιους στην προσφυγιά και αποσαφηνίζονται τα νοήματα των όρων «ένταξη» και «ταυτότητα».

Το δεύτερο μέρος αφορά στην εμπειρική έρευνα, η οποία διενεργήθηκε, διά της βιογραφικής μεθόδου, στις τρεις πρώτες γενιές των ποντίων προσφύγων και σε τριών τύπων χωριά: (i) αμιγή ποντιακά, (ii) μικτά προσφυγικά, (iii) μικτά προσφύγων και γηγενών, της Εορδαίας, περιοχής μεγάλης συγκέντρωσης ποντιακού πληθυσμού.

Ως προς την ένταξη ερευνήθηκαν: η επιλογή τόπου εγκατάστασης, οι σχέσεις με τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες, οι διαδρομές πρόσβασης στην απασχόληση, στη στέγαση, στην εκπαίδευση και στο πολιτειακό και πολιτικό σύστημα.

Ως προς την ταυτότητα εξετάσθηκαν η διαδρομή της διαλέκτου, η συνείδηση της κοινής ιστορίας, ο τρόπος διαβίωσης, το αξιακό σύστημα και η νοηματική «καταληπτότητα».

Η ανάλυση των αφηγήσεων των βίων των Ποντίων προσφύγων, επιβεβαίωσε τις υποθέσεις:

Η πλήρης ένταξης ξεκίνησε από τη γ' γενιά, ως αποτέλεσμα της υπερβάλλουσας προσπάθειας των δύο προηγούμενων γενεών, που βίωσαν στιγματισμό και αποκλεισμό.

Η ποντιακή πολιτισμική ταυτότητα παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανθεκτική και ισχυρή, άλλοτε σε αντιπαράθεση και άλλοτε σε σύμπλευση με την εθνική ταυτότητα.

Λέξεις κλειδιά: Πόντος, Συνθήκη της Λωζάνης, προσφυγιά, κοινωνικός αποκλεισμός, πολιτισμική ταυτότητα.

ABSTRACT

Objective of this thesis is to investigate the ways followed by the Greek refugees of Pontos, the Black Sea region, in order to integrate into Greece; also to investigate the implications of these ways upon the conservation or differentiation of their cultural identity.

The research hypotheses tested were:

1. The process of full integration of Pontic Greek refugees into the local society has only started with their 3rd generation. The lives of the 1st generation were consumed in a struggle for survival and those of the 2nd in an attempt to stabilize within the social environment.
2. Throughout this process, as all three generations of Pontic Greek refugees were striving to assimilate, their particular cultural identity remained distinct, maintaining the cultural continuity of the group.

The thesis is divided into two parts.

The first part examines the historical and social developments that resulted in the forced migration of the Pontic Greeks from Turkey to Greece and clarifies the meanings of the terms "integration" and "identity."

The second part relates to the empirical research, through biographical method, among three generations of Pontic Greek refugees and in three types of villages: (i) exclusively inhabited by Pontic refugees; (ii) inhabited by Pontic and other Asia Minor refugees; and (iii) inhabited by refugees and local people. All three types of villages were in Eordaea, an area of high concentration of Pontic population, located in North Western Greece.

Integration was tested against the choice of place of settlement, the relations with other ethnic groups, and the ways of access to employment, to housing, to education and to the state and political system.

Identity was tested against the evolution of dialect, the awareness of common history, the lifestyle and the value system.

The analysis of the narratives of the Pontic Greek refugees asserted the validity of the hypotheses:

- Overall integration started with the third generation, as a result of the excess efforts of the two previous generations which experienced discrimination and exclusion.
- The Pontic Greek cultural identity remains largely resistant and strong, sometimes in conflict and other times in line with the overall national identity.

Keywords: Pontos, Treaty of Lausanne (1923), population exchange and forced migration, social exclusion, cultural identity.

Στη μαμά μου

Σήμερα, μετά την επίσκεψη στην Παναγία τη Σουμελά και το μεσημεριανό φαγητό, ξεκινήσαμε με ένα ντολμούς, δέκα άνθρωποι, για τη Μονή του Αγίου Γιώργη του Περιστερεώτα. Τρία λευκά περιστερία, σύμφωνα με την παράδοση, οδήγησαν και υπέδειξαν σε τρεις καλόγερους τη θέση ανοικοδόμησης του μοναστηριού. Το ντολμούς είναι ένα μικρό λεωφορείο, έχει πόρτα που ανοίγει συρόμενη στο πλάι και χωράει 10-15 ανθρώπους. Το συγκεκριμένο ντολμούς είναι παλιό, θυμίζει λεωφορείο της περιόδου του '60 στην Αθήνα. Η διαδρομή εξαιρετική. Ο δρόμος πηγαίνει παράλληλα με έναν παραπόταμο του Πυξίτη, Γαλανός ποταμός, μέχρι ενός σημείου, που πάλι διακλαδώνεται με άγνωστο όνομα. Πυκνή βλάστηση. Φουντουκίες (λεπτοκάρφα!), βελανιδιές, πλατάνια, λεύκες, συκίες, ακακίες, πεύκα κωνοειδή, καλαμποκίες, αμπέλια. Θάμνοι και φτέρες. Χωματόδρομος βατός, αλλά δύσκολος. Από πάνω κρεμασμένες οι απόκρημνες πλαγιές των Ποντιακών Άλπεων, καλυμμένες με μαύρα πανύψηλα έλατα. Το ντολμούς χοροπηδώντας και ασθμαίνοντας ανεβαίνει στο όρος Πυργί. Μετά μια ώρα φτάσαμε σ' ένα γεφύρι. Ο δρόμος συνεχιζόταν και πέρα από αυτό. Εμείς σταματήσαμε, καθώς τα ερείπια της Μονής ήταν προς ένα μονοπάτι βορειοανατολικά. Εκεί ακριβώς, απέναντι από το γεφύρι, ήταν κτισμένο ένα τούρκικο σπίτι. Βγήκαν να μας υποδεχθούν μια γυναίκα με μαντίλα στο κεφάλι, δυό νέοι άντρες, μια κοπέλα και δυό μικρά παιδιά. Η γυναίκα μιλούσε ποντιακά και ένας από τους νέους ελληνικά. Αγκαλιαστήκαμε και φιληθήκαμε με μεγάλη συγκίνηση. Στη μέση του πουθενά να ακούς τη γλώσσα σου ήταν ένα τρυφερό χέδι στ' αυτιά σου. Κουβεντιάσαμε λίγο στα όρθια, προχωρήσαμε όλοι μαζί προς το μονοπάτι, απ' όπου μας έδειξαν ψηλά τα ερείπια της Μονής, στην κορυφή ενός απόκρημνου βράχου. Χωριστήκαμε και συνεχίσαμε μόνοι μας. Ο δρόμος δύσκολος. Κακοτράχαλο μονοπάτι. Μια πέτρες, μια λιθόστρωτο, μια χώμα, μια ρίζες που συγκρατούσαν το χώμα, στήριζαν και οδηγούσαν τα βήματά μας. Σε λίγο το μονοπάτι άρχισε να γίνεται απαγορευτικά στενό και δύσβατο. Οι τέσσερις γυναίκες της παρέας εγκατέλειψαν. Μετά από μισή ώρα εγκατέλειψα κι εγώ. Από εκείνη την ώρα

ξεκίνησε να λειτουργεί μέσα μου, με μεγάλη ένταση, ένα αίσθημα ελευθερίας. Αυτό το αίσθημα που θέλω να κρατήσω σαν φυλαχτό.

Μόνη μου πάνω στο απόκρημνο βουνό. Από τη μια μεριά ο δύσβατος βράχος, που στην κορυφή του υψώνονταν τα ερείπια της Μονής. Πίσω μου οι απέραντες Ποντιακές Άλπεις. Θεόρατες, σκοτεινές, μαύρες μεσ' την πυκνή τους βλάστηση, απόκρημνες, απόκρυφες και μυστικές. Σουρούπωνε. Αρχισα να κατεβαίνω το μονοπάτι μέσα στο μαγευτικό δάσος, όλα γύρω μου μοσχοβολούσαν, το χώμα βρεμένο από την πρόσφατη βροχή. Έστρεψα το βλέμμα μου προς τις Ποντιακές Άλπεις και τ' άφησα ελεύθερο. Είδα τις αμαζόνες και τους κένταυρους να τρέχουν στις πλαγιές. Κάθισα σ' ένα βράχο. Αμαζόνα κι εγώ, με παπούτσια adidas, τσαντάκι converse, παντελόνι marks and spencer, ινδική πουκαμίσια και μαντήλι benetton.

Πώς πραγματοποιείται αυτό το άλμα προς το χάος του χρόνου;

Σηκώθηκα και συνέχισα να κατεβαίνω. Θυμήθηκα το Δημήτρη Νόλλα, καλή του ώρα, «Αμαζόνειος τόπος αιώνιος»¹. Στο τέλος του μονοπατιού βρήκα το τούρκικο σπίτι. Μπροστά του ένα μικρό κτίσμα, μια αποθήκη με αγροτικά εργαλεία που μου φάνηκαν πρωτόγονα. Οι γυναίκες της παρέας είχαν μπει μέσα. Τα παπούτσια όλα στην εξώθυρα. Έβγαλα κι εγώ τα δικά μου, με μια αμηχανία να πεταρίζει στην ψυχή μου. Η γυναίκα του σπιτιού με κάλεσε να μπω μέσα, με πήρε αγκαλιά και μ' έβαλε να κάτσω σ' ένα στρώμα στο πάτωμα γύρω από ένα σοφρά, όπου καθόντουσαν όλες οι γυναίκες. Πάνω στο σοφρά σερβιρισμένο κόκκινο τσάι, σε μικρά γυάλινα διαφανή φλιτζανάκια, ψωμί και βούτυρο. Κι άρχισε να ξετυλίγεται μια ιστορία. Ένιωθα τη μισή αλήθεια και το μισό ψέμα. Αφέθηκα όμως να τα πιστέψω όλα.

[...]

Νύχτωσε. Επιτέλους κατέβηκαν κι οι άλλοι. Η ανάβαση ήταν πολύ δύσκολή, χειρότερη η κατάβαση. Μπήκαμε στο ντολμούς. Αρχίσαμε να κατεβαίνουμε. Ο οδηγός έβαλε στη διαπασών ποντιακή μουσική. Καθόμουν στο τελευταίο κάθισμα. Στα παράθυρα πίσω μου κουρτινάκι με κρόσσι, στεφάνι καρδιά με πλαστικά λουλούδια. Έξω μαύρη νύχτα, όλα τα φώτα του ντολμούς αναμμένα. Σηκώθηκε από την παρέα ένας 'ρωσοπόντιος', αμίλητος μέχρι εκείνη τη στιγμή,

¹ Επιφυλλίδα στην εφημερίδα Καθημερινή, 4/3/2001

που είχε έρθει το '68 στην Ελλάδα από την Τασκένδη, μ' ένα πρόσωπο σταχτί και χαραγμένο από τις ρυτίδες, που στο βάθος διακρίνονταν με δυσκολία δύο μικρά καταγάλανα ματάκια, σαν μικροσκοπικά θραύσματα ουρανού μέσα στη στέπα, κι άρχισε να χορεύει. Ο τούρκος οδηγός χόρευε κι αυτός, στην αρχή καθιστός, κουνώντας τους ώμους του πάνω απ' το τιμόνι και στη συνέχεια σηκωνότανε όρθιος, κάθε τόσο, εγκαταλείποντας το τιμόνι και χόρευε. Δεξιά γκρεμός. Το ντολμούς χοροπηδούσε. Δέκα άνθρωποι κι ο οδηγός έντεκα, μέσα στη μαύρη νύχτα και στα μαύρα βουνά, έφτιαζαν πανηγύρι. Ένα κινούμενο, φωτεινό πανηγύρι.

Αυτοί ήταν δύο χρόνοι χαράς. Δύο χρόνοι συμπτυκνωμένοι και ταυτόχρονα απλωμένοι. Δύο χρόνοι ελευθερίας. Ο ένας πάνω στα ποντιακά βουνά, μέσα στη φύση κι ο άλλος μέσα στους ανθρώπους, την κοινωνία, τον πολιτισμό. Τραπεζούς, Μάτσικα, Γαλανός ποταμός, Μονή Περιστερεώτα. Η καρδιά χτυπά να φύγει από τη θέση της. Η ψυχή χτυπά να βγει απ' τα δεσμά της. Ελευθερία!

15 Αυγούστου 2002²

² Απόσπασμα του ημερολογίου μου από το ταξίδι μου στον Πόντο

Πρόλογος

Η παρούσα διατριβή αποτελεί μέρος της προσωπικής μου πορείας αυτογνωσίας και υπαρξιακής αναζήτησης. Απαρτίζεται από τις απαντήσεις που δόθηκαν στα ερωτήματα που προέκυψαν μέσα σε αυτή τη διαδρομή. Ήταν ένας τρόπος, κι ένας τόπος, να κατανοήσω τη θέση μου μέσα στον κόσμο, καθώς ένα μέρος του εαυτού μου, που σε όψιμο στάδιο συνειδητοποίησα τη βαρύτητά του, είναι η ποντιακή μου ταυτότητα. Η συνέπειες αυτού του μέρους της ταυτότητάς μου ήταν πολλαπλές στη ζωή μου, αλλά πάντα ασυνείδητες. Η συνείδηση αναδύθηκε ως «έκλαμψη», κατά την προ δεκαετίας επίσκεψή μου στον Πόντο, όπως παραθέτω στο υπερκείμενο απόσπασμα του ημερολογίου μου από το ταξίδι αυτό, ή μήπως «ενόραση» όπως θα έλεγε ο **Μπέρζονας**; Καθώς,

«Στον άνθρωπο, η συνείδηση είναι κατά κύριο λόγο διάνοια. Θα μπορούσε, θα όφειλε, καθώς φαίνεται, να είναι επίσης και ενόραση. [...] Βέβαια η ενόραση είναι παρούσα, αλλά αόριστη και κυρίως ασυνεχής. Είναι ένα σχεδόν σβησμένο φανάρι, που αναλάμπει από καιρού εις καιρόν, μόλις για κάποιες στιγμές. Πλην όμως λάμπει οσάκις υπάρχει ζωτικό συμφέρον. Ρίχνει το φως του στην προσωπικότητά μας, στην ελευθερία μας, στη θέση που κατέχουμε στο σύνολο της φύσης, στην καταγωγή μας, ίσως μάλιστα και στο πεπρωμένο μας. Ρίχνει ένα τρεμάμενο και ασθενικό φως, το οποίο όμως διαλύει το σκοτάδι της νύχτας μέσα στο οποίο μας αφήνει η διάνοια.»³

Η αναδυθείσα μνήμη, ως συνείδηση της διάρκειάς μου μέσα στο χρόνο, οδήγησε στο στιγμιαίο, και ταυτόχρονα παρατεταμένο σε ένταση και έκταση, άγγιγμα της ελευθερίας.

Ταλαιπωρήθηκα αρκετό καιρό αγνοώντας πώς να χειραγωγήσω αυτό το φαινόμενο - την «έκλαμψη» - έως ότου αποκαλύψω στον εαυτό μου ότι ο τρόπος να το προσεγγίσω είναι η συστηματική μελέτη του.

Ταλαιπωρήθηκα αρκετό καιρό ακόμα αμφιταλαντευόμενη να αποτολμήσω να προσεγγίσω την καθηγήτρια **Κούλα Κασιμάτη**. Αυτό ήταν το κομβικό σημείο της διαδρομής. Η αμεσότητα και η ευθύτητα που αντιμετώπισε την αναζήτηση μιας παλιάς ξεχασμένης φοιτήτριάς της, αποδεχόμενη το ρόλο της επιβλέπουσας της διατριβής, άνοιξε διάπλατα το δρόμο προς αυτό το ταξίδι. Το ελάχιστο που μπορώ να

³ **Bergson H.** (2009) *Η δημιουργική εξέλιξη*, (μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Γ. Πρελορέντζος), Αθήνα: Πόλις, σελ. 254

εκφράσω είναι **ευχαριστώ** για την επιστημονική ελευθερία της, που κατέληγε διακριτικά στην τοποθέτηση των ορίων, για τη διαθεσιμότητά της ανά πάσα στιγμή, για την πολύτιμη και πλήρη βοήθεια και συμπαράσταση καθ' όλη τη διαδρομή της διατριβής.

Πέρα από την, αγαπημένη μου πλέον, καθηγήτρια Κούλα Κασιμάτη θέλω να ευχαριστήσω:

Τον καθηγητή Νίκο Πετραλιά, που ήταν ο πρώτος στον οποίο έθεσα τον προβληματισμό μου για την έρευνα και σοφά με κατεύθυνε, που διάβασε και έκανε παρατηρήσεις στο θεωρητικό μέρος κατά το πρώιμο στάδιο της διατριβής και κυρίως που είναι πάντα, πέρα από τη δική του επίγνωση και θέληση, σταθερό σημείο αναφοράς της ζωής μου.

Τον καθηγητή Νίκο Ναγόπουλο, που φώτισε την άγνοιά μου, δίνοντάς μου τις σωστές κατευθύνσεις ως προς τη θεωρητική αναζήτηση κατά την περίοδο υποβολής της πρότασης.

Τον καθηγητή Γεράσιμο Κουζέλη, που με δέχθηκε ως επισκέπτρια φοιτήτρια στο εξαιρετικό μάθημά του «Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών», αποσαφηνίζοντας ζητήματα επιστημολογίας, άγνωστα σε μένα, που μου δημιουργούσαν ανασφάλειες και καθηλώσεις.

Τον καθηγητή και φίλο μου Ζαχαρία Δεμαθά, που με βομβάρδιζε με ατελείυτες γνώσεις, πληροφορίες και βιβλιογραφικές αναφορές, διευρύνοντας κριτικά την οπτική μου.

Τον φίλο μου διδάκτορα Γιάννη Κασκαμανίδη, δάσκαλο στη Φλώρινα, για την πλήρη διαθεσιμότητά του όποτε προέκυπταν νέα ερωτήματα, για τις ουσιαστικές συζητήσεις και συγκρίσεις μας πάνω στην ποντιακή ταυτότητα και για τα εξαιρετικά κείμενά του σχετικά με διάφορες εκφάνσεις του ποντιακού ζητήματος.

Το «δάσκαλό» μου Στέλιο Ράμφο, που την τελευταία εικοσαετία διεύρυνε τους ορίζοντες μου, διδάσκοντάς με τη δυναμική της ύπαρξης, αποδεσμεύοντάς με από στείρες ακινήσεις.

Πέρα από τους ανθρώπους της ακαδημαϊκής κοινότητας, που με κατεύθυναν επιστημονικά, η αρωγή μίας επί πλέον ομάδας ανθρώπων ήταν καθοριστική για την πορεία της διατριβής μου. Σε αυτή την ομάδα συμπεριλαμβάνονται:

Η φίλη μου Πέννυ Γεωργιάδου, για την προθυμία της να συμμετάσχει στις πειραματικές συνεντεύξεις, βοηθώντας με να αποσαφηνίσω και να οριστικοποιήσω τη δομή των βιογραφιών. Διαδραμάτισε επίσης το ρόλο του συνδέσμου με τα χωριά Χαραυγή και Ακρινή. Μαζί με την Πέννυ θέλω να ευχαριστήσω τους γονείς της, Σάκη και Σοφούλα, καθώς και τον αδελφό της Νίκο, για τη στήριξη και τη φιλοξενία που μου παρείχαν κατά την παραμονή μου στην περιοχή της έρευνας.

Ο φίλος μου Χρήστος Χαντζαρίδης, που ήταν ο σύνδεσμός πρόσβασης στο χωριό Αναρράχη, αλλά και ο εκφραστής της αυθεντικής ποντιακής ταυτότητας, που αναδύεται από το μέταλλο της φωνής του, τον άμεσο τρόπο εκφοράς του λόγου του και τις ανεπανάληπτες ποντιακές παροιμίες, που αυθόρμητα συμπεριλαμβάνονται στο λόγο του ανεξάρτητα από το θέμα συζήτησης.

Η φίλη μου Δέσποινα Εξακουστίδου, πάντα παρούσα όντας απύουσα, για την εξαιρετική ευφυΐα της, για την προτροπή της να επισκεφθώ τον Αι Γιώργη τον Περιστερεώτα, για τις σποραδικές, πάντα καίριες, επισημάνσεις της και για την ανεπανάληπτη ποντιακή της ταυτότητα.

Όλοι οι συμμετέχοντες άμεσα ή έμμεσα στην έρευνα και ιδιαίτερα η Νόπη Ανδρεάδου, σύνδεσμος πρόσβασης στα χωριά Άρδασσα και Αναρράχη, καθώς και η μητέρα της Βαρβάρα, φιλόξενη, αυθεντική και δυναμική Πόντια πρόσφυγας, που παρείχε μία από τις πληρέστερες και ειλικρινέστερες βιογραφίες.

Η Μαρούσα Ιωσηφίδου και ο αδελφός της Στέφανος, που συμμετείχαν στο αρχικό και πειραματικό στάδιο της έρευνας, παρέχοντάς μου την πληρέστερη βιογραφία, που αναδείχθηκε ως μοναδική, καθώς όλες οι επόμενες ήταν στην ουσία επανάληψή της.

Επίσης θέλω να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, συγκεκριμένα:

Την «αδελφή», φίλη μου και μητέρα της «πνευματικής κόρης» μου Δάφνης, Βαγγελιώ Γαγλία, που παρακολούθησε εκ του σύνεγγυς, βήμα προς βήμα, την πλήρη διαδρομή της αναζήτησής μου, επαναφέροντάς με στην ειλικρίνεια και την αλήθεια, με τις πηγαίες, πνευματώδεις και πάντα εύστοχες παρατηρήσεις της.

Την «αδελφή», παιδική μου φίλη και «πνευματική μητέρα» της κόρης μου, Μαρία Στρατηγάκη, για πολλούς λόγους, κυρίως όμως για το ταλέντο της να οδηγεί «φυσικά» τα πράγματα στη λύση τους. Χωρίς τη Μαρία, που ήταν ο άνθρωπος που εμπιστευτήκα τη φροντίδα της, εννιάχρονης τότε, κόρης μου κατά το ταξίδι μου στον

Πόντο, το ταξίδι αυτό δεν θα είχε πραγματοποιηθεί και αιτιακά πιθανόν ούτε η παρούσα διατριβή.

Την εξαδέλφη μου Έλενα Κεχαγιά, που πρόθυμα μου έδωσε την πρώτη πειραματική βιογραφία, από την πλευρά των αστών Ποντίων, που ξεκαθάρισε το εύρος των δυνατοτήτων μου ως προς την έρευνα.

Τους αδελφούς μου, Νίκο και Δάνο Παραδεισόπουλους, που ήταν πάντα πρόθυμοι να ικανοποιήσουν τις συχνά υπερβολικές απαιτήσεις μου, ο πρώτος διαβάζοντας και διορθώνοντας την υποβληθείσα πρόταση της διατριβής, ο δεύτερος δημιουργώντας τους εξαιρετικούς χάρτες του Πόντου, που παρουσιάζονται στη διατριβή. Και όχι μόνο. Προκαλώντας, με τον οικείο πλέον, από την πολύχρονη κοινή μας ζωή, τρόπο, ενδυνάμωναν το «πείσμα» μου να φέρω σε πέρας αυτή τη δουλειά.

Το σύζυγό μου, Χρήστο Μούρτο, που υπέμεινε όλο αυτό το διάστημα την επίμονη ενασχόλησή μου με το θέμα, την προθυμία του να διαβάζει και να κάνει παρατηρήσεις στα γραφόμενα, την ψυχολογική στήριξη που μου παρείχε κάθε φορά που αμφισβητούσα τη δουλειά μου.

Την κόρη μου Μαρία, που ήταν συμπαραστάτισσα σε όλη αυτή τη διαδρομή, παρέχοντάς μου κουράγιο, αλλά και άπλετο χρόνο, καθώς με αποδέσμευε από οποιονδήποτε αντιπερισπασμό, αναλαμβάνοντας εξ ολοκλήρου, με απόλυτη επιτυχία, τις δικές της απαιτητικές ευθύνες.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω τη μητέρα μου, Αναστασία – Βικτωρία Παραδεισοπούλου, που συμπαραστάθηκε αναλαμβάνοντας αγόγγυστα ευθύνες δικές μου καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής, αλλά κυρίως που είναι «παράδειγμα» επιμονής και πείσματος, εργατικότητας και αισιοδοξίας, μέσω της δυναμικής αυθεντικής ποντιακής της ταυτότητας.

Εισαγωγή

Με την παρέλευση ενός σχεδόν αιώνα από το προσφυγικό ρεύμα των Ελλήνων του Πόντου προς την Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, μεταξύ του προκύψαντος, από τη νέα οριοθέτηση, Ελληνικού κράτους και του νεοσύστατου Τουρκικού κράτους, έχουν απομείνει ελάχιστοι επιζώντες από τους πρόσφυγες της πρώτης γενιάς. Τα παιδιά τους, πρόσφυγες δεύτερης γενιάς, είναι ήδη ηλικιωμένοι. Τα παιδιά των παιδιών τους - τα εγγόνια τους - πρόσφυγες τρίτης γενιάς, είναι μεσήλικες. Σήμερα στην Ελλάδα υπάρχουν ήδη τέταρτης, πέμπτης και έκτης γενιάς απόγονοι εκείνων των πρώτων Ποντίων προσφύγων των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Σκοπός της παρούσας διατριβής είναι η διερεύνηση των διαδρομών που επέλεξαν ή υποχρεώθηκαν να ακολουθήσουν οι Πόντιοι πρόσφυγες των τριών πρώτων γενεών για να ενταχθούν στην ελλαδική κοινωνία, καθώς και οι συνέπειες των διαδρομών αυτών στη διατήρηση ή διαφοροποίηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας.

Συγκεκριμένα οι ερευνητικές υποθέσεις, που τέθηκαν στην κρίση επιβεβαίωσης ή απόρριψης, διατυπώνονται ως εξής:

1. Η διαδικασία πλήρους ένταξης των Ποντίων προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας, έχει ως αφετηρία την τρίτη γενιά. Οι βίοι των δύο προηγούμενων γενεών αναλώθηκαν: της μεν πρώτης στον αγώνα για την επιβίωση, της δε δεύτερης στην προσπάθεια κατανόησης και αναζήτησης τρόπων ισορρόπησης στο κοινωνικό περιβάλλον.
2. Καθ' όλη τη διαδρομή, μέσω των τριών γενεών, των Ποντίων προσφύγων προς την πλήρη ένταξη στην ελλαδική κοινωνία, η ιδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα παρέμεινε, με διακυμάνσεις, συνειδητά ή ασυνείδητα, διακριτή, διατηρώντας την ιστορική συνέχεια της προσφυγικής ομάδας.

Η διατριβή είναι δομημένη ως ακολούθως:

Το πρώτο μέρος, που έχει ως στόχο να εφοδιάσει με τις απαραίτητες έννοιες την εμπειρική διερεύνηση, αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται (i) η σύντομη περιγραφή του ιστορικού πλαισίου - των οικονομικών, πολιτικών, ιδεολογικών και κοινωνικών μεταβολών - το οποίο

προηγήθηκε, προετοίμασε το έδαφος και τελικά προκάλεσε την προσφυγιά των Ελλήνων του Πόντου. (ii) Η ερμηνευτική προσέγγιση, μέσα από τη ψυχαναλυτική οπτική, τόσο της ανάγκης του ανθρώπου να ζει σε ομάδες, όσο και του απαραίτητου συνδετικού δεσμού που συγκρατεί και συντηρεί τη συνοχή της ομάδας. (iii) Η συζήτηση περί των εννοιών «έθνος» και «εθνότητα», δύο από τις μορφές ανθρώπινων ομαδοποιήσεων/συλλογικοτήτων, που αφορούν στο υπό εξέταση ζήτημα. (iv) Η παρουσίαση της οικονομικής - κοινωνικής οργάνωσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και οι οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές, που οδήγησαν στη διάσπαση της και στην ανάπτυξη των εθνικών κρατών στα Βαλκάνια.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται ο Πόντος ως γεωγραφική ενότητα, καθώς και η παρουσία των Ελλήνων στην περιοχή από την αρχαιότητα μέχρι, τη μερική έξοδό τους, το 1922. Το κεφάλαιο αυτό υποστηρίζει το μέρος της εμπειρικής έρευνας που αφορά στην «υποκειμενική αντίληψη της ιστορίας».

Στο τρίτο κεφάλαιο επιδιώκεται η αποσαφήνιση των ζητημάτων ένταξης διαφορετικών εθνοτικών - πολιτισμικών ομάδων στα ήδη παγιωμένα και σε ένα βαθμό ενοποιημένα, κυρίαρχα πάντως, εθνικά κράτη. Το κεφάλαιο αυτό υποστηρίζει το κεφάλαιο της εμπειρικής έρευνας που αφορά στην «ένταξη» των Ποντίων προσφύγων στον ελλαδικό χώρο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εκτίθεται η διαδικασία συγκρότησης των ταυτοτήτων, τα είδη τους και η αλληλεπίδρασή τους, οι σχετικές κοινωνιολογικές θεωρίες και η ανασυγκρότησή τους ως προς τις ανάγκες της έρευνας και τέλος η επιλογή των βασικών συνιστωσών της εθνοτικής - πολιτισμικής ταυτότητας, στη βάση των οποίων προσεγγίζεται το αντίστοιχο το κεφάλαιο της εμπειρικής έρευνας, που αφορά στις «διαδρομές της ποντιακής ταυτότητας», τη σταθερότητα ή μεταβλητότητά της μέσα στο χρόνο.

Το δεύτερο, εμπειρικό, μέρος της διατριβής αφορά στην επιτόπια έρευνα και αποτελείται από τα ακόλουθα κεφάλαια:

Το πέμπτο κεφάλαιο, στο οποίο παρουσιάζεται η μεθοδολογία. Ως μέθοδος συλλογής του ερευνητικού υλικού επιλέχθηκε η βιογραφική προσέγγιση καθώς κρίθηκε ως η πλέον κατάλληλη να καλύψει τομείς που αναδεικνύουν το βίωμα της προσφυγιάς, την ένταξη σε διαφοροποιημένο πολιτισμικό περιβάλλον, καθώς και τους συντελεστές και τις διαδικασίες που επιδρούν στη διαμόρφωση των πολιτισμικών ταυτοτήτων.

Μέσω της επιλογής της βιογραφικής μεθόδου κρίνεται ότι αποφεύχθηκε ο κίνδυνος συλλογής γενικών και θεωρητικών πληροφοριών, που θα αδυνατούσαν να προσεγγίσουν ερμηνευτικά τους ίδιους τους πρόσφυγες, τα υποκείμενα της έρευνας.

Ως πεδίο της έρευνας επιλέχθηκε η περιοχή της πρώην επαρχίας Εορδαίας του νομού Κοζάνης, που ικανοποίησε τα κριτήρια της μικρότερης δυνατής αλλοίωσης, της μεγάλης συγκέντρωσης σχετικού πληθυσμού, της ομοιογένειας των κοινωνικών χαρακτηριστικών και της διάρκειας μέσα στο χρόνο.

Τα επόμενα κεφάλαια του δεύτερου μέρους της διατριβής αφορούν στην έρευνα αυτή καθ' εαυτή και διαρθρώνονται ως εξής:

Στο έκτο κεφάλαιο, καταγράφεται ο τρόπος που έχει εγγραφεί η ιστορία του ποντιακού ελληνισμού στη συνείδηση των Ποντίων προσφύγων και ο ρόλος που διαδραματίζει η αντίληψη αυτή στη διατήρηση ή όχι της ταυτότητάς τους. Δύο είναι οι βασικές συνιστώσες του κεφαλαίου, ο τόπος καταγωγής και ο διωγμός.

Στο έβδομο κεφάλαιο, εξετάζονται οι διαδικασίες κοινωνικής ένταξης των τριών πρώτων γενεών Ποντίων προσφύγων, συγκεκριμένα: η επιλογή του τόπου εγκατάστασης και οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν με τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες, τα κριτήρια και οι τρόποι πρόσβασης στην αγορά εργασίας, τη στέγαση, την εκπαίδευση, το πολιτειακό και πολιτικό σύστημα.

Στο όγδοο κεφάλαιο αναζητούνται τα στοιχεία της ταυτότητας των Ποντίων που παρέμειναν ενεργά και διακριτά μέσα στο χρόνο. Ακολουθώντας κατά κύριο λόγο την προσέγγιση του Weber, σε σχέση με τους παράγοντες που ενισχύουν τους δεσμούς μιας εθνότητας, και του Elias, σε σχέση με το εύρος του περιεχομένου της έννοιας πολιτισμός, εξετάζονται ως κύριες συνιστώσες της εθνοτικής – πολιτισμικής ταυτότητας των Ποντίων, η διάλεκτος, η θρησκευτική πίστη, οι τρόποι διαβίωσης και κυρίως η κοινή νοηματική καταληπτότητα, καθώς και οι διαδρομές τους μέσα στο χρόνο.

Στο τελευταίο, ένατο, κεφάλαιο της διατριβής, παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της έρευνας, που αφορούν στις συνήθειες, τις συμπεριφορές και τις στάσεις των βιογραφούμενων απέναντι στην κοινωνική τους ένταξη στην ελληνική κοινωνία και στην εθνοτική- πολιτισμική τους ταυτότητα.

Κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι η ανάλυση και η ερμηνεία του ερευνητικού υλικού δεν έχει ως στόχο να οδηγήσει στη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων, που αφορούν στο σύνολο του ποντιακού προσφυγικού ελληνισμού. Η σημαντικότητα της έρευνας έγκειται στην προβολή της δυναμικής που δημιουργούν τα δεδομένα, στις τάσεις που αναδεικνύουν.

Τέλος είναι «ηθικά» ορθό να υπογραμμισθεί ότι οι ερμηνείες που δόθηκαν στις βιογραφίες των Ποντίων προσφύγων είναι «πιθανές». Οι ίδιοι «ίσως» προσδίδουν διαφορετικά νοήματα στα λεχθέντα. Ως εκ τούτου ενδείκνυται να προηγείται κάθε ερμηνευτικής πρότασης ή αξιολογικής κρίσης ένα από τα επιρρήματα: «ίσως», «ενδεχομένως», «πιθανόν», καθώς όπως λέει ο Μπαχτίν, αναδεικνύοντας τον τρόπο που προσεγγίζει τους ήρωές του ο Ντοστογιέφσκι: *«η αλήθεια για τον άνθρωπο ειπωμένη από τρίτους, χωρίς να απευθύνεται στον ίδιο διαλογικά, είναι ερήμην αλήθεια.»*⁴

⁴ Bakhtin M. (2000) *Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 95

Πρώτο Μέρος

Ιστορικά, εννοιολογικά και θεωρητικά προαπαιτούμενα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι: ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Συμβαίνανε πράγματα σημαντικά στον κόσμο, είχαμε σύμπληξη και διάλυση συμμαχιών, οχυρά αλλάζανε χέρια και λίγο-λίγο, σ' ολόκληρη την Ευρώπη, σε μια εποχή που κανένας δεν μπορούσε ακόμα να προβλέψει τις συνέπειες αυτής της αναστάτωσης, η αστική τάξη άρχισε να οικειοποιείται τα υλικά μέσα και τους μηχανισμούς ενός κόσμου εν αναπτύξει – νεφελώματα κρατών, αυτοκρατοριών, θρησκειών, κοινωνικών τάξεων – και η αστική παρουσία ενέγραφε, με επιμονή και πείσμα, τα λογικά σημάδια, αόρατα και γι' αυτήν την ίδια, της ηγεμονίας της.

Jorge Semprun⁵

Οι άνθρωποι που αποτελούν τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, που επιχειρήθηκε να προσεγγισθεί στην παρούσα μελέτη, μετακινούμενοι προς τον ελλαδικό χώρο, βιώνοντας την προσφυγιά, μετέφεραν στις αποσκευές τους την Ιστορία. Μια ιστορία, που οι απαρχές της χάνονται πίσω από τα πρώτα γραπτά κείμενα, αγγίζοντας τη μυθολογία. Δεν υπάρχει εδώ πρόθεση αποτύπωσης αυτής της διαδρομής, αλλά απόπειρα κατανόησης του πλαισίου, που οδήγησε τους ανθρώπους αυτούς στη προσφυγιά.

Η αναζήτηση της αφετηρίας για τη μελέτη ενός κοινωνικού φαινομένου είναι μια διαδικασία που συχνά ακολουθεί λαβυρινθώδη διαδρομή, απαιτώντας διαρκή επαναπροσδιορισμό. Ένας τρόπος να βρεθεί ένα σχετικά ικανοποιητικό σημείο εκκίνησης, να τυλιχθεί το κουβάρι και να εντοπισθεί η αρχή του, είναι η χρήση της αρχής της αιτιότητας, η σχέση μεταξύ αιτίου και αιτιατού, μάλλον αντίστροφα, η αιτιακή διαδοχή μεταξύ αιτιατών και αιτίων, η αντίστροφη πορεία από το αποτέλεσμα προς την αιτία που το προκάλεσε, όπου ο χρόνος είναι η βασική συνιστώσα.

Η άκριτη χρησιμοποίηση της αρχής της αιτιότητας έχει δεχθεί έντονη κριτική, καθώς κρίνεται ότι η επιλογή, μέσα από ένα τεράστιο πλήθος ετερογενών γεγονότων, εκείνων που οδηγούν στην κατανόηση του προς εξέταση φαινομένου, υποκρύπτει κάθε φορά μια αξιολογική κρίση.

Σύμφωνα με τον Weber: «Υποκειμενική δεν είναι η διαπίστωση των ιστορικών 'αιτίων' κατά την εξήγηση συγκεκριμένου 'αντικειμένου', αλλά ο διαχωρισμός του ιστορικού

⁵ J. Semprun (1983) Ο δεύτερος θάνατος του Ραμόν Μερκαντέρ (μτφρ. Άρης Αλεξάνδρου), Αθήνα: Θεμέλιο, σελ.17

‘αντικειμένου’, γιατί εξαρτάται από τις αξιολογικές αναφορές, των οποίων η ‘σύλληψη’ υπόκειται σε ιστορική μεταβολή. Ενώ οι αξιολογικές αναφορές είναι μεθοδολογικά αναπόφευκτες, δεν είναι ωστόσο αντικειμενικά δεσμευτικές.»⁶

Εν τούτοις, έχοντας διαρκώς κατά νου την επιφύλαξη ως προς την «αξιολογική κρίση» και λαμβάνοντας ως βασικούς άξονες, το χρόνο και το χώρο⁷, η αρχή της αιτιότητας, κρίνεται ως προϋπόθεση για τον εντοπισμό ενός ικανοποιητικού σημείου εκκίνησης.

Η αποτύπωση αυτής της διαδικασίας στη συγκεκριμένη έρευνα, η προς τα πίσω διαδρομή, ώστε να προσδιοριστεί ένα ικανοποιητικό σημείο εκκίνησης, θα μπορούσε, εν συντομία, και εν σχετική αφελεία, να περιγραφεί ως εξής:

Το προσφυγικό ρεύμα των Ποντίων προς την Ελλάδα προέκυψε από την ήττα του ελληνικού στρατού στο Μικρασιατικό μέτωπο, τη Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης, που έθετε τα όρια της σύγχρονης Τουρκίας και την ελληνοτουρκική σύμβαση του 1923, που διευθετούσε το ζήτημα της ανταλλαγής των πληθυσμών.

Η μικρασιατική καταστροφή σημασιοδοτεί για μεν την Ελλάδα το τέλος τόσο της επεκτατικής πολιτικής περί «Μεγάλης Ιδέας και Αλυτρωτισμού», όσο και της διαδικασίας εδαφικής ολοκλήρωσης, για δε την Τουρκία την πολιτική εμπέδωση του νεοσύστατου κράτους.

Οι πολιτικές αυτές των δύο κρατών, οφείλουν την προέλευσή τους στον 18^ο αιώνα, στην περίοδο της ανόδου της αστικής τάξης, της δημιουργίας των εθνικών κρατών, μετά την διάσπαση των μεγάλων αυτοκρατοριών.

Η δημιουργία των εθνικών κρατών, είναι αποτέλεσμα της νέας συνείδησης που αναπτύσσεται τον 18^ο αιώνα, με ορόσημο τις δύο επαναστάσεις, τη βιομηχανική στη Βρετανία και την πολιτική στη Γαλλία.

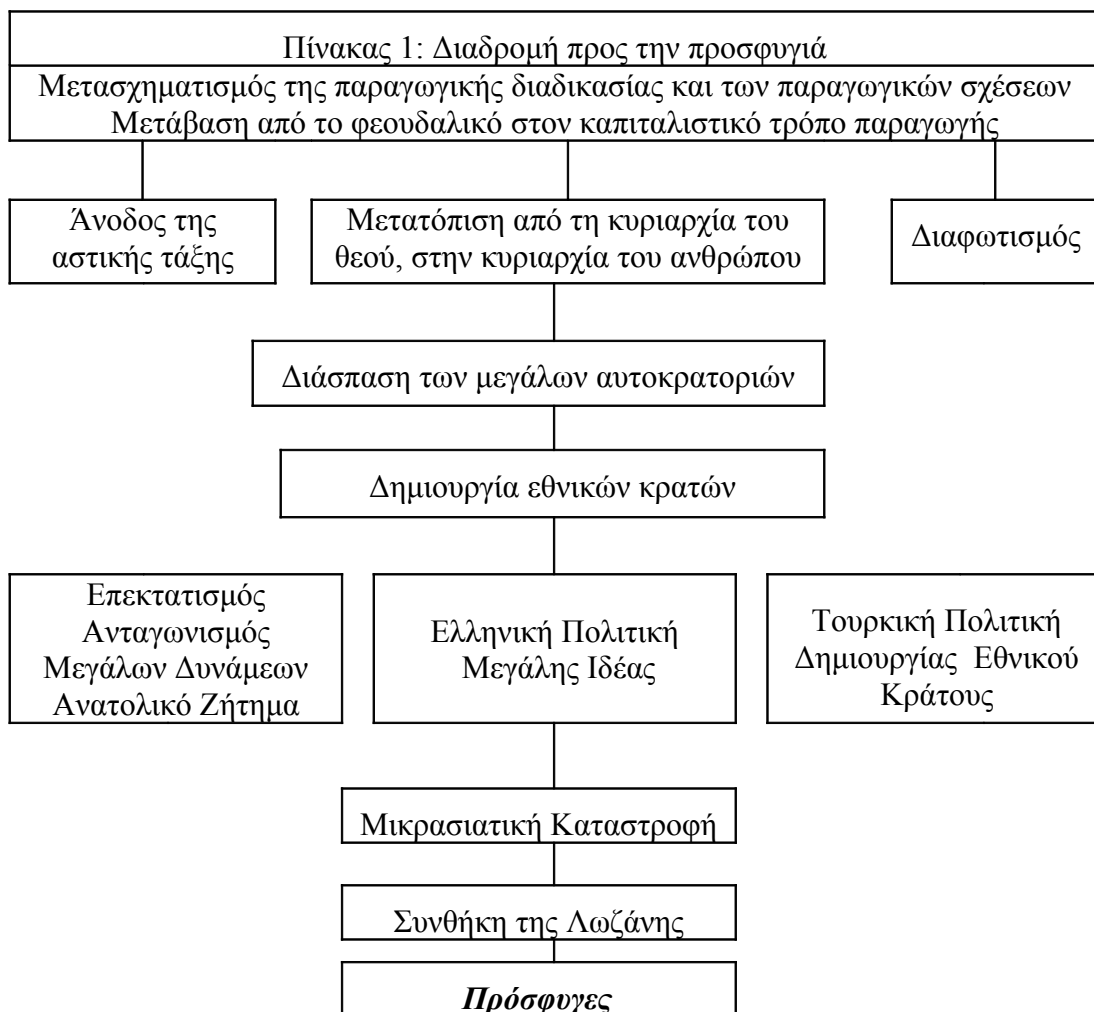
Οι επαναστάσεις αυτές είναι αποτέλεσμα του μετασχηματισμού που συντελέστηκε στη παραγωγική διαδικασία και τις παραγωγικές σχέσεις, της μετάβασης από τον φεουδαλικό στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η μετάβαση αυτή στηρίχθηκε

⁶ **Weber M.** *Η Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*. Εισαγωγή Μ.Γ. Κυπραίος, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ 24

⁷ Σύμφωνα με τον Καντ ο χώρος, ο χρόνος είναι a priori έννοιες και η αιτιότητα a priori συνθετική γνώση. Οι καταστάσεις της συνείδησης διαδέχονται η μία την άλλη, συντελούνται δηλαδή στον χρόνο, ενώ οι αντιλήψεις ταξινομούνται στον χώρο. Ο χώρος και ο χρόνος είναι οι μορφές που συγκροτούν σε κόσμο το χάος των αντιλήψεων.

φιλοσοφικά και ιδεολογικά από το κίνημα του Διαφωτισμού, τη μετατόπιση από την κυριαρχία του θεού, στην κυριαρχία του ανθρώπου.

Η σχηματική παρουσίαση της αιτιακής διαδρομής αποτυπώνεται στο υποκείμενο πίνακα 1:

Αυτή είναι εν συντομία η αντίστροφη διαδρομή προς αναζήτηση της αφετηρίας. Για κάθε μία από αυτές τις αιτίες που προκαλούν αποτελέσματα, τα οποία γίνονται αιτίες για να προκληθούν άλλα, υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες για τον ρόλο που διαδραμάτισαν στο κοινωνικό γίνεσθαι.

Θα παρουσιασθεί η ανασύνταξη της διαδρομής, από την αφετηρία, που κρίνεται ότι είναι ο μετασχηματισμός της παραγωγικής διαδικασίας και των παραγωγικών σχέσεων, προς το τελικό ζητούμενο, που είναι η προσφυγιά, η νέα αφετηρία για αυτή καθ' εαυτή την έρευνα.

1. Μετάβαση προς τα εθνικά κράτη

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα η μακρόχρονη εξελικτική διαδικασία τεχνο-οικονομικών μετασχηματισμών επέφερε την αναδιάρθρωση του τρόπου οργάνωσης της παραγωγής και κυκλοφορίας των προϊόντων. Όπως λέει ο Hobsbawm: «Για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, λύθηκαν τα δεσμά της παραγωγικής δύναμης των ανθρώπινων κοινωνιών, που στο εξής μπόρεσαν να επιτύχουν το συνεχή, ταχύ, και ως σήμερα απεριόριστο πολλαπλασιασμό ανθρώπων, αγαθών και υπηρεσιών»⁸.

Με τις δύο επαναστάσεις, τη βιομηχανική στη Βρετανία και την πολιτική στη Γαλλία, η Ευρώπη εισέρχεται σε μια νέα περίοδο, που κυριαρχείται από αλλαγές σε όλους τους τομείς του ανθρώπινου βίου. Είναι η εποχή που ο Hegel, όπως αναφέρει ο Habermas, αντιλαμβάνεται ως τη «νεώτατη εποχή», που η αρχή της προσδιορίζεται στη Γαλλική Επανάσταση και το Διαφωτισμό, σε αντιπαράθεση με τη νεώτερη εποχή, που η αρχή της ορίζεται το 1500, με την ανακάλυψη του «νέου κόσμου», την Αναγέννηση και τη Μεταρρύθμιση. «Ο Hegel αντιλαμβάνεται τη ‘δική μας εποχή’ ως τη ‘νεώτατη Εποχή’. Χρονολογεί την αρχή του παρόντος στην τομή, την οποία ο Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση σημαίνουν για τους περισσότερους σκεπτόμενους σύγχρονους του απερχόμενου 18^{ου} και του αρχομένου 19^{ου} αιώνα. Με αυτή τη ‘μεγαλοπρεπή ανατολή του ήλιου’ φτάνουμε, έτσι φρονεί ο γηραιός Hegel, ‘στο έσχατο στάδιο της ιστορίας, στον κόσμο μας, στις μέρες μας’. Ένα παρόν που μέσα στον ορίζοντα των νεώτατων χρόνων κατανοεί τον εαυτό του ως την επικαιρότητα των νεώτερων χρόνων πρέπει να συναισθάνεται το ρήγμα που το ίδιο δημιούργησε με το παρελθόν ως συνεχή ανανέωση. Εδώ ταιριάζουν οι έννοιες της κίνησης που, κατά τον 18^ο αιώνα, ή αναδύθηκαν μαζί με την έκφραση ‘μοντέρνα’ ή ‘νεώτερη εποχή’ ή έλαβαν τη νέα, μέχρι σήμερα ισχύουσα σημασία τους: επανάσταση, πρόοδος, χειραφέτηση, εξέλιξη, κρίση, πνεύμα της εποχής κ.λ.π.[...] Η νεωτερικότητα δεν μπορεί και δεν θέλει πια να δανείζεται τους προσανατολιστικούς της γνώμονες από τα πρότυπα μιας άλλης εποχής, είναι αναγκασμένη να αντλεί την κανονιστικότητά της από τον εαυτό της.»⁹

Στην Ευρώπη και την ευρύτερη περιοχή κυριαρχούν συγκρούσεις, είτε με τη μορφή επεκτατικών πολέμων, είτε με τη μορφή απελευθερωτικών επαναστάσεων, που οδηγούν σταδιακά στην ήττα της αριστοκρατίας και την ανάδυση της νέας κυρίαρχης τάξης, της αστικής.

⁸ Hobsbawm E.J. (2000) *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848* (μτφρ. Μ. Οικονομοπούλου), Αθήνα: MIET, σελ.47

⁹ Habermas J. (1993) *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας. Δώδεκα Παραδόσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 21

Στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο περιγράφονται, με τρόπο συμπυκνωμένο και γλαφυρό, τα στάδια της πορείας που διένυσε και οι ρόλοι που διαδραμάτισε η αστική τάξη μέσα στην εξελικτική διαδικασία που πραγματοποιήθηκε στην Ευρώπη, καθώς και ο ρόλος του κράτους, ως θεσμού πολιτικής έκφρασης της διαχείρισης των συμφερόντων της τάξης αυτής.

«Βλέπουμε λοιπόν πως και η αστική τάξη είναι κι αυτή γέννημα μιας μακρόχρονης εξελικτικής πορείας, μιας ολόκληρης σειράς από αναστατώσεις στον τρόπο της παραγωγής και της επικοινωνίας.

Σε κάθε βαθμίδα της εξέλιξης της η αστική τάξη πραγματοποίησε μιαν αντίστοιχη πολιτική πρόοδο. Στην εποχή του φεουδαρχικού δεσποτισμού ήταν μια τάξη καταπιεζόμενη. Στην εποχή της Κομμούνας ήταν μια ομάδα ένοπλη και αυτοδιοίκητη, αλλού ανεξάρτητη δημοτική δημοκρατία, αλλού τρίτη «τάξη» φόρου υποτελής στη μοναρχία. Αργότερα, στον καιρό της χειροτεχνίας χρησίμευε ως αντίβαρο ενάντια στους ευγενείς μέσα στην περιορισμένη ή απόλυτη μοναρχία. Γενικά η αστική τάξη, απ' τον καιρό που ιδρύθηκε η μεγάλη βιομηχανία και η παγκόσμια αγορά, κατέληξε στο να κατακτήσει την αποκλειστική πολιτική εξουσία μέσα στο σύγχρονο κοινοβουλευτικό Κράτος. Η νεότερη κρατική εξουσία δεν είναι παρά μια επιτροπή που διαχειρίζεται τα κοινά συμφέροντα της αστικής τάξης»¹⁰

Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα η αστική τάξη σταθεροποιεί την κυριαρχία της. Οι μεγάλες αυτοκρατορίες, η αυστροουγγρική, η οθωμανική και η ρωσική, καθώς και τα διάφορα ηγεμονικά και παπικά κρατίδια (Γερμανία, Ιταλία, Πολωνία), εισέρχονται σε πορεία διάλυσης ή συγχώνευσης, η οποία καταλήγει στην ενοποίηση των οικονομιών σε ενιαίες εθνικές αγορές με τη δημιουργία των εθνικών κρατών. *«Τα κινήματα που συμβολίζουν με τον πειστικότερο τρόπο την εξέλιξη αυτή είναι όσα ίδρυσε ή ενέπνευσε ο Giuseppe Mazzini με την επανάσταση του 1830: Νέα Ιταλία, Νέα Πολωνία, Νέα Ελβετία, Νέα Γερμανία και Νέα Γαλλία (1831-36), καθώς και η ανάλογη Νέα Ιρλανδία της δεκαετίας του 1840, με στόχο την ανεξαρτησία των κρατών».*¹¹

Η πολιτική - ιδεολογική στήριξη της διαδικασίας δημιουργίας των εθνικών κρατών ήταν «αρχή των εθνотήτων», σύμφωνα με την οποία τα έθνη αποτελούν τη βασική παράμετρο πολιτικής οργάνωσης των κοινωνιών. Το κράτος άντλησε τη νομιμότητά του από την έννοια του έθνους.

¹⁰ Marx K. – F. Engels (1963) *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (μτφρ. Γ. Κορδάτος), Αθήνα, σελ. 57

¹¹ Hobsbawm E.J. (2000) *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, Αθήνα: MIET, σελ. 192

Τα εθνικά κράτη σε αντιδιαστολή με τις αυτοκρατορίες, έχουν κοσμικό χαρακτήρα. Οι ταξινομήσεις, οι συλλογικότητες και οι ομαδοποιήσεις των ανθρώπων στηρίζονται στην έννοια του έθνους πλέον αντί της θρησκείας. Η εθνική ταυτότητα υπερισχύει της θρησκευτικής. Προηγείται η σημαντικότητα της εθνικότητας, Έλληνας, Άγγλος, Γάλλος, έναντι της θρησκευτικής πίστης, ορθόδοξος, καθολικός ή προτεστάντης.

Το εθνικό κράτος έχει συγκεκριμένα σύνορα, σύνταγμα που εγγυάται την ιδιοκτησία και τα πολιτικά δικαιώματα, εκλεγμένα αντιπροσωπευτικά σώματα και κυβερνήσεις και συμμετοχή του λαού στην πολιτική. *«Το 'κράτος' γενικά, με την έννοια μιας πολιτικής δομής, με ορθολογικά θεσπισμένο 'σύνταγμα' και δίκαιο, και μια διοίκηση προσανατολισμένη σε έλλογους κανόνες ή νόμους που στηρίζεται σε ειδικευμένους υπαλλήλους είναι γνωστό, στη βάση του συνδυασμού όλων αυτών των χαρακτηριστικών, μόνο στη Δύση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν σημειώθηκαν απαρχές αυτής της μορφής σποραδικά και αλλού.»*¹²

Τα κύρια φαινόμενα της περιόδου είναι η μαζική πολιτικοποίηση, ο εκδημοκρατισμός των πολιτικών συστημάτων, οι ιδεολογίες, τα εθνικιστικά επαναστατικά κινήματα, η σύσταση εθνικών κρατών, ο εθνικισμός, η αστικοποίηση, η αποικιοκρατία και τα μεταναστευτικά ρεύματα.

Η διαδικασία αλλαγής του ευρωπαϊκού χάρτη, συνεχίστηκε και κατά τον 20^ο αιώνα, που ακόμη στο τέλος του, με την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης τη δεκαετία του '90, σχηματίστηκε μια σειρά νέων εθνικών κρατών.

Ιδεολογικό υπόβαθρο της πορείας προς την ανάδυση του ατόμου ως αξίας και της μετάβασης από την κυριαρχία της τάξης των αριστοκρατών, τη φεουδαρχία, προς την κυριαρχία της αστικής τάξης, τον καπιταλισμό, είναι οι φιλοσοφικές, κοινωνικές και πολιτικές αντιλήψεις, που αναπτύχθηκαν με τη Γαλλική επανάσταση, ο Διαφωτισμός, που έγινε αποδεκτός ως η κοσμοθεωρία που αμφισβήτησε την αυθεντία του θρησκευτικού κατεστημένου υπέρ της ανθρώπινης γνωστικής ικανότητας.

Κριτική στάση, σε αυτή τη σχεδόν κοινή θέση των διανοητών, απέναντι στον ρόλο του Διαφωτισμού ξεκίνησε να ασκείται ήδη από το 19^ο αιώνα, με κύριο εκπρόσωπο το Nietzsche, ο οποίος καταλήγει¹³, σύμφωνα με τον Habermas, ότι: «...πίσω από τις

¹² Weber M. (1997) *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, (προλ. Επιμ. Β. Φίλιας, μτφρ. Μ.Γ.Κυπραίος) Αθήνα: Gutenberg, σελ. 14

¹³ Η κριτική του Nietzsche στο Διαφωτισμό εμφανίζεται κυρίως μέσα από τα όψιμα έργα του, «Πέρα από το καλό και το κακό» και «Γενεαλογία της Ηθικής», όπου προσπαθεί να διερευνήσει την προέλευση της Ηθικής, τη διαφορά μεταξύ «αληθούς» και «ψευδούς», «καλού» και «κακού»,

φαινομενικά καθολικές απαιτήσεις για εγκυρότητα κρύβονται υποκειμενικές εξουσιαστικές τάσεις για γόητρο»¹⁴

Ηθικό είναι ό,τι η κυρίαρχη, κάθε φορά, ομάδα αποφασίζει για να εξυπηρετήσει τα δικά της συμφέροντά. Στο 38^ο στοχασμό του «Πέρα από το καλό και το κακό» ο Nietzsche θεωρεί ως «φάρσα» τη Γαλλική επανάσταση, αναδεικνύει την υποκειμενικότητα της εκάστοτε «ερμηνείας» και προϋδεάζει για την επερχόμενη εποχή της μετα-νεωτερικότητας.

«Όπως συνέβη πρόσφατα, με όλη τη σαφήνεια των μοντέρνων καιρών, με τη Γαλλική επανάσταση, αυτήν τη φοβερή και, αν την κοιτάζουμε από κοντά, περιττή φάρσα, στην οποία όμως ευγενείς και ενθουσιώδεις θεατές από όλη την Ευρώπη ερμήνευσαν από απόσταση τις δικές τους αγανακτήσεις/εξεγέρσεις και τους δικούς τους ενθουσιασμούς για τόσο καιρό και τόσο παθιασμένα ώσπου το κείμενο εξαφανίστηκε κάτω από την ερμηνεία: έτσι κάποιοι ευγενείς μεταγενέστεροι θα μπορούσαν να κατανοήσουν άσχημα ολόκληρο το παρελθόν και να κάνουν απλώς κατ' αυτό τον τρόπο τη θέα του πιο υποφερτή. – Η μάλλον: δεν συνέβη αυτό ήδη; Δεν ήμασταν μήπως εμείς οι ίδιοι αυτοί οι 'ευγενείς' μεταγενέστεροι; Και στο βαθμό που το καταλαβαίνουμε αυτό, δεν το ξεπερνάμε ακριβώς τώρα;»¹⁵

Η κριτική του Διαφωτισμού συνεχίστηκε και τον 20^ο αιώνα με αποκορύφωμα τους εκπροσώπους της Σχολής της Φρανκφούρτης, Th. Adorno και M. Horkheimer, που στο έργο τους «Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού», εισάγουν την έννοια της «καθολικής διακυβέρνησης»¹⁶, τον απόλυτο έλεγχο κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας από μια εσωτερικευμένη στα άτομα εξουσία, υποστηρίζοντας ότι ο Διαφωτισμός, παρά το δηλωμένο απελευθερωτικό του πρόγραμμα, οδήγησε διαλεκτικά στη δημιουργία μιας ωφελιμιστικής, τεχνοκρατικής και ανελεύθερης κοινωνίας.

Αντίστοιχο κριτικό πνεύμα απέναντι στο Διαφωτισμό, αναπτύσσει και ο Π. Κονδύλης, εστιάζοντας στο υποκρυπτόμενο πίσω από την «επαναστατική» μετάβαση από την αυθεντία του Θεού στη δύναμη του Ανθρώπου, που στην ουσία είναι «απλή» μετάβαση από μια μορφή κυριαρχίας σε μια άλλη.

«Μολονότι το πρωτείο του Θεού αντικαθίσταται από το πρωτείο του Ανθρώπου, ο άνθρωπος αυτός δεν είναι ο εμπειρικά δεδομένος άνθρωπος, που συναντάμε τυχαία στο δρόμο, αλλά η

¹⁴ **Habermas J.** (1993) *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας. Δώδεκα Παραδόσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.127

¹⁵ **Nietzsche F.** (2008) *Πέρα από το καλό και το κακό*, (μτφρ. Ζ. Σαρίκας), Θεσσαλονίκη : Βάνιας, Στοχασμός 38

¹⁶ **Adorno Th. / Horkheimer M.** (1986) *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, (μτφρ. Ζ. Σαρίκας), Αθήνα: Ύψιλον, σελ.361

Ιδέα του Ανθρώπου, η οποία με τη σειρά της παίζει τον ρόλο της οντολογικής πηγής ενός ορισμένου Δέοντος, αφού απ' αυτή συνάγονται άμεσα τα καθήκοντα και οι κανόνες συμπεριφοράς του εμπειρικού ανθρώπου. Η προφανής απόσταση ανάμεσα στον εμπειρικό άνθρωπο και στην Ιδέα του Ανθρώπου χαρακτηρίζεται συχνά ως 'αλλοτρίωση', πού θα αρθεί όπως λέγεται, με την 'ορθή' αγωγή ή στο τέρμα μια ιστορικής πορείας.»¹⁷

Η μια μορφή κυριαρχίας, αυτή της αριστοκρατίας, είχε επιβληθεί χρησιμοποιώντας ως ιδεολογικό όχημα τη θρησκευτική κοσμοθεωρία. Η νέα μορφή κυριαρχίας, αυτή της αναδυόμενης αστικής τάξης, συναντά, στο φιλοσοφικό υπόβαθρο του Διαφωτισμού το δικό της ιδεολογικό στήριγμα, τον άνθρωπο, αλλά έναν υπερβατικό άνθρωπο, που κατέχει ιδιαίτερες ιδιότητες, τέτοιες ώστε να τείνει να προσομοιάζει με το Θεό.

Πίσω από τις ιδεολογίες κάθε φορά υποκρύπτονται αξιώσεις κυριαρχίας μιας ομάδας ανθρώπων απέναντι σε μία άλλη. Ο «Διαφωτισμός», με τον οποίο όλος ο 18^{ος} αιώνας ήταν απόλυτα συνυφασμένος, ενώ πρόβαλε την πίστη στις δυνατότητες του ανθρώπινου πνεύματος, την προαγωγή του ορθού λόγου, την πρόοδο, τον πλούτο, την άνθηση των επιστημών και των τεχνών, καθώς και την κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση, στην ουσία αντλούσε τη δύναμή του κυρίως από την ανάπτυξη της παραγωγής, του εμπορίου και του οικονομικού και επιστημονικού ορθολογισμού, την ανάπτυξη δηλαδή των δραστηριοτήτων εκείνων που ανέδυναν τη νέα κυρίαρχη τάξη, την αστική.

2. Οι συλλογικότητες από τη ψυχαναλυτική οπτική

Η αναγκαιότητα συνεπικουρίας της κλασσικής ψυχαναλυτικής - φροϋδικής - ερμηνευτικής προσέγγισης κρίνεται απαραίτητη για την κατανόηση της ανάγκης του ανθρώπου να ζει συλλογικά και να στηρίζει τη συνοχή της ομάδας σε μία υπερβατική έννοια, ανεξάρτητα αν αυτή ονομάζεται έθνος, εθνότητα, θρησκεία, ή οποιαδήποτε άλλη μορφή συλλογικότητας.

Ο κλάδος της ψυχολογίας που εξετάζει τις ανθρώπινες ομαδοποιήσεις είναι αυτός της ψυχολογίας των μαζών ή κοινωνικής ψυχολογίας, ο οποίος σύμφωνα με τον Freud¹⁸ πραγματεύεται το μεμονωμένο άνθρωπο ως μέλος μιας φυλής, ενός λαού, μια κάστας,

¹⁷ **Κονδύλης Π.** (2004) *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο, τομ. Α, σελ. 76

¹⁸ **Freud S.** (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 8

ενός στρώματος, ενός θεσμού ή ως μέλος ενός ανθρώπινου σωρού, ο οποίος σε ορισμένο χρόνο για έναν ορισμένο σκοπό οργανώνεται σε μάζα.

Ο Freud εκθέτει τους προβληματισμούς του για την προέλευση και τη λειτουργία της ομαδοποίησης των ανθρώπων μέσα από έργα του, «Τοτέμ και Ταμπού», «Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας» και «Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ».

Σκόπιμο είναι να προηγηθεί μία σύντομη αναφορά στην οργάνωση της ψυχικής ζωής σύμφωνα με τη θεωρία του Freud, όπως παρουσιάζει ο Παρασκευόπουλος:

«Η ψυχαναλυτική θεωρία εισάγει μια ενδοψυχική οργάνωση, που αποτελείται από τρία μέρη: το Εκείνο (id), το Εγώ (ego) και το Υπερεγώ (superego). Το «εκείνο» περιλαμβάνει τα βιολογικά ένστικτα και λειτουργεί με βάση την αρχή της ευχαριστήσεως. Το «Εγώ» περιλαμβάνει τις ψυχικές λειτουργίες με τις οποίες το άτομο αντιλαμβάνεται, λογίζεται και ενεργεί. Το Εγώ λειτουργεί με βάση την αρχή της πραγματικότητας και παίζει το ρόλο του ρυθμιστή μεταξύ των εσωτερικών παρορμήσεων του «Εκείνο» και των περιορισμών και απαγορεύσεων που επιβάλλει η κοινωνία. Το «Υπερεγώ» περιλαμβάνει το σύνολο των κανόνων συμπεριφοράς που επιβάλλει η κοινωνία στα μέλη της. Το Εγώ βρίσκεται σε μια αδιάκοπη προσπάθεια να συμβιβάσει τις άλογες ορέξεις του βιολογικού ενστίκτου και τις απαγορεύσεις της κοινωνίας. Το Εγώ είναι ένα είδος λογοκριτή και διαιτητή μεταξύ του Εκείνο και του Υπερεγώ. Το Εγώ για να εξασφαλίσει την ισορροπία μεταξύ των τριών μερών του ψυχισμού, συχνά καταφεύγει στους μηχανισμούς άμυνας (προσκόλληση, άρνηση, εκλογίκευση, προβολή, απώθηση, παλινδρόμηση, υπεραναπλήρωση, ταύτιση, υποκατάσταση).»¹⁹

Επίσης και σύμφωνα με τον Freud²⁰, η συνειδητή πνευματική ζωή συνιστά μόνο ένα πολύ μικρό τμήμα δίπλα στην ασυνείδητη ψυχική ζωή. Οι περισσότερες από τις καθημερινές πράξεις είναι αποτέλεσμα κρυφών και άγνωστων σε μας κινήτρων.

Ο Freud κατά την αναζήτηση των ψυχολογικών, ασυνείδητων, αιτιών που οδηγούν τους ανθρώπους να οργανώνονται σε ομάδες, κάνει αναγωγή στις βασικές αρχές της ατομικής ψυχολογίας, χρησιμοποιώντας τις έννοιες «λίμπιντο», «ταύτιση», «ιδανικό του Εγώ», «ναρκισσισμός».

¹⁹ Παρασκευόπουλος Ιων. (1981) *Εξελικτική Ψυχολογία*, τόμος Α, Αθήνα, σελ. 29

²⁰ Freud S. (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος, σελ.13

Η διευκρίνιση αυτών των όρων είναι απαραίτητη για την παρακολούθηση της λογικής του Freud.

Λίμπιντο: «ονομάζουμε την παρατηρούμενη ως ποσοτικό μέγεθος – αν και προς το παρόν μη μετρήσιμη – ενέργεια τέτοιων ορμών, οι οποίες έχουν να κάνουν με όλα αυτά που μπορούμε να περιλάβουμε ως αγάπη. Στον πυρήνα αυτού που αποκαλούμε αγάπη αποτελεί φυσικά (...) η σεξουαλική αγάπη με στόχο την σεξουαλική ένωση. Αλλά από αυτό δεν αποχωρίζουμε και ότι αλλιώς έχει μερίδιο στη λέξη αγάπη, από το ένα μέρος την αυτοαγάπη, από το άλλο την αγάπη των γονέων και την αγάπη των παιδιών, τη φιλία και την γενική αγάπη για τους ανθρώπους, ούτε το δόσιμο σε συγκεκριμένα αντικείμενα και σε αφηρημένες ιδέες.»²¹

Ταύτιση: είναι μία διαδικασία κατά την οποία το άτομο αφομοιώνει ιδιότητες ή συμπεριφορές άλλου ατόμου.

«Η ταύτιση είναι η αρχικότατη μορφή του αισθηματικού δεσμού με ένα αντικείμενο. Με επανστροφικό τρόπο γίνεται υποκατάστατο για έναν λιμπιντινικό δεσμό με τα αντικείμενο, σαν με ενδοβολή του αντικειμένου στο Εγώ. Μπορεί να προκύψει σε κάθε νέα γινόμενη αντιληπτή κοινότητα με ένα πρόσωπο, το οποίο δεν είναι αντικείμενο των σεξουαλικών ορμών. Όσο πιο σημαντική είναι αυτή η κοινότητα, τόσο επιτυχέστερη πρέπει να αποβεί αυτή η μερική ταύτιση και να αντιστοιχεί έτσι στην αρχή ενός νέου δεσμού.»²²

Ιδανικό του Εγώ: «είναι μια αρχή του Εγώ κατά την οποία ο άνθρωπος όταν δεν είναι ευχαριστημένος με το Εγώ του, να του επιτρέπεται να βρίσκει ικανοποίηση στο, διαφοροποιημένο από το Εγώ, ιδανικό του Εγώ.»²³

Ναρκισσισμός είναι «η στάση ενός ατόμου που αντιλαμβάνεται το ίδιο του το σώμα με τον ίδιο τρόπο που φυσιολογικά γίνεται αντιληπτό το σώμα ενός σεξουαλικού αντικειμένου.»²⁴

Ο Freud προσεγγίζει τη δημιουργία ομάδων μέσα από την κατανόηση δύο ειδών σχέσεων που ισχύουν σε αυτές. Τη σχέση των μελών της ομάδας μεταξύ τους και τη σχέση των μελών προς τον οδηγό της ομάδας.

«Εφόσον τα άτομα στη μάζα συνδέονται σε μια ενότητα, πρέπει να υπάρχει κάτι που να τα συνδέει μεταξύ τους, και αυτό το συνδετικό μέσον πρέπει να είναι ακριβώς αυτό που χαρακτηρίζει τη μάζα.»²⁵

²¹ Freud S. (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος, σελ.36

²² Freud S. ο.π. σελ.61

²³ Freud S. ο.π. σελ.64

²⁴ Freud S. ο.π. σελ.32

²⁵ Freud S. ο.π. σελ.12

Ο Freud στηρίζεται κυρίως σε δύο από τις θεωρίες που έχουν αναπτυχθεί από προγενέστερους μελετητές. Από τον Δαρβίνο, αποδεχόμενος την παραδοχή ότι η πρωταρχική μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας ήταν η από ένα αρσενικό απεριόριστα εξουσιαζόμενη ορδή. Και από τον Λε Μπον²⁶ που θεωρεί ότι η μάζα θέλει να εξουσιάζεται, να καταπιέζεται και να φοβάται τον κύριό της. Είναι κατά βάση απόλυτα συντηρητική, αποστρέφεται βαθιά κάθε νεωτερισμό και πρόοδο και σέβεται απεριόριστα την παράδοση. Οι μάζες δεν έχουν γνωρίσει ποτέ τη δίψα για αλήθεια. Απαιτούν αυταπάτες, από τις οποίες δεν μπορούν να παραιτηθούν.

Σύμφωνα με τα πορίσματα της ψυχολογίας ο Freud²⁷ θεωρεί ότι όπως ο πρωταρχικός άνθρωπος υπάρχει υποτυπωδώς μέσα σε κάθε άτομο, έτσι μπορεί από έναν τυχαίο ανθρώπινο σωρό να παραχθεί πάλι η πρωταρχική ορδή. Το πόρισμα αυτό παραπέμπει στο στοχασμό του Νίτσε για το «απολλώνιο μέτρο και κάλλος»²⁸ που, όπως αναφέρει ο Habermas²⁹, απλώς συγκαλύπτει τις τιτάνιες και βαρβαρικές δυνάμεις του υποστρώματος, που ξέσπαγαν στον εκστατικό ήχο των διονυσιακών γιορτών.

Ο Freud θεωρεί ότι ενώ ο Λε Μπον έχει μελετήσει την συμπεριφορά των ανθρώπων μέσα στη μάζα, δεν έχει δώσει επαρκή απάντηση για τον ρόλο του αρχηγού. Επεκτείνοντας την παραδοχή του Δαρβίνου για την πρωταρχική ορδή, περιγράφει τον τρόπο που λειτουργεί η βούληση του αρχηγού της ορδής.

*«Ενώ τα άτομα της μάζας ήταν έτσι δεσμευμένα όπως τα βρίσκουμε σήμερα, ο πατέρας της πρωταρχικής ορδής όμως ήταν ελεύθερος. Οι διανοητικές του πράξεις ήταν και στην απομόνωση ισχυρές και ανεξάρτητες, η θέλησή του δεν είχε την ανάγκη της ενίσχυσης μέσω των άλλων. Υποθέτουμε συνεπώς πως το Εγώ του ήταν λιμπιντινικά λίγο δεσμευμένο, δεν αγαπούσε κανέναν εκτός από τον εαυτό του, και τους άλλους μόνον όσο εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του. Το Εγώ του δεν άφηνε τίποτα πλεονάζον στα αντικείμενα.»*³⁰

Η σχέση του αρχηγού προς τα μέλη της ορδής, περιγράφεται από τον Freud, στο «Τοτέμ και Ταμπού». Ο πατέρας της ορδής ήταν παντοδύναμος και απαγόρευε στα μέλη της ορδής να έχουν σεξουαλικές σχέσεις με τις γυναίκες της ορδής, με συνέπεια

²⁶ **Freud S.** (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος, σελ.8, Ο Φρόντντ εδώ παρπέμπει στις περιγραφές του Λε Μπον από το βιβλίο του *Η ψυχολογία των μαζών*.

²⁷ **Freud S.** ο.π. σελ.84

²⁸ **Nietzsche F.** (2008) *Η γέννηση της τραγωδίας* (μτφρ. Ζ. Σαρίκας), Θεσσαλονίκη : Βάνιας

²⁹ **Habermas J.** (1993) *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας. Δώδεκα Παραδόσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.124

³⁰ **Freud S.** ο.π. σελ.85

να καταπιέζει τη λίμπιντό τους. Τα μέλη της ορδής ένιωθαν αμφιθυμικά συναισθήματα για τον πατέρα της πρωταρχικής ορδής, παρόμοια με αυτά που νιώθει το μικρό αγόρι κατά το οιδιπόδειο σύμπλεγμα: Μίσος για τις απαγορεύσεις και ταυτόχρονα αγάπη και επιθυμία ταύτισης με τον πατέρα. Υπερισχύουν τα συναισθήματα μίσους και τα μέλη της ορδής αποφασίζουν να θανατώσουν και να καταβροχθίσουν τον πατέρα τους. Με την πράξη του φαγώματος προχώρησαν στην ταύτιση με αυτόν, και ο καθένας ιδιοποιήθηκε ένα μέρος από τη δύναμή του³¹. Με αυτό τον τρόπο η πατρική ορδή μετατρέπεται σε κοινότητα αδελφών. Μία κοινότητα όμως που φέρει το βάρος της ενοχής του εγκλήματος. Έτσι ο νεκρός πατέρας, η «ιδέα του πατέρα», γίνεται πιο φοβικός από τον υπαρκτό. Ένας νέος δεσμός συνδέει τα μέλη της ομάδας. Η ενοχή. Δημιουργούν το τοτέμ που είναι ο σκοτωμένος πατέρας και κάνουν θυσίες, εξιλεώσεις, προς τιμήν του.

Ο ρόλος του πατέρα ερμηνεύεται³², ως ο πρωτοπατέρας είναι το μαζικό ιδανικό, το οποίο αντί του ιδανικού του Εγώ εξουσιάζει το Εγώ. Η «ιδέα» του πατέρα και το αίσθημα της ενοχής είναι ο συνδετικός κρίκος των μελών της ομάδας.

Όταν οι άνθρωποι συγκροτούνται σε μάζα ο σχηματισμός αυτός εμφανίζεται σαν μια αναβίωση της πρωταρχικής ορδής, ο οποίος εκφράζει «τους μαζικούς δεσμούς της φυλής, της εθνικής ιδιαιτερότητας, και της κοινωνικής ταξικής διάταξης.»³³

3. Εννοιολογικοί προσδιορισμοί

Δύο από τους μαζικούς δεσμούς που αφορούν στην παρούσα μελέτη, είναι οι δεσμοί του «έθνους» και της «εθνότητας». Στοχεύοντας στην κατανόησή τους πραγματοποιείται απόπειρα προσέγγισης του θεωρητικού - ιδεολογικού υποβάθρου, που ανέδειξε τη σημαντικότητά τους.

Η προσπάθεια αυτή έρχεται αντιμέτωπη με ένα διευρυμένο επιστημονικό ορίζοντα, καθώς απαιτεί ένα ελάχιστο επίπεδο γνώσεων από τα πεδία της κοινωνιολογίας, της πολιτικής επιστήμης και της ιστορίας. Τα προαπαιτούμενα αυτά καθιστούν το εγχείρημα μετέωρο και επισφαλές. Παρά ταύτα κρίνεται ότι είναι απαραίτητο,

³¹ Freud S. (1978) *Τοτέμ και Ταμπού*, (μτφρ. Χ. Αντωνίου), Αθήνα: Επίκουρος, σελ.179

³² Freud S. (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 91

³³ Freud S. ο.π. σελ.112

τουλάχιστον ως στήριξη της πρόθεσης και της τάσης που διατρέχει το σύνολο της μελέτης.

3.1 Έθνος

Υπάρχουν δύο κυρίαρχες αντιμαχόμενες τάσεις που προσπαθούν να ορίσουν την αναγκαιότητα και την προέλευση της έννοιας του «έθνους». Σε πρώτη επαφή η αντίθεση μεταξύ των τάσεων φαίνεται να εστιάζει στον εντοπισμό της ύπαρξης και καταγραφής της έννοιας του έθνους μέσα στον ιστορικό χρόνο. Πίσω όμως από αυτή την αντίθεση υποκρύπτονται διαφορετικές ιδεολογικές οπτικές, διαφορετικά συμφέροντα/ενδιαφέροντα.

Θεωρητική πηγή των τάσεων θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι είναι η αντίθεση γερμανών και γάλλων φιλοσόφων. Οι γερμανοί, με κύριο εκπρόσωπο τον Φίχτε (1762-1814), τον θεμελιωτή του λεγόμενου γερμανικού ρομαντικού εθνικισμού, υποστηρίζουν ότι το έθνος ορίζεται με αντικειμενικά κριτήρια, στη βάση της εθνότητας, ως μίας κοινότητας που στηρίζεται κυρίως στη γλώσσα, αλλά και σε άλλα πολιτισμικά αγαθά, όπως η θρησκεία. Τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά διαμορφώνουν την κοινή εθνική συνείδηση των μελών ενός έθνους.

Κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί η χρονική στιγμή που ο Φίχτε δημοσιοποίησε τις θέσεις του για το έθνος. Ήταν το 1806, κατά την εκφώνηση των «Λόγων προς το Γερμανικό Έθνος», όταν η ναπολεόντεια Γαλλία είχε καταλάβει το Βερολίνο.

Αντίθετα ο Γάλλος Ρενάν (1823-1892) θεωρούσε ότι το κριτήριο για την ένταξη σε ένα έθνος είναι υποκειμενικό. Ότι το έθνος συγκροτείται με την ελεύθερη επιλογή των μελών του. Το 1882, στον περίφημο λόγο του «*Qu' est-ce qu' une nation?*» έγραφε για το έθνος:

«Το έθνος είναι μία ψυχή, μια πνευματική αρχή. Συγκροτείται από δύο στοιχεία: Το ένα είναι η κοινή κληρονομιά της πλούσιας μνήμης του παρελθόντος. Το άλλο ανήκει στο παρόν και είναι η συναίνεση των μελών που το απαρτίζουν, η επιθυμία τους να παραμείνουν ενωμένα συγκροτώντας ένα ενιαίο σώμα πολιτών.»³⁴

Σε πολιτικό επίπεδο οι προσεγγίσεις της έννοιας του έθνους συνδεόμενες με τη φιλοσοφική παράδοση, διαχωρίζονται σε δύο κυρίαρχες τάσεις, με πολλές επί μέρους διαφοροποιήσεις.

³⁴ Renan E., Τι είναι Έθνος; Πολίτης, τεύχος 121, 1993

1. Αρχικά είναι οι προσεγγίσεις, στις οποίες στηρίχθηκε η δημιουργία των εθνικών κρατών, ιδιαίτερα την περίοδο από το 1830, που έχουν ως ιδεολογικό στήριγμα την «αρχή των εθνοτήτων» και την «αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών». Στις προσεγγίσεις αυτές γίνεται αποδεκτή η ιστορική συνέχεια του έθνους και συχνά ταυτίζονται οι έννοιες, έθνος, εθνότητα και λαός. Οι προσεγγίσεις αυτές θεωρούν ότι ο σχηματισμός των σύγχρονων εθνών βασίζεται σε εθνικά στοιχεία που προ-υπήρχαν στην κοινωνία. Η έννοια του έθνους, μέσω της έννοιας της κοινής εθνότητας, προ-υπήρχε στις συνειδήσεις των ανθρώπων, ως συλλογική συνείδηση, που οι ρίζες της βρίσκονται βαθιά πίσω στην ιστορία της ανθρωπότητας. Η κριτική προς τις προσεγγίσεις αυτές στηρίζεται στο ότι τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για να τις στηρίξουν διακατέχονται από μερικότητα και έλλειψη ενότητας.

Ο Hobsbawm, εστιάζοντας στην ασάφεια των προσεγγίσεων αυτών, παρατηρεί:

«Ένα χαρακτηριστικό τόσο προφανές, ώστε η φύση αυτού του φαινομένου δεν ερευνήθηκε σχεδόν καθόλου. «Το έθνος» ήταν κάτι που σχεδόν όλοι θεωρούσαν αυτονόητο. Όπως είπε ο Μπατζότ: 'Δεν μπορούμε να φανταστούμε ποιοι δυσκολεύονται να το καταλάβουν: 'Ξέρουμε τι είναι όταν δεν μας ρωτάτε', αλλά δεν μπορούμε να το εξηγήσουμε ή να το ορίσουμε εν συντομία»³⁵, και πράγματι λίγοι θεωρούσαν ότι χρειαζόταν εξήγηση.»³⁶

Ο Hobsbawm υποστηρίζει ότι κανένα από τα κριτήρια ταξινόμησης των συλλογικοτήτων σε έθνη - η γλώσσα, η εθνότητα, η θρησκεία, το έδαφος, η ιστορία, τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά - δεν είναι αντικειμενικό, αντιθέτως τα κριτήρια αυτά είναι θολά, μετατοπιζόμενα και διφορούμενα.

«Τι είναι ένα (ή το) έθνος; Διότι το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του τρόπου ταξινόμησης των ανθρώπινων όντων σε ομάδες είναι ότι, παρά τις αξιώσεις αυτών που ανήκαν σε μια ομάδα που θεωρείται πρωταρχική και θεμελιακή τόσο για την κοινωνική υπόστασή τους όσο και για την προσωπική τους ταυτότητα, κανένα κριτήριο δεν μπορεί να προσδιορίσει επαρκώς ποια από τις διαφορετικές ανθρώπινες συλλογικότητες θα μπορούσε να χαρακτηριστεί 'έθνος'»³⁷

2. Η δεύτερη τάση αφορά στις προσεγγίσεις που, έχοντας ως φιλοσοφικό υπόβαθρο τις θέσεις του Renan, έρχονται στο προσκήνιο από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και βρίσκονται σε μεγάλη έξαρση κατά τη δεκαετία του 1980 στις ακαδημαϊκές συζητήσεις.³⁸ Οι προσεγγίσεις αυτές θεωρούν ότι το έθνος είναι προϊόν της

³⁵ Ο Hobsbawm παραπέμπει στο Walter Bagehot, *Physics and Politics*, Λονδίνο 1873, σ. 20

³⁶ Hobsbawm E.J. (1994) *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, Αθήνα: MIET, σελ. 131

³⁷ Hobsbawm E.J. (1990) *Έθνη και εθνικισμός, από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, (μτφρ. Χ. Νάντρις), Αθήνα: Καρδαμίτσα, σελ. 16

³⁸ Anderson – Smith – Gellner κλπ

νεωτερικότητας, ένα ιδεολογικό κατασκεύασμα, που αναπτύσσεται παράλληλα με την ανάπτυξη της αστικής τάξης.

Δύο από αυτές τις προσεγγίσεις για το έθνος, που έχουν επηρεάσει ιδιαίτερα την ελληνική επιστημονική κοινότητα, καθώς έχουν υποκινήσει τα τελευταία χρόνια πλήθος συζητήσεων και αναφορών, είναι αυτές του Hobsbawm και του Anderson.

2.1 Ο Hobsbawm, μέσα από το βιβλίο του «Έθνη και Εθνικισμός, από το 1780 μέχρι σήμερα» και από το κεφάλαιο για τον εθνικισμό από το «*Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*», μελετώντας το έθνος και την ιδέα του έθνους, δηλαδή τον εθνικισμό, υποστηρίζει την άποψη ότι το «έθνος» είναι ιδεολογικό κατασκεύασμα της νεωτερικότητας. Τη θέση του αυτή στηρίζει εστιάζοντας στα ακόλουθα τέσσερα κομβικά σημεία που χαρακτηρίζουν τα έθνη-κράτη:

(i) Η πολιτική και εθνική ενότητα συμπίπτουν, όπως όρισε τον όρο ‘εθνικισμός’ ο Gellner³⁹, δηλαδή πρώτιστα ως αξίωμα που θεωρεί ότι η πολιτική και η εθνική ενότητα πρέπει να συμπίπτουν.

(ii) Η δημιουργία του έθνους σχετίζεται άμεσα με το σύγχρονο έθνος- κράτος. «Όπως οι περισσότεροι σοβαροί μελετητές, δεν θεωρώ το ‘έθνος’ ως πρωταρχική ούτε ως αμετάβλητη κοινωνική οντότητα. Ανήκει αποκλειστικά σε μια ιδιαίτερη και ιστορικά πρόσφατη περίοδο. Είναι μια κοινωνική οντότητα μόνο εφόσον σχετίζεται με ένα ορισμένο είδος σύγχρονου εδαφικού κράτους, το ‘εθνικό κράτος’, και είναι άσκοπο να συζητάμε για έθνος και εθνικισμό παρά μόνον εφόσον και τα δύο σχετίζονται με αυτό (το κράτος)»⁴⁰.

(iii) Το Έθνος συγκροτείται εννοιολογικά κάτω από συγκεκριμένες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Το ‘εθνικό ζήτημα’⁴¹, όπως το αποκαλούσαν οι παλαιοί μαρξιστές, βρίσκεται στο σημείο τομής της πολιτικής, της τεχνολογίας και του κοινωνικού μετασχηματισμού. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τον Hobsbawm, τα έθνη και τα φαινόμενα που σχετίζονται με αυτά, πρέπει να αναλύονται βάσει των πολιτικών, τεχνικών, διοικητικών, οικονομικών συνθηκών και απαιτήσεων.

(iv) Η ανάλυση είναι σκόπιμο να περιλάβει και το μικρο-πολιτικό επίπεδο, ανιχνεύοντας τις ‘λογικές’ των απλών ανθρώπων.

³⁹ Hobsbawm E.J. (1990) *Έθνη και εθνικισμός, από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, (μτφρ. Χ. Νάντρις), Αθήνα: Καρδαμίτσα, σελ.22

⁴⁰ Hobsbawm E.J. ο.π. σελ.22

⁴¹ Hobsbawm E.J ο.π. σελ.23

«Γνωρίζουμε τόσο λίγα για το τι συνέβη, ή ακόμα για το τι συμβαίνει σχετικά με αυτό το ζήτημα, στη σκέψη των ανδρών και γυναικών, που δεν έχει πουθενά καταγραφεί, ώστε να μιλάμε με κάποια αξιοπιστία για τις σκέψεις τους και τα αισθήματά τους σχετικά με τις εθνότητες και τα εθνικά κράτη που διεκδικούν την αφοσίωσή τους. [...] Διατρέχουμε διαρκώς τον κίνδυνο να βαθμολογούμε τους λαούς με κριτήριο μιαν ύλη που δεν έχουν μελετήσει και κάποιες εξετάσεις που δεν έδωσαν.»⁴²

2.2 Η δεύτερη προσέγγιση είναι του Anderson, ο οποίος, με την οπτική του κοινωνικού ανθρωπολόγου, μέσα από το έργο του «Φαντασιακές Κοινότητες», εστιάζει στις πολιτισμικές ρίζες του εθνικισμού. Ο Anderson παρατηρεί, όπως και οι περισσότεροι, ότι παρά την επιρροή που έχει ο εθνικισμός στην νεωτερική κοινωνία, η προέλευση της έννοιας είναι ανεπαρκώς ερμηνευμένη και καταγραμμένη. Χαρακτηρίζει το έθνος “νοερή πολιτική κοινότητα” και προβάλλει τέσσερα στοιχεία που υποστηρίζουν τη θέση του:

(i) Φαντασία «τα μέλη...δεν θα γνωρίσουν ποτέ τους περισσότερους από τους ομοίους τους... ενώ στα μυαλά όλων υπάρχει η εικόνα της σχέσης τους»⁴³.

(ii) Κυριαρχία «η έννοια γεννήθηκε την εποχή κατά την οποία ο Διαφωτισμός και η Επανάσταση κατέστρεφαν την νομιμότητα του θεοκρατούμενου, ιεραρχικά δυναστικού βασιλείου... Το κυρίαρχο κράτος είναι έτσι σύμβολο της ελευθερίας από την παραδοσιακή θρησκευτική δομή. Παρέχει την αίσθηση της οργάνωσης που χρειάζεται από μία πειθαρχημένη κοινωνία, χωρίς να στηρίζεται στην εξασθενημένη θρησκευτική ιεραρχία»⁴⁴.

(iii) Οριοθέτηση «ακόμα και το μεγαλύτερο από αυτά...έχει πεπερασμένα, αν και ελαστικά, σύνορα, πίσω από τα οποία υπάρχουν άλλα έθνη»⁴⁵

(iv) Κοινότητα «ανεξάρτητα από την ουσιαστική ανισότητα και εκμετάλλευση το έθνος νοείται πάντοτε ως μια βαθιά οριζόντια συντροφική σχέση.»⁴⁶

Οι δύο προσεγγίσεις για το έθνος, που η μία έχει τις ρίζες της στον γερμανικό ιδεαλισμό και η άλλη στον γαλλικό διαφωτισμό, έχουν τις προεκτάσεις τους στον διαφορετικό τρόπο, στα δύο διαφορετικά κυρίαρχα μοντέλα, ένταξης των μεταναστών, που λειτουργούν στην Ευρώπη, το γερμανικό και το γαλλικό.

⁴² Hobsbawm E.J ο.π. σελ.114

⁴³ Anderson B. (1997) *Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 27

⁴⁴ Anderson B. ο.π. σελ. 28

⁴⁵ Anderson B. ο.π. σελ. 28

⁴⁶ Anderson B. ο.π. σελ. 28

Εκτενέστερη ανάπτυξη καταγράφεται στη συνέχεια στο Κεφάλαιο IV: «Θεωρητικές προσεγγίσεις και μοντέλα ένταξης των εθνοτικών ομάδων».

3. Τέλος είναι σκόπιμο να καταγραφεί μία τρίτη τάση, η οποία έχει εκδηλωθεί στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα, που τείνει στο συγκερασμό των δύο προαναφερθέντων, αναδεικνύοντας τη σύνθετη μεταξύ τους αλληλεπίδραση και λαμβάνοντας ως σημαίνουσες μεταβλητές την ιδιαιτερότητα και τη διαφορετικότητα της διαδρομής κάθε έθνους. Εκτενέστερη αναφορά της τάσης αυτής γίνεται στη συνέχεια του Κεφαλαίου, στην 6η ενότητα «Το ελληνικό εθνικό κράτος». Προς το παρόν αναφέρεται η θέση τους κύριου εκπροσώπου της τάσης αυτής στην ελληνική ιστοριογραφία, του Ν. Σβορώνου, όπως καταγράφεται σε ένα άρθρο του που, σύμφωνα με το Σπ. Ασδραχά που προλογίζει την έκδοσή του, γράφτηκε το 1965. Στο άρθρο του αυτό, με τίτλο «*Το Ελληνικό Έθνος, Γένεση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*», ο Σβορώνος προτείνει ότι: «*Το έθνος είναι και αυτό μια ιστορική κατηγορία, η κατακλείδα μιας σειράς σχηματισμών που βγαίνει ο ένας από τον άλλον σε μια συνεχή εξελικτική διαλεκτική πορεία με τη συνεργία πολλών παραγόντων, οι οποίοι δεν έχουν όλοι την ίδια λειτουργία, ούτε, επομένως, την ίδια βαρύτητα, για τον σχηματισμό του κάθε έθνους, που το καθένα απλώνει της ρίζες του, άλλο μακρύτερα και άλλο λιγότερο μακριά, στο ιστορικό χρόνο.*»⁴⁷

Πέρα από τις διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες των θεωριών για το έθνος, που υποκρύπτουν διαφορετικά ενδιαφέροντα/συμφέροντα, το έθνος σημασιοδοτεί τη μετάβαση από την θεϊκή αυθεντία στην κυριαρχία της αστικής τάξης, ταυτίζεται, όπως λέει ο Βερέμης⁴⁸ με την ανατροπή του παλαιού καθεστώτος και τη μεταμόρφωση του γαλλικού κράτους. Η κατοπινή εξάπλωση του ιδεολογικού ιού που διέδωσε η Γαλλία δεν άφησε κανένα ευρωπαϊκό κράτος ανέγγιχτο. Στο επίκεντρο της ιδεολογίας βρισκόταν η νέα αρχή που νομιμοποιούσε το μεταλλαγμένο κράτος. Το έθνος, ως πηγή κάθε εξουσίας, αντικατέστησε τη θεϊκή βούληση στην επικύρωση του εξουσιαστικού χρίσματος.

⁴⁷ Σβορώνος Ν. (2004) *Το Ελληνικό Έθνος, Γένεση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Πόλις, σελ.23

⁴⁸ Βερέμης Θ. (2003) *Εισαγωγή στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, σελ.12

3.2 Εθνότητα

Ένα από τα βαρύνουσας σημασίας κριτήρια σχηματισμού των εθνικών κρατών, που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο την εποχή της «αρχής των εθνοτήτων», το οποίο αναδύεται, παρά τις αντίθετες προβλέψεις και στη σημερινή εποχή της «παγκοσμιοποίησης» και της «μετα-νεωτερικότητας», είναι η έννοια της εθνότητας.

Τι είναι εθνότητα; θέτει το ερώτημα ο Hobsbawm⁴⁹ και απαντώντας εστιάζει και αναδεικνύει την απροσδιοριστία του όρου, καθώς στη συνηθισμένη χρήση η έννοια της εθνότητας σχεδόν πάντοτε συνδέεται κατά κάποιον απροσδιόριστο τρόπο με κοινή καταγωγή και προέλευση, από τις οποίες υποτίθεται ότι προέρχονται τα κοινά χαρακτηριστικά των μελών μιας εθνικής ομάδας. Η ‘συγγένεια’ και το ‘αίμα’ έχουν εμφανή πλεονεκτήματα καθώς συνδέουν τα μέλη της ομάδας και αποκλείουν τους ξένους, και ως εκ τούτου, είναι βασικά στοιχεία του εθνοτικού εθνικισμού.

Σε αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητη η συνεπικουρία του Weber στην προσέγγιση της έννοιας της εθνότητας, καθώς επίσης και των προϋποθέσεων κάτω από τις οποίες η έννοια αυτή γίνεται σημαντική.

Ο Weber προσεγγίζει το εθνοτικό και το εθνικό φαινόμενο μέσα από δύο κεφάλαια του έργου του «Οικονομία και Κοινωνία».

Προαπαιτούμενο ώστε να καταστεί εφικτή η κατανόηση της θέσης του Weber είναι η αποσαφήνιση του εννοιολογικού δίπολου Κοινοτικοποίησης και Κοινωνικοποίησης.

*«Κοινοτικοποίηση ονομάζεται μια κοινωνική σχέση, εάν και εφόσον η στάση της κοινωνικής πράξης – σε ατομική περίπτωση, κατά μέσον όρο ή σε καθαρό τύπο – στηρίζεται στην υποκειμενική αίσθηση (συναισθηματική ή παραδοσιακή) των μετεχόντων στην σχέση ότι έχουν κάτι κοινό.»*⁵⁰

«Κοινωνικοποίηση ονομάζεται μια κοινωνική σχέση, εάν και εφόσον η στάση της κοινωνικής πράξης στηρίζεται (από άποψη προσανατολισμού σε κάποια αξία ή σκοπό) σε συμβιβασμό συμφερόντων με ορθολογικό κίνητρο, ή στη σύνδεση συμφερόντων με ορθολογικό πάλι κίνητρο. Η κοινωνικοποίηση μπορεί τυπικά να στηρίζεται ιδιαίτερα (αλλά όχι μόνον) σε ορθολογική συμφωνία με αμοιβαίες υποσχέσεις. Τότε, η κοινωνικοποιημένη πράξη στην περίπτωση της ορθολογικότητας προσανατολίζεται: α) σε μια ορθολογικώς θεμελιωμένη πίστη στη δεσμευτική ισχύ της υποχρέωσης που ο πράττων ανέλαβε (ορθολογισμός κατά την αξία), β)

⁴⁹ **Hobsbawm E.J.** (1990) *Έθνη και εθνικισμός, από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, (μτφρ. Χ. Νάντρις), Αθήνα: Καρδαμίτσα, σελ.92

⁵⁰ **Weber M.** (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος, σελ. 12

στην προσδοκία, που στηρίζεται σε ορθολογισμό κατά το σκοπό, να τηρήσει τα συμφωνηθέντα με το άλλο μέλος της κοινωνικής σχέσης.»⁵¹

Παρόμοια θέση, σε σχέση με τη διαφορά μεταξύ κοινότητας και κοινωνίας, αναπτύσσει και ο Parsons, η οποία αντιμετωπίζεται κριτικά από τον Elias: «Ο τύπος της 'κοινότητας' χαρακτηρίζεται από το 'θυμικό στοιχείο' – έτσι φαίνεται να νομίζει ο Parsons – και εκείνο της 'κοινωνίας' από 'συναισθηματική ουδετερότητα'»⁵²

Η κατανόηση του κριτηρίου, βάσει του οποίου δημιουργούνται οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, η «υποκειμενική αίσθηση» ή το «ορθολογικό κίνητρο», είναι το κλειδί στην κατανόηση της διαφοράς κοινότητας και κοινωνίας. Οι σχέσεις των ανθρώπων της κοινότητας βασίζονται στην παράδοση ή στο συναίσθημα, ενώ οι σχέσεις των ανθρώπων στην κοινωνία στηρίζονται σε ορθολογικά κριτήρια. Αναδεικνύεται η μετάβαση από έναν τρόπο οργάνωσης των συλλογικοτήτων σε έναν άλλο.

Ο Weber εξετάζει διάφορες μορφές κοινότητας, τη γλωσσική, τη λατρευτική και την εθνοτική. Ορίζει ως «εθνοτικές ομάδες» εκείνες τις ομάδες ανθρώπων που καλλιεργούν μια υποκειμενική πίστη στην κοινή τους καταγωγή, λαμβάνοντας υπ' όψη είτε ομοιότητες στην φυσική τους μορφή είτε στις συνήθειες είτε λαμβάνοντας υπ' όψη τις αναμνήσεις της αποικιοκρατίας ή της προσφυγιάς. Οι εθνοτικές κοινότητες είναι ένας τρόπος κοινοτικοποίησης.

«Σχεδόν κάθε είδος κοινού γνωρίσματος ή αντιθετικότητας της συμπεριφοράς και των συνηθειών μπορεί να αποτελέσει αφορμή για την υποκειμενική πίστη, ότι ανάμεσα στις ελκόμενες ή αποστρεφόμενες ομάδες υπάρχει συγγένεια ή ξενικότητα καταγωγής. Εν τούτοις, δεν στηρίζεται κάθε πίστη συγγένειας στην ομοιότητα των ηθών και της συμπεριφοράς. Μια τέτοια πίστη μπορεί να υπάρξει ακόμη και με μεγάλες παρεκκλίσεις σε αυτό το πεδίο, και να αναπτύξει μια δύναμη κοινοτικής διαμόρφωσης, όταν στηρίζεται στην ανάμνηση μιας πραγματικής μετανάστευσης.»⁵³

Αυτή η πίστη μπορεί να είναι σημαντική για την αναπαραγωγή της μορφής της ομάδας. Αντίστροφα δεν συμβαίνει το ίδιο όταν υπάρχει μία αντικειμενική σχέση αίματος. Εθνοτικές σχέσεις δεν συγκροτούν μία ομάδα, μόνο διευκολύνουν τον σχηματισμό κάθε είδους ομάδας, ιδιαίτερα σε πολιτικό επίπεδο. Από την άλλη μεριά,

⁵¹ Weber M. ο.π. σελ. 12

⁵² Elias N. (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη, τόμ. Α', σελ.17

⁵³ Weber M. (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος, σελ. 44

η πολιτική κοινότητα είναι αυτή που αναπτύσσει την πίστη στην κοινή εθνότητα, ανεξάρτητα πόσο αυτή η πίστη έχει σχηματισθεί τεχνητά.

Για τον Weber κανένα χαρακτηριστικό, όπως η κοινή γενιά, η γλώσσα ή ο κοινός τύπος, δεν είναι ικανό από μόνο του να χαρακτηρίσει μια ομάδα ως εθνοτική. Η κοινωνική δράση⁵⁴ είναι κοινωνιολογικά σημαντική.

Η πολιτική δράση, η ορθολογικοποιημένη δράση, είναι η σημαντική, ανεξάρτητα αν αυτή τεχνητά καλύπτεται από μια ιδεολογικοποιημένη συνείδηση κοινότητας. Η πολιτική κοινότητα είναι η διαπλοκή του κοινοτικοποιητικού με το κοινωνικοποιητικό στοιχείο. *«Αυτός ο ‘τεχνητός’ τρόπος γέννησης μιας κοινής εθνοτικής πίστης αντιστοιχεί επακριβώς στο γνωστό μας σχήμα της μεθερμηνείας ορθολογικών κοινωνικοποιημένων σχέσεων σε προσωπικές κοινοτικές σχέσεις. Υπό συνθήκες περιορισμένης διάδοσης ορθολογικώς αντικειμενικοποιημένης κοινωνικής πράξης, αποκτά σχεδόν κάθε κοινωνικοποιημένη σχέση – ακόμα και μία καθαρώς ορθολογικά συγκροτημένη – μια υπερκαλύπτουσα συνείδηση κοινότητας, με τη μορφή προσωπικής συναδέλφωσης στη βάση κοινής ‘εθνοτικής’ πίστης.»*⁵⁵

Ο Weber θεωρεί ότι μία κοινότητα ή συλλογικότητα γίνεται σημαντική όταν διεκδικεί πολιτική εκπροσώπηση είτε μεταξύ των κρατών, είτε μέσα στο ίδιο το κράτος, ως ομάδα εξυπηρέτησης συμφερόντων, όταν δηλαδή μετασχηματίζεται σε πολιτική κοινότητα.

Άρα η μετάβαση από την κοινοτικοποίηση, τη σχέση με υποκειμενικά κριτήρια, στην κοινωνικοποίηση, την ορθολογική σχέση για την επίτευξη ενός σκοπού, την πολιτική πράξη δηλαδή, είναι αυτή που καθιστά μία ομάδα εθνοτική.

Η διαφορά των εννοιών εθνότητας και έθνους, απασχολεί τον Βερέμη, ο οποίος καταλήγει:

*«Το έθνος γεννιέται όταν καθίσταται νομιμοποιητικός παράγων του κοσμικού κράτους, και το περιεχόμενό του είναι κυρίως πολιτικό. Η εθνότητα έχει πολιτισμικό χαρακτήρα, αλλά είναι δυνατόν να αναβαθμιστεί πολιτικά σε έθνος αν το κράτος την προαγάγει σε σύμβολο της νομιμότητάς του.»*⁵⁶

⁵⁴ Ο N. Elias εμφανίζεται κριτικός ως προς την έννοια της κοινωνικής δράσης του Weber στο *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* «έκανε τη μάλλον αποτυχημένη απόπειρα να διαχωρίσει την «κοινωνική δράση» από τη «μη κοινωνική δράση», άρα την «καθαρά ατομική» προφανώς «δράση» του μεμονωμένου ανθρώπου. Τόμ. Α', σελ. 47

⁵⁵ **Weber M.** (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος, σελ. 46

⁵⁶ **Βερέμης Θ.** (2003) *Εισαγωγή στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: MIET, σελ.13

4. Μετάβαση από την οθωμανική αυτοκρατορία στα εθνικά κράτη

Μετά την απόπειρα αποσαφήνισης των εννοιών «έθνος» και «εθνότητα», καθώς και την προσέγγιση των παραγόντων που ώθησαν στη δημιουργία των εθνικών κρατών, κυρίως στη δυτική και ανεπτυγμένη καπιταλιστικά Ευρώπη, ήρθε η ώρα της στροφής προς τα καθ' ημάς.

Ο ελληνισμός διατηρήθηκε ενεργός μέσα στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η ανάπτυξη αφ' ενός και η πορεία αποσταθεροποίησης αφ' ετέρου της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας και οι συνέπειές της για τον ελληνισμό είναι ενδιαφέρουσες.

4.1 Οικονομική και κοινωνική οργάνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας

Η οθωμανική αυτοκρατορία διήρκησε από τις αρχές του δέκατου τέταρτου αιώνα μέχρι τις αρχές του εικοστού. Με διαρκείς πολέμους κατάφερε περί το 1500 να κυριαρχήσει σε μια εκτεταμένη περιοχή, μεταξύ Δούναβη και Ευφράτη, ενώ κατά τον 19^ο αιώνα, μετά από συνεχείς πολεμικές ήττες, η έκτασή της είχε συρρικνωθεί, περιοριζόμενη στις περιοχές της Εγγύς Ανατολής και των Βαλκανίων, όπου ζούσαν χριστιανικοί και ελληνόφωνοι πληθυσμοί.

Ο βασικός χαρακτήρας της αυτοκρατορίας ήταν πολεμικός (νομάδες πολεμιστές), έχοντας ως ιδεολογικό στήριγμα τις επιταγές του Κορανίου, που ήταν η δυναμική υπεράσπιση και διάδοση της πίστης στο Ισλάμ. Ο πολεμικός χαρακτήρας συνεπαγόταν τον τρόπο οργάνωσης του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος της αυτοκρατορίας, που είχε ως στόχο τη στήριξη και συντήρηση του στρατού.

Η κοινωνική και οικονομική οργάνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, μέχρι τον 19^ο αιώνα, στηριζόταν σε ένα ιδιότυπο προ-καπιταλιστικό σύστημα. Οι δομές του συστήματος αυτού ήταν εξελιγμένες μορφές των προϋπαρχόντων κοινωνικών συστημάτων με επιρροές από τα ισλαμικά κράτη, αλλά και από το Βυζάντιο.

Στο σύστημα αυτό οι ερευνητές-μελετητές δίνουν διάφορες ονομασίες, οι οποίες υποδηλώνουν διαφορετικές επιστημονικές οπτικές, θεωρητικές προσεγγίσεις, ιστορικές εποχές, αξιακά συστήματα, πολιτικές σκοπιμότητες. Επίσης μέσω της διαφοροποίησης υποδηλώνονται οι μεταβολές που επήλθαν μέσα στον χρόνο, τόσο ως προς το σύστημα αυτό καθ' εαυτό, όσο και ως προς το περιεχόμενο των εννοιών που το χαρακτηρίζουν.

Η μεγάλη χρονική διάρκεια του βίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι μεταβολές που επήλθαν στο σύστημα των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων θα μπορούσαν να είναι οι ερμηνευτικοί παράγοντες πολύ-χαρακτηρισμού του συστήματος.

Σταχολογώντας τις συχνότερα εμφανιζόμενες ονομασίες παρουσιάζεται η εξής κατάσταση:

Οι Marx και Engels⁵⁷ δίνουν στο σύστημα της οθωμανικής αυτοκρατορίας τις ακόλουθες σύνθετες ονομασίες:

- «Ασιατικός δεσποτισμός» αναδεικνύοντας τη γεωγραφική και πολιτική υπόσταση του Οθωμανικού συστήματος. Ο γεωγραφικός προσδιορισμός επισημαίνει τη σχέση αντίθεσης Δύσης- Ανατολής και κατ' επέκταση, το στάδιο που βρίσκεται η αυτοκρατορία μέσα από τη μαρξιστική οπτική της κοινωνικής εξέλιξης διαδοχής των κοινωνικών μορφών (Καπιταλισμός, προτεσταντισμός από τη μία μεριά / Προ-φεουδαρχία, Ορθοδοξία – Ισλαμισμός από την άλλη).
- «Στρατιωτικός φεουδαλισμός» αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τον προκαπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, την ταξική διάρθρωση και την κυρίαρχη τάξη. Όπως λέει ο Κονδύλης *«προπαντός με κριτήριο τις σχέσεις ραγιάδων και μουσουλμάνων κυρίων, η τουρκική κοινωνία θα άξιζε τον χαρακτηρισμό «στρατιωτικός φεουδαλισμός», όπου μια στρατιωτική τάξη κι ένα πολιτικό διοικητικό στρώμα οργανωμένο κατά το πρότυπό της και συχνότατα συγχωνευμένο μ' αυτήν διοικούν μιαν υπόδουλη χώρα και τρέφονται από τον πληθυσμό της»*⁵⁸.
- «Ημι-φεδουαλισμός» που παραπέμπει σε κάτι ανολοκλήρωτο, σε κάτι που τείνει να πάρει την οριστική του μορφή, πάλι μέσα από τη μαρξιστική λογική των σταδίων μετάβασης.

«Η τουρκική κοινωνία αποκλίνει (καίρια, άλλωστε) από το δυτικό φεουδαλισμό στον βαθμός που ενσαρκώνει ό,τι αποκαλείται «ανατολική δεσποτεία» κι επομένως στο βαθμό που συγγενεύει δομικά με την κοινωνιολογικά και ιστορικά περίπου ομότιμη της Ρωσία. Όπως η «ανατολική δεσποτεία», δεσποτεία γενικά και η Ρωσία ιδιαίτερα, έτσι και η

⁵⁷ Marx K. – F. Engels (1985) *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση

⁵⁸ Κονδύλης Π. Εισαγωγή στο Marx K. – F. Engels (1985) *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση, σελ.43

Τουρκία διακρίνεται από τον κλασσικό δυτικό φεουδαλισμό εξαιτίας του ότι κέντρο της είναι μια απολυταρχία ικανή (στην καλύτερη τουλάχιστον περίπτωση) να επιβάλλει την ανεξέλεγκτη βούλησή της σ' ολόκληρη την επικράτειά της διαμέσου μιας συγκεντρωτικής, δηλαδή άμεσα και ολότελα εξαρτημένης από τον μονάρχη στρατικοπολιτικής γραφειοκρατίας.»⁵⁹

Ο σύγχρονος ιστορικός Hobsbawm⁶⁰ ονομάζει το Οθωμανικό σύστημα «προ-φεουδαρχικό σύστημα», πάλι σύμφωνα με τη μαρξιστική οπτική, το τοποθετεί πριν από την εξελικτική διαδρομή μετάβασης.

Ο Τούρκος ιστορικός Halil Inalcik⁶¹ χρησιμοποιεί τον όρο «τιμαριωτικό σύστημα».

Εδώ κρίνεται σκόπιμο να διευκρινιστεί αν οι ονομασίες τιμαριωτισμός και φεουδαρχισμός είναι ταυτόσημες ή διαφορετικές. Και αν η διαφορά τους οφείλεται στη χρήση διαφορετικής γλώσσας περσικής (timar) ή λατινικής (feud), ή, το πλέον πιθανό, οι δύο λέξεις έχουν πολιτικό υπόβαθρο, χαρακτηρίζοντας διαφορετικά κοινωνικο - οικονομικά συστήματα, διαφορετικά πολιτικά καθεστώτα: μεσανατολικό κράτος – δυτικό κράτος.

Οι Έλληνες ιστορικοί και κοινωνιολόγοι Κορδάτος, Βακαλόπουλος και Βεργόπουλος χρησιμοποιούν την ονομασία «φεουδαρχία», αλλά την αντιπαραθέτουν συνεχώς προς τη δυτική φεουδαρχία.

Ο Μηλιός⁶², παραπέμποντας στους Marx και Engels, συγκεκριμένα στον πρόλογο της Ρωσικής έκδοσης του Κομμουνιστικού Μανιφέστου του 1883, ονομάζει το οθωμανικό σύστημα «Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής».

Ανεξάρτητα όμως από τις διαφορετικές ονοματοδοσίες του οθωμανικού συστήματος, όλοι συμφωνούν ότι έχει βασικές διαφορές από τη δυτική φεουδαρχία.

Το θεμελιώδες χαρακτηριστικό του οθωμανικού συστήματος και ταυτόχρονα η κυρίαρχη διαφορά του προς τη φεουδαρχία ήταν ότι η γη ήταν δημόσια, ανήκε κατά βάση στο κράτος. Όμως, όπως επισημαίνει ο Βακαλόπουλος: «οι ισχύουσες διατάξεις που καθορίζουν τη γαιοκτησία, ιδίως οι αναφερόμενες στο είδος και στην κυριότητα των γαιών

⁵⁹ Από την εισαγωγή του Π. Κονδύλη στο **Marx K. – F. Engels** (1985) *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση, σελ. 42

⁶⁰ **Hobsbawm E.J.** (2000) *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών 1875-1914*, Αθήνα: ΜΙΕΤ

⁶¹ **Inalcik Halil** (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια

⁶² **Μηλιός Γ.** (1996) [Ο Ασιατικός τρόπος παραγωγής](#), *Θέσεις* Νο 57, Οκτ-Δεκ 1996

της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς και οι φορολογικές υποχρεώσεις των γεωργών, μουσουλμάνων και χριστιανών, δεν είναι πάντοτε σαφείς»⁶³.

Η ασάφεια επιβεβαιώνεται και διευρύνεται από την περιγραφή των διαφορετικών τρόπων διακυβέρνησης που περιγράφει ο Inalcik⁶⁴ στο κεφάλαιο για την επαρχιακή διοίκηση και το σύστημα των τιμαρίων. Σε πολλές περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν ίσχυε το τιμαριωτικό σύστημα.

Όμως όλοι συμφωνούν ότι η βασική μορφή γαιοκτησίας ήταν τα τιμάρια. Εξαιρέσεις αποτελούσαν τα μούλκια (δωρεές του Σουλτάνου σε ιδιώτες ως ανταμοιβή για εξαιρετικές υπηρεσίες) και τα βακούφια (κτήματα αφιερωμένα σε κοινωνικά και θρησκευτικά ιδρύματα, που διακρίνονταν σε σουλτανικά και ιδιωτικά, ανάλογα με την ιδιότητα του δωρητή τους.)

Τι είναι το τιμάριο; Είναι το παραχωρούμενο κτήμα, αλλά ταυτόχρονα και το έσοδο το προερχόμενο από πολλούς ή από έναν φόρο, τη νομή των οποίων εκχωρούσε ο σουλτάνος στο ευνοούμενο πρόσωπο.

Ο Inalcik⁶⁵ εξηγεί ότι παρότι με την πρώτη ματιά το τιμαριωτικό σύστημα θυμίζει τον μεσαιωνικό ευρωπαϊκό φεουδαλισμό, στην πραγματικότητα υπάρχουν θεμελιώδεις διαφορές. Για να εφαρμόσει το κράτος το καθεστώς των τιμαρίων, επέβαλε απόλυτο έλεγχο στη γη, παραμερίζοντας τα τυχόν ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Ακολουθώντας το παράδειγμα των παλαιότερων μουσουλμανικών κρατών, η οθωμανική κυβέρνηση διακήρυξε ότι όλες οι αγροτικές γαίες της υπαίθρου ανήκαν στο κράτος. Εξαιρέσει αποτελούσαν μόνο τα μούλκια (πλήρεις ιδιοκτησίες) και οι γαίες των βακουφίων, το καθεστώς των οποίων μπορούσε να διατηρηθεί ή να αναθεωρηθεί κατά τις αποφάσεις του σουλτάνου.

Ο Βακαλόπουλος, που ονομάζει το σύστημα αυτό φεουδαρχία, διευκρινίζει ότι «οι Τούρκοι γαιοκτήμονες είχαν – θεωρητικά τουλάχιστον - εφήμερα κτήματα και όχι μόνιμα, όπως οι φεουδάρχες της Δύσης»⁶⁶.

Ο Κορδάτος λέει «Σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο όλη η γη που κατείχαν οι Τούρκοι ήταν ιδιοκτησία του Σουλτάνου που αντιπροσώπευε τον Αλλάχ (Θεό). Ο Σουλτάνος λοιπόν είχε δικαίωμα να διαθέσει κάθε είδους ιδιοκτησία όπως αυτός ήθελε. Γι' αυτό έβγαλε διατάγματα

⁶³ Βακαλόπουλος Α. (2005) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Ηρόδοτος, τόμος Β', σελ.16

⁶⁴ Inalcik Halil (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.183

⁶⁵ Inalcik Halil ο.π. 191

⁶⁶ Βακαλόπουλος Α. (2005) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Ηρόδοτος, τόμος Β', σελ. 17

και παραχωρούσε το δικαίωμα της κατοχής (κτήσης), νομής και κάθε άλλης χρήσης της γης σε τρίτους και κυρίως σε ανώτερους αξιωματικούς, αυλικούς κλπ.»⁶⁷.

Ο Ιναλτζίκ⁶⁸ θεωρεί ότι σύμφωνα με τη βασική αρχή του κανούν-ι-οσμανί⁶⁹ ήταν ότι ‘οι ραγιάδες και η γη ανήκουν στον σουλτάνο’.

Η κυρίαρχη ιδιοτυπία, η ειδοποιός διαφορά, του συστήματος αυτού σε σχέση με τα άλλους προ-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, είναι, όπως αναφέρει ο Γ. Μηλιός⁷⁰, ότι τόσο οι σχέσεις ιδιοκτησίας όσο και οι σχέσεις κατοχής οργανώνονται όχι σε ατομική, αλλά σε συλλογική βάση. Απουσιάζουν δηλαδή όλες οι μορφές τόσο της ατομικής ιδιοκτησίας όσο και της ατομικής κατοχής. Η συλλογική κοινωνική οργάνωση της κυρίαρχης τάξης είναι το δεσποτικό-ασιατικό κράτος, η συλλογική οργάνωση των εργαζομένων είναι η ασιατική κοινότητα, η οποία βρίσκεται βέβαια σε στενή διαπλοκή με τον κεντρικό μηχανισμό του κράτους, μέσα από ένα σύνθετο σύστημα ενδιάμεσων βαθμίδων (προεστοί - τιμαριώτες - διοικητές επαρχιών – σουλτανική κυβέρνηση). Η απόσπαση του υπερπροϊόντος παίρνει τη μορφή του φόρου (δεκάτη, κεφαλικός φόρος για τους «άπιστους» κλπ.). Η ιδιοκτησία της γης ανήκει λοιπόν στο κράτος, δηλαδή στην οργανωμένη σε κράτος άρχουσα τάξη, η οποία «προσωποποιείται» στον Σουλτάνο.

Η διαφορά ανάμεσα στη δυτική φεουδαρχία και στο οθωμανικό σύστημα ήταν, όπως τη διατυπώνει ο Κ. Βεργόπουλος⁷¹, ότι ο δικαιούχος του κοινωνικού πλεονάσματος, στο μεν οθωμανικό σύστημα αφαιρούσε κατ’ ευθείαν από την εσοδεία το υπερπροϊόν, στη δε δυτική φεουδαρχία υπέτασσε πρωτίστως το ίδιο το πρόσωπο του παραγωγού. Κατ’ αυτό τον τρόπο, το κοινωνικό πλεόνασμα, ενώ στη Δύση έπαιρνε τη μορφή της υπερεργασίας, στην οθωμανική περιοχή έπαιρνε την απλή μορφή του υπερπροϊόντος. Και καταλήγει ότι μπορούμε να πούμε ότι, αν η δυτική φεουδαρχία θεμελιωνόταν σε μια προσωπική υποτίμηση του άμεσου παραγωγού, το οθωμανικό σύστημα (όπως και το βυζαντινό και τα άλλα ανατολικά συστήματα) θεμελιωνόταν στην ελευθερία – από τυπική κοινωνική έποψη – και στην πλήρη προσωπικότητα του παραγωγού.

⁶⁷ **Κορδάτος Ι.** (1957) *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα: 20^{ος} Αιώνας τόμος 1^{ος}, σελ 140

⁶⁸ **Inalcik Halil** (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.131

⁶⁹ Η οθωμανική σουλτανική νομοθεσία

⁷⁰ **Μηλιός Γ.** (1990) Τρόποι παραγωγής και κοινωνικές σχέσεις στην ελληνική ύπαιθρο (19ος και 20ος αιώνας), *Επιστημονική Σκέψη*, Νο 47, Μάης-Ιούνης 1990, σελ. 43-52

⁷¹ **Βεργόπουλος Κ.** (1975) *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, σελ. 59

Ο ισχυρός συγκεντρωτικός έλεγχος αποτελεί διαφοροποιητικό στοιχείο ανάμεσα στον οθωμανικό τιμαριωτισμό και την ευρωπαϊκή φεουδαρχία. Επιπλέον δεν υπήρχαν ιεραρχικοί δεσμοί φεουδαλικής (βασαλικής) υποτέλειας ανάλογοι με τους ευρωπαϊκούς.⁷²

Μέσω του θεσμού των τιμαρίων παραχωρείται στα στρατεύματα, αντί για μισθό, μέρος των κρατικών αγροτικών εισοδημάτων, το οποίο συγκέντρωνα οι ίδιοι οι στρατιώτες. *«Πάντως σε όλες τις περιπτώσεις κάθε γεωργός κατοικούσε στην περιοχή του τιμαρίου ή της βακουφικής γης ήταν προγεγραμμένος ως ραγιάς του τιμαριούχου και δεν είχε δικαίωμα ιδιοκτησίας επάνω στις γαίες του, αλλά μόνο εξουσιάσεως ή χρησικτησίας, η οποία όμως ήταν κληρονομική»*⁷³

Οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας χωρίζονταν σε δύο τάξεις. Την τάξη των στρατιωτών και την τάξη των ραγιάδων, των οποίων ο ρόλος ήταν να στηρίζουν την διαβίωση των στρατιωτών.

Η έννοια ραγιάς είναι παρεξηγημένη, καθώς στην αντίληψη του μέσου ανθρώπου παίρνει την έννοια του χαμερπούς σκλάβου. Ακόμα και στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια δίνεται ο ακόλουθος ορισμός. *«Ραγιάς είναι ο μη μουσουλμάνος Οθωμανός υπήκοος επί σουλτανικού καθεστώτος, υποβαλλόμενος εις τους υπό του ιερού δικαίου επιβαλλόμενους φόρους. Είναι λέξη προέλευσης περσικής που σημαίνει ποιόνιο.»*⁷⁴

Επίσης και ο Βακαλόπουλος που θεωρεί ραγιάδες όλους τους Οθωμανούς υπηκόους, χριστιανούς και μουσουλμάνους, δεν παραλείπει να εστιάσει στην κυρίαρχη αντίληψη για την έννοια του ραγιά. *«Αλλιώς η συνηθισμένη τους άμυνα απέναντι των κατακτητών είναι η υποχωρητικότητα, η υποκρισία και το ψέμα, τα μόνα όπλα, για να μπορέσουν να επιζήσουν μέσα στο περιβάλλον αυτό των ποικίλων καταπιέσεων, της αγωνίας και του φόβου. Η συνείδηση λοιπόν και η έκφραση του λόγου καταπιέζονται. Το πνεύμα υποδουλώνεται. Μέσα σ' αυτήν την ατμόσφαιρα ανατρέφονται οι ραγιάδες. Έτσι δημιουργείται ένας νέος τύπος γραικύλου, ο τύπος του ραγιά (πρβλ. και το παράγωγό του ραγιαδισμός), ο τύπος του ευτελούς, του χαμερπούς σκλάβου, που τρέμει εμπρός στον κατακτητή, που τον κολακεύει και είναι πρόθυμος να του φανεί χρήσιμος με κάθε τρόπο, αρκεί να αποσπάσει την υψηλή του εύνοια. Ο τύπος αυτός, που εξακολουθεί ακόμη να είναι πολύ ζωντανός για τον ελληνικό λαό, στιγματίζεται σαν ένα μισητό άτομο που του λείπει κάθε ίχνος ανδρισμού και αξιοπρέπειας. Η*

⁷² **Inalcik Halil** (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.200

⁷³ **Βακαλόπουλος Α.** (2005) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Ηρόδοτος, τόμος Β', σελ. 19

⁷⁴ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος ΚΑ

λέξη ραγιάς κλείνει μέσα της, ακόμη και σήμερα, αρκετό βάρος από την κακή απόχρωση που είχε πάρει κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας.»⁷⁵

Σήμερα, τουλάχιστον στον ακαδημαϊκό χώρο, τείνει να αποκατασταθεί το περιεχόμενο της λέξης ραγιάς, σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Ιναλτζίκ: «Οι Οθωμανοί σουλτάνοι, όπως όλοι οι Μουσουλμάνοι ηγέτες, θεωρούσαν τους υπηκόους τους, τόσο τους Μουσουλμάνους όσο και τους μη Μουσουλμάνους, ραγιάδες, που σημαίνει 'κοπάδι'»⁷⁶ και συνεχίζει αποσαφηνίζοντας πλήρως: «Με την ευρύτερη έννοια του όρου, ραγιάδες ήταν όλος ο παραγωγικός και φορολογούμενος πληθυσμός της αυτοκρατορίας, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι, σε αντιπαραβολή με την τάξη των στρατιωτικών. Με μια έννοια πιο στενή, ραγιάδες ήταν οι αγρότες, σε αντίθεση με του κατοίκους των πόλεων και του νομάδες, που είχαν διαφορετικό καθεστώς.»⁷⁷

Ένα επί πλέον δομικό χαρακτηριστικό της διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν η οργάνωση των υπηκόων της με κριτήριο το θρήσκευμα, σε μιλλιέτ.

«Ο Μωάμεθ Β' για την καλύτερη διοικητική οργάνωση του κράτους του από πολύ νωρίς θεσμοθέτησε το **μιλέτι** (*millet*), δηλαδή την οργάνωση των υπηκόων του με βάση το θρήσκευμα και όχι με βάση τη φυλετική τους καταγωγή. Το 1453 οργανώνονται το ορθόδοξο και το αρμενικό μιλέτι, ενώ το εβραϊκό λειτουργεί ανεπίσημα. Μέσα στα πλαίσια του μιλλετίου οι **ξιμμήδες** απολάμβαναν μια εν μέρει αυτοδιοίκηση σύμφωνα με το θρησκευτικό τους νόμο. Ο αρχηγός κάθε μιλλετίου, ο *millet basi*, που για τους ορθοδόξους ήταν ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης είχε στη δικαιοδοσία του εκτός από τις εκκλησιαστικές και κάποιες άλλες υποθέσεις όπως το γάμο, το διαζύγιο, την κληρονομιά καθώς και την επιβολή κάποιων φόρων. Επομένως σε επίπεδο κοινότητας ή μαχαλά οι μη μουσουλμάνοι κάτοικοι απευθύνονταν για τις καθημερινές τους υποθέσεις στον ιερέα ή τον επίσκοπο χωρίς να πρέπει να έρχονται σε επαφή με τον κατακτητή εκτός και αν βρίσκονταν σε αντιδικία με μουσουλμάνο.»⁷⁸

Μέσα από τη σχετική αυτονομία που παρείχε το οθωμανικό σύστημα στους υπηκόους του μέσω του διοικητικού οργανωτικού συστήματος των μιλλιέτ, αναπτύχθηκαν η

⁷⁵ Βακαλόπουλος Α. (2005) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Ηρόδοτος, τόμος Β', σελ. 50

⁷⁶ Inalcik Halil (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.121

⁷⁷ Inalcik Halil (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.194

⁷⁸ Από την ιστοσελίδα: <http://www.fhw.gr>

έννοια της «κοινότητας» και σε κάποιες περιπτώσεις της «αυτονομίας», που διαδραμάτισαν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των επιμέρους εθνοτικών ταυτοτήτων.

4.2 Διαδικασία αποσταθεροποίησης του οθωμανικού συστήματος

Η ακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας έφτασε στο υψηλότερο επίπεδο κατά τον 16^ο αιώνα. Αλλά καθώς όλα τα πράγματα και οι καταστάσεις υφίστανται τους νομοτελειακούς κανόνες μετάβασης από την ακμή στην παρακμή τους, έτσι και η οθωμανική αυτοκρατορία αφού κατέκτησε, με διαρκείς πολέμους, ένα ιδιαίτερο μεγάλο μέρος της ευρύτερης περιοχής, εισήλθε στην πορεία της παρακμής. Οι λόγοι της παρακμής, που ιστορικά, εκ των υστέρων, διαπιστώνονται, αφορούν στις διαρκείς στρατιωτικές ήττες, στην αδυναμία διευθέτησης των εσωτερικών ταραχών και κυρίως στις ιμπεριαλιστικές τάσεις των διαρκώς ενδυναμούμενων δυτικών κρατών.

Το τιμαριωτικό σύστημα, που ήταν η βασική οικονομική και κοινωνική δομή της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ξεκίνησε, ήδη από τον 16^ο αιώνα, να υφίσταται σταδιακά πορεία αποσύνθεσης. Οι ενέργειες που αποσκοπούσαν στην καταπολέμηση των αιτιών του προβλήματος, μετασχηματίζονταν σε αιτίες για τη δημιουργία νέων προβλημάτων. Οι προσπάθειες της αυτοκρατορίας να καταπολεμήσει τη διάλυση, δεν έλυναν το πρόβλημα, αντίθετα γεννούσαν νέες αιτίες κατάρρευσης.

Οι διαρκείς επεκτατικοί πόλεμοι αύξαναν τα έξοδα του κράτους και καθιστούσαν κυρίαρχο πρόβλημα την αδυναμία συντήρησης του στρατού. Οι προτεινόμενες λύσεις στο πρόβλημα της εξεύρεσης πόρων προσανατολίσθηκαν προς τρεις κατευθύνσεις: Μεταβολή στο γαιοκτησιακό καθεστώς, αποστρατεύσεις και μεταβολή στο φορολογικό καθεστώς.

Άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτες ενέργειες μεταβολής του καθεστώτος γαιοκτησίας, υπαναχώρησης από το τιμαριωτικό σύστημα, με στόχο την εξασφάλιση εσόδων. Σύμφωνα με τον Inalcik⁷⁹, για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ανεπάρκειας πόρων, μερικές από τις γαίες που είχαν παραχωρηθεί ως τιμάρια μεταβιβάστηκαν στον άμεσο έλεγχο του Δημοσίου και το δικαίωμα είσπραξης των προσόδων τους ενοικιάστηκε σε ιδιώτες. Ορισμένες ωστόσο περιήλθαν με παράτυπες

⁷⁹ **Inalcik Halil** (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.92

μεθόδους στα χέρια κυβερνητικών και ανακτορικών αξιωματούχων, ενώ άλλες μετατράπηκαν σε βακούφια και το κράτος έχασε για πάντα τα εισοδήματά τους.

Η αρχόμενη διαδικασία ανάπτυξης του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας της γης, τα τσιφλίκια, συνεπάγεται τη μετάβαση προς ένα σύστημα που προσομοιάζει περισσότερο με τη φεουδαρχία. Όπως υποστηρίζει ο Βεγόπουλος: *«Το τσιφλίκι, του οποίου το φάσμα έχει εντυπωσιάσει τη νεοελληνική φαντασία και φιλολογία, παρά τις τρέχουσες δοξασίες, δεν αποτελεί μία επιβίωση των αρχαϊκών οθωμανικών δομών. Αντιθέτως, ο θεσμός του τσιφλικιού αναπτύχθηκε όχι πάνω στο οθωμανικό κοινωνικό σώμα, αλλά πάνω στη διαδικασία της διάλυσης αυτού του σώματος. Το τσιφλίκι δεν ήταν ένα υπόλειμμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά μία από τις αιτίες που συντέλεσαν στην διάλυσή της. Ο σχηματισμός των τσιφλικιών δεν κατόρθωσε να ολοκληρωθεί, διά μέσου της εγκαθίδρυσης της πλήρους και απεριόριστης ατομικής εγγείου ιδιοκτησίας, παρά μόνο κατά την διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, με την ίδρυση των ανεξάρτητων χριστιανικών κρατών στα Βαλκάνια και με τον νόμο του Τανζιμάτ (1839) στις οθωμανικές περιοχές.»*⁸⁰

Ως λύση επίσης, απέναντι στο πρόβλημα της αδυναμίας χρηματοδότησης του στρατού, ήταν η αποστράτευση. Η αποστράτευση σήμαινε ταυτόχρονα και αδυναμία είσπραξης του φόρου σε είδος επί του τιμαρίου (της δεκάτης). Έτσι οι αποστρατευμένοι, μη έχοντας πλέον τρόπο να ζουν, σχημάτιζαν συμμορίες και λεηλατούσαν περιοχές. Η κυβέρνηση δημιούργησε σώματα πολιτοφυλακών για να αντιμετωπίσουν σε τοπικό επίπεδο τις συμμορίες. Συχνά οι πολιτοφύλακες ενώνονταν με τους ληστές.

Σε σχέση με το φορολογικό σύστημα οι μεταβολές πραγματοποιήθηκαν προς δύο κατευθύνσεις. Από τη μία αύξηση της φορολογίας και από την άλλη αλλαγή του καθεστώτος είσπραξης των φόρων. Η μεταβίβαση της εξουσίας είσπραξης φόρων σε κατώτερο επίπεδο, είχε ως συνέπεια τη διεύρυνση της δυνατότητας αυθαιρεσίας των τοπικών εισπρακτόρων. Οι μεταβολές αυτές στη φορολογία προκαλούσαν την αγανάκτηση των ραγιάδων και δημιουργούσαν εσωτερικές αναταραχές.

Επίσης ως εσωτερικά προβλήματα της αυτοκρατορίας πρέπει να ληφθούν υπ' όψη και οι αντιδράσεις στο φορολογικό σύστημα ισχυρών τοπαρχών, που αντλούσαν τη δύναμή τους από τους δεσμούς που είχαν με την τοπική κοινωνία.

⁸⁰ Βεργόπουλος Κ. (1975) *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, σελ. 64

Πέρα όμως από τα εσωτερικά προβλήματα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως διατυπώθηκαν πάρα πάνω, το κυρίαρχο πρόβλημα, που διαδραμάτισε και τον καταλυτικό ρόλο, οφείλεται στην αδυναμία της αυτοκρατορίας να παρακολουθήσει τις αλλαγές που πραγματοποιούνται την ίδια περίοδο στην Ευρώπη, παραμένοντας προσκολλημένη στους μηχανισμούς του κλασσικού μεσανατολικού κράτους. Οι αλλαγές αυτές αφορούσαν την τάση εξάπλωσης του κεφαλαίου, την αναζήτηση νέων αγορών και πόρων, τις επεκτατικές πολιτικές των δυτικών δυνάμεων και της Ρωσίας για διεύρυνση των σφαιρών επιρροής, που είχαν ως συνέπεια το σταδιακό έλεγχο της οικονομικής και πολιτικής ζωής της αυτοκρατορίας.

Ο πρώτος και βασικός τρόπος διείσδυσης των δυτικών δυνάμεων στην οικονομική ζωή της αυτοκρατορίας ήταν ο θεσμός των διομολογήσεων, των οικονομικών συμβάσεων που είχαν συναφθεί για τον έλεγχο των θαλάσσιων μεταφορών από τους ευρωπαίους.

Η επέκταση αυτών των συμβάσεων αποδείχθηκε καταλυτικής σημασίας παράγοντας αποσταθεροποίησης του οθωμανικού συστήματος. Όπως αναφέρει ο Κονδύλης: «*Το καθεστώς των διομολογήσεων δεν φάνηκε εξαρχής να κλονίζει τα κυριαρχικά δικαιώματα του τουρκικού κράτους, εφόσον οι διομολογήσεις να μεν ήσαν μονομερείς εκχωρήσεις προνομίων χωρίς απτά και συμφωνημένα ανταλλάγματα, αλλά από την άλλη μεριά μπορούσαν να ανακληθούν κάθε στιγμή, ανάλογα με τις ανάγκες και διακυμάνσεις του συστήματος διαφθοράς και δωροδοκίας, στο οποίο εν μέρει όφειλαν την ύπαρξη τους και το οποίο και οι ίδιες με τη σειρά τους εξέτρεφαν. Το τι είχε εκκολληθεί από πολιτική και οικονομική άποψη με τις διομολογήσεις έγινε ωστόσο πρόδηλο, όταν τα ενδιαφερόμενα κράτη έγιναν αρκετά ισχυρά, ώστε να μη εξαγοράζουν πια απλώς τη μονομερή εκχώρηση προνομίων, αλλά να απαιτούν και να εκβιάζουν.*»⁸¹

Υπό τη πίεση των συνεχών στρατιωτικών ηττών, των εσωτερικών αντιδράσεων και της διείσδυσης των δυτικών προτύπων και συμφερόντων πραγματοποιήθηκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία, παρά τη βαθύτατη επιρροή της μεσανατολικής παράδοσης, προσπάθειες εκσυγχρονισμού με τη μορφή των μεταρρυθμίσεων.⁸²

Οι αρχικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες είχαν ως στόχο την ενδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας και την αναδιοργάνωση του στρατού. Στη συνέχεια, το

⁸¹ Κονδύλης Π. (1985) , Από την εισαγωγή του στο: **Marx K. – F. Engels** *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα* (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση, σελ. 48

⁸² Οι πληροφορίες για τις μεταρρυθμίσεις προέρχονται από την ιστοσελίδα του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού: www.fhw.gr

μεταρρυθμιστικό έργο επεκτάθηκε σε όλους τους τομείς του πολιτικού και οικονομικού συστήματος. Το 1839 εκδόθηκε αυτοκρατορικό διάταγμα, το Χάτι Σερίφ, που κοινοποιούσε την ανάληψη μεταρρυθμιστικού έργου, που συνοψιζόταν υπό τον όρο Τανζιμάτ (=μεταρρύθμιση, τακτοποίηση), με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στην αυτοκρατορία. Ως κατευθυντήριες γραμμές του Τανζιμάτ θεωρούνταν ο σεβασμός της ασφάλειας, της τιμής και της παρουσίας των υπηκόων ανεξάρτητα από το θρήσκευμά και την κοινωνική τους θέση και η ισότητά τους απέναντι στο νόμο.

Δεν είναι τυχαίο ότι το διάταγμα εκδόθηκε σε μια εποχή που η αυτοκρατορία χρειαζόταν την υποστήριξη των ευρωπαϊκών Δυνάμεων για να αντιμετωπίσει τον Αιγύπτιο υποτελή της Μοχάμετ Αλί. Η εφαρμογή μεταρρυθμίσεων θα απέτρεπε τη διάλυση της Αυτοκρατορίας, θα ορθολογικοποιούσε τη διοίκηση και θα διευκόλυνε τη διείσδυση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, λογαριάζοντας στη συμπαράσταση των δυνάμεων της Δυτικής Ευρώπης και κυρίως της Βρετανίας.

Στη συνέχεια το 1856 υπό την πίεση της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας, εκδίδεται δεύτερο μεταρρυθμιστικό διάταγμα το Χάτι Χουμαγιούν. Το διάταγμα προσέδιδε έμφαση στην ισότητα όλων των υπηκόων της Αυτοκρατορίας ως προς την φορολογία, τη συμμετοχή τους άνευ διακρίσεων στο υπαλληλικό σώμα, σε όλα τα διοικητικά και δικαστικά όργανα, την εισαγωγή στις στρατιωτικές σχολές και την εκπλήρωση της στρατιωτικής θητείας, η οποία δε θα αποτελούσε πια προνόμιο και αποκλειστικό βάρος των μουσουλμάνων. Η νομιμότητα των μιλέτ επιβεβαιωνόταν, γινόταν όμως λόγος για την αναγκαιότητα μεταρρύθμισης της λειτουργίας τους, με τέτοιο τρόπο ώστε να συμπεριληφθούν περισσότεροι λαϊκοί στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Επίσης οριζόταν η κωδικοποίηση του ποινικού και του εμπορικού δικαίου, η ίδρυση τραπεζών, η δυνατότητα αλλοδαπών να κατέχουν ακίνητη περιουσία εντός της Αυτοκρατορίας, η παροχή διευκολύνσεων στην εισαγωγή ευρωπαϊκού κεφαλαίου και η ίδρυση μικτών δικαστηρίων για την εκδίκαση ποινικών και εμπορικών υποθέσεων ανάμεσα σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους.

Βασικός άξονας του κειμένου ήταν η αρχή της ισότητας, η οποία σε συνδυασμό με την αρχή της αντιπροσώπευσης και την έμφαση που δινόταν στην έννοια του πατριωτισμού, προσέγγιζε τη μοντέρνα αντίληψη της εθνικότητας, η οποία με τη σειρά της βρισκόταν υπό διαμόρφωση ακριβώς εκείνη την εποχή στην Ευρώπη.

Τέτοιες αντιλήψεις όμως βρίσκονταν σε αντίθεση με την παραδοσιακή πολιτική ιδεολογία της Αυτοκρατορίας και την ίδια τη νομιμοποίηση της σουλτανικής εξουσίας.

Τη εσωτερική δυναμική των μεταρρυθμίσεων ανέκοψε το 1876 ο σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίτ Β' (1876-1909) εγκαινιάζοντας ένα καθεστώς αυταρχισμού και υπαγωγής όλων των πολιτικών πρωτοβουλιών στο σουλτανικό θεσμό.

Οι Οθωμανοί αδυνατώντας να παρακολουθήσουν τις αλλαγές που πραγματοποιούνται την ίδια περίοδο στην Ευρώπη, παρέμεναν προσκολλημένοι στους μηχανισμούς του κλασσικού μεσανατολικού κράτους. Όπως αναφέρει ο Τούρκος ιστορικός Halil Inalcik: «Οι Οθωμανοί αφομοίωσαν τους θεσμούς του μεσανατολικού κράτους και οι θεσμοί αυτοί άρχισαν να καταρρέουν όταν βρέθηκαν αντιμέτωποι με τη νεότερη Ευρώπη»⁸³.

Οι επεκτατικές πολιτικές των μεγάλων δυνάμεων, που η κάθε μία για λογαριασμό της προσπαθούσε να προσεταιρισθεί την Αυτοκρατορία, ήταν η αιτία ανάδειξης του Ανατολικού Ζητήματος.

5. Ανατολικό Ζήτημα

Ο 19^{ος} αιώνας βρίσκει τον κόσμο χωρισμένο στα δύο. Από τη μία τα κράτη που συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία μετασχηματισμού και από την άλλη οι περισσότερες περιοχές του πλανήτη, που ενώ βρίσκονται υπό το καθεστώς της δουλοπαροικίας, επηρεάζονται άμεσα ή έμμεσα από τις εξελισσόμενες μεταβολές.

Η Ευρώπη, η κυρίαρχη περιοχή κατά την περίοδο αυτή, είναι και αυτή χωρισμένη στα δύο. Από τη μία το «ανεπτυγμένο» τμήμα της, το βορειοδυτικό και κεντρικό, που είναι φορέας και εκφραστής των αλλαγών, και από την άλλη το «οπισθοδρομικό» τμήμα, οι νότιες περιοχές, που βρίσκονται υπό την Οθωμανική κυριαρχία.

Τα «ανεπτυγμένα» κράτη, «εκείνες οι πολιτικές κοινότητες οι οποίες εμφανίζονται ενίοτε ως φορείς του κύρους δύναμης είθισται σήμερα να τις ονομάζουν 'υπερδυνάμεις'»⁸⁴, κατοχυρώθηκαν ως «Μεγάλες Δυνάμεις» το 1814 με το Συνέδριο της Βιέννης. Τα κράτη αυτά ήταν οι νικητές του Ναπολέοντα, δηλαδή η Ρωσία, η Βρετανία, η Αυστρία και η Πρωσία. Μετά το 1870, με την ιταλική και γερμανική ενοποίηση, τον ρόλο των μεγάλων δυνάμεων ανέλαβαν η Βρετανία, η Γαλλία, η

⁸³ Inalcik Halil (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.18

⁸⁴ Weber M. (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος, σελ. 96

Γερμανία και η Ρωσία, καθώς επίσης, σε μικρότερο βαθμό, η Ιταλία, η Ολλανδία και το Βέλγιο.

Οι μεγάλες δυνάμεις, οδηγήθηκαν σε ανταγωνισμό για την απόκτηση κυριαρχίας είτε με τη μορφή της ενσωμάτωσης νέων εδαφών, είτε με τη μορφή της εξάρτησης των ασθενέστερων κρατών, που εκφράστηκε με την έννοια των «σφαιρών επιρροής», όπως λέει ο Λένιν⁸⁵, σφαίρες προσοδοφόρων συμφωνιών, παραχωρήσεων, μονοπωλιακών κερδών κ.ά.

Την περίοδο αυτή το οικονομικο-κοινωνικό σύστημα, ο καπιταλισμός, πέρασε σε ένα νέο στάδιο, που χαρακτηρίζεται ως μονοπωλιακό, τον ιμπεριαλισμό, έννοια που σύμφωνα με τον Hobsbawm⁸⁶ πρωτοεισήχθη στο βρετανικό πολιτικό λεξιλόγιο την δεκαετία του 1870. Η παραγωγή συγκεντρώνεται σε λίγους, οι οποίοι επιδιώκουν τη διείσδυση και την εδραίωση στην παγκόσμια αγορά για την προώθηση των προϊόντων και την προμήθεια πρώτων υλών. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των ισχυρών οδηγεί στην ανάπτυξη των μονοπωλίων, τα οποία για την κατοχύρωση της θέσης τους, επιδιώκουν την οικονομική και πολιτική εξάρτηση των ασθενέστερων κρατών, ασκώντας πολιτικό έλεγχο, συχνά δε με απόλυτη αμεσότητα. Σύμφωνα με τον Λένιν, όπως ορίζεται στο έργο του «Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού»:

«Ιμπεριαλισμός είναι ο καπιταλισμός στο στάδιο εκείνο της ανάπτυξης, στο οποίο έχει διαμορφωθεί η κυριαρχία των μονοπωλίων και του χρηματιστικού κεφαλαίου, έχει αποκτήσει εξαιρετική σημασία η εξαγωγή κεφαλαίου, έχει αρχίσει το μοίρασμα του κόσμου από τα διεθνή τραπεζικά και έχει τελειώσει το μοίρασμα όλων των εδαφών της γης από τις μεγαλύτερες καπιταλιστικές χώρες»⁸⁷

Ο Λένιν επισημαίνει επίσης ότι: *«Το χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιόδου είναι το οριστικό μοίρασμα της γης, οριστικό όχι με την έννοια ότι δεν μπορεί να γίνει ξαναμοίρασμα – αντίθετα, τα ξαναμοιράσματα είναι δυνατά και αναπόφευκτα - αλλά με την έννοια ότι η αποικιακή πολιτική των καπιταλιστικών χωρών τερμάτισε την αρπαγή των μη κατεχόμενων εδαφών του πλανήτη μας. Ο κόσμος για πρώτη φορά είναι πια μοιρασμένος, έτσι που στο εξής θα γίνονται μόνο ξαναμοιράσματα, δηλαδή πέρασμα κατεχόμενου εδάφους από τον έναν 'κάτοχο' στο άλλο, και όχι αδέσποτου εδάφους σε 'νοικοκύρη'⁸⁸».*

⁸⁵ Λένιν Β. Ι. (2005) *Ο Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σελ.144

⁸⁶ Hobsbawm E.J. (2000) *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών 1875-1914*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, σελ.100

⁸⁷ Λένιν Β. Ι. (2005) *Ο Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σελ. 104

⁸⁸ Λένιν Β. Ι. οπ.π. σελ. 89

Την περίοδο αυτή τείνει προς τη λύση του, οριστική ή προσωρινή, και το Ανατολικό ζήτημα. Ως Ανατολικό ζήτημα ορίζεται ένα πολυσύνθετο φαινόμενο, που ανάλογα με την οπτική γωνία που προσεγγίζεται προβάλλει ως σημαντικούς διαφορετικούς παράγοντες. Οικονομικο-κοινωνικούς, γεωπολιτικούς, διπλωματικούς, φυλετικούς, θρησκευτικούς, πολιτισμικούς. Οι διαφορετικές οπτικές διακρίνονται επίσης και από την έκταση του χρόνου που θεωρούν ότι αφορά το Ανατολικό ζήτημα, αν έχει περιορισμένη ή εκτεταμένη διάρκεια.

Η πλέον συνήθης οπτική θεωρεί ότι το Ανατολικό Ζήτημα διαρκεί έναν περίπου αιώνα, καθώς ξεκινά με την παρακμή και λήγει με τη διάλυσή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η προσέγγιση αυτή προβάλλει ως κυρία αιτία τον ανταγωνισμό μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων για τη διανομή των εδαφών και τη κατανομή των «σφαιρών επιρροής» της υπό διάλυση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Άλλες προσεγγίσεις, φιλοδοξώντας σε μία περισσότερο διευρυμένη οπτική, εστιάζουν την απαρχή του Ανατολικού Ζητήματος στην περίοδο της διάσπασης του χριστιανικού κόσμου, με το σχίσμα των εκκλησιών. Προβάλλουν ως κυρίαρχη αιτία την αντίθεση Δύσης - Ανατολής, επικαλούμενες τη δυτική «πρόοδο» έναντι της ανατολικής «βαρβαρότητας». Οι περιοχές, στις οποίες επικράτησε η Ορθοδοξία και ο Ισλαμισμός θεωρούνται αγροτικές, στάσιμες και ημι-βάρβαρες σε αντίθεση με τις περιοχές που κυριαρχούν οι διάφορες διασπάσεις της δυτικής εκκλησίας, που θεωρούνται βιομηχανικές, δυναμικές και πολιτισμένες.

Μέσα στα πλαίσια αυτής της οπτικής θα μπορούσε να ενταχθεί και η θέση του Marx, ο οποίος, σε άρθρο του το 1854 στη New York Daily Tribune, ισχυρίζεται ότι θεμελιώδες δομικό γνώρισμα των ανατολικών περιοχών είναι η ενότητα Κράτους και Εκκλησίας, Πολιτικής και Θρησκείας, Δημοσίου και Ιδιωτικού. *«Όμως το τουρκικό κράτος, όπως κι όλα τα κράτη της Ανατολής, θεμελιώνεται πάνω στην στενότατη σύνδεση και, μπορούμε σχεδόν να πούμε, ταυτότητα Κράτους κι Εκκλησίας, Πολιτικής και Θρησκείας. Για το κράτος αυτό και τους κυρίους του το Κοράνι αποτελεί πηγή της πίστης και συνάμα του δικαίου [...] Από την άλλη πλευρά, το ελληνορθόδοξο θρήσκευμα ξεχωρίζει από όλους τους άλλους κλάδους της χριστιανικής πίστης κυρίως χάρη στην ίδια αυτή εξίσωση Κράτους κι Εκκλησίας, πολιτικής (civil) κι εκκλησιαστικής ζωής.»*⁸⁹

⁸⁹ Marx K. Η Ελληνική εξέγερση, στο New York Daily Tribune, 29 Μαρτίου 1854, στο **Marx K. – F. Engels** (1985) *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση, σελ. 295

Η θέση αυτή υπονοεί την υπεροχή της Δύσης, όπου, σύμφωνα με τον Κονδύλη⁹⁰, μετά από μακρά διαδικασία, η Εκκλησία χωρίστηκε από το Κράτος και έπαψε να επηρεάζει αποφασιστικά τις πολιτικές επιλογές του, ενώ συνάμα χωρίστηκε η ηθικότητα από τη νομιμότητα, δηλαδή το θέμα των ιδιωτικών κοσμοθεωρητικών πεποιθήσεων του κάθε πολίτη από το θέμα της δημόσιας διαγωγής του.

Υπάρχουν επίσης οπτικές που θεωρούν ότι το Ανατολικό Ζήτημα δεν έληξε με τη διάσπαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη δημιουργία των εθνικών κρατών, αλλά ότι είναι ενεργό ακόμα και στις μέρες μας.

Σχετική θέση υποστηρίζει ο Ψυρούκης, ο οποίος το 1992, στον πρόλογο της τρίτης έκδοσης του έργου του «Μικρασιατική Καταστροφή», ισχυρίζεται ότι: « *Το περιβόητο Ανατολικό ζήτημα, το οποίο υπάρχει ζωντανό και καταταλαιπωρεί τους λαούς της περιοχής των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής ίσαμε σήμερα (μάλιστα τα τελευταία χρόνια γνωρίζει μεγάλη αναζωπύρωση). Ίσως δημιουργείται η εντύπωση ότι το Ανατολικό ζήτημα νέκρωσε μαζί με το θάνατο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κάτι τέτοιο αποτελεί τραγικό λάθος. Και μέσα στο πλαίσιο του Ανατολικού ζητήματος εντάσσεται και ο συνεταιρισμός και ο ανταγωνισμός του ελληνικού και του τουρκικού καπιταλισμού, μα και το ότι το ελληνικό κράτος δεν μπορεί ν' αποφύγει αυτό που ονομάζεται 'ελληνοτουρκική φιλία' για το συμφέρον του παγκόσμιου πολεμικού στρατηγικού συστήματος του νεοαποικισμού-ιμπεριαλισμού*»⁹¹.

Ανεξαρτήτως της έκτασης που καταλαμβάνει μέσα στο χρόνο, καθώς και αν είναι ακόμα ενεργό ή όχι, για τη περίοδο που εξετάζεται θα μπορούσε σχηματικά να ειπωθεί ότι τρεις ήταν, χωρίς ιεράρχηση, οι βασικές συνιστώσες που οδήγησαν στις μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή της εναπομείνουσας κατά τον 19^ο αιώνα Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Πρώτη, αυτό καθ' εαυτό το γεγονός της παρακμής της Αυτοκρατορίας παρά τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες διατήρησής της, όπως περιγράφονται στην προηγούμενη ενότητα 4.2 «Διαδικασία αποσταθεροποίησης του οθωμανικού συστήματος και μεταρρυθμιστικές προσπάθειες». Δεύτερη, οι ιμπεριαλιστικές τάσεις των δυτικών μεγάλων δυνάμεων να επεκταθούν και να διευρύνουν τις «σφαίρες επιρροής» τους και η επιθυμία της Ρωσίας να βρει διέξοδο προς τις θερμές θάλασσες. Τρίτη, η τάση για αυτοδιάθεση των εθνοτήτων που ζούσαν στην περιοχή.

⁹⁰ Π. Κονδύλης από την εισαγωγή στο **Marx K. – F. Engels** (1985) *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση, σελ. 49

⁹¹ **Ψυρούκης Ν.** (2000) *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Λευκωσία: Αιγαίον – Κουκίδα, σελ. 24

Οι δυνάμεις αυτές δεν είχαν σταθερή κατεύθυνση, ούτε δρούσαν η μία ανεξάρτητα της άλλης, καθώς υφίσταντο διαρκή αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση, εμφανιζόμενες άλλοτε ως ανταγωνιστικές και άλλοτε ως συναγωνιστικές ανάλογα με τις πολεμικές και διπλωματικές συγκυρίες.

Οι μεγάλες δυτικές δυνάμεις, διαβλέποντας το κενό εξουσίας που θα προέκυπτε με την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προσπαθούσαν να μην επιτρέψουν η κάθε μία στην άλλη να επωφεληθεί από αυτό το κενό. Όταν έκριναν ότι η διαδικασία διάλυσης του Οθωμανικού κράτους ήταν προς όφελός τους την υποβοηθούσαν, αντίθετα όταν έκριναν ότι είναι σε βάρος τους μετατρέπονταν σε υπέρμαχους διατήρησης του.

Παρόμοια πολιτική εφάρμοζε και η Ρωσία, έχοντας ως στόχο την έξοδο προς τον Εύξεινο Πόντο και τα Δαρδανέλια. Όταν έκρινε ότι οι περιστάσεις ευνοούσαν τη διατήρηση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας παρουσιαζόταν ως υπέρμαχος αυτής της πολιτικής. Αντίθετα, όταν προέκυπτε να μην αποδίδει η πολιτική διατήρησης, πρόβαλε εδαφικές απαιτήσεις, είτε πολεμώντας εναντίον της, είτε υποστηρίζοντας τα κινήματα για τη δημιουργία των βαλκανικών εθνικών κρατών, εμφανίζοντας ως επιχείρημα το ομόθρησκο των λαών τους. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, προώθησε την πολιτική του πανσλαβισμού, που είχε ιδιαίτερο αντίκτυπο καθώς επηρέασε καθοριστικά τις εξελίξεις στα Βαλκάνια. Αυτή η αμφίρροπη πολιτική της Ρωσίας, άλλοτε ως συμμάχου και άλλοτε ως πολέμιου, έναντι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, είχε δυσμενείς συνέπειες για τους εξεγερμένους λαούς, καθώς σε κάθε υπαναχώρηση της στήριξης οι οθωμανοί εύρισκαν δικαιολογημένο επιχείρημα να λαμβάνουν αυστηρότερα μέτρα εναντίον των χριστιανών.

Από την άλλη μεριά, οι λαοί των Βαλκανίων, άλλοτε υποκινούμενοι από τον ανταγωνισμό των μεγάλων δυνάμεων και άλλοτε αυτόνομα, αναπτύσσουν εθνικά κινήματα. Απέναντι στα κινήματα αυτά οι μεγάλες δυνάμεις, ενώ συχνά τα προκαλούσαν και τα ενίσχυαν, είχαν αμφιθυμική στάση, που εκφραζόταν άλλοτε με θαυμασμό και άλλοτε με απαξίωση, υποκρύπτοντας στην ουσία τις θετικές ή αρνητικές συνέπειες για την προώθηση των δικών τους πολιτικών και συμφερόντων.

Οι εξεγέρσεις των βαλκανικών λαών, με τη μορφή των εθνικιστικών κινημάτων, αυξήθηκαν σημαντικά την περίοδο μετά το 1870.

Η θέση των Marx και Engels για τα γεγονότα στα Βαλκάνια, που επηρέασε, άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα, τους μαρξιστές ιστορικούς μέχρι τις μέρες μας, είναι περισσότερο φιλοτουρκική. Έχοντας ως αφετηρία το όραμα της σοσιαλιστικής επανάστασης στην Ευρώπη, οι Marx και Engels, έβλεπαν ως απειλή τον ρωσικό πανσλαβισμό και σταθμίζοντας μεταξύ δύο δυσμενών καθεστώτων, του αντεπαναστατικού τσαρικού καθεστώτος της Ρωσίας – και του φιλοδυτικού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, έκριναν ότι, στη συγκεκριμένη συγκυρία, ο μεγαλύτερος κίνδυνος για την ευρωπαϊκή επανάσταση προερχόταν από τη Ρωσία και ιδιαίτερα από την επιρροή της στους ομόθρησκους λαούς των Βαλκανίων. Σε γραπτά τους για το Ανατολικό ζήτημα, οι Marx και Engels απαξιώνουν τα εθνικά κινήματα των Βαλκανίων και ο λόγος τους φθάνει μερικές φορές ως την υπερβολή. *«Αυτά τα άθλια συντρίμια πρώην εθνών, Σέρβοι, Βούλγαροι, Έλληνες και ο υπόλοιπος ληστροσυρφετος, που εμπνέει ενθουσιασμό στον φιλελεύθερο φιλισταίο για να ωφελούνται οι Ρώσοι, δεν χαρίζουν ο ένας στον άλλο ούτε τον αέρα που ανασαίνει και θέλουν σώνει και καλά κα κόψουν αμοιβαία τους λαίμαργους λαιμούς τους. Αυτό θα ήταν πολύ ωραίο και καλά θα πάθαινε ο φιλισταίος, που λατρεύει τις εθνικότητες, αν η κάθε μια απ' αυτές τις νανοφυλές δεν αποφάσιζε για ειρήνη ή πόλεμο στην Ευρώπη».*⁹²

6. Το ελληνικό εθνικό κράτος

Μέρος αυτών των «λυστροσυρφετών» που αναφέρει ο Engels⁹³ το 1885, έχει ήδη δημιουργήσει, από το 1830, ένα εθνικό κράτος, υπό την επίδραση των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, το οποίο συμμετέχοντας στη ροή της βαλκανικής ιστορίας, μέσα από μία διαδικασία σταδιακής προσάρτησης νέων εδαφών, με τους βαλκανικούς πολέμους, τους α' και β' παγκοσμίους πολέμους, διαμόρφωσε τα σημερινά του σύνορα μέχρι το 1947.

Η ουσιαστική αξία του ρεύματος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ως διάχυση των αρχών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού σε ένα μεγάλο μέρος των ελληνόφωνων υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ήταν ότι απετέλεσε την κινητήρια δύναμη της εξελικτικής διαδικασίας που οδήγησε στην ανάπτυξη και εμπέδωση εθνικής συνείδησης, οδηγώντας στην συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Ο Κονδύλης θεωρεί ότι: *«Ως φιλοσοφικό ρεύμα δεν δημιούργησε πρωτότυπες φιλοσοφικές ιδέες, σε*

⁹² Engels F., Επιστολή στον Bebel, 17.11.1885, σχετικά με το εθνικό κίνημα στα Βαλκάνια, στο Marx K. – F. Engels (1985) *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση, σελ. 454

⁹³ Όπως αναφέρεται στην τελευταία παράγραφο της προηγούμενης ενότητας

καθαρά θεωρητικό- φιλοσοφικό επίπεδο. Το μόνο του σημερινό ενδιαφέρον είναι εκείνο της συγκεκριμένης ιστορικής του παρουσίας και επήρειας μέσα στον δεδομένο χώρο και χρόνο. Η ιστορική λειτουργία των ιδεών δεν βρίσκεται σε καμία αναγκαία σχέση με τη θεωρητική τους ποιότητα. Ότι είναι αδόλευτο, μέτριο ή κακοχωνεμένο ασφαλώς δεν παράγει τίποτε στον χώρο του θεωρητικού προβληματισμού, μπορεί όμως θαυμάσια να γίνεται καταλύτης με την κοινωνική σημασία, είτε ως παράγοντας μεταστροφής συνειδήσεων, οι οποίες αναζητούν το καινούργιο σε οποιαδήποτε μορφή μπορούν να το βρουν, είτε ως σημείο αντιλεγόμενο, ως εστία γένεσης πολεμικών αντιπαραθέσεων, ομάδων και παρατάξεων, που θέτουν σε κίνηση ότι πρωτύτερα φαινόταν στάσιμο.»⁹⁴

Ο Σβορώνος αναζητά την πρόσληψη των ευρωπαϊκών επιτευγμάτων στην δημιουργούμενη αστική τάξη εκείνων των ελληνόφωνων πληθυσμών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που κατοικούσαν σε κέντρα της βορείου Ελλάδας και των δυτικών παροικιών, σε αντιπαράθεση με τα κωνσταντινοπολίτικα κατεστημένα. «Για να βρούμε το σημείο εκκίνησης της ‘αναγέννησης’, που στηρίζεται σε μια παρατεταμένη επαφή της ελληνικής σκέψης με ‘τα φώτα της Ευρώπης’, δεν πρέπει να ψάξουμε στο κωνσταντινοπολίτικο περιβάλλον, το προσκολλημένο στους Φαναριώτες και στη ‘Μεγάλη Εκκλησία’, αλλά στα νέα πολιτιστικά κέντρα της Βόρειας Ελλάδας, στ’ άλλα αστικά κέντρα και στις εμπορικές παροικίες της Δύσης, τις συνδεδεμένες με την εκκολλαπτόμενη αστική τάξη [...] Η προοδευτική διείσδυση του νέου ιδεώδους στην Ελλάδα ακολουθεί από κοντά τη στερέωση αυτής της νέας εθνικής δύναμης κι αντανακλά το πνεύμα των ομάδων που τη συνθέτουν στους διαδοχικούς σταθμούς του σχηματισμού της και της προσπάθειάς της να κατευθύνει την εθνική ζωή. Η μελέτη των μαθηματικών, της φυσικής, της χημείας κλπ. βρίσκονται στη βάση του νέου πνευματικού προσανατολισμού. Η εξάπλωση των εφαρμοσμένων επιστημών δεν έχει πια σαν μοναδικό σκοπό τον εμπλουτισμό των πρακτικών γνώσεων, αλλά και συνεισφέρει στην ανανέωση της θεωρητικής σκέψης και στη δημιουργία μιας νέας αντίληψης για τη ζωή, φέροντας τους Έλληνες διανοούμενους σ’ επαφή με την ορθολογιστική σκέψη της εποχής. [...] Η κλασική Αρχαιότητα και η ορθόδοξη παράδοση αντιμετωπίζονται με κριτικό πνεύμα· η χρησιμοποίηση της ζωντανής γλώσσας σαν γραφτής, αξίωμα που χρονολογείται από παλιά, γίνεται δόγμα με θεωρητική, φιλοσοφική και ιστορική βάση, άμεσα συνδεδεμένο με το πρόβλημα της εθνικής χειραφέτησης: για ν’ απελευθερωθεί η Ελλάδα από την οθωμανική κυριαρχία πρέπει να μορφωθεί ο λαός άρα πρέπει να χρησιμοποιηθεί η γλώσσα του, που είναι ικανή να εκφράσει όλες τις ανθρώπινες γνώσεις κι όλα τα αισθήματα».⁹⁵

Τα ζητήματα της δημιουργίας και της εθνικής ολοκλήρωσης του ελληνικού κράτους, που είναι συνυφασμένα με το ερώτημα σχετικά με τη συνέχεια ή ασυνέχεια του

⁹⁴ Κονδύλης Π. (2008) *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 11

⁹⁵ Σβορώνος Ν. (1972) *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 55

ελληνισμού, έχουν αντιμετωπισθεί με διαφορετικούς τρόπους. Κάθε διαφορετική αντιμετώπιση αντικατοπτρίζει διαφορετικές ιστορικές περιόδους, κοινωνικές ανάγκες, σχολές ιστοριογραφίας, υποκρύπτοντας αντιμαχόμενα ενδιαφέροντα/συμφέροντα, μιας ομάδας που κυριάρχησε ή κυριαρχεί έναντι άλλων ομάδων που επεδίωξαν ή επιδιώκουν να κυριαρχήσουν. Τα ζητήματα αυτά σχετίζονται με τις δύο κυρίαρχες τάσεις ερμηνείας της δημιουργίας των εθνών, όπως έχουν ήδη περιγραφεί στη σχετική ενότητα 3.1 περί έθνους.

Ως εκ τούτου, ακολουθώντας παρόμοια λογική με τον Engels, ο Anderson, όπως και πολλοί ανάλογοι προσανατολισμού μελετητές, απαξιώνει τη συνολική πορεία του ελληνισμού μέσω των αιώνων. Ισχυρίζεται ότι: «Ως τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, ο τεράστιος μόχθος των Γερμανών, Γάλλων και Άγγλων λογίων κατέστησε διαθέσιμο σε εύχρηστη έντυπη μορφή ουσιαστικά το πλήρες σώμα των διασωζόμενων έργων των Ελλήνων κλασικών, μαζί με τις απαραίτητες φιλολογικές και λεξικογραφικές προσθήκες, αλλά αναπαρήγαγε σε δεκάδες βιβλία έναν ακτινοβόλο, και έντονα παγανιστικό, αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, ένας μικρός αριθμός νέων ελληνόφωνων χριστιανών, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν σπουδάσει ή ταξιδέψει έξω από τα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, απέκτησε πρόσβαση σ' αυτό το 'παρελθόν'. Με υψηλό φρόνημα, χάρη στο φιλελληνισμό στα κέντρα του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, ανάλαβαν τον 'από-βαρβαρισμό' των νεότερων Ελλήνων, δηλαδή το μετασχηματισμό τους σε όντα αντάξια του Περικλή και του Σωκράτη.⁹⁶»⁹⁷.

Η αναφορά σε δύο συγκεκριμένους αρχαίους Έλληνες, στον Περικλή και τον Σωκράτη, από το «πλήρες σώμα των διασωζόμενων έργων των ελλήνων κλασικών» της αρχαίας Ελλάδας, δίνει τη δυνατότητα μιας κριτικής θεώρησης της θέσης του Anderson, που προβάλλει μιας μορφής επιφανειακότητα, που συναντάται στις σύγχρονες «νέου τύπου» ερμηνευτικές προσεγγίσεις, που εξυπηρετούν, πιθανόν ασυνείδητα, συγκεκριμένα συμφέροντα, αναδεικνύοντας μίας μορφής προκατάληψη του συγγραφέα, ο οποίος κατέστη, κατά παράδοξο τρόπο, ιδιαίτερα αναγνώσιμος από ένα μεγάλο μέρος της σύγχρονης ελληνικής διανόησης.

Επιεικέστερος στην ορολογία, αλλά όχι και στο περιεχόμενο, ο Hobsbawm, αναδεικνύει τη σημασία, κατά τη διαδρομή δημιουργίας του ελληνικού κράτους, μέρους του ελληνόφωνου πληθυσμού που κατείχε θέσεις εξουσίας στην Οθωμανική

⁹⁶ Παραπέμπει στην εισαγωγή του Elie Kedourie στο *Nationalism in Asia and Africa*

⁹⁷ **Anderson B.** (1997) *Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 116

αυτοκρατορία. «Οι περισσότεροι Έλληνες έμοιαζαν με τις άλλες ξεχασμένες πολεμικές αγροτικές τάξεις και φυλετικές ομάδες της Βαλκανικής χερσονήσου. Μια μερίδα τους όμως αποτελούσε διεθνή εμπορική και διοικητική τάξη, εγκατεστημένη σε παροικίες ή κοινότητες σ' ολόκληρη την Τουρκική Αυτοκρατορία, και πέρα απ' αυτή. Η γλώσσα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην οποία ανήκαν οι περισσότεροι βαλκανικοί λαοί, ήταν η ελληνική, και Έλληνες επάνδρωναν τα υψηλότερα κλιμάκιά της υπό τον Έλληνα Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Έλληνες δημόσιοι υπάλληλοι, ως υποτελείς πρίγκιπες, διοικούσαν τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες (τη σημερινή Ρουμανία). Με αυτή την έννοια, οι μορφωμένες και εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας και της Ανατολής, οποιαδήποτε και αν ήταν η εθνική καταγωγή τους, είχαν εξελληνιστεί ακριβώς εξαιτίας της φύσης των δραστηριοτήτων τους.»⁹⁸.

Εν τούτοις ο Hobsbawm αρνείται να αποδεχθεί την έννοια της συνέχειας ενός έθνους μέσα στο χρόνο, κατ' επέκταση και του ελληνικού.

Αφετηρία της αντίληψης περί της συνέχειας του ελληνισμού στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία θεωρείται ότι είναι η απάντηση του Παπαρρηγόπουλου, στο «Περί της εποίκισεως των σλαβικών και αλβανικών φυλών εις την Πελοπόννησον», στους ισχυρισμούς του Φαλμεράνερ, στο «Ιστορία της χερσονήσου της Πελοποννήσου κατά τους Μεσαιωνικούς Χρόνους». Ο Φαλμεράνερ ισχυρίζεται ότι οι νεοέλληνες στερούνται ελληνικότητας καθώς είναι απόγονοι των σλαβικών και αλβανικών φυλών που εγκαταστάθηκαν στην Πελοπόννησο. Η απάντηση του Παπαρρηγόπουλου, απετέλεσε και «την ιδεολογική βάση του ελληνικού εθνικισμού κατά τον 19^ο αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Ο εθνικισμός αυτός βασιζόταν στην πολιτισμική και όχι τη φυλετική συνέχεια»⁹⁹.

Ο Παπαρρηγόπουλος με την «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» και ο Ζαμπέλιος με την εισαγωγή του στο «Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος», είναι οι θεμελιωτές της αντίληψης περί της ενότητας και της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, εντασσόμενοι στη ρομαντική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα.

Η ρομαντική σχολή δέχθηκε ιδιαίτερη κριτική τον 20^ο αιώνα, σε μια προσπάθεια απόδομής της, ενώ στη συνέχεια, μετά την περίοδο «εκσυγχρονισμού» μέσω της αμφισβήτησης, αναπτύσσεται μία σύγχρονη τάση, πιθανόν οφειλόμενη μερικώς στην

⁹⁸ Hobsbawm E.J. (1990) *Έθνη και εθνικισμός, από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, (μτφρ. Χ. Νάντρις), Αθήνα: Καρδαμίτσα, σελ. 204

⁹⁹ Βερέμης Θ. (2003) *Εισαγωγή στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, σελ. 20

απειλή της παγκοσμιοποίησης, επανακαθορισμού, εκ μέρους των σύγχρονων ιστορικών, της από-δομημένης στάση τους απέναντι στην ελληνική εθνική ιστορία. Εξυπηρετώντας αυτή τη λογική επανεμφανίζεται και εκδίδεται ένα κείμενο του Σβορώνου για τη διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού, που προκαλεί έντονες συζητήσεις και δημοσιεύσεις. Ο Σβορώνος προτείνει ότι :*«Το έθνος είναι και αυτό μια ιστορική κατηγορία, η κατακλείδα μιας σειράς σχηματισμών που βγαίνει ο ένας από τον άλλον σε μια συνεχή εξελικτική διαλεκτική πορεία με τη συνεργία πολλών παραγόντων, οι οποίοι δεν έχουν όλοι την ίδια λειτουργία, ούτε, επομένως, την ίδια βαρύτητα, για τον σχηματισμό του κάθε έθνους, που το καθένα απλώνει της ρίζες του, άλλο μακρύτερα και άλλο λιγότερο μακριά, στο ιστορικό χρόνο.»*¹⁰⁰

Με τη θέση του αυτή ο Σβορώνος απαντά στους μελετητές που περιορίζουν την οπτική τους στη διαδικασία δημιουργίας των σύγχρονων εθνικών κρατών, αρνούμενοι τη διαφοροποιημένη διαλεκτική πορεία κάθε έθνους.

Στο ζήτημα της συνέχειας ή ασυνέχειας του ελληνισμού εντάσσεται και η αντίθεση μεταξύ του μικρού νεοσύστατου ελλαδικού κράτους του 19^{ου} αιώνα, που εκπροσωπεί τον «ελλαδισμό», σε αντίθεση με τον «ελληνισμό», που εκπροσωπεί το σύνολο των ελληνόφωνων πληθυσμιακών ομάδων που κατοικούν στον ευρύτερο χώρο. Όπως λέει ο Βερέμης: *«Σε περιπτώσεις όπως η ελληνική, το νέο κράτος του 19^{ου} αιώνα δεν έχτισε πάνω στα ερείπια μιας βουβής για αιώνες παιδεία, αλλά, αντίθετα, κληρονόμησε μια παράδοση με επιτεύγματα δυσανάλογα προς τις περιορισμένες δυνατότητες του κράτους, χάρη στους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η ελληνική γλώσσα υπήρξε για μεγάλο διάστημα η βάση της υψηλής πολιτισμικής παράδοσης που μοιράζονταν οι χριστιανικοί πληθυσμοί των Βαλκανίων, ενώ το ελληνικό κράτος θεμελιώθηκε σε μια από τις λιγότερο εξελιγμένες ελληνόφωνες επαρχίες της οθωμανικής επικράτειας.»*¹⁰¹

Η αντίθεση αυτή είναι ενεργή ακόμα και σήμερα, έναν αιώνα μετά τη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης και την έλευση των ελληνόφωνων προσφυγικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας.

Η αντίθεση αυτή οφείλεται στο πολιτικό- κοινωνικό και κυρίως πολιτισμικό πρότυπο που κυριάρχησε, αυτό των *«λιγότερο εξελιγμένων ελληνόφωνων επαρχιών της οθωμανικής επικράτειας»*¹⁰².

¹⁰⁰ Σβορώνος Ν. (2004) *Το Ελληνικό Έθνος, Γένεση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Πόλις, σελ.23

¹⁰¹ Βερέμης Θ. (2003) *Εισαγωγή στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, σελ. 18

¹⁰² Σύμφωνα με την ορολογία που χρησιμοποιεί ο Βερέμης στην αμέσως προηγούμενη παραπομπή

Ο Ντίνος Χριστιανόπουλος μεταφέρει αποκαλυπτικά αυτή την αντίθεση στο ακόλουθο κείμενο:

«Σε μια λαϊκή αγορά, ένας νεαρός Ρωσοπόντιος άπλωσε μια κουβέρτα με κάτι ψιλοπράματα για πούλημα. Απέναντί του, ένας κοτοπουλάς, μόλις τον είδε, άρχισε να βρίζει: «Τουρκόσποροι, τι θέλατε και ήρθατε εδώ; Ήρθατε να μας φάτε το ψωμί μας; Να φύγετε, δε σας θέλουμε». Ο Ρωσοπόντιος δεν ήξερε ελληνικά, δεν καταλάβαινε. Φώναζε τον παππού του, που στέκονταν λίγο πιο πέρα και άκουγε. Εκείνος, ατάραχος, πλησίασε τον υβριστή και του είπε με πεντακάθαρα ελληνικά: «Άκου, παιδί μου, μια κουβέντα θα σου πω, και βάλ' την καλά στο μυαλό σου: Εάν εσύ είσαι Έλληνας, εγώ είμαι Έλλην!» Ο κόσμος χειροκρότησε με ενθουσιασμό. Έφυγα κι εγώ, συγκινημένος, που αξιώθηκα ν' ακούσω τέτοιο ποίημα.»¹⁰³

Πλήρη εικόνα συρρίκνωσης της έννοιας του ελληνισμού στο ελλαδικό κράτος δίνει ο Ψυρούκης: «Εμείς το πληρώσαμε ίσαμε σήμερα πολύ ακριβά: στα 1922 εξολοθρεύτηκε ο ελληνισμός της Ανατολίας και του Πόντου, την ίδια χρονιά διαλύθηκαν οι συμπαγείς ελληνικές κοινότητες της Κριμαίας και του Καυκάσου, στα 1923 διώχθηκε ο ελληνισμός της Ανατολικής Ρωμυλίας. Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο έσβησαν οι ελληνικές παροικίες στον αραβικό κόσμο, το 1974 ολοκληρώθηκε ο αφανισμός του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης και η τουρκοποίηση της Ίμβρου και της Τενέδου. Τον ίδιο χρόνο κατακτήθηκε το 39% της Κύπρου.»¹⁰⁴

¹⁰³ Από την ιστοσελίδα: www.ardin.gr

¹⁰⁴ Ψυρούκης Ν. (2000) *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Λευκωσία: Αιγαίον – Κουκίδα, σελ. 24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ II: ΠΟΝΤΟΣ

Απλούν γάρ είναι τότε τήν θάλατταν ταύτην και καλείσθαι Ἀξενον, διότι το δυσχείμερον και την αγριότητα των περιοικούντων εθνών και μάλιστα των Σκυθών ὕστερον δ' Εὐξεινον καλείσθαι, των Ιώνων εν τη παραλία πόλεις κτησάντων.

Στράβων, Γεωγραφικά¹⁰⁵

Αξενος Πόντος, Εὐξεινος Πόντος, Μαύρη θάλασσα, είναι οι γνωστότερες διαφορετικές ονομασίες της μεγάλης και βαθιάς θάλασσας, που βρίσκεται στη βορειοανατολική εσχαιά της Μεσογείου. Δέχεται από το βορρά, μέσω του πορθμού του Κερτς (Παντικάπαιον), τα νερά της Αζοφικής (Μαιώτις), εκβάλλει προς νότο, μέσω του στενού και αβαθούς Βοσπόρου, στην Προποντίδα και οι τρεις αυτές θάλασσες (Αζοφική, Εὐξεινος, Προποντίδα) εκβάλουν από κοινού, μέσω του Ελλησπόντου, στο Αιγαίο πέλαγος.

Το μεγαλύτερο πλάτος της φθάνει τα 630 μίλια και η μεγαλύτερη είσδυση τα 330 μίλια. Στο μέσο ωστόσο της θάλασσας, λόγω της προβολής της χερσονήσου της Κριμαίας (Ταυρική χερσόνησος), η είσδυση φθάνει τα 144 μίλια και της προσδίδει μια ιδιαίτερη μορφή στη βόρεια ακτογραμμή, που οδήγησε τους αρχαίους γεωγράφους να την παρομοιάζουν με σκυθικό τόξο. Το βάθος της θάλασσας φθάνει κατά τόπους τα 2.200 μέτρα.

Στη θάλασσα εκβάλουν σαράντα ποτάμια. Τα μεγαλύτερα είναι ο Δούναβης (Ιστρος), ο Προύθος (Πυρετός), ο Δνεΐστερος (Τύρας), ο Μπάγκ (Δυτικός Ύπανις), ο Δνεΐπερος (Βορυσθένης), ο Κουμπάν (Ανατολικός Ύπανις) και ο Ντον (Τάναϊς-Δον).

Στη δυτική πλευρά η μετάβαση από τα βουνά στη θάλασσα είναι ομαλή, δημιουργώντας εύφορες εκτάσεις. Στη βόρεια πλευρά κυριαρχεί η στέπα. Στα νότια οι τεράστιοι ορεινοί όγκοι δημιουργούν ένα τείχος απομόνωσης προς το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Στην ανατολική πλευρά κυριαρχούν τα βουνά του Καυκάσου και του Αντικαυκάσου.

1. Αξενος Πόντος

Αρχαίοι Έλληνες και Λατίνοι ιστορικοί και γεωγράφοι έχουν εξερευνήσει και περιγράψει τη θάλασσα και τα εδάφη που την περιβάλλουν. Ο ψεύδο-Σκύλαξ ο

¹⁰⁵ Στράβων, Γεωγραφικά, μτφρ. Π.Βαλακας, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος

Καρυανδεύς (6ος π.Χ. αιώνας) στο έργο του «Περίπλους», ο Ηρόδοτος (484-425 π.Χ.) στο 4ο βιβλίο της Ιστορίας του, τη «Μελομένη», ο Ξενοφών (431-355 π.Χ.) στο έργο του «Κύρου Ανάβασις, ο Απολλώνιος ο Ρόδιος (300-245 π.Χ.) στα «Αργοναυτικά», ο Στράβων (64 π.Χ.-24 μ.Χ.) στα «Γεωγραφικά», ο Αππιανός (86-146 μ.Χ.) στα «Μιθριδάτεια», ο Μέμων (1ος αιώνας μ.Χ.) στην «Ιστορία της Ηράκλειας», ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος (23-79 μ.Χ.) στη «Φυσική Ιστορία», ο Αρριανός (86-146 μ.Χ.) στο «Περίπλους του Ευξείνου Πόντου»¹⁰⁶.

Ο θεμελιώδης μύθος της εξερεύνησης του Άξενου Πόντου είναι το ταξίδι του Φρίξου και της Έλλης, πάνω στο χρυσόμαλλο κριάρι, προς τη μακρινή Κολχίδα. Ο επόμενος μύθος, ως συνέχεια του προηγούμενου, είναι ο θρύλος της Αργοναυτικής εκστρατείας για την εύρεση και επιστροφή του χρυσόμαλλου δέρατος. Ακολουθούν οι μύθοι που σχετίζονται με τις περιπλανήσεις του Ορέστη στη Θοανία του Πόντου, τις περιπέτειες του Οδυσσέα στη χώρα των Κιμμέριων, την τιμωρία του Προμηθέα από το Δία και την εξορία του στον Καύκασο, το ταξίδι του Ηρακλή στον Πόντο. Από τους δώδεκα άθλους του Ηρακλή, οι τέσσερις τελευταίοι αφορούν στα νότια κι ανατολικά παράλια τους Πόντου. Η δημιουργία των βασικών μύθων διαρκεί από τον 14^ο ή 13^ο αιώνα ως τον 6^ο π.Χ. αιώνα, επιβεβαιώνοντας την πανάρχαια σχέση των Ελλήνων με την περιοχή.

Μία από τις πλέον ποιητικές περιγραφές του φυσικού τοπίου του Πόντου είναι αυτή του Αισχύλου (525π.Χ.-455 π.Χ), μέσα από τα λόγια του Προμηθέα, της τραγωδίας «Προμηθέας Δεσμώτης»¹⁰⁷.

Ο Προμηθέας αλυσοδεμένος από τον εκδικητή Δία στους βράχους του Καυκάσου, στην «άκρη του κόσμου», εξηγεί στην Ιώ τη διαδρομή προς τον Καύκασο και ταυτόχρονα περιγράφει τον χώρο περί τον Άξενο Πόντο και τη «διαφορετικότητα» των λαών που τον κατοικούν.

*«πρῶτον μὲν ἐνθὲνδ' ἡλίου πρὸς ἀντολὰς στρέψασα σαυτὴν στεῖχ' ἀνηρότους γύας·
Σκύθας δ' ἀφίξῃ νομάδας, οἳ πλεκτὰς στέγας πεδάρσιοι ναίουσ' ἐπ' εὐκύκλοις ὄχοις
ἐκηβόλοις τόξοισιν ἐξηρτυμένοι· οἷς μὴ πελάζειν, ἀλλ' ἀλιστόνοις πόδας χρίμπτουσα
ραχίαισιν ἐκπερᾶν χθόνα. λαιᾶς δὲ χειρὸς οἱ σιδηροτέκτονες οἰκοῦσι Χάλυβες, οὓς
φυλάσασθαι σε χρή. ἀνήμεροι γὰρ οὐδὲ πρόσπλατοι ξένοις. ἦξεις δ' ὕβριστὴν
ποταμὸν οὐ ψευδώνυμον, ὃν μὴ περάσης, οὐ γὰρ εὐβάτος περᾶν, πρὶν ἂν πρὸς
αὐτὸν Καύκασον μόλῃς, ὁρῶν ὕψιστον, ἔνθα ποταμὸς ἐκφυσᾷ μένος κροτάφων ἀπ'
αὐτῶν. ἀστρογείτονας δὲ χρή κορυφὰς ὑπερβάλλουσιν ἐς μεσημβρινὴν βῆναι
κέλευθον, ἐνθ' Ἀμαζόνων στρατὸν ἦξεις στυγάνορ', αἳ Θεμίσκυράν ποτε*

¹⁰⁶ Από την ιστοσελίδα του Ιορδ. Παραδεισόπουλου

¹⁰⁷ Από την ιστοσελίδα: <http://www.mikrosapoplous.gr>

κατοικιοῦσιν ἀμφὶ Θερμώδονθ', ἵνα τραχεῖα πόντου Σαλμυδησίᾳ γνάθος
ἐχθρόξενος ναύταισι, μητρὶά νεῶν· αὐταὶ σ' ὀδηγήσουσι καὶ μάλ' ἀσμένως. ἰσθμὸν
δ' ἐπ' αὐταῖς στενοπόροις λίμνης πύλαις Κιμμερικὸν ἦξις, ὃν θρασυσιπλάγχνωσ σε
χρὴ λιποῦσαν αὐλῶν' ἐκπερᾶν Μαιωτικόν· ἔσται δὲ θνητοῖς εἰσαεὶ λόγος μέγας τῆς
σῆς πορείας, Βόσπορος δ' ἐπώνυμος κεκλήσεται. λιποῦσα δ' Εὐρώπης πέδον
ἤπειρον ἦξις Ἀσιάδ'·»

Πριν από την «ιστορία» λοιπόν οι Σκύθες, οι Χάλυβες και οι Αμαζόνες κατοικούσαν τον Ἀξενο Πόντο. Με την «ιστορία» ανακαλύπτονται και οι Κιμμέριοι, οι Ἰβηρες, οι Κόλχοι, οι Λαζοί, οι Παφλαγόνες, οι Βιθύνοι, οι Θράκες και οι Γέτες, όπως διηγείται ο Ηρόδοτος.

2. Εὐξείνιος Πόντος

Στον Εὐξείνιο Πόντο ή Ποντικόν πέλαγος, η ελληνική παρουσία υπήρξε έντονη, όπως το μαρτυροῦν το πλήθος και οι ονομασίες των «Ελληνίδων» πόλεων, τις οποίες αναφέρει ο ψεύδο-Σκύλαξ ο Καρυανδεύς¹⁰⁸ (6^{ος} π.Χ. αιώνας) και οι οποίες είχαν αποικηθεί πριν το 500 π.Χ.

Η εμφάνιση της ελληνικής επιρροής στην περιοχή ανάγεται στους Ἴωνες της Μιλήτου, που ίδρυσαν τις πρώτες αποικίες, στη Σινώπη 8^ο π.Χ. αιώνα, που έγινε

¹⁰⁸ Σκύλαξ ο Καρυανδεύς, Περίπλους

μητρόπολη για όλες σχεδόν τις άλλες αποικίες και στη συνέχεια τις Αμισό, Κύτωρο, Κερασούντα και Τραπεζούντα το 756 π.Χ. Έτσι ξεκινάει η β' φάση του ελληνικού αποικισμού που επεκτείνεται προς όλες τις κατευθύνσεις των παράλιων περιοχών του Εύξεινου Πόντου.

Ο θαλάσσιος πλούτος, η ανεκμετάλλευτη γη, τα μεταλλεύματα και η σημαντική γεωπολιτική θέση προσείλκυσαν τους Έλληνες στον Εύξεινο Πόντο.

Ο Ξενοφώντας, στο έργο του *Κύρου Ανάβασις*, το 401 π.Χ., περιγράφει την ζωή των Μυρίων με τους Έλληνες της Τραπεζούντας. Οι Μύριοι παρέμειναν στην πόλη για τριάντα ημέρες, γιόρτασαν ελληνοπρεπώς, χόρεψαν τον ένοπλο πυρρήχιο χορό και διοργάνωσαν αθλητικούς αγώνες προς τιμήν του ελληνικού δωδεκάθεου. Ο τρόπος ζωής και η φιλοξενία των Ελλήνων οδήγησε τον Ξενοφόντα να χαρακτηρίσει την Τραπεζούντα «Πόλιν Ελληνίδα μεγάλην και ευδαίμονα».

3. Μαύρη Θάλασσα

Το όνομα που έδωσαν στη θάλασσα οι αρχαίοι Έλληνες «Εύξεινος Πόντος» καθώς και οι Λατίνοι γεωγράφοι «Pontus Euxinus» έπαυσε να είναι εύχρηστο και επικράτησε διεθνώς ένα άλλο όνομα: «Μαύρη Θάλασσα». Για το όνομα αυτό, που δεν παρουσιάζεται συνήθως πριν το 13^ο αιώνα, υπάρχουν αρκετές ετυμολογικές ερμηνείες. Ότι προέρχεται από το επίσης αρχαίο «Μέλας Πόντος», που χρησιμοποιεί ο Απολλώνιος ο Ρόδιος¹⁰⁹ (300-245 π.Χ). Ότι στηρίζεται αρχαίο χαρακτηρισμό των χρωμάτων της πυξίδας, όπου το μαύρο αναφέρεται στον βορρά και το κόκκινο στο νότο. Ότι είναι μετάφραση του Σκυθικού- Ιρανικού "άξαινα" (*axšaina*), που σημαίνει "αφώτιστη", "σκοτεινή", και από εκεί προέρχεται και το «άξενος».

Οι Τούρκοι θεωρούν ότι είναι τούρκικό, καθώς χρησιμοποιούν χρώματα για αναφέρουν τα σημεία του ορίζοντα. Μαύρο για τον βορρά, μπλε για τη δύση, λευκό για το νότο και πράσινο για την ανατολή. Η θάλασσα αυτή, που βρίσκεται στο βορρά της Τουρκίας ονομάστηκε μαύρη, στα Τούρκικα *Karadeniz*, ενώ η Μεσόγειος, που βρίσκεται στο νότο, αποκαλείται Λευκή Θάλασσα, στα Τούρκικα *Akdeniz*.

Σήμερα το όνομα της θάλασσας σε διάφορες γλώσσες είναι μετάφραση του ονόματος Μαύρη Θάλασσα. *Черное Море* στα ρωσικά, *Kara Deniz* στα τούρκικα, *Черно*

¹⁰⁹ Απολλώνιος ο Ρόδιος, *Αργοναυτικά*

more στα βουλγάρικα, *shavi zghna* στα γεωργιανά, *Chorne More* στα ουκρανικά, *Marea Neagră* στα ρουμάνικα, *Black Sea* στα αγγλικά, *Mer Noir* στα γαλλικά, *Mare Nero* στα ιταλικά.

Ο Εύξεινος Πόντος, η Μαύρη Θάλασσα, ως σταυροδρόμι μεταξύ Δύσης και Ανατολής, Βορρά και Νότου, υπήρξε, μέσα στη ροή του χρόνου, χώρος συνάντησης και ανταγωνισμού μεταξύ Χετταίων, Καρών, Θρακών, Ελλήνων, Περσών, Σκυθών, Ρωμαίων, Βυζαντινών, Γότθων, Ούννων, Αβάρων, Βουλγάρων, Σλάβων, Βαραγγίων, Σταυροφόρων, Ενετών, Γενουατών, Τατάρων, Οθωμανών και Ρώσων. Αλλά και Άγγλων, Γάλλων, Γερμανών, κυρίως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, Αμερικάνων, Τούρκων, Ουκρανών, Γεωργιανών, Κούρδων, Οσετίνων, Αζέρων, Καζάκων, κ.ά. στις μέρες μας.

Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα όλη η γεωγραφική περιοχή, που περιβάλλει τον Εύξεινο Πόντο, έχει ιδιαίτερα ισχυρή γεωπολιτική και γεωοικονομική βαρύτητα. Από τους μύθους του ταξιδιού του Φρίξου και της Έλλης και της Αργοναυτικής Εκστρατείας προς τη μακρινή Κολχίδα, στους πρόποδες του Καυκάσου (σημερινή Γεωργία), τόπου με τεράστιο μεταλλευτικό πλούτο, μέχρι τις μέρες μας με τις ισχυρές αλληλεξαρτήσεις και τις ευαίσθητες ισορροπίες ως προς τις ενεργειακές οδούς μεταφοράς του φυσικού αερίου της Ρωσίας και του πετρελαίου της Κασπίας (Καζακστάν), αιτιολογούνται οι διαθέσεις κατάκτησης ή επιρροής των εύφορων εδαφών, των πλούσιων υπεδαφών και κυρίως των στρατηγικών οδών.

Σήμερα οι σημαντικότερες παράκτιες πόλεις του Ευξείνου Πόντου και οι χώρες στις οποίες ανήκουν είναι: η Κωνσταντινούπολη, η Τραπεζούντα και η Σαμψούντα στην Τουρκία, το Μπουργκάς και η Βάρνα στη Βουλγαρία, η Κωνσταντζα στη Ρουμανία, η Οδησσός, η Σεβαστούπολη και η Γιάλτα στην Ουκρανία, το Νοβοροσίσκ στη Ρωσία, τα αμφισβητούμενα Σότσι και Σοχούμι της Αμπχαζίας και τα Πότι, Μπατούμι στη Γεωργία.

Είναι εμφανές όμως και η έντονη γεωπολιτική επιρροή και προς τις χώρες της ευρύτερης περιοχής συμπεριλαμβανομένων των Αρμενία, Αζερμπαϊτζάν, Μολδαβία, Ρουμανία και Ελλάδα, αλλά και των ανατολικών και νότιων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που αφορά κυρίως θέματα ενεργειακής ισορροπίας, καθώς όλες αυτές οι χώρες αποτελούν αποδέκτες του πετρελαίου, που εξάγει το Καζακστάν από την Κασπία.

Στα πλαίσια της οικονομικής πολιτικής των χωρών αυτών, ιδρύθηκε ο Οργανισμός ΟΣΕΠ Οικονομικής Συνεργασίας Ευξείνου Πόντου (BSEC-Black Sea Economic Cooperation). Ο ΟΣΕΠ ξεκίνησε το 1992 ως άτυπη Διακυβερνητική «Οικονομική Συνεργασία του Ευξείνου Πόντου» και μετεξελίχθηκε σε διεθνή οικονομικό οργανισμό το 1999, χρονολογία κατά την οποία ετέθη σε ισχύ ο Χάρτης του Οργανισμού, που είχε υπογραφεί τον Ιούνιο 1998 στη Γιάλτα.

Στον Οργανισμό, έδρα του οποίου είναι η Κωνσταντινούπολη, μετέχουν δώδεκα κράτη. Τα Αλβανία, Αρμενία, Αζερμπαϊτζάν, Βουλγαρία, Γεωργία, Ελλάδα, Μολδαβία, Ρουμανία, Ρωσική Ομοσπονδία, Σερβία, Τουρκία και Ουκρανία.

Η διακυβερνητική συνεργασία στο πλαίσιο του ΟΣΕΠ, σύμφωνα με την καταστατική του σύμβαση, εστιάζεται κυρίως στους τομείς της ενέργειας, των μεταφορών και επικοινωνιών, του εμπορίου και της οικονομικής ανάπτυξης, των τραπεζικών και χρηματοπιστωτικών θεμάτων, της χρηστής διακυβέρνησης και θεσμικής ανανέωσης, της καταπολέμησης του οργανωμένου εγκλήματος, της προστασίας του περιβάλλοντος, της γεωργίας, της συνεργασίας στα θέματα υγείας, της συνδρομής σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης, της έρευνας και τεχνολογίας, της εκπαίδευσης, του τουρισμού, του πολιτισμού, της διευκόλυνσης μεταφοράς προϊόντων και της απλοποίησης των τελωνειακών διατυπώσεων, της ανταλλαγής στατιστικών στοιχείων, καθώς και της προώθησης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων.

4. «Ιστορικός Πόντος»

Με τον όρο «Πόντος» εκφράζεται μέσα στο χρόνο μια γεωγραφική περιοχή με ασαφή και μεταβλητά όρια. «*Ιστορικά ο όρος Πόντος είναι αρκετά αυθαίρετος*», λέει η Μ. Κορομηλά¹¹⁰. Η ασάφεια και η μεταβλητότητα των ορίων οφείλεται στις διαφορές κοινωνικών, πολιτικών, στρατιωτικών, εκκλησιαστικών και διοικητικών συστημάτων που επικράτησαν στην περιοχή.

Πολιτισμικά όμως ο όρος «Πόντος» δηλώνει κάτι απολύτως σαφές: την εστία της σημαντικότερης από άποψη συνέχειας, μεγέθους και συγκέντρωσης πληθυσμιακής ομάδας της περιοχή, που έζησε κοινή ιστορία και διατήρησε ελληνική συνείδηση. Είναι η γενέθλια γη της δημιουργίας της ταυτότητας ενός ιδιαίτερα μεγάλου μέρους

¹¹⁰ **Κορομηλά Μαρ.** (2001) *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα. Από την Εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα, σελ. 245

του πληθυσμού που ζει σήμερα στην Ελλάδα. Όπως γράφει η Κορομηλά¹¹¹: «Αν κάθε τόπος κρύβει ένα μυστικό για την κατανόηση της σημασίας του μέσα στον χρόνο, τότε η γεωπολιτική απομόνωση του Πόντου, σε συνδυασμό με τη στρατηγική του θέση, είναι ο μόνος ασφαλής δρόμος για την γνωριμία του χώρου και της ιστορίας του (...) είναι μια χώρα που μόνο όταν τη γνωρίσεις, μπορείς να καταλάβεις πώς εξηγείται το απαράμιλλο ποντιακό πείσμα, η θέληση και το θάρρος που χαρακτηρίζουν τον πολιτισμό του πιο απομακρυσμένου τμήματος της ελληνικής Διασποράς».

Κατά τον 5ο αι. π.Χ. στα αρχαία κείμενα με τη λέξη "Πόντος" νοείται ο Εύξεινος Πόντος, ενώ από τους Ελληνιστικούς χρόνους και εξής περιορίζεται να δηλώνει το βορειοανατολικό τμήμα της Μικράς Ασίας, μία λωρίδα γης, στριμωγμένη μεταξύ των νοτίων παραλίων της Μαύρης θάλασσας και των απόκρημνων βουνών της Παφλαγονίας και των Ποντιακών Άλπεων. Η παραθαλάσσια αυτή ζώνη, μήκους 1200 χιλιομέτρων, αναπτύσσεται από τις εκβολές του Σαγγάριου ποταμού δυτικά έως τις εκβολές του Άκαμψη ποταμού ανατολικά.

4.1 Ελληνιστικοί χρόνοι – Ρωμαϊκή περίδος

«Πόντος», ονομασία πολιτική περισσότερο παρά γεωγραφική, πήρε το όνομά του την μετά τον Μέγα Αλέξανδρο εποχή. Μεταξύ αλεξανδρινής και ρωμαϊκής περιόδου δημιουργείται το βασίλειον του Πόντου από την δυναστεία των Μιθριδατών, με πρωτεύουσες αλληλοδιαδόχως την Αμάσεια, Σινώπη και Αμισό, που έφτασε στη μεγαλύτερη έκταση και ακμή επί του Μιθριδάτη του ΣΤ' του Ευπάτορος (120-63 π.Χ.). Το κράτος του περιλάμβανε τις περιοχές από την Βιθυνία μέχρι τον Κιμμέριο Βόσπορο. Ως επίσημη γλώσσα καθιερώθηκε η ελληνική και το ελληνικό δωδεκάθεο αφομοίωσε τις περισσότερες περσικές και ντόπιες θεότητες.

¹¹¹ Μ. Κορομηλά, *Πόντος-Ανατολία, φωτογραφικό οδοιπορικό* (Αθήνα 1989), σελ. 12

Οι Ρωμαίοι, μετά μακράς διάρκειας πόλεμο εναντίον του τελευταίου Μιθριδάτη, κατέλυσαν το κράτος του Πόντου το 65 π.Χ.. Την περιοχή που βρίσκεται δυτικά από τον Άλυ ποταμό, καθώς και μέρος της Βυθινίας, συνένωσαν με το κράτος τους, τα υπόλοιπα τμήματα τα παραχώρησαν σε εγχώριους ηγεμόνες, υποτελείς σε αυτούς. Έτσι μέρος της Βιθυνίας και τον Πόντο το παρέδωσαν στον Δηϊόταρον της Γαλατίας, γι' αυτό και το τμήμα αυτό αποκλήθηκε Πόντος Γαλατικός, το μέσον του Πόντου το παρέδωσαν στον Πολεμώννα και ονομάσθηκε Πόντος Πολεμωνιακός. Και ο μεν Γαλατικός Πόντος υπήχθη διοικητικά στη Ρωμαϊκή επαρχία της Βιθυνίας το 25 π.Χ., ο δε Πολεμωνιακός Πόντος υπήχθη το

Εν Πορεία προς την Σινώπην

*Ο Μιθριδάτης¹¹², ένδοξος και κραταιός,
μεγάλων πόλεων ο κύριος,
κάτοχος ισχυρών στρατών και στόλων,
πηγαίνοντας προς την Σινώπην πέρασε από
δρόμον εξοχικόν πολύ απόκεντρον
όπου ένας μάντις είχε κατοικίαν.
Έστειλεν αξιωματικό του ο Μιθριδάτης
τον μάντι να ρωτήσῃ πόσα θ' αποκτήσῃ ἀκόμῃ
στο μέλλον αγαθά, πόσες δυνάμεις ἄλλες.
Έστειλεν αξιωματικό του, και μετά
προς την Σινώπην την πορεία του ξεκολούθησε.*

*Ο μάντις αποσύρθηκε σ' ένα δωμάτιο μυστικό.
Μετά περίπου μισήν ώρα βγήκε περίφροντις, κ'
εἶπε στον αξιωματικό,
«Ικανοποιητικῶς δεν μπόρεσα να διενκρινίσω.
Κατάλληλη δεν εἶν' ἡ μέρα σήμερα.
Κάτι σκιώδη πράγματα εἶδα. Δεν κατάλαβα
καλά. Μα ν' ἄρκεσθῇ, φρονῶ, με τόσα που ἔχει
ο βασιλεύς. Τα περισσότερα εἰς κινδύνους θα
τον φέρουν. Θυμήσου να τον πεις αὐτό
αξιωματικέ:
Με τόσα που ἔχει, προς θεοῦ, ν' ἄρκεῖται!
Ἡ τύχη ξαφνικῆς ἔχει μεταβολές.
Να πεις στον βασιλέα Μιθριδάτη:
λίαν σπανίως βρίσκεται ο εταῖρος του προγόνου
του ο ευγενής, που εγκαίρως με την λόγῃν
γράφει στο χώμα ἐπάνω το σωτήριον **Φευ
Μιθριδάτα.***

Κ. Καβάφης 1928

62 μ.Χ. στο βασιλιά της Καππαδοκίας Αρχέλαο, υποτελή στους Ρωμαίους. Αν και από το 62 μ.Χ., ολόκληρος ο Πόντος αποτελεί επαρχία ρωμαϊκή, εξαρτημένη απ' ευθείας από τη Ρώμη, το όνομα Πόντος Πολεμωνιακός αναφαίνεται και πάλι περί τα τέλη του 7' μ.Χ. αιώνα, ως όνομα μιας των δύο επαρχιών, στις οποίες διαιρέθηκε. Η επαρχία αυτή είχε πρωτεύουσα την Νεοκαισάρεια, ενώ η άλλη που ονομάσθηκε Ελενόποντος, είχε πρωτεύουσα την Αμάσεια. Οι Ρωμαίοι αν και μετέβαλαν τον Πόντο σε ρωμαϊκή επαρχία, σεβάστηκαν την αυτονομία των ελληνικών πόλεων.

¹¹² Σύμφωνα με το Γ.Π. Σαββίδη, επιμελητή της έκδοσης των ποιημάτων του Κ. Καβάφη, πρόκειται πιθανότατα για τον βασιλιά του Πόντου, Μιθριδάτη Ε' Ευεργέτη, πατέρα του Μιθριδάτου ΣΤ' Ευπάτορος.

Ο Χριστιανισμός διαδόθηκε νωρίς στον Πόντο ήδη από τους χρόνους των αποστόλων, εκ των οποίων ο Ανδρέας και ο Πέτρος φέρεται, κατά την παράδοση, ότι ήταν οι πρώτοι κήρυκες του Ευαγγελίου στην περιοχή.

4.2 Βυζαντινή περίοδος

Από την ίδρυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας ο Πόντος απετέλεσε μία από τις μεγάλες επαρχίες του ανατολικού τμήματος, με πρωτεύουσα την Νεοκαισάρεια. Άλλη σημαντική πόλη τη βυζαντινή περίοδο είναι στο εσωτερικό του Πόντου, η Ευδοκία (η σημερινή Τοκάτη). Επί Ιουστινιανού πρωτεύουσα του Πόντου ορίσθηκε η Τραπεζούς (Τραπεζούντα). Η θέση της θεωρήθηκε ιδιαίτερα ευνοϊκή καθώς κατά την διάρκεια του πολέμου με τους Πέρσες ήταν η βάση των επιχειρήσεων. Δεύτερος σταθμός εξορμήσεων η επίσης παραθαλάσσια πόλη Ριζούς (Ριζούντα) ανατολικά της Τραπεζούντας.

Όταν κατά τον Η' αιώνα το βυζαντινό κράτος διαιρέθηκε σε θέματα, ο Πόντος διαιρέθηκε σε τρία: θέμα Κολωνίας με έδρα τη Νικόπολη, το Αρμενιακόν θέμα, που περιλάμβανε μέρος του Πόντου και της Μικράς Αρμενίας και το θέμα Χαλδίας με πρωτεύουσα την Τραπεζούντα, η οποία αναδείχθηκε ως το πνευματικό κέντρο του Πόντου. Τον Ζ' αιώνα αναπτύχθηκε η σχολή του Τυχικού, που περιλάμβανε διδασκαλία μαθηματικών και αστρολογίας. Τον ΙΑ' και ΙΒ' αιώνα, διαπρέπει στα γράμματα η οικογένεια των Ξιφιλίνων.

Η στρατηγική σημασία της Τραπεζούντας και του θέματος της Χαλδίας ήταν ιδιαίτερα σημαντική γιατί αποτελούσε τη βάση των πολεμικών επιχειρήσεων εναντίον των Περσών και των άλλων εξ ανατολάς εχθρών. Η ιδιαίτερη γεωπολιτική σημασία και η μεγάλη απόσταση από την Κωνσταντινούπολη ανάγκασε τους βυζαντινούς αυτοκράτορες να παραχωρήσουν μεγάλη διοικητική αυτονομία στη Χαλδία. Οι διοικητές του θέματος, οι οποίοι ονομαζόντουσαν δούκες, κατά περιόδους προσπαθούσαν, όταν εξασθενούσε η επιτήρηση από την Κωνσταντινούπολη, να γίνουν εντελώς ανεξάρτητοι ηγεμόνες. Κατά τον ΙΑ' και ΙΒ' αιώνα, υπήρξαν αρκετά αποσχιστικά κινήματα, επί της δυναστείας των Κομνηνών. Πρωταγωνιστές αυτών των κινήματων ήταν οι δούκες Θεόδ. Γαβράς, Κων. Γαβράς και Γρηγόριος Ταρωνίτης

Ιδιαίτερα ο Θεόδωρος Γαβράς, αφού πολέμησε επί είκοσι δύο χρόνια εναντίον των Σελτζούκων, κατάφερε να τους αναχαιτίσει και εγκαταστάθηκε στην Τραπεζούντα ως ανεξάρτητος ηγεμών. Το 1098 όμως, έπεσε στα χέρια των Σελτζούκων και είχε μαρτυρικό θάνατο στη Θεοδοσιούπολη-Ερζερούμ, «που τον ανύψωσε στη σφαίρα του μύθου τον Άγιο και 'ακαταμάχητον ακρίτα' του ποντιακού ελληνισμού, που τιμά μέχρι σήμερα τη μνήμη του»¹¹³. Η δυναστεία των Κομνηνών επανάφερε τον Πόντο στα πλαίσια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι το 1204.

Αλλά τα βάσανα του βασιλιά δεν είχαν τελειώσει. Όταν ο Θεόδωρος Γαβράς ζούσε στη βασιλεύουσα, ο αυτοκράτορας, θέλοντας να τον απομακρύνει από την πόλη, εξαιτίας της δολιότητάς του και του βίαιου χαρακτήρα του, τον διόρισε δούκα της Τραπεζούντας με το αιτιολογικό ότι εκείνος την είχε πάρει στο παρελθόν από τους Τούρκους. Ο εν λόγω Γαβράς καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Χαλδίας και είχε αναδειχθεί ξακουστός πολεμιστής, πρώτος απ' όλους στη φρόνηση και στην ανδρεία. Ποτέ δεν είχε αποτύχει στο παραμικρό, αλλά νικούσε πάντα όλους τους εχθρούς του. Όταν κυρίευσε την Τραπεζούντα και σχεδόν την ιδιοποιήθηκε, σαν να ήταν πατρική κληρονομιά, έγινε πια ακαταμάχητος.

*Άννα Κομνηνή*¹¹⁴

4.3 Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους της τέταρτης Σταυροφορίας, το 1204 προξένησε τον κατακερματισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας και το μοίρασμά της ανάμεσα στους σταυροφόρους. Τρία ανεξάρτητα κράτη ιδρύθηκαν μετά την άλωση, που διεκδικούσαν το καθένα για τον εαυτό του τον ρόλο του συνεχιστή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η Αυτοκρατορία της Νίκαιας, η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας και το Δεσποτάτο της Ηπείρου.

Στην Τραπεζούντα η εκπεσούσα δυναστεία των Κομνηνών ίδρυσε κράτος. Ο ιδρυτής του Αλέξιος κατέλαβε την Τραπεζούντα εκδιώκοντας τον δούκα Νικηφόρο, ο οποίος δεν προέβαλε αντίσταση. Οι κάτοικοι βλέποντας τις μεγάλες πολιτικές μεταβολές και φοβούμενοι νέους κινδύνους εκ μέρους των Φράγκων και των Τούρκων, χαιρέτησαν τον Αλέξιο ως νόμιμο κληρονόμο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, καθώς έφερε το σεβαστό όνομα των Κομνηνών. Έτσι ο Αλέξιος χαρακτήρισε το νέο κράτος συνέχεια του βυζαντινού και στέφθηκε, σύμφωνα με το έθιμο των Βυζαντινών βασιλέων

¹¹³ **Κορομηλά Μαρ.** (2001) Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα. Από την Εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα, σελ. 263

¹¹⁴ **Άννα Κομνηνή** (1990) Αλεξιάδα (μτφρ. Αλόη Σιδέρη), Αθήνα: Άγρα, τόμος Α, σελ.306

«πιστός βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων». Ήλπιζε ότι ορμώμενος από την Τραπεζούντα θα κατάφερνε να εκδιώξει τους Λατίνους από την Κωνσταντινούπολη και να ανακτήσει τα επί του βυζαντινού θρόνου προγονικά του δικαιώματα.

Το άλλο κομμάτι του βυζαντινού κράτους, το κράτος της Νίκαιας, θεώρησε και αυτό τον εαυτό του ως συνεχιστή του Βυζαντίου. Έτσι τα δύο αυτά κράτη συγκρούστηκαν. Το κράτος της Νίκαιας υπερίσχυσε. Παρ' όλα αυτά ο Αλέξιος και οι διάδοχοί του εξακολούθησαν να φέρουν τον τίτλο του αυτοκράτορα των Ρωμαίων, μέχρι το 1261, οπότε οι Παλαιολόγοι επανήλθαν στην Κωνσταντινούπολη και οι Μεγαλοκομνηνοί αναγκάστηκαν να αλλάξουν τον τίτλο τους. Ο αυτοκράτορας της Τραπεζούντας ονομάστηκε πλέον ο «πιστός βασιλεύς και αυτοκράτωρ πάσης Ανατολής, Ιβήρων και Περαιτίας». «Πάσης Ανατολής», για να υπογραμμίζεται η βυζαντινή μικρασιατική κληρονομιά της Τραπεζούντας. «Ιβήρων», καθώς τα αρχικά όρια του κράτους έφθαναν μέχρι την Ιβηρία (σημερινή Γεωργία), της οποίας πολλές παράλιες πόλεις αναγνώρισαν την κυριαρχία των Κομνηνών. «Περαιτίας» (χερσόνησος της Κριμαίας) καθώς η Χερσών και οι πόλεις περί τον Κιμμέριο Βόσπορο αναγνώρισαν επίσης την κυριαρχία των Κομνηνών. Ο τίτλος παρέμεινε αμετάβλητος μέχρι την κατάλυση της αυτοκρατορίας, παρ' ότι πολύ νωρίς οι εκτός ιστορικού Πόντου περιοχές έπαψαν να ανήκουν στην αυτοκρατορία.¹¹⁵

Ως σύμβολο του βασιλείου υιοθετήθηκε ο μονοκέφαλος αετός, ο οποίος στρέφει το βλέμμα του προς την Ανατολή, σε αντίθεση με τον αετό των αρχαίων Σινωπέων, που είχε στραμμένο το κεφάλι του προς τη Δύση.

Οι πιθανές, και μη τεκμηριωμένες, ερμηνείες της αλλαγής κατεύθυνσης του βλέμματος του μονοκέφαλου αετού θα μπορούσαν να στηριχθούν στο ότι η εξουσία των Παλαιολόγων επέβαλε τη

Το Σύμβολο της Σινώπης, από την ιστοσελίδα: www.santeos.gr

συρρίκνωση των βλέψεων των Κομνηνών, προς ανατολάς, αποκλείοντας το άπλωμα σε Δύση και Ανατολή. Επίσης ενδιαφέρον θα μπορούσε να έχει μία πιθανή ερμηνεία

¹¹⁵ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη, τόμος Κ

των συνεπειών της αποδοχής αυτού του συμβόλου. Ότι ο λαός αυτός παρέμεινε έντονα επηρεασμένος από τον ανατολικό τρόπο σκέψης και ζωής.

Ως προς το σύμβολο της Σινώπης, η στροφή του βλέμματος προς τη Δύση, πιθανόν να ερμηνεύεται ότι οφείλεται στην τιμή της ανάμνησης του τόπου προέλευσης των Σινωπέων, ως ενθύμιο προς τη μητέρα πατρίδα. Το 1204 είναι μία χρονολογία ορόσημο για τον ελληνισμό, καθώς με την άλωση της Πόλης από τους σταυροφόρους, τα διάφορα κομμάτια του ελληνισμού, όπως αυτό του κράτους των Κομνηνών, αρχίζουν συνειδητά ή ασυνείδητα να αποκτούν υπόσταση και συνείδηση της ελληνικότητάς τους.

Από το 1204 μέχρι το 1461 στο θρόνο του Πόντου ανέβηκαν είκοσι βασιλείς, οι περισσότεροι από την οικογένεια των Κομνηνών. Τα 257 χρόνια που διατηρήθηκε αυτό το κράτος βρισκόταν σε διαρκή κίνδυνο, τόσο από εσωτερικές αναταραχές, όσο και από εξωτερικούς κινδύνους.

Στον τομέα της διοίκησης συνεχίστηκε, σε γενικές γραμμές, η διοικητική οργάνωση της εποχής των Κομνηνών, αν και σε κάποια θέματα διακρίνεται έντονη η επίδραση της Ιβηρίας, χώρας με έντονο φεουδαρχικό προσανατολισμό. Η επικράτεια χωριζόταν σε βάνδα. Με βεβαιότητα γνωρίζουμε την ύπαρξη των βάνδων της Γημωράς, της Παλαιοματζούκας, της Ματζούκας (Ματζουκάων), της Τρικωμίας, της Χώρας, της Σουσούρμαινας (των Σουρμένων), ενώ ιδιαίτερο βάνδο θα πρέπει να αποτελούσε η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, η Τραπεζούντα. Επικεφαλής του βάνδου ήταν ο δούκας, ο οποίος συγκέντρωνε την πολιτική και στρατιωτική εξουσία, ενώ παράλληλα κατηύθυνε τους οικονομικούς υπαλλήλους και έλεγχε τους δικαστές. Το έργο του υποβοηθούνταν από επιμέρους αξιωματούχους των διάφορων κλάδων. Ιδιάζοντα διοικητικά καθεστώτα εμφανίστηκαν σε κάποιες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως τα Λίμνια ή η Κερασούς, ενώ ιδιαίτερο καθεστώς θα πρέπει να είχαν οι κωμοπόλεις ή πόλεις που αναφέρονται ως "κάστρα", όπως ο Κεγχρινάς, η Κορδύλη και η Γόλαχα.

Την διατήρηση του κράτους του Πόντου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στους οικονομικούς πόρους που προέρχονταν από τους εισαγωγικούς και διαμετοκομιστικούς φόρους και από τα μεταλλεία, ιδιαίτερα του αργύρου. Λόγω της γεωγραφικής του θέσης ο Πόντος ήταν στο επίκεντρο του διαμετακομιστικού εμπορίου, καθώς συνδέεται μέσω της θαλάσσης με τις χώρες της Μεσογείου και

μέσω των μεγάλων εμπορικών οδών με τον Καύκασο, τη Συρία, τη Μεσοποταμία την Περσία και μέσω αυτής με τις Ινδίες και την Κίνα.

Η πνευματική ζωή της Τραπεζούντας αναπτύχθηκε πολύ την περίοδο των Κομνηνών, καθώς κατέφυγαν σε αυτήν αρκετοί λόγιοι από την Κωνσταντινούπολη μετά την φράγκικη εισβολή για να προστατευθούν, όπως ο Γεώργιος Χρυσοκόκης, ο χρονογράφος Μιχαήλ Πανάρετος, ο ποιητής Στέφανος Σγουρόπουλος, ο μητροπολίτης Τραπεζούντας Ιωσήφ, ο ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Αμιρούτσης και ο Βησσαρίων, μητροπολίτης Νίκαιας, είναι μερικοί από τους πνευματικούς δημιουργούς.

Αξιοσημείωτο θεσμό για την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας αποτελούσαν οι τοπικοί παράγοντες, γνωστοί ως «συμβιβαστές» ή «γέροντες», οι οποίοι έπαιζαν

σπουδαίο ρόλο σε θέματα απονομής

δικαιοσύνης και έχαιραν μεγάλης εκτίμησης και σεβασμού από το σύνολο του λαού.

Οι πηγές είναι ιδιαίτερα εύγλωττες ως προς αυτό: τους χαρακτηρίζουν "αξιότιμους", "ειρηνοποιούς" και "βασιλικούς". «Κατά το 1454 ο οθωμανικός στόλος κινήθηκε προς τη Μαύρη Θάλασσα, υποχρεώνοντας όλα τα παράκτια κράτη – τις γενοατικές αποικίες, το βασίλειο των Κομνηνών της Τραπεζούντας και τη Μολδαβία – να δώσουν στους Οθωμανούς φόρο υποτέλειας.»¹¹⁷

«Μόνο μια τελευταία σκέψη. Η Τραπεζούντα πριν από τη λησμονιά. Έξω απ' αυτό το κάστρο, η χριστιανική Ανατολή έζησε τις ημέρες της. Ύστερα από τρεις ημέρες λεηλασίας, η εξόντωση ολοκληρώθηκε. Τα χρώματα πέθαναν. Ακόμα και ο αέρας καταστράφηκε. Ο Μωάμεθ δένει ένα τέλος στη χιλιόχρονη αυτοκρατορία προς δόξα του Αλλάχ και του Προφήτη του. Ήταν καιρός. Ακόμα λίγο και θα φτάναμε στο σημείο να θεωρήσουμε τους εαυτούς μας αθάνατους. Ευτυχώς, η σελίδα γύρισε. Ο κόσμος, όπως οι σοφοί και οι ειδήμονες τον ήξεραν μέχρι χθες, ανήκει στο παρελθόν, αλλά παρ' όλα αυτά μετά από κάθε νύχτα μια καινούρια ημέρα ξημερώνει.»

Δαβίδ Κομνηνός, ο τελευταίος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας

Joseph Macé-Scaron¹¹⁶

¹¹⁶ **Macé-Scaron J.** (1992) Τραπεζούντα. Οι τελευταίες μέρες της αυτοκρατορίας. Δαβίδ Κομνηνός (μτφρ. Αγγ. Φιλίππας), Αθήνα: Νέα Σύνορα – Λιβάνη, σελ. 233

¹¹⁷ **Inalcik Halil** (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.54

Η τύχη του ποντιακού κράτους, του τελευταίου προπυργίου της βυζαντινής αυτοκρατορίας, είχε κριθεί ουσιαστικά από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Αντιστέκεται μέχρι το 1461 στο Μωάμεθ τον Β' τον πορθητή, ο οποίος ανέβαλε να εκτελέσει την κατάκτηση, καθώς είχε ήδη κατακτήσει όλη την περιοχή της Μικράς Ασίας. Τέλος, το 1461 ο ίδιος καταλαμβάνει την πόλη των Κομνηνών. Η πτώση της Τραπεζούντας προαναγγέλλει τέσσερις αιώνες οθωμανικής κυριαρχίας την ίδια περίοδο που η Ευρώπη έχει μπει στην εποχή της Αναγέννησης.

4.4 Οθωμανική περίοδος

Η ιστορία του Πόντου και των κατοίκων του κατά την μακρά περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι είναι «σχεδόν» παρόμοια με την ιστορία που έζησαν οι υπήκοοι και των άλλων περιοχών της αυτοκρατορίας. Χαρακτηρίζεται από επαναλαμβανόμενες διακυμάνσεις διαθέσεων και συμπεριφορών εκ μέρους των Οθωμανών, που διαφέρουν ως προς το χρόνο και τη διάρκεια, που πάντα εξαρτώνται από τις ισορροπίες τόσο στο εσωτερικό, όσο και στο εξωτερικό της αυτοκρατορίας.

Κάθε διαδοχή σουλτάνου, κάθε μεταβολή στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική, κάθε αλλαγή της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης, κάθε νέα στρατιωτική επιχείρηση ή εμφύλιος πόλεμος, είχε άμεσες ή έμμεσες συνέπειες στη ζωή των υπηκόων της αυτοκρατορίας.

Και τονίζεται το ότι η ιστορία του Πόντου είναι «σχεδόν» παρόμοια, καθώς ο Πόντος κυριαρχείται από τις ιδιοτυπίες του, που διαφοροποιούν τον τόπο και τους ανθρώπους που τον κατοίκησαν, από τους τόπους και τους ανθρώπους των υπολοίπων περιοχών που βρέθηκαν υπό την Οθωμανική κυριαρχία. Οι ιδιοτυπίες οφείλονται:

Α. Στη γεωγραφική του θέση, εκ της οποίας απορρέουν δύο κυρίαρχα χαρακτηριστικά. Η απομόνωση και η εσχατιά.

Απομόνωση καθώς η επικοινωνία με την υπόλοιπη Μικρά Ασία, εμποδιζόταν από τα δύσβατα βουνά.

Εσχατιά καθώς σε όλη την ιστορική του διαδρομή είναι το όριο απέναντι σε διαφορετικούς πολιτισμούς και κοινωνικά συστήματα. Άποικοι την αρχαία εποχή, ακρίτες κατά το Βυζάντιο και την οθωμανική αυτοκρατορία.

*Ακρίτας κάστρον έχτιζεν
τριγύρω 'ς σα ραχία
Απάν' του κόσμου τα φυτά εκεί
φέρ' και φυτεύει,
απάν' του κόσμου τα πουλιά,
εκεί πάγνε φωλεύ'νε*

Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά, καθιστούσαν τη ζωή των κατοίκων ιδιαίτερα επικίνδυνη

από το «*Αιχμάλωτον*», ακριτικό έπος της Κερασούντας¹¹⁸

και κατ' εξοχήν πολεμική, ενώ ταυτόχρονα ανέπτυξαν ένα ηρωικό πνεύμα.

Β. Στη μορφολογία του εδάφους, που χαρακτηρίζεται από τον περιορισμένο χώρο. Η Μ. Κορομηλά περιγράφει ιδιαίτερα γλαφυρά τις δύο αυτές ιδιοτυπίες του Πόντου: «*Η δραματική εναλλαγή του τοπίου και ο χαρακτήρας της φύσης αποτρέπουν την ανάπτυξη οποιασδήποτε πολιτιστικής δραστηριότητας. Στην άκρη της θάλασσα δεν υπάρχει χώρος να τραβήξει ο ναυτικός το καϊκι του στη στεριά, ούτε να απλώσει ο ψαράς το δίχτυ του. Οι χερσαίες επικοινωνίες είναι εξαιρετικά δύσκολες, και σε πολλά μέρη τα βουνά είναι αδιάβατα. Οι κατολισθήσεις των νεαρών και ασχημάτιστων βουνών κλείνουν τα λιγοστά περάσματα και καταπλακώνουν περιοχές ολόκληρες. Τα χιόνια καταστρέφουν τα μονοπάτια, τρώνε πέτρες και βράχους, αποκόβουν κοντινά μέρη, εξαγριώνουν τον άνθρωπο και αγριεύουν τα άγρια ζώα. Οι συνεχείς καλοκαιρινές βροχές ολοκληρώνουν τα έργα του χειμώνα και η ομίχλη 'κλείνει' τις φωτεινές ώρες και περιορίζει τη διάρκεια της ημέρας μέσα στο πρωινό. Μαύρα δάση, αδιαπέραστα. Χλοερά βοσκοτόπια πάνω από τη δασική ζώνη, έξω από την ομίχλη κοντά στον ουρανό. Εκατοντάδες χείμαρροι χαρακώνουν τις πλαγιές. Βουερά και επικίνδυνα νερά, πεντακάθαρα και ορμητικά. Τι είδος ζωής μπορεί να στεριώσει εδώ. Και πώς μπορείς να πεις θαλασσινό αυτό το παραθαλάσσιο ορεινό τείχος;*»¹¹⁹

Ακολουθώντας τη συνήθη διαίρεση της ιστορίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε πέντε περιόδους, παρουσιάζεται συνοπτικά η παράλληλη ιστορία του ελληνισμού του Πόντου.

¹¹⁸ Από την ιστοσελίδα της **Επιτροπής Ποντιακών Μελετών** (ΕΠΜ), www.epm.gr

¹¹⁹ **Κορομηλά Μαρ.** (2001) *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα. Από την Εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα, σελ. 243

4.4.1 Α' περίοδος (1299 - 1453)

Η περίοδος 1299-1453, από την ίδρυση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης, ο Πόντος υφίσταται ως ανεξάρτητο βασίλειο των Κομνηνών, όπως παρουσιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα.

4.4.2 Β' περίοδος (1453 - 1699)

Κατά την Β' περίοδο, που αφορά στην εξάπλωση και στην πλήρη ακμή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο Πόντος καταλαμβάνεται από τους Οθωμανούς, το 1461. Λέει ο Αγτζίδης¹²⁰ ότι στον Πόντο, την τελευταία ελληνική αυτοκρατορία που υποτάσσεται στους Οθωμανούς, η Τραπεζούντα πολιορκείται από τα οθωμανικά στρατεύματα. Μια πόλη, που δύσκολα μπορούσε να πέσει, παραδίδεται παρασκηνιακά. Ο μυστικοσύμβουλος του Αυτοκράτορα Γεώργιος Αμιρούτζης, ένας εξαιρετικός Έλληνας διανοούμενος του Μεσαίωνα, πείθει τον Δαβίδ Κομνηνό να παραδώσει την πόλη, ενάντια στη θέληση του λαού του. Ο Αμιρούτζης βρισκόταν από καιρό σε μυστικές διαπραγματεύσεις με τον στρατηγό του Μωάμεθ, τον Μαχμούτ, ο οποίος ήταν επί κεφαλής των πολιορκητικών δυνάμεων. Το ενδιαφέρον στην όλη υπόθεση είναι ότι ο Μαχμούτ και ο Αμοιρούτζης ήταν πρώτα ξαδέλφια. Ο Μαχμούτ ήταν Έλληνας που αλλαξοπίστησε.

Η κατάληψη του Πόντου από τους Οθωμανούς, πέρα από τις αγριότητες στο όνομα του θρησκευτικού φανατισμού της πρώτης περιόδου, που επαναλήφθηκαν πολλές φορές κατά τα 450 χρόνια της κυριαρχίας τους, επέφερε σταδιακά αλλαγές στη δημογραφική, οικονομική, πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική διάρθρωση (δομή;) της περιοχής.

Η τύχη των κατοίκων του ήταν διαφορετική, ανάλογα με την κοινωνική τους θέση. Ο τελευταίος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας, ο Δαβίδ, έφυγε με την οικογένειά του και εγκαταστάθηκε στην Ανδριανούπολη. Τέσσερα χρόνια αργότερα, κατ' εντολή του Μωάμεθ, ο Δαβίδ θα εκτελεστεί καθώς και οι επτά γιοί του. Γράφει ο Inalcik: *«Καθώς υπήρχε πάντα ο φόβος ότι σε περίπτωση εισβολής οι τοπικές δυναστείες και κυβερνήσεις θα έρχονταν σε συνεργασία με τον εχθρό, ο Μεχμέτ επεδίωξε ν' απομακρύνει όλους τους ντόπιους δυνάστες, είτε συνταξιοδοτώντας τους, είτε στέλνοντας τους να διοικήσουν κάποια απομακρυσμένη επαρχία. Έτσι, με την κατάκτηση του Μοριά ο Δημήτριος Παλαιολόγος έλαβε από τον Μεχμέτ σύνταξη 300.000 άσπρων. Αργότερα ο Μεχμέτ θα εξοντώσει ολότελα*

¹²⁰ Αγτζίδης Βλ. (2009), Νέο-Οθωμανισμός, Συνέντευξη στο περιοδικό «Άβατον», τεύχ. 91, Μάιος 2009, σελ. 46-52

τους Κομνηνούς της Τραπεζούντας και τον βασιλιά της Βοσνίας, τους οποίους θεωρούσε επικίνδυνους.»¹²¹

Όπως λέει ο Ιωαννίδης¹²², οι κάτοικοι των υψηλών και μεσαίων κοινωνικών τάξεων και εισοδημάτων, εγκατέλειψαν την περιοχή, μεταναστεύοντας προς ασφαλέστερους προορισμούς, τις παράλιες πόλεις της μεσημβρινής και νότιας Ρωσίας, τα νησιά του Αιγαίου και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Η Ρωσία, ιδιαίτερα οι περιοχές του Καυκάσου, του Αντικαυκάσου και η μεσημβρινή Ρωσία, δέχθηκε εκτός από την άρχουσα τάξη και μεγάλες λαϊκές πληθυσμιακές μάζες.

Ένα μέρος επίσης του πληθυσμού μεταφέρθηκε κατ' εντολή του Μωάμεθ στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να δοθεί λύση στο δημογραφικό πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί μετά την άλωση της πρωτεύουσας και ταυτόχρονα μουσουλμανικοί πληθυσμοί μεταφέρθηκαν στην Τραπεζούντα. Το μεγαλύτερο όμως μέρος του πληθυσμού υποχρεώθηκε να παραμείνει στην περιοχή, ακολουθώντας δύο επιλογές: να κρυφτεί μετακινούμενο προς τις δυσπρόσιτες περιοχές των Ποντιακών βουνών ή να εξισλαμισθεί.

Πολλοί εξισλαμισμοί θα πραγματοποιηθούν στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τον μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρύσανθο, οι εξισλαμισμοί στον Πόντο πραγματοποιήθηκαν την περίοδο 1648-1687 από τις πιέσεις των φεουδαρχών, των Ντερεμπέδων. «Ενεκα των από των Τερε-βέηδων πιέσεων τούτων και των δεινών διωγμών οι από του ποταμού Ακάμψιος (Τσορόχ) μέχρι Τραπεζούντος συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί, οι κατοικούντες τας περιφέρειας Ριζαίου, Οφεως, Σουρμένων και Γημωράς εξισλαμίστηκαν αθρόως. Οι χριστιανοί της περιφέρειας Οφεως είχαν εξισλαμισθεί κατά την παράδοσιν ομού μετά του επισκόπου αυτών Αλεξάνδρου μετονομασθέντος Ισκεντέρ...»¹²³

Ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος επισκέφθηκε την Τραπεζούντα το 1681 και δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τον εξισλαμισμό των Ελλήνων. Αναφέρει ότι τον χρόνο της επίσκεψής του επραγματοποιήθει ο εξισλαμισμός των ελληνικών πληθυσμών της Θοανίας, της Τόνγιας. Σε οθωμανικό ντοκουμέντο που αποκαλύπτει άγνωστες πτυχές της ζωής του υπόδουλου ποντιακού ελληνισμού ένα αιώνα μετά την

¹²¹ **Inalcik Halil** (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.55

¹²² **Ιωαννίδης Σ.** (1870) *Ιστορία και στατιστική της Τραπεζούντος και της περί ταύτην χώρας Κωνσταντινούπολης*, σελ. 131, **Τριανταφυλλίδης Π.** (1870) *Οι φυγάδες Αθήνα*, σελ. 127.

¹²³ **Χρύσανθος (Φιλίππιδης), αρχιεπίσκοπος Αθηνών** (1933), «Η Εκκλησία Τραπεζούντος», Αθήνα: Αρχαίον Πόντου 4/5

άλωση της Τραπεζούντας συμπεραίνεται ότι θεώρησαν πιο αρμόζον και συμφέρον γι' αυτούς να αλλαξοπιστήσουν για να βελτιώσουν την κοινωνική τους κατάσταση.

Ο Αγτζίδης ισχυρίζεται ότι οι εξισλαμισμοί έγιναν αποδεκτοί γιά να απαλλαγούν οι έλληνες από τους φόρους: «Ο κύριος όρος στον εξισλαμισμό δεν ήταν η πειθώ της νέας θρησκείας, αλλά η απαλλαγή των Ελλήνων από τα φορολογικά βάρη του Ισλάμ. Αποδέχονταν τους λαούς της Βίβλου, χριστιανούς και εβραίους, και δεν τους αντιμετώπιζαν όπως τους παγανιστές, τους οποίους καταδίκαζαν σε θάνατο ως ειδωλολάτρες. Τους «λαούς της Βίβλου» τους ανέχονταν, ως έχοντες κοινή θεολογική μήτρα, αλλά τους επιβάρυναν με δύο ειδικούς φόρους.»¹²⁴

Ο Βακαλόπουλος θεωρεί ότι ο εκμουσουλμανισμός και ο εκτουρκισμός πραγματοποιήθηκαν κυρίως στα πεδινά μέρη σε αντίθεση με τα ορεινά και ως κριτήριο χρησιμοποιεί τη μετονομασία των τοπωνυμίων. «...κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας τα περισσότερα ελληνικά τοπωνύμια της Μ. Ασίας, ιδίως βουνών, ποταμών και χωριών στα πεδινά μέρη, εκτοπίζονται από τουρκικά, ενώ το ίδιο δεν συμβαίνει στα ορεινά και ιδίως σε πόλεις όπου κατοικούσαν ακόμη συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί και διατηρούνταν οι πυρήνες ενός πανάρχαιου πολιτισμού.»¹²⁵

Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνει ο Bryer, και παρουσιάζει ο Βακαλόπουλος¹²⁶, οι μουσουλμάνοι το 1487 ήταν το 14-20% του πληθυσμού της περιοχής. «Στον Πόντο, κυρίως στην Τραπεζούντα και στην περιοχή της, παρατηρήθηκε αύξηση του πληθυσμού της μετά το 1461. Έτσι στα 1487 η πόλη είχε 5.500-6.000 κατοίκους, που μέσα στα προσεχή χρόνια αυξήθηκε κατά 500 κατοίκους. Από αυτούς το 60-65% ήταν Έλληνες, 11-12% Αρμένιοι και 14-20% μουσουλμάνοι. Ο πληθυσμός της καθώς και της περιοχής, τριπλασιάζεται ή τετραπλασιάζεται μεταξύ 1520 και 1800. Η περιοχή πάλι μεταξύ Κερασούντας και Ριζαίου γύρω στα 1500 ήταν η πιο πυκνοκατοικημένη της Ανατολής: ο πληθυσμός της κυμαινόταν μεταξύ 215.000 – 270.000 με αυξημένο το ποσοστό των Ελλήνων και Αρμενίων: 91-94% οι χριστιανοί και 6-9% οι μουσουλμάνοι. Η πλειοψηφία ανήκε βέβαια στους Έλληνες (84-89%)».

Οι δύο αυτοί παράγοντες, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις - ελληνικών πληθυσμών εκτός Πόντου ή στις ορεινές περιοχές και μουσουλμανικών πληθυσμών στην περιοχή - και οι εξισλαμισμοί, μετέβαλαν σταδιακά την πληθυσμιακή σύνθεση, το κυρίαρχο θρήσκευμα και την πολιτισμική δομή.

¹²⁴ Αγτζίδης Βλ. (2009), Νέο-Οθωμανισμός, Συνέντευξη στο περιοδικό «Άβατον», τεύχ. 91, Μάιος 2009, σελ. 46-52.

¹²⁵ Βακαλόπουλος Α. (2005) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Ηρόδοτος, τόμος Β, σελ.72

¹²⁶ Βακαλόπουλος Α. στηριζόμενος στο Α.Bryer, The Tourkokratia in Pontos, Some Problems and Preliminary Conclusions, "Neo-Hellenica" 1 (1970) 38, ο.π. σελ. 463

Οι μεταβολές αυτές συμπλήρωσαν και εδραίωσαν τις αλλαγές που επήλθαν με την επιβολή του οθωμανικού οικονομικού και κοινωνικού συστήματος (βλέπε ενότητα 1.2.3.1, σελ. 20). Ο Βακαλόπουλος, στηριζόμενος σε μαρτυρίες Ποντίων, όπως καταγράφηκαν από τους Τριανταφυλλίδη, Χειμωνίδη, Κανδηλαπτη, Ιωαννίδη, εκφράζει, επισημαίνοντας ότι στηρίζεται στην παράδοση, τις οικονομικές και δημογραφικές συνέπειες των πραγματοποιηθέντων μεταβολών. «*Μετά την κατάλυση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας η αφόρητη σκλαβιά έφερε την πτώση του εμπορίου και τη φτώχεια. Η παράδοση αναφέρει ότι πολλοί Έλληνες των παραλίων κατάφυγαν προς τα ορεινά και δασώδη μέρη του εσωτερικού, ιδίως στη Χαλδία, στην περιοχή γύρω από τον Κάνη ποταμό.*»¹²⁷

Σύμφωνα με τη διοικητική διαίρεση που παρουσιάζει ο Inalcik¹²⁸ ο Πόντος χωρίσθηκε σε δύο μπεηλερμπεηλίκια, που αντιστοιχούν σε α' βαθμού διοικητική διαίρεση, που αργότερα ονομάζονται και με τον όρο βιλαέτια. Το μπεηλερμπεηλίκι του Ρουμ, το 1413 με έδρα την Αμάσεια και κατόπιν τη Σεβάστεια και το μπεηλερμπεηλίκι της Τραπεζούντας, το 1578, με έδρα την Τραπεζούντα. Η περιοχή του Καρς έγινε και αυτή μπεηλερμπεηλίκι με έδρα το Καρς το 1580, αλλά η σημαντικότητά της περιοχής αυτής για τους Ποντίους ξεκίνησε πολύ αργότερα, το 1878, κατά τον τελευταίο ρωσοτουρκικό πόλεμο.

Ο μπέης ανήκε στην τάξη των στρατιωτικών και αντιπροσώπευε την εκτελεστική εξουσία. Κατώτερη διοικητική δομή από το μπεηλερμπεηλίκι ήταν τα σαντζάκια, β' βαθμού διοικητική διαίρεση.

Κατά τις περιόδους που αποδυναμώνεται η κεντρική εξουσία και οι τοπικοί άρχοντες προσπαθούν να λειτουργήσουν αυτόνομα και να επιβάλλουν την κυριαρχία τους, η ζωή των κατοίκων και ιδιαίτερα των χριστιανών υπηκόων χειροτερεύει. Όπως επισημαίνει ο Κονδύλης: «*Μόνιμο πρόβλημα της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην μακρά περίοδο της παρακμής της είναι η επιβολή της κεντρικής εξουσίας σε διάφορες περιφέρειες, όπου πρέπει να κάμψει την αντίσταση των πασάδων, οι οποίοι δεν θέλουν να περιοριστούν στο ρόλο του στρατιωτικο-πολιτικού διοικητή, παρά μετατρέπονται σε αυτόβουλους σατράπες.*»¹²⁹

¹²⁷ Βακαλόπουλος Α. ο.π. σελ. 91

¹²⁸ Inalcik Halil (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 186

¹²⁹ Κονδύλης Π. από την εισαγωγή στο Marx K. – F. Engels *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα* (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση, σελ. 47

Στην περιοχή του Πόντου οι αντίστοιχοι σατράπες είναι οι ντερεμπέδες, όπως τους περιγράφει ο Λαμψίδης¹³⁰. Μετά την ειρήνη του Σεχάμ (1639) σχεδόν ολόκληρη η στρατηγική προσπάθεια του οθωμανικού κράτους μετατοπίζεται στη Δύση. Το κενό της ουσιαστικής κρατικής εξουσίας στην Ανατολή και στον Πόντο έρχεται να αναπληρώσει ο θεσμός των τοπικών Οθωμανών τιμαριούχων με τους ντερεμπέδες, ιδίως στον παραλιακό Πόντο και τους εμινέδες στον μεσόγειο και στον ορεινό. Τον Πόντο διοικούσε από την αρχή της Τουρκοκρατίας ο Οθωμανός διοικητής, ο πασάς της Τραπεζούντας του Πόντου. Και ενώ στην πρώτη περίοδο είχε εξουσία και επέβαλε την εξουσία αυτή στους Τούρκους υπηκόους και στους ραγιάδες, στα κατοπινά χρόνια δεν είχε τη δύναμη να την επιβάλει στους τοπικούς οθωμανούς τιμαριούχους [...] Οι ντερεμπέδες εξουσίαζαν και νέμονταν όλες τις πλούσιες γαίες του Πόντου, και του παράλιου και του μεσόγειου, εκτός από τα τμήματα που υπάγονταν στα μεταλλεία.

4.4.3 Γ' περίοδος (1699 - 1822)

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από τη στασιμότητα και τη σταδιακή παρακμή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς οι πόλεμοι και οι εσωτερικές αναστατώσεις οδηγούν στη συρρίκνωσή της.

Για τους χριστιανούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένων και των κατοίκων του Πόντου, το σημαντικότερο γεγονός της περιόδου είναι η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, που επισφράγισε τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου 1768-1774. Μέσω της συνθήκης η Ρωσία αποκτά δικαίωμα θρησκευτικής προστασίας των χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου. Επίσης δίνεται το δικαίωμα στους υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που επιθυμούν να εγκαταλείψουν μαζί με τα υπάρχοντά τους τον τόπο τους και να εγκατασταθούν σε τόπους της επιθυμίας τους. Έτσι μεγάλο μέρος του πληθυσμού του Πόντου μετακινείται προς τα νότια παράλια της Ρωσίας.

Την περίοδο αυτή, παρατηρείται μεγάλη μετακίνηση και συγκέντρωση Ποντίων στην ορεινή περιοχή της Χαλδίας, στην οροσειρά του Παρυάδρου, το έδαφος της οποίας ήταν πλούσιο σε κοιτάσματα αργυρούχου μόλυβδου. Η συστηματική εκμετάλλευση των μεταλλείων είχε αρχίσει ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα. Οι σουλτάνοι, αντιλαμβανόμενοι την αξία των κοιτασμάτων, έδωσαν προνόμια αυτονομίας από

¹³⁰ Λαμψίδης Οδ. (1996) «Ο Πόντος στην αρχαιότητα», «Ο Βυζαντινός Πόντος», «Ο Πόντος στην Τουρκοκρατία», Εφημερίδα «Η Καθημερινή», 19/5/96, σελ.11

την τοπική διοίκηση στους Έλληνες και ανέθεσαν την τεχνική επίβλεψη σε Έλληνα αρχιμεταλλουργό. Η πρωτεύουσα της Χαλδίας, η Αργυρούπολη, εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο μεταλλουργίας. Στην πόλη και στα περίχωρα λειτουργούσαν στις αρχές του 18^{ου} αιώνα δεκαεπτά μεταλλεία¹³¹. Σύμφωνα με τον Κανδηλάπτη τα μεταλλεία της Ανατολίας ανέρχονταν σε 33.¹³² Η δραστηριότητα της εξόρυξης των μετάλλων, ανέπτυξε και παράλληλες δραστηριότητες τις χρυσοχοΐα, αργυροχοΐα και σιδηρουργία. Την περίοδο αυτή, υπό την επιρροή του Διαφωτισμού, αρχίζει να αναπτύσσεται, παράλληλα με την εκπαίδευση, η ελληνική εθνική συνείδηση, που την επόμενη περίοδο διευρύνεται και αποκτά καθολικό χαρακτήρα. Το 1682 λειτουργεί το «Φροντιστήριο της Τραπεζούντος». Στη Σινώπη υπήρχε ελληνικό σχολείο από το 1675. Στην Αργυρούπολη ιδρύθηκε το 1733 και στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ιδρύθηκαν σχολεία στη Σαμψούντα και στην Κερασούντα.

Ένα δείγμα της επιρροής του Διαφωτισμού είναι η εμφάνιση βαφτιστικών ονομάτων με αρχαιο-ελληνική προέλευση. Όπως υποστηρίζει ο Γεωργούλας: *«Η ονοματοθεσία των προσώπων συνιστά ένα δείκτη στον οποίο απεικονίζονται οι μετασχηματισμοί των αντιλήψεων ως προς τον εαυτό και την ταυτότητα, τόσο σε μικρο- όσο και σε μακρο-επίπεδο.»*¹³³

Δεν είναι τυχαίο ότι το 1776 το Οικουμενικό Πατριαρχείο με εγκύκλιό του καταδικάζει το έργο του Βολταίρου και το 1819 εκδίδεται Πατριαρχική εγκύκλιος που απαγορεύει να δίνει κάποιος στα παιδιά του αρχαία ελληνικά ονόματα.

Ο θεσμός που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην διατήρηση της συνοχής των ποντιακών ομάδων, είναι ο θεσμός της «δημογεροντίας». Η Τατιάνα Γκρίτση – Μιλλιέξ αναδεικνύει το ρόλο της δημογεροντίας, ως μέσου αποφυγής της ανάμειξης στα εσωτερικά της κοινότητας της Οθωμανικής κυριαρχίας. *«Από τα πιο παλιά χρόνια, κι ίσαμε τα πιο τελευταία, στη δημογεροντία καταφεύγουνε όλοι οι Έλληνες για να λύσουνε τις προσωπικές τους διαφορές. Αποφεύγουνε όσο μπορούνε τα τούρκικα δικαστήρια, κι ακόμα αν γίνει έγκλημα και δεν πέσει στην αντίληψη των Τούρκων οι δημογέροντες το δικάζουν. Έτσι, όταν ο Αντ. Ιωακειμίδης σκότωσε από απροσεξία τον Ι. Εξαρχίδη, η δημογεροντία έβγαλε τούτη την απόφαση: να παντρευτεί ο Αντώνης την κόρη του σκοτωμένου. Έτσι και γίνηκε, και καμιά μάνητα δεν έμεινε ανάμεσα στις δύο οικογένειες. Μα κι αν κάποτε κάποιος δεν έμενε*

¹³¹ Οικονομίδης, Δ., (1931) «Αργυρούπολις», *Αρχείον Πόντου* 3, σελ. 180-181.

¹³² Κανδηλάπτης Γ. (1929), *Οι αρχιμεταλλουργοί του Πόντου και το εθνικόν έργον αυτών μετά παραρτήματος. Τα ανέκδοτα των ουσταπασίδων*, Αλεξανδρούπολις, σελ. 32-34

¹³³ Γεωργούλας Αν. (1997) *Αφανείς διαδρομές. Διαφοροποίηση, Ταυτότητα, Ονοματοθεσία*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 14

ευχαριστημένος από την κρίση των δημογερόντων – σπάνιο, πάρα πολύ σπάνιο πράγμα – και κατάφευγε στα τούρκικα δικαστήρια, όπου δινόντανε άλλη λύση από εκείνη που είχανε βγάλει οι δημογέροντες, όλος ο κόσμος τον κατηγορούσε και έλεγε, πως ύπουλα κέρδισε την υπόθεση, αφού αλλιώς την είχανε κρίνει οι δικοί του. Μα γίνονταν και τούτο το χαρακτηριστικό: κάποιες φορές, αν δυο Έλληνες παρουσιαζόντανε στον καδή, εκείνος τους ρωτούσε πώς είχε κρίνει την υπόθεσή τους η δημογεροντία κι ανάλογα έβγαζε και εκείνος την απόφασή του.»¹³⁴

4.4.4 Δ' περίοδος (1823 - 1908)

Είναι η περίοδος, κατά την οποία στην Οθωμανική αυτοκρατορία εξελίσσονται διαδικασίες εκσυγχρονισμού, με πολιτικές και στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις. Η περίοδος αυτή είναι ιδιαίτερα κρίσιμη για τον ποντιακό ελληνισμό. Η Μ. Κορομηλά χαρακτηρίζει την περίοδο 1860-1910 ως τη Χρυσή πεντηκονταετία.

Την περίοδο αυτή η Οθωμανική Αυτοκρατορία εντάσσεται σταδιακά στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής. Η αναζήτηση πρώτων υλών για επεξεργασία, αλλά και η προμήθεια ειδών διατροφής για το διαρκώς ευρυνόμενο αστικό πληθυσμό, προκαλούν αύξηση της ζήτησης των αγροτικών προϊόντων. Η πιεστική αυτή ζήτηση, που εκδηλώνεται στη Δύση από την αναπτυσσόμενη βιομηχανία, οδηγεί στην εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής.

Κατ' αυτό τον τρόπο η Οθωμανική αυτοκρατορία αναλαμβάνει, στο διεθνές καταμερισμό εργασίας, το ρόλο του εξαγωγέα αγροτικών πρώτων υλών και του εισαγωγέα και καταναλωτή των τελικών προϊόντων της ευρωπαϊκής βιομηχανίας.

4.4.4.1 Δημογραφική Μεταβολή

Οι εξελίξεις αυτές στον οικονομικό τομέα επιφέρουν και πολιτικές αλλαγές, που εκφράζονται με τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες¹³⁵ του 1839: «Χάτι Σερίφ» και του 1856: «Χάτι Χουμαγιούν». Παραχωρούνται ειδικά προνόμια, ισονομία, θρησκευτική ελευθερία και ανάπτυξη του εμπορίου και της οικονομίας.

Η οικονομική ανάπτυξη και οι μεταρρυθμίσεις προκαλούν δημογραφική αύξηση και δημιουργούν ένα αντίστροφο ρεύμα μετακίνησης ελληνικών πληθυσμών από τα ορεινά προς τα παράλια του Πόντου. Ο Κ. Τσουκαλάς¹³⁶ αναφέρει ότι στο διάστημα 1880-1920 ο ελληνικός πληθυσμός της Αμάσειας και της Κερασούντας

¹³⁴ Γκρίτση – Μιλλιέζ Τ. (1991) *Η Τρίπολη του Πόντου*, Αθήνα: Καστανιώτης

¹³⁵ Βλέπε πάρα πάνω, Κεφάλαιο Ι, ενότητα 4.2

¹³⁶ Τσουκαλάς Κ. (1975) *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1920)*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ. 359

τριπλασιάστηκε, της Τραπεζούντας τετραπλασιάστηκε και της Σαμψούντας επταπλασιάστηκε. Ο ίδιος συγγραφέας στηριζόμενος σε στοιχεία των V.Guinet, K. Dieterich, E.Lenomon και Δ. Οικονομίδη, παρουσιάζει αναλυτικά τις μεταβολές στη σύνθεση του πληθυσμού του Πόντου υπέρ του ελληνικού στοιχείου. «Ο ελληνισμός της Τραπεζούντας, από το 1830 ως το 1840 εξελίχθηκε ραγδαία, ενώ στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, σύμφωνα με ορισμένες μαρτυρίες, είχε ξεκληριστεί από τους διωγμούς των Οθωμανών. Γύρο στο 1880, υπήρχαν 8.200 Έλληνες σε συνολικό πληθυσμό 35.000 κατοίκων και ακριβώς πριν τον Πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, υπήρχαν 25.000 Έλληνες, σε σύνολο 50.000»¹³⁷

Παρόμοια στοιχεία παραθέτει και για τις άλλες πόλεις του Πόντου, Σαμψούντα, Αμάσεια, Κερασούντα, Σινώπη, καταλήγοντας ότι από τα στοιχεία που διαθέτουμε σχετικά με το σύνολο του ελληνικού αστικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας, προκύπτει μια ενιαία εικόνα ενός ελληνικού αστικού πληθυσμού, που έχει γοργούς ρυθμούς ανάπτυξης και βαθμιαία εκτοπίζει το τούρκικο στοιχεία από τα κυριότερα αστικά και οικονομικά κέντρα¹³⁸.

4.4.4.2 Διοικητική διαίρεση

Οι μεταρρυθμίσεις επηρέασαν και τη διοικητική διαίρεση. Έτσι από το 1876 ο Μιτχάτ πασάς, ο πατέρας του τουρκικού συντάγματος, εφάρμοσε ένα διοικητικό σύστημα που προσομοίαζε προς το γαλλικό των νομών¹³⁹. Το διοικητικό αυτό σύστημα παρέμεινε σε ισχύ μέχρι το τέλος του σουλτανικού καθεστώτος.

Σύμφωνα με τη νέα διοικητική διαίρεση ο Πόντος συγκροτείται από τις ακόλουθες περιοχές, όπως παρουσιάζει ο Αντ. Παυλίδης¹⁴⁰ στη διδακτορική διατριβή του, στηριζόμενος στους α. Γ. Δομνηνό, «Γεωγραφία του Πόντου μετά παραρτήματος πινάκων», εκδόσεις Σεράση, Τραπεζούς 1896 και β. Quinet Vital “La Turquie D’Asie”, Paris 1892 και γ. Χ. Σαμουηλίδη «Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού», Θεσσαλονίκη 1991.

1. Βιλαέτι της Τραπεζούντας, που χωρίζεται σε 4 Διοικήσεις (Σαντζάκια) 22 υποδιοικήσεις (Καζάδες) , 24 επαρχίες (Ναχιγέδες), 193 Κοινότητες (Καριέ), 52 δήμους και 2.903 οικισμούς.

¹³⁷ Τσουκαλάς Κ., ο.π. σελ. 290

¹³⁸ Τσουκαλάς Κ., ο.π. σελ. 295

¹³⁹ Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Π. Δρανδάκη, Αθήνα: Εκδοτικός οργανισμός ο «Φοίνιξ», τόμος ΚΓ

¹⁴⁰ Παυλίδης Αντ. (2004) *Το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας (1900-1914) και η ιδεολογική κυριαρχία των Ελλήνων στον Πόντο*, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Περιοδικό Αρχείο του Πόντου, παράρτημα 24, σελ. 13-15

2. Από το Βιλαέτι της Σεβάστειας στον Πόντο περιλαμβάνονται 3 Σαντζάκια. α. Σεμπίν Καραχισάρ (Νικόπολης) με 5 Καζάδες, β. Μέρος του Σαντζακίου της Τοκάτης με δύο πλήρεις Καζάδες, και γ. το Σαντζάκι της Αμάσειας με 6 Καζάδες. Το μέρος του Βιλαετιού της Σεβάστειας που περιλαμβάνεται στον Πόντο έχει 344 ελληνικά χωριά, πόλεις και κωμοπόλεις.
3. Από το Βιλαέτι της Κασταμονής, το Σαντζάκι της Σινώπης, που αποτελείται από 3 Καζάδες. Στην περιοχή αυτή υπάρχουν 25 ελληνικά χωριά.

Στον πίνακα 2 παρουσιάζεται η διοικητική διαίρεση¹⁴¹ τη μεταρρυθμιστική περίοδο:

Πίνακας 2: Διοικητική διαίρεση του Νομού Τραπεζούντας				
Σαντζάκια (διοικήσεις) Καζάδες (υποδιοικήσεις)	Ναχιγιέδες (επαρχίες)	Καριέ (κοινότητες)	Δήμοι	Οικισμοί
Τραπεζούντας				
Τραπεζούντας	4	32	-	215
Σουρμένων	-	-	3	60
Πλατάνων	-	3	3	85
Κοράλων	-	1	3	53
ΒάκφιΚεμπίρ	-	-	3	46
Τρίπολης	-	4	3	89
Κερασούντας	3	14	2	140
Κοτυώρων	5	8	2	312
Όφη	-	-	3	94
Αμισού				
Αμισού	1	10	-	203
Βαδισάνης	-	4	3	113
Οινόης	1	10	3	124
Θέρμης	-	2	3	157
Τσαρσαμπά	-	8	3	289
Πάφρας	1	13	3	214
Λαζιστάν				
Ριζαίου	3	36	-	161
Αθήνας	1	-	3	111
Χόπας	2	-	3	51
Αργυρούπολης				
Αργυρούπολης	2	48	-	106
Άρδασσας	1	-	3	120
Κελκίτ	-	-	3	92
Χαιρίαινα	-	-	3	74
Σύνολο 4 - 22	24	193	52	2903

4.4.4.3 Οικονομική δραστηριότητα

¹⁴¹ Παυλίδης Αντ. ο.π. σελ. 14, από το Γ. Δομνηνός, «Γεωγραφία του Πόντου μετά παραρτήματος πινάκων», εκδόσεις Σεράση, Τραπεζούς 1896

Την περίοδο αυτή οι κάτοικοι του Πόντου μετακινούνται από τα ορεινά μέρη και εγκαθίστανται ξανά στα παράλια, όπου δημιουργούν νέους οικισμούς και εντάσσονται στην εμπορευματοποιημένη πλέον παραγωγή. Οι παραγωγικές τους δραστηριότητες διοχετεύονται σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Σύμφωνα με τον Δ. Η. Οικονομίδη¹⁴²:

- Η γεωργία και η κτηνοτροφία με κύρια προϊόντα σιτάρι, καλαμπόκι, κριθάρι, όσπρια, πορτοκάλια, πατάτες, τυροκομικά προϊόντα, καπνά. Πρώτη στις καλλιέργειες ήταν αυτή του καπνού, που απέδιδε 3.900.000 οκάδες (1889), 6.989.000 οκάδες (1900), ιδιαίτερα τα φημισμένα καπνά της Πάφρας, που εξάγονταν στο Αμβούργο το Άντεν, τη Μασσαλία, το Λονδίνο και την Αλεξάνδρεια, κυρίως μέσω του λιμανιού της Αμισού. Επίσης ιδιαίτερα σημαντική για τον Πόντο ήταν η καλλιέργεια των λεπτοκαρύων (φουντουκιών). Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μόνο η περιοχή της Κερασούντας παρήγαγε και εξήγαγε περί τις 450.000 καντάρια φουντουκιών το χρόνο, με τόπους προορισμού τους Αμβούργο, Τεργέστη, Ν. Υόρκη, Ρωσία.
- Η αλιεία. Τα κυριότερα αλιεύματα του Πόντου ήταν το χαψί, ο οξύρρυγχος, η πέστροφα, ο κυπρίνος και τα δελφίνια. Το χαψί, ένα είδος γαύρου, ήταν το σημαντικότερο είδος αλιεύματος. Καθώς η ποσότητα που αλιευόταν υπερτερούσε της άμεσης κατανάλωσης, παστωνόταν για την κατανάλωση εκτός περιόδων αλιείας ή ακόμα χρησιμοποιούταν ως λίπασμα στα χωράφια. Από τον οξύρυγχο παραγόταν το χαβιάρι, που στην Πάφρα η ετήσια παραγωγή προ του 1915 ήταν 2.000 οκάδες, αξίας 25.000 χρυσών λιρών Τουρκίας.
- Η υλοτομία, από τα πλούσια δάση με έλατα, πλατάνια και άλλα δένδρα, στις περιοχές Σινώπη, Τρίπολη, Τραπεζούντα, Σούρμενα και Κερασούντα. Ιδιαίτερα στην τελευταία είχε δημιουργηθεί εργοστάσιο παραγωγής αλυσοπρίονων για την παραγωγή ξυλείας από έλατα.
- Η μεταλλουργία. Η βιοτεχνία, σιδηρουργία, χρυσοχοΐα και χαλκουργία.
- Η ναυπηγική. Από τα τέλη του 18ου αι. σε πολλές πόλεις του Πόντου κατασκευάζονταν ιστιοφόρα, όπως στη Σινώπη, την Οινόη, την Κερασούντα, την Τραπεζούντα, τα Σούρμενα.

¹⁴² **Οικονομίδης Δ.** (1998) Ο Πόντος και τα δίκαια του εν αυτό Ελληνισμού. Από χωρογραφικής, εθνογραφικής και ιστορικής απόψεως, Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, σελ. 87

- Εξαγωγικό εμπόριο. Προ του Α' παγκοσμίου πολέμου, κατά τον Δ. Η. Οικονομίδη, το μεν εξαγωγικό εμπόριο του Πόντου έφθανε τα 160.000.000 φράγκα, το δε εισαγωγικό εμπόριο περίπου τα 80.000.000 φράγκα. Τα σπουδαιότερα προϊόντα του εξαγωγικού εμπορίου ήταν: Λεπτοκάρυα/φουντούκια (Τραπεζούντας, Τριπόλεως, Κερασούντας, Ορδούς) περί τις 700.000 καντάρια και αξίας 33.000.000 φράγκων. (Πριν από τον πόλεμο του 1914 κατά την εν Κωνσταντινουπόλει Επιτροπεία των Ποντίων, η επαρχία Τραπεζούντας μόνον εξήγαγε 24.349.000 κιλά φουντούκια το χρόνο). Καπνά (Πλατάνων 2.500.000 χιλιόγραμμα., Αμισού και της ενδοχώρας 12.000.000 χιλιόγρ., Σινώπης 750.000 χιλιόγρ., Αλατζάν 850.000 χιλιόγρ.) συνολικής αξίας 100.000.000 φράγκων. Δέρματα ακατέργαστα, πρόβατα, έρια, αυγά, βούτυρο, ιχθυέλαια, κερί, παστά ψάρια, εσπεριδοειδή (του Ριζαίου), όσπρια, *εν οίς τα καθ' άπασαν την Ευρώπην ευφήμως γνωστά* φασόλια της Τραπεζούντος, μαύρο χαβιάρι (της Πάφρας) και άλλα, *ων η αξία μετά των καπνών και λεπτοκαρυών εκυμαίνετο περίξ των 160.000.000 φράγκων.*

Διαμετακομιστικό εμπόριο. Σημαντικότερος όλων των οικονομικών δραστηριοτήτων της περιοχής ήταν ο ρόλος των μεταφορών. Το διά ξηράς εμπόριο (κατά μεγάλο μέρος, γινόταν με την Περσία) έφτανε τα 12.000.000 χρυσά φράγκα. Η κύρια όμως πλουτοπαραγωγική πηγή των παραλίων του Εύξεινου Πόντου ήταν το διά θαλάσσης διαμετακομιστικό εμπόριο με κυριότερα λιμάνια την Αμισό, την Τραπεζούντα, την Κερασούντα, την Οδησσό, τη Βραΐλα, το Νοβοροσίσκ και τη Σεβαστούπολη.

Η Τραπεζούντα μέχρι το 1869 έλεγχε το 40% του εμπορίου της Περσίας και το διαμετακομιστικό εμπόριο απέφερε περίπου 200.000.000 φράγκα κέρδος το χρόνο. Οι Έλληνες διέθεταν εμπορικά υποκαταστήματα και πρακτορεία μεταφορών στη Ρωσία, την Περσία, την Κωνσταντινούπολη, τη Μασσαλία, την Αγγλία και σε άλλες μεγάλες πόλεις της Ευρώπης. Για μεγάλο διάστημα και μετά το 1883 τέσσερις μεγάλοι ελληνικοί τραπεζικοί και εμπορικοί οίκοι της Τραπεζούντας έλεγχαν μαζί με το υποκατάστημα της Τράπεζας Αθηνών σχεδόν όλη την οικονομία του ανατολικού Πόντου. Η Τραπεζούντα εξάλλου ήταν το εμπόριο του Ερζιγκιάν, του Ερζερούμ, της Περσίας και μιας εκτεταμένης περιοχής του Καυκάσου.

Το λιμάνι της Τραπεζούντας παρουσίαζε την εξής κίνηση, πριν από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο: Άφιξη κατ' έτος 1.000 ατμόπλοιων, χωρητικότητας 600.000 τόνων. Εισαγωγές και εξαγωγές συμποσούμενες σε 50.000.000 χρ. φράγκα, το χρόνο. Εκτός αυτών, το λιμάνι διέθετε επίσης, 20 ρυμουλκά σκάφη, 400 βάρκες και ανάλογες μαούνες, καθώς και 100 ιστιοφόρα.

Έτσι η Τραπεζούντα διαδραματίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο ως σταυροδρόμι της εμπορικής κίνησης, στην οικονομική ανάπτυξης της περιοχής. Η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ το 1869 οδηγεί σταδιακά στην παρακμή της. *«Η Κωνσταντινούπολη και ιδιαίτερα η Τραπεζούντα, στην ασιατική Τουρκία, είναι οι βασικοί κόμβοι των εμπορικών καραβανιών προς το εσωτερικό της Ασίας, προς την κοιλάδα του Ευφράτη και του Τίγρη, προς την Περσία και το Τουρκεστάν. Και αυτό το εμπόριο αυξάνεται επίσης γρήγορα. Οι Έλληνες και Αρμένιοι έμποροι των δύο πόλεων, που μόλις προαναφέραμε, εισάγουν μεγάλες ποσότητες αγγλικών μεταποιημένων αγαθών, των οποίων η χαμηλή τιμή εκτοπίζει γρήγορα την εντόπια βιομηχανία των ασιατικών χαρμιών. Η θέση της Τραπεζούντας είναι ευνοϊκότερη από οποιαδήποτε άλλη για το εμπόριο τούτο. Πίσω της έχει τους αρμενικούς λόφους, που είναι πολύ βαθύτεροι από την συριακή έρημο, ενώ δεν απέχει και υπερβολικά από την Βαγδάτη, το Χιράζ και την Τεχεράνη.»*¹⁴³

Στην Αμισό, μεγάλο εξαγωγικό λιμάνι καπνού, το 1869 από τις 214 επιχειρήσεις της πόλης, οι 156 ανήκαν σε Έλληνες. Σύμφωνα με τον Οικονομίδα¹⁴⁴, το λιμάνι της Αμισού παρουσίαζε μεγάλη κίνηση. Σ' αυτό προσέγγιζαν πλοία αγγλικά, γαλλικά, αυστριακά, ρωσικά, ιταλικά, ελληνικά και τουρκικά. Κατά το τελωνείο της ίδιας πόλης, τα 50% των εισαγωγών και εξαγωγών γίνονταν από ελληνικούς εμπορικούς οίκους.

Στην Κερασούντα ήταν εγκαταστημένοι μεγάλοι εμπορικοί και εφοπλιστικοί οίκοι, Κωνσταντινίδη, Κακουλίδη, Σούρμελη, Πισσάνη. Από το λιμάνι της Κερασούντας εξάγονταν ετησίως 7-9.000.000 οκάδες λεπτοκάρυα, φουντούκια, το χρόνο, με προορισμό τη Δυτική Ευρώπη, τις Η.Π.Α. και τη Ρωσία, καθώς και τα λιμάνια Μασσαλία, Τεργέστη, Αμβούργο, Λονδίνο και Κωνσταντινούπολη.

¹⁴³ **Engels Fr.** «Το πραγματικό πρόβλημα της Τουρκίας», New York Daily Tribune, 12 Απριλίου 1853, από το **Marx K. – F. Engels** *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα* (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση, σελ. 107

Marx K. – F. Engels *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα* (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση, σελ. 107

¹⁴⁴ **Οικονομίδης Δ.** (1998) *Ο Πόντος και τα δίκαια του εν αυτό Ελληνισμού. Από χωρογραφικής, εθνογραφικής και ιστορικής απόψεως*, Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, σελ. 102

Από το λιμάνι των Κοτούρων (Ορντού) εξάγονταν: βούτυρο 250.000 κιλά, τυρί 320.000 κιλά, έρια 100.000 κιλά, μέλι 20.000 κιλά. Επίσης από το λιμένα της ίδιας πόλης εξάγονταν κάθε χρόνο 40.000 κομμάτια δερμάτων διαφόρων ζώων και χιλιάδες αυγών στη Δυτικής Ευρώπη (αξίας 5.000 λιρών).

- Τραπεζική κίνηση. Η οικονομική ανάπτυξη, που παρατηρήθηκε στα παράλια του Πόντου, με την εμπορευματοποίηση της γεωργικής και της βιοτεχνικής παραγωγής, οδήγησε στην ανάπτυξη της τραπεζικής δραστηριότητας. Οι τράπεζες ήταν συνδεδεμένες με τους εμπορικούς οίκους της περιοχής. Στην Τραπεζούντα λειτούργησαν οι Τράπεζες Καπαγιαννίδη, Φωστηρόπουλου, Θεοφύλακτου (μαζί με τον Λεοντίδη). Στην Κερασούντα η Τράπεζα του Κωνσταντινίδη και η Τράπεζα του Πισσάνη. Για τους τραπεζίτες-μεγαλεμπόρους της Τραπεζούντας σημειώνει χαρακτηριστικά ο Χρύσανθος¹⁴⁵: Η οικονομική ζωή των Ελλήνων της Τραπεζουσίας χώρας υπό την προστασίαν της εκκλησίας ολονέν και ανεπτύσσετο. Ιδία οι εν Τραπεζούντι ... μεγάλοι τραπεζιτικοί και εμπορικοί οίκοι Γ. Καπαγιαννίδου, αδελφών Φωστηροπούλου, Αδάμ Κ. Θεοφυλάκτου και Α. Λεοντίδου εδέσποζον της όλης οικονομικής ζωής της χώρας μέχρι Βατούμ και Θεοδοσιοπόλεως (Ερζερούμ). 'Ότε κατά τας αρχάς του έτους 1914 κατ' εντολήν του εν Κωνσταντινουπόλει κεντρικού Νεοτουρκικού κομιτάτου απεφασίσθη υπό του εν Τραπεζούντι Νεοτουρκικού κομιτάτου ο εμπορικός αποκλεισμός κατά των Ελλήνων του Πόντου, εματαίωσαν τούτον αυτοί οι Τούρκοι έμποροι της Τραπεζούντος και όλης της Τραπεζουσίας χώρας φοβηθέντες τα αντίποινα των Ελλήνων και ιδία των τριών ειρημένων μεγάλων Ελληνικών τραπεζιτικών και εμπορικών οίκων.
- Μετανάστευση. Η σταδιακή παρακμή των μεταλλείων της Χαλδίας προκαλεί τη μετοικεσία των μεταλλουργών, ακτινωτά προς διάφορες κατευθύνσεις: προς τα παράλια (μεταλλεία γύρω από την Τρίπολη και την Κερασούντα) και προς τα δυτικά ως πέρα από την Οινόη και την Σαμψούντα. Προς ανατολικά και βόρεια φθάνουν ως τον Καύκασο (μεταλλεία Αλλαβερντί και Αχτάλα στη σημερινή Αρμενία) και πέρα από αυτό ως την Τιφλίδα, ακόμη και ως τη Μαριούπολη, το Ροστόβ, τη Γιάλτα, την Οδησσό ιδρύοντα παντού ελληνόφωνα χωριά. (...) προς το νότο στο εσωτερικό τη Ανατολίας: Χαλβά μαντέν στο νομό Θεοδοσιούπολης,

¹⁴⁵ Χρύσανθος (Φυλιππίδης) (1933), «Η Εκκλησία Τραπεζούντος», Αθήνα: Αρχείον Πόντου 4/5, σελ. 744

Ακ-Δαγ και Δενέκ μεντέν στο νομό Άγκυρας, Κεμάν και Άργανα μαντέν στο Νομό Ντιαρμπεκίρ, Μπερμπεκίρ, Μπερεκετλί και Μπουγά μαντέν στο νομό Ικονίου καιθώς και άλλοι μεταλλουργικοί συνοικισμοί στις περιοχές Ερζερούμ, Αρμενίας, Συρίας, Νικομήδειας κ.α.¹⁴⁶

4.4.4.4 Θεσμοί – Εκκλησία και Εκπαίδευση

Αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης είναι η δημογραφική αύξηση και η διαρκώς επιταχυνόμενη καλλιέργεια της παιδείας.

Ο Π. Κιτρομηλίδης στη μελέτη του «Το Εθνικό Ζήτημα στα Βαλκάνια» παρουσιάζει τις διαπιστώσεις του αιδεσιμότητου Henry Tozer μέσα στο έργο του “Turkish Armenia and Eastern Asia Minor”, ο οποίος περιοδεύοντας το 1879 τις ακραίες ανατολικές περιοχές της Τουρκίας περιγράφει: *«μόνο στις κοιλάδες των Ποντιακών Άλπεων, στην περιοχή της Τραπεζούντας και της Μονής Σουμελά, βρήκε πράγματι ‘αληθινούς Έλληνες’, που μιλούσαν ελληνικά στα εύπορα χωριά τους.»*¹⁴⁷

Γύρω στο 1860 οι Έλληνες του Πόντου διέθεταν πάνω από 100 σχολεία. Στις παραμονές της καταστροφής (1919), ο αριθμός των σχολείων είχε ανεβεί στα 1.401. Το πιο αξιόλογο από αυτά, το Φροντιστήριο Τραπεζούντας, ιδρύθηκε το 1682 από το Σεβαστό Κυμινήτη. Από τότε και μέχρι το 1921 πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στην παιδεία. Επίσης, οι Έλληνες του Πόντου διέθεταν τυπογραφεία, λογοτεχνικά περιοδικά και εφημερίδες, θέατρα, ποικίλα ιδρύματα και οι κοινωνικές τους δραστηριότητες παρουσίαζαν ένα πρωτοποριακό στάδιο ανάπτυξης.

Ο Π. Κιτρομηλίδης αναφέρει ότι η ραγδαία αύξηση των σχολείων στην περιοχή ενίσχυσε την ανάπτυξης της ελληνικής εθνικής συνείδησης στους κατοίκους της. *«Οι παράλιες περιοχές και τα υψίπεδα του Πόντου ήταν ακριβώς οι χώροι όπου κατά τα επόμενα σαράντα χρόνια επρόκειτο να αναπτυχθεί ένα ισχυρό αίσθημα εθνικής ταύτισης με την Ελλάδα χάρη στην επέκταση του δικτύου των ελληνικών σχολείων και της δραστήριας σταυροφορίας δασκάλων και διανοουμένων, που σπούδαζαν με αυξανόμενους αριθμούς στην Αθήνα»*¹⁴⁸

¹⁴⁶ Χατζηκυριακίδης Κ. (1999) *Το μεταλλείο Ταύρου (Μπουγά Μαντέν) 1826-1924*, Συμβολή στην ιστορία των ελληνικών οικισμών της Μ. Ασίας, Αθήνα: Αφοι Κυριακίδη, σελ.30

¹⁴⁷ Κιτρομηλίδης Π. (2003) «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: MIET, σελ.97

¹⁴⁸ Κιτρομηλίδης Π. ο.π. σελ 98

Ο Γ. Βαλαβάνης¹⁴⁹ στο κεφάλαιο « Η πνευματική αλκή του Πόντου» παραθέτει τον ακόλουθο πίνακα που αφορά τον αριθμών των εκκλησιών, των σχολείων και των μαθητών, ανά περιφέρεια του Πόντου.

Πίνακας 3: Εκκλησίες, σχολεία, μαθητές ανά περιφέρεια στον Πόντο			
Περιφέρεια	Εκκλησίες	Σχολεία	Μαθητές
Τραπεζούντας	265	130	12.500
Ροδοπόλεως	80	79	4.470
Χαλδείας-Κερασούντας	280	227	14.200
Νεοκαισάριας	425	290	19.290
Αμάσειας	440	396	30.000
Κολωνίας	155	139	5.200
Σύνολο	1.850	1.401	85.570

Ιδιαίτερα διαδεδομένη στο δια-δίκτυο είναι η ακόλουθη στατιστική για τα σχολεία και τις εκκλησίες:

1. Μητρόπολη Τραπεζούντας με 84 σχολεία, 165 καθηγητές και δασκάλους και 6.800 μαθητές και μαθήτριες,
2. Μητρόπολη Ροδοπόλεως με 55 σχολεία, 87 καθηγητές και δασκάλους και 3.053 μαθητές και μαθήτριες,
3. Μητρόπολη Κολωνίας με 88 σχολεία, 94 καθηγητές και δασκάλους και 4.900 μαθητές και μαθήτριες,
4. Μητρόπολη Χαλδίας – Κερασούντας με 252 σχολεία, 322 καθηγητές και δασκάλους και 24.800 μαθητές και μαθήτριες,
5. Μητρόπολη Νεοκαισαρείας με 182 σχολεία, 193 καθηγητές και δασκάλους και 12.800 μαθητές και μαθήτριες και
6. Μητρόπολη Αμασειας με 376 σχολεία, 386 καθηγητές και δασκάλους και 23.600 μαθητές και μαθήτριες.

Σε όλο τον Πόντο λειτουργούσαν 1.047 σχολεία με 1.247 καθηγητές και δασκάλους και 75.953 μαθητές και μαθήτριες. Ανάμεσα στα σχολεία ήταν το φημισμένο Φροντιστήριο Τραπεζούντας, το Φροντιστήριο Αργυρουπόλεως, το Λύκειο

¹⁴⁹ **Βαλαβάνης Κ.** (1925) *Σύγχρονος Γενική Ιστορία του Πόντου*, (ανατύπωση 1995), Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη, σελ.22

Γουμεράς, το Ημιγυμνάσιο Κερασούντας, το Γυμνάσιο Αμισού, το Κολλέγιο Ανατόλια Μερζιφούντας κ.ά.

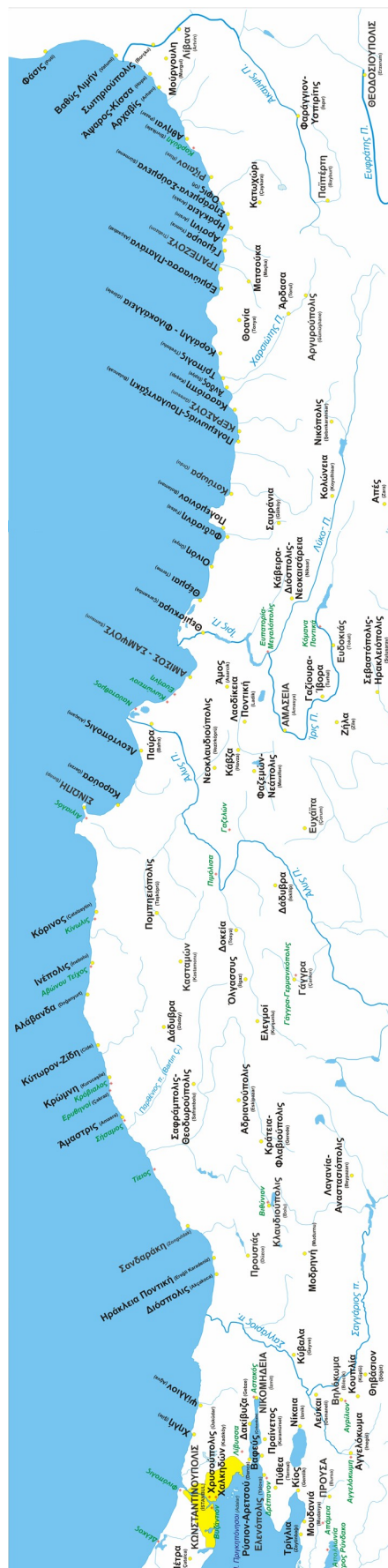
Σε σύνολο επίσης 1.131 ναών, 22 μοναστηριών, 1.647 παρεκκλησίων και 1.459 κληρικών της εποχής αυτής περίφημα ήταν τα μοναστήρια Παναγίας Σουμελά, Παναγίας Γουμερά, Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα, Αγίου Ιωάννου του Βαζελώνος κ.α

Παρόμοια στατιστική παρουσιάζει στην ιστοσελίδα της η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών: Το 1914 στον Πόντο λειτουργούσαν 1047 δημοτικά και σχολαρχεία, 7 ημιγυμνάσια και 3 γυμνάσια και δίδασκαν συνολικά 1247 εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων. Σε σύνολο περίπου 700.000 ΕλληνοΠοντίων φοιτούσαν 75.000 μαθητές, αναλογία εντυπωσιακή για τα δεδομένα της εποχής. Τα έξοδα λειτουργίας των σχολείων καλύπτονταν από τα μέλη των αντίστοιχων ελληνικών κοινοτήτων.¹⁵⁰

Η έντονη και ανθηρή παρουσία της ελληνικής ποντιακής κοινότητας, στα νότια παράλια του Εύξεινου Πόντου, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή, διακόπτεται με την άνοδο του τουρκικού εθνικιστικού κινήματος.

Στον ακόλουθ χάρτη 3, εμφανίζονται οι πόλεις της βόρειας Μικράς Ασίας, από την Κωνσταντινούπολη μέχρι τα σύνορα της Γεωργίας, με τα ελληνικά τους ονόματα, χώρος που ήταν το πεδίου δράσης των ελλήνων του Πόντου

¹⁵⁰ Από την ιστοσελίδα της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών: <http://www.epm.gr>

Δημογραφία: 1. Παραδεισίοπουλος Χάρτης 3 Τα νότια παράλια του Εύξεινου Πόντου,

4.4.5 Ε' περίοδος (1908 -1923)

Διωγμός – Ανταλλαγή

Η τελευταία περίοδος παραμονής των Ποντίων στο γενέθλιο τόπο έχει ως αφετηρία το 1908, που είναι σύμφωνα με τη συνήθη περιοδολόγηση της ιστορίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η τελευταία περιόδός της, καθώς τη χρονιά αυτή ιδρύεται στη Θεσσαλονίκη το τουρκικό εθνικιστικό κόμμα «Ένωση και Πρόοδος», που οδήγησε στο κίνημα των νεότουρκων, εκφραστή της συγκρότησης του τουρκικού εθνικού κράτους. Για τους χριστιανούς της αυτοκρατορίας κατά την περίοδο αυτή κυριαρχούν οι διωγμοί, που καταλήγουν στην υποχρεωτική ανταλλαγή.

Στον ευρύτερο χώρο διενεργείτο ο Α' παγκόσμιος πόλεμος (1914-18), η διαμάχη μεταξύ Ανταντ και Κεντρικών Δυνάμεων. Στη διαμάχη αυτή η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρίσκεται στην πλευρά των Κεντρικών Δυνάμεων, συγκεκριμένα της Γερμανίας. Είναι σκόπιμο εδώ να επισημανθεί ότι η συγκρότηση του τουρκικού εθνικού κράτους επηρεάστηκε από το θεωρητικό μοντέλο του γερμανικού εθνικισμού, σε αντίθεση με το ελληνικό έθνος που εμπνεύστηκε από το γαλλικό διαφωτισμό¹⁵¹. Την περίοδο αυτή εντείνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων για τη διανομή των εδαφών και τη κατανομή των «σφαιρών επιρροής» της υπό διάλυση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το γνωστό ως «Ανατολικό ζήτημα».

Μέσα στην εναπομείνασα Οθωμανική αυτοκρατορία επανέρχονται και σταδιακά εντείνονται οι διωγμοί απέναντι στους χριστιανούς υπηκόους της. Οι Πόντιοι την περίοδο αυτή υφίστανται αγριότατους διωγμούς, αναπτύσσουν αντάρτικα σώματα αυτοπροστασίας, επιδιώκουν την αυτονόμησή τους και τελικά καταλήγουν, με τη συνθήκη της Λωζάνης, να εγκαταλείψουν το γενέθλιο τόπο τους.

Η συστηματική επιστημονική ιστορική έρευνα για την πορεία του ποντικού ελληνισμού, ιδιαίτερα για την περίοδο των διωγμών, που συμπίπτει χρονικά με την ανάπτυξη της εθνικής τουρκικής συνείδησης, είναι σχετικά πρόσφατη, καθώς μέχρι σήμερα υπήρχαν σκόρπια κείμενα και μαρτυρίες. Οι κύριοι μελετητές ιστορικοί προέρχονται από την τρίτη γενιά Ποντίων προσφύγων. Η προέλευση των ερευνητών ανακινεί ζητήματα αντικειμενικότητας, όχι όμως ίσης εμβέλειας με τα ερωτηματικά που προκύπτουν από τη μακρόχρονη αποσιώπηση της επίσημης πολιτείας για θέματα

¹⁵¹ Σχετικά με το «έθνος» βλέπε Κεφ.Ι, ενότητα 3.1

σχετικά με τις διώξεις που υπέστη ο ποντιακός ελληνισμός, που υποκρύπτουν ζητήματα σκοπιμοτήτων.

Η ερμηνεία των γεγονότων της ιστορικής αυτής περιόδου βρίσκεται αντιμέτωπη κάθε φορά με τις εθνικές πολιτικές προτεραιότητες, από τις οποίες αποκλείεται ο ποντιακός ελληνισμός. Οι εθνικές προτεραιότητες παίρνουν τη μορφή άλλοτε, όπως στο παρελθόν, της «ελληνοτουρκικής φιλίας» και άλλοτε, όπως σήμερα, της «ευρωπαϊκής συνοχής».

4.4.5.1 Διωγμοί

Οι διωγμοί εναντίον των Ποντίων, πραγματοποιήθηκαν σταδιακά, όπως περιγράφει ο Μαλκίδης¹⁵² στην αρχή με τη μορφή κρουσμάτων βίας, καταστροφών, απελάσεων και εκτοπισμών. Πολύ γρήγορα όμως έγιναν πιο οργανωμένοι και εκτεταμένοι και στρέφονταν μαζικά πλέον κατά των ελλήνων.

Οι διωγμοί πραγματοποιήθηκαν με διάφορους τρόπους. Μία μορφή διωγμού ήταν τα τάγματα εργασίας, που ήταν η υποχρεωτική επιστράτευση των χριστιανών στη διάνοιξη δρόμων κάτω από αντίξοες συνθήκες, καιρικές, διατροφής και κακομεταχείρισης. Από τα τάγματα αυτά, γνωστά στην τουρκική γλώσσα ως «αμελέ ταμπουρού» (amele taburu), ελάχιστοι επέζησαν. Άλλης μορφής διωγμού, που αφορά κυρίως τους κατοίκους του Δυτικού Πόντου, της Σαμψούντας και της Πάφρας, ήταν η υποχρεωτική γενική εξορία στα ενδότερα της Μικράς Ασίας. Η εξορία αφορούσε κατοίκους ολόκληρων χωριών σε εξοντωτικές οδοιπορίες μέσα στο χιόνι, ελάχιστοι και από αυτούς επέζησαν.

Στο ακόλουθο απόσπασμα του Β. Βλασσίδη, περιγράφονται τα γεγονότα των διωγμών.

«Το 1915 ήταν μια χρονιά ορόσημο για τον Ποντιακό Ελληνισμό της Μικράς Ασίας. Τη χρονιά εκείνη, και ενώ όλα τα ευρωπαϊκά κράτη είχαν εμπλακεί στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι Τούρκοι εκπόνησαν ένα σχέδιο εξόντωσης των χριστιανικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας. Τον Ιούνιο πραγματοποιήθηκε η εξορία και στη συνέχεια η σφαγή των Αρμενίων, ενώ αρχίζουν οι πρώτες βιαιοπραγίες εναντίον του ποντιακού στοιχείου.

Τον Δεκέμβριο του 1916 εκπονήθηκε από τους Τούρκους στρατηγούς Εμβέρ και Ταλαάτ σχέδιο εξόντωσης του άμαχου ελληνικού πληθυσμού του Πόντου που

¹⁵² **Μαλκίδης Φ.** (2012) «Οι Νεότουρκοι τότε και σήμερα», από την ιστοσελίδα: www.aktines.blogspot.gr

προέβλεπε: "Άμεση εξόντωση μόνον των ανδρών των πόλεων από 16-60 ετών και γενική εξορία όλων των ανδρών και γυναικόπαιδων των χωριών στα ενδότερα της Ανατολής με πρόγραμμα σφαγής και εξόντωσης". Το πρόγραμμα ξεκίνησε 15 ημέρες αργότερα και εφαρμόστηκε κυρίως στις περιοχές της Σαμψούντας και της Πάφρας.

Η περιοχή της Τραπεζούντας είχε γλυτώσει από τη μανία των Τούρκων διότι είχε καταληφθεί τον Απρίλιο του 1916 από τον ρωσικό στρατό. Όταν όμως οι Ρώσοι εγκατέλειψαν την πόλη τον Φεβρουάριο του 1918, τότε ο μισός περίπου πληθυσμός της περιοχής εγκατέλειψε τις εστίες του και ακολούθησε τον ρωσικό στρατό κατά την υποχώρησή του. Οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Καυκάσου και των παραλίων της Γεωργίας.»¹⁵³

Η δεύτερη και σκληρότερη περίοδος των διωγμών έχει ως αφετηρία την 19^η Μαΐου του 1919, ημέρα αποβίβασης του Κεμάλ στη Σαμψούντα, τέσσερις μέρες μετά την κατάληψη της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό. Όπως λέει ο Φωτιάδης¹⁵⁴ τη ληστροκρατούμενη κατάσταση στον Πόντο κλήθηκε να επαναφέρει στην τάξη ο Μουσταφά Κεμάλ, υπό την ιδιότητα του επιθεωρητή της 3^{ης} Στρατιάς. Με τη βοήθεια μελών του Νεοτουρκικού Κομιτάτου συγκροτεί μυστική οργάνωση, τη Mutafai Milliye, κηρύσσει το μίσος εναντίον των Ελλήνων, φανατίζει τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, σχεδιάζοντας και εφαρμόζοντας την ολοκλήρωση της εξόντωσης του ποντιακού ελληνισμού.

Τα θύματα της γενοκτονίας θα ήταν πολύ περισσότερα, αν δεν υπήρχε το επικό ποντιακό αντάρτικο.

4.4.5.2 Το αντάρτικο του Πόντου

Απέναντι στους διωγμούς που υφίσταντο οι έλληνες του Πόντου, δεν αποδέχθηκαν μοιρολατρικά τον αφανισμό τους. Έχοντας αποθέματα γενναιότητας από την μακραίωνη ηρωική και ακριτική ιστορία τους, κατέφυγαν στα δυσπρόσιτα ποντιακά βουνά και δημιούργησαν αντάρτικα σώματα αντιστεκόμενοι στους επίδοξους σφαγείς τους. Οι ρίζες του ποντιακού αντάρτικου βρίσκονται στην υποχρεωτική στράτευση των Ποντίων στον τουρκικό στρατό. Κατά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-13, επιστρατεύτηκαν για πρώτη φορά οι χριστιανοί της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πολλοί Πόντιοι, που δεν ήθελαν να καταταγούν στο στρατό, απέφευγαν τη

¹⁵³ **Βλασσίδης Βλ.** (1996) Εις Αναμνησιν της Γενοκτονίας των Ποντίων, Από το αφιέρωμα του Μακεδονικού Πρακτορείου για τον Ποντιακό ελληνισμό ιστοσελίδα: www.hellenic.org

¹⁵⁴ **Φωτιάδης Κ.** (2004) *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σελ.265

στράτευση και κρύβονταν στα δάση, σε σπηλιές ή στα υπόγεια των σπιτιών. Επιπλέον, αρκετοί από εκείνους που στρατεύτηκαν, μη θέλοντας να πολεμήσουν εναντίον ομογενών και ομοθρήσκων στρατών, λιποτακτούσαν και περπατώντας εκατοντάδες χιλιόμετρα επέστρεψαν στα χωριά τους, για να κρυφτούν στα κρησφύγετα της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Καινούργιοι λιποτάκτες και ανυπότακτοι προστέθηκαν μετά τη γενική επιστράτευση, που πραγματοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1914, κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο¹⁵⁵.

Σύμφωνα με τον Κ. Φωτιάδη¹⁵⁶ το αντάρτικο του Πόντου αποτελεί ξεχωριστό κεφάλαιο της ιστορίας του ποντιακού ελληνισμού που ως σήμερα, εκτός από την αξιολογη μελέτη του Χρήστου Ανδρεάδη, δεν ερευνήθηκε ακόμα σε όλες τις πτυχές του και τα υπάρχοντα στοιχεία είναι σκόρπια και ελλιπή.

Ο αγώνας του αντάρτικου διακρίνεται σε δυο περιόδους. Η πρώτη αρχίζει το 1916 και φτάνει μέχρι την ανακωχή του Μούδρου¹⁵⁷ (Οκτώβριος 1918), με την ήττα της Τουρκίας στον Α' παγκόσμιο πόλεμο.

Η δεύτερη ξεκινά με την εμφάνιση του Μουσταφά Κεμάλ στον Πόντο, η οποία συμπίπτει με τη δεύτερη και σκληρότερη φάση της γενοκτονίας των Ποντίων και τελειώνει το 1923, με τον ξεριζωμό.

Η μόνη συστηματική ιστορική μελέτη για το αντάρτικο του Πόντου, αφορά στο αντάρτικο της Σάντας, στον Ανατολικό Πόντο, μελέτη του Σανταίου Μιλτιάδη Νυμφόπουλου, που ήταν παρών και κατέγραφε λεπτομερώς όλες τις μάχες των ανταρτών με αναφορές σε συγκεκριμένα πρόσωπα ελλήνων, τούρκων και τσετών¹⁵⁸, καθώς και σε συγκεκριμένες τοποθεσίες διεξήχθησαν οι μάχες. Όπως αναφέρει ο Νυμφόπουλος:

«Αρχές Ιουνίου του 1922, οι αντάρτες ειδοποιήθηκαν ότι 30 οπλοφόροι τούρκοι με 50 άλογα φορτωμένα τρόφιμα ανέβαιναν στο παρχάρι του Καράτερε. Αμέσως συνεννοήθηκαν οι οπλαρχηγοί Ευκλείδης Κουρτίδης και Δαμιανός Τσιρίπ να δράσουν μαζί εναντίον της συνοδείας. Ανέβηκαν, λοιπόν, στο Κωφολείβαδο και από εκεί πιάσαν

¹⁵⁵ Από την ιστοσελίδα: www.kromnaioi.gr

¹⁵⁶ **Φωτιάδης Κ.** (2004) *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, σελ.453

¹⁵⁷ Η συνθήκη που έθεσε την Τουρκία υπό τον έλεγχο της Συμμαχίας, διανέμοντας την σε ζώνες. Στην Ελλάδα δόθηκε η ζώνη της Σμύρνης. Λίγους μήνες μετά την υπογραφή της Συνθήκης, ο Κεμάλ αποβιβάστηκε στη Σαμψούντα και κήρυξε επανάσταση, με τις γνωστές συνέπειες για τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας.

¹⁵⁸ Τσέτες: άτακτοι τούρκοι, ζετ = συμμορία στην τουρκική γλώσσα (μετάφραση από το google)

όλη την υπεράνω των Ζουρνατσάντων κορυφογραμμή, κάτω από την οποία επρόκειτο να περάσει η συνοδεία.

Ο Ευκλείδης συνεννοήθηκε με το Λαμιανό και τον Πολίταν Τσουμπάνο να θέσουν τους Τούρκους μεταξύ δύο πυρών και τότε ο μεν Ευκλείδης με τα παλικάρια του έπιασε τα ενδότερα του βουνού και σχημάτισε την εμπροσθοφυλακή, ο δε Τσουμπάνος σχημάτισε την οπισθοφυλακή των ανταρτών. Η απόσταση μεταξύ των δύο άκρων ήταν αρκετά μεγάλη. Ολόκληρη η συνοδεία των τούρκων έφτασε κάποτε μέσα στη γραμμή και τότε ο Ευκλείδης έριξε για σύνθημα δύο πυροβολισμούς. Ευθύς άρχισαν να ρίχνουν όλοι της οπισθοφυλακής και το πυρ γενικεύθηκε αμέσως σε όλη τη γραμμή.

Οι οπλοφόροι τούρκοι έριξαν μερικούς πυροβολισμούς, αλλά βλέποντας ότι η θέση τους ήταν απελπιστική, πέταξαν τα όπλα και παραδόθηκαν. Μαζί τους παραδόθηκαν πολλοί αγωγάτες άοπλοι, τους οποίους αγγάρεψαν οι αντάρτες να μεταφέρουν όλα τα τρόφιμα και τα εμπορεύματα που πιάσαν.»¹⁵⁹

Το αντάρτικο του Δυτικού Πόντου, που αφορά την πρώτη περίοδο των διωγμών, είναι λιγότερο καταγεγραμμένο. Πιθανόν αυτό οφείλεται στην ιδεολογική φόρτιση που έχει υπάρξει, καθώς έχει συνδεθεί με τη δράση των τουρκόφωνων Ποντίων προσφύγων κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα. Σήμερα, που η περίοδος αυτή περνά φάση αποενοχοποίησης, έχουν αρχίσει να εμφανίζονται μελέτες για το αντάρτικο αυτό.

4.4.5.3 Απόπειρες δημιουργίας αυτόνομου κράτους

Από το 1917 έως το 1922, υπό το κλίμα της διαφαινόμενης λήξης του Α' παγκοσμίου πολέμου και της πλήρους αποσύνθεσης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες εκ μέρους των Ποντίων της Διασποράς για τη συγκρότηση εθνικού κράτους. Στις πρωτοβουλίες αυτές συμμετέχουν ο Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης από τη Μασσαλία, ο Βασίλειος Ιωαννίδης και ο Θεοφύλακτος Θεοφύλακτου από το Βατούμ, ο Ιωάννης Πασαλίδης από το Σοχούμ, ο Λεωνίδας Ιασωνίδης και ο Φίλων Κτενίδης από το Κρασνοντάρ. Οι Πόντιοι της Διασποράς μαζί με τους μητροπολίτες Τραπεζούντας Χρύσανθο Φιλιππίδη και Αμάσειας Γερμανό Καραβαγγέλη προσπάθησαν να πείσουν για την αναγκαιότητα δημιουργίας αυτόνομης Ποντιακής Δημοκρατίας.

¹⁵⁹ Από την ιστοσελίδα: www.santeos.gr

Όπως περιγράφει ο Ε.Γεωργανόπουλος¹⁶⁰, οι νέες αυτές εξελίξεις παράλληλα με την επανάσταση του 1917 στη Ρωσία και την αλλαγή του καθεστώτος εκεί επέδρασαν καίρια στην απόφαση για ανάληψη εθνικής δράσης από την πλευρά των Ελλήνων του Πόντου με στόχο την αυτοδιάθεση. Ο Χρυσανθος τασσόταν ξεκάθαρα υπέρ της ρωσικής παρουσίας στον Πόντο θεωρώντας ότι η Ρωσία απελευθέρωσε τον ελληνισμό του Πόντου. Παράλληλα όμως διαβλέποντας τη ρευστότητα των εξελίξεων και παρά την ανθελληνική πολιτική του οθωμανικού κράτους έναντι των ελλήνων στο δυτικό οθωμανοκρατούμενο Πόντο, ακολουθούσε τη σώφρονα πολιτική των ίσων αποστάσεων έναντι όλου του πληθυσμού. Σημαντικότερη όμως κίνηση ήταν αυτή που ξεκίνησε στη Γαλλία από τον Κ. Κωνσταντινίδη, Έλληνας από την Κερασούντα, το φθινόπωρο του 1917, με στόχο τη δημιουργία ανεξάρτητης δημοκρατίας του Πόντου. Ο Κωνσταντινίδης βλέποντας τη διαφαινόμενη αποχώρηση των Ρώσων και τη συνέχιση της γενοκτονία των Ελλήνων του δυτικού Πόντου τον Ιούνιο του 1917, για πρώτη φορά διεκδικεί ξεκάθαρα την ανεξαρτησία του Πόντου, ως η αυτονομία εντός της Ρωσία φαινόταν απραγματοποίητη λόγω των εξελίξεων, η συμπερίληψη στην Αρμενία αποκλειόταν και η ένωση με την Ελλάδα ήταν αδύνατη. Ο Κωνσταντινίδης προχώρησε σε περαιτέρω ενέργειες προκειμένου να προωθήσει το ζήτημα, όπως το συνέδριο στην Μασσαλία το Φεβρουάριου του 1918 και τις επαφές με του; Αρμενίου;, μολονότι οι εξελίξεις στον πόλεμο με την αποχώρηση των Ρώσων και την ανακατάληψη της Τραπεζούντα από τον οθωμανικό στρατό ήταν αρνητικές.

Στο Συνεδρίου Ειρήνης στο Παρίσι (1919-1920), που συγκλήθηκε από τους νικητές του Α' παγκοσμίου πολέμου, με στόχο την εκ νέου χάραξη των συνόρων της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής, με κριτήριο την αυτοδιάθεση των λαών, η κυβέρνηση του Βενιζέλου, παρότι ήταν αρχικά σύμφωνη για τις εθνικές διεκδικήσεις των Ποντίων, δεν συμπεριέλαβε τον Πόντο στις ελληνικές διεκδικήσεις. Τις θέσεις των Ποντίων εξέφρασε ο Μητροπολίτης Τραπεζούντας Χρυσανθος (μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Αθηνών), που ήταν ένας από τους δυναμικότερους εκφραστές της ίδρυσης του αυτόνομου Ποντιακού κράτους. Σημαντικότερη θεωρείται ότι είναι η συνομιλία που είχε με τον Αμερικανό πρόεδρο Ουίλσον στις 15 Μαΐου του 1919, όχι τόσο διότι έθεσε την πρόταση δημιουργίας ανεξάρτητου ποντιακού κράτους, όσο για το περιεχόμενό της, όπου αποτυπώνονταν η τραγική κατάσταση που επικρατούσε στον Πόντο. Κι ενώ ο αμερικανός πρόεδρος

¹⁶⁰ Γεωργανόπουλος Ε. Ο διωγμός των Ελλήνων του Πόντου και οι εθνικές διεκδικήσεις τους (1914-1922): μιά σχέση αλληλεξάρτησης, *Ε Ιστορικά*, σελ. 114 και σελ 118

αποδέχτηκε το δίκαιο του ποντιακού Ελληνισμού, η συνομία δεν είχε κανένα αποτέλεσμα, καθώς τον Ιούλιο του 1920 η Γερουσία των ΗΠΑ απέρριψε την αμερικανική εντολή για την Αρμενία και ουδέποτε έγινε λόγος για τον ανεξάρτητο Πόντο.

Για τη στάση του Χρυσάνθου ο Α. Αλεξανδρής¹⁶¹ αναφέρει ότι την ουσιαστική ευθύνη για την προβολή των ποντιακών θέσεων στην Συνδιάσκεψη Ειρήνης ανέλαβε ο μητροπολίτης Χρυσάνθος. Από το 1919 ως το 1922 ο θρησκευτικός αυτός ηγέτης υπήρξε ο δυναμικός εκφραστής του κινήματος για την ίδρυση του ποντικού κράτους. Σε τελευταία ανάλυση ο Χρυσάνθος, καθώς και όλες οι ποντιακές οργανώσεις, επιθυμούσε την ένωση του Πόντου με το ελεύθερο ελληνικό κράτος. Ζητούσε την απαλλαγή του ελληνικού στοιχείου από το τουρκικό και την ίδρυση ενός «Αυτόνομου Ελληνικού Κράτους». Υπό το πνεύμα εκείνου του υπομνήματος μίλησε ο Μητροπολίτης στο Γάλλο πρωθυπουργό Πουανκαρέ καθώς και στα μέλη της αγγλικής αποστολής. Στον Κλεμανσώ ειδικά έδωσε και πρόσθετο σημείωμα περί του ποντιακού ζητήματος.

Η στάση του Βενιζέλου απέναντι στο ζήτημα των Ποντίων ήταν αμφιθυμική. Το Νοέμβριο του 1917 ήταν υπέρ της ιδέας ίδρυσης ανεξάρτητου ποντιακού κράτους, το Νοέμβριου του 1918 προώθησε την ιδέα δημιουργίας αρμενοποντιακού κράτους, τον Οκτώβριο του 1920 σχεδίαζε μια άμεση στρατιωτική επέμβαση στον Πόντο. Ο Φ. Κλεάνθης προσπαθεί να ερμηνεύσει στο ακόλουθο απόσπασμα τη στάση του Βενιζέλου:

«Στο ανά χείρας ιστόρημα περιορίζομαι να επισημάνω ορισμένα γεγονότα.

Πρώτον ότι η επίσημη Ελλάδα, εκπροσωπούμενη από τον Βενιζέλο, δεν αγωνίστηκε, ούτε επεδίωξε καν την απόκτηση των κατοικουμένων κατά πλειοψηφία από Έλληνες παραλίων της Μαύρης Θάλασσας. Κι όχι μόνο τούτο, αλλά υπήρξε χλιαρή και άτονη η όλη υποστήριξη προς τα διαβήματα των Ποντίων προς τους Μεγάλους Νικητές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Για τους εξής λόγους:

Πρώτον γιατί ο Βενιζέλος απέβλεπε στο να φθάσει η Ελλάδα στα πρόθυρα της Κωνσταντινούπολης, να πατήσει πόδι στην Ιωνία και να παγιώσει αυτή την επέκταση, για την οποία ήδη είχε συναντήσει ζωηρές αντιδράσεις που, με άπειρες δυσκολίες,

¹⁶¹ Αλεξανδρής Α. (1980) Η ανάπτυξη του εθνικού πνεύματος των Ελλήνων του Πόντου, 1918-1922: Ελληνική εξωτερική πολιτική και τουρκική αντίδραση, στο: Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εοχή του, με την εποπτεία Θ.Βερέμη και Ο. Δημητρακόπουλου (Δοκίμιο-Ιστορία, 1) Αθήνα: Φιλιππότης, σελ. 436

εξουδετέρωσε ή παρέκαμψε. Δεν ήθελε, λοιπόν, να φανεί υποστηρίζοντας υπερφίαλες αξιώσεις.

Δεύτερον γιατί, λόγω της γεωγραφικής θέσης του Πόντου, θα ήταν ακατόρθωτο εγχείρημα η αποστολή στρατευμάτων για την απελευθέρωσή του. Κι αν ακόμα η Αντάντ επιδίκαζε στην Ελλάδα, με τη Συνθήκη των Σεβρών, και τον Πόντο, πάλι δεν θα μπορούσαμε να τον κρατήσουμε, γιατί ήταν πολύ μακριά από τις βάσεις ανεφοδιασμού. Και η διασπορά των στρατιωτικών δυνάμεων θα ήταν σε βάρος μας. Ενώ ο Κεμάλ θα είχε την ευχέρεια να μετακινεί το στρατό του άλλοτε κατά του βορείου μετώπου, άλλοτε κατά του δυτικού.

Τρίτον, γιατί οι τουρκοσοβιετικές συνεννοήσεις και συμφωνίες εδημιούργησαν μια νέα τάξη πραγμάτων στην περιοχή Ανατολικής Μικρασίας, Πόντου, Καυκάσου, Περσίας και προξένησαν πολλές ανησυχίες στην Αγγλία και στις άλλες Δυτικές Δυνάμεις, που ενδιαφέρονταν για την εκμετάλλευση των πετρελαιοφόρων περιοχών.

Όλα αυτά τα έβλεπε ο Βενιζέλος και αποθάρρυνε τις επιτροπές των Ποντίων που πολιορκούσαν τις αντιπροσωπείες των Μεγάλων στις Διασκέψεις. Η ένωση του Πόντου με την Ελλάδα ήταν κάτι παραπάνω από ανέφικτη, ήταν ουτοπική – αυτό έβλεπε ο Βενιζέλος.»¹⁶²

Απογοητευμένοι οι Πόντιοι προσανατολίζονταν στη δημιουργία εθνικού στρατού για την απόκτηση της ανεξαρτησίας τους, με πυρήνα τις ανταρτικές ομάδες που υπάρχουν ήδη από το 1914.

Τον Ιούλιο του 1919 συντάσσεται το Διαρκές Γενικό Συμβούλιο των Ποντίων Ελλήνων στο Βατούμ, που αργότερα θα μετονομαστεί σε «Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων Ποντίων», μίας μορφής κυβέρνηση.

Μετά την αποτυχία δημιουργίας «Δημοκρατίας του Πόντου», τον Ιανουάριο του 1920 έρχονται σε συμφωνία ο Χρυσάνθος και ο Χατισιάν (πρόεδρος της Αρμενικής Δημοκρατίας που είχε ιδρυθεί από το 1917) για ίδρυση ποντοαρμενικής ομοσπονδίας. Τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς οι Αρμένιοι, μετά την ήττα τους στο Ερζερούμ, συνθηκολογούν με τον Κεμάλ.

Οι προσπάθειες των Ποντίων για την ίδρυση αυτόνομου κράτους απέτυχαν παντελώς. Με την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου έσβησε κάθε ελπίδα.

¹⁶² Κλεάνθης Φ. (1983) *Έτσι χάσαμε τη Μικρασία, Ιστορική Έρευνα*, Αθήνα: Εστία σελ.183

4.4.5.4 Η διαφοροποιημένη διαδρομή των Ποντίων του Καυκάσου

Η ιστορία των Ποντίων του Καυκάσου είναι ελαφρώς διαφοροποιημένη σε σχέση με τους κατοίκους του «ιστορικού» Πόντου. Η διαφοροποίηση οφείλεται στο ότι οι Πόντιοι του Καυκάσου βρίσκονταν υπό την Ρωσική κυριαρχία. Για αυτό και την πρώτη περίοδο της προσφυγιάς στην Ελλάδα δημιούργησαν μια ξεχωριστή προσφυγική ομάδα, αυτή των Καυκασίων. Κατ' αυτό το τρόπο οι στατιστικές ξεχώριζαν τους πρόσφυγες από τον Πόντο, σε Πόντιους και σε Καυκάσιους.

Η διαδρομή των Ποντίων του Καυκάσου, όπως περιγράφεται από τον Γ. Κασκαμανίδη ήταν η ακόλουθη:

«Μετά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877 – 78, χιλιάδες Έλληνες του νοτιοανατολικού, κυρίως, Πόντου, αναγκάζονται να φύγουν από τις εστίες του αναζητώντας νέους τόπους εγκατάστασης, όπου θα υπήρχε ασφάλεια. Με τις συνθήκες του Αγίου Στεφάνου και του Βερολίνου (1878), η περιοχή του Καρς προσαρτάται στη ρωσική επικράτεια. Οι φυγάδες του Πόντου εγκαθίστανται στα ρωσικά, πλέον, εδάφη του Καρς. Το γεγονός ότι οι Έλληνες του Πόντου και οι Ρώσοι ήταν ομόδοξοι, καθώς και το ότι στην περιοχή του Καρς υπήρχαν άφθονα εδάφη για καλλιέργεια, αφού είχε εκκενωθεί η περιοχή από τους μουσουλμάνους κατοίκους της, ώθησε πολλούς από τους ξεριζωμένους του Πόντου να εγκατασταθούν εκεί. Η μετοικεσία των Ποντίων στο νεοσύστατο Κυβερνείο, διήρκεσε περίπου έξι χρόνια (1878-1884). Στο διάστημα αυτό, περίπου τριάντα χιλιάδες Πόντιοι εγκαθίστανται στο Κυβερνείο και είτε κατοικούν σε χωριά που είχαν εγκαταλειφθεί από τους μουσουλμάνους είτε χτίζουν νέους οικισμούς. Συνολικά κατοίκησαν σε 74 χωριά και 7 οικισμούς, εκ των οποίων τα περισσότερα με αμιγή ελληνικό πληθυσμό.»¹⁶³

Σύμφωνα με την Επιτροπή Ποντιακών Μελετών¹⁶⁴, ο ελληνικός πληθυσμός στο κυβερνείο του Καρς έφτασε στις αρχές του 1900 τα 60.000 άτομα. Οι ελληνικές κοινότητες του Κυβερνείου Καρς ήταν από τις πλέον οργανωμένες, με εκκλησίες, δημοτικά σχολεία, αστικές σχολές, παρθεναγωγεία και άλλα ιδρύματα.

Η περιοχή λόγω της συνοριακής της θέσης, ήταν υπό διαρκή διεκδίκηση ρώσων, αρμενίων, τούρκων και γεωργιανών. Μετά την ρωσική επανάσταση του 1917 τα ρωσικά στρατεύματα αποχωρούν από τον Καύκασο και το 1918 με τη συνθήκη Μπρεστ-Λιτόφσκ παραχωρούνται στην Τουρκία το Καρς και το Αρνταχάν.

¹⁶³ Κασκαμανίδης Ιωάν. (1998) «Το χωριό Σαλούτ (Κυβερνείο Καρς – Διοίκηση Αρταχάν – Υποδιοίκηση Κιόλιας)», Εφημερίδα: Εύξεινος Πόντος

¹⁶⁴ Από την ιστοσελίδα της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών: www.epm.gr

Η περιοχή παραδίνεται στους τούρκους, οι οποίοι άρχισαν τους διωγμούς εναντίων των Ποντίων. Το 1919 ο Βενιζέλος στέλνει τον Ν. Καζαντζάκη επικεφαλής με σκοπό να περισυλλέξει τους Πόντιους που εγκατέλειψαν τα σπίτια τους από τις περιοχές που κατέλαβαν τα τούρκικα στρατεύματα. Οι κάτοικοι, όντας οργανωμένοι πολιτικά και στρατιωτικά, συσκέπτονται για το μέλλον τους. Μερικοί προτείνουν να παραμείνουν και να πολεμήσουν ενάντια στους τούρκους, άλλοι προτείνουν τη φυγή. Όπως λέει ο Ε. Ηλιάδης¹⁶⁵, οι Έλληνες κάτοικοι δεν πίστευαν ότι ήταν δυνατή η αντίσταση στο τουρκικό στρατό από τα τρία ελληνικά συντάγματα και τη μία αρμενική μεραρχία. Οι ειδήσεις για τις τουρκικές ωμότητες εις βάρος των Ελλήνων στο μικρασιατικό Πόντο άρχισαν να φτάνουν στον Καύκασο. Οι αφηγήσεις των ταλαιπωρημένων προσφύγων για τις αγριότητες κατά των Ελλήνων έκαμψαν και τις τελευταίες αντιστάσεις των εθνικών συμβουλίων.

Οι κάτοικοι έφυγαν το 1920 προς το Βατούμ, απ' όπου αποχώρησαν για την Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 1920. Ο Κ. Φωτιάδης αναφέρει: «Στις 16 Μαρτίου 1921 υπογράφηκε το Σύμφωνο φιλίας και Αδελφότητας που περιείχε την παραχώρηση των εδαφών του Καρς και του Αρνταχάν στην Τουρκία και την παραίτηση της σοβιετικής Ρωσίας από κάθε οικονομική απαίτηση απέναντι στην κεμαλική κυβέρνηση [...] η Τουρκία εξασφάλισε τα βορειοανατολικά σύνορά της, ισχυροποιήθηκε η κεμαλική κυβέρνηση, βγήκε από τη διπλωματική απομόνωση και καθιερώθηκε ως ισότητα μέλος στις διακρατικές συμφωνίες και στα δίκτυα της διεθνούς ισορροπίας, αφ' ετέρου η Ρωσία σταθεροποίησε την ταραγμένη περιοχή του Καυκάσου, ενίσχυσε τη θέση των μπολσεβίκων απέναντι στην Αντάντ, ανύψωσε το κύρος τους στον ισλαμικό κόσμο και εξασφάλισε τη δυνατότητα για μια μελλοντική μετατροπή του Ευξείνου Πόντου σε *mare clausum*.»¹⁶⁶

Ο Ν. Καζαντζάκης, παρών ως απεσταλμένος του Βενιζέλου, εκφράζει ποιητικά το δράμα των Καυκασίων: «...πόνεσα την αιώνια σταυρωνόμενη ράτσα μου που κιντύνευε και πάλι στο προμηθεϊκό βουνό του Καυκάσου. Δεν ήταν ο Προμηθέας, ήταν η Ελλάδα καρφωμένη πάλι από το Κράτος και τη Βία στον Καύκασο -αυτός είναι ο σταυρός ο δικός της- και φωνάζει. Φωνάζει τους ανθρώπους, τα παιδιά της να τη σώσουν...»¹⁶⁷

4.4.5.5 Ανταλλαγή

¹⁶⁵ Ηλιάδης Ε. (1989) *Νέος Καύκασος. Ιστορική αναδρομή*, Αθήνα, σελ. 60

¹⁶⁶ Φωτιάδης Κ. (2002) «Μπολσεβίκοι και Κεμάλ» Ε-Ιστορικά, τεύχος 134, σελ. 14

¹⁶⁷ Καζαντζάκης Ν. (2009) Αναφορά στον Γκρέκο, Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη

Η μικρασιατική καταστροφή σηματοδοτεί για μεν την Ελλάδα το τέλος τόσο της επεκτατικής πολιτικής περί «Μεγάλης Ιδέας και Αλυτρωτισμού», όσο και της διαδικασίας εδαφικής ολοκλήρωσης, για τη δε Τουρκία την πολιτική εμπέδωση του νεοσύστατου κράτους.

Το προσφυγικό ρεύμα των Ποντίων προς την Ελλάδα προέκυψε από την ήττα του ελληνικού στρατού στο Μικρασιατικό μέτωπο, τη Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης, που έθετε τα όρια της σύγχρονης Τουρκίας και την ελληνοτουρκική σύμβαση του 1923, για τη διευθέτηση του ζητήματος της ανταλλαγής των πληθυσμών.

Η Συνθήκη της Λωζάνης υπογράφηκε τις 24 Ιουλίου του 1923, και περιελάμβανε τους όρους ειρήνης ανάμεσα στους εμπόλεμους έλληνες και τούρκους και τη ρύθμιση των σχέσεων των δύο κρατών. Εμπεριείχε επίσης επίλυση ζητημάτων της ευρύτερης περιοχής των Βαλκανίων, της νοτιοανατολικής Μεσογείου και της εγγύς και μέσης Ανατολής. Ορίστηκε ως σύνορο μεταξύ Τουρκίας και Ελλάδας ο ποταμός Έβρος.

Τον Οκτώβριο του 1922 με μεσολάβηση των συμμαχικών δυνάμεων η ελληνική κυβέρνηση και ο Κεμάλ συμφώνησαν να μεταφερθούν οι έλληνες του Πόντου με τουρκικά καράβια στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί με ελληνικά στην Ελλάδα. Υπεύθυνος για την ομαλή μετακίνηση των προσφύγων ορίστηκε ο Αλέξανδρος Πάλλης.

Το πρώτο καράβι με πρόσφυγες ξεκίνησε από τη Σαμψούντα τον Νοέμβριο του 1922 για την Ελλάδα μέσω Κωνσταντινούπολης. Το προσφυγικό ρεύμα θα συνεχιστεί και σε όλη τη διάρκεια του 1923. Το 1924 οι χριστιανικοί πληθυσμοί του Πόντου περιελήφθησαν στη ελληνοτουρκική σύμβαση για την ανταλλαγή των πληθυσμών. Όσοι άνδρες επέζησαν από εκείνους που είχαν συλληφθεί τα προηγούμενα χρόνια και υπηρετούσαν στα τάγματα εργασίας, πέρασαν στην Ελλάδα είτε μέσω Σαμψούντας, είτε μέσω Συρίας.

Ο ξεριζωμός των ελλήνων από μια περιοχή στην οποία ο ελληνισμός είχε συνεχή παρουσία για περίπου τρεις χιλιετίες ολοκληρώθηκε το 1924, όταν αποχώρησε και ο τελευταίος έλληνας χριστιανός του Πόντου. Παρέμειναν πίσω χιλιάδες εξισλαμισμένοι έλληνες, οι οποίοι ομιλούν την ποντιακή διάλεκτο. Ο Ömer Asan στο βιβλίο του για την αναζήτηση της ταυτότητάς του γράφει: *«Οι χωρικοί του Ερένκιοϊ του Όφεως μιλούσαν μεταξύ τους μια γλώσσα που την έλεγαν ρωμαίικα. Όταν τους ρωτάς πού*

την έμαθαν, μου απάντησαν: 'Εμείς , αυτή τη γλώσσα μιλούσαμε, τα τούρκικά τα μάθαμε μετά.»¹⁶⁸

Τα τελευταία χρόνια έχουν ολοκληρωθεί πολλές έρευνες για τους εξισλαμισμένους χριστιανούς του Πόντου.

Η έξοδος των ελλήνων από τη Μικρά Ασία πραγματοποιήθηκε πολύ νωρίτερα από τη Συνθήκη Ανταλλαγής. Περισσότεροι από ένα εκατομμύριο εγκατέλειψαν βίαια της εστίες τους πριν το 1922. Με την ανταλλαγή μετακινήθηκαν 139.000 πρόσφυγες. Σχετικά στοιχεία παραθέτει ο Ι. Μιχαηλίδης¹⁶⁹, που παρουσιάζονται στον ακόλουθο πίνακα 4:

Πίνακας 4: Αριθμός προσφύγων ανά περίοδο και τρόπο αποχώρησης		
Περίοδος	Αριθμός Προσφύγων	Τρόπος αναχώρησης
1912-1920	435.000	Ξεριζωμός
Έως τα τέλη του 1922	900.000	Ξεριζωμός
Μέχρι τον Μάρτιο του 1923	1.150.000	Ξεριζωμός
Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1924	214.000	75.000 με ξεριζωμό
		139.000 με ανταλλαγή

Σύμφωνα με την Επιτροπή Ποντιακών Μελετών¹⁷⁰ οι Πόντιοι πρόσφυγες μεταφερόταν με τουρκικά βαπόρια και με επίβλεψη των συμμαχικών δυνάμεων στην Πόλη, περιθάλλονταν από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό στους στρατώνες Σελιμιέ της Κωνσταντινούπολης και από εκεί αποβιβαζόταν σε ελληνικά πλοία για αποστολή στην Ελλάδα. Οι συνθήκες μεταφοράς ήταν άθλιες και συχνά εκβιαστικές και η κατάσταση στους στρατώνες Σελιμιέ, όπου έφταναν οι ταλαιπωρημένοι πρόσφυγες ήταν τραγική, καθώς στοιβάζονταν κατά χιλιάδες, σε άθλιες συνθήκες υγιεινής, χωρίς νερό και με τον τύφο που θέριζε.

Οι πρόσφυγες φτάνοντας στην Ελλάδα περνούσαν από υποχρεωτική каранτίνα, σε επίσης άθλιες συνθήκες, στους καταυλισμούς της Μακρονήσου και του Αι-Γιώργη, με τα πλοία που έφταναν στον Πειραιά, στο Καράμπουρνου (Καλαμαριά) της Θεσσαλονίκης, στην Καβάλα, το Βόλο, την Κόρινθο, την Πρέβεζα και αλλού.

¹⁶⁸ Asan Öm. (1998) *Ο Πολιτισμός του Πόντου*, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη, σελ. 31

¹⁶⁹ Μιχαηλίδης Ι. (2007) *Πληθυσμιακές ανακατατάξεις στη σύγχρονη Μακεδονία*.

<http://www.imma.edu.gr>

¹⁷⁰ Από την ιστοσελίδα της Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, : www.epm.gr

Ο συνολικός αριθμός των Ποντίων προσφύγων που ήρθαν στην Ελλάδα υπολογίζεται σε 325.000 - 400.000 άτομα.

Η πλειοψηφία των αγροτών Ποντίων προσφύγων εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία. Την αποκατάστασή τους ανέλαβε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), μέχρι το 1930 που διαλύθηκε. Η διαδικασία εγκατάστασης ορίστηκε με το νομοθετικό διάταγμα, το «Ν.Δ. 16/1923, Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του Κράτους».

Το αποτέλεσμα της ακούσιας μετακίνησης των πληθυσμών ήταν η εθνική ομογενοποίηση, ιδιαίτερα της Μακεδονίας και της Θράκης. Όπως λέει ο Γ. Μαυρογορδάτος: *«Η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία το 1923 επέτρεψε στην Ελλάδα να αποκτήσει «μονομιάς» αξιοζήλευτη ομοιογένεια ως εθνικό κράτος. Αυτή ήταν η πιο άμεση και ορατή σκοπιμότητα και συνέπεια της ανταλλαγής, που υπογραμμίστηκε κατά κόρον. Δραματικός και ριζικός υπήρξε ο «εξελληνισμός» ειδικά της ελληνικής Μακεδονία και της ελληνικής (Δυτικής) Θράκης. Σύμφωνα με την πιο διαδεδομένη εκτίμηση, το ποσοστό των Ελλήνων υπερδιπλασιάστηκε στη Μακεδονία (από 43% σε 89%) και υπερτριπλασιάστηκε στη Θράκη (από 17% σε 62%). Τα συγκεκριμένα ποσοστά επιδέχονται αμφισβήτηση. Παραμένει, ωστόσο, αδιαμφισβήτητο το κρίσιμο γεγονός ότι οι Έλληνες (γηγενείς και πρόσφυγες) αποτελούσαν πλέον τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού και των δυο περιφερειών.*

Ακόμη λιγότερες αμφιβολίες δικαιολογούνται ως προς τη δικαίωση της βενιζελικής πολιτικής για τη μαζική προσφυγική εγκατάσταση στη Βόρεια Ελλάδα, με στόχο τον «εξελληνισμό» της και την εξουδετέρωση των μειονοτήτων. Στη διάρκεια της Κατοχής (αλλά και στη συνέχεια), οι πρόσφυγες αναδέχθηκαν πράγματι η πιο αποτελεσματική ασπίδα για τη διαφύλαξη της ελληνικής κυριαρχίας στις νέες τους πατρίδες.»¹⁷¹

Τις συνέπειες στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας, λόγω των διαφοροποιημένων στοιχείων της πολιτισμικής ταυτότητας των προσφύγων σε σχέση με τα αντίστοιχα των γηγενών, προβάλλει ο D. Dakin στο ακόλουθο απόσπασμα: *«Για τις επιπτώσεις που είχε ο ερχομός των προσφύγων στην οικονομική ζωή της Ελλάδας δεν είναι εύκολο να μιλήσουν με ακρίβεια, αν και ήταν προφανώς ξηραντικές. Στην αρχή οι νεοφερμένοι ήταν ένα δυσβάσταχτο βάρος. Αργότερα έγιναν ένα ανεκτίμητο στοιχείο για την οικονομική ζωή του τόπου, ένα στοιχείο που μπορεί να αποτιμηθεί σε αριθμούς, γιατί η συμβολή των προσφύγων στον οικονομικό τομέα συνδέθηκε αδιαχώριστα με την ανάπτυξη του συνόλου της εθνικής*

¹⁷¹ **Μαυρογορδάτος Γ.** (2003), «Οι εθνικές μειονότητες», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιμέλ. Χ. Χατζηιωσήφ, Αθήνα: Βιβλιόραμα σελ.9

οικονομίας μετά την ώθηση που της έδωσε η γενική οικονομική άνθηση στην Ευρώπη σε όλο τον κόσμο. Το βέβαιο πάντως είναι ότι από τη στιγμή που εγκαταστάθηκαν στις διάφορες περιοχές οι πρόσφυγες άρχισαν να μετατρέπουν κάθε πιθαμή γης σε παραγωγικό έδαφος. Ήταν γενικά πιο δραστήριοι, πιο ριψοκίνδυνοι και πιο εργατικοί από τους άλλους Έλληνες, και πιο πρόθυμοι να εφαρμόσουν καλύτερες γεωργικές μεθόδους. Άρχισαν να καλλιεργούν μεγαλύτερη ποικιλία δημητριακών, και στην καπνοκαλλιέργεια (τα δύο τρίτα της οποίας ήταν στα χέρια τους το 1926) εισήγαγαν καλύτερα φύλλα. Υιοθέτησαν συνεργατικές μεθόδους σε πολύ ευρύτερη κλίμακα από τους ντόπιους Έλληνες. Την ίδια ακούραστη εργατικότητα έδειξαν οι πρόσφυγες και όταν ασχολήθηκαν με τη βιομηχανία και το εμπόριο.»¹⁷²

¹⁷² Dakin D. (2012) *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφρ. Α.Ξανθόπουλος, Αθήνα: MIET, σελ. 401

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ: ΕΝΤΑΞΗ

Εγώ, ο Ισμαήλ, ήμουν μέλος αυτού του πληρώματος· οι κραυγές μου είχαν υψωθεί μαζί με τις κραυγές των άλλων· ο όρκος μου είχε ενωθεί με το δικό τους· εγώ μάλιστα φώναζα πιο δυνατά, συνειδητοποίησα ακόμα περισσότερο, έκανα βίωμα πολύ ποιο βαθύ τον όρκο μου, κι όλα αυτά γιατί βαθιά μες στην ψυχή μου φοβόμουν.

*Herman Melville*¹⁷³

Η έννοια ένταξη, καθώς και η αντίστροφή της αποκλεισμός, παραπέμπουν συνήθως σε σύγχρονους όρους και τρόπους, που αφορούν στις πολιτικές των ανεπτυγμένων δυτικών κρατών, για να εκφραστεί το περιεχόμενό των συνεπειών των οριοθετήσεων των εθνικών κρατών και των επιβεβλημένων μετακινήσεων πληθυσμών. Στην πραγματικότητα όμως αφορούν το σύνολο των μετακινήσεων πληθυσμών μέσα στην ιστορία. Μετακινήσεων εκούσιων ή ακούσιων. Εκούσιων με τη μορφή της μετανάστευσης και ακούσιων με τη μορφή της προσφυγιάς. Όπως αναφέρει η Κ. Κασιμάτη: «Η μετανάστευση, ως ένας μηχανισμός αναδιανομής του πληθυσμού από χώρες και περιοχές λιγότερο ανεπτυγμένες, με καθεστώτα καταπιεστικά ή εμπλεγμένα στη δίνη εθνικιστικών ή άλλων ταραχών, προς χώρες με οικονομική και κοινωνική άνθηση, με δημοκρατική διακυβέρνηση και πολιτική σταθερότητα, είναι ένα φαινόμενο που η απαρχή του τοποθετείται στο βάθος της ιστορίας.»¹⁷⁴

Ο όρος ένταξη προϋποθέτει μία διαφοροποίηση, δύο διαφορετικά κοινωνικά μορφώματα, που δεν έχουν τον ίδιο βαθμό ισχύος. Ένα ισχυρό και ένα αδύναμο. Η ένταξη είναι η διαδικασία κατά την οποία το αδύναμο κοινωνικό μόρφωμα υποχρεούται, λόγω των κοινωνικών συνθηκών, να συνυπάρξει με το ισχυρό. Πίσω από τον όρο ένταξη υποκρύπτονται διαφοροποιημένες κοινωνίες και σχέσεις εξουσίας. Σύμφωνα με τον Elias: «Τα συμπτώματά σε διαφοροποιημένες ως έναν βαθμό κοινωνίες είναι σε γενικές γραμμές πάντα τα ίδια: αύξηση των εντάσεων στο εσωτερικό της κοινωνίας· εντονότερη απομόνωση όσων «έχουν» - δηλαδή όσων έχουν γη, στην περίπτωση μιας κοινωνίας με φυσική κυρίως οικονομία – από όσους «δεν έχουν» ή τουλάχιστον δεν έχουν αρκετά για να συντηρηθούν με βάση τα δικά τους μέτρα, και συχνά παράλληλη εντονότερη

¹⁷³ Melville H. (1991) *Μόμπι Ντίκ ή Η Φάλαινα* (μτφρ. Α.Κ.Χροστοδούλου), Αθήνα: Gutenberg, σελ. 279

¹⁷⁴ Κασιμάτη Κ. (2003) «Ιστορικές αναφορές των μεταναστευτικών ροών», στο Κ. Κασιμάτη επιμέλεια: *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης. Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα: Gutenberg σελ. 23

απομόνωση και όσων ανάμεσα στους «έχοντες» (Haves) έχουν περισσότερα απ' όσους έχουν λιγότερα: ισχυρότερη και εμφατικότερη συσπείρωση ανθρώπων της ίδιας κοινωνικής κατάστασης με στόχο την απόκρουση της πίεσης όσων βρίσκονται έξω απ' αυτήν ή, αντίστροφα, με στόχο την κατάκτηση κοινωνικών ευκαιριών τις οποίες μονοπωλούν κάποιοι άλλοι»¹⁷⁵.

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η θεωρητική προσέγγιση των ζητημάτων της ένταξης και του αποκλεισμού, η αποσαφήνιση των χρησιμοποιούμενων όρων για τα σχετικά φαινόμενα και οι παρουσίαση των πολιτικών και των εφαρμογών τους στα δυτικά κράτη.

Στόχος του κεφαλαίου είναι να εφοδιάσει την εμπειρική έρευνα με το αναγκαίο θεωρητικό υπόβαθρο, ώστε να καταστεί κατανοητή η ανάλυση του εμπειρικού υλικού.

Θεωρητικές εννοιολογικές προσεγγίσεις

Οι θεωρητικές αναζητήσεις που αφορούν την ένταξη των προσφύγων, εμπίπτουν στο ευρύτερο πλαίσιο των θεωριών για τη μετανάστευση, παρ' ότι υπάρχει ουσιαστική διαφορά ως προς την ακούσια ή εκούσια μετακίνηση των πληθυσμών.

Οι έννοιες που αφορούν τις μετακινήσεις των λαών, όπως διάκριση, ένταξη, αποκλεισμός, ρατσισμός, πολυπολιτισμικότητα και άλλες σχετικές ή παρεμφερείς, που συνδέονται με το φαινόμενο της μετανάστευσης και της προσφυγιάς, έχουν απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό τις κοινωνικές επιστήμες. Στην παρούσα ενότητα γίνεται μία προσπάθεια προσέγγισης και αποσαφήνισης των εννοιών.

1.1 Πρόσφυγας

Ο «πρόσφυγας» είναι η πλέον βεβαρημένη από όλες τις έννοιες. Είναι το θύμα της μετακίνησης των συνόρων και των εθνικών διαμαχών και ταυτόχρονα το αντικείμενο των ερευνών και των αναλύσεων. Όπως λέει ο Melucci: «...η τυπική κληρονομιά του νεότερου κράτους. Ένα από τα υπολείμματα της διαδικασίας οικοδόμησης του κράτους – έθνους είναι πράγματι η δημιουργία εσωτερικών περιθωριοποιημένων μειονοτήτων: στη διάρκεια της κρατικής ενοποίησης εθνικές και εδαφικές ομάδες αποκλείονται ή καθίστανται περιθωριακές σε σχέση με τα δικαιώματα και τις δυνατότητες που χαρακτηρίζουν την καινούργια εθνική ιδιότητα του πολίτη.»¹⁷⁶

¹⁷⁵ **Elias N.** (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη, τόμος Β', σελ. 47

Τα Ηνωμένα Έθνη, μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, επιδιώκοντας να εξασφαλίσουν την ευρύτερη δυνατή άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των προσφύγων, στην προσπάθεια να διευθετήσουν τα ζητήματα που ανέκυψαν από τις μετακινήσεις των συνόρων, συντάσσουν τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών «Περί του Καθεστώτος των Προσφύγων», που υπογράφηκε στη Γενεύη το 1951. Σύμφωνα με το Άρθρο 1 της Σύμβασης, ο καθορισμός του όρου «πρόσφυζ» είναι ο ακόλουθος:

«Άρθρον 1. Εν τη εννοία της παρούσης συμβάσεως ο όρος πρόσφυζ εφαρμόζεται επί :

1. Παντός προσώπου όπερ έχει θεωρηθή πρόσφυζ κατ' εφαρμογήν των Συμφωνιών της 12ης Μαΐου 1926 και 30ης Ιουνίου 1928, ή των Συμβάσεων της 28ης Οκτωβρίου 1933 και 10ης Φεβρουαρίου 1938, του Πρωτοκόλλου της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1939 ή κατ' εφαρμογήν του Καταστατικού της Διεθνούς Οργανώσεως Προσφύγων.

Αποφάσεις περί μη αναγνώρισεως της ιδιότητος του πρόσφυγος ληφθείσαι υπό της Διεθνούς Οργανώσεως Προσφύγων κατά την διάρκειαν της λειτουργίας αυτής δεν εμποδίζουν την αναγνώρισιν της ιδιότητος ταύτης εις πρόσωπα πληρούντα τους υπό του δευτέρου εδαφίου της παρούσης παραγράφου διαλαμβανόμενους όρους.

2. Παντός προσώπου όπερ συνεπεία γεγονότων επελθόντων πρό της 1^{ης} Ιανουαρίου 1951 και δεδικαιολογημένου φόβου διώξεως λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητος, κοινωνικής τάξεως ή πολιτικών πεποιθήσεων ευρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας έχει την υπηκοότητα και δεν δύναται ή, λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να απολαύη της προστασίας της χώρας ταύτης, ή εάν μη έχον υπηκοότητα τινά και ευρισκόμενον συνεπεία τοιούτων γεγονότων εκτός της χώρας της προηγούμενης συνήθους αυτού διαμονής, δεν δύναται ή, λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να επιστρέψη εις ταύτην. Εν ή περιπτώσει πρόσωπόν τι είναι υπήκοος πλειόνων χωρών, ο όρος "ής έχει την υπηκοότητα" αναφέρεται εις μίαν εκάστην των χωρών ών το πρόσωπον τούτο είναι υπήκοος. Δεν θεωρείται στερούμενον της υπό της χώρας ής έχει την υπηκοότητα παρεχομένης προστασίας, πρόσωπον όπερ άνευ αιτίας βασιζομένης επί δεδικαιολογημένου φόβου δεν έκαμε χρήσιν της υφ' ετέρας των χωρών ών κέκτηται την υπηκοότητα παρεχομένης προστασίας.»¹⁷⁷

¹⁷⁶ Melucci Al. (2002) *Κουλτούρες στο παιχνίδι. Διαφορές για να συμβιώσουμε* (μτφρ. εισ. Επιμ. Μ. Ψημίτης), Αθήνα: Gutenberg, σελ. 127

¹⁷⁷ Ηνωμένα έθνη, Συλλογή συμβάσεων No.2545, Τόμος 189, σελ.137

Η Σύμβαση που υπογράφηκε για να διευθετήσει τα ζητήματα που ανέκυψαν από τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, συμπεριέλαβε και τους πρόσφυγες, που ήταν θύματα των μετακινήσεων των συνόρων του Α' παγκοσμίου πολέμου.

Στον προαναφερθέντα ορισμό της Σύμβασης της Γενεύης, δεν εμφανίζεται η διάκριση μεταξύ αυτών που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο τους, πιθανόν προσωρινά, από εκείνους που εκτοπίστηκαν μονίμως από αυτή. Θεωρούνται όλοι πρόσφυγες, ανεξάρτητα από τη μονιμότητα ή προσωρινότητα και τους λόγους που τους οδήγησαν στη φυγή.

Στην ίδια Σύμβαση επίσης χρησιμοποιείται η έννοια της εθνικότητας, εννοούμενη με την ευρύτερη έννοια της εθνότητας ή της εθνικής καταγωγής. Τίθεται επίσης το θέμα της έννοιας του όρου «ιθαγένεια», ως προς τη διατήρηση ή όχι της ιδιότητας του «ιθαγενή» της χώρας προέλευσης, σε αντίθεση με τον «ανιθαγενή», όταν χάνεται η ιθαγένεια.

Προβάλλοντας όλα τα παραπάνω στην παρούσα έρευνα, παρουσιάζεται ότι η προσφυγική ομάδα που εξετάζεται, εντάχθηκε στην γενική έννοια της ελληνικής «εθνικότητας», χωρίς να ληφθεί υπ' όψη η έννοια της ιδιαίτερης ποντιακής «εθνότητας», εκτοπίστηκε μονίμως από την χώρα προέλευσής της και της αποδόθηκε η ελληνική «ιθαγένεια».

1.2 Ένταξη

Η αφετηρία της έννοιας της ένταξης στην κοινωνιολογία, έχει, σύμφωνα με τον T. Kuhlman¹⁷⁸ τις ρίζες της στις ιδέες του Durkheim για τη συνοχή της κοινωνίας. Οι ιδέες αυτές αναπτύχθηκαν περισσότερο από τον Parsons, σύμφωνα με τον οποίο «η ενσωμάτωση αναφέρεται (α) στη συμβατότητα των στοιχείων του συστήματος και (β) στην τήρηση των προϋποθέσεων του διακριτού χαρακτήρα του συστήματος εντός των ορίων του, πέρα και ενάντια του περιβάλλοντός του» (Parsons, 1951:36n).

Ο Kuhlman ασκεί κριτική στον Parsons, ότι δίνει προτεραιότητα στη διατήρηση του συστήματος και της οικονομίας και όχι των ανθρώπων από τους οποίους αποτελείται. «Η ανησυχία του Parsons είναι πώς ένα κοινωνικό σύστημα μπορεί να διατηρηθεί, ενώ θα έπρεπε να είναι πώς οι άνθρωποι ταιριάζουν ή δεν ταιριάζουν σε ένα κοινωνικό σύστημα, του οποίου η οικονομία είναι μία πτυχή.»¹⁷⁹

¹⁷⁸ Kuhlman T. (1990) The economic integration of refugees in developing countries: A research Model, Universiteit: Amsterdam, <ftp://zappa.ubvu.vu.nl>

¹⁷⁹ Kuhlman T. ο.π.

Ο όρος ένταξη χαρακτηρίζεται από αδικαιολόγητη ασάφεια, ενώ έχουν προταθεί παρεμφερείς όροι για να ορίσουν την ίδια διαδικασία, όροι όπως ενσωμάτωση, με βαρύτητα προς την κοινωνική ένταξη ή συνοχή, με βαρύτητα στην οικονομική ένταξη.

Η πολυσημία και η ασάφεια των όρων, που φαίνεται σε πρώτο επίπεδο να είναι αδικαιολόγητη, δεν οφείλεται κατά κύριο λόγο στις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις, αλλά μάλλον έχει προκύψει ως αποτέλεσμα των ευρωπαϊκών πολιτικών και ιδιαίτερα των εφαρμογών τους από τα ευρωπαϊκά συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Η αιτιολόγηση της πολυσημίας θα ήταν σκόπιμο να αναζητηθεί τόσο στην ασάφεια που χαρακτηρίζει την κοινή ευρωπαϊκή πολιτική γενικότερα, όσο και στις σκοπιμότητες, που εξυπηρετούν την αναγκαιότητα ύπαρξης, επιβίωσης και αναπαραγωγής της λαβυρινθώδους ευρωπαϊκής γραφειοκρατίας, που παράγει πολλαπλασιαστικά αμέτρητους παρεμφερείς ασαφείς όρους, συμπαρασύροντας την επιστημονική κοινότητα, που ασχολείται με την παραγωγή και την εφαρμογή των σχετικών ευρωπαϊκών πολιτικών.

Κατ' αυτό τον τρόπο γίνονται προσπάθειες να μεταφρασθούν στα ελληνικά όροι όπως inclusion και integration. Κάποιοι θεωρούν ότι ο όρος «ένταξη» αναφέρεται αποκλειστικά στην αγορά εργασίας και στην απασχόληση, ενώ ο όρος «ενσωμάτωση» αναφέρεται στην κοινωνία γενικά. Καθώς όμως συχνά προηγείται των λέξεων inclusion και integration ο χαρακτηρισμός social, η κατάσταση γίνεται περισσότερο πολύπλοκη.

Η Δ. Παπαδοπούλου, της οποίας το αντικείμενο είναι η κοινωνιολογία του αποκλεισμού και της ένταξης, συμφωνεί ότι η καταγωγή του όρου integration αποδίδεται στο Durkheim και επιδιώκοντας στην αποσαφήνιση των εννοιών, διαπιστώνει: «*Η διαδικασία της ένταξης δεν είναι μία και μοναδική, αντίθετα, υπάρχουν πολλές διαφορετικές μορφές ένταξης, τόσος όσες προωθεί ή/και, έστω εκ των υστέρων, νομιμοποιεί η ίδια η κοινωνία. [...] Ο όρος κοινωνικής ενσωμάτωση δεν υφίσταται γενικά και αόριστα ούτε έχει το ίδιο περιεχόμενο σε κάθε εποχή και για κάθε εθνική κοινωνία. Αποτελεί το προϊόν πολιτικής ερμηνείας και κοινωνικής διαπραγμάτευσης, ανάλογα με την πολιτική και οικονομική συγκυρία αλλά και τις ιδιαιτερότητες και τις ευαισθησίες της εκάστοτε κοινωνίας*»¹⁸⁰

¹⁸⁰ Παπαδοπούλου Δ. (2011) *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικές διαπιστώσεις*, στο Α.Μωυσίδης-Δ.Παπαδοπούλου, *Η Κοινωνική*

Ο όρος ένταξη (inclusion/insertion), σύμφωνα με τη Δ. Παπαδοπούλου¹⁸¹ χρησιμοποιείται για να περιγράψει δύο παραπλήσιες, αλλά και παραλλασσόμενες διαδικασίες. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η ένταξη αφορά στην τυπική ή πρωτογενή κοινωνικοποίηση (inclusion), η οποία πραγματοποιείται μέσω θεμελιωδών φορέων, όπως η οικογένεια, το σχολείο και οι τυπικές κοινωνικές σχέσεις. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ο όρος αφορά στην δευτερογενή κοινωνικοποίηση (insertion), η οποία πραγματοποιείται μέσω της εργασιακής απασχόλησης, μέσω της ιδιοκτησίας κατοικίας, μέσω της κατανάλωσης, της συμμετοχής σε συνδικαλιστικούς ή άλλους συλλογικής υφής φορείς ή μέσω της συμμετοχής στον δημόσιο βίο.

Η Δ. Παπαδοπούλου επισημαίνει επίσης τη ευθύνη των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην πολυσημία. «Στην προσπάθεια επίλυσης αυτών των προβλημάτων εισέρχεται και η Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία κατ' αρχάς υιοθετεί τον όρο της κοινωνικής ένταξης, προσπαθώντας, από τη μια, να πάρει απόσταση από όρους όπως ενσωμάτωση και αφομοίωση, που ήδη δέχονται σκληρή κριτική στη Γαλλία, και, από την άλλη, να περιορίσει τις πολιτικές παρεμβάσεις στους μετανάστες στο χώρο της συμμετοχής στην αγορά εργασίας [...] Τίθενται δηλαδή τα θεμέλια για τη νομιμοποίηση ενός μοντέλου ένταξης μακριά ή ανεξάρτητα από τα εθνικά πολιτισμικά πρότυπα και, σε κάθε περίπτωση, η ένταξη ως πρότυπο αποδεσμεύεται από τις παραδόσεις των οικείων εθνικών πολιτικών ενσωμάτωσης και αφομοίωσης (Γαλλία) ή της προσωρινότητας του μετανάστη (Γερμανία)»¹⁸²

Ο Μ. Bardwin-Edwards στην προσπάθειά του να κατανοήσει την πολυσημία διαπιστώνει ότι: «Δεν υπάρχει ένας, απόλυτος ορισμός του τι ακριβώς εννοούμε όταν αναφερόμαστε στην “ένταξη μεταναστών”. Οι διάφοροι ακαδημαϊκοί που πραγματεύονται το θέμα δίνουν έμφαση σε διαφορετικές πλευρές της ένταξης, εν μέρει λόγω των διαφορετικών επιστημονικών προσεγγίσεών τους, και εν μέρει λόγω των διαφορών των αντιλήψεών τους ως προς το είδος της διεργασία που θα έπρεπε να ισχύει. Αυτή η τελευταία παράμετρος αναδεικνύεται περισσότερο από οπουδήποτε αλλού στις ιστορικά διαφορετικές εθνικές προσεγγίσεις μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής ένωσης σχετικά με το πώς πρέπει να ενσωματώνονται οι μετανάστες στην κοινωνία. Πρόσφατα, ο όρος κοινωνικής συνοχής χρησιμοποιείται σχεδόν ως ταυτόσημος με τον όρο ένταξη (Entzinger και Biezeveld, 2003:6)

Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα, Αθήνα: Κριτική, σελ.27

¹⁸¹ Παπαδοπούλου Δ., (2006) «Μορφές κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών: Το παράδειγμα της Περιφέρειας Αττικής», στο Χ. Μπάγκαβος & Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg, σελ.299

¹⁸² Παπαδοπούλου Δ. (2011) *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικές διαπιστώσεις*, στο Α.Μωυσίδης-Δ.Παπαδοπούλου, *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική, σελ. 25-26

τουλάχιστον με την έννοια ότι οι κοινωνίες με υψηλά επίπεδα κοινωνικής συνοχής είναι αυτές στις οποίες οι μετανάστες ενσωματώνονται με επιτυχία.

Ένας ορισμός που πρότεινε η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ESC) της ΕΕ είναι αυτός της πολιτικής ένταξης, “που βασίζεται στη σταδιακή εξίσωση των δικαιωμάτων και καθηκόντων των μεταναστών, όπως και της πρόσβασής τους σε αγαθά και υπηρεσίες, με τα δεδομένα που ισχύουν και για τον υπόλοιπο πληθυσμό, υπό συνθήκες ίσων ευκαιριών και ίσης αντιμετώπισης” (ESC, 2002:1).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προτείνει σε πρόσφατη Εγκύκλιό της ότι “ η ένταξη πρέπει να νοείται ως μία αμφίδρομη διαδικασία βασισμένη στα αμοιβαία δικαιώματα και τις αντίστοιχες υποχρεώσεις των νομίμως κατοικούντων στη χώρα πολιτικών τρίτων χωρών και της κοινωνία που τους δέχεται, η οποία παρέχει τις συνθήκες για πλήρη συμμετοχή του μετανάστη” (CEC, 2003:17)»¹⁸³

Η υπερκείμενη προσέγγιση του M. Baldwin-Edwards ερμηνεύει με λεπτό και γενναιόφρονα τρόπο, την προέλευση της αναγκαιότητας πολυσημίας των εννοιών.

Η «ένταξη» στην Ελλάδα των Ποντίων προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής, οι οποίοι προσεγγίζονται μέσω της έρευνας, ονομάστηκε στην εποχή της, την περίοδο του μεσοπολέμου, «αποκατάσταση», καθώς οι έρευνες και οι προβληματισμοί για τις συνέπειες των μετακινήσεων των λαών, δεν είχαν εισέλθει με τόσο βίαιο τρόπο στη διαδικασία της εμπορευματοποιημένης πολυσημίας, φαινόμενο σύγχρονο και σχετικά πρόσφατο, που αναδεικνύει τις ραγδαίες μεταβολές που έχουν επέλθει στο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο τα τελευταία χρόνια.

Όπως λέει ο Ι. Ψημμένος: «Ένα από τα κύρια πλαίσια ανάλυσης των ερμηνειών μετανάστευσης είναι η σύνδεση των μεταναστών με ένα σύστημα μορφών οργάνωσης και κατανόησης του κόσμου και της θέσης των ανθρώπων μέσα σε αυτό»¹⁸⁴ και συνεχίζει «για μια σειρά αναλυτών της μετανάστευσης, το σημερινό σύστημα οργάνωσης των εννοιών που ονομάζεται παγκοσμιοποίηση, χαρακτηρίζεται από την παρακμή πολλών σημαντικών μορφών κοινωνικής οργάνωσης (π.χ. έθνος-κράτος, επάγγελμα) αλλά και από νέες αξίες»¹⁸⁵.

¹⁸³ Baldwin-Edwards M. Η ένταξη των μεταναστών στην Αθήνα: Δείκτες ανάπτυξης και στατιστικές μέθοδοι μέτρησης, Παρατηρητήριο μετανάστευσης στη Μεσόγειο, από την ιστοσελίδα www.mmo.gr

¹⁸⁴ Ψημμένος Ι. (2003) «Ερμηνείες Μετανάστευσης, προσδοκίες και ταυτότητες» στο Κ. Κασιμάτη επιμ., Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 131

¹⁸⁵ Ψημμένος Ι. ο.π. σελ.132

Για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης χρησιμοποιείται ο όρος «ένταξη» που περιλαμβάνει, σύμφωνα με την Κ. Κασιμάτη, τη συνολική οικονομική και κοινωνική ένταξη των προσφύγων.

1.3 Αποκλεισμός

Με τον όρο «αποκλεισμός» νοείται ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, που συμπεριλαμβάνει πέρα από την οικονομική, πολιτική και κοινωνική διάσταση.

Τη ρευστότητα της έννοια αποκλεισμός επισημαίνει η Κ. Κασιμάτη: *«Την οροθέτηση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού – έννοια αρκετά ρευστή που, ωστόσο, δείχνει τον πολυδιάστατο χαρακτήρα των διαδικασιών και μηχανισμών που δημιουργούν το φαινόμενο, αλλά και την έμφαση που δίνεται στις πολιτικές, όπου η ανεπάρκειά τους ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για την περιθωριοποίηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού – μπορεί να συμπληρώσει η αναφορά στα αίτια που προκαλούν τις ποικίλες αποστερήσεις.»*¹⁸⁶

Σχετικές με την έννοια του αποκλεισμού εμφανίζονται οι όροι «διάκριση», «ρατσισμός», «στίγμα» κ.α. Σύμφωνα με την Κασιμάτη: *«Ο Κοινωνικός Αποκλεισμός ταυτίστηκε, αρχικά, με τη φτώχεια, περιορίστηκε, δηλαδή, στην οικονομικά διάσταση και γινόταν εξισωτικός συλλογισμός ότι ο φτωχός έχει περιορισμένη πρόσβαση στα υλικά αγαθά, γιατί είναι περιορισμένη η σχέση του με τους μηχανισμούς παραγωγής και διανομής των πόρων και επομένως αυτόματα αποκλείεται από τον εθνικό τρόπο ζωής, δηλαδή τις συνθήκες διαβίωσης που επικρατούν κατά μέσο όρο σε μία κοινωνία. Αν αυτό, ωστόσο, έχει δόση εν πολλοίς αλήθεια και η φτώχεια λειτουργεί στη βάση της συσσωρευτικής αιτιότητας για μια σειρά άλλων κοινωνικών χαρακτηριστικών αποστερήσης, όπως είναι η χαμηλή εκπαίδευση και εξαιτίας αυτής η απασχόληση σε χαμηλού γοήτρου, κακοπληρωμένα και ανθυγιεινά επαγγέλματα, με συνεπακόλουθες επιπτώσεις στην υγεία εξαιτίας της αδυναμίας και εξασφάλισης κατάλληλης ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, όπως και στην κατοικία και στην κοινωνική ζωή, αυτό δε σημαίνει ότι ο μη φτωχός αυτονόητα δεν είναι κοινωνικά αποκλεισμένος. Γιατί δεν είναι μόνο η οικονομική διάσταση που προσδιορίζει αυτό το φαινόμενο, αλλά και πολλά άλλα στοιχεία, όπως το έλλειμμα βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων απόρροια και αποτέλεσμα άλλων αποστερήσεων.»*¹⁸⁷

Η συνύπαρξη, η κατανόηση και η προσαρμογή ανθρώπων με διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα, σε ένα κοινωνικό και οικονομικό σύστημα, που χαρακτηρίζεται

¹⁸⁶ **Κασιμάτη Κ.** (εισαγωγή-επιμ.) (2004) «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία», Αθήνα: Gutenberg, σελ.17

¹⁸⁷ **Κασιμάτη Κ.** (2004), «Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός», στο Κ.Κασιμάτη επιμ. *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg, σελ.275

από έντονη μεταβλητότητα, είναι ένας άθλος που έχει καταστεί πλέον ορατός στις σύγχρονες κοινωνίες, καθώς συνεχώς διευρύνεται.

Ο Bardwin-Edwards, που σύμφωνα με τον Ψημίτη¹⁸⁸ εντάσσεται στο ευρύτερο ρεύμα της “θωριάς των νέων κοινωνικών κινημάτων”, των οποίων η σύλληψη της συλλογικής δράσης εμπνέεται από τους Μαρξ και Βέμπερ, σε ότι αφορά αντίστοιχα στη σημασία των δομικών συγκρούσεων και στη σημασία του πολιτισμικού προσανατολισμού και της υποκειμενικής νοηματοδότησης της κοινωνικής δράσης, παρουσιάζει με ενάργεια τους κινδύνους που υποκρύπτονται και τη αδυναμία αποκρυπτογράφησης του εκάστοτε δικυβέυματος. *«Ο λόγος περί των εννοιών αυτών (ο επιστημονικός, ο καθημερινός, ο των μέσων) γίνεται αυτός καθ’ εαυτόν ένας συγκρουσιακός στίβος και ο έλεγχος επί της σημασίας του αποτελεί την αληθινή διακύβευση των πολιτισμικών και πολιτικών συζητήσεων. Τα ζητήματα του ρατσισμού και της πολυπολιτισμικότητας μπορεί πράγματι να είναι ο πολιτικός στόχος για κινήματα είτε πολύ καινοτόμα είτε πολύ συντηρητικά, μπορεί να είναι το λάβαρο για μια νέα ρητορικής της διαφοράς, χειραγωγημένη από τις ελίτ που επιδιώκουν να επιβάλουν την ιδεολογία τους για να ελέγξουν ένα όλο και πιο διαφοροποιημένο περιβάλλον, ή μπορεί να είναι η αμυντική ασπίδα για άτομα και ομάδες που αισθάνονται να απειλούνται βαθιά από την προϊούσα έκθεση στην ετερότητα και στη διαφορά»*¹⁸⁹.

Τα ζητήματα της ένταξης συνοδεύονται από τον κίνδυνο, και οι αγνότερες των προθέσεων να μεταστραφούν, να χρησιμοποιηθούν και να καταλήξουν σε άκρως αντίθετα αποτελέσματα.

Μία άλλη έννοια για τη διάκριση που χαρακτηρίζει τον αποκλεισμό των μειονοτικών ομάδων, παρουσιάζει ο Goffman, ο θεωρητικός της «κοινωνικής αλληλεπίδρασης». Ο Goffman ανέπτυξε την έννοια του «στίγματος», που όταν αναφέρεται σε ομάδες ανθρώπων, όπως οι εθνότητες, το ονομάζει «συλλογικό στίγμα». Ο Goffman ισχυρίζεται ότι πίσω από τον αποκλεισμό συγκεκριμένων ομάδων, καλύπτονται ζητήματα ταξικών συγκρούσεων. *«Κατασκευάζουμε θεωρία για το στίγμα, μια ιδεολογία για να εξηγήσουμε την κατωτερότητά του και να περιγράψουμε τον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει, εκλογικεύοντας μερικές φορές μια εχθρότητα που στηρίζεται σε άλλες διαφορές, όπως εκείνη της κοινωνικής τάξης»*¹⁹⁰.

¹⁸⁸ Ψημίτης Μ. (2002) Εισαγωγή στο Melucci Al. *Κουλτούρες στο παιχνίδι. Διαφορές για να συμβιώσουμε*, Αθήνα: Gutenberg, σελ.19

¹⁸⁹ Melucci Al. (2002) *Κουλτούρες στο παιχνίδι. Διαφορές για να συμβιώσουμε* (μτφρ. εισ. Επιμ. Μ. Ψημίτης), Αθήνα: Gutenberg, σελ.115

¹⁹⁰ Goffman E. (2001) *Στίγμα, Σημειώσεις για τη Διαχείριση της Φθαρμένης Ταυτότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.67

Ο Goffman επίσης διαπιστώνει ότι συχνά τα ζητήματα αποκλεισμού είναι αμφίδρομα, εκπορευόμενα όχι μόνο από την εκάστοτε πλειοψηφούσα ομάδα, αλλά και από την μικρότερη ομάδα που υφίσταται αποκλεισμό, όπως οι εθνοτικές ομάδες, οι οποίες συχνά επιβάλλουν στα μέλη τους την αφοσίωση στα πρότυπα της ομάδας, αποκλείοντάς τα κατ' αυτό τον τρόπο, από την ελευθερία επιλογής. Τις κοινότητες αυτές χαρακτηρίζει ως «παρεκκλίνουσες κοινότητες», που επιδιώκουν τη διαφοροποίησή τους από το κοινωνικό πρότυπο της περιβάλλουσας πλειοψηφίας. Πρόκειται, λέει ο Goffman, για εθνοτικές και φυλετικές μειονοτικές ομάδες, «άτομα με κοινή ιστορία και κοινό πολιτισμό (και συχνά κοινή εθνική καταγωγή), τα οποία μεταδίδουν την ιδιότητα του μέλους μέσω των γραμμών συγγένειας, είναι σε θέση να απαιτήσουν δείγματα αφοσίωσης από ορισμένα μέλη και βρίσκονται σε σχετικά μειονεκτική θέση στην κοινωνία».¹⁹¹

Με διαφορετική ορολογία οι «παρεκκλίνουσες κοινότητες» του Goffman εξετάζονται στη συνέχεια, στη δυναμική της αποκάλυψής τους και της πολιτικής τους αναγνώρισης.

1.4 Πολιτική της Αναγνώρισης

Την περίοδο της ομογενοποίησης των εθνικών κρατών, η οποία σε πολιτισμικό επίπεδο επιτεύχθηκε με την επιβολή κοινής γλώσσας, κοινής ιστορίας και κοινού πολιτισμικού προτύπου σε όλες τις πληθυσμιακές ομάδες, που βρέθηκαν μέσα από τα σύνορα κάθε εθνικού κράτους, διαδέχθηκε μία περίοδος επισφαλούς αποδοχής αυτής της επιβολής και σήμερα διανύεται μία νέα περίοδος αμφισβήτησης της εθνικής ομογενοποίησης εκ μέρους των μειονοτικών εθνοτικών ομάδων, οι οποίες θεωρούν ότι η δική τους γλώσσα, ιστορία και πολιτισμός θυσιάστηκαν στο βωμό της ομογενοποίησης και σταθεροποίησης του εθνικού κράτους, με αποτέλεσμα να μεταφέρεται από γενιά σε γενιά ένα υπαρξιακό «τραύμα», με δυσάρεστες συνέπειες.

Οι ομάδες που λόγω των ιστορικών συνθηκών- μετανάστευσης, προσφυγιάς ή εποικισμού - υποχρεώθηκαν για λόγους επιβίωσης να ενταχθούν στο κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο, έχουν παγιδευμένη την εθνοτική – πολιτισμική τους ταυτότητα, η οποία, όταν οι συνθήκες το ευνοούν απελευθερώνει μία δυναμική διεκδίκησης. Ο Παπαγεωργίου¹⁹² αναφέρει ότι οι πληθυσμιακές ομάδες με κοινά εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά αναζητούν την έξοδο από την αθέατη πλευρά του

¹⁹¹ Goffman E. ο.π. σελ. 230

¹⁹² Κ. Παπαγεωργίου, Προλογικό σημείωμα στο C. Taylor (1997) *Πολυπολιτισμικότητα : Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης* (μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης), Αθήνα: Πόλις, σελ.12

κοινού εθνικού 'εαυτού', στην οποία έχουν από ποικίλες ιστορικοπολιτικές συγκυρίες καθλωθεί, και διεκδικούν με μεταβαλλόμενο κατά περίπτωση σκεπτικό την αναγνώριση της ιδιαιτερότητας της παρουσίας τους.

Αμφισβητήσεις και διεκδικήσεις αυτής της μορφής αναπτύχθηκαν αρχικά στις Ηνωμένες Πολιτείες και τον Καναδά, κράτη στα οποία συνυπάρχει μια τεράστια ποικιλία πολιτισμικών ομάδων, ως προς την εθνοτική καταγωγή, τη φυλή και τη θρησκεία, και στη συνέχεια διαχύθηκαν σε πολλά άλλα κράτη.

Τα ζητήματα αυτά εκφράστηκαν μέσω των κινημάτων «πολιτικής της αναγνώρισης» ή «πολιπολιτισμικότητας» και είναι αποτελέσματα των πολιτικών και των τρόπων «ένταξης» των μειονοτικών εθνοτικών ομάδων στο κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο. Οι διεκδικήσεις αυτών των κινημάτων διαπερνούν όλη την κλίμακα της δημόσιας ζωής: από την κυβέρνηση και τη διοίκηση, μέχρι τους θεσμούς, όπως τα σχολεία και τα πανεπιστήμια.

Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί ένα ρεύμα στην κοινωνιολογία, ονομαζόμενο «πολιτική της αναγνώρισης», που αναδεικνύει ζητήματα αναγνώρισης των πολιτισμικών μορφών ζωής και των παραδόσεων που περιθωριοποιούνται στο όνομα ενός πολιτισμού της πλειοψηφίας.

Ένας από τους κύριους εκφραστές της συζήτησης αυτής είναι ο C.Taylor, που στο δοκίμιό του «Η πολιτική της αναγνώρισης», συνδέει τα ζητήματα αναγνώρισης με την φιλοσοφική παράδοση. *«Η πολιτική της ισότητας στην αξιοπρέπεια εμφανίστηκε στο δυτικό πολιτισμό με δύο τρόπους που θα μπορούσαν να συνδεθούν με τα ονόματα δύο χαρακτηριστικών εκπροσώπων της, του Rousseau και του Kant.»*¹⁹³

Ο Taylor θεωρεί ότι τα ζητήματα της αναγνώρισης των πολιτισμικών αξιών των μειονοτήτων οφείλουν να θεωρηθούν από δύο οπτικές: Η μία περιλαμβάνει την ανάγκη προστασίας των γενικών βασικών δικαιωμάτων που διαθέτουν οι άνθρωποι ως άνθρωποι και η άλλη την ταυτόχρονη αναγνώριση των ιδιαίτερων αναγκών, των επί μέρους πολιτισμικών ομάδων. Δεν συντάσσεται υπέρ κάποιας εκ των δύο οπτικών, αναγνωρίζοντας τα θέματα που ανακύπτουν στην κάθε περίπτωση.

¹⁹³ Taylor C. (1997) *Πολυπολιτισμικότητα : Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης* (μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης), Αθήνα: Πόλις, σελ.94

Όπως συμπεραίνει A. Gutmann¹⁹⁴, η ρουσσοική πολιτική της αναγνώρισης, όπως την χαρακτηρίζει ο Taylor, αντιμετωπίζει με δυσπιστία κάθε κοινωνική διαφοροποίηση και ταυτόχρονα διάκειται ευνοϊκά ως προς τις ισοπεδωτικές τάσεις μιας πολιτικής του κοινού αγαθού, το οποίο εκφράζει τη συλλογική ταυτότητα όλων των πολιτών.

Στη συζήτηση για την Πολιτική της Αναγνώρισης εισέρχεται και ο Habermas, με το άρθρο του «Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου», που αποτελεί την ανεπτυγμένη γραπτή εκδοχή της ομιλίας του στο συνέδριο της «Κίνησης πολιτικών εναντίων του Ρατσισμού» στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, το 1993.

Ο Habermas θέτει το δίλημμα μεταξύ ατόμου και κοινωνικής ομάδας, ατομικών και συλλογικών συμφερόντων και ερωτά, αν είναι δυνατό σε μία κοινωνία που στηρίζεται κατά την απονομή της δικαιοσύνης σε άτομα, μπορεί να προστατεύσει κοινωνικές ομάδες.

Ο Habermas υποστηρίζει ότι η ίση νομική προστασία δεν επαρκεί για τη συγκρότηση της συνταγματικής δημοκρατίας. Δεν πρέπει να είμαστε μόνο ίσοι απέναντι στο νόμο, αλλά και να θεωρούμε ότι είμαστε οι συντάκτες των νόμων που μας δεσμεύουν, μέσω διαλόγων συνεννόησης των πολιτικών μεταξύ τους. *«Πρόκειται για αντιπαραθέσεις, στις οποίες οι συμμετέχοντες αποσαφηνίζουν, τα παράδειγμα, πώς επιθυμούν να βλέπουν τους εαυτούς τους ως πολίτες μιας ορισμένης πολιτείας, ως κατοίκους μιας ορισμένης περιοχής, ως κληρονόμους ενός ορισμένου πολιτισμού, ποιές παραδόσεις θέλουν να τηρήσουν ή να καταργήσουν, ποιά στάση θέλουν να κρατήσουν απέναντι στην ιστορική τους μοίρα, απέναντι στους συνανθρώπους τους και απέναντι στη φύση. Και, φυσικά, η επιλογής της επίσημης γλώσσας ή η απόφαση για το πρόγραμμα των δημόσιων σχολείων άπτεται της ηθικής αυτοκατανόησης ενός έθνους. Επειδή τα ηθικά-πολιτικά προβλήματα αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της πολιτικής και επειδή οι αντίστοιχες ρυθμίσεις εκφράζουν τη συλλογική ταυτότητα του έθνους των πολιτών, είναι δυνατό να πυροδοτούνται πολιτισμικοί αγώνες κατά τους οποίους οι περιφρονούμενες μειονότητες αντιστέκονται κατά ενός αναίσθητου πολιτισμού της πλειονότητας. Λύση γι' αυτές τις συγκρούσεις δεν αποτελεί η ηθική ουδετερότητα της κρατικής έννομης τάξης, αλλά η αναπόφευκτη ηθική συνιστώσα κάθε δικαιικής κοινότητας και κάθε δημοκρατικής διαδικασίας εφαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων»*¹⁹⁵.

Μεταφέροντας τον θεωρητικό προβληματισμό της πολιτικής αναγνώρισης και της πολυπολιτισμικότητας στην ελληνική πραγματικότητα, τίθενται ζητήματα που

¹⁹⁴ Gutmann A. (1997) Εισαγωγή στο Taylor C. Πολυπολιτισμικότητα : Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης (μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης), Αθήνα: Πόλις, σελ. 42

¹⁹⁵ Habermas J. (1994) Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνη, σελ. 73

αφορούν το κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο, που υποχρεώνονται να ακολουθήσουν όλα τα μέλη ενός έθνους, που περιλαμβάνει ερωτήματα από το «ποίοι και πώς – με ποίο πολιτισμικό πρότυπο - στελεχώνουν το κράτος, τους θεσμούς και τη δημόσια διοίκηση», και θα μπορούσαν να φτάσουν μέχρι το ερώτημα «ποιός και γιατί είναι ο εθνικός μας χορός».

2. Τρόποι ένταξης

Οι διαφορετικοί τρόποι που εντάσσεται μία ομάδα σε ένα ήδη διαμορφωμένο κοινωνικό σύστημα, οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται από την κυρίαρχη ομάδα να εντάξει μικρότερες και ισχνότερες πολιτικά ομάδες, στηρίζονται σε διαφορετικές αντιλήψεις περί έθνους, σύμφωνα με το δίκαιο του αίματος ή το δίκαιο του εδάφους. Δύο είναι τα κυρίαρχα μοντέλα στην Ευρώπη, που αντικατοπτρίζουν την κυρίαρχη αντίληψη περί έθνους, το γερμανικό και το γαλλικό, όπως έχουν περιγραφεί πιο πάνω, στο Κεφάλαιο I, ενότητα 3.1.

Τα μοντέλα ένταξης που διακρίνει ο Castels¹⁹⁶. στηρίζονται σε διαφορετικές αντιλήψεις περί κράτους. Τα μοντέλα αυτά υιοθετεί και ο Vermeulen¹⁹⁷ παρότι ασκεί κριτική ότι είναι μάλλον στατικά, παραμένοντας ίδια για μεγάλες χρονικές περιόδους. Τα μοντέλα αυτά είναι τα ακόλουθα:

Μοντέλο του διαφοροποιημένου αποκλεισμού (γερμανικό), ακολουθεί το ius sanguinis (παραχώρηση ιθαγένειας με βάση την εθνικότητα των γονέων παρά τον τόπο γέννησης). Αποδέχεται τους μετανάστες μόνο στην οικονομική σφαίρα και τους αποκλείει από τις σφαίρες τις σχετικές με την ταυτότητα, την υπηκοότητα και τα πολιτικά δικαιώματα. Ακόμα και στην οικονομική σφαίρα τους αποδέχεται περιστασιακά ως φιλοξενούμενους εργάτες (προσωρινούς επισκέπτες εργαζόμενους). Δεν είναι ένα μοντέλο ένταξης αλλά ένα μοντέλο περιστασιακής προσαρμογής (συμβιβασμού). Επιδιώκεται η πολιτισμική ομοιογένεια με την αποβολή των μεταναστών.

¹⁹⁶ **Castles, S.** (1997), Multicultural Citizenship: The Australian Experience, In: V.Bader (ed.), Citizenship and Exclusion, 113-138. Basing stoke Καθώς και Castles, S. & M.J.Miller 1993. Castles, S. and Miller, M.J., (2003). The Age of Migration, London: Macmillan, στην ιστοσελίδα: <http://scholar.google.gr>

¹⁹⁷ **Vermeulen H.** (2002) «Models and Modes of Immigrant Integration...and where does Southern Europe fit», στο *Immigration and Integration in Northern versus Southern Europe*, Αθήνα: Ολλανδικό Ινστιτούτο της Αθήνας, σελ.27

Μοντέλο της αφομοίωσης (γαλλικό), παραμένει ως *ius soli* (παραχώρηση ιθαγένειας βάσει του τόπου γέννησης) ή εδαφικής αρχής. Αυτοί που ζουν στο εθνικό έδαφος θα πρέπει να έχουν εύκολη πρόσβαση στην υπηκοότητα. Η ιδέα της υπηκοότητας στηρίζεται περισσότερο στο να ζούμε μαζί παρά να έχουμε την ίδια καταγωγή. Επιδιώκει την πολιτισμική ομοιογένεια μέσα από την αφομοίωση.

Πολυπολυτισμικό ή πλουραλιστικό μοντέλο (καναδικό). Αnéχεται την πολιτισμική διαφορετικότητα ή ακόμα μπορεί να την προβάλλει. Απαιτεί όμως οι μετανάστες να εγκρίνουν τις αξίες της κοινωνίας που τους υποδέχεται.

Στην Αμερική, σύμφωνα με τον Giddens¹⁹⁸, τρία είναι τα μοντέλα, τα σχήματα που θεωρήθηκαν ως χαρακτηριστικά της εξέλιξης των εθνοτικών σχέσεων στις ΗΠΑ και τα οποία έχουν άμεση σχέση με την πορεία των μεταβολών στην Ευρώπη:

Αφομοίωση, που σημαίνει ότι οι μετανάστες εγκαταλείπουν τις αρχικές συνήθειες και πρακτικές τους, προσαρμόζοντας την συμπεριφορά τους στους κανόνες και τις αξίες της πλειονότητας. Γενιές ολόκληρες υποβλήθηκαν σε πιέσεις να «αφομοιωθούν» με τον τρόπο αυτό, με αποτέλεσμα τα παιδιά τους να γίνουν λίγο ως πολύ στην εντέλεια «Αμερικανοί» (η αφομοίωση στην τρίτη γενιά με ταυτόχρονη ανάγκη επιστροφής στις ρίζες)

Χωνευτήρι: Αντί να διαλυθούν οι παραδόσεις των μεταναστών ακολουθώντας τις κυρίαρχες παραδόσεις των πληθυσμών που είχαν προηγηθεί, όλοι οι πολιτισμοί ανακατεύονται για να φτιάξουν νέα, αναπτυσσόμενα, σχήματα. Πολλοί πίστεψαν πως αυτό ήταν το περισσότερο επιθυμητό αποτέλεσμα της εθνοτικής διαφοράς. Ως ένα βαθμό το σχήμα αυτό αποτελεί την ακριβή έκφραση ορισμένων όψεων της αμερικανικής πολιτιστικής ανάπτυξης. Αν και ο «αγγλικός» πολιτισμός παρέμεινε ο κυρίαρχος, ο χαρακτήρας του αντανάκλα εν μέρει την επίδραση των διαφόρων ομάδων που συνθέτουν τώρα τον αμερικανικό πληθυσμό.

Πολιτιστικού πλουραλισμού: Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, ο ορθότερος τρόπος είναι η προώθηση της ανάπτυξης μιας γνήσιας πλουραλιστικής κοινωνίας, όπου θα αναγνωρίζεται η ισότιμη αξία των πολλών διαφορετικών πολιτισμών. Οι ΗΠΑ ήταν από παλιά χώρα πλουραλιστική, οι εθνοτικές όμως

¹⁹⁸ Giddens A. (2002) *Κοινωνιολογία*, (μτφρ. Επ. Δ Τσαούσης), Αθήνα: Gutenberg, σελ.334

διαφορές συνδέθηκαν στις περισσότερες των περιπτώσεων με ανισότητες μάλλον παρά με ίση αλλά ανεξάρτητη συμμετοχή στην εθνική κοινότητα.

Η ένταξη της εθνοτικής ομάδας που μελετάται στην παρούσα έρευνα, σε πρώτη ματιά θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι απέχει από τα προαναφερόμενα μοντέλα. Αν εξετάσουμε όμως με μεγαλύτερη προσοχή θα φανεί ότι το κυρίαρχο κράτος προσπάθησε, συνειδητά ή ασυνείδητα να εφαρμόσει ένα μείγμα των μοντέλων αυτών, υπερισχύοντας αυτό που ο Giddens ονομάζει «αφομοίωση». Αφομοίωση στο κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο.

Ανεξάρτητα από το ποιο μοντέλο εφαρμόστηκε κατά την ένταξη των Ποντίων προσφύγων και ποιιά ήταν η εξέλιξη του, σε σχέση με τις γενικότερες μεταβολές του κοινωνικού και ιστορικού γίνεσθαι, όλα τα μοντέλα έχουν κάποια κριτήρια ή δείκτες για να μετρήσουν την επίτευξη της ένταξης.

3. Κριτήρια ένταξης

Τα κριτήρια ή οι δείκτες ένταξης είναι περίπου τα ίδια στις διάφορες μετρήσεις. Ο Baldwin-Edwards¹⁹⁹ ως δείκτες μέτρησης της ένταξης χρησιμοποιεί, τα ακόλουθα κριτήρια:

- (α) Νομική ένταξη
- (β) Αγορά εργασίας
- (γ) Θέματα στέγασης και αστικού περιβάλλοντος
- (δ) Παιδεία και γλώσσα
- (ε) Υγεία και κοινωνικές υπηρεσίες
- (στ) Κοινωνική και πολιτιστική ένταξη
- (ζ) Εθνικότητα, πολιτογράφηση, σεβασμός στη διαφορά

Ο Vermeulen ²⁰⁰ εντοπίζει τρεις κύριες διαστάσεις στη διαδικασία της ένταξης: δομικές, κοινωνικο-πολιτιστικές, και ταυτότητας.

¹⁹⁹ **Baldwin-Edwards M.** Η ένταξη των μεταναστών στην Αθήνα: Δείκτες ανάπτυξης και στατιστικές μέθοδοι μέτρησης, Παρατηρητήριο μετανάστευσης στη Μεσόγειο, από την ιστοσελίδα www.mmo.gr

²⁰⁰ **Vermeulen H.** (2004) «Models and Modes of Immigrant Integration...and where does Southern Europe fit», στο *Immigration and Integration in Northern versus Southern Europe*, Αθήνα: Ολλανδικό Ινστιτούτο της Αθήνας, σελ.30

Ο βασικός στόχος της πρώτης είναι η ισότητα ευκαιριών, δηλ. ίση πρόσβαση στην παιδεία, τη στέγαση, την απασχόληση, και το πολιτικό σύστημα.

Η δεύτερη (η κοινωνικο-πολιτιστική διάσταση), την οποία θεωρεί πιο αμφιλεγόμενη, επικεντρώνει στο θέμα της επιλογής μεταξύ ομοιογένειας και ετερογένειας. Αυτή η επιλογή πολιτικής μπορεί να οδηγήσει σε μία πλουραλιστική ανεκτικότητα ή μία πολυ-πολιτιστική κοινωνική δομή – στον αντίποδα δηλ. πολιτικών αφομοίωσης και μη ανεκτικότητας έναντι εθνικών διαφορών. Υπάρχουν βέβαια πολλοί δυνατοί συνδυασμοί ομοιογένειας έναντι ετερογένειας. Ελάχιστες Ευρωπαϊκές χώρες είναι εντελώς ελεύθερες μισαλλοδοξίας και εθνικών διαφοροποιήσεων ή αποδέχονται πλήρως κάθε διαφορά.

Η τρίτη διάσταση, η σχετική με την ταυτότητα, συνδέεται με τη δεύτερη αλλά εστιάζει στο θέμα της συμπερίληψης έναντι του αποκλεισμού.

Ο Ψημίτης, μετρώντας αντίστροφα, τα κριτήρια αποκλεισμού αντί των κριτηρίων ένταξης, αναδεικνύει τέσσερις ζώνες αποκλεισμού:

1. Υλικός πλούτος
2. Υπηρεσίες
3. Πολιτικός αποκλεισμός (στη συνδιαμόρφωση της κοινωνίας)
4. Πολιτισμικός αποκλεισμός (ο σημαντικότερος)

4. Προσαρμογή των κριτηρίων ένταξης στην έρευνα

Συνθέτοντας τις παραπάνω οπτικές ως προς τον τρόπο προσέγγισης της διαδικασίας ένταξης των μειονοτικών ομάδων, των Ποντίων προσφύγων στην παρούσα έρευνα, λαμβάνοντας επί πλέον υπ' όψη τις μεταβολές που επήλθαν στο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον της περιοχής, από την άφιξη των προσφύγων μέχρι σήμερα, εξετάστηκαν, ως παράμετροι κοινωνικής ένταξης στην έρευνα, οι ακόλουθες:

- I. Τόπος εγκατάστασης. Η απόφαση για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης των προσφύγων, ήταν μια διαδικασία αμοτεροβαρής, στην οποία συμμετείχαν το κράτος από τη μία μεριά και οι πρόσφυγες από την άλλη, όπου ανδείχθηκε η δυναμική των δύο μερών. Η επιλογή εγκατάστασης σε αυτόνομους αμγείς ποντιακούς οικισμούς ή σε μικτούς οικισμούς

συνύπαρξης με άλλους προσφυγικούς ή προϋπάρχοντες εγκατεστημένους πληθυσμούς, επηρέασε τη διαδικασία της ένταξης.

- II. Εργασία. Η εργασία αποτελεί σημαντικό κριτήριο ένταξης των προσφύγων. Αφορά τόσο την οικονομική επιβίωση, αλλά ταυτόχρονα είναι προϋπόθεση για τη συνολική κοινωνική ένταξη. Στο κριτήριο αυτό εξετάζονται η πρόσβαση στην αγορά εργασίας, οι μορφές απασχόλησης, η αξιοποίηση των ήδη υπάρχουσών επαγγελματικών δεξιοτήτων, των αποκτηθησών στον τόπο προέλευσης. Επίσης μελετώνται η επαγγελματική αλληλεπίδραση με τους συνυπάρχοντες πληθυσμούς. οι διαδρομές απασχόλησης που ακολουθήθηκαν, από την πρώτη εγκατάσταση μέχρι σήμερα και η συνδιαμόρφωση με τους άλλους πληθυσμούς της οικονομικής δραστηριότητας της περιοχής.
- III. Στέγαση. Η στέγαση αποτελεί ένα ακόμα κριτήριο ένταξης, που συνδέεται με την ίση μεταχείριση έναντι των προϋπαρχόντων πληθυσμών, τη δυνατότητα πρόσβασης στις κρατικές υπηρεσίες στέγασης, τον κίνδυνο διαχωρισμού και δημιουργίας γκέτο. Επίσης μελετώνται οι συνθήκες στέγασης, όπως ο αριθμός προσώπων ανά δωμάτιο, διάφορα ποιοτικά κριτήρια (πρόσβαση στο νερό, εσωτερική τουαλέτα, κλπ).
- IV. Εκπαίδευση. Το κριτήριο αυτό περιλαμβάνει τη δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση, καθώς και στις διαφορετικές βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος. Τις σχολικές υποδομές και το ρόλο της ιδιαίτερης διαλέκτου, ως κριτήριο αποκλεισμού από το εκπαιδευτικό σύστημα.
- V. Πολιτειακό και πολιτικό σύστημα. Στο κριτήριο αυτό εξετάζεται η δυνατότητα πρόσβασης και εκπροσώπησης στο πολιτειακό και πολιτικό σύστημα.
- VI. Το σημαντικότερο κριτήριο, αυτό της πολιτισμικής ένταξης ή πολιτισμικού αποκλεισμού, αναλύεται διεξοδικά στο ακόλουθο κεφάλαιο της ταυτότητας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV: ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

«ὅποῖα χρήζει ῥηγνύτω· τούμὸν δ' ἐγώ, κεί
σμικρόν ἐστι, σπέρμ' ἰδεῖν βουλήσομαι [...]
τοιόσδε δ' ἐκφύς οὐκ ἂν ἐξέλθοιμ' ἔτι ποτ'
ἄλλος, ὥστε μὴ ἔκμαθεῖν τούμὸν γένος»

Σοφοκλής, «Οιδίπους Τύραννος»²⁰¹

Το «ταυτόν» και το «θάτερον», η ταυτότητα και η διαφορά, είναι, κατά τον Πλάτωνα, δύο από τα πέντε μέγιστα γένη (μέγιστα είδη, γενικότατες έννοιες), όπως συζητούνται στο διάλογο «Σοφιστής» (254e)²⁰².

Η αρχή της Ταυτότητας, προερχόμενη από τη Λογική - το «Όργανον» - του Αριστοτέλη, χρησιμοποιείται από τα μαθηματικά, όπως λέει ο Καστοριάδης και γίνεται αντικείμενο θεωρητικών αναζητήσεων του συνόλου των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. «Η πιο προχωρημένη και πιο πλούσια απόληξη της ταυτιστικής λογικής είναι η επεξεργασία των μαθηματικών. Εδώ πρέπει, χωρίς αμφιβολία, να αναζητήσουμε τον κύριο λόγο της γοητείας που αυτή η επιστήμη εξάσκησε στη φιλοσοφία, από τον Πυθαγόρα και τον Πλάτωνα μέχρι τον Χούσερλ»²⁰³

Στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, ο διάλογος για τις ταυτότητες είναι παρών, ανοικτός, σε εξέλιξη, με αποτέλεσμα να προκαλείται σύγχυση από την πολυσημία τόσο ως προς αυτή καθ' εαυτή την έννοια της ταυτότητας, όσο και ως προς τις παράγωγες και σύνθετες από και προς αυτήν έννοιες. Η σύγχυση αυτή πολλαπλασιάζεται από τις επικαλύψεις μεταξύ των επιστημονικών κλάδων, καθώς και από τις διαφορετικές οπτικές μέσα στον ίδιο επιστημονικό κλάδο, με αποτέλεσμα να μεγεθύνουν την ασάφεια της έννοιας της ταυτότητας.

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται:

²⁰¹ «Ας εκραγεί το σύμπαν! Το σπέρμα που με γέννησε, έστω και ταπεινό, επιθυμώ να το γνωρίσω [...] αυτός που είμαι γεννήθηκα και δε θ' αλλάξω και δε θ' αφήσω στο σκοτάδι τη γενιά μου». Μετάφραση Κ.Χ. Μύρη

²⁰² «Τί ποτ' αὖ νῦν οὕτως εἰρήκαμεν τό τε ταυτόν καί θάτερον; πότερα δύο γένη τινέ αὐτῶ, τῶν μὲν τριῶν ἄλλω, συμμειγνυμένω μὴν ἐκείνοις ἐξ ἀνάγκης ἀεί, καί περὶ πέντε ἄλλ' οὐ περὶ τριῶν ὥς ὄντων αὐτῶν σκεπτέον, ἢ τό τε ταυτόν τοῦτο καί θάτερον ὥς ἐκείνων τι προσαγορεύοντες λανθάνομεν ἡμᾶς αὐτούς;»

Τα υπόλοιπα τρία είναι το ον, η κίνηση, η ακινησία.

²⁰³ Καστοριάδης Κ. (1981) *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Αθήνα: Κέδρος, σελ.320

- Η παρουσίαση της διαδρομής της έννοιας του ανθρώπου μέσα στο χρόνο
- Η διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας
- Η επισήμανση της έννοιας της ταυτότητας μέσα στις κοινωνιολογικές θεωρίες
- Η διάκριση της ταυτότητας ως ατομικής ή συλλογικής και η αλληλεπίδραση τους
- Η ανασυγκρότηση των θεωριών για την ταυτότητα σε σχέση με τις ανάγκες της έρευνας και η παρουσίαση των βασικών συνιστωσών της

1. Οι αναφορές στον άνθρωπο

Μέσα στον ιστορικό χρόνο και χώρο οι απόψεις και οι αναφορές για τον άνθρωπο και το περιβάλλον μεταβάλλονται καθώς σύμφωνα με τον E. Durkheim: «...κάθε κοινωνία διαμορφώνει ένα πρότυπο ανθρώπου, γι' αυτό που πρέπει να είναι ο άνθρωπος από διανοητική όσο και από φυσική και ηθική άποψη.»²⁰⁴

Οι αναφορές αυτές βρίσκουν έκφραση σε όρους όπως «πρόσωπο», «άτομο», «πολίτης», «ον», «εγώ», «υπόσταση», «ύπαρξη», «ψυχή», «υποκείμενο», «εαυτός», «συνείδηση». Κάθε αναφορά συνδέεται με διαφορετική ιστορική περίοδο, διαφορετικό εξελικτικό στάδιο της κοινωνίας, όντας φορέας διαφορετικής κοσμοαντίληψης και διαφορετικής επιστημονικής οπτικής.

Στις κοινωνίες όπου η αναπαράσταση - το εργαλείο με τη βοήθεια του οποίου ένα άτομο ή μια κοινωνική ομάδα αντιλαμβάνεται και ιδιοποιείται τον περιβάλλοντα κόσμο²⁰⁵ - του εαυτού και του περιβάλλοντος, πραγματοποιείται μέσα από μορφές μαγικές, μυθικές, θρησκευτικές ή φυσικές, η έννοια της ταυτότητας του ανθρώπου ερμηνεύεται με τις μαγικές δυνάμεις, τους μύθους της δημιουργίας, τη θεϊκή βούληση ή τους νόμους της φύσης. Όπως αναφέρει ο Snell στη μελέτη του για τις ελληνικές ρίζες της ευρωπαϊκής σκέψης: «Είναι αναμφισβήτητο ότι στην προ-ομηρική εποχή επικρατούσε η μαγεία [...] Οι ομηρικοί άνθρωποι δεν έχουν αποκτήσει ακόμη συνείδηση ότι η

²⁰⁴ Durkheim E. (1998) *Η εκπαίδευση, η φύση της, ο ρόλος της*, (μτφρ Θ. Ανθογαλίδου), virtualschool.web.auth.gr

²⁰⁵ Moscovici S. (1999) *Η Ψυχανάλυση, η Εικόνα της και το Κοινό της*, (επιμ. Α.Μαντόγλου, μτφρ. Μ. Κολώνιας), Αθήνα: Οδυσσέας, σελ.30

ψυχή είναι η πηγή των δυνάμεών τους, αλλά ούτε και αποκτούν δυνάμεις με τη βοήθεια ορισμένων μαγικών διαδικασιών· τις δέχονται ως απολύτως φυσικά δώρα των θεών.»²⁰⁶

Στους νεότερους χρόνους οι αναπαραστάσεις του εαυτού και της κοινωνίας, η αντίληψη του ανθρώπου και της κοινωνίας για τον εαυτό της, πραγματοποιούνται με όρους κοινωνικούς. Η καινούργια, σύμφωνα με τον Taylor ²⁰⁷ σύλληψη της προσωπικής ταυτότητας έκανε την εμφάνισή της στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, την οποία ο Melucci συνδέει με το Διαφωτισμό. Όπως αναφέρει ο Melucci, η διαμόρφωση της σύγχρονης έννοιας του ανθρώπου είναι αποτέλεσμα του Διαφωτισμού. Καθιερώνεται η έννοια «άτομο» σε αντιδιαστολή με την επικρατούσα κατά τον Μεσαίωνα έννοια «πρόσωπο», που υποδήλωνε την ομοιογένεια, την ταύτιση με το πρόσωπο του Θεού. «Στη σύγχρονη εποχή η κοινωνία συμπίπτει με τον πλανήτη και αυτός κοινωνικοποιείται ολοκληρωτικά. Δεν υπάρχει πλέον πραγματικότητα εξωτερική ως προς τον κοινωνικό βίο και οι δύο θεμελιώδεις κατηγορίες της εμπειρίας, επί των οποίων τα ατομικά και κοινωνικά υποκείμενα οικοδομούν την αναπαράσταση του εαυτού τους και προσανατολίζουν τη δράση τους, είναι ποιοτικά διαφορετικές από εκείνες της νεότερης εποχής: δεν υφίσταται χρόνος ούτε χώρος εκτός της κοινωνίας.»²⁰⁸

2. Διαδικασία ταύτισης

Κατά την προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας της ταυτότητας, αναδύεται πιεστική, ως προαπαιτούμενο, η κατανόηση της διαδικασίας συγκρότησής της. Η ψυχαναλυτική θεωρία, μέσα από το έργο του Freud «Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ», κρίνεται ως η πλέον κατάλληλη για τη διερεύνηση του τρόπου συγκρότησης της ταυτότητας.

Η συγκρότηση της ταυτότητας πραγματοποιείται μέσα από τη διαδικασία της ταύτισης. Η ταύτιση, σύμφωνα με το Freud, είναι μία ψυχολογική διαδικασία, ένας επί πλέον μηχανισμός άμυνας του ασυνειδήτου, ο οποίος λαμβάνοντας τη μορφή αισθηματικού δεσμού, χρησιμοποιείται από τον άνθρωπο για να ανταπεξέλθει στις ενοχλήσεις, τις απογοητεύσεις και τις ματαιώσεις του περιβάλλοντος, της εξωτερικής

²⁰⁶ **Snell B.** (1997) *Η ανακάλυψη του πνεύματος. Ελληνικές ρίζες της ευρωπαϊκής σκέψης* (μτφρ. Δ.Ι.Ιακώβ), Αθήνα: MIET, σελ.42

²⁰⁷ **Taylor C.** (1997) *Πολυπολιτισμικότητα : Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, Αθήνα: Πόλις, σελ.75

²⁰⁸ **Melucci Al.** (2002) *Κουλτούρες στο παιχνίδι. Διαφορές για να συμβιώσουμε* (μτφρ. εισ. Επιμ. Μ. Ψημίτης), Αθήνα: Gutenberg, σελ.80

πραγματικότητας. «Η ταύτιση είναι η πιο πρόωμη και πιο πρωταρχική μορφή αισθηματικού δεσμού»²⁰⁹.

Οι κρίσιμες ταυτίσεις πραγματοποιούνται στα πρώτα χρόνια της ζωής του ανθρώπου και είναι ο καμβάς, το πρότυπο, το θέμα, πάνω στο οποίο διαμορφώνονται οι επόμενες ταυτίσεις, ως «παραλλαγές σε ένα θέμα».

Στα πρώτα και πιο κρίσιμα χρόνια της ζωής του ανθρώπου δύο είναι οι κυρίαρχες ταυτίσεις. Η πρώτη αφορά την ταύτιση με την τροφό (που είναι συνήθως η μητέρα). Το βρέφος αντιλαμβάνεται τη μητέρα ως προέκταση του εαυτού του. Με την πάροδο του χρόνου και την κατανόηση (τραυματική) ότι η μητέρα είναι ένα διαφορετικό πρόσωπο, πραγματοποιείται η δεύτερη σημαντική ταύτιση. Αυτή αφορά τον γονιό του ίδιου, συνήθως, φύλου. Το παιδί ταυτίζεται με τον γονιό του ίδιου φύλου, ταυτόχρονα όμως τρέφει και εχθρικά συναισθήματα για αυτόν, ανταγωνιστικά ως προς τη διεκδίκηση της αγάπης του γονιού του αντίθετου φύλου, αντικείμενο των σεξουαλικών του ορμών. «Η ταύτιση είναι από την αρχή αμφιθυμική, μπορεί να τραπεί τόσο προς την έκφραση τρυφερότητας όσο και στην επιθυμία της εξαφάνισής»²¹⁰.

Παραλλαγές αυτών των πρωταρχικών ταυτίσεων, των πρωταρχικών μορφών αισθηματικών δεσμών μπορεί να προκύψουν σε κάθε νέα γινόμενη αντιληπτή κοινότητα με ένα πρόσωπο, το οποίο δεν είναι αντικείμενο των σεξουαλικών ορμών. Ο αμοιβαίος δεσμός των ατόμων της μάζας έχει τη φύση μιας τέτοιας ταύτισης μέσω μιας σημαντικής συναισθηματικής κοινότητας²¹¹.

Κατ' αυτόν τον τρόπο κάθε άνθρωπος πραγματοποιεί μέσα στη ζωή του πολλές ταυτίσεις, παραλλαγές των πρώτων ταυτίσεων, συναισθηματικών δεσμών, που τον στηρίζουν να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες της εξωτερικής πραγματικότητας. «Έτσι κάθε άτομο έχει μερίδιο σε πολλές μαζικές ψυχές, σε αυτή της φυλής του, της κοινωνικής του θέσης, της θρησκευτικής κοινότητας, του κράτους κλπ.»²¹²

Αξιοσημείωτη παρατήρηση στην ανάλυση του Freud για τη διαδικασία της ταύτισης, είναι η αμφιθυμική μορφή της, που περιλαμβάνει ταυτόχρονα αισθηματικούς δεσμούς αγάπης και μίσους. Κατ' επέκταση η ταύτιση με μαζικές ψυχές, η συμμετοχή σε μαζικούς σχηματισμούς, περιλαμβάνει αφ' εαυτής αμφιθυμικά συναισθήματα.

²⁰⁹ Freud S. (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (επιμ. Θ. Λίποβατς, μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 60

²¹⁰ Freud S. (1994) ο.π., σελ. 58

²¹¹ Freud S. (1994) ο.π., σελ. 61

²¹² Freud S. (1994) ο.π., σελ. 93

Ασφάλειας και ανελευθερίας από τη μία μεριά, ανασφάλειας και ελευθερίας από την άλλη.

3. Είδη ταυτοτήτων

3.1 Συλλογική ταυτότητα - Ατομική ταυτότητα

Ο όρος ταυτότητα²¹³, αυτός καθ' εαυτός, είναι διφορούμενος, εμπερικλείει δύο σχέσεις. Φέρει εμφανή σχέση ομοιότητας (ποιοτική) / ισότητας (ποσοτική) προς το ίδιο / το ίσο – «τ' αυτό» και ταυτόχρονα φέρει λανθάνουσα σχέση ανομοιότητας / ανισότητας προς το διαφορετικό / το άνισο – «το άλλο» - το «θάτερο»

Όταν η έννοια της ταυτότητας λειτουργεί ως σχέση με το «ίδιο» δημιουργούνται οι διάφορες μορφές συλλογικών ταυτοτήτων, ενώ όταν εμφανίζεται ως σχέση με τον «εαυτό», δηλαδή ως ταύτιση του ανθρώπου με τον εαυτό του, ο όρος «ταυτότητα» ταυτίζεται με τον όρο «εαυτός». *«Έτσι θεσμίζεται η ταυτότητα ως πλήρης και υποστασιακή, όχι ταυτότητα ανάμεσα σ' αυτό και σ' εκείνο, αλλά η ταυτότητα προς εαυτήν, αυτότης, Selbstheit»*²¹⁴.

Οι συλλογικές ταυτότητες δημιουργούνται από τη ταύτιση των ανθρώπων με τους ανήκοντες σε ένα σύνολο, σχηματίζοντας διαφόρων μορφών συλλογικότητες. Το σύνολο αυτό μπορεί να είναι κοινωνικό, πολιτικό, γεωγραφικό, θρησκευτικό. Κατά τον Lévi-Strauss: *«Το σύνολο αποτελεί λοιπόν ένα είδος εννοιακής συσκευής που φιλτράρει την ενότητα διαμέσου της πολλαπλότητας, την πολλαπλότητα διαμέσου της ενότητας, τη διαφορότητα διαμέσου της ταυτότητας και την ταυτότητα διαμέσου της διαφορότητας.»*²¹⁵

Η συλλογική ταυτότητα προηγείται ιστορικά της ατομικής, όπως λέει η Αντωνοπούλου, προσεγγίζοντας τον Durkheim. *«Το ότι η κοινωνία, το κοινωνικό σύνολο, είναι πρότερο, δεν ήταν για τον Ντυρκέμ μόνο μεθοδολογική αρχή, αλλά και ιστορικό*

²¹³ Στο Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας του Δημητράκου η λέξη ταυτότητα ερμηνεύεται: Ταυτότης, -ητος, δημ. Ταυτότητα. Το να έχει τι την ύλην κτ. Είδος ή κτ. Αριθμόν και την ουσίαν μίαν και την αυτήν, το να είναι δύο πράγματα τα αυτά, απόλυτος μεταξύ δύο ομοιότης ή ισότης.

Πρβλ. Αριστλ. Μεταφ. 995b, 2I «και γαρ ών η ύλη μία ή είδει ή αριθμώ, ταυτά λέγεται και ών ουσία μία' ώστε φανερόν ότι η ταυτότης ενότης τις εστιν ή πλειόνων του είναι ή όταν χρήτα: ως πλείοσιν' οίον όταν λέγη αυτό αυτό ταυτόν' ως ουσί γαρ χρήται αυτό» αυτ. Η Νικ. II61b,3I η γαρ προς εκείνα ταυτότης αλλήλοις ταυτοποιεί.

Στην αγγλική και την γαλλική γλώσσα οι αντίστοιχες λέξεις Identity και Identité, προέρχονται από το λατινικό «idem»: «το ίδιο» (από το id που σημαίνει "it, that one") + δεικτική κατάληξη -dem (Oxford English Dictionary)

²¹⁴ **Καστοριάδης Κ.** (1981) *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Αθήνα: Κέδρος, σελ.351

²¹⁵ **Lévi-Strauss C.** (1977) *Η άγρια σκέψη* (εισαγωγή σχόλια. Αλ. Κυριακίδου- Νέστωρος, μτφρ. Ε. Καλπούρτζη), Αθήνα: Παπαζήσης, σελ.256

γεγονός: η συναίσθηση του εαυτού μας ως ξεχωριστών ατόμων, ως αυτόνομων μονάδων με ακεραιότητα και ατομική συνείδηση είναι προϊόν της ιστορικής εξέλιξης και φαινόμενο μεταγενέστερο στην ιστορία. Οι πρωτόγονες κοινωνίες αγνοούν την έννοια του ατόμου. Οι άνθρωποι εκεί μοιράζονται τα ίδια συναισθήματα και υπάρχει πολύ μικρή διαφοροποίηση από άτομο σε άτομο. Οι προγενέστερες κοινωνίες καθορίζονται από αυτό που ονόμασε ο Ντυρκεμ «συλλογική συνείδηση» πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι σύγχρονες κοινωνίες. Εκεί η συλλογική συνείδηση είναι συμπαγής, εδώ είναι ευέλικτη και διαφοροποιημένη.»²¹⁶

Όταν η έννοια της ταυτότητας χρησιμοποιείται για ομαδοποιήσεις (ομάδες - σύνολα), στις οποίες θεωρεί ή θεωρείται ότι ανήκει ο άνθρωπος, εξυπηρετεί την αντιπαράθεση με κάποιες άλλες ομάδες στις οποίες θεωρεί ή θεωρείται ότι δεν ανήκει. Πίσω από την έννοια των συλλογικών ταυτοτήτων υποκρύπτονται σχέσεις εξουσίας. Όταν οι «άλλες» ομάδες θεωρούνται υποδεέστερες τα χαρακτηριστικά των «άλλων» υποτιμώνται και σε ακραίες περιπτώσεις προκαλούν συμπεριφορές αποκλεισμού. Αντίθετα όταν οι «άλλοι» θεωρούνται ανώτεροι, τα χαρακτηριστικά τους υπερτιμώνται, προκαλώντας αισθήματα φόβου και θαυμασμού, δέους και σεβασμού. Όπως λέγει ο Weber: «Το σύμφωνα με την εξωτερική συμπεριφορά του ετεροειδές άτομο, ασχέτως με το τι 'προσφέρει' ή τι 'είναι', γίνεται, ακριβώς ως τέτοιο, αντικείμενο περιφρόνησης ή, αντίστροφα, εκεί που παραμένει με διάρκεια το ισχυρότερο, λατρεύεται με προληπτικό τρόπο»²¹⁷.

Σύμφωνα με τους Balibar – Wallerstein, η διάκριση μεταξύ ατομικής και συλλογικής ταυτότητας είναι δυσδιάκριτη, καθώς κάθε ταυτότητα είναι κατ' ουσίαν διατομική, γεγονός που σημαίνει ότι δεν είναι ούτε (καθαρά) ατομική, ούτε (καθαρά) συλλογική. «Ότι αποκαλούμε «εαυτό» μπορεί βέβαια, στην καλύτερη των περιπτώσεων, να βιωθεί ως κάτι απολύτως μοναδικό, ως ένα ιδιαίτερο υπαρξιακό πλαίσιο που δεν ανάγεται σε κανένα μοντέλο και σε κανέναν επιλεγμένο ή επιβεβλημένο ρόλο. Δεν παύει εντούτοις να σχηματίζεται (προτού ακόμα γεννηθεί) από ένα σύστημα κοινωνικών – πραγματικών και συμβολικών – σχέσεων.»²¹⁸

3.2 Πολιτισμική Ταυτότητα

Οι διαδικασίες διαμόρφωσης και συγκρότησης των συλλογικών ταυτοτήτων συνδέονται με το ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννιέται και αναπτύσσεται ο άνθρωπος. Διαμορφώνονται πάνω στα πλαίσια μιας πολιτισμικής

²¹⁶ Αντωνοπούλου Μ. (1984) *Κοινωνιολογική θεωρία I, Marx, Durkheim, Weber*, Σημειώσεις παραδόσεων, Αθήνα: Πάντειος ΑΣΠΕ, σελ.52

²¹⁷ Weber M. (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος, σελ. 36

²¹⁸ Balibar E. - Wallerstein I. (1991), *Φυλή, έθνος, τάξη : Οι διαφορούμενες ταυτότητες* (μτφρ. 'Αγ. Ελεφάντης και Ελένη Καλαφάτη), Αθήνα: Πολίτης

κοινότητας, της οποίας τα άτομα συμμετέχουν ως φορείς των χαρακτηριστικών της. Κάθε άτομο που ανήκει σε μια συγκεκριμένη πολιτισμική κοινότητα, συμμετέχει ως υποκείμενο του ιδιαίτερου πολιτισμού της, πού είναι ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένος.

Η έννοια του πολιτισμού είναι μία πολυσύνθετη έννοια που είναι δύσκολο να οριστεί, όπως ισχυρίζεται ο Elias. «Η έννοια ‘πολιτισμός’ αναφέρεται σε πολύ διαφορετικά δεδομένα: στη βαθμίδα ανάπτυξης της τεχνικής, στους τρόπου κοινωνικής συμπεριφοράς, στην εξέλιξη της επιστημονικής γνώσης, σε θρησκευτικές ιδέες και πρακτικές. Μπορεί να αναφέρεται στον τρόπο διαβίωσης των ανθρώπων ή στη συμβίωση του άνδρα και της γυναίκας, στη μορφή της επιβολής δικαστικών ποινών ή στην παρασκευή της τροφής – μια ακριβής προσέγγιση δείχνει πώς κάθε τι συμβαίνει αναγκαστικά με ‘πολιτισμένο’ ή με ‘απολίτιστο’ τρόπο. Και γι’ αυτό ακριβώς υπάρχει πάντα μια δυσκολία να συνοψίσει κανείς όλα όσα είναι δυνατόν να σημανθούν ως ‘πολιτισμός’». ²¹⁹

Ο Elias επίσης θεωρεί ότι οι τρόποι συμπεριφοράς συγκεκριμένων πολιτισμικών συνόλων είναι διαφορετικοί μεταξύ τους. Στα σύνολα αυτά περιλαμβάνει εθνικές ή ταξικές ομαδοποιήσεις, διαφορές ιστορικών περιόδων κλπ., και αναζητά τον τρόπο και τους λόγους που γεννώνται οι διαφοροποιημένοι τρόποι συμπεριφοράς, το διαφορετικό κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο που ακολουθεί κάθε ομάδα. Ο Elias ²²⁰ θεωρεί ότι η κοινωνιογένεση και η ψυχογένεση των ανθρώπινων τρόπων συμπεριφοράς είναι ακόμα σε γενικές γραμμές άγνωστες. Είναι ωστόσο πρόδηλο πώς οι άνθρωποι διαφορετικών κοινωνικών ενοτήτων συμπεριφέρονται διαφορετικά με εντελώς συγκεκριμένο τρόπο. Είμαστε συνηθισμένοι, λέει ο Elias, να μιλούμε γι’ αυτό όπως κάτι τι το αυτονόητο. Μιλούμε για τον χωρικό ή για τον αυλικό, για τον Άγγλο ή για τον Γερμανό, για τον μεσαιωνικό άνθρωπο ή για τον άνθρωπο του 20ού αιώνα και εννοούμε ότι οι άνθρωποι των κοινωνικών ενοτήτων, στις οποίες παραπέμπουμε με τέτοιες έννοιες, συμπεριφέρονται πέρα από όλες τις ατομικές διαφορές με συγκριμένο ομοιογενή τρόπο, αν συγκριθούν με τα άτομα των ομάδων, με τις οποίες αντιπαραβάλλονται εκάστοτε: ο χωρικός συμπεριφέρεται με κάποια έννοια διαφορετικά π’ ότι ο αυλικός, ο Άγγλος ή ο Γάλλος διαφορετικά απ’ ό,τι ο Γερμανός, ο μεσαιωνικός άνθρωπος διαφορετικά απ’ ό,τι, παραδείγματος χάριν, ο

²¹⁹ Elias N. (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη, τόμος Α’, σελ. 71

²²⁰ Elias N. (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη, τόμος Α’, σελ. 102

άνθρωπος του 20ού αιώνα, όσα κοινά σημεία κι αν υπάρχουν κατά τα' άλλα σε όλους, αφού είναι όλοι άνθρωποι.

Παρόμοια με τον Elias θέση, εκφράζει ο Freud, ότι οι άνθρωποι εντάσσονται με τη γέννησή τους σε διαφορετικές μορφές πολιτισμικών συλλογικοτήτων. Οι διαφορές αυτές οφείλονται τόσο στη διαφοροποίηση μεταξύ των κοινωνιών – κοινωνικού και ιστορικού πλαισίου- όσο και στον εσωτερικό διαφορισμό της κάθε κοινωνίας σε τάξεις, κάστες, θρησκευτικές πίστεις, επαγγελματικούς κύκλους κλπ. Κάθε άτομο είναι συστατικό μέλος πολλών μαζών, μέσω ταύτισης πολύπλευρα δεσμευμένο και έχει οικοδομήσει το ιδανικό του Εγώ του σύμφωνα με τα πιο διαφορετικά πρότυπα. *«Έτσι κάθε άτομο έχει μερίδιο σε πολλές μαζικές ψυχές, σε αυτή της φυλής του, της κοινωνικής του θέσης, της θρησκευτικής κοινότητας, του κράτους κλπ, και πέρα από αυτά μπορεί να διεκδικήσει ένα κομμάτι αυτονομίας και πρωτοτυπίας.»*²²¹

Οι διαφορές αυτές, σύμφωνα με τον Elias²²² δημιουργούνται στη βάση κοινών βιωμάτων. Αναπτύσσονται και μεταβάλλονται μαζί με την όποια ομάδα εκφράζουν, γιατί απεικονίζουν την τωρινή της κατάσταση και την ιστορία της.

Ο Lévi-Strauss προβάλλει μία επί πλέον ερμηνεία της ανάγκης διαφοροποίησης των συμπεριφορών μεταξύ των πολιτισμικών ομάδων. Θεωρεί ότι οι διαφορές οφείλονται όχι αποκλειστικά στην απομόνωση, αλλά ακόμα και στη γειτνίαση, ώστε να εκφραστεί η ανάγκη της κάθε ομάδας να ξεχωρίζει. *«Η πολυμορφία των ανθρώπινων πολιτισμών δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε μια θεώρηση που ή τους κατακερματίζει ή που κατακερματίζεται η ίδια. Οφείλεται λιγότερο στην απομόνωση των ομάδων και περισσότερο στις σχέσεις που τις ενώνουν»*²²³

4. Θεωρητικές προσεγγίσεις της έννοιας της ταυτότητας

4.1 Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας

Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας, Karl Marx, Emile Durkheim and Max Weber, θεωρούν την ταυτότητα ως προϊόν της εκάστοτε κοινωνίας μέσα στην οποία ζει ο άνθρωπος. Η κοινή αυτή παραδοχή διαφοροποιείται ως προς την οπτική και τον τρόπο, που κάθε ένας από αυτούς τους θεωρητικούς ερμηνεύει τις συνέπειες και τις

²²¹ Freud S. (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (επιμ. Θ. Λίποβατς, μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 93

²²² Elias N., ο.π. σελ. 74

²²³ Lévi-Strauss C. (1991) *Φυλή και ιστορία* (μτφρ. Ε. Παπάζογλου), Αθήνα: Γνώση, σελ. 16

εκδηλώσεις της κοινωνίας στη διαμόρφωση της ταυτότητας. Και οι τρεις χρησιμοποιούν τη βιομηχανική επανάσταση και τον καπιταλισμό για να διαμορφώσουν της θεωρίες τους για την κοινωνική ταυτότητα, ιδιαίτερα την ταυτότητα που δημιουργείται από την καπιταλιστική κατανομή της εργασίας.

Η προσέγγιση του Karl Marx (1818-1883) για τη θέση του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία εκφράζεται με πλήρη σαφήνεια στον πρόλογο της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας». Στο κείμενο αυτό ο Marx θέτει, ευθύς εξ αρχής, το γενικό συμπέρασμα στο οποίο έχει καταλήξει και το οποίο του χρησιμεύει σαν οδηγητική γραμμή στις μελέτες του. *«Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγικές, που αντιστοιχούν σε μία ορισμένη βαθμίδα όπου έχει φτάσει η ανάπτυξη των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων αποτελεί το οικονομικό οικοδόμημα της κοινωνίας, την υλική βάση επάνω στη οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν ορισμένες πάλι κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ο τρόπος της παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει την εξέλιξη της κοινωνικής, πολιτικής και διανοητικής ζωής εν γένει. Το τι είναι οι άνθρωποι δεν καθορίζεται από τη συνείδησή τους, αλλά, αντίστροφα, το κοινωνικό τους Είναι καθορίζει την συνείδησή τους.»*²²⁴

Σύμφωνα λοιπόν με τον Marx, ο καθοριστικός παράγοντας της συνείδησης του ανθρώπου είναι η θέση του μέσα στην κοινωνία και συγκεκριμένα η θέση του μέσα στην παραγωγική διαδικασία. Οι παραγωγικές δυνάμεις και οι παραγωγικές σχέσεις καθορίζουν τη θέση αυτή. Η οικονομική παραγωγή είναι ο καθοριστικός παράγοντας που διαμορφώνει την κοινωνική διάρθρωση και σχηματίζει τη βάση για την πολιτική και πνευματική ιστορία κάθε περιόδου. Η θέση του ανθρώπου μέσα στην παραγωγική διαδικασία είναι αυτή που καθορίζει την συνείδηση του συνεπώς και τις ταυτίσεις που αυτός πραγματοποιεί. Η δομή της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και η θέση που ο άνθρωπος καταλαμβάνει σε αυτήν καθορίζει την ταυτότητά του.

Ο Emile Durkheim (1858-1917) επίσης τοποθετείται υπέρ της κοινωνίας, σε σχέση με την προτεραιότητα μεταξύ ανθρώπου και κοινωνίας. Θεωρεί ότι η συνείδηση και η σημαντικότητα του μεμονωμένου ανθρώπου υπολείπεται της σημαντικότητας της συλλογικής συνείδησης και της κοινωνικής δομής, καθώς η κοινωνία υπερτερεί του αθροίσματος των μελών της.

²²⁴ **Marx K.** (1978) *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (μτφρ. Φ. Φωτίου), Αθήνα: Θεμέλιο

Η συλλογική συνείδηση, είναι το κοινό στοιχείο κάθε κοινωνίας και θεωρείται ως ο κοινός μέσος όρος του συνόλου των πεποιθήσεων και των αισθημάτων των μελών που απαρτίζουν μια κοινωνία. Αυτό το σύνολο σχηματίζει ένα καθορισμένο σύστημα που έχει τη δική του ζωή²²⁵.

Ένα δεύτερο κοινό στοιχείο κάθε κοινωνίας, κατά τον Durkheim, είναι η αλληλεγγύη, η οποία διακρίνεται σε μηχανική και σε οργανική. Η «μηχανική αλληλεγγύη» ισχύει στις κοινωνίες με ισχυρή συλλογική συνείδηση που κατά τον Ντυρκεμ όπως εξηγεί η Αντωνοπούλου²²⁶, χαρακτηρίζει τις προ-αστικές κοινωνίες, τις κοινωνίες που είναι κλειστές, που έχουν αυτάρκεια και αυτονομία, που είναι εγκατεστημένες σε ένα περιορισμένο χώρο, δεν αναπτύσσονται ούτε τοπικά, ούτε πληθυσμιακά, ή κοινωνικά. Δεν διαφοροποιούνται και γι' αυτό δεν έχουν και επικοινωνία, ούτε ανταλλαγές οιαδήποτε είδους με άλλες κοινωνίες, ενώ στις σύγχρονες σύνθετες κοινωνίες, όπου ο καταμερισμός της εργασίας οδηγεί στην αλληλεξάρτηση των μελών της, διαμορφώνεται η «οργανική αλληλεγγύη».

Αυτά τα δύο στοιχεία που συνδέουν τις κοινωνίες, η συλλογική συνείδηση και η αλληλεγγύη, είναι τα συστατικά στοιχεία της κοινωνίας και κληροδοτούνται από γενιά σε γενιά, ασκώντας έναν κοινωνικό καταναγκασμό στις πράξεις των ανθρώπων που μετέχουν στην κοινωνία. Ο καταναγκασμός αυτός θέτει όρια στη δυνατότητα ενεργού δράσης του μεμονωμένου ανθρώπου. Στις περιπτώσεις που αναπτύσσεται ο εγωισμός- ανθρώπων ή ομάδων – μέσα στην κοινωνία, ο καταναγκασμός χαλαρώνει και εμφανίζονται φαινόμενα «ανομίας», κατάσταση κατά την οποία έχουν χαλαρώσει ή διαρραγεί οι κοινωνικές ρυθμίσεις που συνέχουν την κοινωνία. *«Η αποκατάσταση της κοινωνικής ισορροπίας είναι δυνατή με την εξάλειψη αυτών των φαινομένων της εγωιστικής εκτροπής της κοινωνικής συνείδησης.»*²²⁷

Ο Max Weber (1864-1920) ανέδειξε την υποκειμενική νοηματοδότηση της κοινωνικής δράσης. Με την κατανοούσα κοινωνιολογία του προσπάθησε να ερμηνεύσει την ανθρώπινη συμπεριφορά, εξετάζοντας τις σημασίες που δίνουν οι ίδιοι οι άνθρωποι στις πράξεις τους.

²²⁵ Durkheim E. (1978) *Οι Κανόνες της Κοινωνιολογικής Μεθόδου*, (μτφρ. Λ. Μουσούρου), Αθήνα: Gutenberg, σελ.46

²²⁶ Αντωνοπούλου Μ. (1984) *Κοινωνιολογική θεωρία I, Marx, Durkheim, Weber*, Σημειώσεις παραδόσεων, Αθήνα: Πάντειος ΑΣΠΕ, σελ.77

²²⁷ Αντωνοπούλου Μ., ο.π., σελ.84

Ο Weber, σύμφωνα με τον Ψυχοπαΐδη²²⁸, τονίζει στις 'Βασικές Έννοιες' ότι αποδέχεται μόνον μία έννοια νοήματος προκειμένου να θεμελιώσει επιστημολογικά μία θεωρία της κατανόησης, κι αυτή αναφέρεται στο υποκειμενικό νόημα, με το οποίο συνδέουν οι δρώντες τις πράξεις τους 'το νόημα που «εννοούν» οι δρώντες'. Απορρίπτει δηλ. κάθε μορφή αντικειμενικού νοήματος, είτε κανονιστικού είτε οντολογικού χαρακτήρα, καθώς και κάθε έννοια νοήματος που προκύπτει κατά μέσον όρο σε εμπειρικές κοινωνίες, που προκύπτει με υψηλό βαθμό πιθανότητας κλπ.

Ο Weber θεωρεί ότι η μεν ατομική ανθρώπινη δράση είναι αποτέλεσμα ενός σύνθετου μίγματος τόσο ατομικών κινήτρων, όσο και εξωτερικών επιρροών, η δε συλλογική δράση προκύπτει όταν πολλά άτομα μοιράζονται κοινές πεποιθήσεις και προσδίδουν παρόμοια σημασία σε ότι επιθυμούν να διεκδικήσουν από αυτή τη συλλογική δράση.

Η οπτική του Weber, παρότι δεν αντιτίθεται με τα γενικά συμπεράσματα του Marx, προσφέρει μια ατομοκεντρική προσέγγιση στις διαδικασίες που περιγράφονται και ερμηνεύονται από τον Marx.

Οι θέσεις του Weber για τους τρόπους διαμόρφωσης των συλλογικών ταυτοτήτων, οι βασικές συνιστώσες του και ιδιαίτερα της εθνοτικής ταυτότητας, η συλλογική δράση και οι προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες οι συλλογικές ταυτότητες γίνονται σημαντικές, έχουν ήδη παρουσιασθεί στο Κεφάλαιο I, Ενότητα 3.2 «Εθνότητα»²²⁹.

4.2 Σύγχρονες προσεγγίσεις της έννοιας της ταυτότητας

Η διάκριση των επιστημών σε κοινωνικές επιστήμες εμφανίζεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η διάκριση αυτή συμπίπτει με τη Θεωρία της Σχετικότητας, δηλαδή με το 1905. Η Ψυχολογία είναι ο πρώτος τομέας φιλοσοφικής ενασχόλησης που συστηματοποιείται, ενώ η Κοινωνική Ανθρωπολογία παρουσιάστηκε ως συστηματική επιστήμη κατά τη δεκαετία του 1980.

Τα θεωρητικά ρεύματα που αναπτύχθηκαν στο χώρο της Κοινωνιολογίας κατά τον 20^ο αιώνα τείνουν προς δύο διαφορετικές κατευθύνσεις, οι οποίες στηρίζονται στη δυαδική αντίθεση μεταξύ ανθρώπου και κοινωνίας, δράσης και δομής, συνείδησης και αντικειμενικού κόσμου, ατομικισμού και ολισμού, μικρό και μακρο-

²²⁸ Ψυχοπαΐδης Κ. (1993) *Ο Max Weber και η κατασκευή εννοιών στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα : Κένταυρος, σελ.29

²²⁹ Κεφάλαιο I, ενότητα 3, υπο-ενότητα 3.2

κοινωνιολογίας. Μερικά από τα ρεύματα αυτά προσπαθούν να υπερβούν αυτή την αντίθεση, ως προς την υπόθεση αν οι άνθρωποι είναι δημιουργήματα ή δημιουργοί της κοινωνίας.

Όπως αναφέρει ο Ψημίτης²³⁰, πολύ συχνά και για πολύ καιρό αυτή η διττή ανάλυση αποτέλεσε μια δισχιδή προσέγγιση στα προβλήματα της ταυτότητας. Έτσι, το κοινωνικό περιβάλλον και οι ευρύτερες πολιτισμικές συνιστώσες του θεωρήθηκαν το 'εξωτερικό αντικειμενικό πλαίσιο' της διαμόρφωσης της κοινωνικής ταυτότητας, ενώ οι τρόποι με τους οποίους το άτομο προσλαμβάνει τις ανάγκες του και αξιολογεί τις δυνατότητες δράσης του ορίστηκαν σαν η 'εσωτερική υποκειμενική ενδοχώρα' που απλά προσαρμόζεται – έστω και τραυματικά – στο παραπάνω πλαίσιο. Η κοινωνική φιλοσοφία, η κοινωνιολογική θεωρία και η ψυχολογία διατηρούν μια πανίσχυρη παράδοση σε τέτοιου τύπου προσέγγιση στη σχέση μεταξύ κοινωνίας, ταυτότητας και δράσης.

4.2.1 Δομικός λειτουργισμός

Ο δομολειτουργισμός – η ιδέα του οποίου προέρχεται αρχικά από τον Durkheim - θεμελιώθηκε και αναπτύχθηκε από τον Talcott Parsons (1902-1979) και στη συνέχεια από το Robert Merton (1910-2003). Ονομάστηκε δομισμός καθώς θεωρεί την κοινωνία ως μία δομή, ένα σύστημα που αποτελείται από ένα δίκτυο υποσυστημάτων και λειτουργισμός καθώς προσομοιάζει τη λειτουργία του συστήματος αυτού, της κοινωνίας, με τη λειτουργία ενός ζωντανού οργανισμού, στο οποίο οι λειτουργίες των διαφόρων υποσυστημάτων του βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση. Σύμφωνα με το δομολειτουργισμό: *«Η ταυτότητα είναι ένα υποσύστημα του υποσυστήματος της προσωπικότητας, συγκροτεί το πλαίσιο αναφοράς μέσα από το οποίο ο κοινωνικός δράστης ταυτίζεται, συναισθηματικά και ορθολογικά, με τις κοινωνικά μοιρασμένες αξίες. Η ταυτότητα, δυνάμει της εσωτερίκευσης των πολιτισμικών προτύπων και αξιών, προσανατολίζει την ατομική δράση και της δίνει το νόημα που έχει για το άτομο.»*²³¹

Με τον τρόπο αυτό η προσαρμοστική λειτουργία της ταυτότητας απέναντι σε ένα ενιαίο πολιτισμικό σύστημα οδηγεί τον δράστη να κινείται, όλο και περισσότερο, σε εξάρτηση από δύο μεταβλητές. Η μια είναι η κανονιστικά ρυθμισμένη ιεραρχία των σκοπών και η άλλη είναι η προσδοκίες του εκάστοτε κοινωνικού ρόλου, που επίσης

²³⁰ Ψημίτης Μ. από την εισαγωγή στο Melucci A. (2002) *Κουλτούρες στο παιχνίδι. Διαφορές για να συμβιώσουμε* (μτφρ. εισ. Επιμ. Μ. Ψημίτης), Αθήνα: Gutenberg, σελ.12

²³¹ Ψημίτης Μ. Εισαγωγή στην Ελληνική έκδοση του: Αλ. Μελούτσι *Κουλτούρες στο Παιχνίδι*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ 13

προσδιορίζονται κανονιστικά από το σύστημα. Ότι ξεφεύγει από αυτό το πλαίσιο δράσης για τον Πάρσονς γίνεται παθολογία της κοινωνικής ταυτότητας.

Κατά το δομο-λειτουργισμό η συνεργασία των υποσυστημάτων εξασφαλίζει την ομαλή λειτουργία και τη συνεχή παρουσία της κοινωνίας μέσα στο χρόνο. Για τη συνεργασία αυτή τίθεται ως προϋπόθεση γενική συναίνεση, η οποία για να εξασφαλισθεί απαιτεί για τα ορθώς κοινωνικοποιημένα υποκείμενα παθητικούς κοινωνικούς ρόλους και συμμόρφωση και ευθυγράμμιση της δράσης τους με το εκάστοτε κυρίαρχο σύστημα κοινωνικών αξιών.

Η κριτική που γίνεται στο δομολειτουργισμό αφορά στο ότι αποκλείει την κοινωνία από την εξελικτική διαδικασία. Ο Elias²³² στην εισαγωγή της έκδοσης του 1968 του έργου του «Η Εξέλιξη του Πολιτισμού», επιρρίπτει στον Parsons μεγάλο βαθμό αυθαιρεσίας στις θεμελιώδεις κατηγορίες που επιλέγει, καθώς συρρίκνωσε σε στάσιμη κατάσταση ότι αποδείχθηκε διαδικασία και ότι ανάγει εννοιολογικά κάθε τι μεταβλητό σε κάτι μη μεταβλητό, καθώς εμφανίζει την κοινωνία ως ένα σύστημα που έχει μόνο αναπαραγωγική λειτουργία, με συνέπεια να αποδίδει στα άτομα προκατασκευασμένους εσωτερικευμένους κοινωνικούς ρόλους αναγκαστικής υποταγής και αναπαραγωγής. Ο Parsons, σύμφωνα με τον Giddens²³³, υπογραμμίζει υπερβολικά τους παράγοντες που οδηγούν στην κοινωνική συνοχή, παραγνωρίζοντας εκείνους που προκαλούν την διαίρεση και την σύγκρουση.

4.2.2 Δομισμός (Στρουκτουραλισμός)

Ο δομισμός, ο οποίος οφείλει την προέλευσή του στην γλωσσολογία του Ferdinand de Saussure (1857-1913), έχει επηρεάσει πολλούς επιστημονικούς κλάδους. Την ψυχολογία μέσω του Jean Piaget (1896-1980), την ψυχανάλυση μέσω του Jacques Lacan (1901-1981), τη φιλοσοφία μέσω των Louis Althusser (1918-1986) και Michel Foucault (1926-1984), την ανθρωπολογία μέσω του Claude Levi Strauss (1908-2009) και την κοινωνιολογία μέσω του Pierre Bourdieu (1930-2002).

Σύμφωνα με τον κύριο εκπρόσωπό του, το Levi Strauss²³⁴, δομισμός είναι η αναζήτηση-έρευνα για το αμετάβλητο, ή για τα μη μεταβαλλόμενα στοιχεία ανάμεσα σε επιφανειακές διαφορές.

²³² Elias N. (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη, τόμος Α', σελ. 18

²³³ Giddens A. (2002) *Κοινωνιολογία*, Gutenberg: Αθήνα, σ 717

²³⁴ Levi-Strauss C., (1986) *Μύθος και Νόημα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, σ 33

Ο Levi Strauss ασκεί κριτική προς το καρτεσιανό υποκείμενο, του οποίου η λογική συγκρότηση του εξασφαλίζει αυτογνωσία και αυτονομία. Θεωρεί ότι το ανθρώπινο υποκείμενο είναι μια εφεύρεση της φιλοσοφίας και ότι: *«η ταυτότητα είναι ένα είδος πλασματικής εστίας στην οποία μας είναι απαραίτητο να αναφερθούμε για να εξηγήσουμε έναν κάποιο αριθμό πραγμάτων, αλλά χωρίς ποτέ να έχει πραγματική ύπαρξη.»*²³⁵

Ο στρουκτουραλισμός επιλέγει ως βασική αναλυτική του έννοια την «αναγκαιότητα», εφόσον η δομή και οι νόμοι των δομικών μετασχηματισμών επιβάλλονται στο ανθρώπινο πνεύμα και το αναγκάζουν να σκέφτεται κατά έναν ορισμένο τρόπο.

Ο πολιτισμός, το πολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο γεννιόμαστε είναι ο καθοριστικός παράγοντας της ταυτότητάς μας. *«Γιατί από την ώρα που γεννιόμαστε το περιβάλλον έκανε να διεισδύσει μέσα μας με χίλιους τρόπους, συνειδητούς ή ασυνειδητούς, ένα περίπλοκο σύστημα αναφοράς αποτελούμενο από αξιολογικές κρίσεις, κίνητρα, επίκεντρα ενδιαφέροντος και επίσης από την επεξεργασμένη άποψη που μας επιβάλλει η εκπαίδευση για το ιστορικό γίνεσθαι του πολιτισμού μας [...] Μετακινούμαστε στην κυριολεξία μαζί με αυτό το σύστημα αναφοράς, και όσες πολιτισμικές πραγματικότητες βρίσκονται έξω απ' αυτό γίνονται αντιληπτές μόνο μέσα από παραμορφώσεις που επιβάλλει το σύστημα – όταν δεν μας κάνει ανίκανους ν' αντιληφθούμε οτιδήποτε»*²³⁶

Ο Bourdieu, ο οποίος αυτό-κατατάσσεται στην κατηγορία των κοινωνιολόγων που δεν αποδέχεται την αντίθεση μεταξύ μικρο και μακρο προσεγγίσεων, τις οποίες θεωρεί ²³⁷ μια σειρά πλαστές και καταστρεπτικές επιστημολογικές, μεθοδολογικές και επιστημονικές αντιθέσεις (μικρο/μάκρο, αντικειμενισμός / υποκειμενισμός, ποιοτικό / ποσοτικό κτλ), προσδίδει παρ' όλα αυτά στο έργο του ιδιαίτερη βαρύτητα στη δομή, καθώς θεωρεί ότι το πεδίο της κοινωνικής αναπαραγωγής είναι το περιβάλλον - φυσικό, κοινωνικό και πολιτισμικό - μέσα στο οποίο γεννιέται και αναπτύσσεται ο άνθρωπος και η δομή των σχέσεων από τη θέση του ατόμου στα διάφορα περιβάλλοντα, η οποία καθορίζει τη δράση του. Ο Bourdieu²³⁸ θεωρεί ότι η κοινωνική τάξη δεν ορίζεται από μία ιδιότητα (έστω και την καθοριστικότερη, όπως είναι ο όγκος και η δομή του κεφαλαίου), ούτε από ένα σύνολο ιδιοτήτων (φύλου, ηλικίας,

²³⁵ Levi-Strauss C., *L' identité*, Grasset, Παρίσι 1977, σ 332

²³⁶ Lévi-Strauss C. (1991) *Φυλή και ιστορία* (μτφρ. Ε. Παπάζογλου), Αθήνα: Γνώση, σελ. 39

²³⁷ Ν.Παναγιωτόπουλος, πρόλογος στο Bourdieu P. (2008), *Η Διάκριση. Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, (μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης, σελ 12

²³⁸ Bourdieu P. (2008), *Η Διάκριση. Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, (μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, πρόλογος Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Πατάκης, σελ.151

κοινωνικής ή εθνοτικής καταγωγής, εισοδημάτων, μορφωτικού επιπέδου κλπ), ούτε περισσότερο από μια αλυσίδα ιδιοτήτων, διατεταγμένων όλων με αφετηρία μία θεμελιώδη ιδιότητα (τη θέση στις παραγωγικές σχέσεις) σε σχέση αιτίου και αποτελέσματος, οροεξαρτώντας και οροεξαρτημένου, αλλά από τη δομή των σχέσεων ανάμεσα σε όλες τις διακριτές ιδιότητες, η οποία απονέμει στην καθεμία τους και στα αποτελέσματα που η καθεμία επιφέρει στις πρακτικές την προσίδια αξία τους.

Η κεντρική έννοια που εισάγει ο Bourdieu είναι η «έξη»- *habitus*²³⁹, που είναι το σύνολο των προδιαθέσεων που καθορίζουν την πρακτική δραστηριότητα των κοινωνικών ομάδων. Οι δράσεις είναι οι τρόποι μέσα από τους οποίους το πολιτισμικό υποκείμενο εσωτερικεύει τις αντικειμενικές δομές της κοινωνίας, οι οποίες με τη σειρά τους οργανώνουν τις αξίες, τις σκέψεις και τις πράξεις του ανθρώπου, με βάση τις οποίες οριοθετεί την ταυτότητα του και ρυθμίζει την στάση του.

4.2.3 Δομο-μαρξισμός

Η δομο- μαρξιστική θεωρία, με κύριους εκπροσώπους τους Louis Althusser (1918-1990), Étienne Balibar (1942) και Νίκο Πουλαντζά (1936-1979) ή ερμηνευτική κατά το Νίκο Μουζέλη (1939), αποδίδει και αυτή ιδιαίτερη έμφαση στην κοινωνική δομή.

Ο κύριος εκπρόσωπος της θεωρητικής παράδοσης του δομο-μαρξισμού, ο Γάλλος μαρξιστής κοινωνικός φιλόσοφος Althusser μελέτησε τα πεδία που αφορούν στην εξουσία, τη γνώση και την αλήθεια. Η καταστατική του θέση είναι ότι μία δομή έχει πάντοτε προτεραιότητα πάνω στα άτομα που εντάσσονται σε αυτήν. Όπως λέει ο Μηλιός²⁴⁰ για τον Althusser, ισχυρίζεται ότι αυτό που αποκαλείται 'ανθρώπινη ουσία' δεν είναι άλλα παρά η συμπύκνωση του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων που διέπουν τις κοινωνικές συνθήκες ύπαρξής του. Είναι με άλλα λόγια το προϊόν μιας ιστορικής εξέλιξης, ενός ορισμένου τρόπου οργάνωσης της παραγωγής στο πλαίσιο καθορισμένων κοινωνικών (εξουσιαστικών) σχέσεων, το εξειδικευμένο υλικό αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων. Η προτεραιότητα της δομής έναντι της κοινωνίας υποχρεώνει τα άτομα να είναι οι φορείς των κοινωνικών και όχι των ατομικών αξιών. «Τα 'υποκείμενα' της ιστορίας είναι δεδομένες ανθρώπινες κοινωνίες.»²⁴¹

²³⁹ Όρος που έχει ήδη χρησιμοποιηθεί από τους Μπαχτίν, Πανόσκι και Χορκχάιμερ, πριν τη χρήση του από τον Bourdieu.

²⁴⁰ Μηλιός Γ. (1997) *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Αθήνα:Ελληνικά Γράμματα

²⁴¹ Althusser L (1978) Για τον Μαρξ, Αθήνα: Γράμματα, σελ. 231

4.3 Μίκρο-κοινωνιολογικές θεωρίες

Σε αντιπαράθεση με τις μακρο-θεωρίες βρίσκονται οι μικρο-θεωρίες της κοινωνιολογίας. Οι θεωρίες αυτές έχουν τις ρίζες τους στη θεωρία της κατανόησης του Weber, επικεντρώνοντας στη μελέτη του νοηματικού υπόβαθρου, των ιδεών κινήτρων της κοινωνικής δράσης των ανθρώπων ως υποκειμένων.

Σύμφωνα με τις μικρο-κοινωνιολογικές θεωρίες, η αλληλεπίδραση των ανθρώπων πραγματοποιείται, μέσα από επικοινωνιακούς κώδικες και σύμβολα, το σημαντικότερο των οποίων είναι η γλώσσα. Η αντίδραση της κοινωνίας, των «γενικευμένων άλλων», επιδρούν στη συμπεριφορά των ατόμων, που αντιδρούν ανάλογα με τα μηνύματα που δέχονται. Έτσι τα άτομα κατασκευάζουν τον εαυτό τους.

Τρεις είναι οι κυριότερες θεωρητικές προσεγγίσεις της μικρο-κοινωνιολογίας: (i) η σχολή των «συμβολικών δι-αντιδράσεων» του Σικάγο, (ii) η φαινομενολογική κοινωνιολογία και (iii) η εθνομεθοδολογία. Τα όρια των τριών τάσεων δεν είναι ευδιάκριτα και τόσο η εθνομεθοδολογία όσο και η φαινομενολογική κοινωνιολογία θεωρούνται παραλλαγές της θεωρίας των «συμβολικών διαντιδράσεων». Οι θεωρίες αυτές επικεντρώνουν στην κοινωνική δράση του υποκειμένου και στις δι-υποκειμενικές αλληλεπιδράσεις.

Η θεωρία της Συμβολικής Δι-αντίδρασης διαμορφώθηκε από τον George Herbert Mead (1863 –1931) και αναπτύχθηκε και ολοκληρώθηκε από τον μαθητή του Herbert Blumer (1900 –1987), στον οποίο οφείλεται και ο όρος «συμβολική δι-αντίδραση», καθώς και η κριτική στις δομικές θεωρίες. Ανάμεσα στους σημαντικούς εκπροσώπους της θεωρίας αυτής είναι και ο Erving Goffman (1922 –1982).

Στη θεωρία της Συμβολικής Δι-αντίδρασης αναδεικνύεται η κοινωνική διάσταση του ατομικού. Η κοινωνία περιγράφεται ως μία διαρκής επικοινωνία και αλληλεπίδραση των ανθρώπων μέσω των συμβόλων και κυρίως μέσω της γλώσσας, που είναι το κατ' εξοχήν σύστημα των συμβόλων. Σύμφωνα με το Mead: «Ο εαυτός δεν είναι τόσο μία ουσία (ύλη) όσο μια πορεία. Αυτή η πορεία/διαδικασία δεν υπάρχει για τον εαυτό της (δεν είναι αυτοσκοπός) αλλά είναι απλά μία φάση ολόκληρου της κοινωνικής οργάνωσης της οποίας το άτομο είναι ένα μέρος.»²⁴²

²⁴² **Mead G.H.** (1934) *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist* (Edited by Charles W. Morris) University of Chicago από την ιστοσελίδα: www.brocku.ca

Ο «εαυτός» για το Mead είναι μια διαδικασία στην οποία εισερχόμαστε σταδιακά, μέσω του κατόπτρου, τόσο απέναντι στα δικά μας μάτια, όσο και όπως φανταζόμαστε ότι εκλαμβάνομαστε από τα μάτια των άλλων ανθρώπων, ιδιαίτερα των «significant others», ώσπου να φτάσουμε στην οπτική του «γενικευμένου άλλου», που ταυτίζεται με την ένταξη στην κοινωνία.

Ο Goffman, θεωρητικός επίσης της Συμβολικής Δι-αντίδρασης θέτει το ζήτημα του «στίγματος» που προκαλεί η κατάταξη σε μία ταυτότητα, ο ετεροπροσδιορισμός δηλαδή. Η ταυτότητα έχει δύο οπτικές, ανάλογα με τη θέση που λαμβάνει ένας άνθρωπος ή μία ομάδα ως υποκείμενο ή ως αντικείμενο. Η συλλογική ταυτότητα έχει δύο θεάσεις, ανάλογα με τη θέση που βρίσκεται αυτός που την κοιτά.

5. Συνιστώσες της ταυτότητας

Ακολουθώντας κατά κύριο λόγο την προσέγγιση του Weber σε σχέση με την έννοια της εθνότητας, του Elias, σε σχέση με το εύρος του περιεχομένου της έννοιας πολιτισμός και του Lévi-Strauss, σε σχέση με την υπερίσχυση της δομής έναντι του ατόμου, πραγματοποιείται – προσανατολισμένη στην έρευνα - η ανασυγκρότηση των βασικών συνιστωσών της πολιτισμικής ταυτότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο ως κύριες συνιστώσες φαίνεται να αποτελούν: η κοινή γλώσσα, η κοινή θρησκεία, η κοινή ιστορία, οι κοινοί τρόποι διαβίωσης και κυρίως η κοινή νοηματική καταληπτότητα.

Τα κριτήρια της κοινής ταυτότητας, αν εξαιρεθεί αυτό του αίματος, η γλώσσα, η θρησκεία και ο κοινός τρόπος ζωής, είναι τα ίδια που αναδεικνύει ο Ηρόδοτος στο VIII βιβλίο του, «Ουρανία», ως απάντηση των Αθηναίων στους Σπαρτιάτες, μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας. *«Επί πλέον υπάρχει το Ελληνικό έθνος, η ταυτότητα του αίματος και τη γλώσσας, των ναών και της θρησκείας, ο κοινός μας τρόπος ζωής»*²⁴³.

5.1 Γλώσσα

Η γλώσσα, ως μέσο έκφρασης και επικοινωνίας, αλλά και ως φορέας της ιστορίας και του πολιτισμού, σχετιζόμενη με τον τρόπο σκέψης, είναι, αν όχι η σημαντικότερη, πάντως μία από τις βασικές συνιστώσες του αισθήματος ταύτισης μεταξύ των μελών μιας ομάδας.

²⁴³ Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, Αθήνα: Κάκτος, βιβλίο 8°, σελ. 185

Ο Freud θεωρεί τη γλώσσα ως ένα από τα σημαντικότερα μέσα στη διαδικασία της ταύτισης των μελών μίας ομάδας μεταξύ τους. *«Η γλώσσα χρωστάει τη σημασία της στην καταλληλότητά της για αμοιβαία κατανόηση μέσα στην αγέλη, σε αυτήν στηρίζεται σε μεγάλο μέρος η ταύτιση των ατόμων μεταξύ τους»*²⁴⁴

Ο Weber τοποθετεί πρώτη στην ιεράρχηση στην ανάπτυξη της αίσθησης της κοινότητας μεταξύ των μελών μιας ομάδας τη γλώσσα. *«Οι κοινότητες μπορούν από την πλευρά τους να γεννήσουν αισθήματα κοινού στοιχείου [...] Αμεσότερα συμβαίνει αυτό όμως σε εκείνη την κοινότητα η οποία είναι φορέας ενός 'αγαθού μαζικής κουλτούρας' και θεμελιώνει ή διευκολύνει την αμοιβαία 'κατανόηση': την κοινότητα της γλώσσας»*²⁴⁵

Η γλώσσα έχει δύο μορφές. Τη γραπτή και την προφορική της μορφή.

Για την προφορική γλώσσα είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη, εξηγεί ο Μοσχονάς²⁴⁶, η αντίληψη ότι είναι άναρχη, ότι δεν υπακούει σε κανόνες. Συναφής είναι και η άποψη ότι τα προφορικά ιδιώματα είναι ευμετάβλητα και ασταθή, κι ας αναγνωρίζουμε σε διαλέκτους που δεν γράφτηκαν ποτέ μια συντηρητικότερη μορφή από αυτήν που επικράτησε στην κοινή γραφομένη, κι ας υπάρχουν προφορικές παραδόσεις εντελώς ανεξάρτητες από τη γραφή.

Η προφορική γλώσσα όμως έχει τα πλεονεκτήματα ότι είναι άμεση, αυθόρμητη και αποκαλυπτική, καθώς εκφράζει τον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου. Μεταφέρεται από γενιά σε γενιά μέσω των διηγήσεων, των παραμυθιών και των τραγουδιών.

Η προφορική γλώσσα που ανήκει σε μία ομάδα, έχει αξία για την ομάδα αυτή, καθώς μεταφέρει την ιστορία της και συχνά, μερικές λέξεις ή εκφράσεις της γλώσσας αυτής, που διατηρούνται στο χρόνο από γενιά σε γενιά, φέρουν αυτόματα την αίσθηση της οικειότητας μεταξύ αυτών που τις χρησιμοποιούν. Όπως εξηγεί ο Elias: *«...τέτοιες λέξεις λένε πολλά στο μυημένο, ενώ δεν σημαίνουν τίποτα για όποιον είναι έξω από αυτές. Δημιουργούνται στη βάση κοινών βιωμάτων. Αναπτύσσονται και μεταβάλλονται μαζί με την όποια ομάδα εκφράζουν, γιατί απεικονίζουν την τωρινή της κατάσταση και την ιστορία της. Οι λέξεις αυτές μαραίνονται και χάνουν την εκφραστικότητά τους όταν βρεθούν σε ανθρώπινο περιβάλλον ξένο προς τα βιώματα, την παράδοση και την κατάσταση της συγκεκριμένης ομάδας»*²⁴⁷.

²⁴⁴ Freud S. (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (επιμ. Θ. Λίποβατς, μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 77

²⁴⁵ Weber M. (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος, σελ. 48

²⁴⁶ Μοσχονάς Σ. (2005) *Η γλώσσα, Γλωσσική τυποποίηση*, περιοδικό *Cogito* 02 (2005), 57-58

²⁴⁷ Elias N. (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη, τόμος Α', σελ. 74

Αντίθετα η γραπτή γλώσσα έχει την ισχύ της σταθερότητας και την σχετική εξασφάλιση της συνέχειας, παρ' όλες τις μεταβολές που υφίσταται με την επιρροή της προφορικής. Σύμφωνα με τον Lévi-Strauss, όπως εξηγεί η Κυριακίδου-Νέστωρος²⁴⁸, η πρωταρχική λειτουργία της γραπτής επικοινωνίας είναι να διευκολύνει την υποδούλωση του ανθρώπου από άνθρωπο, την εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο, καθώς η έρευνα του φαινομένου της εμφάνισης της γραφής αποκαλύπτει ότι είναι δημιούργημα των ιεραρχημένων κοινωνιών και οι αρχικές χρήσεις της εξυπηρετούν την εξουσία.

Στη νεότερη ιστορία η τυποποίηση της γραπτής γλώσσα σχετίζεται με την δημιουργία των εθνικών κρατών. «Στην ιστορία των περισσότερων δυτικών γλωσσών διακρίνεται, συμβατικά έστω, μια αρχική «στιγμή» της τυποποίησης, που σχετίζεται με τη συγκρότηση εθνικών ελίτ και εθνών-κρατών.»²⁴⁹

Όσον αφορά τις διαφοροποιήσεις μίας γλώσσας σε διαλέκτους και ιδιώματα, ο Τριανταφυλλίδης ισχυρίζεται ότι οι λόγοι που ορίζουν τοπογραφικά τη διαμόρφωση των ιδιωμάτων, των τοπικών διαλέκτων, είναι πολλαπλοί: «γεωγραφικοί, σχετικοί με τη διαμόρφωση του εδάφους, που διευκολύνει ή όχι την επικοινωνία (βουνά, θάλασσα, κλπ.), διοικητικοί ή πολιτικοί που αναγκάζουν τους κατοίκους να έρχονται σε επαφή με τα ίδια κέντρα, ή εποικιστικοί (προσφυγικές εγκαταστάσεις, μετακινήσεις, διασπορά, επαφές με ντόπιο πληθυσμό και αλληλοεπίδραση ιδιωμάτων)»²⁵⁰

Οι διάφορες προφορικές διάλεκτοι στην Ελλάδα, αλλά και στον κόσμο, πέρασαν μία τάση εξαφάνισης. Η επιβολή της εκάστοτε εθνικής γλώσσας, με στόχο την εθνική ομοιογένεια, αλλά και η κυριαρχία μίας παγκόσμιας γλώσσας, της αγγλικής, που την περίοδο της παγκοσμιοποίησης και της ανάπτυξης των επικοινωνιακών τεχνολογιών – διαδίκτυο - κατίσχυσε όλων των άλλων γλωσσών, ενίσχυσαν την τάση εξαφάνισης των διαλέκτων.

Πιθανόν ως αντίδραση στο παγκόσμιο ομογενοποιημένο σύστημα, πιθανόν για άλλους άδηλους λόγους, τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί πολλοί επιστημονικοί κλάδοι – διαλεκτολογία, γλωσσογεωγραφία - που έχουν αντικείμενο την καταγραφή και διατήρηση των τοπικών προφορικών διαλέκτων. Η τάση αυτή ενισχύεται και από

²⁴⁸ Κυριακίδου – Νέστωρος Αλ. (1977) Εισαγωγή στο Lévi-Strauss C. (1977) *Η άγρια σκέψη* (εισαγωγή σχόλια. Αλ. Κυριακίδου- Νέστωρος, μτφρ. Ε. Καλούρτζη), Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 32

²⁴⁹ Μοσχονάς Σ. (2005) *Η γλώσσα, Γλωσσική τυποποίηση*, περιοδικό *Cogito* 02 (2005), 57-58

²⁵⁰ Τριανταφυλλίδης Μ. (1981) [1938] *Άπαντα*. 3^{ος} τόμ., *Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών σελ. 66

τους ίδιους τους ομιλούντες, τους φορείς των τοπικών διαλέκτων, που προσπαθούν να τις διατηρήσουν όσο το δυνατόν περισσότερο ενεργές. Οι τάσεις αυτές συνδέονται με την ρευστότητα που επικρατεί ως προς τη συγκρότηση των ταυτοτήτων στην μετα-νεωτερική περίοδο. Ο χρόνος θα δείξει πόσο αυτή η διατήρηση είναι εφικτή.

5.2 Η θρησκευτική πίστη

Η κοινή θρησκευτική πίστη είναι μία επιπλέον συνιστώσα που συνδέει τους ανθρώπους δημιουργώντας ομάδες, αναπτύσσοντας το αίσθημα της κοινότητας.

Η θρησκευτική πίστη συνδέει τους ανθρώπους, όπως λέει ο Φρόυντ στην «Ψυχολογία των μαζών»²⁵¹, καθώς κάτω από την ίδια θρησκεία ή το ίδιο δόγμα, οι άνθρωποι αισθάνονται ότι είναι ίσοι απέναντι στον πατέρα ή τον μεγάλο αδελφό. Είναι μία διττή σχέση. Από τη μία μεριά προς τον οδηγό, τον Χριστό και από την άλλη προς τα άτομα της ομάδας μεταξύ τους. «Στην εκκλησία ισχύει η ίδια ψευδής παράσταση (αυταπάτη) ότι εδώ είναι ένας αρχηγός (ο Χριστός), που αγαπάει όλα τα άτομα της μάζας με την ίδια αγάπη [...] Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο δεσμός του καθενός με τον Χριστό είναι και ο λόγος του δεσμού μεταξύ τους»²⁵².

5.3 Κοινή Ιστορία

Η κοινή ιστορία είναι μία επιπρόσθετη συνιστώσα της συνείδησης της κοινής ταυτότητας.

Η ιστορία αυτή σε ένα βαθμό είναι «κατασκευή», δημιουργημένη και επιβεβλημένη από την κυρίαρχη ιδεολογία, σύμφωνα με τις θεωρίες περί της δημιουργίας των εθνών²⁵³, σε ένα μεγάλο μέρος της όμως είναι αυθεντική, καθώς είναι είτε βιωματική είτε παραδομένη από τις προηγούμενες γενιές.

Στην έννοια της ιστορίας εμπεριέχεται και ο κοινός τόπος δράσης της ομάδας. Ιδιαίτερα για πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες βίωσαν μετανάστευση ή προσφυγιά, η κοινή ιστορία, το κοινό παρελθόν, οι αναμνήσεις των κοινών αντιξοοτήτων, ενισχύει το αίσθημα της κοινής ταυτότητας. Ο Weber λέγει: «Μια τέτοια πίστη μπορεί να υπάρξει ακόμη και με μεγάλες παρεκκλίσεις σε και σε νεανικές αναμνήσεις δρα ως πηγή του 'νόστου' στους μετανάστες αυτό το πεδίο, και να αναπτύξει μια δύναμη κοινοτικής διαμόρφωσης, όταν στηρίζεται στην ανάμνηση μιας πραγματικής μετανάστευσης: σε εποικισμό ή μετανάστευση

²⁵¹ Όπως έχει παρουσιασθεί στο Κεφάλαιο I, ενότητα 2

²⁵² Freud S. (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (επιμ. Θ. Λίποβατς, μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 42

²⁵³ Βλέπε κεφ. I /3/3.1

μεμονωμένων ατόμων. Διότι η επίδραση της προσαρμογής στη συνήθεια, ακόμα και τότε όταν έχουν πλέον προσαρμοστεί σε τέτοιο βαθμός το νέο περιβάλλον, ώστε ακόμη και μία επιστροφή στην πατρίδα θα τους ήταν αβάσταχτη.»²⁵⁴

5.4 Τρόποι διαβίωσης

Ο κοινός τρόπος διαβίωσης είναι μία ακόμα από τις συνιστώσες της κοινής συλλογικής ταυτότητας. Ο κοινός τρόπος αφορά στη δομή και την ιεραρχία της οικογένειας, στον τρόπο που γίνεται ο γάμος, στους ρόλους των φύλων, αλλά και στον τρόπο διατροφής και ενδυμασίας, στον τρόπο ψυχαγωγίας, στην αισθητική, τα ήθη/οι συνήθειες και τα έθιμα της κοινωνικής ομάδας, συνολικά σε όλα αυτά που συμπεριλαμβάνει ο Elias στην έννοια του πολιτισμού: «Μπορεί να αναφέρεται στον τρόπο διαβίωσης των ανθρώπων ή στη συμβίωση του άνδρα και της γυναίκας, στη μορφή της επιβολής δικαστικών ποινών ή στην παρασκευή της τροφής...»²⁵⁵

5.5 Νοηματική «καταληπτότητα»

Ο Weber, θεωρητικός της κατανούσας κοινωνιολογίας, δίνει εξέχουσα σημασία στην έννοια του «νόηματος». Θεωρεί ως «στοιχειωδέστερη» προϋπόθεση για την ανάπτυξη της σχέσης που συνδέει τα μέλη της κοινότητας, την νοηματική καταληπτότητα. «Η νοηματική 'καταληπτότητα' της πράξης των άλλων είναι η στοιχειωδέστερη προϋπόθεση της κοινοτικοποίησης.»²⁵⁶

Η προϋπόθεση που καθιστά κατανοητό το νόημα της πράξης των άλλων, είναι ο «άλλος» να είναι ταυτόχρονα και «εγώ». Η ταύτιση του εγώ και του άλλου, που τρέπεται σε «εμείς». Είναι η έννοια του καθρέφτη. Όταν ο «άλλος» είναι ο καθρέφτης του «εγώ», τότε καθίσταται κατανοητός.

Για τη νοηματική καταληπτότητα δεν απαιτείται ως προϋπόθεση η κοινή γλώσσα. Η γλώσσα διευκολύνει τη νοηματική καταληπτότητα. Αφορά τη κοινή βάση του συστήματος αξιών. Τα υποκειμενικά εκείνα χαρακτηριστικά του εαυτού που γίνονται αντικειμενικά και η διαδικασία αυτή οφείλεται στην αλληλεπίδραση στα μηνύματα που δέχεται το ένα άτομο από το άλλο. Περιλαμβάνει, και όχι μόνο, αυτό που ο Mead λέει συνομιλία με χειρονομίες. «Το μυαλό (νους-διάνοια) εμφανίζεται μέσα στην κοινωνική διαδικασία της επικοινωνίας και δεν γίνεται κατανοητό ανεξάρτητα από αυτή την

²⁵⁴ Weber M. (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος, σελ. 45

²⁵⁵ Elias N. (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη, τόμος Α', σελ.71

²⁵⁶ Weber M. ο.π., σελ. 50

διαδικασία. Η επικοινωνιακή διαδικασία περιλαμβάνει δύο φάσεις: 1. την 'συνομιλία με χειρονομίες' και 2. την γλώσσα ή την 'συνομιλία με σημαίνουσες χειρονομίες'. Και οι δύο φάσεις προϋποθέτουν ένα κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δύο ή περισσότερα άτομα είναι σε ανάδραση το ένα με το άλλο [...] Στη συνομιλία με χειρονομίες, η επικοινωνία πραγματοποιείται χωρίς μία γνώση (επίγνωση) του ατόμου της ανταπόκρισης που η χειρονομία του προκαλεί στους άλλους. Και καθώς το άτομο είναι ανήξερο για τις αντιδράσεις των άλλων στην χειρονομία του, είναι αδύνατο να ανταποκριθεί στις δικές του χειρονομίες από την θέση των άλλων. Το άτομο συμμετέχοντας στην συνομιλία με χειρονομίες επικοινωνεί, αλλά δεν γνωρίζει ότι επικοινωνεί. Η συνομιλία με χειρονομίες είναι ασυνείδητη επικοινωνία.»²⁵⁷

Η νοηματική καταληπτότητα είναι έντονη στις κλειστές κοινωνίες. Η αντίδραση του «άλλου» στο ερέθισμα του «εγώ» είναι εκ των προτέρων γνωστή και προκαθορισμένη. Διότι ο τρόπος σκέψης, που συνεπάγεται και τον τρόπο δράσης, είναι κοινός και οφείλεται στο κοινό αξιακό σύστημα που έχει συν- διαμορφωθεί με την πάροδο του χρόνου σε μία κλειστή κοινωνία.

Όταν εκλείπει η νοηματική καταληπτότητα μεταξύ των μελών μιας ομάδας, η γλώσσα δεν μπορεί να την υποκαταστήσει. Καθώς τα λεγόμενα του «άλλου» προκαλούν διαφορετικό ερέθισμα και κατά συνέπεια διαφορετική αντίδραση του «εγώ».

Όσο η επικοινωνία με άλλες ομάδες αναπτύσσεται, τόσο μειώνεται η νοηματική καταληπτότητα, καθώς αφομοιώνει στοιχεία του «άλλου». Τότε, σύμφωνα με τον Weber²⁵⁸ το παρεκκλίνον 'ήθος' δεν γίνεται αντιληπτό ως προς το υποκειμενικό του 'νόημα', διότι λείπει για κάτι τέτοιο το κλειδί (της ερμηνείας).

²⁵⁷ Mead G.H. (1934) *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist* (Edited by Charles W. Morris) University of Chicago, από την ιστοσελίδα: www.brocku.ca

²⁵⁸ Weber M. (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος, σελ. 42

Μέρος Δεύτερο: Η έρευνα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

*Ο ήρωας του Ντοστογιέφσκι προσπαθεί πάντα να σπάσει το πλαίσιο των λόγων των **τρίτων** γι' αυτόν, των λόγων που τον παγιώνουν και, κατά κάποιο τρόπο, τον νεκρώνουν. Η μάχη αυτή μετατρέπεται κάποτε στον πιο σημαντικό και τραγικό σκοπό της ζωής του. [...] Η αλήθεια για τον άνθρωπο ειπωμένη από τρίτους, χωρίς να απευθύνεται στον ίδιο διαλογικά, με άλλα λόγια η **ερήμην** αλήθεια, γίνεται ταπεινωτικό και θανατηφόρο **ψέμα** όταν αγγίζει τα “ιερά και τα όσια”, δηλαδή τον “άνθρωπο μέσα στον άνθρωπο”*

*Μιχαήλ Μιχαϊλοβιτς Βαχτίν*²⁵⁹

Μεθοδολογική προσέγγιση

Η προβληματική ως προς τη μέθοδο αφορούσε σε πρώτο επίπεδο την επιλογή μεταξύ ποιοτικής και ποσοτικής μεθόδου συλλογής των στοιχείων. Λαμβάνοντας υπ' όψη τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της έρευνας, ιδιαίτερα καθώς η προσέγγιση αφορά σύνθετα κοινωνικά θέματα, όπως αυτά της ένταξης των προσφύγων και της ταυτότητάς τους, απορρίφθηκε η προοπτική της ποσοτικής μεθόδου ως ανεπαρκούς για τη βαθύτερη ερμηνεία κοινωνικών φαινομένων και ιδιαίτερα διαδικασιών μέσα από τις οποίες διαμορφώνονται οι ατομικές και συλλογικές ταυτότητες. Κατ' αυτόν τον τρόπο αποφεύχθηκε ο κίνδυνος οι πληροφορίες που θα συλλέγονταν να ήταν γενικές και επιφανειακές και χωρίς να προσεγγίζουν ερμηνευτικά τους ίδιους τους πρόσφυγες.

Η πλέον κατάλληλη μέθοδος κρίθηκε ότι είναι η ποιοτική. Οι ποιοτικές μέθοδοι έχουν αναδειχθεί σταδιακά τα τελευταία χρόνια ιδιαίτερα σημαντικές για την διερεύνηση κοινωνικών φαινομένων ως περισσότερο ερμηνευτικές, καθώς τοποθετούν τον ερευνητή μέσα στο φυσικό χώρο των ερευνώμενων, «υποχρεώνοντας τον να κατανοήσει και να λειτουργήσει μέσα από τις δικές τους εννοιολογικές κατηγορίες»²⁶⁰. Επίσης προβάλλονται πληροφορίες της μεμονωμένης περίπτωσης του κάθε ανθρώπου, παρέχοντας τη δυνατότητα διασταυρωμένων συγκρίσεων και αναλύσεων. Οι ποιοτικές μέθοδοι έχουν ως θεωρητικό υπόβαθρο την Κατανοούσα Κοινωνιολογία του Weber

²⁵⁹ Bakhtin M. (2000) *Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 94, 95, (οι υπογραμμίσεις του συγγραφέα)

²⁶⁰ Onwuegbuzie A.J. & Leech N.L. (2004), άρθρο στο περιοδικό *Qualitative Report* με τίτλο “Enhancing the interpretation of ‘significant’ findings”

Η επιλογή της βιογραφικής προσέγγισης, ως μεθόδου συλλογής του ερευνητικού υλικού, αποφασίσθηκε με το σκεπτικό ότι είναι η πλέον κατάλληλη να καλύψει τομείς όπως οι εμπειρίες, οι αντιλήψεις, οι στάσεις, οι συνήθειες και οι συμπεριφορές των βιογραφούμενων απέναντι στο βίωμα της προσφυγιάς και στην ιδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα.

Η βιογραφική προσέγγιση είναι μία μέθοδος που στηρίζεται στη συγκέντρωση αφηγήσεων της ζωής ατόμων ή ομάδας ατόμων. Η βιογραφική μέθοδος αποτελεί ένα βασικό κοινωνιολογικό εργαλείο κατανόησης και ερμηνείας υποκειμενικών νοημάτων, συλλογικών ερμηνευτικών σχημάτων και των πολλαπλών εγγραφών του κοινωνικού στο ατομικό. Η βιογραφική έρευνα επικεντρώνεται κυρίως στον τρόπο με τον οποίο ευρύτερες διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού διαμεσολαβούν τις ατομικές περιπτώσεις και εγγράφονται σε υποκείμενα, επηρεάζοντας τον τρόπο δράσης και σκέψης τους. Οι προφορικές ιστορίες ζωής-ιδωμένες κυρίως ως λόγος των «μικρών ηρώων» της καθημερινότητας-συγκροτούν ένα προνομιακό χώρο μελέτης του παρελθόντος και του παρόντος και ένα δείκτη κατανόησης διαδικασιών ιστορικής αλλαγής και συγκρούσεων. Η μέθοδος αυτή ενδιαφέρεται για την αξιοποίηση της ανθρώπινης εμπειρίας, έτσι όπως αυτή έχει αποκτηθεί από τα ίδια τα άτομα στις διάφορες φάσεις της ζωής τους. Είναι μία διεπιστημονική προσέγγιση για να γίνει κατανοητή όχι μόνο η ζωή του ατόμου, όπως το ίδιο την βίωσε στη χρονική του διαδρομή, αλλά και πώς η ζωή του αλληλεπιδρά στον κοινωνικό του περίγυρο.

Συνοπτικά τα χαρακτηριστικά της μεθόδου είναι²⁶¹:

- Η κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων και φαινομένων μέσα από τη διερεύνηση της ατομικής ζωής. Τα γεγονότα και οι σχέσεις που μορφοποιούν την ανθρώπινη δράση με τη μέθοδο αυτή από το ατομικό πλαίσιο μεταφέρονται στο κοινωνικό, μέσα στο οποίο δρα και κινείται το άτομο.
- Η διαχρονική θεώρηση της ατομικής και κοινωνικής ζωής, γιατί το παρόν συναρτάται με το παρελθόν μέσα από μια εξελικτική και αυθεντική πορεία. Η διαδικασία επομένως είναι καθοριστική στην ανάλυση του κοινωνικού φαινομένου.

²⁶¹ **Μ. Θανοπούλου– Μ. Πετρονότη**, Βιογραφική Προσέγγιση: Μια άλλη Πρόταση για την Κοινωνιολογική Θεώρηση της Ανθρώπινης Εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 64(1987)

- Η έμφαση στην υποκειμενική πρόσληψη των κοινωνικών φαινομένων, γιατί το άτομο είναι καταλληλότερο να εκθέσει και να εξηγήσει τους τρόπους που συγκεκριμένα γεγονότα και κοινωνικές συνθήκες διαμόρφωσαν τη συγκεκριμένη για το ίδιο κοινωνική πραγματικότητα.

Το βιογραφικό υλικό, ως πηγή μελέτης ενός φαινομένου, όπως αναφέρει η Κ. Κασσιμάτη, έχει πολλά πλεονεκτήματα²⁶², όπως:

- Οι πληροφορίες που δίνονται μέσα από μια βιογραφία εντάσσονται σε μια ολότητα, σε ένα σύνολο βιωμάτων, καταστάσεων, αξιολογήσεων κλπ., που αποτελούν μια ιστορία ζωής. Έτσι οι συγκεκριμένες επιζητούμενες πληροφορίες δεν εμφανίζονται ασύνδετες και απομονωμένες, αλλά εντάσσονται μέσα στο γενικότερο υποκειμενικό και αντικειμενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε το άτομο που την δίνει.
- Η αφήγηση της ζωής επιτρέπει στον ερευνητή να παρακολουθήσει την πορεία ατόμων, ομάδων μέσα στο χρόνο και να μελετήσει έτσι τη σημερινή πραγματικότητα σε αλληλεξάρτηση με τους παράγοντες που επέδρασαν στην πορεία διαχρονικά και ειδικότερα με τις στρατηγικές και τις τακτικές που τα άτομα υιοθέτησαν, ακολούθησα ή διάλεξαν μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες.
- Η αφήγηση της ζωής εμπεριέχει, εκτός από πληροφορίες γύρω από το αντικείμενο που είναι προς μελέτη, αι τις έννοιες, τη λογική την ίδια με την οποία ο ερωτώμενος χτίζει την αφήγηση αυτής της ζωής. Έτσι, το υπό μελέτη αντικείμενο σκιαγραφείτε με τις απόψεις και την οπτική γωνία των αμέσων ενδιαφερομένων προσώπων, γεγονός που επιτρέπει τη διερεύνηση του προβληματισμού του ερευνητή.
- Ενώ ως κέντρο ενδιαφέροντος της βιογραφικής προσέγγισης φέρεται το άτομο, στην πραγματικότητα η βιογραφική προσέγγιση μας επιτρέπει τη σύνδεση του ατομικού με το κοινωνικό. Και αυτό γιατί το άτομο, και κατ' επέκταση η βιογραφία του, δεν μπορούν να νοηθούν έξω από το κοινωνικό περιβάλλον. Επομένως, οι αφηγήσεις ζωής, πέρα από τις υποκειμενικές

²⁶² **Κασσιμάτη Κ.** (2001) *Δομές και Ροές, Το Φαινόμενο της Κοινωνικής και Επαγγελματικής Κινητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 356

πληροφορίες που εμπεριέχουν, στην πραγματικότητα περιγράφουν και σχέσεις διαπροσωπικές, σχέσεις κοινωνικών ομάδων μεταξύ τους, όπως και πρακτικές που προκύπτουν από τις σχέσεις αυτές.

Ο συνθετικός χαρακτήρας της μεθόδου της βιογραφικής προσέγγισης επιτρέπει τη σύνδεση πολλαπλών επιπέδων: του ατομικού και του κοινωνικού, του παρελθόντος και του παρόντος, καθώς και των ποικίλων διαστάσεων που συνιστούν την υποκειμενική αλήθεια. Με την μελέτη των αφηγήσεων ζωής δίνεται η δυνατότητα να γίνει κατανοητό το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων που συνδέουν το άτομο με τον κοινωνικό του περίγυρο, καθώς και τις διαδικασίες μέσω των οποίων διαφοροποιούνται οι σχέσεις αυτές μέσα στον χρόνο.

Ένα επί πλέον πλεονέκτημα της βιογραφικής μεθόδου είναι ότι μπορεί να εφαρμοσθεί από έναν ερευνητή. Όπως αναφέρει η Κ. Κασιμάτη: *«Το γεγονός, άλλωστε, ότι χρειάζεται ένας μικρός αριθμός βιογραφιών μέχρι να φτάσει ο ερευνητής στο σημείο «κορεσμού» (saturation) πέραν του οποίου οι συνεντεύξεις δεν προσφέρουν νέα στοιχεία στη διερεύνηση του θέματος, καθιστούν τη μέθοδο εύχρηστη με δυνατότητες γενίκευσης των συμπερασμάτων στο σύνολο του πληθυσμού στον οποίον αναφέρεται η έρευνα.»*²⁶³

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για τη συγκέντρωση των στοιχείων, η βιογραφική προσέγγιση, δύναται να θεωρηθεί ως μικτή, καθώς τα όρια μεταξύ των ποιοτικών μεθόδων είναι ασαφή. Κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε και χρησιμοποιήθηκε ένας «οδηγός της βιογραφίας», που περιείχε τους γενικούς, προς εξέταση, θεματικούς άξονες. Παράλληλα, όπου οι συνθήκες το ευνοούσαν, χρησιμοποιήθηκε η παρατήρηση και το γραπτό και οπτικό ερευνητικό υλικό.

Μέσα από τις βιογραφίες των υποκειμένων της έρευνας αναζητήθηκαν οι παράγοντες που στηρίζουν ή απορρίπτουν τις υποθέσεις της έρευνας.

Από τα στοιχεία που συλλέχθηκαν, μέσα από τις βιογραφίες των Ποντίων προσφύγων, αναζητήθηκαν οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν με τις ευρύτερες δομές της κοινωνίας στην περιοχή της έρευνας, καθώς και ο ιδιαίτερος ρόλος και η βαρύτητά που οι σχέσεις αυτές διαδραμάτισαν στην επιλογή της στάσης ζωής τους και στη διατήρηση και μεταφορά στις επόμενες γενιές της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητάς τους.

²⁶³ **Κασιμάτη Κ.** (2001) *Δομές και Ροές, Το Φαινόμενο της Κοινωνικής και Επαγγελματικής Κινητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 358

Μέσα από την συγκεκριμένη έρευνα επιδιώχθηκε να αναδειχθούν ενδείξεις και τάσεις. Δεν υπάρχει δυνατότητα γενίκευσης των συμπερασμάτων και αναγωγής των στοιχείων του «δείγματος» στο σύνολο του πληθυσμού, λόγω του περιορισμένου αριθμού παρατηρήσεων και της μεθόδου αυτής καθεαυτής.

Πεδίο της έρευνας

2.1 Γενικά περί του πεδίου της έρευνας

Η κατανόηση της έννοιας του πεδίου ήταν ένα από τα βασικά βήματα στη διαδικασία της έρευνας. Η έννοια πεδίο προέρχεται από τη φυσική, καθώς όπως λέει ο Elias ²⁶⁴ η χρήση εικόνων από το πεδίο της φύσης ή της τεχνικής είναι αναπόφευκτη, εφ' όσον η γλώσσα μας δεν έχει αναπτύξει ένα ειδικό, σαφές και ξεχωριστό λεξιλόγιο για τις ιστορικές-κοινωνικές διαδικασίες.

Η Λυδάκη²⁶⁵ επίσης δίνει έμφαση στην ομοιότητα της έννοιας του πεδίου της έρευνας με την έννοια «πεδίο» της φυσικής, λέγοντας ότι η έννοια πεδίο προέρχεται από τη φυσική, όπου δηλώνει τον χώρο εντός του οποίου δυνάμεις επενεργούν πάνω στα σώματα, και στη συνέχεια χρησιμοποιείται και από τις κοινωνικές επιστήμες για να ορίσει το κοινωνικό πεδίο εντός του οποίου, κατά παρόμοιο τρόπο, λειτουργούν οι δυνάμεις της αλληλεπίδρασης.

Οι δυνάμεις που επενεργούν στο πεδίο είναι διαρκώς παρούσες, ενώ ο παρατηρητής άλλοτε έχει συνείδηση της ύπαρξής τους, τις βλέπει εκεί μπροστά του χειροπιαστά, άλλοτε τις αντιλαμβάνεται εκ των υστέρων, αφού έχει λήξει η έρευνα κατά τη διάρκεια ανάλυσης των στοιχείων. Υπάρχει βέβαια και ο κίνδυνος να τις αντιληφθεί πολύ αργότερα ή και καθόλου.

Πέρα από την αποσαφήνιση και κατανόηση της έννοιας του πεδίου, κάθε φορά στην πράξη, καθ' όλα τα στάδια της έρευνας, από τις αρχικές αναγνωριστικές επισκέψεις στους πιθανούς τόπους της έρευνας μέχρι τη λήξη της και μετά, κατά την διάρκεια των απομαγνητοφωνήσεων των βιογραφιών και της επεξεργασίας των στοιχείων, η έννοια του πεδίου αναδύεται με ένα τρόπο επιτακτικό, δηλώνοντας την παρουσία του, και πώς αλλιώς, αφού το συγκεκριμένο πεδίο είναι το έδαφος πάνω στο οποίο διενεργείται η μελέτη.

²⁶⁴ Elias N. (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη, τόμος Β', σελ.42

²⁶⁵ Λυδάκη Αν. (2001) *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα: Καστανιώτης, σελ.154

Είναι λοιπόν το πεδίο με τις δυνάμεις του από την μια μεριά και από την άλλη είναι ο παρατηρητής, που προέρχεται από ένα άλλο πεδίο, που πάνω του έχουν επενεργήσει και επενεργούν δυνάμεις, κάποιες κοινές και κάποιες διαφορετικής κατεύθυνσης και φοράς, από αυτές του υπό παρατήρηση πεδίου. Όπως ισχυρίζεται ο Lévi-Strauss: «Γιατί από την ώρα που γεννιόμαστε το περιβάλλον έκανε να διεισδύσει μέσα μας με χίλιους τρόπους, συνειδητούς ή ασυνειδητούς, ένα περίπλοκο σύστημα αναφοράς αποτελούμενο από αξιολογικές κρίσεις, κίνητρα, επίκεντρα ενδιαφέροντος και επίσης από την επεξεργασμένη άποψη που μας επιβάλλει η εκπαίδευση για το ιστορικό γίνεσθαι του πολιτισμού μας.»²⁶⁶

Καθώς η εμπλοκή του παρατηρητή στη διαδικασία της παρατήρησης επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό το γνωστικό αποτέλεσμα, το ζητούμενο είναι πώς ο παρατηρητής μπορεί να τοποθετηθεί στο «ιδανικό σημείο», στη συνισταμένη όλων αυτών των δυνάμεων των δύο διαφορετικών συστημάτων. Ο τρόπος για να προσεγγισθεί το ιδανικό σημείο, πέρα από «τη γνώση, το πλήθος και τη ποικιλία των δικών μας ενδιαφερόντων στον χώρο αυτό»²⁶⁷, καταλήγει να είναι η ειλικρίνεια. Ειλικρίνεια προς δύο κατευθύνσεις: απέναντι στον «άλλο», στο υπό μελέτη υποκείμενο, και η ειλικρίνεια απέναντι στον εαυτό.

2.2 Η πορεία επιλογής του πεδίου

Η αρχική προβληματική σχετικά με την επιλογή του πεδίου της έρευνας ήταν προσανατολισμένη προς δύο τόπους, έναν αστικό και έναν αγροτικό. Συγκεκριμένα ενός προσφυγικού συνοικισμού της Αθήνας και ενός προσφυγικού χωριού της επαρχίας. Η επιλογή δύο διαφορετικών τόπων και δύο διαφορετικών ομάδων πληθυσμού, αστικής και αγροτικής εγκατάστασης, θεωρήθηκε ότι θα εξασφάλιζε ένα διαφοροποιημένο «δείγμα» που θα αντανakλούσε διαφοροποιημένες εμπειρίες, αντιλήψεις και στάσεις πάνω στο αντικείμενο της μελέτης.

Αστικός τόπος

Η Αθήνα δέχθηκε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή περίπου το μισό (48%) του αστικού προσφυγικού πληθυσμού.²⁶⁸ Ήταν πρόσφυγες από διάφορα μέρη, από τα παράλια της Μικράς Ασίας, τη Θράκη, τα ενδότερα μέρη της Μικράς Ασίας και τον

²⁶⁶ Lévi-Strauss C. (1991) *Φυλή και ιστορία* (μτφρ. Ε. Παπάζογλου), Αθήνα: Γνώση, σελ. 39

²⁶⁷ ο.π. σελ.38

²⁶⁸ **Καραμούζη Α.** (1997) «Καταγραφή και Χαρτογράφηση των Προσφυγικών Οικισμών στον Ελληνικό Χώρο από το 1821 ως Σήμερα», στο συλλογικό τόμο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σελ. 25

Πόντο. Οι πρόσφυγες στις πόλεις εγκαταστάθηκαν σε οικισμούς ανεξάρτητα από τον τόπο προέλευσής τους, εντούτοις δημιουργήθηκαν εστίες από πρόσφυγες κοινής καταγωγής.

Στη Καλλιθέα εγκαταστάθηκαν Πόντιοι πρόσφυγες σε τρεις συνοικισμούς: Σκοπευτήριο, Παλαιά Σφαγεία και Τζιτζιφιές.

Λαμβάνοντας υπ' όψη δύο κριτήρια, πρώτο της μεγάλης συγκέντρωσης σχετικού πληθυσμού και δεύτερο τη δυνατότητα πρόσβασης στην περιοχή, επιλέχθηκε η πόλη της Καλλιθέας και συγκεκριμένα ο συνοικισμός των «Παλαιών Σφαγείων»²⁶⁹.

Στον συνοικισμό αυτό υπάρχει μία προσφυγική πολυκατοικία, που χτίστηκε περί το 1930 και έχει 42 διαμερίσματα. Είναι μία τριώροφη πολυκατοικία με επτά εισόδους, που σε κάθε είσοδο αντιστοιχούν έξι δυάρια διαμερίσματα (7 εισοδοί X 6 διαμερίσματα).

Κατά την αναγνωριστική επιτόπια επίσκεψη στην περιοχή αποκαλύφθηκε ότι από τις 42 οικογένειες προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί εκεί, σήμερα είχε απομείνει μόνο μία οικογένεια δεύτερης γενιάς προσφύγων.

Το εύρημα ήταν απογοητευτικό ως προς την επιλογή του πεδίου της έρευνας. Η αναζήτηση της πορείας οικογενειών αυτού του τόπου εγκατάστασης ξεπερνούσε τις περιορισμένες δυνατότητες μίας μοναδικής ερευνήτριας. Η δεύτερη και τρίτη γενιά προσφύγων, που οι πρόγονοί της είχαν εγκατασταθεί στο συγκεκριμένο συνοικισμό, έχει εγκαταλείψει σύσσωμη τον τόπο εγκατάστασης των προγόνων της.

Το συμπέρασμα είναι ότι στην Αθήνα οι πρόσφυγες μετά την α' γενιά δεν είναι πλέον συγκεντρωμένοι, καθώς είχαν τη δυνατότητα να διασπαρούν στον ευρύτερο χώρο του λεκανοπεδίου.

Αγροτικός τόπος

Ως προς τον αγροτικό τόπο, η επιλογή προσανατολίσθηκε αρχικά με κριτήριο την μεγαλύτερη δυνατή συγκέντρωση σχετικού πληθυσμού. Οι σχετικές έρευνες, προσανατόλισαν την επιλογή προς τη Μακεδονία, η οποία δέχθηκε το μεγαλύτερο

²⁶⁹ «Παλαιά Σφαγεία» είναι συνοικισμός προσφύγων στην Καλλιθέα. Τα κτίρια, στα οποία αρχικά εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, ήταν πράγματι σφαγεία, που εγκαταλείφθηκαν και άλλαξε η χρήση τους, ώστε να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες στέγασης των προσφύγων. Οι παλιοί πρόσφυγες αναφέρουν στις αφηγήσεις τους τα τσιγκέλια (για το κρέμασμα των ζώων) που ήταν ενσωματωμένα στην τοιχοποιία.

ρεύμα Ποντίων προσφύγων. Από τη Μακεδονία επιλέχθηκε ο νομός Κοζάνης, ως ο νομός με την μικρότερη δυνατότητα πρόσβασης μέχρι πρόσφατα (πριν τη διάνοιξη της Εγνατίας οδού) άρα και μικρότερων εξωτερικών επιρροών και αλλοιώσεων της ποντιακής ταυτότητας.

Για την επιλογή ενός συγκεκριμένου τόπου στον αγροτικό χώρο πραγματοποιήθηκαν δύο προκαταρκτικές – αναγνωριστικές επισκέψεις στην περιοχή της Κοζάνης. Κατά τις επισκέψεις αυτές προέκυψαν δύο επί πλέον μεταβλητές, που δεν είχε ληφθεί υπ' όψη τον αρχικό σχεδιασμό της έρευνας, των οποίων η βαρύτητα κρίθηκε σημαντική και επιβεβαίωσε την επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής.

Η πρώτη μεταβλητή αφορά στη διαφοροποίηση της σύνθεσης των πληθυσμών των χωριών, στα οποία διέμεναν Πόντιοι πρόσφυγες. Οι Πόντιοι πρόσφυγες διαμένουν σε τριών διαφορετικών τύπων χωριά: αμιγή ποντιακά, μικτά προσφυγικά (Πόντιοι, μικρασιάτες, θρακιώτες κλπ) και μικτά χωριά (πρόσφυγες και γηγενείς).

Η δεύτερη μεταβλητή αφορούσε στον επιμέρους τόπο προέλευσης των Ποντίων προσφύγων, από την ευρύτερη περιοχή του Πόντου. Σύμφωνα με αυτή τη μεταβλητή η έννοια του Πόντου και κατά συνέπεια και του Πόντιου πρόσφυγα, έπαιρνε μια νέα διάσταση, η οποία εμπεριείχε ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις. Μια αδρή ταξινόμηση σύμφωνα με αυτές τις διαφοροποιήσεις, η οποία εμπεριέχει στοιχεία επιφύλαξης, θα μπορούσε να επιχειρηθεί μεταξύ Ανατολικού Πόντου – Δυτικού Πόντου και Καυκάσου²⁷⁰. Η μεταβλητή αυτή δεν ήταν ανεξάρτητη, αλλά συσχετιζόταν με μια επί μέρους μεταβλητή, που αφορούσε τα κριτήρια επιλογής του τόπου εγκατάστασης και τα δεδομένα που είχαν διαμορφωθεί από αυτή την επιλογή.

Η εγκατάσταση των πρώτων Ποντίων προσφύγων πραγματοποιήθηκε με κριτήριο τον επί μέρους τόπο προέλευσης, που σημαίνει ότι Πόντιοι πρόσφυγες από συγκεκριμένη περιοχή, ακόμα και πολύ μικρής εμβέλειας, όπως ένα μικρό χωριό του Πόντου, εγκαταστάθηκαν σε συγκεκριμένο χωριό του Νομού Κοζάνης. Αυτό περιόριζε τις προθέσεις της έρευνας. Η επιλογή ενός συγκεκριμένου χωριού σήμαινε ταυτόχρονα και τον περιορισμό στην έρευνα ενός υποσυνόλου του ποντιακού πληθυσμού και μάλιστα ενός υποσυνόλου πολύ μικρού μεγέθους.

²⁷⁰ Κεφάλαιο II, ενότητα 4

Πράγματι η Ποντοκώμη, ένα χωριό που κατά την πρώτη διερευνητική επίσκεψη, λόγω της βαρύτητας του ονόματος του - η κώμη του Πόντου- και της ευνοϊκής, ακόμα και με την συμβολική έννοια, γεωγραφικής του θέσης²⁷¹ προσείλκυσε το ενδιαφέρον, ως πιθανός τόπος της έρευνας, κατά την δεύτερη διερευνητική επίσκεψη προέκυψε ότι κατοικείται κυρίως από Πόντιους πρόσφυγες της περιοχής του Καυκάσου, συγκεκριμένα της περιοχής του Καρς.

Η Ακρινή επίσης, ένα χωριό που η σχετικά απομακρυσμένη και απομονωμένη θέση του προϋπέθετε προς μικρότερες εξωτερικές επιρροές, συνεπώς μικρότερη αλλοίωση, κατοικείται, κατά το μεγαλύτερο μέρος, από Πόντιους πρόσφυγες από το Ατάπαζαρ.

Οι δύο αυτές μεταβλητές, η πρώτη της διαφοροποίησης των χωριών σε αμιγή ποντιακά, αμιγή προσφυγικά και μικτά, και η δεύτερη της ομοιογενούς προέλευσης των προσφύγων ανά χωριό, επηρέασαν καθοριστικά την επιλογή του τόπου της έρευνας.

2.3 Τελική επιλογή του πεδίου της έρευνας

Ως κριτήρια οριστικής επιλογής του πεδίου της έρευνας τέθηκαν:

1. Μικρότερη δυνατή αλλοίωση
2. Μεγάλη συγκέντρωση
3. Ομοιογένεια κοινωνικών χαρακτηριστικών
4. Διάρκεια μέσα στο χρόνο

Το πρώτο κριτήριο της μικρότερης δυνατής αλλοίωσης ικανοποιήθηκε με την επιλογή του αγροτικού έναντι του αστικού τόπου.

Το δεύτερο κριτήριο της μεγάλης συγκέντρωσης ικανοποιήθηκε με την επιλογή της Μακεδονίας, καθώς οι σχετικές έρευνες δείχνουν, ότι είναι ο τόπος που δέχθηκε το μεγαλύτερο ρεύμα Ποντίων προσφύγων και ιδιαίτερα της αγροτικής προέλευσης.

Το τρίτο κριτήριο, της ομοιογένειας των κοινωνικών χαρακτηριστικών, ικανοποιήθηκε με την επιλογή του Νομού Κοζάνης. Ο νομός Κοζάνης, ως ο νομός με την μικρότερη δυνατότητα πρόσβασης μέχρι πρόσφατα (πριν τη διάνοιξη της

²⁷¹ Η Ποντοκώμη βρίσκεται στο «παλιό δεκατέσσερα», που σημαίνει στη μέση της διαδρομής της παλιάς εθνικής οδού που ενώνει τις δύο μεγάλες πόλεις του Νομού, την Κοζάνη και την Πτολεμαΐδα, σε απόσταση 14^{ον} χιλ. από την κάθε μία.

Εγνατίας οδού) άρα και μικρότερων εξωτερικών επιρροών και αλλοιώσεων της ποντιακής ταυτότητας.

Το τέταρτο και τελευταίο κριτήριο, της διάρκειας μέσα στο χρόνο, ικανοποιήθηκε από την επιλογή πέντε χωριών του νομού. Τα χωριά της περιοχής αυτής που γειτνιάζουν με τις εγκαταστάσεις των ατμο-ηλεκτρικών σταθμών της ΔΕΗ και της βιομηχανίας Λιπασμάτων²⁷², στα οποία η εξασφάλιση σταθερής απασχόλησης πρόσφερε στους κατοίκους την δυνατότητα μόνιμης εγκατάστασης και παραμονής.²⁷³

Μετά το πέρας της διαδρομής αναζήτησης του πεδίου της έρευνας, κρίθηκε ως ικανοποιητικότερη επιλογή ευρύτερη περιοχή του Νομού Κοζάνης.

Η περιοχή αυτή κάλυπτε τα κριτήρια - μεγάλη συγκέντρωση, ομοιογένεια κοινωνικών χαρακτηριστικών, μικρή αλλοίωση, διάρκεια μέσα στον χρόνο - και ταυτόχρονα δεν περιόριζαν την έρευνα σε μία υπο-ομάδα του ποντιακού πληθυσμού.

Η έρευνα διενεργήθηκε σε πέντε χωριά (δημοτικά διαμερίσματα) του νομού Κοζάνης, συγκεκριμένα της επαρχίας Εορδαίας, σύμφωνα με παλαιότερη διοικητική διαίρεση. Από τα πέντε χωριά, τρία έχουν αμιγή ποντιακό πληθυσμό, ένα μικτό προσφυγικό πληθυσμό (Πόντιοι, μικρασιάτες, θρακιώτες, κ.α.) και ένα μικτό πληθυσμό αποτελούμενο από πρόσφυγες και γηγενείς.

Στον ακόλουθο πίνακα 5 παρουσιάζεται η ονομασία, ο πληθυσμός και η σύνθεση του πληθυσμού των χωριών της έρευνας σύμφωνα με την Απογραφή Πληθυσμού 2001.

Πίνακας 5: Κατανομή πληθυσμού ανά χωριό και τύπο χωριού			
Χωριό	Αμιγής ποντιακός πληθυσμός ²⁷⁴	Μικτός προσφυγικός πληθυσμός	Μικτός πληθυσμός
Ποντοκώμη	1.266		
Αναρράχη			1.113
Χαραυγή		1.253	
Ακρινή	1.179		
Άρδασσα	1.111		

²⁷² ΑΕΒΑΛ : Ανώνυμος Ελληνική Βιομηχανία Αζωτούχων Λιπασμάτων. Έκλεισε περί το 1997.

²⁷³ Βλέπε Κεφάλαιο VII Ένταξη, Ενότητα 2.3 Απασχόληση

²⁷⁴ Η έννοια του αμιγούς πληθυσμού δεν είναι απόλυτη, 100%. Υπάρχουν εγκατεστημένοι και άλλων προελεύσεων κάτοικοι, αλλά σε πολύ περιορισμένο αριθμό. Οι Πόντιοι πρόσφυγες αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία.

Ο ακόλουθος χάρτης 4, εμφανίζει την επαρχία Εορδαίας του νομού Κοζάνης, καθώς και τα πέντε χωριά στα οποία πραγματοποιήθηκε η έρευνα. Ακρινή, Αναρράχη, Άρδασσα, Ποντοκόμη και Χαραυγή.

Χάρτης 4 : Επαρχία Εορδαίας, Πηγή ιστοσελίδα του ΤΕΙ Κοζάνης

3. Πληθυσμός της έρευνας

Ο πληθυσμός της έρευνας αφορά τρεις γενιές, α', β' και γ' γενιά Ποντίων προσφύγων. Καθώς ο πληθυσμός των εν ζωή α' γενιάς προσφύγων είναι πολύ μικρός, το βάρος έπεσε στις δύο επόμενες γενιές. Έτσι η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά κύριο λόγο σε πρόσφυγες δεύτερης και τρίτης γενιάς του προσφυγικού ρεύματος του 1922, από τις περιοχές του Πόντου, που έχουν ως οριστικό τόπο εγκατάστασης τα χωριά του Νομού Κοζάνης.

4. «Δείγμα»

Το «δείγμα» περιλαμβάνει είκοσι-μία βιογραφίες από Πόντιους πρόσφυγες.

Καθώς κατά τη βιογραφική προσέγγιση δεν προϋποτίθεται η επιλογή αντιπροσωπευτικού τυχαίου «δείγματος» με τη στενή έννοια του όρου, αλλά επιλογή χαρακτηριστικών περιπτώσεων για τα ζητήματα που διερευνώνται, το «δείγμα» προέκυψε με την τεχνική της χιονοστιβάδας, κατά την οποία κάθε βιογραφούμενος παρέπεμπε σε άλλον βιογραφούμενο με συναφή χαρακτηριστικά, μέχρι του σημείου κορεσμού²⁷⁵, πέραν του οποίου δεν προέκυπταν νέα στοιχεία για τις κύριες θεματικές της έρευνας.

Η έρευνα πεδίου διήρκησε 12 μέρες, από 12 Αυγούστου 2006 έως 23 Αυγούστου 2006. Η συνολική διάρκεια των βιογραφιών ήταν 30 ώρες, 34 λεπτά. Η μέση διάρκεια των βιογραφιών ήταν 1,5 ώρα.

Ως εργαλείο συλλογής των στοιχείων των βιογραφιών, χρησιμοποιήθηκε ένας «οδηγός βιογραφίας», που περιελάμβανε ερωτήματα σχετικά με τις θεματικές της έρευνας.

Η δέκατη πέμπτη βιογραφία κρίθηκε ότι είναι το σημείο κορεσμού.

Οι κατανομές είναι:

1. Κατανομή μεταξύ πρώτης, δεύτερης και τρίτης γενιάς.
2. Κατανομή μεταξύ των δύο φύλων.

Στον ακόλουθο πίνακα 6, παρουσιάζονται οι κατανομές ανά γενιά και ανά φύλο.

Πίνακας 6: Κατανομή "δείγματος" ανά γενιά και φύλο			
	Γυναίκες	Άνδρες	Σύνολο
A' γενιά	2	2	4
B' γενιά	4	6	10
Γ' γενιά	2	5	7
Σύνολο	8	13	21

3. Η κατανομή ανά τόπο εγκατάστασης (χωριό), γενιά και φύλο, όπως παρουσιάζεται στον ακόλουθο πίνακα 7:

²⁷⁵ Bertaux D. (1981) *Biography and Society*, London: Sage Publications

Πίνακας 7: Κατανομή "δείγματος" ανά χωριό, γενιά και φύλο						
Χωριό	Α' γενιά		Β' γενιά		Γ' γενιά	
	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες
Ποντοκώμη		2	1	1		1
Αναρράχη	1		2	3	1	2
Χαραυγή				1		1
Ακρινή				1		1
Άρδασσα	1		1		1	
Σύνολο	2	2	4	6	2	5

Βάσει των παραπάνω παραμέτρων το «δείγμα» κατανέμεται ανά γενιά, φύλο και τόπο εγκατάστασης.

Κατά την έρευνα προέκυψε μία επί πλέον παράμετρος, που κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική για δύο λόγους: πρώτον ότι αυξάνει τον αριθμό του «δείγματος» και δεύτερον ότι παρέχει μια ερμηνευτική προσέγγιση της ποντιακής ταυτότητας.

Στις 19 από τις 21 βιογραφίες που ελήφθησαν κατά την έρευνα, εκτός του εκάστοτε βιογραφούμενου συμμετείχαν επιπλέον άτομα, τα οποία ήταν σε σχέση με το βιογραφούμενο συγγενείς ή γείτονες ή επισκέπτες. Σε πολλές περιπτώσεις αυτοί οι άνθρωποι, είτε συμμετέχοντας ενεργά, είτε με την παρουσία τους χωρίς λεκτική παρεμβολή, προσέθεταν, αποσαφήνιζαν ή ανέτρεπαν τα λεχθέντα. Κατ' αυτό τον τρόπο εκτός του κυρίου προσώπου, του άμεσα βιογραφούμενου, του πρωταγωνιστή της αφήγησης, λήφθηκαν υπ' όψη και οι έμμεσα συμμετέχοντες, τόσο με την λεκτική όσο και με την μη λεκτική έκφραση και συμπεριφορά τους.

Το φαινόμενο αυτό, η ανάγκη των βιογραφούμενων να αφηγούνται παρουσία κοινού, ερμηνεύεται ως κατάλοιπο του παραδοσιακού προφορικού τρόπου μετάδοσης της γνώσης, που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος μεταξύ των Ποντίων, ιδιαίτερα της α' και β' γενιάς, καθώς η γλώσσα τους, η ποντιακή διάλεκτος, είχε μέχρι πρόσφατα μόνο προφορική μορφή. Η προφορικότητα της γλώσσας, έχει αναπτύξει ιδιαίτερες δεξιότητες αφήγησης στους Πόντιους πρόσφυγες, έτσι ώστε κάθε βιογραφία να εξελίσσεται σε ιδιαίτερης προφορικής λογοτεχνικής αξίας κείμενο. Το κοινό, η ομάδα που παρακολουθούσε και επενέβαινε στην αφήγηση, παραπέμπει στο λόγο ύπαρξης του χορού στην αρχαία τραγωδία, ο οποίος διορθώνει, προσθέτει ή επαναφέρει τον

πρωταγωνιστή – το βιογραφούμενο - στην αλήθεια ή διαφορετικά στον «κοινό νου», στο «κοινό αίσθημα» που εκπροσωπεί τη συλλογική συνείδηση της κοινότητας.

Κατ' αυτό τον τρόπο, παράλληλα με το άμεσο «δείγμα» λειτούργησε και ένα έμμεσο «δείγμα», τα λεχθέντα του οποίου λήφθηκαν υπ' όψη στην ανάλυση. Το επιπλέον αυτό έμμεσο «δείγμα» αποτελείται συνολικά από **74** ανθρώπους.

5. Εργαλείο συλλογής των στοιχείων της έρευνας

Ο σχεδιασμός και η προετοιμασία της έρευνας πεδίου εξελίχθηκε σύμφωνα με τα ακόλουθα στάδια:

- ο Ανάπτυξη του Οδηγού Βιογραφίας

Η εργασία αυτή περιέλαβε τη διαδικασία σύνταξης του Οδηγού της Βιογραφίας. Στον Οδηγό συμπερίληφθηκαν όλα τα πιθανά ερωτήματα ταξινομημένα ανά θεματικό άξονα, σύμφωνα με την κατάληξη της θεωρητικής αναζήτησης σε σχέση με τις δύο θεματικές της έρευνας, την «ένταξη» και την «ταυτότητα».

Καθώς η κοινή ιστορική γνώση, που είναι μία από τις συνιστώσες της ταυτότητας, θεωρήθηκε αφ' ενός ότι είναι ιδιαίτερης βαρύτητας ως κριτήριο ενεργού ταυτότητας και αφ' ετέρου, προς διευκόλυνση των βιογραφούμενων, να μην προκληθεί σύγχυση μεταξύ των διαφορετικών ιστορικών χρόνων, παρελθόντος στον Πόντο και παρόντος στην Ελλάδα, η υποκειμενική αντίληψη της ιστορίας, διαμορφώθηκε σε ξεχωριστό άξονα.

Κατόπιν αυτών ο Οδηγός Βιογραφίας διαρθρώθηκε ως εξής:

1. Υποκειμενική αντίληψη της ιστορίας.

1.1 Τόπος καταγωγής: περιβάλλον, οικονομική δραστηριότητα, θεσμοί, σχέσεις με άλλες εθνότητες.

1.2 Διωγμός και ανταλλαγή.

2. Ένταξη

2.1 Τόπος εγκατάστασης: κριτήρια επιλογής, πληθυσμιακή σύνθεση, σχέσεις μεταξύ των πληθυσμών

- 2.2 Κοινωνική και οικονομική ένταξη: Απασχόληση, Στέγαση, Εκπαίδευση, Πρόσβαση στο πολιτειακό και πολιτικό σύστημα

3. Ταυτότητα

3.1 Γλώσσα

3.2 Θρησκεία

3.3 Τρόποι διαβίωσης: οικογένεια, καθημερινός τρόπος ζωής, συναναστροφές επιλογή κοινωνικού χώρου, ήθη και έθιμα, συλλογική δράση

3.4 Σύστημα αξιών και νοηματική καταληπτότητα.

ο Έλεγχος του Οδηγού Βιογραφίας

Ο έλεγχος του Οδηγού Βιογραφίας πραγματοποιήθηκε με πειραματικές βιογραφίες από πρόσφυγες β' και γ' γενιάς, από χωριό του πεδίου της έρευνας, που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην περιοχή, την οποία εγκατέλειψαν με την ολοκλήρωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων των πειραματικών βιογραφιών οδήγησε αφ' ενός στην συμπλήρωση του «οδηγού βιογραφίας» και αφ' ετέρου στην επίλυση ζητημάτων σχετικών με τη μεθοδολογία.

6. Επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων της έρευνας

Το υλικό που προέκυψε από τις βιογραφίες ήταν ιδιαίτερα υψηλής πυκνότητας, τόσο σε επίπεδο πληροφοριών, αλλά κυρίως σε επίπεδο νοημάτων. Βάσει των εννοιών που συλλέχθηκαν από την θεωρία και ενσωματώθηκαν στον Οδηγό Βιογραφίας, πραγματοποιήθηκε η ανάλυση των βιογραφιών, η οποία ακλούθησε τα εξής στάδια:

6.1 Καταγραφή των γενικών χαρακτηριστικών του «δείγματος».

Η καταγραφή αυτή πραγματοποιήθηκε από τα δεδομένα που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια των βιογραφιών και αφορούσαν τα γενικά χαρακτηριστικά του κάθε βιογραφούμενου, στα οποία περιλαμβάνονται τα ακόλουθα:

Ονοματεπώνυμο, Χρονολογία Γέννησης, Φύλο, Γενιά, Επαγγέλματα, Εκπαίδευση, Οικογενειακή κατάσταση, Τόπος κατοικίας, Τόπος καταγωγής, Καταγωγή Συζύγου, Τόπος συνέντευξης, Ημερομηνία συνέντευξης, Διάρκεια συνέντευξης, Παριστάμενοι κατά την συνέντευξη, Παριστάμενοι με ενεργητικό ρόλο.

Τα γενικά στοιχεία χρησίμευσαν στην εξαγωγή ποσοτικών δεδομένων.

6.2 Επεξεργασία των εκθέσεων που συντάσσονταν αμέσως μετά τη βιογραφία, οι οποίες περιελάμβαναν τις αρχικές και άμεσες εντυπώσεις και παρατηρήσεις για τους βιογραφούμενους και το περιβάλλον τους

6.3 Μεταφορά των δεδομένων των μαγνητοφωνημένων βιογραφιών σε γραπτή μορφή, η οποία πραγματοποιήθηκε με λεπτομερή απομαγνητοφώνηση, στην οποία περιλαμβάνονται εκτός των λεκτικών και μη λεκτικά στοιχεία, όπως σιωπές, εκφράσεις του προσώπου και των ματιών, χειρονομίες.

6.4 Αναγωγή του περιεχομένου των βιογραφιών στη βάση των θεματικών ενοτήτων που απαρτίζουν τους τρεις θεματικούς άξονες της έρευνας – Υποκειμενική αντίληψη της ιστορίας, Ένταξη και Ταυτότητα- μέσω:

6.4.1 Των εκθέσεων των αρχικών και άμεσων παρατηρήσεων, που συντάχθηκαν μετά τη συνάντηση με τους βιογραφούμενους

6.4.2 Της επαναληπτικής ανάγνωσης των απομαγνητοφωνημένων βιογραφιών. Το περιεχόμενο των κειμένων των βιογραφιών ταξινομήθηκε στις επιμέρους συνιστώσες των τριών θεματικών αξόνων της έρευνας και αναλύθηκε με την επιστημονική ποιοτική μέθοδο ανάλυσης του λόγου, γνωστής στη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών ως *Ανάλυση του λόγου* (discourses analysis).²⁷⁶ Σύμφωνα με αυτή τη μέθοδο, το κείμενο κάθε συνέντευξης θεωρείται μια διαλεκτική συμβολική κατασκευή που εκφράζει τις απόψεις, στάσεις, αντιλήψεις και διαθέσεις του ερωτώμενου σε διάφορα πεδία και διάφορα θέματα.

²⁷⁶ **Κοκοσαλάκης Ν.** (2004) «Ελληνική Ταυτότητα και Ευρώπη: Μία Ιδιόμορφη Ιστορική Σχέση», στο *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Συγκλίσεις και Αποκλείσεις*, Κασσιμάτη Κ. (επιμ.), Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Gutenberg. Σελ. 61

6.4.3 Της διάκρισης και κατάταξης των δεδομένων των συνεντεύξεων ανά θεματική ενότητα, μία μορφή κωδικοποίησης του κειμένου.

6.5 Σύγκριση των αποσπασμάτων των βιογραφιών ανά θεματική ενότητα, εντοπισμός ομοιοτήτων και διαφορών

6.6 Ενοποίηση των δεδομένων

6.7 Σύνδεση των ενοτήτων με τη βιβλιογραφία

Η ανάλυση των δεδομένων των βιογραφιών ακολούθησε κατά βάση την προαναφερθείσα διαδικασία. Συχνά όμως, οι βιογραφίες των Ποντίων, η πυκνότητα των νοημάτων, η προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας των λεχθέντων, το πλήθος των πληροφοριών, τα λεκτικά ή όχι μηνύματα των συμμετεχόντων, ξεπερνούσαν αυτή τη διαδικασία. Η παρούσα παρατήρηση γίνεται κατανοητή κατά την παρουσίαση της ίδιας της έρευνας, που ακολουθεί.

Δομή εισροών πρωτογενούς έρευνας

Η έρευνα προσανατολίσθηκε στην άντληση στοιχείων από τρεις θεματικούς άξονες.

Ο πρώτος άξονας αφορά στην υποκειμενική αντίληψη της ιστορίας, τόσο της οικογενειακής όσο και του ποντιακού ελληνισμού γενικότερα, σχετικά με τον τόπο καταγωγής και το Διωγμό.

Ο δεύτερος άξονας αφορά στην ένταξη των Ποντίων προσφύγων στον Ελλαδικό χώρο. Στον άξονα αυτό προσεγγίζονται οι διαδρομές που ακολουθήθηκαν και οι ενδιάμεσοι προορισμοί μέχρι την οριστική επιλογή του τόπου εγκατάστασης στην Ελλάδα. Οι συνθήκες και οι διαδικασίες στέγασης, αναζήτησης και επιλογής εργασίας και επαγγέλματος, πορείας και επιπέδου εκπαίδευσης καθώς και πρόσβασης στους πολιτικούς θεσμούς.

Τέλος, ο τρίτος άξονας αφορά στην ταυτότητα, την αναζήτηση τάσεων για ομοιογένεια ή ετερογένεια σε σχέση με τον κυρίαρχο πολιτισμό, η επιλογή διατήρησης των ορίων και της πολιτισμικής διαφοράς ή η διάλυση των ορίων και πορεία από-διαφοροποίησης, η αναζήτηση των στοιχείων ταυτότητας που είχαν οι πρόσφυγες ερχόμενοι από τον Πόντο στην Ελλάδα, ποια από αυτά διατήρησαν, ποια έχασαν προσωρινά ή σταθερά, ποια επανεμφανίστηκαν και κάτω από ποιες συνθήκες.

Το περιεχόμενο του κάθε άξονα προήλθε από απαντήσεις σε προ-επεξεργασμένο Οδηγό Βιογραφίας, ώστε να αποσαφηνίζονται τα επί μέρους ζητήματα. Κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι, καθώς οι έννοιες «υποκειμενική αντίληψη της ιστορίας», «ένταξη» και «ταυτότητα», βρίσκονται σε μία διαρκή κίνηση αλληλο-επηρεασμού και αλληλεπίδρασης, καθιστάμενες ταυτόχρονα αίτιο ή αποτέλεσμα η μία της άλλης, είναι σαφές ότι ο διαχωρισμός της έρευνας σε τρεις θεματικούς άξονες, εξυπηρετεί κατά κύριο λόγο τη μεθοδολογία και την ορθολογική άντληση στοιχείων, παρά αυτή καθ' εαυτή την ουσία του περιεχομένου της έρευνας. Ως εκ τούτου, πολύ συχνά, απαντήσεις σε ερωτήματα από έναν θεματικό άξονα, αφορούν και αποσαφηνίζουν ζητούμενα των υπολοίπων αξόνων.

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων/αφηγήσεων, στις περισσότερες των περιπτώσεων, η ροή των ερωτήσεων και του λόγου, δεν ακολούθησε αυστηρά τη ροή των θεματικών του Οδηγού Βιογραφίας. Η ανακολουθία αυτή δεν προκάλεσε καμία δυσκολία, όπως θα μπορούσε να πιθανολογηθεί, αντιθέτως εμπλούτισε και, σε αρκετές περιπτώσεις, συμπλήρωσε τη συλλογή δεδομένων. Πάντως σε όλες σχεδόν

τις συνεντεύξεις δόθηκαν απάντησες για το σύνολο των θεματικών ενοτήτων του Οδηγού Βιογραφίας, ανεξαρτήτως χρονικής σειράς και παρεμβολών ή παρεμβάσεων.

Ερμηνευτική σημασία επίσης επιχειρήθηκε να αποδοθεί και σε μια σειρά από μη λεκτικά στοιχεία της έρευνας όπως αμηχανίες, σιωπές, συμπεριφορές και μεταβολές συμπεριφορών.

Τέλος είναι «ηθικά ορθό» να επισημανθεί ότι οι ερμηνείες που δόθηκαν στα λεχθέντα των βιογραφούμενων είναι «πιθανές». Οι ίδιοι «ίσως» θα ερμήνευαν διαφορετικά τα λεχθέντα. Είναι σκόπιμο να προηγείται κάθε ερμηνευτικής πρότασης ή αξιολογικής κρίσης, ένα από τα επιρρήματα: «ίσως», «ενδεχομένως», «πιθανόν». Καθώς, όπως λέει ο Μπαχτίν²⁷⁷, αναλύοντας και αναδεικνύοντας τον τρόπο που προσεγγίζει τους ήρωές του ο Ντοστογιέφσκι, η αλήθεια για τον άνθρωπο ειπωμένη από τρίτους, χωρίς να απευθύνεται στον ίδιο διαλογικά, είναι **ερήμην** αλήθεια.

²⁷⁷ **Bakhtin M.** (2000) *Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 94, 95, (οι υπογραμμίσεις του συγγραφέα)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI : ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ο ιστορικός χρόνος μου φαινόταν ξαφνικά πολύ περιορισμένος, κάτι μεταξύ Θουκυδίδη και Πολύβιου, κάποιους βυζαντινούς χρονικογράφους, λίγο πριν από την Άλωση και, φυσικά, με την Αναγέννηση μέχρι και την εφεύρεση του ραδιοφώνου. Δεν πρόκειται προφανώς εδώ για καμμία αποτίμηση της ιστορικής πραγματικότητας, αλλά διερωτόμουν μήπως το μεγαλύτερο ιστορικό ντοκουμέντο παραμένει ο Όμηρος, παρά τα σύμβολα και τις «μυθολογικές του» αναπαραστάσεις, μιάς αθώας προφορικής εποχής.

Αριστοτέλης Νικολαΐδης²⁷⁸

Το παρόν κεφάλαιο, εισάγοντας στην έρευνα αυτή καθ' εαυτή, αποσκοπεί στην ανίχνευση, μέσα από τα λεχθέντα των βιογραφούμενων, της άποψης που έχουν διαμορφώσει για την ιστορία, τόσο της οικογένειάς τους, όσο και ευρύτερα του ποντιακού ελληνισμού. Η κοινή ιστορία, εν μέρει κατασκευασμένη, εν μέρει αυθεντική – βιωματική ή παραδομένη από τις προηγούμενες γενιές - είναι μία από τις συνιστώσες της ταυτότητας. Ιδιαίτερα στις πληθυσμιακές ομάδες, που βίωσαν προσφυγιά, η κοινή ιστορία, το κοινό παρελθόν, οι αναμνήσεις των κοινών αντιξοοτήτων, ενισχύει το αίσθημα της κοινότητας.

Επισημαίνεται ότι ενώ η αντίληψη της κοινής ιστορίας είναι ένα από τα κριτήρια της ταυτότητας, επιλέχθηκε η παρουσίασή της ως ξεχωριστό κεφάλαιο για τρεις λόγους. (i) Έχει βαρύνουσα σημασία στη κατανόηση της διάρκειας της ταυτότητας μέσα στο χρόνο (ii) Καταλαμβάνει μεγάλη έκταση μέσα στις βιογραφίες των α' και β' γενιάς προσφύγων (iii) Συζητήθηκε ως ξεχωριστή ενότητα με τους βιογραφούμενους για να αποφευχθεί η σύγχυση μεταξύ των δύο χρονικών περιόδων, παρελθόν Πόντος – παρόν Ελλάδα.

Δύο είναι οι βασικές συνιστώσες του κεφαλαίου, ο τρόπος καταγωγής και ο διωγμός.

Πηγές των πληροφοριών που έχουν συλλέξει οι βιογραφούμενοι, ώστε να διαμορφώσουν την προσωπική τους αντίληψη για τον τόπο καταγωγής τους και το διωγμό, είναι κατά κύριο λόγο οι διηγήσεις των προγόνων τους και σε μικρότερο βαθμό οι προσωπικές τους αναζητήσεις.

²⁷⁸ Νικολαΐδης Αρ. (1987) «Ο ιερός μας τόπος», Αθήνα: Κέδρος, σελ. 215

Σκοπός του μέρους αυτού της έρευνας είναι η αναζήτηση του τρόπου που έχει εγγραφεί η ιστορία στη συνείδηση των Ποντίων προσφύγων και ο ρόλος που διαδραματίζει η αντίληψη αυτή στη διατήρηση ή όχι της ταυτότητάς τους.

1. Τόπος καταγωγής

Για τον τόπο καταγωγής, τον Πόντο, η έρευνα προσανατολίσθηκε στην αναζήτηση των της εικόνας των βιογραφούμενων ως προς το φυσικό περιβάλλον, τον οικιστικό ιστό, την οικονομική δραστηριότητα, τους θεσμούς που στήριζαν τη συλλογικότητα και τη διαφορετικότητά τους, καθώς και τις σχέσεις των προγόνων τους με τις άλλες εθνότητες.

Η στάση των Ποντίων προσφύγων απέναντι στον τόπο καταγωγής τους αναδεικνύεται από τον τρόπο που μίλησαν γι' αυτόν και διακρίνεται σε τρεις κατηγορίες: εκτενείς περιγραφές, απλές αναφορές, ελάχιστη έως καμία αναφορά. Κάθε μία από αυτές τις κατηγορίες εκφράζει την ένταση της συνείδησης της ποντιακής ταυτότητας. Από τους 21 άμεσα βιογραφούμενους, οι 20 εκδήλωσαν διαμορφωμένη αντίληψη για τον τόπο καταγωγής. Από τους 4 βιογραφούμενους της α' γενιάς μίλησαν όλοι με εκτενείς περιγραφές. Από τους 10 βιογραφούμενους της β' γενιάς 7 μίλησαν με εκτενείς περιγραφές, ενώ 3 με απλές αναφορές. Από τους 7 βιογραφούμενους της γ' γενιάς 2 μίλησαν με εκτενείς περιγραφές, 4 με απλή αναφορά και 1 δήλωσε σχεδόν άγνοια.

Η κατανομή των αφηγήσεων για τον τόπο καταγωγής παρουσιάζεται στον ακόλουθο πίνακα 8:

Πίνακας 8: Κατανομή αφηγήσεων ως προς τον τόπο καταγωγής ανά γενιά				
	Α' γενιά	Β' γενιάς	Γ' γενιά	Σύνολο
Περιγραφή	4 (100%)	7 (70%)	2 (28,6%)	13
Απλή αναφορά	-	3 (30%)	4 (57,1%)	7
Καμία αναφορά	-	-	1 (14,3%)	1
Σύνολο	4	10	7	21

Από την κατανομή των αφηγήσεων ως προς τον τόπο καταγωγής καταδεικνύεται ότι καθώς οι γενιές απομακρύνονται από το βίωμα της προσφυγιάς, εξασθενίζει η ανάγκη προβολής της κοινής ιστορίας.

1.1 Γνώση του επιμέρους τόπου καταγωγής

Ως προς τον επιμέρους τόπο καταγωγής, μέσα στο γεωγραφικό σύνολο που ονομάζεται Πόντος, όλοι οι βιογραφούμενοι α' γενιάς γνωρίζουν την ονομασία του χωριού από το οποίο προέρχονται.

Οι άντρες βιογραφούμενοι α' γενιάς έχουν πλήρη εικόνα της ευρύτερης περιοχής, εκθέτοντας αναλυτικά ιστορικά και γεωγραφικά στοιχεία, όπως στα ακόλουθα αποσπάσματα προσφύγων από το Καρς.

***Ανδρας Α:** Γεννήθηκα στον Καύκασο, στο νομό Καρς και το χωριό μου λεγόταν Γιαλαούτσαμ, ήτανε εξήντα χιλιόμετρα απ' το χωριό μου στο Καρς. Εγώ γεννήθηκα το 1914, 27 Ιουλίου.*

***Ανδρας Β:** ...γεννηθείς το 1910 στον Καύκασο της Ρωσίας. Δεν ξέρω πολλά, σχεδόν όταν έφυγα από τον Καύκασο ήμουν εννιά χρονών, αλλά ξέρω μερικά. Οι παππούδες μας κατάγονται από τα γύρω χωριά της Αργυρουπόλεως της Τραπεζούντος και το χίλια οκτακόσια... να σε δώσω λίγο...μια έτσι...είμαι 96 χρονών αλλά κάτι έχω...το 1884, που η Ρωσία έκανε πόλεμο με την Τουρκία, είχε καταλάβει τα μέρη του Κάρς, έδωσε μία προκήρυξη και είπε ότι όσοι Πόντιοι θέλετε από τα μέρη της Τραπεζούντος να πάτε να καταλάβετε τα μέρη του Καρς, είστε ελεύθεροι να πάτε. Κι έτσι οι παππούδες μας το 1884, πήγαν και καταλάβανε τα κατεχόμενα εδάφη από τη Ρωσία, το Καρς, το οποίον αποτελείται από επτά επαρχίες. Ο νομός Καρς, αλλά επτά επαρχίες. Κι εμείς καταγόμαστε από την πιο μακρινή επαρχία, απ' το Απταχάν αν το έχεις ακούσει. Το δικό σας είναι Γιόλια...*

Κοινά στοιχεία των εκπροσώπων του «δείγματος» της α' γενιάς ανδρών είναι ο κοινός τόπος προέλευσης – το Καρς - και ο κοινός τόπος εγκατάστασης – αμιγές ποντιακό χωριό.

Οι γυναίκες Πόντιες πρόσφυγες α' γενιάς γνωρίζουν το όνομα του χωριού τους, αλλά, σε αντίθεση με τους άντρες, έχουν ασαφή εικόνα της ευρύτερης περιοχής, όπως παρουσιάζονται στα ακόλουθα δύο αποσπάσματα:

***Ερ:** Το δικό σας το χωριό πώς το λέγανε;*

***Γυναίκα Α:** Κυριακάντον*

***Ερ:** Πού ήτανε;*

***Γυναίκα Α:** Επάνω σο βουνό*

***Γυναίκα Β:** «Το χωριό μου λεγότανε Τρακαλάντο...τα θυμάμαι όλα τα μέρη...»*

Στην α' γενιά εμφανίζεται το φύλο ως η σημαντικότερη παράμετρος διαφοροποίησης της εξειδικευμένης γνώσης του τόπου καταγωγής. Η εγκατάσταση σε αμιγές ποντιακό χωριό, καθώς και ο επί μέρους τόπος καταγωγής διαδραματίζουν επίσης σημαντικό ρόλο.

Οι βιογραφούμενοι της β' γενιάς έχουν μία σχετικά σαφή αντίληψη του επιμέρους τόπου καταγωγής. Η πλειοψηφία έχει γνώση του ονόματος του χωριού και της ευρύτερης περιοχής στην οποία υπάγεται.

Ακολούθως παρουσιάζονται δύο αποσπάσματα από τις βιογραφίες Ποντίων προσφύγων β' γενιάς:

***Ανδρας Α:** Οι δικοί μας ας πούμε, ο πατέρας μου ήτανε από την Ήμερα. Ο παππούς μου ήταν αγρότης λέει, ήταν από ένα βουνό λέει, από ένα μέρος, έτσι... ένα χωριό, αλλά όταν πήρε, παντρεύτηκε τη γιαγιά μου, παντρεύτηκε στην Ήμερα.*

***Ανδρας Β:** Εκεί παντρεύτηκε, εκεί παντρεύτηκε ο πατέρας μου στην Τουρκία, η μάνα μου ήταν από ένα άλλο χωριό Χάτατσα λεγότανε. Χάτατσα. Δεν έχω το χριστιανικό όνομα ...ε ... είναι στην μητρόπολη Χαλδίας.*

Στη β' γενιά εμφανίζεται σχετική διαφοροποίηση μεταξύ των φύλων. Οι άνδρες απαντούν με μεγαλύτερη σαφήνεια απ' ότι οι γυναίκες.

Υπάρχουν περιπτώσεις στη β' γενιά – κι εδώ η διαφοροποίηση αφορά στο υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο - στις οποίες εκφράζεται έλλειμμα ως προς την ιστορική γνώση, που αιτιολογείται από τις συνθήκες πολέμου και εμφυλίου, μέσα στις οποίες γεννήθηκε και μεγάλωσε η β' γενιά, που την απέκλεισαν από την «πολυτέλεια» ουσιαστικής ιστορικής γνώσης. Την αντίληψη αυτή εκφράζει ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, απόφοιτος τεχνικής σχολής:

Για την πατρίδα π.χ. εμείς δεν μάθαμε πολλά πράγματα. Εμείς πετύχαμε στον πόλεμο μέσα...οι δικοί μας, ας το πούμε, ήταν αριστεροί, κυνηγημένοι και δεν μας δώσανε, ε... πώς να σου πω, την ευχέρεια να ασχοληθούμε με το ποντιακό στοιχείο και με τις ρίζες μας. Εμείς ασχοληθήκαμε περισσότερο, μετά τον πόλεμο, πώς θα ελευθερωθούμε, πώς θα μιλήσουμε ελεύθερα, πώς θα...θα φύγει η βασιλεία, να μην κυβερνάει η βασιλεία, να κυβερνάει οποιοσδήποτε πρωθυπουργός και έτσι δεν ασχοληθήκαμε. Όταν έρθει ο καιρός, ήρθαν τα πράγματα καλύτερα, μεγαλώσαμε, πεθάνανε οι παλιοί μας, δεν μάθαμε πολλά πράγματα. Εγώ προσπάθησα, όταν γύρισα από τον Καναδά, να ασχοληθώ με το ποντιακό στοιχείο, όλοι οι γέροι είχαν πεθάνει. Είχα κάνει ένα σύλλογο. Ήτανε δύο τρεις γέροι, που δεν ξέρανε πολλά πράγματα, όσοι ξέρανε είχαν

πεθάνει...και στον πόλεμο και ήταν να γράψω ένα βιβλίο. Αλλά στοιχεία; Τώρα από την θεία μου μπορείς να πάρεις στοιχεία; Τους ρωτάς, πού γεννηθήκατε, πού μεγαλώσατε και δεν ξέρουν.

Στη γ' γενιά εμφανίζεται διαφοροποίηση ως προς τις γνώσεις για τον επιμέρους τόπο καταγωγής. Η διαφοροποίηση φαίνεται να προέρχεται από τον διαφορετικό τόπο εγκατάστασης. Οι εγκατεστημένοι σε αμιγώς ποντιακά χωριά έχουν εξειδικευμένη γνώση, όπως ο άνδρας πρόσφυγας γ' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος:

Από τον Καύκασο. Μουζαράτ. Ορεινό χωριό. Ασχολιόνταν...και με την ξυλεία, υλοτομία...και κτηνοτροφία. Τίποτε άλλο. Το οποίο ήταν εκεί γύρω στα...και άλλα χωριά, γύρω στα δέκα - δώδεκα. Αυτό το χωριό ήταν αμιγώς ελληνικό. Τώρα για κατοίκους πρέπει να είχε 250 με 300 οικογένειες, το 80% ήρθε στην Ποντοκώμη

Αντίθετα οι εγκατεστημένοι σε μικτά χωριά, ενώ έχουν μία γενική γνώση του τόπου καταγωγής, δεν υπεισέρχονται σε λεπτομέρειες, όπως εμφανίζεται στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκας Πόντιας πρόσφυγα γ' γενιάς, εγκατεστημένης σε μικτό χωριό:

...αλλά ξέρω ότι ζούσαν αυτόνομοι στον Καύκασο, ζούσανε καλά, είχανε τα νοικοκυριά τους, είχανε αυτόνομη οικονομία...

Ο τύπος του χωριού του τόπου εγκατάστασης, αμιγές ποντιακό ή μικτό χωριό, διαδραματίζει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην αρτιότερη γνώση του γενέθλιου τόπου των προγόνων, καθώς οι σχετικές συζητήσεις αναπαράγονται στην κλειστή κοινότητα των αμιγών χωριών.

Ένας από τους επτά βιογραφούμενους γ' γενιάς δεν έχει πλήρη γνώση της καταγωγής του. Είναι αυτός του ακόλουθου αποσπάσματος, που πρόκειται για τον μοναδικό ερωτηθέντα, από το σύνολο του «δείγματος», που καθ' όλη τη διάρκεια της συζήτησης δεν αποδεχόταν διαφοροποίηση μέσω της ταυτότητας.

Ερ: Για πες. Οι γονείς σου είναι Πόντιοι;

Αντρας: Πόντιοι, ναι

Ερ: Ξέρεις από ποιο μέρος του Πόντου είναι;

Αντρας: Ε...ο πατέρας μου είναι από το Καρς...

Ερ: Η μαμά σου ξέρεις;

Αντρας: Δεν ξέρω

1.2 Περιβάλλον

1.2.1 Φυσικό Περιβάλλον

Ο τρόπος που περιέγραψαν οι πρόσφυγες α' και β' γενιάς το φυσικό περιβάλλον του Πόντου τείνει να προσομοιάζει την περιοχή με τον Παράδεισο. Εύφορες εκτάσεις, τρεχούμενα νερά, πυκνή βλάστηση, πλούσιες θάλασσες. Η φύση παρείχε τα πάντα, η απαιτούμενη ανθρώπινη προσπάθεια επιβίωσης ήταν ελάχιστη. Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται αφορούν στον εκάστοτε επιμέρους τόπο προέλευσης μέσα από την ευρύτερη περιοχή του Πόντου και έτσι αντλούνται πληροφορίες για τους επιμέρους τόπους.

Οι πρόσφυγες με επί μέρους προέλευση τις παραθαλάσσιες περιοχές του Πόντου, όπως αυτές των Σουρμένων και της Τρίπολης, δίνουν έμφαση στο θαλάσσιο πλούτο, όπως στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς, με τόπο προέλευσης την Τρίπολη:

Ναι αυτοί εκεί... αυτοί, δεν ψαρεύανε, η θάλασσα τους έδινε τα ψάρια. Ξύλα, άλευρα, οτιδήποτε τα πετούσαν στη θάλασσα γιατί βγαίνανε και τα ... αυτή είναι η ζωή. Τα ψάρια, τόσο πολλά ήτανε, που τα παίρνανε και τα ρίχνανε στα χωράφια για λίπασμα. Ναι, το είχανε ... καλύτερο από την κοπριά είναι, γιατί έχει μέσα φώσφορο. Κατάλαβες και ζούσανε στην Ελεβί που λέμε, ήτανε τσάμπα, απ' ότι έλεγε η μάνα μου ας πούμε, πιο...χωρίς μεροκάματα μεγάλα, χωρίς τίποτα, δηλαδή η θάλασσα τους...

Την περιοχή των Σουρμένων, ανατολικά της Τραπεζούντας, περιοχή με ιδιαίτερα άφθονη αλιεία, επικαλείται ο επόμενος Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς. Ήταν τόσο πολλά τα ψάρια, που «με τους κάδους», σε μεγάλες ποσότητες παστώνονταν, για να συντηρούνται ως τροφή κατά τις περιόδους ανεπαρκούς αλιείας.

Ο πατέρας μου έλεγε «τεμέτερον οι Σουρμενιτ με τα πατμάν αλίβσεν». Οι δικοί μας οι Σουρμενίτες, θα λέγαμε, με τους κάδους παστώνουνε. Δηλαδή αλίβσεν, αλάτι, αλίζω...

Οι πρόσφυγες από τις ορεινές περιοχές θαυμάζουν την απλοχεριά της φύσης, όπως ο ακόλουθος βιογραφούμενυς α' γενιάς:

Νερά πολλά είχαμε, πάρα πολλά. Ένα ποταμάκι νερό, από τις βρύσες αυτό που έτρεχε, περνούσε από το σπίτι μας, αυτό θυμάμαι, τα δένδρα, τα αλώνια που αλωνίζαμε, τότε αλωνίζαμε, δεν είναι όπως τώρα οι τουρμπίνες κλπ, με τα ζώα...ναι...αυτά θυμάμαι...

Παρόμοια εικόνα της απεριόριστης δυνατότητας που παρείχε η φύση συναντάται και στους πρόσφυγες από τις μεσόγειες περιοχές, σύμφωνα με το απόσπασμα του άνδρα β' γενιάς πρόσφυγα:

Γεωργοί ήτανε, αλλά εκεί είχανε όσα χωράφια θέλανε, σπέρνανε όσα θέλανε, όσα ξύλα θέλανε κόβανε.

Διαφοροποίηση παρουσιάζεται στη γ' γενιά, οι εκπρόσωποι της οποίας παρέχουν ή μια γενική εικόνα ευφορίας

Ήταν καλά εκεί. Δεν ήθελαν να φύγουν. Ήταν η ζωή τους στρωμένη. Η γιαγιά, μητέρα του πατέρα, εξέφραζε νοσταλγία για τον Πόντο. Αναπολούσε κάτι ωραίο. Το ότι ήρθαν στην Ελλάδα ήταν τλαιπωρία και αγónας. Υπήρχε η αίσθηση « τι χάσαμε!»

είτε άγνοια, είτε έλλειψη ενδιαφέροντος, για τον τόπο καταγωγής.

Ο τρόπος που οι πρόσφυγες περιγράφουν τον θαλάσσιο πλούτο του Εύξεινου Πόντου, τον «ιχθυόει» και «ατρύγετο» του Ομήρου, τον αναπαραγωγικό κύκλο της αντζούγιας (χαψία στην Ποντιακή διάλεκτο), καθώς και την αναγνώριση της Τραπεζούντας ως κύριας περιοχής αλιείας, συνδέεται απόλυτα με την σύγχρονη περιγραφή του Ascherson²⁷⁹:

«Έξω στ' ανοιχτά, ανάμεσα στα κοπάδια των δελφινιών, δύο είδη ψαριών εκτελούσαν μια αργή, κυκλοτερή μετανάστευση κατά μήκος των ακτών της Μαύρης Θάλασσας, ρυθμισμένη με ακρίβεια δρομολογίου. Το ένα ήταν η παλαμίδα, ένα ψάρι τόσο σημαντικό για την τροφή και το εμπόριο, που αναπαραστάσεις του εμφανίζονται ακόμα και σε βυζαντινά νομίσματα. Το άλλο ήταν το χαμσί, η αντζούγια της Μαύρης Θάλασσας.

Μέχρι σήμερα, οι κατά πολύ μειωμένοι πληθυσμοί της αντζούγιας γεννούν τ' αυγά τους στον κόλπο της Οδησού τον Ιούλιο και το μεγαλύτερο μέρος του Αυγούστου. Τα νεογέννητα ψάρια ξεκινούν το ταξίδι τους περιμετρικά στη Μαύρη Θάλασσα, αντίθετα απ' τη φορά των δεικτών του ωρολογίου, ανάμεσα στην τελευταία εβδομάδα του Αυγούστου και τις πρώτες μέρες του Σεπτεμβρίου. Αυτά τα κοπάδια, μια βιομάζα που φτάνει ακόμα και τώρα τους είκοσι χιλιάδες τόνους η καθεμιά, διανύοντας περίπου δώδεκα μίλια την ημέρα, περνούν το δέλτα του Δούναβη, διασχίζουν τις ακτές της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας και

²⁷⁹ Ascherson N. (2002) *Μαύρη Θάλασσα, Λίκνο Πολιτισμού και Βαρβαρότητας* (μτφρ. Λ. Καρτζάς), Αθήνα: Ωκεανίδα, σελ. 25

μετά στρέφονται ανατολικά κατά μήκος της ακτής της Ανατολίας. Νωρίς το Νοέμβριο, τα κοπάδια βρίσκονται αρκετές εκατοντάδες χιλιόμετρα ανατολικά, στα μισά περίπου της απόστασης μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Σινώπης. Τα ψάρια έχουν ήδη βαρύνει και ταξιδεύουν πιο αργά και σε πιο πυκνά κοπάδια, καθώς εισέρχονται στις κύριες περιοχές αλιείας στ' ανοιχτά της Τραπεζούντας».

Ο βιογραφούμενος β' γενιάς από το Καρς του ακόλουθου αποσπάσματος, συγκρίνοντας τον πλούτο στον Πόντο με την φτώχεια στην Ελλάδα, αντιπαραθέτει τα ρήματα «ψοφώ» και «πεθαίνω», προσδίδοντας στο κάθε ένα διαφορετικό νόημα.

«Νέπε κουμπάρε αδά το βουδ,» λέει, «αποθάν κι ψοφά», στην Ελλάδα, με συγχωρείτε, από τη φτώχεια, εδώ στην Ελλάδα, το βόδι δεν ψοφάει, πεθαίνει. Εκεί ψόφησε το βόδι, θα πας στου αλλουνού τη μάντρα, θα πάρεις, θα κάνεις τη δουλειά σου...στον Καύκασο. Ήταν αλλιώς τα πράγματα εκεί. Κατάλαβες. Δηλαδή ήτανε πλούσιο μέρος!

Η διαφοροποίηση των νοημάτων που φέρουν τα ρήματα «ψοφώ» και «πεθαίνω», οφείλεται στη διαφοροποίηση της βαρύτητας της απώλειας. Η πρώτη περίπτωση αφορά απώλεια που αντικαθίσταται, ενώ στη δεύτερη εκφράζεται αναντικατάστατη καταστροφή.

Το «Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας»²⁸⁰ του Μπαμπινιώτη δίνει τις εξής ερμηνείες στη χρήση των ρημάτων: Το ρήμα «ψοφώ» αναφέρεται στα ζώα, που δεν έχουν «ψυχή», ενώ το «πεθαίνω» στους ανθρώπους. Ως εκ τούτου στον Πόντο το βόδι, που είχε ως σκοπό να εκτελεί συγκεκριμένη εργασία, ψοφώντας δεν ήταν μεγάλη απώλεια, καθώς αντικαθίστατο, ενώ στην Ελλάδα το βόδι, που είχε αξία όσο και μία ανθρώπινη ζωή, πεθαίνοντας ήταν αναντικατάστατη απώλεια.

Επί πλέον συγκριτική ερμηνεία των εννοιών «ψοφώ» και «πεθαίνω» θα μπορούσε να δοθεί μέσω της προσέγγισης του Durkheim για τη διαφορά μεταξύ «μηχανικής» και «οργανικής» αλληλεγγύης. Στις προ-καπιταλιστικές μορφές οργάνωσης της κοινωνίας υπάρχει κοινωνική ενότητα και στενός δεσμός μεταξύ των μελών της κοινότητας. Στις κοινωνίες αυτές το βόδι ψοφά και αντικαθίσταται, ως συνήθεια αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της κοινότητας. Στις σύγχρονες κοινωνίες ο καταμερισμός της εργασίας, αλλά κυρίως η ανεπτυγμένη αξία της ιδιοκτησίας, οδηγεί το βόδι ανεπιστρεπτί στο θάνατο.

²⁸⁰ Μπαμπινιώτης Γ. (2005) *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας

Οι περιγραφές των προσφύγων για την αφθονία και την ποιότητα του φυσικού πλούτου του Πόντου συχνά προσομοιάζουν με τις περιγραφές του Στράβωνα. Στη συνέχεια τοποθετούνται σε αντιπαράθεση δύο περιγραφές. Από τη μία μεριά ο διάλογος μεταξύ δύο προσφύγων β' γενιάς και από την άλλη η περιγραφή του Στράβωνα:

Γυναίκα: ...και πρόβατα και αγελάδες και
άλογα...

Ανδρας: ...πρόβατα και αγελάδες...

Γυναίκα: ...τα καλύτερα άλογα...

«...διὰ δὲ τοῦτο ἔνδροσόν ἐστι καὶ
ποάζον ἀεὶ τὸ πεδῖον τοῦτο τρέφειν
ἀγέλας βοῶν τε ὁμοίως καὶ ἵππων
δυνάμενον...»

Στράβων, Γεωγραφικά

Επιβεβαίωση των λεχθέντων των βιογραφούμενων, για την ευφορία του εδάφους της περιοχής, παρέχουν οι ακόλουθες δύο περιγραφές, διαμετρικά αντίθετες χρονικά. Η πρώτη του Στράβωνα (66 π.Χ – μάλλον 18 μ. Χ) και η επόμενη της σύγχρονης Μαριάννας Κορομηλά.

Ο Στράβων²⁸¹, στα «Γεωγραφικά» του, ονομάζει τον Πόντο:

«χώρα αγαθή δε και καρποίς, μάλιστα δε σίτω και βοσκήμασι παντοδαποίς». Και συνεχίζει: «διὰ δὲ τοῦτο ἔνδροσόν ἐστι καὶ ποάζον ἀεὶ τὸ πεδῖον τοῦτο τρέφειν ἀγέλας βοῶν τε ὁμοίως καὶ ἵππων δυνάμενον· σπόρον δὲ πλεῖστον δέχεται τὸν ἐκ τῆς ἐλύμου καὶ κέγχρου· μάλλον δὲ ἀνέκλειπτον· αὐχμοῦ γάρ ἐστι κρείττων ἢ εὐυδρία παντός· ὥστ' οὐδὲ λιμὸς κα θικνεῖται τῶν ἀνθρώπων τούτων οὐδ' ἄπαξ· τοσαύτην δ' ὀπώραν ἐκδίδωσιν ἢ παρόρειος τὴν αὐτοφυῆ καὶ ἀγρίαν σταφυλῆς τε καὶ ὄχνης καὶ μήλου καὶ τῶν καρυωδῶν ὥστε κατὰ πᾶσαν τοῦ ἔτους ὥραν ἀφθόνως εὐπορεῖν τοὺς ἐξιόντας ἐπὶ τὴν ὕλην τοτὲ μὲν ἔτι κρεμαμένων τῶν καρπῶν ἐν τοῖς δένδρεσι τοτὲ δ' ἐν τῇ πεπτωκυῖα φυλλάδι καὶ ὑπ' αὐτῇ κειμένων βαθεία καὶ πολλῇ κεχυμένη. συχναὶ δὲ καὶ θῆραι παντοίων ἀγρευμάτων διὰ τὴν εὐπορίαν τῆς τροφῆς».

Η Μ. Κορομηλά²⁸², στην έκδοση ενός φωτογραφικού οδοιπορικού στον Πόντο, την δεκαετία του '80, παραθέτει την ακόλουθη περιγραφή, ιδιαίτερα κοντινή προς την περιγραφή του Στράβωνα.

²⁸¹ Στράβων, Γεωγραφικά, βιβλ. 12ο, 10

²⁸² Κορομηλά Μαρ. (1989) Πόντος – Ανατολία, φωτογραφικό οδοιπορικό, Αθήνα: Λ.Μπαρτζιώτη, σελ. 18

«Πάνω από τα 2.000 μέτρα ο χειμώνας διαρκεί οκτώ-εννιά μήνες. Το καλοκαίρι όμως το φρεσκότατο παχύ χορτάρι καταυγάξει δροσιά. Λαμποκοπά το ζωνηρό πράσινο χρώμα του κι αντανακλά τη διαύγεια του καθάριου πρωινού ουρανού. Η καταιγίδα φτάνει αργά, λίγο μετά το μεσημέρι. Κάτω από τα ορεινά βοσκοτόπια, από τα 2.000 ως τα 1.200 μέτρα, τα πυκνά ελατοδάση και η μαύρη πέυκη κρύβουν τον ουρανό και εμποδίζουν το φως να φτάσει μέχρι τις φτέρες που σκεπάζουν την υγρή γη. Ακόμα και το κατακαλόκαιρο η ψύχρα είναι έντονη και οι βροχές καθημερινές. [...] Κάτω από τα 1.200 μέτρα τα κωνοφόρα παραχωρούν τη θέση τους στα πλατύφυλλα και στα οπωροφόρα. Κρανιές, βαλανιδιές και δρυοδάση, καρπίνοι, κλήθρες, πλατάνια και άγριες βερικοκιές, φτελιές, σφεντάμια, κερασιές και καστανιές, καρυδιές και φουντουκιές φτάνουν μέχρι το κύμα».

Ιδιαίτερης βαρύτητας επισήμανση κρίνεται ότι είναι η συνειδητοποίηση της μικρής μεγέθους απόστασης που χωρίζει την εποχή του Ομήρου από τη σημερινή. Η επίγνωση της εγγύτητας των δύο οριακών ιστορικών χρονικών περιόδων επανέρχεται συχνά στην έρευνα διαδραματίζοντας σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της προσπάθειας κατανόησης και την ερμηνευτική προσέγγιση της ποντιακής ταυτότητας.

Οι βιογραφούμενοι που έχουν επισκεφθεί τον Πόντο προαλαβαίνουν να απολαύσουν το εκπληκτικό φυσικό τοπίο, που ήδη από την δεκαετία του '90 έχει αρχίσει να καταστρέφεται. Η περιοχή, τουλάχιστον μέχρι την δεκαετία του '80, παρέπεμπε στη νοσταλγική εικόνα της δεκαετίας του '20, της περιόδου που οι έλληνες εγκατέλειψαν τα εδάφη του. Είναι σαν ένα πέπλο να προφύλασσε όλα τα νότια παράλια του Εύξεινου Πόντου, που βίαια σχίζεται, στο όνομα της ανάπτυξης και της παγκοσμιοποίησης. Οι προσχώσεις, η τερατώδης δόμηση και οι διαπλατύνσεις του αυτοκινητόδρομου καταστρέφουν το φυσικό περιβάλλον.

1.2.2 Δομημένο περιβάλλον

Ως προς το δομημένο περιβάλλον, τον οικιστικό ιστό και την κατοικία, οι πληροφορίες που αντλούνται από την έρευνα, αφορούν καθαρά τις αγροτικές περιοχές, τα χωριά του Πόντου. Η εικόνα που έχουν οι βιογραφούμενοι για τον τρόπο που είναι οργανωμένη οικιστικά η περιοχή, καθώς και για τον τρόπο που είναι χτισμένα τα σπίτια, διαφέρει ανάλογα με την περιοχή.

Ως προς τον τρόπο διάρθρωσης του χώρου των χωριών, υπάρχει μόνο μία αναφορά στην έρευνα, ενός Πόντιου πρόσφυγα γ' γενιάς, που επισκέφτηκε πρόσφατα τον

Πόντο. Ο πρόσφυγας αυτός εκφράζει με ιδιαίτερη υπερβολή την εντύπωση που αποκόμισε από τον τρόπο που είναι οργανωμένος ο οικιστικός ιστός στα ορεινά χωριά, όπως φαίνεται στο ακόλουθο απόσπασμα της βιογραφίας του:

Όταν λέω εκεί χωριά, τέσσερα σπίτια ένα χωριό, πέντε σπίτια, άλλο ένα χωριό, δέκα χωριά δεν κάνουν Ακρινή, τα δέκα ένα Ακρινή δεν κάνουν...πιο μικρό χωριό, ποιο είναι εδώ, η Αυγή, ε Αυγή δεν κάνουν...

Η υπερβολή που παρουσιάζεται στην πιο πάνω περιγραφή οφείλεται στη διαφορά που αντίκρισε ο Πόντιος πρόσφυγας στη δόμηση των χωριών σε σχέση με την εικόνα που παρουσιάζουν τα χωριά στη σύγχρονη Ελλάδα.

Πράγματι όπως διαπιστώνει η Ελ. Γαβρά στη μελέτη της για τον αγροτικό χώρο και την κατοικία στον Πόντο.

«Η χωρική μορφή των περισσότερων οικισμών, απόλυτα προσαρμοσμένη στα τοπικά φυσικά χαρακτηριστικά (περιοχές με έντονες κλίσεις, σε μεγάλο συνήθως υψόμετρο, σε μικρή απόσταση από υδάτινα ρεύματα), τις περισσότερες φορές εξελίσσεται γραμμικά και σπανιότερα τυχαία ή περίκεντρα, μια που η έκταση και η θέση των οικισμών, αλλά και οι λόγοι της γένεσής τους το επιβάλλουν. Εξάλλου, το ψυχρό – ορεινό κλίμα του μεσόγειου Πόντου, σε συνδυασμό με τα φυσικά χαρακτηριστικά του τόπου, αλλά και η κοινωνική δομή των οικισμών επέβαλαν μία λιτότητα στη χωρική τους οργάνωση, παράλληλα με συνθήκες εσωστρέφειας για την αρχιτεκτονική σύνθεση των κατοικιών. Αυτή την αίσθηση του πυκνά δομημένου χώρου των οικισμών, σε συνάρτηση με τη γραμμική χωρική μορφή των περισσότερων, επιτείνει και η έλλειψη ελεύθερων κοινόχρηστων χώρων (πλατειών ή άλλων συναφών ανοιγμάτων) στοιχειωδώς εξοπλισμένων στο εσωτερικό του οικιστικού ιστού, σε συνδυασμό και με το υποτυπώδες εσωτερικό οδικό δίκτυο. Το τελευταίο συνήθως διαμορφωνόταν από μονοπάτια ή περάσματα μεταβλητού πλάτους και φαινομενικά τυχαίας διαδρομής.»²⁸³

Τα λίγα σπίτια και η γραμμική δόμηση, που συνεπάγεται την έλλειψη της έννοιας της πλατείας, του κέντρου του χωριού, είναι τα κυρίαρχα διαφοροποιά στοιχεία. Ως προς τον τρόπο που είναι χτισμένα τα σπίτια, με μεγάλη σαφήνεια περιγράφουν οι πρόσφυγες από το Καρς, α' και β' γενιάς, τη δόμησης των κατοικιών στην περιοχή, αναγνωρίζοντας ως κριτήρια διαφορετικότητας την προσφυγιά, τη γεωφυσική θέση και το κλίμα.

²⁸³ **Γαβρά Ελ.** (2003) *Αγροτικός Χώρος και Κατοικία στον Πόντο, από τον 19^ο έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη, σελ. 88

Το Καρς είναι ορεινό, στην περιοχή του Αντικαυκάσου, νότια του όρους Καύκασος. Ο χειμώνας είναι βαρύς και μακρύς. Οι Πόντιοι κάτοικοί του είναι πρόσφυγες από περιοχές του Πόντου, που μετακινήθηκαν μετά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78 και την προσάρτησή της περιοχής στη Ρωσία (συνθήκη του Βερολίνου).

Στον ακόλουθο διάλογο μεταξύ γυναίκας και άνδρα, πρόσφυγων β' γενιάς από το Καρς, περιγράφεται ο τρόπος δόμησης των κατοικιών.

Γυναίκα: Τον τρόπο ζωής που είχανε ήταν δύσκολα...τα σπίτια τους δεν ήταν τόσο ωραία...

Άνδρας: ...λασπόσιτα...

Γυναίκα: ...λασπόσιτα στη αρχή κάνανε, στην αρχή κατοικήσαν έτσι, ταλαιπωρηθήκανε και μετά αρχίσαν και χτίζανε, κανονικά σπίτια με παράθυρα, αφού από πάνω πρώτα είχανε φως, όταν πήγανε...

Άνδρας ...και τα λέγανε ρδανία...

Γυναίκα: ...ναι και τα λέγανε ρδανία...

Άνδρας ...κάπως έτσι το έλεγαν...

Γυναίκα: ...αυτά ήτανε... πάνω στο σπίτι βάζανε...φεγγίτη...απάνω στα σπίτια βάζανε ξύλα και πάνω από τα ξύλα βάζανε χώμα ...ειδικό ήταν ρε Στέφανε;

Άνδρας Ε χώμα...λάσπη...το κυλινδρίζανε...είχε κάποια κλίση και...

Γυναίκα: ...και γύρω το κυλινδρίζανε πέφτανε τα χιόνια και δεν πάθαινε τίποτα το σπίτι από κάτω...μέχρι που αρχίσανε και...γιατί δεν ήταν εκεί γύρω, τίποτα δεν υπήρχε...πήγαν και καθίσανε σε μια ερημιά.

Άνδρας ...με πόρτες και παράθυρα, αλλά τι γίνεται, επειδή χιόνιζε πάρα πολύ...λοιπόν απάνω κάποια από αυτά είχανε και φως και το λέγανε ρδανί, δρανί νομίζω τα λέγανε, κάπως έτσι ήταν η ονομασία και ήταν ενωμένα, δηλαδή τα παιδιά πάνω παίζανε, όταν φεύγαν τα χιόνια τα παιδιά ανεβαίνανε απάνω στη σκεπή και παίζανε, ήταν ξύλα τοποθετημένα κατ' αυτό τον τρόπο (έκανε χιαστί τα δάχτυλά του) λάσπη και κυλινδρισμός γινότανε πάνω στην σκεπή και ήτανε οι επιφάνειες λείες κατά κάποιον τρόπο και γύρω-γύρω, οι τοίχοι δηλαδή, ήταν από...πλινθόκτιστα...με λάσπη...υπήρχε κάποια πόρτα...

Συχνά στις βιογραφίες υποδηλώνεται η διαφοροποίηση των σπιτιών στο Καρς, σε αντιπαράθεση με τις άλλες περιοχές του Πόντου, όπου κυριαρχούσε ιστορική συνέχεια και σχετική οικονομική ευημερία. Ο α' γενιάς πρόσφυγας του ακόλουθου αποσπάσματος τονίζει ότι η διαφοροποίηση του δικού του σπιτιού στο Καρς σε σχέση με τα άλλα της περιοχής, οφειλόταν στον τόπο καταγωγής της γιαγιάς του, που προέρχονταν από την περιοχή του ιστορικού Πόντου:

Το σπίτι μας ήταν πολύ ωραίο. Η γιαγιά μου δεν ήτανε καυκάσια, ήτανε Πόντια, ο παππούς μου ήτανε εργολάβος και πήγαινε εκεί, στις δουλειές κι από εκεί έφερε γυναίκα, που οι μόνοι που είχαμε εμείς, μπαχτσέ, δένδρα πολλά. ...Εκείνο που θυμάμαι τα σπίτια μας δεν είχαν κεραμίδια. Χώμα είχανε. Τα σπίτια τότε ήταν χαμηλά, πέτρες πολλές είχαμε, δάσος... πολλά, τόσα δένδρα, ξύλα...όπως είναι ακριβώς το δένδρο, τα είχαμε αραδιάσει στα σπίτια και ρίχναμε χώμα πάνω και το πατούσαμε. Το χειμώνα τα καθαρίζαμε με τα φτυάρια...ναι...και αυτό θυμάμαι. Ξύλα μπόλικά είχαμε, σόμπες είχαμε...

Η διαφοροποίηση του τρόπου δόμησης των σπιτιών του Καρς συχνά λειτουργεί ως μέτρο σύγκρισης της ευημερίας μεταξύ των περιοχών και, όταν οι συνθήκες το ευνοούν ή το επιβάλλουν σημείο αντιπαράθεσης. Η γυναίκα Πόντια πρόσφυγας β' γενιάς, καταγόμενη από την Αργυρούπολη, νύφη σε οικογένεια Καρσλίδων, προβάλλει στη βιογραφία της την υποτιμημένη εικόνα των καρσλίδικων σπιτιών, εκδηλώνοντας την ανάγκη διαφοροποίησης από την οικογένεια του συζύγου και των πεθερικών της

284.

Ε ναι...αλλά δεν είχαν σπίτια, ξέρεις τι σπίτια είχανε; Είχανε ένα μαντρί μεγάλο και γύρω-γύρω είχαν βατάλια μεγάλα και εκεί πάνω κατοικούσανε και κάτω βάζαν τα ζώα τους, τόσο ας πούμε...ήτανε...

Οι περιγραφές των βιογραφούμενων προσφύγων για τον τρόπο δόμησης των κατοικιών στο Καρς, επιβεβαιώνονται από τη μελέτη του Γιάννη Κασκαμανίδη²⁸⁵ για το χωριό Σαλούτ του Καρς, σχετικό απόσπασμα της οποίας ακολουθεί:

«Όλα τα κτίσματα είχαν χωματοσκεπές (ρδανία) τις οποίες κατασκεύαζαν ως εξής: πάνω στους τοίχους τοποθετούσαν σε παράλληλη σειρά χοντρούς κορμούς δέντρων και έκλειναν τα κενά με ψιλά σανίδια. Κατόπιν έριχναν πελεκούδια και άχυρα και τέλος αργιλόχωμα. Η ανωδομή στηριζόταν, εκτός από τους περιμετρικούς και εσωτερικούς τοίχους και σε χοντρούς κορμούς δέντρων (δόκια) που τοποθετούσαν στη μέση των δωματίων. Το χώμα το κατάβρεχαν και το κυλίνδριζαν με ένα πέτρινο κύλινδρο έτσι ώστε να γίνει μια συμπαγής μάζα και να εξασφαλίζει στεγανοποίηση των εσωτερικών χώρων. Η χωματοσκεπή είχε κλίση προς τη μία μεριά του σπιτιού έτσι ώστε να νερά των βροχών ή του λιωμένου χιονιού να συγκεντρώνονται σε ένα σημείο. Από εκεί μέσω ενός αυλακιού που αποτελούνταν από μικρές λίθινες πλάκες έπεφταν σε ένα

²⁸⁴ Η ανάγκη διαφοροποίησης συνδέεται με τη θέση που κατείχε η Πόντια γυναίκα ως νύφη στην ποντιακή οικογένεια, όπως αναλυτικά παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο VIII, που αφορά στην Ταυτότητα.

²⁸⁵ **Κασκαμανίδης Ιωάν.** (1998) Το χωριό Σαλούτ (Κυβερνείο Καρς – Διοίκηση Αρταχάν – Υποδιοίκηση Κιόλιας), Εφημερίδα: Εύξεινος Πόντος

σημείο. Την άνοιξη καθάριζαν τη χωματοσκεπή από τα χόρτα που είχαν φυτρώσει και την κυλίνδριζαν. Ο τύπος αυτός της σκεπής εξασφάλιζε σε ανθρώπους και ζωντανά ζεστασιά το χειμώνα και δροσιά το καλοκαίρι».

Επισημαίνεται ότι η καταγωγή των Ποντίων προσφύγων της έρευνας είναι από τον αγροτικό χώρο. Στην έρευνα δεν παρέχονται πληροφορίες για τον τρόπο δόμησης των αστικών κατοικιών.

1.3 Οικονομία

Καθώς οι Πόντοι πρόσφυγες του «δείγματος» προέρχονται από τον αγροτικό χώρο, οι πληροφορίες που δίνονται για την οικονομική δραστηριότητα της περιοχής αφορούν στην αγροτική παραγωγή. Μικρή αναφορά γίνεται και στα επαγγέλματα που σχετίζονται με την κατεργασία των μετάλλων. Μία επί πλέον επαγγελματική διέξοδος των προγόνων των βιογραφούμενων προσφύγων ήταν η μετανάστευση.

1.3.1 Αγροτική Οικονομία

Η πλειοψηφία των προγόνων των βιογραφούμενων του «δείγματος» ήταν αγρότες. Η αγροτική παραγωγή, γεωργία και κτηνοτροφία, σχετίζεται με τις εκάστοτε εδαφικές και κλιματικές συνθήκες, προσανατολισμένη στις δυνατότητες της κάθε περιοχής. Κατ' αυτό τον τρόπο ο Πόντιος πρόσφυγας α' γενιάς από το Καρς αφηγείται:

Ζώα, αγελάδες, βόδια, οργώναμε, σπέρναμε, θερίζαμε...Σιτάρι, κριθάρι, βρίζα, τέτοια πράγματα, καλαμπόκια δεν είχανε, δεν...δεν είχανε καλαμπόκια, όχι, βάζανε καλαμπόκια, μα... δεν καρπαίνανε...

Παρόμοια εικόνα για την αγροτική παραγωγή παρέχει στον ακόλουθο διάλογο με α' γενιάς Καρσλή πρόσφυγα:

Ερ: *Τι δουλειά κάνανε οι άνθρωποι εκεί;*

Ανδρας: *Γεωργοί ήτανε όλοι. Χωράφια*

Ερ: *Τι βγάζανε;*

Ανδρας: *Σιτάρια. Σιτάρια επί τω πλείστω, σιτάρια. Μόνο σιτάρια. Πολλά, πολλά χωράφια είχαμε. Και κτηνοτροφία είχαμε*

Ερ: *Τι ζώα είχατε;*

Ανδρας: *Ναι, αγελάδες είχαμε. Τότε είχαμε αγελάδες*

Η διαφοροποίηση των προϊόντων της αγροτικής παραγωγής, ανάλογα με τον επιμέρους τόπο καταγωγής, περιγράφεται με αμεσότητα και σαφήνεια στην ακόλουθη

περιγραφή γυναίκας καταγωγής από την Αργυρούπολη, νύφης σε οικογένεια Καρσλίδων

Κοίταζε αυτοί όλοι ήτανε Πόντιοι, ζούσαν στην Τουρκία, αλλά αναλόγως την περιοχή που ζούσανε ο καθένας πήραν το όνομα και τη ζωή. Οι δικοί μας ήτανε μέσα στα βουνά, κάνανε μπαχτσέδες και θερίζανε χόρτα και κάνανε ζώα. Ο άντρας μου (από τον Καύκασο) ήτανε γεωργοί, είχανε φρούτα, γεωργία, κάνανε καλή γεωργία.

1.3.2 Μεταλλουργία

Τα μεταλλεία διαδραμάτισαν πολύ σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της συνοχής και της ταυτότητας του ποντιακού ελληνισμού. Η απόσταση όμως που χωρίζει την περίοδο της άνηθης των μεταλλείων, από την περίοδο που έζησαν οι πρόγονοι των βιογραφούμενων Ποντίων είναι μεγάλη, καθώς σύμφωνα με τον Βακαλόπουλο:

« Οι συχνές μεταναστεύσεις των Ποντίων φαίνεται ότι άρχισαν από τον 17ο αιώνα, όταν η Πύλη παραμέλησε την αναδιοργάνωση και εκμετάλλευση των μεταλλείων. Είναι αλήθεια ότι ο μεγάλος βεζίρης Κιοπρουλού Ζαδέ Χουσεΐν, παράλληλα προς τις άλλες μεταρρυθμίσεις του, έστρεψε την προσοχή του και στο ζήτημα των μεταλλείων, αλλά τα μέτρα φαίνεται δεν είχαν αντίκτυπο στην περιοχή της Αργυρουπόλεως, όπου οι μεταλλοφόρες φλέβες είχαν αρχίσει να εξαντλούνται.»²⁸⁶

Ένας μόνο πρόσφυγας β' γενιάς της έρευνας, του ακόλουθου αποσπάσματος, εμφανίζεται να έχει αναφορές σχετικά με αυτή καθ' εαυτή την εξόρυξη, μέσω της συζύγου του, τουρκόφωνης, με ασαφή επί μέρους καταγωγή. Πιθανόν οι γονείς της ήρθαν πρόσφυγες στην Ελλάδα, από περιοχές που είχαν μετοικήσαν οι μεταλλωρύχοι της Αργυρούπολης, προς αναζήτηση δουλειάς.

Ο πατέρας της μάνας της ήταν μετενλής. Μετέν ξέρεις τι θα πει; Ήταν το ορυχείο, βγάζανε μετέν, δηλαδή μέταλλο

Αντίθετα συχνά στην έρευνα εμφανίζονται επαγγέλματα που σχετίζονται με την κατεργασία των μετάλλων, με την οποία απασχοληθήθηκαν αρκετοί από τους προγόνους των προσφύγων του «δείγματος», όπως τα επαγγέλματα του γανωτζή και του καλαϊτζή²⁸⁷, όπως αναφέρουν οι ακόλουθοι βιογραφούμενοι β' γενιάς:

²⁸⁶ Βακαλόπουλος Α. (2005) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Ηρόδοτος, τόμος Δ, σελ. 105

²⁸⁷ Μετεντζής σημαίνει μεταλλουργός. Γανωτής ή γανωτζής ή γανωματής ονομάζεται ο τεχνίτης που επικαλύπτει χάλκινα σκεύη με κασσίτερο (καλάι), ο κασσιτερωτής= καλαϊτζής. Οι γανωτζήδες ήταν συνήθως πλανόδιοι τεχνίτες, που αναλάμβαναν το γαλβανισμό και το στίλβωμα των χάλκινων οικιακών σκευών, όπως τα ταψιά, τα καζάνια, τα κουτάλια, τα πιρούνια κλπ. Πολλά επίθετα προέρχονται από αυτά τα επαγγέλματα, όπως Καζαντζίδης, Μετεντζίδης, Καλαϊτζίδης.

***Ανδρας Α:** Οι δικοί μας, αυτοί, ο θεός μου ας πούμε που ήταν γανωτζής, ότι είχε σε ράβδους σε καλαίδια, γιατί τα καλαίδια (καλάι) σαν το χρυσό είναι, πολύ ακριβό. Ναι, λοιπόν αυτοί ζούσανε με το...γυρνούσαν στα χωριά, γυρνούσαν με το...γανώνανε στα σπίτια. Είχανε και μαγαζί ας πούμε, που όποιοι θέλανε να πάνε στο μαγαζί ας πούμε και αυτοί ζούσαν και κάτι άλλο, αυτοί είχαν και φουντούκια, αυτή η περιοχή, το μέρος, η Δέσμενα είχε πολλά φουντούκια, είχε παραγωγή στα φουντούκια, τα πουλούσανε...*

***Ανδρας Β:** Ο παππούς μου ήτανε καζαντζής, έφτιαχνε ας πούμε μπακίρια...καζάνια ... τέτοια ας πούμε και εν τω μεταξύ ήταν και γανωτζής*

Αρκετοί από τους πρόσφυγες επεδίωξαν να μεταφέρουν το επάγγελμα του γανωτζή στην Ελλάδα, το οποίο αναδείχθηκε σε παράγοντα οικονομικής ευημερίας, όπως αναφέρει ο β' γενιάς βιογραφούμενος:

Στο χωριό...καλά ήτανε. Εμείς καλά ήμασταν, καλά ήμασταν, εμείς δεν υποφέραμε γιατί ο παππούς μου ήτανε γανωτζής και ο πατέρας μου. Φτιάχναν καινούργια μπακίρια...μπακίρια καινούργια φτιάχναν τότε, δεν ήταν τα ανοξείδωτα...

1.3.3 Τεχνίτες

Στο «δείγμα» της έρευνας δεν εμφανίζονται πρόγονοι που απασχολούνται ως τεχνίτες, εκτός αυτών της κατεργασίας των μετάλλων, όπως ήδη αναφέρθηκε. Παρ' όλα αυτά εκφράστηκε η αντίληψη του διαχωρισμού των επαγγελματικών εξειδικεύσεων, τον οποίο οι Πόντιοι πρόσφυγες συσχετίζουν με τον επιμέρους τόπο καταγωγής. Κατ' αυτή την έννοια οι κάτοικοι των Σουρμένων παρουσιάζονται ως εξειδικευμένοι στη ραπτική και την ψαλτική, όπως αναφέρει Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς στο ακόλουθο απόσπασμα:

Τα Σούρμενα ήταν αυτοί όλοι ράφτες και τέτοια πράγματα, δεν ήτανε άνθρωποι της εργατιάς και ξέρω 'γω, δηλαδή όλοι ήτανε ράφτες. Τεχνίτες. Ράφτες, ψάλτες, τώρα άμα λες ας πούμε, γύρευες έναν ψάλτη και πήγαινες εκεί στην πατρίδα και ρώταγες ποιοι είναι σουρμενίτες, λέγανε αυτοί εδώ, θέλω έναν ψάλτη, έλεγε εεε (ε βαρύ σαν να ψάλει) δεν δυσκολενότανε, μαζεύονταν όλοι οι ψαλτάδες. Ναι και έτσι έβρισκαν ψαλτάδες αμέσως οι εκκλησίες που δεν είχανε ψαλτάδες. Ήταν ειδικά δηλαδή, ράφτες, όλοι τους ήταν ράφτες και ψαλτάδες. Δηλαδή αυτοί δεν είναι άνθρωποι να δουλεύουνε σαν κι εμάς... Όχι!

Οι δικοί μας ήτανε...τεχνίτες ήτανε, επαγγελματίες, φούρναρης, τσαγκάρης, τέτοια επαγγέλματα, όσοι ήσανε στην Τραπεζούντα μέσα, αυτοί δε...από γεωργία δεν ξέρανε.

Ξέρανε μόνο τέτοιες δουλειές να κάνουνε, όπως και οι σουρμενίτες ήτανε ραφτάδες και ξέρω 'γω, οι τραπεζούνταίοι ήταν πάλι επαγγελματίες.

Πέρα από την επαγγελματική διαφοροποίηση σε σχέση με τους επιμέρους τόπους, προβάλλεται επίσης η διάσταση των επαγγελματικών εξειδικεύσεων μεταξύ πόλεων και χωριών. Οι βιογραφούμενοι παρουσιάζουν τους κατοίκους της Τραπεζούντας ως απασχολούμενους σε διαφορετικά επαγγέλματα σε αντίθεση με τους κατοίκους των χωριών όπου ήταν αγρότες. Η αντίθεση αυτή εμφανίζεται στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς

Όσοι ήτανε μέσα στην πόλη. Στα χωριά υπήρχαν οπωσδήποτε και... καπνάδες, στην Τραπεζούντα, κάνανε καπνά, στα χωριά μας. Οι πόλεις ήταν σαν πόλεις ας πούμε, δεν είχε τέτοια πράγματα.

1.3.4 Εμπόριο - Μεταποίηση

Καθώς η πλειοψηφία των προγόνων των συμμετεχόντων στην έρευνα προέρχεται από αγροτικές περιοχές, αποσπασματικές αναφορές εμφανίζονται ως προς τις εμπορικές ή μεταποιητικές δραστηριότητες, οι οποίες συνδέονται πάντα με την αγροτική παραγωγή.

Σε μία βιογραφία, άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς, παρουσιάζεται η εμπορευματοποίηση της παραγωγής των φουντουκιών.

...και αυτοί ζούσαν και κάτι άλλο. Αυτοί είχαν και φουντούκια, αυτή η περιοχή, το μέρος, η Δέσμενα, είχε πολλά φουντούκια, είχε παραγωγή στα φουντούκια, τα πουλούσανε...

Σύμφωνα με τον Δ. Η. Οικονομίδη²⁸⁸, ένα από τα σπουδαιότερα προϊόντα του εξαγωγικού εμπορίου ήταν τα: *Λεπτοκάρνα, τα κοινώς φουντούκια καλούμενα, (Τραπεζούντος, Τριπόλεως, Κερασούντος, Ορδούς) περί τας 700.000 καντάρια και αξίας 33.000.000 φράγκων. (Πριν από τον πόλεμο του 1914 κατά την εν Κωνσταντινουπόλει Επιτροπεία των Ποντίων, η επαρχία Τραπεζούντος μόνον εξήγαγε 24.349.000 κιλά φουντούκια το χρόνο.)*

Ο σύγχρονος επισκέπτης των παράλιων του ανατολικού Πόντου, αντικρίζει κατά τους καλοκαιρινούς μήνες μία ιδιότυπη εικόνα: τεράστιες ποσότητες φουντουκιών απλωμένες όπου υπάρχει ελεύθερος χώρος. Στις ταράτσες των σπιτιών, στις πλατείες,

²⁸⁸ Οικονομίδης Δ. (1931) «Αργυρούπολις», Αθήνα: Αρχαίον Πόντου 3

στα πεζοδρόμια του αυτοκινητόδρομους. Αυτό είναι ακόμα και σήμερα το στάδιο αποξήρανσης στην παραγωγική διαδικασία. Σήμερα²⁸⁹ η Τουρκία παράγει το 70% των φουντουκιών παγκοσμίως και πάνω από το 50% απ' αυτά παράγεται στην επαρχία Ορντού, που έχει πρωτεύουσα το Ορντού, την ελληνική πόλη Κοτύωρα.

Σε μία βιογραφία αναφέρεται η ύπαρξη μύλου, που εντοπίστηκε σε ένα πρόσφατο ταξίδι των απογόνων γ' γενιάς Ποντίων προσφύγων, όπως αναφέρει ο επόμενος γ' γενιάς πρόσφυγας:

...πήγαμε και βρήκαμε το μύλο που είχε ο παππούς της γυναίκας μου εκεί...

Η ύπαρξη του μύλου σε μία κοινωνία συνδέεται, σύμφωνα με τον Elias, με την εξέλιξη των μεταφορών και είναι δείγμα έναρξης της πορείας διαφοροποίησης των σχέσεων της «φυσικής οικονομίας» της κοινωνίας.

«Η εξέλιξη της τεχνικής των μεταφορών προσδίδει στο νερόμυλο μια σημασία που δεν είχε στην αρχαιότητα. Άξιζε τον κόπο να διανύσει κανείς κάπως μακρύτερες αποστάσεις, προκειμένου να μεταφέρει εκεί τα σιτηρά. Και αυτό ήταν ένα βήμα στην πορεία της διαφοροποίησης και της διαπλοκής, της αποκοπής ορισμένων λειτουργιών από το κλειστό πεδίο του αγροκτήματος.»²⁹⁰

Σε μία επίσης βιογραφία αναφέρεται το εμπόριο, με τη μορφή του παντοπωλείου, σύμφωνα με τον ακόλουθο διάλογο Ποντίων προσφύγων β' γενιάς:

Ανδρας: Ο μπαμπάς μου είχε φούρνο, είχε μαγαζί, πούλαγε υφάσματα, ζάχαρη, ότι θέλεις...

Γυναίκα: ... παντοπωλείο με την έννοια την παλιά εδώ, πώς ήταν τα παντοπωλεία εδώ, που πούλαγαν όλα, ότι θέλεις, έτσι κάπως ήταν το μαγαζί του πατέρα μου.

Η προαναφερθείσα παρατήρηση για την ένδειξη διαφοροποίησης και διαπλοκής των σχέσεων της κοινωνίας από την ύπαρξη του μύλου, ισχύει και στο υπερκείμενο απόσπασμα για την ύπαρξη παντοπωλείου.

1.4 Μετανάστευση

Μία επί πλέον επαγγελματική διέξοδος των προγόνων των προσφύγων, συχνά όμως και πολιτική διέξοδος, ήταν η μετανάστευση, τόσο στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και πέραν αυτής. Ιδιαίτερα η γειτονική Ρωσία υπήρξε ο συχνότερος προορισμός των Ποντίων, είτε για μόνιμη, είτε για εποχική μετοικεσία.

²⁸⁹ Από την ιστοσελίδα της περιφέρειας Ορντού: <http://www.ordu.gov.tr>

²⁹⁰ Elias N. (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη, τόμ. Β', σελ. 65

Στο «δείγμα» της έρευνας εμφανίζεται η προς τη Ρωσία μετανάστευση και μόνο η β' γενιά συζητά για τις μετακινήσεις αυτές. Προφανώς οι ανάλογες συνθήκες που έζησε η β' γενιά ως μεταναστεύσασα η ίδια, την περίοδο μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο (κυρίως προς τη Γερμανία), της δίνει την ευχέρεια να αντιστοιχεί τα δικά της μεταναστευτικά βιώματα με τα αντίστοιχα των προγόνων της. Κατ' αυτό τον τρόπο προσδίδονται στη μετανάστευση των προγόνων παρόμοιες επιθυμίες και εικόνες με αυτές που έχουν βιώσει οι ίδιοι οι πρόσφυγες β' γενιάς, ως μετανάστες.

...η γιαγιά μου, της μάνας μου η μάνα, είχε στη Ρωσία αδελφό και ήθελε να φύγει και να πάρει τα παιδιά της...περίμενε...

Η γυναίκα β' γενιάς, του υπερκείμενου αποσπάσματος, μεταφέρει ως μεταναστευτική συνήθεια των προγόνων της, την εικόνα που η ίδια έχει διαμορφώσει από το μεταναστευτικό ρεύμα της δικής της εποχής, όταν ήταν υποχρεωτική η πρόσκληση κάποιου συγγενή για να γίνει δεκτή η αποδημία.

Η γειτονική Ρωσία, με την αμφίρροπη πολιτική της, άλλοτε ως πολέμιου και άλλοτε ως συμμάχου του οθωμανικού καθεστώτος, προσήλκυε, προβάλλοντας το ομόθρησκο, πολλές γενεές Ποντίων ως τόπος προσωρινής ή μόνιμης εγκατάστασης. Όπως λέει ο Βακαλόπουλος:

«Οι αλληπάλληλοι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα και η πρόθυμη συμμετοχή σ' αυτούς των Ελλήνων του Πόντου, είτε με ενθουσιώδεις εκδηλώσεις τους, είτε με την ενεργητική σύμπραξή τους προκάλεσαν την μετανάστευση πολλών κατοίκων από την Χαλδία (ιδίως από τον Όφι, το Ρίζαιο και τα Σούρμενα) και από άλλες πόλεις του Πόντου προς τη Κριμαία, προς την Βεσσαραβία ή και προς την Μολδαβία και Βλαχία. Αλλά και στις ενδιάμεσες περιόδους πολλοί Πόντιοι αναζητώντας καλύτερους όρους ζωής έφευγαν προς τους ίδιους τόπους.»²⁹¹

Ο άνδρας β' γενιάς, του ακόλουθου αποσπάσματος, διατυπώνει με απόλυτη σαφήνεια, συγκρίνοντας κατ' απόλυτο τρόπο την αναλογία της μεταναστευτικής πρακτικής εκείνης της εποχής προς τη Ρωσία, με τη σύγχρονη μεταναστευτική ροή, προς τη Γερμανία και την Αμερική, της δικιάς του γενιάς. Έκπληξη προκαλεί η απόσταση που διήνυσαν οι πρόγονοι των Ποντίων, ως μετανάστες, φτάνοντας στα νοτιο-ανατολικά όρια της Ρωσίας, στο Βλαδιβοστόκ, λιμάνι στον Ειρηνικό Ωκεανό.

²⁹¹ Βακαλόπουλος Α. (2005) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Ηρόδοτος, τόμος Δ, σελ. 108

Πολλοί ξέρετε πηγαίνανε στην Ρωσία, πολλοί τότε πηγαίνανε στην Ρωσία. Ναι, ναι, ναι...πηγαίνανε...και οι περισσότεροι χωρίς την οικογένεια, έμενε στο χωριό [...] Εκεί η ζωή ήτανε διαφορετική, αυτοί ήτανε όπως είναι εδώ η Αμερική, η Γερμανία. Όπως ήτανε πριν κάμποσα χρόνια; Ε, εκεί είχαν τη Ρωσία αυτοί, πηγαίναν εκεί, πηγαίναν εκεί στο Βλαδιβοστόκ, είχανε φούρνο, εκεί στο Βλαδιβοστόκ, εικοσιτέσσερις μέρες με το τραίνο ταξιδεύανε [...] Ναι, στην Ιαπωνία σχεδόν. Ναι...εκεί...ζούσανε. Σαν μετανάστες. Ναι, ήτανε ο Καναδάς και η Γερμανία να πούμε [...] Βλαδιβοστόκ!

Η προσωρινή μετανάστευση προς τη Ρωσία αφορούσε τα άρρενα μέλη των οικογενειών, ενώ τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας παρέμεναν στον Πόντο. Οι εργασίες που αναλάμβαναν οι Πόντιοι ως μετανάστες στη Ρωσία, μετέβαλλε τον επαγγελματικό τους προσανατολισμό και κατά συνέπεια τη θέση τους στην κοινωνία, διευρύνοντας την αντίληψή τους για τον κόσμο. Συνήθως μεταπηδούσαν από το επάγγελμα του αγρότη σε επαγγέλματα σχετικά με το εμπόριο ή τις κατασκευές.

Η κινητικότητα, όπως λέει η Κασιμάτη, είναι:

«Ο όρος που περιγράφει τη δυνατότητα που έχουν τα άτομα ή οι ομάδες ατόμων να μετακινούνται από ένα επίπεδο κοινωνικής θέσης ή κοινωνικής τάξης ή κοινωνικού στρώματος σε κάποιο άλλο ανώτερο, ίδιο ή κατώτερο.»²⁹²

Η παραμονή της οικογένειας στον Πόντο κατά την μετανάστευση των ανδρών, καθώς και η μετάβαση προς άλλα επαγγέλματα, παρουσιάζεται στη βιογραφία του πρόσφυγας β' γενιάς.

Οι άντρες τα φεύγανε και πηγαίνανε και δουλεύανε έξω. Ο παππούς, της μάνας μου ο πατέρας, φεύγει...ε...δούλενε, πήγαινε στη...στη Κριμαία. Είχαν αποθήκες κρασιών. Τα αδέρφια...Όλα τα αδέρφια είχανε ...πίνανε πολύ τότε...είχανε και λεφτά, αλλά ο παππούς έφυγε από αυτήν την δουλειά κι έγινε εργολάβος, έφτιαχνε γέφυρες... έφτιαχνε δρόμους...τέτοια...και πήγαινε ο τσάρος και τα εγκαινίαζε!

Η κινητικότητα των προγόνων των Ποντίων προσφύγων εκφράζει, σύμφωνα με την Κασιμάτη,

«τη δυναμική πλευρά της κοινωνίας. Δηλώνει, δηλαδή, ότι η κοινωνία δεν μένει σταθερή, αλλά μεταβάλλεται διαχρονικά ως προς τις κοινωνικές της δομές, γι' αυτό η εξέλιξη των κοινωνιών κατανοείται μέσα από τους μηχανισμούς της κοινωνικής κινητικότητας.»²⁹³

²⁹² Κασιμάτη Κ. (2001) *Δομές και Ροές, Το Φαινόμενο της Κοινωνικής και Επαγγελματικής Κινητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg, σελ.23

²⁹³ Κασιμάτη Κ. ο.π. σελ.23

Η Ρωσία εμφανίζεται στην έρευνα ως ο προσφιλέστερος προορισμός εξωτερικής μετανάστευσης των προγόνων των Ποντίων προσφύγων. Ο Clogg επιβεβαιώνει ότι:

«Μόνο την περίοδο 1878-1884, εκτιμάται ότι περισσότερα από 100.000 άτομα εγκατέλειψαν τον Πόντο αναζητώντας τη γαλήνη και την ελευθερία, αφήνοντας πίσω τους τα ερειπωμένα χωριά τους. Συνολικά, κατά τη διάρκεια όλων αυτών των μεταναστεύσεων – σύμφωνα με υπολογισμούς που δεν μπορούν να τεκμηριωθούν – περίπου 350.000 χριστιανοί εγκατέλειψαν τον Πόντο για τη Ρωσία.»²⁹⁴

1.5 Θεσμοί που διατήρησαν τη διαφοροποιημένη συλλογικότητα

Δύο είναι οι θεσμοί που διατήρησαν τη συλλογικότητα των ελλήνων του Πόντου. Η θρησκεία και η παιδεία. Οι εκπρόσωποι τους, ο παπάς και ο δάσκαλος, βρίσκονται στον ύψιστο αναβαθμό της κλίμακας του αξιακού συστήματος των βιογραφούμενων. Οι δύο ρόλοι συχνά ταυτίζονται, αντιπροσωπεύοντας τους «πεπαιδευμένους» των ποντιακών κοινοτήτων.

Επιχειρώντας έναν συσχετισμό για τον ρόλο του παπά και του δασκάλου, στην διατήρηση και την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης, με όσα διαπιστώνει ο Elias²⁹⁵ για το γερμανικό έθνος, ότι «ο ιερέας και ο καθηγητής είναι στην πραγματικότητα δύο από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της μεσαίας υπαλληλικής διανόησης, δύο κοινωνικές μορφές, οι οποίες είχαν την αποφασιστικότερη συμμετοχή στη διάδοση και διαμόρφωση της νέας [γερμανικής] γλώσσας των πεπαιδευμένων», συνάγεται η αιτιολόγηση του κύρους αυτών των λειτουργημάτων στη συνείδηση των Ποντίων.

1.5.1 Θρησκεία

Πολύ έντονη εμφανίζεται η θρησκευτική πίστη των προγόνων των Ποντίων προσφύγων, που μαζί με την κοινή διάλεκτο, στήριζε και ενίσχυε το κοινό αξιακό και πολιτισμικό σύστημα των ποντιακών κοινοτήτων.

Οι πρόσφυγες των α' και β' γενεών της έρευνας αναδεικνύουν με ποικίλους τρόπους στις βιογραφίες τους την αξία της θρησκείας, με κυρίαρχο την μεταφορά και προβολή της αντιπαράθεσης που ίσχυε στην Οθωμανική αυτοκρατορία μεταξύ των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων (Milliyet), στην Ελλάδα, ως εγχώρια

²⁹⁴ Καρπόζιλος Απ. (2004) Οι Έλληνες της Ρωσίας, στο Glogg R. *Η Ελληνική Διασπορά στον 20^ο αιώνα*, μτφρ. Μ. Φράγκου, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, σελ.255

²⁹⁵ Elias N. (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη, τομ. Α', σελ. 94

αντιπαράθεση με τους ελλαδίτες, τους οποίους μέμφονται για μικρότερης ένταξης θρησκευτική πίστη.

Ο Πόντιος πρόσφυγας α' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, θυμάται τόσο την αντιπαράθεση της γιαγιάς του με τους έλληνες ναύτες πάνω στο πλοίο κατά τη μεταφορά τους στην Ελλάδα, την περίοδο της ανταλλαγής, όσο και τη συνεχή παρουσία της θρησκευτικής πίστης στις καθημερινές συνήθειες.

Ήμαστε πολύ χριστιανοί εμείς! Η γιαγιά μου ειδικά ήτανε το κάτι άλλο! Επάνω στο πλοίο όταν ήμαστε εμείς, ήτανε οι ναύτες, βρίζανε χριστοπαναγίες κλπ, «σκυλ' παιδιά γυρίστε μας πίσω», ναι, τους κακολογούσε, μπροστά στα μάτια τους, «δεν ντρέπεστε, Χριστό και Παναγία βρίζετε». Εδώ όταν ήρθαμε, σηκώνόμασταν το πρωί, έπρεπε μόλις πλενόμασταν να κάνουμε την προσευχή μας. Προτού το φαγητό, προσευχή, μετά το φαγητό, πάλι προσευχή, Τετάρτη, Παρασκευή, όχι λάδι, μα γιαγιά το λάδι...ελιές μας έδινε να φάμε...το λάδι βγαίνει από τις ελιές, τις ελιές τις ευλόγησε ο Χριστός. Πολύ χριστιανή. Πάρα πολύ.

Στην αντιπαράθεση, ως προς την ένταση της θρησκευτικής πίστης, με τους ελλαδίτες, δίνεται υπερβολική σημασία, στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκας πρόσφυγα β' γενιάς:

...όχι μονάχα αυτό, αλλά όταν κατεβήκαν εδώ πέρα, εδώ οι έλληνες, κι αυτό γίνεται και σήμερα, το Χριστό και την Παναγία δεν το έχουν σε τίποτα να τους βρίσουν. Πού όμως εκεί πέρα...τέτοιο πράγμα, ήτανε πούουου...εδώ όμως τους βρίζανε, «γαμώ το θεό σου», «... τη Παναγία σου», πηγαίνουν στο δρόμο, τους λέγανε κι αυτοί πια νομίζαν...πού ήρθαμε, από τον καημό του λέει πέθανε ο παππούς. Ναι-ναι άκουγε τέτοια και...

Η υπερβολή στην έκφραση της θρησκευτικής πίστης της α' γενιάς Ποντίων προσφύγων, όπως παρουσιάζεται από τους βιογραφούμενους, είναι εξηγήσιμη, καθώς η θρησκεία ήταν ο συνδετικός κρίκος, το «μαζικό ιδανικό»²⁹⁶ σύμφωνα με τον Freud, που συνέδεε τα μέλη των ποντιακών κοινοτήτων στον Πόντο.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον, ως προς την ένταση της θρησκευτικής πίστης, παρουσιάζει επίσης το ακόλουθο απόσπασμα βιογραφίας γυναίκας β' γενιάς, στο οποίο περιγράφεται η διατήρηση του αρχετυπικού εθίμου της θυσίας, μέσω της αυθόρμητης και «αυτονόητης» κίνησης προσφοράς λατρευτικού χαρακτήρα της πρόγονής της.

²⁹⁶ Βλέπε Κεφάλαιο Ι, ενότητα 2, σελ. 30

Η γιαγιά μου, του πατέρα μου η μάνα, είχανε κατσίκια και τέτοια, πρόβατα. Λοιπόν... κι ένα κατσίκι...ήταν πολύ θρήσκα...ένα από τα κατσίκια, μπήκε μέσα στην εκκλησία και λέει η μάνα, στο γιό λέει «πούλιμ από...» πώς το είπε; «η εκκλησία θέλουν από» έπρεπε να το σφάζει, να το δώσει εκεί πέρα...

Από την εποχή του Ομήρου μέχρι την ιουδο-χριστιανική παράδοση, σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης μέχρι τις παρυφές του Καυκάσου, το αρχετυπικό έθιμο της θυσίας διατηρείται ζωντανό με διάφορες μορφές, παραλλαγές και αιτιολογίες, αναδεικνύοντας την πολιτισμική συνέχεια και, κατ' επέκταση, τη μικρού μεγέθους απόσταση, που χωρίζει το σύγχρονο από το ομηρικό.

Ένα αξιοσημείωτο κοινό στοιχείο εγγύτητας με την θρησκευτικότητα, μεγάλου μέρους των βιογραφουμένων, είναι η ανάδειξη της στενής συγγένειας με ιερείς. Τέσσερις από τους επτά πρόσφυγες β' γενιάς του «δείγματος» δηλώνουν συγγένεια με παπά.

Ανδρας: *Ο παππούς ήτανε παπάς, της μάνας μου ο πατέρας.*

Γυναίκα Α: *Ναι και ήταν και ο παππούς μου παπάς, του πατέρα μου ο πατέρας ήταν παπάς, ήμασταν από παπά οικογένεια.*

Γυναίκα Β: *Βέβαια παπάδες, παπαδαριό να δεις!*

Γυναίκα Γ: *Παπάδες ήτανε, οι συγγενείς μας ήταν όλοι παπάδες και όλοι ήτανε δάσκαλοι ...και ξέρεις τι αυστηροί ήτανε, φοβερά αυστηροί, φοβόντουσαν όλοι!*

Η ύπαρξη «παπά» στην οικογένεια, πέρα από την απόδειξη μεγαλύτερης θρησκευτικότητας, αναδεικνύει ταυτόχρονα και υψηλότερη κοινωνική θέση. Καθώς ο ρόλος του παπά ήταν ένα από τα δύο, μαζί με το δάσκαλο, σημαντικότερα λειτουργήματα στον Πόντο, όργανα στήριξης της ενότητας και της διαφορετικότητας των Ποντίων.

Δείγμα ένταξης της θρησκευτικής πίστης είναι και το είδος των αντικειμένων που μετέφεραν, κάτω από αντίξοες συνθήκες, κατά τον διωγμό. Τα ιερά κειμήλια περιλαμβάνονται πρώτα στα δηλωθέντα ως μεταφερθέντα αντικείμενα.

Ο Πόντιος πρόσφυγας α' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος περιγράφει τα αντικείμενα που μετέφερε η γιαγιά του κατά το διωγμό, τα οποία προσέφερε στην εκκλησία.

Φωτογραφίες δεν έφερε, αλλά εικόνες έφερε. Αυτά τα έδωσε όλα, γιατί η εκκλησία μας δεν είχε τίποτα, τα έδωσε στην εκκλησία. Θυμάμαι, εκείνο που θυμάμαι, είχε ένα μεγάλο τραπεζομάντιλο μεταξωτό και αυτό το πήγε στην εκκλησία, πολύ με την εκκλησία είχε να κάνει

Η εικόνα του Αι Γιώργη και η καμπάνα είναι από τα πλέον διαδομένα ιερά κειμήλια που παρουσιάζονται στις αφηγήσεις των Ποντίων β' γενιάς, ότι μεταφέρθηκαν από τους προγόνους τους.

Γυναίκα Α: ...ο πατέρας μου όταν ήρθε εδώ εφόρτωσε και μία καμπάνα. Φόρτωσε όλα τα θεία...

Γυναίκα Β: ...ο άγιος Γεώργιος, η γιαγιά μου έδωσε μια εικόνα, ο άγιος Γεώργιος, το πήρα και το 'φερα εδώ, επειδή είναι από την γιαγιά μου δώρο, από την Τουρκία.

Γυναίκα Γ: Η γιαγιά είχε φέρει ένα...τον Αι Γιώργη...ναι...

Γυναίκα Δ: ...φέρανε από την πατρίδα την καμπάνα...

Για τους πρόσφυγες η μεταφορά των ιερών κειμηλίων, πέρα από την ανάγκη κάλυψης των μεταφυσικών τους αγωνιών, ενισχύει την σημασία της θρησκείας, στη διατήρηση και στήριξη της ταυτότητάς τους. Ερχόμενοι από μία πολύ-εθνοτική και πολύ-θρησκευτική κοινωνία, η χριστιανική θρησκεία, είναι κριτήριο διαφοροποίησης και ανάδειξης της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους.

Την αξία των ιερών κειμηλίων διασαφηνίζει ο Γιάννης Κασκαμανίδης στην έρευνα για τα κειμήλια των προσφύγων:

«Οι μετακινήσεις των ανθρώπων μπορούν να μελετηθούν σε σχέση με τα αντικείμενα με τα οποία συνδέονται, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για βίαιες ανθρώπινες μετακινήσεις κατά τις οποίες οι πρόσφυγες παίρνουν μαζί τους, τόσο αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όσο και αντικείμενα με σκοπό να επανακατοχυρώσουν ή να επανακαθορίσουν την ατομική και συλλογική τους μνήμη και ταυτότητα. Τα αντικείμενα αυτά αντανακλούν τις αξίες, τις αντιλήψεις, τις νοοτροπίες και το πολιτιστικό υπόβαθρο μιας κοινωνία και, επίσης, εγγράφουν την ατομικότητα.»²⁹⁷

Οι αναφορές για το αναπτυγμένο θρησκευτικό αίσθημα των προγόνων προέρχονται κατά κύριο λόγο από γυναίκες β' γενιάς πρόσφυγες. Μόνο ένας άνδρας και αυτός α' γενιάς, αναφέρεται στη θρησκευτική πίστη. Οι βιογραφίες της γ' γενιάς δεν περιλαμβάνουν καθόλου σχετικές αναφορές.

²⁹⁷ **Κασκαμανίδης Ιωαν.** (2000) Τα κειμήλια των προσφύγων ως πηγές ιστορίας. Οι θρησκευτικές εικόνες των Ελλήνων του Καρς στην περιοχή της Φλώρινας, σελ. 1

Η θρησκεία διαδραμάτισε, εκτός από το ρόλο του συνδετικού κρίκου της διαφορετικότητας των Ποντίων στον Πόντο, μέσω της εκκλησίας και της συμμετοχής στις θρησκευτικές τελετές, τον μοναδικό τρόπο κοινωνικοποίησης των αποκλεισμένων από τον ενεργό κοινοτικό βίο γυναικών.

1.5.2 Εκπαίδευση

Πολύ σημαντικό ρόλο στην στήριξη της ελληνικότητας των προσφύγων διαδραμάτισε το εκπαιδευτικό σύστημα. Η διαδεδομένη αντίληψη μεταξύ των Ποντίων προσφύγων α' και β' γενιάς για την εκπαίδευση στον Πόντο είναι κοινή, τείνοντας προς την εξιδανίκευση.

Κατά παρόμοιο τρόπο, που η σύγκριση με την Ελλάδα αναδεικνύει τον Πόντο ως ανώτερο, το ίδιο συμβαίνει και με την εκπαίδευση, όπως αφηγείται ο ακόλουθος πρόσφυγας α' γενιάς:

...α εκεί γύρω στην αυλή, στη γειτονιά μας, στα σπίτια, αυτά...αυτά θυμάμαι, το σχολείο θυμάμαι, θυμάμαι τις βρύσες, είχαμε μεγάλο σχολείο εμείς εκεί, ερχόταν και από άλλο χωριό... Πάντως εκείνο που ξέρω εγώ...μπορώ να σου πω, ότι ήτανε ανώτερα από αυτά τα πανεπιστήμια που ήτανε εδώ. Είχαμε κάνα δύο μηχανικούς, τοπογράφους, πολιτικούς μηχανικούς...ναι...αυτό θυμάμαι. Είχαμε κι εμείς στο σπίτι μας, φιλοξενούσαμε, από άλλο χωριό, συγγενούς μας και πήγαιναν σε αυτό το σχολείο. Δεν ήτανε δημοτικό. Ήτανε πιο μεγάλο.

Η εκπαίδευση στον Πόντο, όπως και όλες οι εκφάνσεις της ζωής, συγκρινόμενη με την ελλαδική εκπαίδευση, υπερτερεί, σύμφωνα με τους αφηγούμενους Πόντιους πρόσφυγες, των α' και β' γενεών.

Στην αντιπαράθεση μεταξύ ποντιακής και ελλαδικής εκπαίδευσης αφορά ο επόμενος διάλογος μεταξύ δύο ανδρών Ποντίων προσφύγων β' γενιάς, όπου ο ένας περιγράφει λεπτομερειακά τη διαφοροποίηση και ο άλλος επιβεβαιώνει με επιφωνήματα ή επανάληψη των λέξεων, τα λεγόμενα του πρώτου. Ο διάλογος αφορά το διαφορετικό επίπεδο γνώσεων μεταξύ ενός ποντίου πρόσφυγα που έχει λάβει στοιχειώδη εκπαίδευση στον Πόντο, με τις γνώσεις ενός ελλαδίτη ανώτερου υπάλληλου τράπεζας, απόφοιτο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Ανδρας: Ναι...εδώ ο γέρος ο δικός μου, ήρθε ο Καπνόπουλος, της τράπεζας ο διευθυντής και θα πληρώσει τον κόσμο τα καπνά. Λοιπόν ανέβηκε στο δωμάτιο, γράφει, κάνει, γράφει, κάνει, ως που μαζεύτηκε κόσμος να πληρωθεί...αυτός δεν βγάζει

αποτέλεσμα, του λέει ο γέρος, αυτός του δημοτικού ήτανε, «θέλεις να σε βοηθήσω» του λέει, «πώς θα με βοηθήσεις» του λέει, «τι γράμματα ξέρεις», «ε τι σε νοιάζει τι γράμματα ξέρω εγώ, όλα τα ξέρω» του λέει «εγώ, ας είμαι του δημοτικού, λοιπόν θέλεις να σε βοηθήσω να τελειώνουμε με τον κόσμο, γιατί αυτοί περιμένουνε και... ανησυχεί ο κόσμος...»

Γείτονας: χμ, χμ

Ανδρας: ...ανέβηκαν πάνω στο δωμάτιο και αρχίσανε οι δυο μαζί, «τώρα» του λέει ο γέρος «να δούμε ποιος θα βγάλει τον λογαριασμό, εγώ του δημοτικού, εσύ του γυμνασίου», λοιπόν, αφού τα ετοίμασε ο γέρος του λέει, «Καπνόπουλε», «τζ είναι», «εγώ είμαι έτοιμος να πληρώνεις τον κόσμο», «σώπα ρε Κώστα, δεν το πιστεύω, εγώ γυμνάσιο τελείωσα», «εκεί» λέει «στην πατρίδα, τον μαθητή δεν τον αφήνανε, όπως τώρα ελεύθερα αν μάθει. έμαθε και αν δεν μάθει, δεν έμαθε. Εκεί έπεφτε και καρπαζιά, μετά τον έπαιρνε...τον τυραννούσε τον μαθητή, τον τιμωρούσε, τον έπαιρνε ξέχωρα ας πούμε όταν έβγαινε μαθήματα»

Γείτονας: Αυστηρά ήτανε...

Ανδρας: Αυστηρά, τα παιδιά δηλαδή, όσο κι αν δεν τα έπαιρνε, τον έκανε να τα πάρει, δηλαδή δεν ήτανε ένας που δεν τα έπαιρνε ο πρώτος, αλλά έπαιρνε μια...εκπαίδευση.

Τα αξιοσημείωτα ευρήματα το υπερκείμενου διαλόγου είναι:

- Οι πρόσφυγες θεωρούν ότι το διαφορετικό επίπεδο γνώσεων οφείλεται στο διαφορετικό εκπαιδευτικό σύστημα μεταξύ Πόντου και Ελλάδας.
- Εκδηλώνεται για μια ακόμα φορά η ξεχωριστή εκτίμηση που έχουν για το πρόσωπο του δασκάλου, ο οποίος μέσω της αυστηρότητας, της υπευθυνότητας και της επιμονής, επιβάλει στους μαθητές την κατάκτηση, τουλάχιστον, των στοιχειωδών γνώσεων.
- Περιβάλλουν με αμφιθυμικά αισθήματα φόβου και θαυμασμού την «τράπεζα», ως μηχανισμό εξουσίας. Τα αισθήματα αυτά τους αποκλείουν από τη βαθύτερη ερμηνεία της κατάστασης που περιγράφουν. Δεν εκδηλώνουν την παραμικρή αμφιβολία για το ρόλο, το εκπαιδευτικό επίπεδο, τη στάση και τη διάθεση του «Καπνόπουλου».
- Στηριζόμενοι στο δικό τους σύστημα αξιών, αδυνατούν να κατανοήσουν τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για την ανάληψη θέσεων ευθύνης στον κρατικό μηχανισμό. Εδώ τίθεται το ζήτημα της «νοηματικής καταληπτότητας», όπως προσεγγίζεται στο Κεφάλαιο VIII, Ενότητα 4.

Ως συνέπεια της εκτίμησης που έχουν για την εκπαίδευση γενικά και ειδικά για την εκπαίδευση στον Πόντο, το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας παίρνει μυθικές διαστάσεις στο λόγο τους, παρ' ότι συχνά δεν έχουν πλήρη αντίληψη του ρόλου του. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος αναφέρει:

Όλα τα είχε! Γι' αυτό και η Τραπεζούντα είχε και το πανεπιστήμιο της Τραπεζούντας, αυτό ήτανε, πανεπιστήμιο λέγανε, αλλά ήτανε...δεν ήταν πανεπιστήμιο, αλλά ήτανε φροντιστήριο. Ναι αλλά εμείς τώρα το λέμε πανεπιστήμιο, αλλά δεν ήταν πανεπιστήμιο, ήτανε φροντιστήριο...της Τραπεζούντας...

Το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας²⁹⁸ ήταν πράγματι ένα από τα σημαντικότερα εκπαιδευτικά ιδρύματα του ποντιακού ελληνισμού. Ιδρύθηκε από το Σεβαστο Κυμινίτη το 1682, στεγάσθηκε αρχικά στο μετόχι της Μονής Σουμελά, αργότερα σε άλλα κτίρια και για ένα διάστημα το μετόχι της Μονής Περιστερεώτα. Το 1845 αποκτά δικό του κτίριο, στην ακτή της Τραπεζούντας, στην περιοχή που το 1899 θεμελιώνεται και το 1902 εγκαινιάζεται το νέο τετραόροφο επιβλητικό κτίριο, που υπάρχει μέχρι σήμερα.

Οι αφηγήσεις των Ποντίων για την εκπαίδευση στον Πόντο περιλαμβάνουν το στοιχείο της υπερβολής, χαρακτηριστικό γνώρισμα της ποντιακής ταυτότητας, που προσεγγίζεται στο Κεφάλαιο VIII «Ταυτότητα». Ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος παρουσιάζει με υπερβολή το εκπαιδευτικό επίπεδο στον Πόντο.

...οι δικοί μας ήταν πιο...ξέρανε καλά γράμματα και ο πατέρας μου, τέσσερα χρόνια στο δημοτικό, αλλά ήταν πολύ, και αυτοί το δημοτικό το δικό τους ήταν με το γυμνάσιο το δικό μας, και πιο πολύ...πιο πολύ...

Σε όλες τις περιπτώσεις περιγράφεται η εκπαίδευση στον Πόντο, πολύ ανώτερη από την αντίστοιχη εκπαίδευση στον Ελλαδικό χώρο. Αυτό, πέρα από το σημείο υπερβολής, που χαρακτηρίζει την ποντιακή ταυτότητα, πιθανότατα να περιλαμβάνει στοιχεία αλήθειας. Καθώς ο ρόλος της ελληνικής παιδείας στον Πόντο, ήταν προσανατολισμένος, κατά κύριο λόγο, στην ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας, ήταν

²⁹⁸ **Παυλίδης Αντ.** (2004) *Το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας (1900-1914) και η ιδεολογική κυριαρχία των Ελλήνων στον Πόντο*, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Περιοδικό Αρχείο του Πόντου, παράρτημα 24

δηλαδή κριτήριο ελληνικότητας, λειτουργούσε ως κίνητρο για τους κατοίκους του, ήταν ένας κινητήριο μοχλός ενίσχυσης της συλλογικής τους συνείδησης.

Όπως περιγράφει ο Henry Tozer για την περιοδεία του το 1879 στις ανατολικές περιοχές της Τουρκίας και παρουσιάζει ο Π. Κιτρομηλίδης στη μελέτη του «Το Εθνικό Ζήτημα στα Βαλκάνια»

«Μόνο στις κοιλάδες των Ποντιακών Άλπεων, στην περιοχή της Τραπεζούντας και της Μονής Σουμελά, βρήκε πράγματι «αληθινούς Έλληνες», που μιλούσαν ελληνικά στα εύπορα χωριά τους.»²⁹⁹

Οι άνδρες α' και β' γενιάς προσφύγων είναι αυτοί που αναφέρουν στις βιογραφίες τους για το εκπαιδευτικό σύστημα στον Πόντο. Οι βιογραφίες των γυναικών, των ίδιων γενεών, δεν περιλαμβάνουν σχετικές αναφορές.

Η αποχή από τις βιογραφίες των γυναικών ζητημάτων εκπαίδευσης στον Πόντο, σε συνδυασμό με τη σχεδόν αποκλειστική συμμετοχή τους στα ζητήματα της θρησκείας, όπως διαπιστώθηκε στην προηγούμενη υπο-ενότητα, αναδεικνύει τη διαφορετική θέση του κάθε φύλου στην ποντιακή κοινότητα.

Η γ' γενιά δεν προσέγγισε καθόλου το θέμα της εκπαίδευσης των προγόνων της στον Πόντο.

1.6 Σχέσεις με άλλες εθνότητες

Ως προς την μεταφορά από τους προγόνους της σχέσης των ελληνόφωνων χριστιανών του Πόντου με τις άλλες εθνότητες, υπάρχει μία αμφιθυμία. Στην ίδια βιογραφία, μερικές φορές, δηλώνονται αντιδιαμετρικά αντίθετες απόψεις. Η γνώμη των βιογραφούμενων είναι ένα συνονθύλευμα πληροφοριών από τους προγόνους, κυρίαρχης ιδεολογίας και προσωπικότητας του κάθε βιογραφούμενου.

Οι διαφορετικές εθνότητες που αναφέρονται στην έρευνα είναι η αρμενική, η κουρδική και η τουρκική.

Στην Αρμενική κοινότητα αναφέρονται οι πρόσφυγες από το Καρς, καθώς στη περιοχή αυτή υπήρχε μεγάλη αρμένικη παρουσία. Στο ακόλουθο απόσπασμα της βιογραφίας ενός α' γενιά πρόσφυγα εκφράζεται θαυμασμός προς τη ρώμη των Αρμένιων.

²⁹⁹ **Κιτρομηλίδης Π.** (2003) «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: MIET, σελ.97

Και το Καρς, υπ' όψη το Καρς τότε το είχανε οι Αρμεναίοι. Ξέρεις γιατί το θυμάμαι ότι το είχανε οι αρμεναίοι; Εμείς στο σπίτι που καθόμαστε ήτανε δίπλα στο δρόμο και έβγαίνα εγώ στο δρόμο εκεί και κάνανε ...ε... γυμναστική. Μεγάλοι άντρες ήτανε αυτοί...οι δρόμοι φαρδείς και λέγανε αυτό που λέμε εμείς ...εν-δύο, εν-δύο, στους στρατιώτες, αυτοί το λέγανε «ερμεκ εκ που σύρεκ...» ένα, δύο, τρία. Αυτό το θυμάμαι. Πολύ καλά. Ε...άντρες μεγάλοι.

Προφανώς ο θαυμασμός του Πόντιου πρόσφυγα του υπερκείμενου αποσπάσματος προέρχεται από την ένταση της αντίθεσης που βίωσε ως μικρό παιδί, τη σύγκριση της δικής του παιδικής ηλικίας προς την ακμή των ενήλικων Αρμενίων στρατιωτών.

Οι β' γενιάς πρόσφυγες αναφέρονται στη γενοκτονία των Αρμενίων. Το ακόλουθο απόσπασμα ενός άντρα β' γενιάς, παρέχει πολλές λεπτομέρειες για τον τρόπο που έγιναν οι διώξεις εναντίον των Αρμενίων.

Ο πρώτος διωγμός έγινε ενάντια στους αρμεναίους, όχι στους έλληνες, μάλλον στους έλληνες ήταν υπό διαπραγμάτευση το πράγμα, εδώ να φύγουν οι τούρκοι από εδώ και να έρθουμε εμείς, όσο ήμασταν υπό διαπραγμάτευση δεν μας πειράζαν απεναντίας είχαν στείλει και στρατό και μας φύλαγε τους αρμεναίους λέει η μάνα μου μια ωραία πρωία μαζέψαν όλο το χωριό το βάλαν μέσα σε έναν αχυρώνα, όσους βρήκαν στο χωριό γιατί οι άντρες είχανε φύγει τα γυναικόπαιδα και στον αχυρώνα μέσα που είχε άχυρα του δώσανε φωτιά και όπως φύσαγε ο αέρας η οσμή των καμένων ανθρώπων ερχότανε στο χωριό. Ε ύστερα από πέντε δέκα μέρες κατέβηκαν αυτοί, οι άλλοι που είχανε φύγει, οι άντρες που είχανε φύγει, πήγαν σε ένα τούρκικο χωριό και κάναν αντίποινα.

Στα αποσπάσματα των βιογραφιών των δύο επόμενων γυναικών β' γενιάς, παρουσιάζονται δύο αντίθετες απόψεις. Στο πρώτο αναδεικνύεται η καλή σχέση των Ποντίων με τους Αρμένιους, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της αρμενικής γενοκτονίας, όπου οι Πόντιοι προσπαθούσαν να τους προστατεύσουν. Αντίθετα στο δεύτερο απόσπασμα αναφέρεται ότι οι Αρμένιοι συμπεριφέρονταν όπως οι τούρκοι, δηλαδή συμμετείχαν στο διωγμό των Ποντίων.

Γυναίκα 1: *Τους αρμεναίους τους κυνηγούσαν οι τούρκοι, τους κυνηγούσανε, και τους κρύβανε ανάμεσα στα πρόβατα, εδώ κι εκεί...πολλούς έκρυψε ο παπάς...*

Γυναίκα 2: *Από την άλλη η μάνα μου έλεγε, εκεί μας κυνηγούσαν, λέει, αυτοί οι Αρμένιοι, που λέγανε, και οι Τούρκοι, τους κυνηγούσαν κι από εκεί φύγανε και ήρθαν εδώ, στην Ελλάδα.*

Η διαφορετική εικόνα που έχουν αποκομίσει οι γυναίκες των προηγούμενων αποσπασμάτων για τις σχέσεις των Ελλήνων με τους Αρμένιους, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι οφείλεται είτε σε διαφορετική επί μέρους περιοχή στην περιοχή του Καυκάσου, είτε σε διαφορετική χρονική περίοδο, είτε σε διαφορετική πρόσληψη της μεταφερόμενης πληροφορίας. Διότι πράγματι οι σχέσεις Ποντίων και Αρμενίων στην περιοχή του Καυκάσου, απ' όπου προέρχονται οι πρόγονοι και των δύο γυναικών, διάνυσαν διάφορα στάδια, μεταξύ φιλίας και έχθρας, ιδιαίτερα την περίοδο μετά τη Συνθήκη του Μπρέστ Λιτόφσκ και την αποχώρηση των Ρώσων από την περιοχή.

Ο Βλ. Αγτζίδης, που έχει μελετήσει ιδιαίτερα την πορεία των ποντιακών πληθυσμών στη Ρωσία, γράφει:

«Μετά την κατάρρευση της τσαρικής Ρωσίας, τον Μάρτιο του 1917, δημιουργήθηκε στον Καύκασο η Αρμενική Δημοκρατία. Στα εδάφη της κατοικούσαν πολυάριθμοι ελληνικοί πληθυσμοί, κυρίως στις περιοχές Καρς και Αρνταχάν. Ο ελληνικός πληθυσμός οργανώθηκε στο "Εθνικό Συμβούλιο Ελλήνων" και αγωνίστηκε με κάθε τρόπο για την αυτονομία του και την υπεράσπιση των συμφερόντων του. Η κατάσταση που επικρατούσε στη νεαρή αυτή Δημοκρατία ήταν σχεδόν χαώδης. Οι επιδρομές των Τούρκων και το πλήθος των προσφύγων δημιουργούσε αζεπέραστες δυσκολίες. Ο ελληνικός πληθυσμός για να αντιμετωπίσει όλα αυτά τα προβλήματα συσπειρώθηκε γύρω από τις οργανώσεις του. Όπως προκύπτει από τα αρχεία του Εθνικού Συμβουλίου Ελλήνων της Αρμενίας, από παντού έφταναν διαμαρτυρίες των ελληνικών κοινοτήτων για την στάση της Αρμενικής κυβέρνησης. Το κύριο ζήτημα που αντιμετώπιζαν ήταν η αντιμετώπιση της βίαιης επιστράτευσης. Η πίεση αυτή ενίσχυσε τις τάσεις μετανάστευσης που είχαν εμφανιστεί στον ελληνικό πληθυσμό.[...] Η προέλαση των Τούρκων, ως αποτέλεσμα της συνθήκης του Μπρέστ Λιτόφσκ μετέφερε σε άλλο σημείο το κέντρο βάρους. Άρχισε η φυγή των 70.000 Ελλήνων προς το Βορρά. Η αποχώρηση από την περιοχή του Κυβερνείου του Καρς δεν έγινε παντού ομαλά. Σε μερικές περιοχές παρατηρήθηκαν, εκτός από τις συγκρούσεις με τα άτακτα σώματα των μουσουλμάνων και συγκρούσεις των ελληνικών και των αρμενικών δυνάμεων με αποκορύφωμα τα γεγονότα που έγιναν στο χωριό Καράκλησέ. Η αφορμή δόθηκε από την απαίτηση των Αρμενίων για παραχώρηση αλόγων. Η άρνηση των Ελλήνων οδήγησε σε σκληρή μάχη με πολλά θύματα και από τις δύο πλευρές. Η κατάληψη του χωριού από τα αρμενικά στρατεύματα ακολουθήθηκε από σφαγή του εναπομείναντος πληθυσμού.»³⁰⁰

³⁰⁰ Αγτζίδης Βλ. «Η προσπάθεια για ελληνο-αρμενική συνομοσπονδία (1918-1921)», άρθρο στην ιστοσελίδα www.hri.gr

Μία μοναδική αναφορά στις βιογραφίες δίνεται, από τον πόντιο πρόσφυγα β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, για τη σχέση των Ποντίων με του Κούρδους, στην οποία προβάλλεται το χαμηλότερο κοινωνικό επίπεδο αυτής της εθνότητας.

... οι κούρδοι ήτανε νομάδες και κυρίως ληστές και τέτοιοι...της περιοχής μας άνθρωποι ήμασταν εμείς οι Πόντιοι, οι Έλληνες δηλαδή, οι Αρμένιοι και εμείς, οι άλλες φυλές οι άλλοι...ήταν όλοι...τους κούρδους να καταλάβετε, τους είχαμε... δούλους, τα χωράφια μας τα καλλιεργούσανε κούρδοι...οι Τούρκοι ήταν λίγο πιο μέσα.

Οι περισσότερες αναφορές των βιογραφιών για τις εθνότητες αναφέρονται στους Τούρκους.

Η σχέση με τους Τούρκους είναι η πλέον ιστορικά, πολιτικά και συναισθηματικά βεβαρημένη. Στις περισσότερες βιογραφίες οι γνώμες για τους Τούρκους εμφανίζονται αρνητικές έως εχθρικές. Αναλυτική αναφορά γίνεται στην επόμενη ενότητα που αφορά το «Διωγμό». Εδώ εμφανίζονται μερικά αποσπάσματα που προβάλλουν θετική εικόνα για τους Τούρκους.

Ο άνδρας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, του οποίου οι πρόγονοι προέρχονται από χωριό κοντά στην Τραπεζούντα, είναι από τους ελάχιστους που μεταφέρει θετική εικόνα για τους Τούρκους, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της μεταφοράς των συνόρων από και προς τη Ρωσία.

Ναι, ναι είχανε Τούρκους, αλλά περνούσαν τόσο καλά... αρμόνικά, δεν είχαν προβλήματα. Σε άλλα χωριά ήταν μόνο Πόντιοι, ναι ήτανε...αλλά εκεί σε μας ήταν και Τούρκοι. Ήταν και τούρκοι και όταν ήρθε η Ρωσία, τα μέρη εκείνα τα πήρε η Ρωσία, επί τσάρου, οι Πόντιοι προστατέψανε τους Τούρκους. Όταν υποχώρησε η Ρωσία και ήρθε ο τουρκικός στρατός, τότε οι Τούρκοι, στα δικά μας τα χωριά εκεί, προστατέψανε τους Πόντιους, δεν τους πειράζανε, που λένε γενοκτονία των Ποντίων, ξέρω 'γω, σε μας δεν συνέβη τέτοια πράγμα, στα δικά μας τα χωριά, εκεί, αλλού δεν ξέρω τι έγινε (...) Και ήταν και πολύ, πολύ φιλότιμοι, δηλαδή αν δεν έκανες την αναγνώριση, σε αναγνώριζε, έβαζε τα στήθια του μπροστά να μη πάθεις τίποτα

Παρόμοια εικόνα για τους Τούρκους εκφράζει και ο άνδρας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος.

Οι δικοί μας ήτανε ευχαριστημένοι από τους Τούρκους, τους συγχωριανούς τους, όταν έγινε ...μπήκε η Ρωσία...δηλαδή προχώρησε στην Τουρκία, οι δικοί μας τους κρύψανε, τους βάλανε, τους δώσανε ρούχα και όταν επέστρεψαν οι Ρώσοι οι τούρκοι αυτοί, οι

*γειτόνοι, οι συγχωριανοί τους έδωσαν ρούχα ας πούμε, μέχρι να περάσει η μπόρα.
Ήταν ευχαριστημένοι.*

Ο άνδρας β' γενιάς του επόμενου αποσπάσματος παρουσιάζει ως σχέση εξουσίας τη σχέση μεταξύ τούρκων και Ποντίων, δίνοντας στους Τούρκους το ρόλο του εξουσιαζόμενου.

*...αλλά και κει οι δικοί μας κάναν κουμάντο, στην περιοχή εκείνη κάναν οι Πόντιοι
κουμάντο, στους Τούρκους, πρόεδρος Πόντιος ήτανε, τα πάντα Πόντιοι ήτανε.*

Παρόμοια αντίληψη με τον προλαλήσαντα εκφράζει στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκα γ' γενιάς.

*Είχα ακούσει ότι δεν είχαν κακές σχέσεις με αυτούς, δηλαδή τους εκτιμούσαν, τώρα
δεν ξέρω αν τους εκτιμούσαν όλοι οι Τούρκοι...*

Η γνώμη των Ποντίων προσφύγων για τις άλλες εθνότητες, με τις οποίες συνυπήρχαν εμφανίζει διαφοροποιήσεις, οι οποίες οφείλονται σε δύο βασικές παραμέτρους.

Η πρώτη αφορά στον επί μέρους τόπο καταγωγής από το σύνολο της γεωγραφικής ενότητας του Πόντου. Η περιορισμένη τοπική ιστορία διαδραμάτισε κυρίαρχο ρόλο.

Κατ' αυτό τον τρόπο οι πρόσφυγες που προέρχονται από τον Καύκασο περιγράφουν την αρχική προσφυγιά από τον Πόντο στον Καύκασο ως αποτέλεσμα της επιθετικότητας των Τούρκων. Και δεν έχουν άδικο καθώς όπως εξιστορεί ο Γ. Κασκαμανίδης³⁰¹, η εγκατάστασή των Ποντίων στον Καύκασο πραγματοποιήθηκε μετά το Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-78, με τη λήξη του οποίου οι Πόντιοι που είχαν λάβει το μέρος των Ρώσων, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον ιστορικό Πόντο, με τον φόβο των αντιποίνων εκ μέρους των Τούρκων.

Η προσφυγιά από τον Πόντο στον Καύκασο παρουσιάζεται στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκας β' γενιάς.

*Οι γονείς μας ήτανε στην Τουρκία, οκτώ χρονών ο παππούς μου...πήγε στη Ρωσία.
Πριν ζούσανε γύρω από την Τραπεζούντα, στα χωριά εκεί... και φύγανε, γιατί
κυνηγούσανε και παίρνανε τα κορίτσια τους οι τούρκοι, κάτι πασάδες και ένας θεός
μας μάζεψε το σόι και φύγανε. Περπατούσαν ένα μήνα, με κάρα ξέρεις με ...είχανε...ο
τροχός ήτανε ξύλινος... και με βόδια και έφυγαν και πήγανε στον Καύκασο...στον*

³⁰¹ Σχετική αναφορά στην υποενότητα 4.5.5.4 «Η διαφοροποιημένη διαδρομή των Ποντίων του Καυκάσου»

*Καύκασο, Γιαλαούτσαμ το λέγανε το χωριό... Σε ρωσική επικράτεια όχι με
τουρκαλάδες...και εκεί παντρευτήκανε, κάνανε παιδιά...*

Αντίθετα, οι πρόσφυγες που προέρχονται από τα χωριά του ανατολικού Πόντου, έχουν για τους Τούρκους ευνοϊκότερη εικόνα.

Οι προερχόμενοι από περιοχές του δυτικού Πόντου, όπου οι διωγμοί ήταν ιδιαίτερα βίαιοι, μεταφέρουν την χειρότερη εικόνα για τους Τούρκους.

Ο τρόπος που εμφανίζονται οι Αρμένιοι είναι αδιάφορος ή αρνητικός, αρνητικός είναι και ο τρόπος που περιγράφονται οι κούρδοι.

Σε όλες τις περιπτώσεις των βιογραφιών, η σύγκριση μεταξύ των διαφορετικών εθνοτήτων, αναδεικνύει τους Πόντιους ως περισσότερο οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ανεπτυγμένους.

Τελευταία περίοδος και έξοδος

2.1 Διωγμός

Οι διωγμοί εναντίον των Ποντίων, χωρίζονται σχηματικά σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος αρχίζει το 1908, με το κίνημα των Νεότουρκων απέναντι στον Σουλτάνο και λήγει το 1918, με τη λήξη του α' παγκοσμίου πολέμου. Η δεύτερη περίοδος ξεκινά το 1919, με την απόβαση των Ελλήνων στη Σμύρνη και τη αποβίβαση του Μουσταφά Κεμάλ στη Σαμψούντα και λήγει το 1922 με την μικρασιατική καταστροφή.

Οι διωγμοί αυτοί αν και δεν είχαν την ίδια ένταση για το σύνολο του Ποντιακού Ελληνισμού, είχαν όμως τις ίδιες συνέπειες. Η διαφοροποίηση στην ένταση των διωγμών εμφανίζεται στην πρωτογενή έρευνα, καθώς οι Πόντιοι πρόσφυγες δεν εκφράζουν ενιαία άποψη για τους διωγμούς.

Οι διωγμοί απέναντι στους Έλληνες του Πόντου εκδηλώθηκαν αρχικά το 1916, στη Σαμψούντα (Αμισό) και στην ευρύτερη περιοχή. Η περιοχή της Τραπεζούντας γλύτωσε προσωρινά καθώς την είχε καταλάβει ο ρωσικός στρατός από τον Απρίλιο 1916. Οι διωγμοί στην αρχή εμφανίσθηκαν ως σποραδικά κρούσματα βίας, που στη συνέχεια πήραν τη μορφή των απελάσεων και των καταστροφών.

Οι άνδρες στρατεύσιμης ηλικίας υποχρεώθηκαν να στρατευθούν οδηγούμενοι στα τάγματα εργασίας, τάγματα διάνοιξης δρόμων στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας.

Όσοι παρέμειναν πίσω, γέροντες, γυναίκες και παιδιά υποχρεώθηκαν να ακολουθήσουν τις «Πορείες του Θανάτου». Οι πορείες αυτές, με την πρόφαση της μεταφοράς των κατοίκων σε άλλα χωριά, ήταν στην ουσία ένα μέσο εξολόθρευσης του ποντικού πληθυσμού. Η ακόλουθη αφήγηση της γυναίκας, πρόσφυγα β' γενιάς, είναι αφοπλιστική.

Η μάνα μου γεννήθηκε το 1907-8. Δεκέμβρης του 1915 η πρώτη εξορία. Ήταν εβραϊκό χέρι, γερμανικό. Στην εκκλησία τους μαζέψανε. Φεύγει ένας και τηλεφωνεί στο πατριαρχείο. Σφαγή. Μας βάζουν τα μαχαίρια. Γ' ακονίζουν. Το πατριαρχείο απαντά όχι σφαγή, εξορία. Και τους επιτρέπουν να πάνε στο σπίτι να ετοιμαστούνε. Όσο αντέχει ο καθένας στην πλάτη του. Ψωμί και στρώμα για να κοιμηθούνε. Το πρωί ξεκινήσανε για την εξορία. Τους γυρίζανε όλα κείνα τα βουνά. Γύρω-γύρω στο ίδιο μέρος. Πέντε το πρωί τους ξυπνούσανε και το βράδυ η ώρα δώδεκα τους αφήνουν να κοιμηθούν στα χιόνια, με μια κουρελού.

- Γαχ ουρούπλερ - σηκωθείτε, ξυπνήστε ρωμιοί!

Φθάσανε Γαρχούν, Αμάσεια, Αλατσα μέχρι το Ατράπαζαρ. Αυτό κράτησε 6 μήνες. Τους τριγυρίζανε. Φτάσανε μέχρι το Τσόρουμ.

Όταν φτάσανε σε ένα μέρος, ο παπάς τους έκανε κοινωνία σε όλους. Από κάθε οικογένεια ένας έχει μείνει. Τα παιδιά τους πεθαίνανε στη πλάτη και τα πετούσανε μέσα στα χιόνια.

Στο Τσόρουμ είχε πεθάνει η γιαγιά μου και η κόρη της.

Η κόρη δεν είχε τελειώσει, αλλά δεν μπορούσαν να τη μετακινήσουν και την πετάζανε με την ψυχή.

Η τραγικότητα της υπερκείμενης αφήγησης αποκλείει οποιαδήποτε ερμηνευτική προσέγγιση. Είναι όμως σκόπιμο να επισημανθεί ότι η αναφορά στους γερμανούς και τους εβραίους δεν είναι τυχαία.

Το τουρκικό εθνικό κράτος δημιουργήθηκε σύμφωνα με το γερμανικό πρότυπο.³⁰² Δηλαδή στην καθαρότητα του αίματος. Οποιαδήποτε ανάμειξη ήταν απαγορευμένη. Εξ αυτού εκπορεύεται η αγριότητα των διωγμών που υπέστησαν οι χριστιανοί υπήκοοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η μόνη εθνότητα που δεν θίχθηκε ήταν η εβραϊκή. Από μόνη της η αφήγηση θα μπορούσε να είναι το αντικείμενο μιας πλήρους επιστημονικής μελέτης, ως προς την αγριότητα των διωγμών, το ρόλο των γερμανών και τη στάση των τούρκων απέναντι στους εβραίους.

³⁰² Βλέπε Κεφάλαιο I, ενότητα 3.1, σελ. 35

Οι διώξεις επεκτάθηκαν στην περιοχή της Τραπεζούντας, μετά την αποχώρηση των ρώσικων στρατευμάτων το 1918. Πολλοί κάτοικοι του Πόντου ακολούθησαν το Ρωσικό στρατό και διασκορπίστηκαν στα παράλια της Γεωργίας, στην περιοχή του Καυκάσου, στην Καππαδοκία και στα βάθη της Μ. Ασίας μέχρι την Αρμενία και το Καζακστάν. Πολλοί από αυτούς που δεν ακολούθησαν τους Ρώσους, στάλθηκαν εξορία, όπως διηγείται ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος.

Ο άλλος παππούς μου, του πατέρα μου, ήτανε ο Βασίλης, αυτός πήγε εξορία τότε... αυτό...της Τουρκίας, πού ήρθε η Ρωσία, η Τουρκία τους εξόρισε αυτούς, σε μια περιοχή στο Ερζερούμ...έτσι λεγότανε...

Στην περιοχή του Καρς οι διωγμοί εκδηλώθηκαν αρχικά εναντίον των Αρμενίων. Η έναρξη των διωγμών συμβολικά θεωρείται η 24 Απριλίου του 1915, όταν φυλακίστηκε η ηγεσία της Αρμενικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης και απαγχονίστηκαν εκατοντάδες Αρμένιοι.

Ο πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, από την περιοχή τους Καρς, αφηγείται τον διωγμό εναντίον των αρμενικών χωριών και την αντίποινα των Αρμενίων απέναντι στα τουρκικά χωριά.

Ο πρώτος διωγμός έγινε ενάντια στους αρμεναίους, όχι στους έλληνες, μάλλον στους έλληνες ήταν υπό διαπραγμάτευση το πράγμα, εδώ να φύγουν οι τούρκοι από εδώ και να έρθουμε εμείς, όσο ήμασταν υπό διαπραγμάτευση δεν μας πειράζαν απεναντίας είχαν στείλει και στρατό και μας φύλαγε τους αρμεναίους λέει η μάνα μου μια ωραία πρωία μαζέψαν όλο το χωριό το βάλαν μέσα σε έναν αχυρώνα, όσους βρήκαν στο χωριό γιατί οι άντρες είχανε φύγει τα γυναικόπαιδα και στον αχυρώνα μέσα που είχε άχυρα του δώσανε φωτιά και όπως φύσαγε ο αέρας η οσμή των καμένων ανθρώπων ερχότανε στο χωριό. Ε ύστερα από πέντε δέκα μέρες κατέβηκαν αυτοί, οι άλλοι που είχανε φύγει, οι άντρες που είχανε φύγει πήγαν σε ένα τούρκικο χωριό και κάναν αντίποινα.

Την περίοδο των διωγμών αναπτύχθηκε το αντάρτικο του Πόντου. Για το αντάρτικο υπάρχουν πολλές αναφορές, ιδιαίτερα στις αφηγήσεις των Ποντίων προσφύγων β' γενιάς του «δείγματος», όπως παρουσιάζονται στο Κεφάλαιο VIII της Ταυτότητας, στην Ενότητα για την ποντιακή διάλεκτο. Οι αφηγήσεις για το αντάρτικο εμφανίζονται στα παραδοσιακά είδη προφορικού λόγου, μετάδοσης της παράδοσης

από γενιά σε γενιά, όπως είναι τα παρακάθια – μακροσκελείς προφορικές αφηγήσεις – και τα τραγούδια.

Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς γίνεται αναφορά στο αντάρτικο του Πόντου, με σύγχρονο και όχι παραδοσιακό λόγο.

Καλά οι δικοί μας...είχαμε και αντάρτες Δεν είχαν μόνο οι τούρκοι όπλα, είχαν και οι Πόντιοι όπλα. Βέβαια και οι τούρκοι φοβόνταν και τους ποντίους, γιατί σου λέει αν κάνουμε κάτι, σκοτώσουμε έναν πόντιο, αυτοί θα κάνουνε...

Οι εκπρόσωποι της γ' γενιάς στην έρευνα, δεν αναφέρθηκαν στους διωγμούς που υπέστησαν οι πρόγονοί τους, μόνο ένας, του ακόλουθου αποσπάσματος, μεταφέρει μία ασαφή εικόνα.

...έχω ακούσει από τη γιαγιά μου...ο παππούς μου είχε έναν αδελφό εκεί τον οποίο σκοτώσανε οι τούρκοι.

2.2 Ανταλλαγή

«Με τη Συνθήκη της Λωζάννης, που υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923, θεσπίσθηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή των χριστιανικών πληθυσμών της Τουρκίας και των Μουσουλμάνων της Ελλάδος. Εξαιρούνταν οι Έλληνες της Νομαρχίας Κωνσταντινουπόλεως και οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης. Σύμφωνα με το άρθρο 8 της σύμβασης, οι ανταλλάξιμοι μπορούσαν να πάρουν μαζί τους όλη την κινητή τους περιουσία, ενώ ό,τι άφηναν πίσω θα περιέρχονταν στη δικαιοδοσία του κράτους. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι χριστιανικοί πληθυσμοί βρίσκονταν σε εμφανώς δυσχερέστερη θέση, όσον αφορά τον τρόπο και τις προϋποθέσεις της μεταναστεύσεως. Από το 1.221.849 των προσφύγων, μόνο οι 139.000 μετανάστευσαν μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, κατορθώνοντας έτσι να επωφεληθούν από τις διατάξεις της και να επιτύχουν μία αξιοπρεπή αποχώρηση. Αντίθετα, η πλειοψηφία των Ελλήνων προσφύγων έφυγε αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και έφτασε στην Ελλάδα σε κατάσταση πλήρους ένδειας και απελπισίας. Συνοψίζοντας τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων προσφύγων ο Henry Morgenthau, πρόεδρος της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, σημειώνει: “Τα τραύματά τους δεν ήταν απλώς φυσικά και δεν αφορούσαν μεμονωμένα άτομα. Ήταν η διάλυση ενός πολιτισμένου λαού, η καταστροφή της οικογενειακής ζωής, η ερήμωση χωριών και πόλεων και η εκβολή των επιζώντων φέρδην-μίγδην σε νέους τόπους διαμονής. Οι τελευταίοι έχασαν όλα τα αγαθά τους, τις διοικούσες αρχές τους, τις παραδόσεις τους, τις οικογένειές τους και όλες εκείνες τις σχέσεις που αποτελούν τον κοινωνικό βίο”».³⁰³

³⁰³ Μιχαηλίδης Ι. (2007) Πληθυσμιακές ανακατατάξεις στη σύγχρονη Μακεδονία, www.imma.edu.gr

Από το σύνολο των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, μετακινήθηκε με τη Συνθήκη της Λωζάνης το ένα δέκατο, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Μιχαηλίδης στο υπερκείμενο απόσπασμα. Τα υπόλοιπα εννέα δέκατα εγκατέλειψαν τις εστίες τους με διαφορετικούς τρόπους.

Οι κάτοικοι του Ανατολικού Πόντου, είναι από τους πρώτους που εγκατέλειψαν την περιοχή, μετακινούμενοι προς διάφορες κατευθύνσεις, εντός και εκτός της Μικράς Ασίας.

Η αποχώρηση από την περιοχή του Καρς, πέρα από εξαιρέσεις εκδήλωσης εθνικιστικής βίας μετά την αποχώρηση των ρώσων το 1918, πραγματοποιήθηκε σχετικά ομαλά.

Οι κάτοικοι του Καρς έστειλαν αντιπροσώπους στην Ελλάδα, με σκοπό να διερευνήσουν τις συνθήκες που επικρατούσαν.

Στον ακόλουθο διάλογο, μεταξύ άνδρα και γυναίκας β' γενιάς προσφύγων από το Καρς, παρουσιάζεται ένα ανέκδοτο που σκιαγραφεί την κατάσταση που βρισκόταν η Ελλάδα εκείνη την περίοδο, όπως την είδε ο απεσταλμένος αντιπρόσωπος.

Ανδρας: ένα...σαν ανεκδοτάκι...ήταν κάποιιοι στο χωριό, όταν άρχισαν οι διαπραγματεύσεις, ήρθαν κάποιιοι να δούνε την Ελλάδα, πώς είναι, πού θα πάνε...

Γυναίκα: αν...αν...το '17

Ανδρας: ...ο Καζαντζάκης είχε έρθει εκείνη την εποχή... ε ακούγανε, ακούγανε λέει η Ελλάδα, θα σας δώσουνε και σπίτια και θα πηγαίνετε όπου θέλετε και τέτοια παραμύθια τους λέγανε, ήρθε λοιπόν ένας εδώ και στέλνει ένα γράμμα πίσω να τους πει τι είδε και πώς είναι εδώ πέρα και στο γράμμα μέσα τους γράφει και τους λέει ...

Γυναίκα: Έναν κλωστή να τραβήξεις, θα πέσουν πεντακόσια μπαλώματα. Βλέπνε άσπρον σκύλον και θαρούν εν ταν...

(γέλια)

Ερ: Και θαρούν;

Γυναίκα: εν ταν

Ανδρας: εν είναι αυτό το...

Γυναίκα: ...αριάνι

Ανδρας: ...το αριάνι

Γυναίκα: ...το γιαούρτι

Ανδρας: Βλέπουν άσπρο σκύλο και νομίζουν...τόσο φτωχοί ήτανε

Ερ: Πείτε μου πάλι την έκφραση

Ανδρας: Εβλέπνε άσπρον σκύλον και θαρρούν εν ταν και έναν ράμα ...και αιωρούνται δέκα πάλια...

Γυναίκα: Σκίζνε ένα κλωστήν από πάνω του και ερούζνεν πεντακόσια πάλια (μία κλωστή τραβούσαν πάνω από το ρούχο που φροούσαν και έπεφταν πεντακόσια μπαλώματα)

Ανδρας: Έτσι το περιέγραψε εν πάσει περιπτώσει και τους είπε πώς είναι εδώ

Ερ: Επέστρεψε αυτός πίσω;

Γυναίκα: Επέστρεψε

Ανδρας: Και δεν ήθελε να φύγει αυτός, αλλά αφού έφευγε όλο το χωριό

Η Ελλάδα ήταν τόσο φτωχή, σύμφωνα με τα λεγόμενα του Καρσλή αντιπροσώπου, που οι κάτοικοί της «έβλεπαν άσπρο σκύλο και νόμιζαν ότι είναι γιαούρτι» ή «αν τραβούσες μία κλωστή από τα ρούχα που φορούσαν, θα έπεφταν πεντακόσια μπαλώματα».

Οι πρόσφυγες μεταφέρονταν με τούρκικα βαπόρια στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί μεταβιβάζονταν σε ελληνικά πλοία για να μεταφερθούν στην Ελλάδα.

Από τους τέσσερις Πόντιους πρόσφυγες α' γενιάς του «δείγματος», ένας αναφέρθηκε στη βιογραφία του για τις συνθήκες μεταφοράς. Πρόκειται για πρόσφυγα α' γενιάς, από το Κάρς, του ακόλουθου αποσπάσματος, που έχασε τους γονείς του και ανέλαβε τη φροντίδα του η γιαγιά του. Διηγείται τις εντυπώσεις του από το ταξίδι προς την Ελλάδα με το πλοίο. Πολλοί από τους πρόσφυγες που έφυγαν με ομαλές συνθήκες, κατάφεραν να μεταφέρουν με τα πλοία την κινητή περιουσία τους, ακόμα και τα ζώα τους.

Ανδρας: Ξέρω γω πώς έγινε; Τα φέρανε...και μένα περίεργο μου φαίνεται, απάνω στο πλοίο, τι τα ταΐζανε, τι τα ποτίζανε και τα φέρανε εδώ, αγελάδες, κόκκινες αγελάδες, τα θυμάμαι ναι...φέρανε. Εμείς μόνο τα αναγκαία, καμιά κουβέρτα, κανένα...αυτά. Κατσαρόλες, τέτοια πράγματα, τα πιο αναγκαία φέραμε εμείς

Ερ: Ειρηνικά φύγατε εσείς;

Ανδρας: Ορισμένοι ακούω που λένε ταλαιπωρήθηκαν στους δρόμους, τους πειράζαν οι τούρκοι και αυτά. Εμείς όχι. Κανένας δεν μας πείραζε. Εκείνο που υποφέραμε πολύ ήταν απάνω στο βαπόρι, στον Αβέρωφ, ήτανε ο ένας απάνω στον άλλο. Στον Αβέρωφ...το πλοίο...βρωμιά και τίποτε άλλο...

Ερ: Και τι τρώγατε πάνω στο καράβι, είχατε μαζί σας φαγητά;

Ανδρας: Ναι, ναι, ξερή τροφή. Η γιαγιά μου τα είχε κανονίσει. Είχε παξιμάδια, άλλα... χωριάτικα πράγματα, ναι...

Οι συνθήκες μεταφοράς ήταν συχνά άθλιες και απάνθρωπες. Η Πόντια πρόσφυγας β' γενιάς του επόμενου αποσπάσματος αναφέρεται σε σχετική εξιστόρηση της μητέρας της.

***Γυναίκα:** Έλεγε η μαμά μου το πώς πεθαίνανε και πώς τους πετάγανε και τι σπαραγμός γινότανε*

***Ερ:** Πού πεθαίνανε;*

***Γυναίκα:** Στα καράβια επάνω...είχαν πετάξει ένα παιδάκι, το οποίο η μάνα δεν ήθελε να το πετάξει, ήθελε να το φέρει να το θάψει στο χώμα και αυτοί το πήραν και το πετάζανε στη θάλασσα και αυτό βούλιαξε και το σκουφάκι του φαινότανε μέχρι... μέχρι...αυτοί φεύγανε και το σκουφάκι φαινότανε...*

Μέσα από τους συμμετέχοντες στην έρευνα, φαίνεται ότι η μεταφορά πληροφοριών και γνώσεων σχετικά με το Διωγμό και την Ανταλλαγή σταματά στη β' γενιά. Η διακοπή οφείλεται στο ότι έχουν εκλείψει οι παραδοσιακοί τρόποι αφήγησης, τα παρακάθια³⁰⁴. Η μεταφορά των πληροφοριών και της ιστορικής γνώσης διακόπτεται, καθώς από την αυθεντική της έκφραση περνά στην εγκύκλιο γνώση. Από τη στιγμή αυτή μετατρέπεται σε νεκρή.

3. Η έννοια της «πατρίδας»

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν στην έρευνα οι αναφορές που εμφανίζονται στις βιογραφίες στην έννοια της «πατρίδας».

Η έννοια της πατρίδας περιλαμβάνεται στο σύγχρονο επιστημονικό λόγο στις συζητήσεις περί έθνους και εθνότητας, ταυτιζόμενη με την έννοια του νεωτερικού έθνους.

Στην παρούσα μετα-νεωτερική περίοδο ο φόβος, που αγγίζει τα όρια του τρόμου, των συνεπειών της παγκοσμιοποίησης επαναφέρει, ιδιαίτερα στον εθνικιστικό λόγο, της έννοια της πατρίδας με τη στενή έννοια του όρου και της προσδίδει εθνικιστική αίγλη και συναισθηματική φόρτιση.

Στο λόγο των βιογραφούμενων της έρευνας, η έννοια της πατρίδας σημαίνει ότι ακριβώς και η λέξη. Ο γενέθλιος τόπος του πατέρα, η οποία απαντάται ουσιαστικοποιημένη³⁰⁵ ήδη από τον Όμηρο. Κατ' αυτό τον τρόπο αντιστρέφει την ερώτηση ο βιογραφούμενος α' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος:

³⁰⁴ Βλέπε Κεφάλαιο VIII, Ενότητα 1.2.1

³⁰⁵ Μπαμπινιώτης Γ. (2005) *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας

Ερ: Τι άλλο θυμόσαστε από εκείνη την εποχή που ήσασταν παιδί;

Ανδρας: Ας σην πατρίδα, ντο θυμάμαι;

Το ίδιο νόημα φαίνεται να δίνουν στην αυθορμήτως εμφανιζόμενη έννοια «πατρίδα» μέσα στις βιογραφίες, μίας από τις τέσσερις γυναίκες και τεσσάρων από τους έξι άνδρες β' γενιάς του «δείγματος», όπως παρουσιάζεται ακολούθως:.

Γυναίκα : Ήρθε ένας από κει, από την πατρίδα...

Ανδρας Α: ...εκεί από την πατρίδα που ήρθαν κι αυτοί...

Ανδρας Β: ...για την πατρίδα εμείς δεν μάθαμε πολλά πράγματα...

Ανδρας Γ: Όπως ήρθανε από την πατρίδα...

Ανδρας Δ: Μαθαίνανε στην πατρίδα καλά γράμματα

Σε μία μόνο, από τις βιογραφίες της γ' γενιάς, παρουσιάζεται ο αντίστοιχος τρόπος αναφοράς για τον Πόντο. Το πιθανότερο είναι ότι συνδέεται με το περιεχόμενο της αφήγησης που αφορά τη γιαγιά της βιογραφούμενης.

Εγώ είχα μια λατρεία για την γιαγιά μου, μου άρεσε να μου λέει ιστορίες απ' την πατρίδα

Η ταύτιση των εννοιών Πόντος και πατρίδα στις βιογραφίες των προσφύγων είναι ενεργή έως τη β' γενιά. Η ταύτιση αυτή εκλείπει στις επόμενες γενιές.

4. Ανακεφαλαίωση «Υποκειμενική αντίληψη της Ιστορίας»

Στον άξονα αυτό παρουσιάζεται η εικόνα που έχουν διαμορφώσει ή/και επιθυμούν να προβάλουν, οι Πόντιοι πρόσφυγες για τον τόπο καταγωγής τους. Η εικόνα αυτή είναι ένα συνονθύλευμα πληροφοριών που έχουν συλλεχθεί από τις αφηγήσεις των προγόνων, το προσωπικό ενδιαφέρον, καθώς και από πρόσφατες επισκέψεις στην περιοχή.

Η έρευνα για την υποκειμενική αντίληψη της ιστορίας προσανατολίσθηκε προς δύο κατευθύνσεις. Το φυσικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον του Πόντου και την ιστορική διαδρομή της πληθυσμιακής ομάδας. Ο βαθμός ενδιαφέροντος και γνώσης για τον τόπο καταγωγής, σχετίζεται με τη στάση των Ποντίων προσφύγων απέναντι στην πολιτισμική τους ταυτότητα, καθώς, σύμφωνα με τον Weber η «κοινή ιστορία» είναι ένα από τα κριτήρια κοινοτικής διαμόρφωσης.

Ως προς τον επιμέρους τόπο καταγωγής, από το γεωγραφικό σύνολο που ονομάζεται Πόντος, οι βιογραφούμενοι όλων των γενεών, εκτός ενός της γ' γενιάς, γνωρίζουν το όνομα του χωριού τους.

Οι πρόσφυγες α' γενιάς θυμούνται και περιγράφουν λεπτομερώς εικόνες που έχουν κυριαρχήσει στη μνήμη τους, παρ' ότι εγκατέλειψαν την περιοχή σε πολύ μικρή ηλικία. Στη γενιά αυτή διαφοροποίηση εμφανίζεται ως προς το φύλο. Οι άντρες α' γενιάς έχουν συνείδηση και γνώση της ευρύτερης περιοχής, εν αντιθέσει με τις γυναίκες που έχουν μεν γνώση του ονόματος του χωριού τους, αλλά άγνοια της ευρύτερης περιοχής. Η διαφοροποίηση αυτή ερμηνεύεται από το διαφορετικό τρόπο που τα δύο φύλα συμμετείχαν στις κοινωνικές διαδικασίες. Η εξωστρεφής, προσανατολισμένη στην κοινωνία, δράση των ανδρών, σε αντίθεση με την εσωστρεφή, προσανατολισμένη στην οικογένεια, δράση των γυναικών.

Γνώση της ευρύτερης περιοχής έχουν οι πρόσφυγες β' γενιάς, η οποία έχει μεταφερθεί από τους προγόνους μέσω της προφορικής παραδοσιακής αφήγησης.

Στη γ' γενιά η γνώση αυτή τείνει μειούμενη, παράλληλα με τον περιορισμό των προφορικών αφηγήσεων. Ένας βιογραφούμενος γ' γενιάς πρόβαλε άμεση αντίληψη, καθώς έχει πρόσφατα επισκεφθεί τον Πόντο.

Ο τρόπος που περιγράφουν το φυσικό περιβάλλον του Πόντου οι α' και β' γενιές προσφύγων τείνει να προσομοιάζει την περιοχή με τον Παράδεισο. Η φύση παρείχε τα πάντα, η απαιτούμενη ανθρώπινη προσπάθεια για την επιβίωση ήταν ελάχιστη. Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται αφορούν τον εκάστοτε επιμέρους τόπο προέλευσης μέσα από την ευρύτερη περιοχή του Πόντου και με αυτό τον τρόπο αντλούνται πληροφορίες για τους επιμέρους τόπους, παραθαλάσσιους, ορεινούς, μεσόγειους, κοντά σε πόλεις ή απομονωμένα χωριά. Έτσι στις παραθαλάσσιες περιοχές αναδεικνύεται η πλούσια αλιεία, στις ορεινές τα βοσκοτόπια και στις μεσόγειες οι καλλιέργειες.

Οι πρόσφυγες γ' γενιάς, όσοι από αυτούς αναζήτησαν τις ρίζες τους και επισκέφθηκαν τα πρόσφατα χρόνια τον Πόντο, μεταφέρουν στις βιογραφίες τους την ίδια εξιδανικευμένη εικόνα, ως προς το φυσικό περιβάλλον.

Ως προς το δομημένο περιβάλλον, τον οικιστικό ιστό και την κατοικία, οι πληροφορίες που αντλούνται από την έρευνα, αφορούν καθαρά τις αγροτικές περιοχές, τα χωριά του Πόντου. Η εικόνα που έχουν οι βιογραφούμενοι για τον τρόπο που είναι οργανωμένη οικιστικά η περιοχή, καθώς και για τον τρόπο που είναι χτισμένα τα σπίτια, διαφέρει ανάλογα με την περιοχή.

Ιδιαίτερη αναφορά στην έρευνα γίνεται για τη δόμηση στην περιοχή του Καυκάσου, καθώς προκαλεί εντύπωση η διαφοροποίηση, η οποία οφείλεται τόσο στο κλίμα, όσο και στην καθυστερημένη ανάπτυξη της περιοχής λόγω της προσφυγιάς. Οι περιγραφές για τα σπίτια στον Καύκασο συμπίπτουν απόλυτα με την περιγραφή του Γιάννη Κασκαμανίδη³⁰⁶ στη μελέτη του για το χωριό Σαλούτ του Καρς.

Ως προς την απασχόληση, όλες οι γενιές εμφανίζονται να γνωρίζουν ποιες ήταν οι διέξοδοι απασχόλησης των προγόνων τους στον τόπο καταγωγής. Η αγροτική παραγωγή και τα επαγγέλματα που σχετίζονται με την κατεργασία των μετάλλων. Μικρή αναφορά υπάρχει στην εμπορευματοποίηση της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής.

Καθώς η προέλευση των προσφύγων του «δείγματος» είναι οι αγροτικές περιοχές του Πόντου, η πλειοψηφία των προγόνων τους ήταν γεωργοί και κτηνοτρόφοι. Έτσι παρέχουν πληροφορίες για τα προϊόντα που παρήγαγε κάθε τόπος, ανάλογα με το κλίμα, τη μορφολογία και τη σύνθεση του εδάφους. Το γεγονός ότι και στην Ελλάδα, οι α' και β' γενιάς πρόσφυγες, απασχολήθηκαν κυρίως στον αγροτικό τομέα, τουλάχιστον τα χρόνια πριν την εκβιομηχάνιση της περιοχής, τους παρέχει την ευχέρεια να προβάλουν σε άλλο τόπο και χρόνο, τον τρόπο και τα είδη των καλλιεργειών, της εκτροφής των ζώων και των παραγόμενων προϊόντων. Δεν συμβαίνει το ίδιο στη γ' γενιά, καθώς οι εκπρόσωποί της δεν έχουν τη ίδια δυνατότητα προβολής, που οφείλεται τόσο στην απόσταση που χωρίζει τις γενιές, όσο και στις μεταβολές που συντελέστηκαν στη παραγωγική διαδικασία της περιοχής της έρευνας, το διάστημα μεταξύ α' και γ' γενιάς, που καθιστά θολή την εικόνα αναφοράς, ως μέτρο σύγκρισης.

Η μετανάστευση εμφανίζεται ως επί πλέον επαγγελματική και πολιτική διέξοδος. Οι αλληπάλληλοι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι του 18^{ου} και του 19^{ου} προκάλεσαν την μετανάστευση πολλών κατοίκων προς τη Κριμαία και προς την Βεσσαραβία. Αλλά

³⁰⁶ **Κασκαμανίδης Ιωαν.** (1998) Το χωριό Σαλούτ (Κυβερνείο Καρς – Διοίκηση Αρταχάν – Υποδιοίκηση Κιόλιας), Εφημερίδα: Εύξεινος Πόντος, δεξ σχετική ενότητα 1.1.2

και στις ενδιάμεσες περιόδους πολλοί Πόντιοι αναζητώντας καλύτερους όρους ζωής έφευγαν προς τους ίδιους τόπους.

Πολύ έντονη εμφανίζεται η θρησκευτική πίστη των προσφύγων α' γενιάς, που μαζί με την κοινή διάλεκτο, στήριξε και ενίσχυσε την αξιακή και πολιτισμική δομή της κοινότητας στον Πόντο. Διαφοροποίηση εμφανίζεται μεταξύ των φύλων. Οι αναφορές για το αναπτυγμένο θρησκευτικό αίσθημα των προγόνων προέρχονται κατά κύριο λόγο από γυναίκες β' γενιάς, καθώς η εκκλησία ήταν ο μοναδικός τρόπος και τόπος κοινωνικοποίησης των αποκλεισμένων από τον ενεργό κοινοτικό βίο γυναικών. Οι βιογραφίες της γ' γενιάς δεν περιλαμβάνουν καθόλου σχετικές αναφορές.

Πολύ σημαντικό ρόλο στην στήριξη της ελληνικότητας των προσφύγων διαδραμάτισε το εκπαιδευτικό σύστημα.

Σε όλες τις περιπτώσεις περιγράφεται η εκπαίδευση στον Πόντο, πολύ ανώτερη από την αντίστοιχη εκπαίδευση στον Ελλαδικό χώρο. Η θέση αυτή των προσφύγων, πέρα από τη διάθεση υπερβολής, που χαρακτηρίζει την ποντιακή ταυτότητα, θα μπορούσε να περιέχει σημεία αληθείας, καθώς η ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας στον Πόντο, ικανοποιούσε κυρίως την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας, ήταν δηλαδή κριτήριο ελληνικότητας, οπότε λειτουργούσε ως κίνητρο για τους κατοίκους του, ήταν ένας κινητήριος μοχλός ενίσχυσης της συλλογικής τους συνείδησης.

Οι άνδρες α' και β' γενιάς προσφύγων είναι αυτοί που αναφέρουν στις βιογραφίες τους για το εκπαιδευτικό σύστημα στον Πόντο. Οι βιογραφίες των γυναικών, των ίδιων γενεών, δεν περιλαμβάνουν σχετικές αναφορές, που αναδεικνύει τη διαφορετική θέση του κάθε φύλου στην ποντιακή κοινότητα.

Στις βιογραφίες της γ' γενιάς δεν υπάρχουν αντίστοιχες αναφορές

Ως προς την μεταφορά από τους προγόνους της σχέσης των ελληνόφωνων χριστιανών του Πόντου με τις άλλες εθνότητες, υπάρχει μία αμφιθυμία. Στην ίδια βιογραφία δηλώνονται αντιδιαμετρικά αντίθετες απόψεις. Η γνώμη των βιογραφούμενων είναι ένα συνονθύλευμα πληροφοριών από τους προγόνους, κυρίαρχης ιδεολογίας και προσωπικότητας του κάθε βιογραφούμενου. Σε όλες τις περιπτώσεις οι άλλες εθνότητες παρουσιάζονται ως υποδεέστερες της ελληνικής. Οι διαφορετικές εθνότητες που αναφέρονται είναι οι Τούρκοι, οι Αρμένιοι, οι Κούρδοι.

Η έννοια του Διωγμού είναι διαφορετικά αποτυπωμένη στη συνείδηση των ερωτηθέντων. Οι βασικοί λόγοι διαφοροποίησης αφορούν:

1. Στην περιοχή από την οποία προέρχονται οι πρόσφυγες, διαφοροποίηση μεταξύ Δυτικού Πόντου, Ανατολικού Πόντου και Καυκάσου.
2. Στην ένταση της προσφυγιάς.
3. Στον ιδεολογικό προσανατολισμό των βιογραφούμενων.

Η μεταφορά πληροφοριών και γνώσεων σχετικά με το Διωγμό και την Ανταλλαγή σταματά στη β' γενιά. Φαίνεται ότι καθώς έχουν εκλείψει οι παραδοσιακοί τρόποι αφήγησης, η μεταφορά αυτή διακόπτεται, καθώς από την αυθεντική της έκφραση και περνάει στην εγκύκλιο γνώση.

Η ταύτιση των εννοιών Πόντος και πατρίδα στις βιογραφίες των προσφύγων είναι ενεργή έως τη β' γενιά. Η ταύτιση αυτή εκλείπει στις επόμενες γενιές.

Η γνώση των ποντίων προσφύγων για τον Πόντο ποικίλει συσχετιζόμενη με πολλούς παράγοντες. Τη γενιά στην οποία ανήκουν, τη διπλή προσφυγιά – Τουρκία και Ελλάδα - την κοντινή ή όχι συναναστροφή με προγόνους, την εγκατάσταση σε μικτά ή αμιγή ποντιακά χωριά, το προσωπικό ενδιαφέρον. Σε όλες τις περιπτώσεις οι γνώσεις τους για τον Πόντο και την ιστορία του, είναι ένα κριτήριο της στάσης τους απέναντι στη ποντιακή ταυτότητα.

Η στάση των Ποντίων προσφύγων για τον τόπο καταγωγής θα μπορούσε να συνοψισθεί ως εξής:

Α' γενιά : νοσταλγία

Β' γενιά: εξιδανίκευση

Γ' γενιά: Δύο τάσεις. Η κυρίαρχη είναι η ανάγκη επιστροφής στις ρίζες, διάθεση ανάδειξης της ποντιακής ταυτότητας, αίσθημα υπεροχής, κράτημα, συνειδητή ή ασυνείδητη αντίσταση στην παγκοσμιοποίηση και την κυρίαρχη ιδεολογία. Η άλλη τάση, μικρής ισχύος στο «δείγμα», η αδιαφορία για την ποντιακή προέλευση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII: ΕΝΤΑΞΗ

‘Σ σο χωρίον, τα παιδιά, απ’ είνας-είνας, έφευαν ‘ς σα πολιτείας. Η γεωργία χαϊρ ‘κ ‘είχεν. «Καλλίον έναν ‘μερκόν», έλεαν, «κ’ εκείνο πα’ ας μ’ εν’ πάντα. Επορείς κ’ ευτάς το κουμάτο σ’. Όσον εν’ το γεργάνι σ’, απλώντς και το ποδάρι σ’. Ας’ στην γεωργίαν τιδέν ‘κ’ εβγαίν’. Πάντα με την κλαίη θα είσαι. Δουλεύ’ς όλιον τον χρόνον, εβγαίν’ η ψή σ’ κι αναμέντς μίαν να έρχουνταν οι εμπόρ’, εκείνο πα’ όντες σ’ κούται ο κώλος ατουν, να παίρ’ς ολίγον παρόπον και ευτάς τη δουλεία σ’. Εκείν’ πα’, αφωρισμένα λυκούδια, μίαν πλευρών’ νε, μίαν ‘κι πλευρών’νε. Τα Τράπεζας πα’, ασ’ σ’ άλλ’ το μέρος, σύρ’νε και παίρ’νε το αίμα σ’ με τα τόκους. Το Κράτος πα’, ζατίμ’, άλλο αφωρισμένον. Σμίεται με τσ’ εμπόρ’ς κι είνας ασ’ σ’ έναν το μέρος κι άλλος ασ’ σ’ άλλο, γαμούν τον εφτωχόν.

Κώστας Ε. Διαμαντίδης³⁰⁷

Στο έβδομο κεφάλαιο προσεγγίζονται οι μορφές ένταξης που επιδιώχθηκαν, τόσο από την πλευρά του εθνικού κράτους, όσο και από την πλευρά των προσφύγων, καθώς και οι μορφές αποκλεισμού που υπέστησαν ή ένωσαν ότι υφίστανται οι Πόντιοι πρόσφυγες α’ , β’ και γ’ γενιάς.

Ακολουθώντας τα κριτήρια ένταξης που παρουσιάσθηκαν στο κεφάλαιο ΙΙΙ, προσεγγίζονται: οι τρόποι επιλογής του τόπου εγκατάστασης, οι σχέσεις που αναπτύσσονται με τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες, η πρόσβαση στη στέγαση, η συμμετοχή στην αγορά εργασίας, οι δυνατότητες πρόσβασης στους βασικούς θεσμούς, όπως είναι η εκπαίδευση και το πολιτικό σύστημα.

1. Τόπος εγκατάστασης

1.1 Κριτήρια και διαδρομές επιλογής

Η πορεία εγκατάστασης στον ελλαδικό χώρο, ακολουθεί χρονολογικά την πορεία των τριών ρευμάτων της προσφυγιάς. Το **πρώτο** την περίοδο 1916-1918 από το Δυτικό Πόντο αποτέλεσμα της βίαιης γενοκτονίας. Το **δεύτερο** την περίοδο 1919-1920 από τις περιοχές του Καυκάσου, μετά την αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων. Το **τρίτο** ρεύμα των προσφύγων καταφθάνει στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική

³⁰⁷ Διαμαντίδης Κ.Ε. (2000), *το ροδάφ’ον*, Αθήνα: Στάχυ, σελ.143

Λεξιλόγιο: Πα = πάλι, επίσης / γεργάνι = πάπλωμα / τιδέν (ουδέν) = τίποτα / κλαίη = κλάμα / αναμέντς = αναμένεις / σ’κούται= σηκώνεται / παρόπον = παράς / ευτάς = κάνεις / αφωρισμένος = έξυπνος, τετραπέρατος, πονηρός / ζατίμ = φυσικά

Καταστροφή και τη Συνθήκη Ανταλλαγής του 1923. Σε όλες τις περιπτώσεις, ανεξάρτητα της χρονικής άφιξης, η διαδρομή προς τον τόπο οριστικής εγκατάστασης περιλαμβάνει τα ίδια στάδια.

Οι πρόσφυγες α' γενιάς, τα ίδια τα υποκείμενα της προσφυγιάς, περιγράφουν με λόγο αφοπλιστικό την πλήρη διαδρομή από την άφιξη και την παραμονή στα λοιμοκαθαρτήρια μέχρι την επιλογή του τόπου οριστικής εγκατάστασης στην Ελλάδα.

Το ακόλουθο απόσπασμα άνδρα α' γενιάς πρόσφυγα αφορά το ρεύμα προσφυγιάς από τον Καύκασο.

Και τα Χριστούγεννα του 19 ήμασταν μέσα στο Καραμπουρνού, στην Καλαμαριά. Εμείς ήμασταν στην Καλαμαριά, αλλά τα ζώα μας ήτανε και ξεχειμάζανε στην Αγία Παρασκευή. Στην Αγία Παρασκευή ήταν πολλοί γαλλικοί στάβλοι του ιππικού. Όταν είχανε πόλεμο οι γάλλοι με τους τούρκους είχανε, με τους σέρβους είχανε, είχαν αφήσει πολλά πράγματα και τους στάβλους στην Αγ. Παρασκευή. Και όταν ήρθε το καλοκαίρι, ο Μάιος του 20, σηκωθήκαμε από εκεί, μαζευτήκαμε...ένας αντιπρόσωπος και διάλεξε...εμείς ήμασταν από υψόμετρο 1500...1300 μέτρα και τι διάλεξε ο χαζός; Ένα μέρος παραθαλάσσιο ... παραθαλάσσιο, χωρίς νερά, χωρίς τίποτα . Και πήγαμε στην Καβάλα, στο Ορφάνι αν το έχεις ακούσει, το Ορφάνι. Εκεί στο Ορφάνι, οι δικοί μας ήταν από υψόμετρο 1300 μέτρα, κατεβήκαμε παραθαλάσσια, είχαμε αποδεκατιστεί τελείως. Την ημέρα πέντε-έξι κηδείες, εφτά κηδείες. Ελονοσία και πείνα. Ελονοσία... ήτανε κουνούπι τετρακόσια δράμια, τα 'βλεπες και νόμιζες πως ήταν αεροπλάνα . Τέσσερα χρόνια που καθίσαμε στο Ορφάνι, η ελονοσία και η πείνα μας θέριζε και με συγχωρείτε, εκεί στο Ορφάνι, μία γυναίκα που ήταν αποφασισμένη να κάνει παιδί, τρεις τέσσερις μήνες πριν το παιδί...έπρεπε να φύγει, έπρεπε να πεθάνει...η ελονοσία και η πείνα μας θέριζε. Κι έτσι το 1924, σηκωθήκαμε απ' το Ορφάνι, που σήμερα είναι πολιτεία, έχεις πάει; Εκείνα τα αμπέλια που είναι, όλα ήτανε δικά μας. Και το 1924 αφού αποδεκατιστήκαμε, ήρθαμε εδώ στην Ποντοκόμη.

Οι προηγούμενοι ήρθανε τον Απρίλιο του '24 και προλάβανε και σπείρανε καλαμπόκια και τέτοια. Εμείς είχαμε έρθει τον Αύγουστο. Αυτοί ήρθανε τέσσερις μήνες πρωτύτερα από εμάς. Αυτοί κατευθείαν πήγανε στη Θράκη και όταν έγινε η οπισθοχώρηση της Θράκης ήρθαν εδώ.

Το '24 μας πήρε το τραίνο και μας έφερε εδώ στο Αμύνταιο και απ' το Αμύνταιο εδώ μας έφεραν...όλα κρατικά έξοδα...από το Αμύνταιο, μας φόρτωνε στο αυτοκίνητο και

μας έφερνε στην Ποντοκόμη, το οποίο λεγότανε ... και από εδώ φόρτωνε τους τούρκους και τους πήγαινε στο Αμύνταιο και φεύγανε.

Η διαδρομή εξελίσσεται σε δύο στάδια, όπως συγκλίνουν οι αφηγήσεις α' και β' γενιάς Ποντίων προσφύγων, που έπονται της αρχικής υποχρεωτικής παραμονής στα λοιμοκαθαστήρια.

Τα λοιμοκαθαστήρια ήταν τόποι, όπου οι πρόσφυγες παρέμεναν ένα διάστημα, ώστε να εξετασθούν από τις υγειονομικές επιτροπές. Ταυτόχρονα το διάστημα της παραμονής εξυπηρετούσε στη λήψη αποφάσεων από την κεντρική διοίκηση ως προς την επιλογή του τόπου εγκατάστασης των προσφύγων. Οι αφιχθέντες στη Μακεδονία, παρέμεναν στο λοιμοκαθαστήριο που λειτουργούσε στην περιοχή Καραμπουρνού. Για τους πρόσφυγες με προορισμό την Αθήνα και τον Πειραιά λοιμοκαθαστήρια λειτουργούσαν στη Μακρόνησο και στο νησάκι του Αγίου Γεωργίου στο στενό Περάματος – Σαλαμίνας.

Το πρώτο στάδιο της διαδρομής ήταν οι μετακινήσεις και εγκαταστάσεις σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, οι οποίες παρουσιάζονται από όλους τους βιογραφούμενους ως προβληματικές. Κατ' αυτό τον τρόπο εξελίσσεται μία διαδικασία επανεκτίμησης των δεδομένων και αναζήτησης ευνοϊκότερου τόπου.

Το δεύτερο στάδιο είναι η εύρεση του κατάλληλου τόπου και η οριστική εγκατάσταση σε αυτόν. Ως καθοριστικό χαρακτηριστικό του οριστικού τόπου εγκατάστασης αναδεικνύεται σε όλες τις βιογραφίες, η ομοιότητα ως προς το φυσικό περιβάλλον και τις δυνατότητες ομοειδών καλλιεργειών, με τον επί μέρους τόπο προέλευσης.

Παραπλήσιες πληροφορίες για τις διαδρομές μέχρι τον οριστικό τόπο εγκατάστασης περιλαμβάνονται σε όλες τις αφηγήσεις των β' γενιάς προσφύγων του «δείγματος». Μερικές φορές συγχέεται η χρονική αλληλουχία των σταδίων κατά τη διήγηση, ακλουθώντας μια ανορθόδοξη διαδρομή, σε όλες τις περιπτώσεις όμως οι αφηγήσεις της αναζήτησης του οριστικού τόπου εγκατάστασης περιλαμβάνουν όλα τα στάδια.

Η γυναίκα β' γενιάς πρόσφυγας αφηγείται δύο διαφορετικά ρεύματα προσφυγιάς, όπως τα έχουν εξιστορήσει οι πρόγονοί της. Το ένα ρεύμα αφορά αυτό της πατρικής της οικογένειας από τον ιστορικό Πόντο και το άλλο αυτό της οικογένειας του

συζύγου της από το Καρς. Και στα δύο ρεύματα παρουσιάζονται και τα δύο στάδια της διαδρομής, προσωρινός και μόνιμος τόπος εγκατάστασης.

Ε...ήρθανε στην Θεσσαλονίκη πρώτα, μετά πήγαν στο Πανόραμα και από το Πανόραμα, δεν τους άρεσε, ήτανε ξερικό το χωριό και ήθελαν να πάνε σε νερά και σε πρασινάδες και σε ποτάμια και ήρθαν στην Αναρράχη [...] η πεθερά μου πήγαν στον Πειραιά πρώτα, τα πράγματά τους ήταν στην Τήνο, εκεί ήτανε, στην Παναγία, η πεθερά μου πούλησε τα χρυσαφικά της και πήγε να τα πάρει, ναύλωσε καράβι και ήρθαν ύστερα στο...Μπήκαν στην καραντίνα, στον Πειραιά μπήκαν στην καραντίνα και μετά από κει φύγαν από την καραντίνα και ήρθαν εδώ στα χωριά και πήρανε αυτό το σπίτι

Παρόμοια εικόνα για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης έχει σχηματίσει και παρουσιάζει στις αφηγήσεις της η γ' γενιά, όπως εμφανίζεται στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκας της γενιάς αυτής. Η εικόνα τείνει εξασθενούμενη, καθώς μόνο δύο από τους επτά εκπροσώπους της γ' γενιάς του «δείγματος» απαντούν στη σχετική ερώτηση. Το περιβάλλον και οι καλλιέργειες αναδεικνύονται και σε αυτή τη γενιά ως τα βασικά κριτήρια επιλογής του οριστικού τόπου εγκατάστασης.

Εδώ είχαν τον ίδιο τρόπο ζωής, γι' αυτό κιόλας διαλέξανε και δε μείνανε στην Κατερίνη που τους πήγανε, δεν πήγανε στην Καλαμαριά που τους πήγανε... απ' όσο ξέρω δεν μείνανε ούτε εδώ ούτε εκεί, ούτε στην Καλαμαριά, ούτε στην...γιατί και στα δύο μέρη αυτά είχε υγρασίες, είχε ελonoσίες, εκείνα τα χρόνια, το '22 και δεν θέλησαν να μείνουνε. Δεν τους άρεσε καθόλου το μέρος. Και ήρθαν στα χωριά εδώ πάνω γιατί είχε, συνδυάζε γεωργία – κτηνοτροφία, το περιβάλλον. Δηλαδή είχε πράσινο, είχε νερά, κάμπος και βουνό δηλαδή παράλληλα, με αποτέλεσμα να μπορούν να κάνουν αυτά που θέλανε. Τι κάνανε εκεί πέρα; Γεωργία, κτηνοτροφία. Είχαν τα προβατάκια τους, είχαν...καλλιεργούσαν τη γη και κάνανε αυτά τα πράγματα. Δένδρα είχανε, φρούτα πολλά είχανε, τα βάλανε κι εδώ. Οπωρώνες. Εκείνα τα χρόνια δεν είχαν εύκολα κάποιοι φρούτα. Εμείς είχαμε ολόκληρο, δύο στρέμματα, οπωρώνα. Βγάζανε αχλάδια, εκείνες τις παλιές ποικιλίες τις ωραίες, αχλάδια, μήλα, τα πουλούσε η γιαγιά μου, έτσι, στη λαϊκή, στα πανηγύρια.

Το παρόμοιο φυσικό περιβάλλον για την εγκατάστασή τους, που επεδίωκαν οι Πόντιοι πρόσφυγες, προϋπέθετε παρόμοιο κλίμα με τον τόπο προέλευσης. Καθώς η πλειοψηφία των προσφύγων του «δείγματος» προέρχεται από ορεινά χωριά του Πόντου, με ξηρό κλίμα, θεωρούσε αδύνατο να ζήσει σε συνθήκες υγρασίας. Η υγρασία παρουσιάζεται σε όλες τις βιογραφίες ο κατ' εξοχήν απευκταίος παράγοντας επιλογής του πιθανού τόπου εγκατάστασης. Το σημαντικότερο πρόβλημα που

σχετίζεται με την υγρασία ήταν η ελονοσία, που μάστιζε εκείνη την εποχή πολλές περιοχές της Μακεδονίας, στις οποίες εγκαταστάθηκαν αρχικά οι πρόσφυγες. Όπως αναφέρει η Σταμάτη:

«Η επιδημία όμως που κόντεψε να αποδεκατίσει την Ελλάδα, στον αιώνα που πέρασε, εκείνη που χαρακτηρίστηκε ως «φθοροποιός μάστιξ του ελληνικού λαού» και θεωρήθηκε κίνδυνος «και γι' αυτήν ακόμη την ύπαρξη της φυλής», ήταν η ελονοσία. [...] Οι στατιστικές που εξέδιδε τότε ο ειδικός «Σύλλογος» ανέφεραν πως στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920, τα κρούσματα ελονοσίας έφταναν το ένα εκατομμύριο ετησίως. Και τα στοιχεία αυτά αφορούσαν τα χρόνια πριν από την εισροή του προσφυγικού πληθυσμού στη χώρα, όταν η Ελλάδα ήταν ακόμη «παλαιά», χωρίς την Ήπειρο, τη Μακεδονία και τη Θράκη.»³⁰⁸

Το πρόβλημα της ελονοσίας γνωρίζουν και οι πρόσφυγες γ' γενιάς, όπως φαίνεται από την ακόλουθη αφήγηση άνδρα εκπροσώπου της γενιάς αυτής.

Αρχικά πήγαν σε ένα χωριό της Καβάλας, εκεί υπήρχε πολύ ελονοσία, έψαξαν να έρθουν σε ένα ορεινό χωριό, δεν ήταν τα εργοστάσια τότε εδώ, ήταν διαφορετικά. Η Ποντοκώμη ήταν επάνω, σιγά-σιγά... μιλάμε εδώ ήτανε μαχαλάδες, οικισμοί ... τούρκικα σπίτια, εδώ ήτανε τούρκοι, κονιάρους δεν ξέρω αν έχεις ακουστά, τούρκοι κονιάροι, κάπως έτσι. Μετά κατεβήκανε το χίλια εννιακόσια...

1.2 Βασικοί συντελεστές της επιλογής.

Δύο ήταν οι βασικοί συντελεστές στην επιλογή του τόπου εγκατάστασης. Το κράτος και οι εκπρόσωποι των προσφύγων.

Στις αφηγήσεις των Ποντίων προσφύγων του «δείγματος» η σημαντικότητα του ρόλου του κράτους υποτιμάται, σε αντίθεση με το ρόλο που διαδραμάτισαν οι εκπρόσωποί τους. Η υπερεκτίμηση των δυνατοτήτων των εκπροσώπων εκπορεύεται εκ του μακραίωνου κοινοτικού βίου των Ποντίων. Όπως εξηγεί ο Weber

«Οι τακτικές, μονίμως υπάρχουσες αρχές είναι οι πατριάρχες και οι γεροντότεροι, παράλληλα οι μάγοι και οι χρησμοδότες. [...] Όπου ο τρόπος εγκατάστασης γεννά

³⁰⁸ **Σταμάτη Α.** (2000) «Η “Ξένη” που έσπερνε τον θάνατο», άρθρο στην εφημερίδα τα Νέα, 29/1/2000

οικονομικές υποχρεώσεις που απαιτούν μία υπερκαλύπτουσα την πατριά και το νοικοκυριό διαρκή φροντίδα, εκεί γεννιέται ο αρχηγός του χωριού.»³⁰⁹

Μεταξύ των εκπροσώπων ο σημαντικότερος είναι ο «παπάς», ο οποίος διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο στην επιλογή του οριστικού τόπου εγκατάστασης – η σημαντικότητα του οποίου προσεγγίζεται στο Κεφάλαιο VIII της Ταυτότητας. Οι άλλοι εκπρόσωποι είναι οι «αρχηγοί» της προσφυγικής ομάδας. Πολύ συχνά έννοιες του παπά και του αρχηγού ταυτίζονται. Η έννοια του «αρχηγού» ή των «αρχηγών» των ομάδων παραπέμπει στον θεσμό της δημογεροντίας, που είναι ο βασικός κρίκος στην αλυσίδα οργάνωσης του κοινοτικού βίου στον Πόντο.

Η Σ. Αναγνωστοπούλου³¹⁰ παρουσιάζει το ρόλο και την ιστορική διαδρομή της δημογεροντίας και του κλήρου στη διοίκηση των χριστιανικών εθνοτήτων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Κατά τον 19^ο αιώνα και το μικρότερο χωριό στο οποίο κατοικούσαν Έλληνες (Ρωμιοί) είχε έστω και υποτυπωδώς κοινοτική οργάνωση. Η μορφή της οργάνωσης αυτής ήταν σε άμεση με την οικονομική και κοινοτική ανάπτυξη της περιοχής. Άλλοτε ήταν απλή και πάντως συστοιχιζόταν με τον παραδοσιακό τρόπο διοίκησης που ήταν στα χέρια του κλήρου και της δημογεροντίας και άλλοτε πιο σύνθετη καθώς η κοινότητα ήταν αντιμέτωπη με πολύπλοκους μηχανισμούς όταν εμφανίστηκε ισχυρή ομάδα εμπόρων και άρχισε να αμφισβητεί τον παραδοσιακό τρόπο διοίκησης. Το ρήγμα που δημιουργήθηκε επίσπευσε τις προϋποθέσεις για τη συμμετοχή στη διοίκηση της κοινότητας εκτός από την εκκλησία και εκπροσώπους των εμπόρων και των συντεχνιών. Είναι ωστόσο εμφανές ότι συχνά αναπτύσσεται ένας έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στους οπαδούς της παράδοσης και εκείνους της ανανέωσης, που είχαν έναν ευρωπαϊκό προσανατολισμό.

Η κοινότητα συγκέντρωνε εξουσία και είχε καθοριστικό ρόλο σε πολλούς τομείς της κοινοτικής οργάνωσης, όπως στου τομείς της παιδείας, της υγείας και της κοινωνικής πρόνοιας. Αυτό σήμαινε ότι πέρα από την απλή μορφή της κοινοτικής οργάνωσης που απέβλεπε στην εξυπηρέτηση των ομοπατρίδων – των ελλήνων εν προκειμένω – αναπτύσσονταν δίκτυα προστασίας και διατήρησης της εθνοτικής ταυτότητας και στη διευθέτηση των φορολογικών υποθέσεων με τις Οθωμανικές αρχές, έγινε η μετάβαση

³⁰⁹ Weber M. (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος, σελ. 91

³¹⁰ Αναγνωστοπούλου Σ. (1998) *Μικρά Ασία 19^{ος} αιώνας- 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ.326

σε «ένα μηχανισμό συγκρότησης της ιεραρχικής διάταξης μέσα στον εθνοθησκευτικό χώρο».

Η κατάσταση στις απομονωμένες και αποκλεισμένες από την οικονομική και πολιτική ζωή των παραλίων είναι διαφορετική γιατί εκεί υπάρχει κάμψη δημογραφική σε όλη την περίοδο του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα και δεν έχουν δυνατότητες για να προβούν σε οργανωμένες μορφές κοινοτικής διοίκησης. Είναι λοιπόν αναμενόμενο η οργάνωση της κοινότητας να ανταποκρίνεται στις ανάγκες μιας παραδοσιακής κοινωνίας. Με την εγκατάσταση μεταναστών οι κοινότητες σε αυτές τις περιοχές «ελληνικοποιούνται» και θα προσεγγίσουν τις δράσεις των κοινοτήτων των παραλίων.

Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς, παρουσιάζεται η διαδρομή των προσφύγων μέσα στην Ελλάδα, έως ότου ανακαλύψουν τον οριστικό τόπο εγκατάστασης. Ο ρόλος του παπά αναδεικνύεται κι εδώ σημαντικός.

Γιατί όταν ήρθανε οι δικοί μας από κει πήγανε στον Πειραιά, στον Πειραιά πιάσανε δουλειές, κάνανε, δημιουργηθήκανε... Ναι, αλλά δεν ησυχάσανε εκεί, ήρθε εδώ ο παπάς του χωριού...στη Δέσμενα ...μιλάω για τη Δέσμενα... λοιπόν...και είπε: «Το χωριό αυτό που ανακάλυψα είναι σαν τη Δέσμενα, νερά κρύα...». Αυτό εδώ που πίνεις από δω είναι το νερό. «Ναι, νερά κρύα, βουνό υπάρχει για ξύλα...καθαρός αέρας...». Και όλοι αφήσαν τις δουλειές τους και ήρθαν εδώ. Δύο – τρία χρόνια κάτσανε στον Πειραιά. Γιατί εκεί πιασαν δουλειά, άλλοι...όσοι ήτανε...ας πούμε ξέρανε από πέτρα, δουλεύανε στα λατομεία, άλλοι δουλεύανε στα εργοστάσια, τότε λιπάσματα, τότε υπήρχανε... στη Δραπετσώνα εκεί...και σε διάφορες άλλες δουλειές, άλλοι ανοίζανε μαγαζιά τα παρατήσανε και ήρθαν εδώ... Ναι επειδή ήταν το κλίμα... Ναι, ναι, οπωσδήποτε, ο παπάς αυτό τον ρόλο έπαιζε. Και έρχοντας εδώ τράβηξε όλους, αυτή τη φυλή. Το λιγότερο ...πενήντα οικογένειες. Πενήντα οικογένειες σίγουρα, ίσως και πάρα πάνω, γιατί... Ο παπάς, ο παπάς... επηρέαζε, και τώρα επηρεάζει, ο παπάς...όπου και να πας επηρεάζουνε...

Στο πρόσωπο του παπά συσσωρεύονται αντίθετες προσδοκίες. Από τη μία εκπροσωπώντας μεταφυσικές δυνάμεις μετατίθεται η ευθύνη της επιλογής στο Θεό, από την άλλη, όντας από τους λίγους, συχνά ο μοναδικός, που γνωρίζει ανάγνωση και γραφή, αντιπροσωπεύει τον χρήστη του ορθολογισμού.

Παρόμοια περιγραφή της διαδρομής αναζήτησης του οριστικού τόπου εγκατάστασης και του ρόλου του παπά, παρουσιάζεται στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς.

Το... '22 ήρθαν στην Ελλάδα, βγήκανε στην Κρήτη, δεν τους άρεσε. Στην Κρήτη, μετά βγήκαν στην Αθήνα και κει δεν..., μετά Καλαμαριά, στη Θεσσαλονίκη κι εκεί δεν τους άρεσε κι επειδή ήταν λίγο θρήσκοι οι παλιοί, του πατέρα μου ο μπαμπάς ήταν παπάς, λοιπόν, ακολουθούσαν τον παπά ξέρεις ε; και ήρθαν εδώ πάνω. Πήγε στην Αναρράχη, βουνά, εκεί μαθημένοι ήταν στα βουνά, ο Καύκασος όλα βουνά είναι, λοιπόν και λέει «εδώ και νερά υπάρχουνε», και ήρθανε εδώ επάνω, μείνανε εδώ απάνω, αφήσανε τη Θεσσαλονίκη, αφήσανε και την Αθήνα και ήρθανε...

Ο ρόλος του παπά είναι εξ ίσου σημαντικός στις σημερινές παραδοσιακές κοινωνίες. Επίκαιρο παράδειγμα είναι Ιάπωνας ιερέας που πραγματοποίησε αναγνωριστική επίσκεψη στη Νότια Κορέα, μετά το αίτημα δεκάδων κατοίκων της περιοχής γύρω από το πυρηνικό εργοστάσιο της Φουκουσίμα, να μεταναστεύσουν. Η Ιαπωνική πληθυσμιακή ομάδα προβάλλει τα ίδια κριτήρια που αναφέρουν και οι Πόντιοι πρόσφυγες ως προς την επιλογή του τόπου μετεγκατάστασης. «Θέλει να αγοράσει γη σε περιοχή που μοιάζει με την Φουκουσίμα. Ο ιερέας πιστεύει πως το Γιανγκσού, με κύριες οικονομικές δραστηριότητες την καλλιέργεια ρυζιού και την κτηνοτροφία, έχει πολλές ομοιότητες με την Φουκουσίμα»³¹¹

Στις αφηγήσεις των Ποντίων προσφύγων του «δείγματος» δεν δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο του κράτους ως προς την επιλογή του τόπου εγκατάστασης.

Ένας πρόσφυγας β' γενιάς, στο απόσπασμα που ακολουθεί, αναφέρεται στο ρόλο των πολιτικών απέναντι στους πρόσφυγες, καθώς επίσης και στην πιθανότητα διαμεσολάβησης για την επιλογή του ιδανικού τόπου.

Φύγανε εκεί σαν πρόσφυγες και ήρθανε κάτω στην Πελοπόννησο. Εκεί έχεις έφερε το καράβι. Από κει ύστερα...ε...σαν πρόσφυγες μας μετακινούσανε, οι πολιτικοί τότε που ήτανε, οι παλιοί, ο Βενιζέλος, ο Γούναρης, και πήγαν στη Λάρισα τελευταία, ύστερα από εδώ από κει, κατάφεραν και ήρθαν εδώ, στην Κοζάνη. Τους άρεσε λέγανε αυτό το μέρος, ή μάλλον είχανε μέσα κάποιοι...είχανε ανθρώπους, ξέρανε καλύτερα τα μέρη, λέγανε είδανε αυτά τα μέρη και ήρθανε, το είδανε αυτό το μέρος και είπαν θα πάμε εκεί στην Ακρινή, Ινόμπασι λεγότανε...

³¹¹ «Ιάπωνες από την Φουκουσίμα θέλουν να μεταναστεύσουν στη Ν. Κορέα, Ιερέας πραγματοποίησε αναγνωριστική επίσκεψη» 06/03/2012, εφημερίδα :Το Βήμα

Μία ανεπαίσθητη πολιτική διάσταση εμπεριέχει και το ακόλουθο απόσπασμα γυναικας β' γενιάς πρόσφυγα, στο οποίο εμφανίζεται ο τρόπος που έχει καταγραφεί στην συνείδηση των προσφύγων ο ρόλος του κράτους. Η αυθόρμητη παράφραση της έννοιας «Παλιά Ελλάδα» σε «παλιοελλάδα», προσφέρει μια πιθανή ερμηνεία τη στάσης των προσφύγων απέναντι στο ρόλο που διαδραμάτισε το κράτος στην αποκατάστασή τους.

Αυτή τη λέει την ιστορία η αδελφή μου. Αυτό ήταν όταν ήρθανε στην Ελλάδα. Και όταν ήρθαμε κάτω στην παλιοελλάδα, κάτω, στην Πάτρα...όχι στην Πάτρα, στην Καλαμάτα, όταν ήρθαμε εκεί ελέει, πήγαινα έπλενα ρούχα λέει, μικρή ήτανε, αλλά την εδίνανε λίγα λεφτά και έτρωγαν λέει, τι να κάνει. Οκτώ χρονών ήτανε. Και όταν πέθαινε μου τα 'λεγε, όλα, συνέχεια μου τα 'λεγε...

1.3 Η «θετική» όψη της προσφυγιάς

Η προσφυγιά και η νέα εγκατάσταση προσέφερε σε μέρος των προσφύγων μία σημαντική ευκαιρία επανακαθορισμού της στάσης ζωής τους. Απελευθέρωσε απωθημένα και δυνάμεις παρέχοντας δυνατότητες επαναξιολόγησης των σχέσεων μέσα στην ομάδα και αλλαγής πλευσης.

Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς, παρουσιάζεται η ευκαιρία που δόθηκε να αρθούν αντιθέσεις που είχαν προκύψει, για ανομολόγητους λόγους, στο παρελθόν μέσα στην ομάδα, πού οδήγησε στη διάσπασή της κατά τη διαδικασία επιλογής του τόπου εγκατάστασης.

Εμείς όταν φύγανε από την πατρίδα, απ' ότι μου έλεγε η μητέρα μου, όταν ήρθανε πήγανε στην Καλαμαριά, από την Καλαμαριά πήγανε στη Δράμα, κάπου ήτανε το χωριό τους, δεν ξέρω πώς λέγεται τώρα, έχω χαρτιά...και γυρίσανε, αλλά αυτοί πηγαίνανε με τη συγγένεια, με το σόι που λέγανε. Είχανε έναν αρχηγό και αυτός έκανε κουμάντο, πού θα πάνε. Ο αρχηγός...ο αρχηγός ήταν και ο πατέρας μου. Ήτανε επιτροπή, να σου πω για να καταλάβεις, ήτανε δύο-τρεις και πηγαίνανε σε διάφορα μέρη της Ελλάδας και ψάχνανε πού μπορούν να ζήσουνε. Ποιο είναι το πιο κατάλληλο μέρος. Συνήθως ψάχνανε παρόμοιο της πατρίδος. Π.χ. το κλίμα, τα φυτά...εδώ είχανε καπνό γι' αυτό ήρθαν, φυτεύανε καπνά... ε...είδανε ότι υπάρχει καλλιέργεια, τα σιτηρά, αυτοί βγάζανε πολλά... Εκατό, εκατό πενήντα οικογένειες. Συγγενείς είναι όλοι μεταξύ τους, η Ποντοκόμη και η Χαραυγή είναι όλοι μεταξύ τους συγγενείς. Η μισή Ποντοκόμη είναι συγγενείς τους. Αλλά υπήρχανε καλοί και κακοί. Θέλανε να ξεχωρίσουν...π.χ. δεν θέλανε κάποιους ανθρώπους να 'ρθουν μαζί τους. Και έτσι

χωρίστηκαν. Π.χ. ο πατέρας μου δεν ήθελε, αυτοί που μείνανε στην Ποντοκόμη, όχι ότι είχε έχθρα μαζί τους, απλώς δεν ήθελε να πάει μαζί τους και πήρε...διάλεξε αυτούς που νόμιζε ότι...θα είναι καλύτερα και πήγε στο μέρος...στη Χαραυγή. [...] Αρχηγός ήταν κάποιος που απλώς αν ήξερε κάτι παραπάνω από κάποιον άλλον, ήτανε πώς να σου πω, ήτανε στην κοινωνία, στη ζωή ήτανε πιο... ήξερε λίγο περισσότερα πράγματα από κάποιον άλλο, αυτόν ορίζανε. Ή αν είχε και...περισσότερους συγγενείς. Ο πατέρας μου είχε σόι, κατάλαβες; Όχι ότι ήτανε...είχε κάτι το ιδιαίτερο ο αρχηγός, όχι τίποτα, τίποτα, απλώς τον στέλνανε τρεις τέσσερις, για να ψάξουν να βρουν το μέρος. Μετά δεν είχε καμία σχέση δηλαδή δεν...δεν προσπαθούσε να επηρεάσει τις οικογένειες πώς να ζούνε ή τι να κάνουνε. Ο καθένας έκανε το κουμάντο του. Μόνο όταν ήρθαν στην πατρίδα για να ψάξουν να βρούνε μέρος. Αυτό, σε αυτό μονάχα, τίποτε άλλο. Δεν είχε καμία αρχηγεία ή κάτι το ιδιαίτερο ο πατέρας μου ή οι άλλοι που ήτανε, απλώς τους βάλανε επικεφαλείς να ψάξουν να βρούνε το μέρος. Έτσι ξέρω εγώ. [...] ...ψάχνοντας ήρθανε στην περιοχή, δεν τους άρεσε η Ποντοκόμη...στην Ποντοκόμη δεν ήθελε να πάει με εκείνους τους ανθρώπους, τους συγγενείς που είχε...

Μία επιπλέον διάσταση της ευκαιρίας επανακαθορισμού της θέσης που προσέφερε η προσφυγιά, παρουσιάζεται στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς Πόντιου πρόσφυγα. Αφορά στην πιεστική ανάγκη του πρόγονου του αφηγούμενου πρόσφυγα να αποτινάξει τον υποτιμητικό χαρακτηρισμό «σπιτόγαμπρος», που αντιτίθεται στο ποντιακό πρότυπο του άνδρα³¹².

Απ' της Τραπεζούντας τα χωριά, ο παππούς μου ήταν από ένα χωριό Λερί λεγότανε και πήγε **σπιτόγαμπρος** στην Ήμερα, ο παππούς μου, ο πατέρας μου γεννήθηκε στην Ήμερα...που είναι αυτοί, στο Πανόραμα είναι, στη Θεσσαλονίκη, Ημερείο και στη Νεάπολη. Εμείς **πέσαμε** εδώ πέρα, γιατί ο παππούς μου, επειδή πήγε **σπιτόγαμπρος**, δεν ήθελε από εκεί, δεν τους πολύ-ήθελε, ήθελε να είναι εδώ με τους πατριώτες τους δικούς του. Ακολούθησε το σόι του [...] Η μεταφορά έγινε με τα πλοία. Ήρθαμε στην Αθήνα στον Άγιο Γεώργιο, στο Πέραμα εκεί, το νησί που ήτανε, τους βάλανε στην καραντίνα...τόρα πόσο καιρό καθίσαν εκεί δεν ξέρω, μετά από εκεί τους φέραν στη Θεσσαλονίκη, στο Καραμπουρνό. Ναι...κι από εκεί, δεν πήγανε στο Πανόραμα οι δικοί μας, είπαμε γιατί δεν ήθελαν και έλεγε ο πατέρας «καλά που ήρθαμε εδώ», γιατί στη Θεσσαλονίκη η ελονοσία τους έφαγε τότε, πεθάνανε πάρα πολλοί, από ελονοσία. Εδώ ήρθανε, έξι ήταν ο πατέρας μου, τρεις κόρες, τρεις γιούς κι όλοι πεθάνανε σε μεγάλη ηλικία και ακόμα ζει, μία ζει 97 χρονών, στο Εμπόριο είναι, η άλλη είναι εδώ... 92...

³¹² Βλέπε σχετικά Κεφάλαιο VIII Ταυτότητα

Σημαντική επίσης, στο παραπάνω απόσπασμα, είναι η χρήση του ρήματος «πέφτω» ως προς την επιλογή του τόπου εγκατάστασης, που υποδηλώνει απαξίωση του τόπου και της επιλογής εγκατάστασης.

1.4 Πληθυσμιακή σύνθεση

1.4.1 Πληθυσμιακή μεταβολή- Μεταβατική κατάσταση

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία αφίχθησαν σε μία περιοχή που είχε πρόσφατα ενσωματωθεί στο ελληνικό εθνικό κράτος και μέχρι την παραμονή της άφιξης των προσφύγων ήταν πεδίο μαχών τόσο κατά τους βαλκανικούς πολέμους, όσο και από τον Α' παγκόσμιο Πόλεμο.

Η ποσοστιαία συμμετοχή των πληθυσμιακών ομάδων που κατοικούσαν στην περιοχή της Μακεδονίας τις παραμονές της Απελευθέρωσης της, όπως έχει επεξεργαστεί και παρουσιάζει ο Ι. Μιχαηλίδης, ήταν:

*«σύμφωνα με τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, τις παραμονές της Απελευθέρωσης ο πληθυσμός της Μακεδονίας προσέγγιζε το 1.205.000 κατοίκους, εκ των οποίων οι Ελληνόφωνοι ανέρχονταν μόλις στο 31%, οι Σλαβόφωνοι (Πατριαρχικοί και Εξαρχικοί) στο 21,5%, οι Μουσουλμάνοι στο 39,5%, ενώ οι Εβραίοι και οι λοιποί στο 8%.»*³¹³

Η διάκριση των Σλαβοφώνων σε Πατριαρχικούς και Εξαρχικούς οφείλεται στην περίοδο άνθησης των εθνικών κινημάτων στα Βαλκάνια, την ανάπτυξη της βουλγαρικής εθνικής συνείδησης, που συνδέθηκε στενά με την ίδρυση της Βουλγαρικής εξαρχίας και την αυτονόμηση της από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Σύμφωνα με εθνολογική στατιστική της ελληνικής Μακεδονίας, που πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1915, το σύνολο των Σλαβόφωνων κατοίκων της ελληνικής Μακεδονίας ανερχόταν σε 208.829, εκ των οποίων οι 74.887 ήταν «Σλαβόφωνοι Έλληνες» και οι 133.942 «πρώην Σχισματικοί».

Ειδικότερα, στην υποδιοίκηση Κοζάνης, που είναι και το πεδίο της έρευνας, κατοικούσαν 6.447 «Σλαβόφωνοι Έλληνες» και 2.513 «πρώην Σχισματικοί».

³¹³ Μιχαηλίδης Ι. (2007) Πληθυσμιακές ανακατατάξεις στη σύγχρονη Μακεδονία.
<http://www.imma.edu.gr>

Κατά την περίοδο της δεκαετίας 1910-1920 πραγματοποιήθηκαν πολλές μετακινήσεις πληθυσμών καθώς η Ελλάδα, η Σερβία και η Βουλγαρία διεκδικούσαν την περιοχή με τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατ' αυτό τον τρόπο τα παρουσιαζόμενα στοιχεία στις απογραφές των προσφύγων αφορούν δύο περιόδους: Πριν και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Με τα προσφυγικά ρεύματα από και προς την περιοχή, η σύνθεση του πληθυσμού της Μακεδονίας μεταβάλλεται καθώς σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη:

«Με βάση τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, στη Μακεδονία εγκαταστάθηκαν συνολικά 428.353 πρόσφυγες (115.728 οικογένειες), κατανεμημένοι σε 1.385 οικισμούς (942 αμιγείς και 443 μικτούς). Πρόκειται για πρόσφυγες αποκλειστικά της δεκαετίας του 1920».

Στη συνέχεια με τη Μικρασιατική καταστροφή και τη Συνθήκη Ανταλλαγής, η εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή του πεδίου της έρευνας, τις Υποδιοικήσεις Καϊλαρίων και Κοζάνης, σύμφωνα πάντα με τον Μιχαηλίδη, εμφανίζεται στον ακόλουθο πίνακα 9:

Πίνακας 9: Εγκατάσταση προσφύγων στο πεδίο της έρευνας			
Υποδιοίκηση	Αριθμός συνοικισμών	Οικογένειες	Άτομα
Καϊλαρίων	38	6.697	26.257
Κοζάνης	63	4.595	17.088
Πηγή: Μιχαηλίδης Ι. (2007) Πληθυσμιακές ανακατατάξεις στη σύγχρονη Μακεδονία. http://www.imma.edu.gr			

Η αναχώρηση των Μουσουλμάνων από την περιοχή του Πεδίου της Έρευνας, σύμφωνα με το Μιχαηλίδη, πραγματοποιήθηκε όπως εμφανίζεται στον ακόλουθο πίνακα 10:

Πίνακας 10: Αποχώρηση Μουσουλμάνων από το πεδίο της έρευνας			
Υποεπιτροπή	1923	1924-25	Σύνολο
Κοζάνης	13	26.610	26.623
Καϊλαρίων	10	30.770	30.780
Κοζάνης & Καϊλαρίων	-	34.653	34.653
Πηγή: Μιχαηλίδης Ι. (2007) Πληθυσμιακές ανακατατάξεις στη σύγχρονη Μακεδονία. http://www.imma.edu.gr			

Οι ανταλλαγές των πληθυσμών οδήγησαν σε μεγάλη εθνολογική ομογενοποίηση την ελληνική Μακεδονία. Με βάση τα στοιχεία της απογραφής του 1928, οι «Έλληνες» της Μακεδονίας ανέρχονταν σε 1.237.000 (ποσοστό 88,1%), οι «Σλαβόφωνοι» περιορίστηκαν σε 80.789 (ποσοστό 5,8%) και οι «Άλλοι» σε 93.000 άτομα (ποσοστό 6,1%). Ειδικότερα, η συγκριτική εικόνα της εθνολογικής συστάσεως των επαρχιών που αφορούν στο πεδίο της έρευνας, έχει ως εξής:

Πίνακας 11: Μεταβολή εθνολογικής σύστασης του πεδίου της έρευνας				
Επαρχία	1912		1928	
	Έλληνες %	Άλλοι %	Έλληνες %	Άλλοι %
Κοζάνη	71	29	98	2
Εορδαία	20	80	93	7
Πηγή: Μιχαηλίδης Ι. (2007) Πληθυσμιακές ανακατατάξεις στη σύγχρονη Μακεδονία. http://www.imma.edu.gr				

Ο Αλ. Πάλλης τον Μάρτιο του 1925 γράφει για την πληθυσμιακή κατάσταση της Μακεδονίας:

«Υστερα ήλθε η Ελληνο-Τουρκική Σύμβαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών που κλείνει τη σειρά των μεγάλων ομαδικών μεταναστεύσεων της εποχής 1912-1924. Η Σύμβαση αυτή είχε ως αποτέλεσμα ν' αλλάξει πέρα πέρα την εθνολογική σύνθεση όλων των χωρών που βρίσκονται τριγύρω από το Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα. Η Μακεδονία άδειασε πια οριστικά από Τούρκους και στη θέση τους μπήκε διπλάσιος αριθμός από Έλληνες της Θράκης και της Μικρής Ασίας. Οι Τούρκοι πήγαν και εγκαταστάθηκαν στην Ιωνία, στον Πόντο, στα περίχωρα της Πόλης και σ' άλλα μέρη άλλοτε Ελληνικά.»³¹⁴

1.4.2 Τύποι χωριών

Η εγκατάσταση των Ποντίων προσφύγων πραγματοποιήθηκε σε τρεις διαφορετικούς τύπους χωριών.

Ο πρώτος τύπος αφορά στην εγκατάσταση σε μικτά χωριά, στα οποία συνυπάρχουν προϋπάρχοντες πληθυσμοί και πρόσφυγες διαφόρων προελεύσεων.

Οι προϋπάρχοντες πληθυσμοί, πριν την άφιξη των προσφύγων ήταν δύο ειδών. Μουσουλμάνοι το θρήσκευμα - που με τη Συνθήκη Ανταλλαγής τους αποδόθηκε

³¹⁴ Πάλλης Α. (1925) Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924, Αθήνα

τουρκική εθνικότητα και ανταλλάχθηκαν με τους ορθόδοξους πρόσφυγες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - και οι σλαβόφωνοι ορθόδοξοι, που είχαν απομείνει μετά τις μεταναστεύσεις της προηγούμενης δεκαετίας.

Μικτό χωριό που συμμετείχε στην έρευνα είναι η Αναρράχη, όπου σύμφωνα με το ακόλουθο απόσπασμα άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς, κατοικείται από σλαβόφωνους, Πόντιους και Μικρασιάτες.

***Ερ:** Και στην Αναρράχη εκτός από Πόντιους έχει και άλλους;*

***Ανδρας:** Έχει και ντόπιους - γάλλους - και έχει και μικρασιάτες και κιουρτουλίδες λέγονται αυτοί, δηλαδή αυτοί ήτανε... αυτοί είναι Πόντιοι, αλλά δεν είναι Πόντιοι έτσι εξελεγμένοι... ήταν ας πούμε...*

Ο δεύτερος τύπος χωριών, είναι τα προσφυγικά χωριά, στα οποία εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες διαφόρων προελεύσεων.

Προσφυγικό χωριό, με πρόσφυγες διαφόρων προελεύσεων, είναι η Χαραυγή, όπου, σύμφωνα με το ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς πρόσφυγα, εγκαταστάθηκαν, εκτός των Ποντίων, Θρακιώτες από την Ανατολική Θράκη, από τα χωριά Κερμένι και Νεοχώρι.

Μπράβο, στη Χαραυγή ήρθαν μόνο πρόσφυγες. Πρώτα ήρθαν οι Θρακιώτες, που λέμε εμείς, για να είμαι ειλικρινείς είναι Νεοχωρίτες, Κερμενιώτες και Θρακιώτες, τρεις ράτσες είναι αυτοί, από τρεις διαφορετικές περιοχές και οι Πόντιοι. Πενήντα τέσσερις για την ακρίβεια ήτανε παλιά ποντιακές και γύρω στις εφτακόσιες οικογένειες από τις άλλες. Πρόσφυγες κι αυτοί φυσικά.

Ο τρίτος τύπος χωριού αφορά στην εγκατάσταση σε αμιγή ποντιακά χωριά. Σε αυτά τα χωριά η πλειοψηφία των κατοίκων προέρχεται από τον Πόντο, αλλά κι εδώ συναντάται διαφοροποίηση, ανάλογα με την αποκλειστικότητα ή όχι της προέλευσης από ένα μοναδικό επί μέρους τόπο του Πόντου.

Αποκλειστικότητα ως προς τον επί μέρους τόπο προέλευσης συναντάται στην Ακρινή, όπου η πλειοψηφία των κατοίκων είναι από το Ατάπαζαρ, όπως περιγράφει άνδρας πρόσφυγας β' γενιάς στο ακόλουθο απόσπασμα.

Σχεδόν όλοι Πόντιοι...είχαμε δεκατρείς οικογένειες είχαμε, που μιλούσανε τούρκικα, οι άλλοι όλοι είμαστε μία ράτσα, το μόνο χωριό που είναι μία ράτσα, όλοι...Ατάπαζαρ, από την Τουρκία από ένα μέρος Ατάπαζαρ είμαστε, ενώ εκεί το άλλο το χωριό απέναντι, της νύφης μου το χωριό είναι, και εκεί είναι Πόντιοι αλλά είναι δυό τρεις

ράτσες Πόντιες, είναι από την Τραπεζούντα, είναι από την πατρίδα από διάφορα χωριά, εδώ όλοι είναι από ένα μέρος, είμαστε από Τουρκία, από το Ατάπαζαρ

Οι τρεις αυτοί διαφορετικοί τρόποι εγκατάστασης, οι τρεις διαφορετικοί τύποι χωριών, είχαν συνέπειες στον τρόπο ένταξης, αλλά και στο βαθμό διατήρησης της ποντιακής ταυτότητας.

1.4.3 Μετονομασία περιοχών

Σύμφωνα με τον Δ. Λιθοξόου³¹⁵ στην περιοχή της έρευνας, την επαρχία Εορδαίας, η ΕΑΠ εγκατέστησε 5.270 προσφυγικές οικογένειες / 20.731 άτομα σε 29 οικισμούς (συνοικισμούς). Σε 16 από τους οικισμούς αυτούς, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν ως αμιγώς προσφυγικοί, εγκαταστάθηκαν 2.977 οικογένειες / 11.197 άτομα. Σε 13 μικτούς οικισμούς (γηγενών και προσφύγων) εγκαταστάθηκαν 2.293 οικογένειες / 9.354 άτομα.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα πάντα με τον Δ. Λιθοξόου, οι πληθυσμιακή εγκατάσταση και οι μετονομασίες παρουσιάζονται στον ακόλουθο πίνακα 12:

Πίνακας 12: Μετονομασία χωριών και εγκατάσταση προσφύγων				
παλαιά ονομασία	μετονομασία	οικογένειες	άτομα	σύνθεση
Δέβρη	Αναρράχη	214	856	μικτό
Ερδομούς	Ποντοκώμη	299	1093	προσφυγικό
Ινέοβα	Ακρινή	122	556	προσφυγικό
Σούλποβον	Αρδάσα	212	910	προσφυγικό
Τζουμά	Αμύγδλα*	299	1256	προσφυγικό
Πηγή: Δ.Λιθοξόου, Εγκατάσταση Προσφύγων, Γραφείο Εορδαίας, http://lithoksou.net/eordheas.html				

* Στη συνέχεια το χωριό μετονομάστηκε σε Χαραυγή, που είναι και το σημερινό του όνομα.

Οι Πόντιοι πρόσφυγες της έρευνας α' και β' γενιάς της έρευνας γνωρίζουν τις μετονομασίες της περιοχής του χωριού τους. Κατ' αυτό τον τρόπο ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος θυμάται ότι το παλιό όνομα της Ακρινής ήταν Ινόμπασι.

...εκεί στην Ακρινή, Ινόμπασι λεγότανε... Ινόμπασι, είναι παλιό...θα πάμε στο Ινόμπασι εκεί...

³¹⁵ Δ.Λιθοξόου, «Εγκατάσταση Προσφύγων, Γραφείο Εορδαίας», από την ιστοσελίδα <http://lithoksou.net>

Η μετονομασία σε Ακρινή, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Λιθοξόου³¹⁶, πραγματοποιήθηκε το 1927.

Η παλαιά ονομασία της Πτολεμαΐδας, η οποία ήταν η πρωτεύουσα της παλαιάς επαρχίας Εορδαίας, ήταν Καϊλάρια, όπως θυμάται πρόσφυγας β' γενιάς.

Παλιά Καϊλάρια λεγότανε, όταν ήρθαν οι δικοί μας εδώ, έτσι λεγότανε

Σύμφωνα με τον Τσολάκη³¹⁷, η μετονομασία της Πτολεμαΐδας έγινε το 1927 Φ.Ε.Κ 18/1927. Ως τότε χωρίζονταν σε Άνω και Κάτω Καϊλάρια. Για αρκετό καιρό, οι κάτοικοι της Πτολεμαΐδας χρησιμοποιούσαν το Άνω και Κάτω Πτολεμαΐδα.

Το χωριό Χαραυγή υπέστη δύο μετονομασίες, όπως αναφέρει Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε το 1928 από Τζουμάς σε Αμύγδαλα και η δεύτερη, από Αμύγδαλα σε Χαραυγή, πραγματοποιήθηκε το 1961.

Η Χαραυγή λεγότανε Τζουμάς, μετά Αμύγδαλα

Σύμφωνα με τον Τσολάκη³¹⁸ οι μετονομασίες πραγματοποιήθηκαν το 1928 και το 1961. Το 1928 ονομάστηκε Αμύγδαλα (Δ.19-7-1928, ΦΕΚ Α 156/1928) και το 1961 (Β.Δ 81/22-1-1961, ΦΕΚ Α 20/1961) ονομάστηκε Χαραυγή.

Οι πρόσφυγες β' γενιάς, άνδρας και γυναίκα, προσφέρουν πρόσθετες πληροφορίες για τη μετονομασία του χωριού Χαραυγή. Το παλιό όνομα του χωριού Τζουμά, σημαίνει Παρασκευή στα τούρκικα, πληροφορία που επιβεβαιώνεται μέσω της μεταφραστικής δυνατότητας του Google, όπου Cuma = Παρασκευή. Η ονομασία οφείλεται στη συνήθεια διοργάνωσης παζαριού κάθε Παρασκευή στην περιοχή.

Γυναίκα: *Τζουμά τούρκικο, Αμύγδαλα μετά, κάθε Παρασκευή, γινότανε παζάρι*

Άνδρας: *Τζουμά θα πει Παρασκευή*

Γυναίκα: *Κάθε Παρασκευή είχανε παζάρι...*

Οι πληροφορίες για το παζάρι στη Χαραυγή κάθε Παρασκευή, επιβεβαιώνεται από πολλούς πρόσφυγες του «δείγματος», όπως και από τον Τσολάκη στο βιβλίο του για τις χαμένες πατρίδες:

«Κάθε Παρασκευή, σχεδόν όλο το χωριό, πήγαινε για τροφοδοσία ή για πώληση των παραγομένων προϊόντων τους, στην Χαραυγή (Τζουμάς τουρκιστί). Ο Τζουμάς εκείνη

³¹⁶ Λιθοξόου Δ., «Μετονομασίες των οικισμών (χωριών και πόλεων) της Μακεδονίας 1919-1971», <http://lithoksou.net>

³¹⁷ Τσολάκης Π. (2002) Από τις χαμένες πατρίδες στη Μητροπολιτική Ελλάδα, Θεσσαλονίκη: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κοζάνης, σελ. 102

³¹⁸ ο.π., σελ. 43

την εποχή είχε ένα από τα καλύτερα παζάρια της Μακεδονίας. Έρχονταν πωλητές από διάφορα μέρη της χώρας με κάθε είδους εμπορεύματα. Ταυτόχρονα το παζάρι λειτουργούσε και ως ζωοπάζαρο. Όλα τα γύρω χωριά της περιοχής, και όχι μόνο, μαζεύονταν στον Τζουμά. Οι δρόμοι γέμιζαν με γαϊδούρια, άλογα, μουλάρια και κάρα. Οι άνθρωποι πήγαιναν για να προμηθευτούν τα απαραίτητα πράγματα για τα σπιτικά τους, αλλά και για να πουλήσουν ότι προϊόντα παρήγαγαν.»³¹⁹

Η Χαραυγή ήταν κεντρικό σημείο της ευρύτερης περιοχής, γι' αυτό λειτούργησε ως εμπορικό κέντρο από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας, συνήθεια που επιβίωσε μέσα στο χρόνο. Η εμπορική δραστηριότητα της Χαραυγής συνεχίστηκε μέχρι πρόσφατα, το 1980 και έπαψε να υφίσταται με την εξαφάνιση του χωριού. Καθώς η Χαραυγή είναι σήμερα ένα χωριό φάντασμα³²⁰, έχοντας απαλλοτριωθεί από τη ΔΕΗ λόγω του λιγνιτικού υπεδάφους της.

Ο Πόντιος πρόσφυγας γ' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, γεννημένος το 1960, θυμάται την ενεργή εμπορική δραστηριότητα και μετά την άφιξη και ένταξη των προσφύγων στην περιοχή, που διατηρήθηκε μέχρι το 1980.

Κεφαλοχώρι ήτανε... γκρεμίστηκε το 83-84. Μέχρι το 80 πηγαίναμε, το 77-78. Πηγαίναμε και Κοζάνη, αλλά εκεί ήταν το εμπορικό κέντρο των χωριών, αυτοί... από εκείνα τα χωριά, λέγονται μπρουτάκια, Μπρουτάκια, ο Δήμος Ελλησπόντου, αυτά τα χωριά ήτανε εκεί. Πηγαίνανε στην Κοζάνη αν είχαν κάποια μεγάλη ανάγκη, αλλά έτσι για λαϊκή, είχανε και μήλο... περισσότερο στην Πτολεμαΐδα πάμε, αλλά η λαϊκή μας ήτανε η Χαραυγή.

Μία επί πλέον πληροφορία παρέχεται από τους β' γενιάς Πόντιους πρόσφυγες, αφορά τον ανάδοχο της δεύτερης μετονομασίας του χωριού, από Αμύγδαλα σε Χαραυγή, πού ήταν ο τότε διάδοχος και μετέπειτα βασιλιάς, σήμερα τέως, Κωνσταντίνος.

Ανδρας: ...μετά ελληνικά ονομάστηκε Αμύγδαλα και...

Γυναίκα: ... επειδή υπήρχε και άλλο χωριό...

Ανδρας: ...Αμυγδαλιά, ονομάστηκε Χαραυγή.

Γυναίκα: Το βάφτισε ο...ανάδοχος (ειρωνικά)... είχαμε τον Κωνσταντίνο τον Βασιλέα

Πληροφορίες για τη μετονομασία του χωριού Αναρράχη δίνουν στο ακόλουθο απόσπασμα Πόντιοι πρόσφυγες, β' και γ' γενιάς, πατέρας και γιός.

³¹⁹ **Τσολάκης Π.** (2002) Από τις χαμένες πατρίδες στη Μητροπολιτική Ελλάδα, Θεσσαλονίκη: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κοζάνης, σελ. 74

³²⁰ Περισσότερα για την Χαραυγή στην ενότητα για την απασχόληση σελ.

Γιος: Δέβρη ήτανε η Αναρράχη

Πατέρας: Εγώ...Ντέμπρι το λέγανε, Ντέμπρι

Ερ: Δέβρη πού ήτανε, δεν κατάλαβα;

Πατέρας: Η Αναρράχη

Γιος: Η Αναρράχη

Ερ: Η Αναρράχη ήταν η Δέβρη;

Γιος: Και ο παππούς το γράφει Ντέμπρι!

Η πληροφορία προέκυψε μέσα από την αναζήτηση οπτικού υλικού, που με ιδιαίτερη προθυμία προσέφερε ο συγκεκριμένος βιογραφούμενος. Άξιο παρατήρησης δεδομένο στο απόσπασμα είναι η διαφορετική προφορά του ονόματος του χωριού μεταξύ παππού, πατέρα και γιού, μεταξύ δηλαδή των τριών γενεών προσφύγων. Η α' και β' γενιά χρησιμοποιεί το όνομα Ντέμπρι, αντί του Δέβρη που χρησιμοποιεί η γ' γενιά. Η διαφοροποίηση αυτή αναλύεται στην επόμενη ενότητα 1.5, που αφορά στις σχέσεις μεταξύ των πληθυσμών.

Σύμφωνα με τον Λιθοξόου³²¹ η μετονομασία από Δέβρη σε Αναρράχη πραγματοποιήθηκε το 1927. Την ίδια χρονολογία μετονομάζεται και η Ποντοκώμη, όπως αναφέρει Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς.

Ερ: Εδώ τι ήτανε στην Ποντοκώμη πριν έρθουνε οι Πόντιοι

Ανδρας: Τούρκοι ήτανε

Ερ: Υπήρχε δηλαδή η Ποντοκώμη;

Ανδρας: Ερτομούς λεγότανε

Το 1927 μετονομάζεται επίσης και το πέμπτο χωριό της έρευνας, για το οποίο δεν υπάρχουν σχετικές αναφορές από τους βιογραφούμενους πρόσφυγες. Από Σούλποβο σε Άρδασσα.

1.5 Σχέσεις μεταξύ των πληθυσμών

Στον τόπο εγκατάστασης οι πρόσφυγες υποχρεώθηκαν να συνυπάρξουν με διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες, διαφορετικού πολιτισμικού υποβάθρου. Όπως αναφέρει ο Morgenthau: «Παρά τη γενναιόδωρη βοήθεια που πρόσφεραν οι ιθαγενείς Έλληνες στους Μικρασιάτες αδελφούς τους, ήταν φυσικό να φαίνεται αρχικά ότι αυτή η εξαθλιωμένη ορδή δεν θα ήταν τίποτα άλλο από ευθύνη και βάρος»³²²

³²¹ Λιθοξόου Δ., «Μετονομασίες των οικισμών (χωριών και πόλεων) της Μακεδονίας 1919-1971», <http://lithoksou.net>

³²² Morgenthau H. (1994) Η αποστολή μου στην Αθήνα 1922 το έπος της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα, (μτφρ. Σ. Κασεσιάν), Αθήνα: Τροχαλία, σελ. 349

Η χρήση της λέξης «ορδή» από τον Morgenthau, παραπέμπει στην φροϋδική ερμηνεία του σχηματισμού των ομάδων, όπως παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο Ι, Ενότητα 2.

Η συνύπαρξη δημιούργησε συχνά εντάσεις, οι οποίες με την πάροδο του χρόνου αμβλύθηκαν. Όπως αναφέρει η Β. Γκιζέλη, η άφιξη των προσφύγων δημιούργησε αναστάτωση σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. *«Η ένταξη, όπως είναι φυσικό, δεν πραγματοποιείται μέσα στην τέλεια αρμονία ούτε χωρίς αντίδραση από την πλευρά των αυτοχθόνων. Είναι επίσης φυσιολογικό, παράλληλα με τις “διαπραγματεύσεις” με τους ντόπιους, να αυξάνουν οι διαφορές απόψεων. Ο αρχικός φόβος για μια κοινωνική αναστάτωση που θα οφειλόταν στην παρουσία των χιλιάδων περιθωριακών ατόμων αφήνει τη θέση του σε ανησυχίες σχετικές με τον ανταγωνισμό στον οικονομικό και επαγγελματικό τομέα, ανησυχίες που αγγίζουν όλα τα ελληνικά κοινωνικά στρώματα. Η ντόπια αστική τάξη από τη μια μεριά συνθηκολογεί και από την άλλη αντιστέκεται και η δυσaráσκεια παραμένει άλλοτε σιωπηρή κι άλλοτε έκδηλη. Η αγροτική και η εργατική τάξη βλέπουν να εμπλουτίζει το δυναμικό τους με ικανοποίηση αλλά ταυτόχρονα και με σκεπτικισμό. Αλλά είναι βέβαιο ότι οι αντιπαραθέσεις και οι συγκρούσεις, που υποβόσκουν ή εκδηλώνονται, δεν κάνουν άλλο παρά να επιβεβαιώνουν το πρώτο αληθινό βήμα της κοινωνικής ανάμιξης»*³²³

1.5.1 Μουσουλμάνοι ανταλλάξιμοι

Κατά την άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή μικρής διάρκειας συμβίωση πραγματοποιήθηκε με τους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους. Ο άνδρας πρόσφυγας α' γενιάς θυμάται:

...και από εδώ φόρτωνε τους τούρκους και τους πήγαινε στο Αμύνταιο και φεύγανε. Καθίσαμε τρεις μέρες μαζί. Δυο τρεις φορές είδαμε τον τούρκο το μωλά που ανέβηκε πάνω στο μιναρέ και φώναζε.

Η εγκατάσταση των προσφύγων έγινε στα τούρκικα σπίτια. Η διάρκεια της συμβίωσης διαφέρει στις επί μέρους βιογραφίες των Ποντίων προσφύγων. Άλλοι δηλώνουν ότι ήταν τρεις μέρες, άλλοι μεγαλύτερης διάρκειας. Η διαφοροποίηση προέρχεται από τις διαφορετικές περιόδους μετακίνησης των μουσουλμάνων ανταλλάξιμων από τα χωριά του πεδίου της έρευνας.

Οι εντυπώσεις που αποκόμισαν από τη μικρής διάρκειας συμβίωση με τους μουσουλμάνους ανταλλάξιμους οι α' γενιάς πρόσφυγες και μετέφεραν στους

³²³ Γκιζέλη Β.Α. (1984) «Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930», Αθήνα: Επικαιρότητα, σελ. 263

απογόνους τους, παρουσιάζονται αποσπασματικά στις βιογραφίες των β' γενιάς προσφύγων. Η επόμενη γ' γενιά δεν αναφέρεται καθόλου στους ανταλλάξιμους Τούρκους.

Τη διαφοροποίηση μεταξύ των Ποντίων και των Τούρκων ως προς την αντιμετώπιση των καθημερινών βιοτικών συνηθειών, υπονοώντας διαφορετικό βιοτικό επίπεδο των δύο εθνοτήτων, προβάλλει ο άνδρας πρόσφυγας β' γενιάς.

Εμείς μείναμε σε τουρκικά σπίτια. Όταν ήρθαν οι δικοί μας, ακόμα οι τούρκοι δεν φύγανε, γιατί δεν ήρθε πλοίο να τους πάρει και μένανε σε μία γωνιά οι δικοί μας και αυτοί καθόντουσαν σπίτια τους. Και η πεθερά μου τα ίδια. Και η πεθερά μου, που ήταν πιο άτσαλη ας πούμε, πιο σπάταλη, την έλεγε η τουρκάλα «ε, κόγξη, κόγξη» δηλαδή «νύφη, νύφη, αυτό που κάνεις, το αυγό το πουλάνε δεν το τρώνε»... δηλαδή να τηγανίζουν το βούτυρο, μπόλικά βουτύρατα, τυριά... απ' όλα είχε η πεθερά μου και τη συμβούλευε η τουρκάλα. Και μετά ας πούμε ήρθε το πλοίο για τους τούρκους και φύγανε και οι τούρκοι και μείνανε στα σπίτια τα δικά τους.

Η λιτότητα που χαρακτηρίζει την ικανοποίηση των αναγκών των μουσουλμάνων, υποδηλώνει ισχυρή οικιακή οικονομία, σε αντιπαράθεση με τη σπατάλη των Ποντίων, που υποδηλώνει συνήθειες εύρωστης οικιακής οικονομίας στον τόπο προέλευσης των προσφύγων.

Στο επόμενο απόσπασμα βιογραφίας άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς αναδεικνύεται κατά τον ίδιο τρόπο η διαφορά του βιοτικού επιπέδου μεταξύ των δύο εθνοτήτων. Επιπροσθέτως προβάλλει μία επιπλέον διάσταση, αυτή της διαφοροποίησης μεταξύ των ίδιων των Ποντίων προσφύγων. Καθώς μέρος του ποντιακού προσφυγικού πληθυσμού, συγκεκριμένα αυτού που μετακινήθηκε υπό σχετικά ομαλές συνθήκες, είχε τη δυνατότητα, μέσω της μεταφοράς χρημάτων, να επιλέξει ευνοϊκότερες συνθήκες διαβίωσης.

...όπως εδώ έγινε φύγανε οι Τούρκοι από εδώ κανονικά, πήραν και λεφτά απ' τον κόσμο, αυτό το σπίτι για να το πάρουμε, μείνανε κανα-δυο μήνες με τους Τούρκους... στο ίδιο σπίτι και τα έξοδα όλα ήταν δικά τους. Κατάλαβες; Του γέρον. Γιατί ήθελε, επειδή το μέρος αυτό είναι κεντρικό και είχε νερά και ξέρω εγώ, ήθελε να το πάρει και στο τέλος, ενώ τα είχανε συμφωνημένα τον τάραγκε ο τούρκος, τόσα λεφτά, στους Τούρκους, λοιπόν και πήραν το μέρος αυτό [...] μαζί οι Τούρκοι και οι δικοί μας, κάπως έτσι, και τρώγανε και μαζί. Φασολάδα. Φασολάδα και... Πολύ φασολάδα, και

αυτοί δηλαδή όπως και τότε εμείς. Πολύ φασολάδα, αλλά οι Τούρκοι τη βάζανε και κάτω από τη στάχτη. Ναι, δηλαδή έτσι το ψήνανε, την φασολάδα, κατάλαβες;

Η συμβίωση με τους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους ήταν τόσο μικρής διάρκειας που δεν δημιούργησε εντάσεις. Οι εναπομείναντες γηγενείς, «ντόπιοι» πληθυσμοί, υπήρξαν ο σημαντικός παράγων συνύπαρξης και τριβής κατά την ένταξη των Ποντίων.

1.5.2 «Ντόπιοι»

«Ντόπιοι» ή «εντόπιοι» ή «γάλλοι» ονομάζονται από τους Πόντιους πρόσφυγες, οι εναπομείναντες, μετά τη Συνθήκη του Νεϊγύ (1919), εκπατρισμού και ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, σλαβόφωνοι πληθυσμοί. Το ζήτημα όμως των σλαβόφωνων πληθυσμών δεν έληξε με αυτή τη Συνθήκη. Παρέμεινε ενεργό για μία τριακονταετία ακόμα από την εγκατάσταση των προσφύγων στην Μακεδονία, μέχρι τη λήξη β' παγκοσμίου πολέμου και του εμφυλίου. Όπως λέει ο Σβορώνος: *«Το ζήτημα των σλαβικών μειονοτήτων της Μακεδονίας και της Θράκης παρουσιάζει σοβαρότερες δυσκολίες. Στα ελληνο-βουλγαρικά σύνορα σημειώνονται επεισόδια που παίρνουν το 1925 ανησυχητική βαρύτητα. Η επέμβαση της Σερβίας, που διεκδικεί μέρος του σλαβικού πληθυσμού της Μακεδονίας και ασκεί πίεση στην Ελλάδα να μην επικυρώσει το πρωτόκολλο του 1924, που διακανόνιζε την ελληνοβουλγαρική διαφορά, περιπλέκει το ζήτημα χωρίς να βελτιώσει τις ελληνο-σερβικές σχέσεις. Οι διαπραγματεύσεις παρατείνονται έως το 1929, όταν οι δύο χώρες κανονίζουν τα ζητήματα αυτά με το πρωτόκολλο της Γενεύης και υπογράφουν συνθήκη φιλίας το 1929. [...] Αυτές οι χωριστές συμφωνίες ανάμεσα στην Ελλάδα, στη Βουλγαρία και στη Γιουγκοσλαβία και οι τέσσερις διαβαλκανικές διασκέψεις μεταξύ 1939 και 1933 προετοιμάζουν το έδαφος για ένα βαλκανικό σύμφωνο, που υπογράφηκε ανάμεσα στη Γιουγκοσλαβία, στην Τουρκία, στη Ρουμανία και στην Ελλάδα το 1934. Η Βουλγαρία αρνείται να δεσμευτεί και υπογράφει αργότερα, το 1928, συνθήκη μη επίθεσης με τη βαλκανική Entente.»*³²⁴

Ο σκωπτικός χαρακτηρισμός «γάλλος», με τον οποίο ονομάζουν οι Πόντιοι πρόσφυγες τους ντόπιους, οφείλεται στη χρήση της αντιστοίχισης των γραμμάτων της κυριλλικής στην ελληνική γλώσσα, στις περιπτώσεις όπου είναι δυνατή. Κατ' αυτό τον τρόπο, στον προφορικό λόγο οι «ντόπιοι» χρησιμοποιούν αντί της ελληνικής προφορά των γραμμάτων «β» (βήτα), «γ» (γάμα) και «δ» (δέλτα), την προφορά των

³²⁴ Σβορώνος Ν. (1972) *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ 128

κυριλλικών γλωσσών, Б б «μπ», Г г «γκ» και Д д «ντ», καθώς η γλώσσα τους χρησιμοποιεί το κυριλλικό αλφάβητο.

Στο λόγο του ακόλουθου αποσπάσματος, άνδρα Πόντιου πρόσφυγα γ' γενιάς, εκφέρεται αυθόρμητα ο χαρακτηρισμός «γάλλος» για τους γηγενείς πληθυσμούς.

Έχει και ντόπιους – γάλλους...

Η στάση που έχουν και η γνώμη που εκφράζουν όλες οι γενιές Ποντίων προσφύγων για τους «ντόπιους» είναι υποτιμητική. Στις αφηγήσεις τους προβάλλει η διαφορά πολιτισμικού υποβάθρου, όπου περιλαμβάνονται πλείστα από τα στοιχεία που θέτει ο Elias ως δεδομένα για τη διαφοροποίηση του πολιτισμικού επιπέδου. *«Η έννοια 'πολιτισμός' αναφέρεται σε πολύ διαφορετικά δεδομένα: στη βαθμίδα ανάπτυξης της τεχνικής, στους τρόπου κοινωνικής συμπεριφοράς, στην εξέλιξη της επιστημονικής γνώσης, σε θρησκευτικές ιδέες και πρακτικές. Μπορεί να αναφέρεται στον τρόπο διαβίωσης των ανθρώπων ή στη συμβίωση του άνδρα και της γυναίκας, στη μορφή της επιβολής δικαστικών ποινών ή στην παρασκευή της τροφής – μια ακριβής προσέγγιση δείχνει πώς κάθε τι συμβαίνει αναγκαστικά με 'πολιτισμένο' ή με 'απολίτιστο' τρόπο. Και γι' αυτό ακριβώς υπάρχει πάντα μια δυσκολία να συνοψίσει κανείς όλα όσα είναι δυνατόν να σημανθούν ως 'πολιτισμός'»*³²⁵

Κατ' αυτό τον τρόπο οι «ντόπιοι» εμφανίζονται καθυστερημένοι πολιτισμικά ως προς τις διάφορες εκφάνσεις του πολιτισμού:

- Ως προς τη βαθμίδα ανάπτυξης της τεχνικής. Της δεδομένης τεχνικής που αφορά στις αγροτικές μεθόδους, όπως το θέρισμα ή τις μεθόδους μεταφοράς των προϊόντων.
- Ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο καθώς επιδεικνύουν άγνοια των ωφελειών της εκπαίδευσης.
- Ως προς τη διατροφή, την ποιότητα των προϊόντων που κατανάλωναν, για παράδειγμα θρεψίνη αντί βουτύρου.
- Ως προς τον τρόπο διαβίωσης και τους κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς, καθώς είχαν άγνοια των κανόνων υγιεινής.
- Ως προς τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, όπου κυριαρχεί ο φόβος και η τσιγγουνιά.

³²⁵ Elias N. (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη, τόμος Α', σελ.71

- Ως προς τη σχέση υποτέλειας απέναντι στους κυρίαρχους οθωμανούς.

Στην επόμενη διήγηση άνδρα β' γενιάς πρόσφυγα, εμφανίζονται σωρευτικά, όλες οι προαναφερόμενες παράμετροι πολιτισμικής διαφοροποίησης και υποτίμησης.

...ναι...και μείνανε εδώ, αλλά όταν ήρθαν εδώ, αυτοί ήταν όλοι, οι ντόπιοι, η ντόπια φυλή, είναι όλοι δούλοι στους Τούρκους. Λοιπόν δεν ξέρανε ούτε να θερίζουνε, να θερίζουνε...τα στάρια, αυτοί με το δρεπάνι... θερίζει το στάρι πέντε και δέκα στρέμματα; κατάλαβες, κοιμόνταν στα χωράφια, για να κάνουν αυτή τη δουλειά και - κάτι που θα πω μη το παίρνετε - επειδή είχε και κουνούπι πολύ, τότε, εκείνα τα χρόνια, δεν υπήρχανε τα φάρμακα, λοιπόν ανάβανε φωτιές από τα ζώα, τις αγελάδες, όχι από τα...λοιπόν (με σοβαρό ύφος, ξεπέρασε κάτι που θεώρησε μη πρέπει να πει) ανάβεις φωτιά εκεί και μετά γύρω-γύρω δεν υπάρχει κουνούπι. Τελείωσε. Πάει αυτό. Κάρα δεν είχανε, είχανε κάτι κάρα με ξύλινες ρόδες και γυρνούσε όλος ο άξονας, να φανταστείς...είχαν ένα...ένα ξύλο εδώ και εδώ είχαν τις ρόδες, ξύλινες ήταν και ο κάμπος εκεί στην Αναρράχη όλο καρύδια ήτανε, τα κροτιάς, αλλά οι δικοί μας επειδή εκεί, μες στα δάση μεγαλώσανε και ξέρανε και κάνανε κάρα τετράγωνα, φέρανε βόδια από τα Γιαννιτσά, εδώ επάνω δεν είχε, από εκεί πήγε ο πατέρας μου και πήρε βόδια, με συγχωρείτε για την φράση, και έφερε εδώ και έκανε και κάρο τετράτροχο, το συνηθισμένο κάρο το σημερινό, ήταν τα κοκκινοχώματα, και χτυπούσε τώρα οι ρόδες, το κάρο το έκανε ο Γρηγοριάδης, έναν καθηγητή έχουν αυτοί, δεν ξέρω αν το ξέρετε... Τέλος πάντων, λοιπόν, λίγο κτηνοτροφία φτιάχνανε εδώ αυτοί οι ντόπιοι, οι δικοί μας θερίζανε με την κόσση, και το φτυάρι, βάζανε ένα χτένι μπροστά, και έπεφτε σε ένα μέρος το στάρι, είναι βαρύ βέβαια, δύσκολο είναι, αυτοί δεν ξέρανε από τέτοια πράγματα, καλά λέγανε αυτό το πράγμα πώς θα το θερίσετε, θα το θερίσουμε και πώς θα το θερίσουμε...εσείς ώσπου να κάνετε το δικό σας το ένα στρέμμα, εμείς θα κάνουμε οκτώ, καταλαβαίνεις τώρα πόσο μπροστά ήταν οι δικοί μας, οι πρόσφυγες που ήρθανε εκεί...είχαμε ανθρώπους...

Όλοι ήταν υπόδουλοι στους Τούρκους. Και...ο ντόπιος είχε ένα στρέμμα εδώ και του έλεγε ο Τούρκος, αχανές μέρος τώρα, καταλαβαίνεις τι γινότανε εκείνα τα χρόνια, ένα στρέμμα εδώ, μισό στρέμμα εκεί, έτσι τα είχαν τα χωράφια

Οι ντόπιοι, ναι πιο καθυστερημένοι. Δεν είχανε προβλέψεις για γράμματα, ενώ το ποντιακό στοιχείο...όπου πήγε, εδώ στα χωριά, όπου δεν πήγε πρόσφυγας και είναι ντόπια χωριά, ακόμα έτσι είναι, πριν ογδόντα χρόνια, εκατό χρόνια

Τι είχαν μωρέ οι ντόπιοι. Να πω κάτι; Να διακόψω; Πηγαίναμε με τους εντοπίους, εγώ έχω φίλους εντοπίους, παίζαμε μια ξερή, ένα έβγαζε το πορτοφόλι εδώ, να βάλει τη δραχμούλα, τη δεκάρα εδώ, να φανταστείς, έτσι ήτανε, οικονομολόγοι ήταν...ε

Θα πας σε ένα χωριό....το Δροσερό, αν πήγαινες εκεί, κοπριές μέσα στους δρόμους, ξέρω 'γω ... μετέπειτα πήγαν οι πρόσφυγες μέσα και τους ξυπνήσανε, καταλαβαίνεις κι έχουμε, το ποντιακό στοιχείο είναι προοδευτικό, πας σε ένα χωριό που είναι πρόσφυγες, πας και σε ένα χωριό που είναι ντόπιοι μέσα, θα δεις την διαφορά είναι τεράστια, τεράστια

Το πλούσιο το βούτυρο, να το πάρουνε αυτοί που είχαν λεφτά και αυτοί τρώγανε θρεψίνη, αυτό το μαζούτ, εμείς το λέγαμε μαζούτ, γράσο δηλαδή να φανταστείς, τι είναι, ένα αυγό είναι ίσα με πέντε κιλά θρεψίνη, τι είναι αυτό και καμιά ελιά. Φτώχεια ήτανε, τι θα κάνανε, αλλά εμείς οι δικοί μας...

Ματζίριδες μας λέγανε. Ματζίριδες. Ματζίρκα...ε ξέρω εγώ, πώς να το εξηγήσω...δεν μπορώ, πρόσφυγας δηλαδή. Ματζίρκα. Και δεν δίνανε και παίρνανε κορίτσια και ξέρω 'γω.

Η λέξη που χρησιμοποιούσαν οι ντόπιοι για να χαρακτηρίσουν τους πρόσφυγες, όπως εμφανίζεται στις βιογραφίες των προσφύγων, είναι «ματζίριδες» ή «ματζίρκα».

Η λέξη «ματζίρ» είναι τουρκική και σημαίνει μετανάστης αλλά με μία πιο σύνθετη έννοια, ο επαναπατριζόμενος μετανάστης. Σύμφωνα με τη Wikipedia: «Muhacir (μερικές φορές maacir στην καθομιλουμένη τουρκική) είναι ένας όρος αραβικής καταγωγής (مهاجر, Muhajir ή Mohajir) στην τουρκική γλώσσα, που χρησιμοποιείται για εθνότητες, και αντιστοιχεί σε άτομα των οποίων οι πρόγονοι μετανάστευσαν στην Τουρκία από τα πρώην μουσουλμανικά εδάφη (Dar al-Islam στην ισλαμική ορολογία) που τα έχασαν από μη-μουσουλμάνους (Dar al-Harb): τα Βαλκάνια, τον Καύκασο, την Κριμαία, την Κρήτη ή την Αφρική.»³²⁶

Ένα επί πλέον τεκμήριο της ερμηνείας της λέξης «ματζίρ» προκύπτει από άρθρο του T. Bacinoğlu ³²⁷ για τα ανθρώπινα δικαιώματα, στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Εξωτερικών της Τουρκίας, όπου η λέξη «ματζίρ» - muhacir ερμηνεύεται ως 'returning emigrants'.

Τα δύο αυτά τεκμήρια, οι δύο ερμηνείες της λέξης, συμπίπτουν σημαίνοντας την επιστροφή του μετανάστη, μάλλον την επιστροφή των απογόνων του μετανάστη, ως η περιοχή να είναι ο γενέθλιος τόπος των προγόνων του επαναπατριζόμενου.

³²⁶ Wikipedia : Muhajir (Turkey)

³²⁷ T. Bacinoğlu "The Human rights of globalisation: The question of minority rights", Perceptions: Journal of International Affairs Publisher: Ministry of Foreign Affairs, Republic of Turkey, <http://www.sam.gov.tr/perceptions.php>

Αρά η χρήση του όρου αυτού από τους «ντόπιους» σλαβόφωνους πληθυσμούς εμπεριείχε δύο αντιφατικές ποιότητες. Υποτίμηση μεν, φόβο και απειλή δε. Πιθανόν οι Πόντιοι πρόσφυγες να θεωρούσαν υποτιμητική την προσφώνηση, ενώ οι ντόπιοι πληθυσμοί να εξέφραζαν μόνο φόβο.

Ως προς την έννοια της υποτίμησης, η προσφώνηση παραπέμπει στον ρόλο που έπαιξε η υποτιμητική παράφραση του χαρακτηρισμού πρόσφυγας σε «πρόσφυγκας», που υπέστησαν οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, καθώς η προσθήκη ενός επιπλέον γράμματος, του κάπα (κ), προσέδιδε μεγαλύτερο βάρος στην αρνητική στάση των ελλαδιτών απέναντι στους πρόσφυγες. Η στάση των ελλαδιτών προκαλεί μεγαλύτερη συσπείρωση των Ποντίων, όπως αναφέρει η Βεργέτη: «*Η προσφυγική ιδιότητα της ποντιακής ταυτότητας αποτελεί ανασταλτικό στοιχείο στην προσπάθεια ένταξης, γιατί ο αδιάφορος μέχρι εχθρικός κοινωνικός περίγυρος εμποδίζει τους Πόντιους να εισδύσουν στις δουλειές και στις οικογένειες των ντόπιων. Η συμπεριφορά αυτή του κοινωνικού περιγύρου προκαλεί την ισχυροποίηση της κοινωνικής συνοχής της ομάδας.*»³²⁸

Ως προς την έννοια του φόβου, η ερμηνεία τείνει να είναι μάλλον ισχυρότερη για τους σλαβόφωνους του πεδίου της έρευνας, καθώς οι άνθρωποι αυτοί είχαν πρόσφατα και διαρκή βιώματα πολέμου. Υπέστησαν μιας άλλης μορφής προσφυγιά, χωρίς μετακίνηση. Λαμβανομένων υπ' όψη την απόλυτη έλλειψη παιδείας και την κρατική προπαγάνδα για τον επαναπατρισμό των προσφύγων, μάλλον ο όρος ματσίρκα ή ματζίρκα ή μαστίρδες, εμπεριέχει κυρίως φόβο. Η επιστροφή των προϋπαρξάντων πληθυσμών ήταν απειλή για τη δική τους θέση και υπόσταση στην περιοχή.

Στον ακόλουθο διάλογο μεταξύ ανδρών β' γενιάς Ποντίων προσφύγων αναπαράγεται η ανάγκη υποτίμησης των γηγενών.

Άνδρας: Εμάς, μας λέγανε ματσίρδες

Ερ: Πώς;

Άνδρας: Ματσίρδες

Γείτονας: Ματσίρ, οι ντόπιοι τους Πόντιους

Ερ: Δεν μπορώ να καταλάβω

Άνδρας: Ματσίρκα

Ερ: Που σημαίνει τι;

Άνδρας: Ε...πρόσφυγες, ναι πρόσφυγες, έτσι μας λέγανε ματσίρ

³²⁸ Βεργέτη Μ. (2000) *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μίας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, Αθήνα: Αφοι Κυριακίδη, σελ. 229

Γείτονας: Να σου πω, από πολιτισμό δεν είχαν ιδέα. Ήταν οι άνθρωποι υπόδουλοι, εμείς δεν ήμασταν υπόδουλοι, αυτοί είναι η διαφορά

Ανδρας: Εμείς εκεί σηκώναμε ανάστημα γεια, αυτοί εδώ δεν σηκώνανε...Εδώ...οι ντόπιοι είναι φοβητσιάρηδες και εδώ. Και είναι και πολύ άνανδροι, δηλαδή για να κάνουν φασαρία το σκέφτονται...γιατί φοβόνται πολύ. Έχουν τον φόβο. Οι Τούρκοι τους έκαναν ότι ήθελαν, ότι ήθελαν κι έλεγε...ερχόταν ο Τούρκος εδώ ας πούμε κι έλεγε εγώ είμαι το αφεντικό, στον Έλληνα, αύριο στο χωράφι θα 'ρθεις με την γυναίκα σου, τη κόρη σου...ξέρω 'γω...και όπου τους πήγαινε στο χωράφι, έβγαινε και τα θελήματα...ο Τούρκος και νερό έχει εδώ νερό η βρύση, δεν τους αφήναν οι Τούρκοι τους εντόπιους να πάρουνε το νερό...μέχρι που φύγανε...τους απαγορεύανε...μόνο αυτοί να πάρουνε το νερό...λέγανε οι ντόπιοι τώρα αυτοί εδώ, δεν μας αφήνανε, στην ουρά για να πιούμε, τους είχανε πολύ...πολύ αυστηρά. Φοβισμένοι, βέβαια φοβισμένοι...αυτοί τα σπίτια τους εδώ όλα ήτανε με παρατάσες Τώρα αυτό το σπίτι όπως είναι...εδώ μεγάλη ξύλινη πόρτα, από εκεί μεγάλη ξύλινη πόρτα, από μέσα το αμπαρώνανε. Ναι, φοβόντανε...και αν, εσύ άμα ήθελες να μπεις...έπρεπε να φωνάζεις και να πεις ποιος είσαι, γιατί με σίδερο, σύρτη [...] αυτό το κάτω σπίτι, αμπαρωμένοι ήτανε, εδώ οι ντόπιοι κοιτούσαν να είναι όλοι μαζί, το οικόπεδο κάνει για ένα σπίτι, αυτοί κάναν δύο, για να είναι κοντά-κοντά, εδώ απάνω αν πας το σπίτι πάνω στο σπίτι...ο ένας με τον άλλο επικοινωνούσανε, γιατί το φτιάχνανε στο ίδιο οικόπεδο, ότι συμβεί να ειδοποιεί ο ένας τον άλλο, κατάλαβες; Ήσαν πολύ περιορισμένοι. Αυτοί έχουν ιδιοτροπία θα το έλεγα εγώ. Ποιο φτωχά...οικονομικά. Ήταν πολύ οικονομικοί και ακόμα είναι, η νεολαία τώρα που εξελίχθηκε τόσο, απ' την νεολαία απ' τα πενήντα παιδιά μπορεί να δεις δύο σπάταλους...ναι...οι άλλοι όλοι είναι...τη δραχμή που θα του δώσεις την μετράει, δεν πετάει τις δραχμές σαν κι εμάς, να πάει μια δυό φορές στο καφενείο και ξέρω γω, μετρημένα πράγματα. Για τον τόπο αυτό, αυτοί είναι...γιατί μπορούν να ζήσουν καλύτερα, γιατί είναι οικονομικοί πολύ. Αλλά τι κάνουν κι αυτοί; Μαζεύουν λεφτά και τα δίνουν στις κόρες.

Μια επί πλέον διάσταση που προκαλεί ένταση στις σχέσεις με τους «ντόπιους» πληθυσμούς, είναι η διαφοροποίηση του οικονομικού επιπέδου. Η διήγηση της γυναίκας β' γενιάς, ενώ περιλαμβάνει όλες τις παραμέτρους που έχουν μέχρι τώρα παρουσιασθεί, καταλήγει προβάλλοντας την οικονομική διαφοροποίηση, που οφείλεται τόσο στην προγενέστερη εγκατάσταση των γηγενών στην περιοχή, όσο και στις διαφορετικές συνήθειες ως προς την διαχείριση των χρημάτων. Οι γηγενείς είχαν τη συνήθεια της αποταμίευσης, άγνωστη γιά τους Πόντιους, καθώς στον Πόντο οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες δεν ανέπτυσαν αντίστοιχη ανάγκη.

...και έλεγε η μάνα μου, αυτοί πηγαίνουν στο ποτάμι στο βουνό για να πλένουν τις βελέντζες τους και όταν έβλεπαν τους Πόντιους έλεγαν στις γυναίκες τους «ματζίρια» και μόλις μας βλέπανε και ανεβαίναμε, νομίζανε θα φάμε τα φαγητά τους και μαζεύανε τα φαγητά τους...

Είχανε δασκάλους, μόνο οι ντόπιοι δεν είχανε, οι ντόπιοι δεν σπούδασαν τα παιδιά μας και μπορεί την άλλη μέρα να μην είχα εισιτήρια να πάω στην Πτολεμαίδα, πέντε δραχμές, τα παιδιά μου όμως...

Οι ντόπιοι είχανε καλύτερη σειρά γιατί ήταν τοπικοί. Είχανε περιουσίες και ήτανε καλύτερα.

Μερικές φορές, όπως στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς, οι λόγοι της αντίθεσης με τους ντόπιους είναι ασαφείς. Πέρα από την υποτιμητική προσφώνηση «ματζίρ» τίποτα δεν δείχνει να στηρίζει την αντίθεση.

Ερ: Με τους ντόπιους, τι διαφορά είχατε;

Αντρας: Οι ντόπιοι μας είχαν πολύ αυτό. Ήταν πιο ρατσισταί προς εμάς

Ερ: Αυτοί εδώ οι συγχωριανοί;

Αντρας: Ναι, ναι, αυτοί εδώ

Ερ: Τι κάνανε δηλαδή;

Αντρας: Τίποτα δεν κάνανε...αλλά δεν μας είχαν... ματζίρκα μας λέγανε

Ερ: Πώς;

Αντρας: Ματζίρκα, δηλαδή ματζίρ θα πει πρόσφυγας, ματζίρ, ματζίρκα

Η γ' γενιά εμφανίζεται πιο συνειδητοποιημένη ως προς τη διαφοροποίηση της οικονομικής ευημερίας μεταξύ Ποντίων και ντόπιων. Ο άνδρας πρόσφυγας γ' γενιάς παρουσιάζει με τρόπο απολύτως ορθολογικό τον λόγο της αντίθεσης.

Το ποντιακό στοιχείο...Φαντάσου λοιπόν ότι...κοίταζε, όταν έρχεσαι εσύ στην Ελλάδα έτσι...πρόσφυγας...και συ ντόπιος κάτοικος στην Ελλάδα είσαι, έχεις πενήντα στρέμματα και τ' άλλα τα 25, αμέσως-αμέσως έρχεται ο Πόντιος ή ο Μικρασιάτης, οποιοσδήποτε ήρθε πρόσφυγας, τα πήρε για να ζήσει κι εκείνος, αμέσως θα σου μπει στο μάτι. Όπως βλέπαμε...

Η στάση που έχουν και η γνώμη που εκφράζουν οι Πόντιοι πρόσφυγες για τους «ντόπιους», συχνά υποκρύπτει την ιδεολογική τοποθέτηση των βιογραφούμενων. Η τοποθέτηση αυτή συχνά αναδεικνύεται μέσα από τις λέξεις που χρησιμοποιούνται όταν αναφέρονται στους «ντόπιους».

Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς ο χαρακτηρισμός των ντόπιων ως «σλαβομακεδόνων» αποδίδει την ιδεολογική τοποθέτηση του βιογραφούμενου, που έχει τις ρίζες της τόσο στην εποχή των βαλκανικών και του α' παγκόσμιου πολέμου, όσο κυρίως στην επελθούσα δριμύτερη, καθώς ήταν βιωματική, αντιπαράθεση κατά την περίοδο του β' παγκοσμίου πολέμου και του ελληνικού εμφυλίου.

Το καθεστώς...τότε...κείνα τα χρόνια ήτανε φτωχά, ύστερα μεσολάβησε... μεσολάβησαν οι ανώμαλες καταστάσεις ήταν τότες, τώρα...και...[...]... οι περισσότεροι είναι ντόπιοι, σλαβομακεδόνες. Με αυτούς βέβαια λίγο, τώρα με την ανώμαλη κατάσταση, λίγο...ήμασταν λίγο... δεν τα πηγαίναμε καλά, εκεί αυτοί βάλανε τότες, σηκώσανε βουλγαρική σημαία...Στο χωριό τους, και με αυτούς λίγο...τα είχαμε λίγο...εδώ κάτω σε αυτήν την περιοχή από δεξιά είναι σλαβομακεδόνες. Ερμακιά, Εύενο, Καρδιά...

Σε αντίθεση με το προηγούμενο απόσπασμα, το ακόλουθο, άνδρα πάλι πρόσφυγα β' γενιάς, εκφράζεται δειλά η αντίθετη ιδεολογική τοποθέτηση, συνεπώς και η διαφορετική θέση των «ντόπιων» πληθυσμών.

Οι εντόπιοι ήταν και κυνηγημένοι, τους κυνήγησαν, οι καταστάσεις, καταλαβαίνεις, δεν είναι ανάγκη να πούμε πολλά πράγματα...Έγινε και το μακεδονικό...

Στα δύο προηγούμενα αποσπάσματα διαφαίνεται, άλλοτε καθαρά και άλλοτε υποκρυπτόμενα, μία από τις κυρίαρχες αντιθέσεις των κατοίκων της περιοχής της έρευνας. Μία αντίθεση που είναι ενεργή μέχρι σήμερα, καθώς αναπαράγεται διαρκώς στις συζητήσεις των κατοίκων. Η αντίθεση που προκάλεσε η γερμανική κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος.

1.5.3 Πρόσφυγες άλλων προελεύσεων

Οι Πόντιοι πρόσφυγες, που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του πεδίου της έρευνας, κλήθηκαν να συνυπάρξουν, πέρα από τους ήδη προεγκατεστημένους πληθυσμούς, με προσφυγικούς πληθυσμούς διαφορετικών προελεύσεων. Η προσφυγιά των πληθυσμών αυτών ήταν, όπως και των Ποντίων, αποτέλεσμα της οριοθέτησης των εθνικών κρατών, που προήλθε μετά τις μακρόχρονες πολεμικές συρράξεις και αλλεπάλληλες συνθήκες ειρήνης.

Κατ' αυτό τον τρόπο, πέρα από τους σλαβόφωνους «ντόπιους» πληθυσμούς, οι Πόντιοι πρόσφυγες συμβίωσαν στον τόπο εγκατάστασης με πρόσφυγες προέλευσης από τη Θράκη και την ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας. Η γνώμη που έχουν

σχηματίσει οι Πόντιοι βιογραφούμενοι του «δείγματος» για τους πρόσφυγες των προελεύσεων αυτών, είναι ένα συνονθύλευμα βιωματικών, αλλά και μεταφερομένων από γενιά σε γενιά αντιλήψεων, που πάντα έχει ως υπόβαθρο την ανάγκη κάθε πληθυσμιακής ομάδας να ξεχωρίζει, να αναδεικνύει ως τα δικά της πολιτισμικά στοιχεία ως ανώτερα.

1.5.3.1 Μικρασιάτες

Σε δύο από τα πέντε χωριά της έρευνας, οι Πόντιοι πρόσφυγες συνυπήρξαν με Μικρασιάτες πρόσφυγες. Στην Αναρράχη και στη Χαραυγή. Γνώμη όμως από τη συνύπαρξη στην ευρύτερη περιοχή, έχουν σχηματίσει Πόντιοι πρόσφυγες από όλα τα χωριά του πεδίου της έρευνας.

Βασική αντίθεση κατά τα πρώτα χρόνια της συμβίωσης με τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, όπως αναφέρει ο πρόσφυγας α' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, ήταν η γλώσσα.

Και δω που ήρθαμε, αυτοί που ήρθαν απόζω, εδώ μέσα κατοικούσανε. Ήτανε από την Προύσα, ήταν από διάφορα άλλα μέρη της Τουρκίας, δεν είχαμε τόσο καλή σχέση... σιγά-σιγά, σιγά-σιγά να πούμε...με τον καιρό αγαπηθήκαμε, αλλάξαμε και παιδιά να πούμε, πήραν εκείνοι δικοί μας κι εμείς δικούς τους και σιγά-σιγά...ναι... Εδώ που ήρθαμε...ε στην αρχή όπως καταλαβαίνεις, αυτοί μιλούσαν τουρκικά, εμείς ποντιακά, δεν είχαμε μεγάλη σχέση. Σιγά-σιγά, με τον χρόνο...

Η τουρκική ήταν η κυρίαρχη γλώσσα στους μικρασιατικούς προσφυγικούς πληθυσμούς, ιδιαίτερα όσων κατοικούσαν σε περιοχές όπου η επίδραση της νεοελληνικής πολιτισμικής προπαγάνδας ήταν ασθενής. Αντίθετα η πλειοψηφία των Ποντίων προσφύγων της έρευνας, που προέρχονται από περιοχές σχετικά απομονωμένες και αυτόνομες, δεν χρησιμοποιούσε ως μέσω επικοινωνίας την τουρκική γλώσσα.

Στη Μικρά Ασία, η συνεχής διαδικασία εκτουρκισμού που αρχίζει από τον 13^ο αιώνα, μείωσε το ποσοστό των κατοίκων που δεν ήταν Τούρκοι. Αν αφαιρέσουμε τις παράλιες περιοχές του Πόντου, του Μαρμαρά και της αρχαίας Ιωνίας [...] φαίνεται πώς ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας, στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, έφτασε στο χαμηλότερο σημείο του. ³²⁹

³²⁹ Τσουκαλάς Κ. (1975) *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1920)*, Αθήνα: Θεμέλιο, υποσημείωση σελ.36

Μία επί πλέον αντίθεση που προβάλουν οι Πόντιοι πρόσφυγες απέναντι στους Μικρασιάτες είναι το υποδεέστερο πολιτισμικό υπόβαθρο. Ο β' γενιάς πρόσφυγας του ακόλουθου αποσπάσματος υποστηρίζει ότι οι Μικρασιάτες ήταν και παραμένουν ακόμα και σήμερα καθυστερημένοι. Επισημαίνει όμως ότι αναφέρεται στους πρόσφυγες από τα βάθη της Μικράς Ασίας και όχι στους Σμυρνιούς, τους οποίους θεωρεί ανεπτυγμένους.

Όχι...οι μικρασιάτες ήτανε λίγο καθυστερημένοι. Γιατί δεν στέλνανε στο σχολείο...να κάνουν ζώα καλά...να τα χτενίζουν, να τα ταΐζουν, μέχρι τώρα πρόσφατα, τελευταία, εκεί αν δεις...είχαν κοπριές, με συγχωρείς...Μιλούσαν, ναι ελληνικά κανονικά και τούρκικα, μπορώ να σου πω, επί τω πλείστω τούρκικα, Αυτοί ήταν από τη Μικρά Ασία, από κει μέσα. Όχι από τη Σμύρνη δεν ήτανε.

*Λοιπόν εκεί από την πατρίδα που ήρθαν κι αυτοί, πρόσφυγες, Προύσα ήτανε. Ήταν μια Προύσα, τα ξέρεις αυτά, τα μάθατε στα σχολεία, Κεμρενιώτες δεν είχαμε εδώ επάνω, μόνο μικρασιάτες, από την Προύσα ήτανε, ούτε Σμυρνιούς είχαμε εδώ. Ούτε Σμυρνιούς, γιατί ήτανε πιο ανεπτυγμένοι οι Σμυρνιοί. Ναι, ναι...ναι, ναι, ναι. Αυτοί μιλούσαν και ελληνικά, όχι **αρχαία**... Αυτοί ακόμα, είκοσι χρόνια πίσω με το ρολόι κοιμόντουσαν...*

Την ίδια υποτιμητική εικόνα για τους μικρασιάτες παρουσιάζει και ο ακόλουθος Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς, προσφέροντας ταυτόχρονα και την ερμηνεία της στάσης αυτής. Οι πρόσφυγες που έζησαν στη Μικρά Ασία, εκτός Πόντου, υπέφεραν περισσότερα στις πατρίδες τους από την Οθωμανική κυριαρχία σε σχέση με τους Πόντιους.

Ερ: Οι μικρασιάτες, τι διαφορά είχατε με τους μικρασιάτες;

Αντρας: Αμόρφωτοι

Ερ: Αμόρφωτοι;

Αντρας: Εκείνα τα χρόνια τους λέγαμε φυσιχοχώρια

Ερ: Πώς;

Αντρας: Φυσιχοχώρια, εκεί...εκεί...τραβήζανε πολλά, ενώ σε εμάς είχανε περιουσία, πήγαιναν και ξενιτευόντουσαν, ήτανε διαφορετικά...

Στα υπερκείμενα αποσπάσματα, οι αναφορές στους Μικρασιάτες πρόσφυγες αφορούν κατά κύριο λόγο τους προερχόμενους από περιοχές γύρω από την Προύσα.

Η Προύσα ήταν μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς διαδραμάτισε πρωταρχικό ιστορικό ρόλο στην επικράτηση των Οθωμανών στην περιοχή. Ήταν η πρώτη πρωτεύουσα, όπου σύμφωνα με τον Ιναλτζίκ:

«Ο γιός του Οσμάν, Ορχάν, έκοψε το 1327 τα πρώτα ασημένια νομίσματα στην Προύσα [...] το 1340 δημιούργησε στην Προύσα ένα κέντρο συναλλαγών, χτίζοντας ένα παζάρι και ένα μπεζεστένι, σκεπαστή αγορά για την πώληση των πιο ακριβών εμπορευμάτων»³³⁰

Επίσης η Προύσα εξελίχθηκε, σύμφωνα με τον Ιναλτζίκ, το κέντρο του διεθνούς εμπορίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

«Η Προύσα που στα τέλη του δεκάτου τετάρτου αιώνα αποτελούσε πια τόσο το πολιτικό όσο και το εμπορικό κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έγινε η σπουδαιότερη εμπορική πόλη της Μικρασίας και αναδείχθηκε σε σταθμό του εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης.»³³¹

Οι χριστιανικοί πληθυσμοί της Προύσας, λόγω της ιδιαίτερα έντονης παρουσίας των Οθωμανών στην περιοχή, έζησαν σε συνθήκες ισχυρότερης καταπίεσης, που οδήγησαν σε διαφορετικές συμπεριφορές σε σχέση με τους κατοίκους του Πόντου, που έζησαν σε σχετική αυτονομία. Συνεπώς η γνώμη των Ποντίων προσφύγων για τους πρόσφυγες από την περιοχή της Προύσας, στηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, σε βάσιμες ιστορικές συνθήκες και ερμηνείες.

Η στάση αυτή επιβεβαιώνεται και από έναν Μικρασιάτη πρόσφυγα γ' γενιάς της περιοχής της έρευνας, που τυχαία εμφανίσθηκε και πρόσκαιρα παρευρέθηκε κατά τη διάρκεια της αφήγησης ενός Πόντιου πρόσφυγα β' γενιάς.

Στον διάλογο που ακολουθεί εκτός των Πόντιου και Μικρασιάτη προσφύγων, παρεμβαίνει και η ανιψιά του Πόντιου βιογραφούμενου. Ο Μικρασιάτης είναι κάτοικος της Άρδασσας, χωριού με αμιγή ποντιακό πληθυσμό. Η οικογένειά του, όπως δηλώνει, είναι η μοναδική που προέρχεται από την Προύσα.

Φίλος: Ουδεμία σχέση έχω με τους Πόντιους...εγώ είμαι Μικρασιάτης, έχουμε ιωνικό πολιτισμό εμείς

Άνδρας: ...αλλά λίγο προοδευτικός...(ειρωνικά)

³³⁰ **Inalcik Halil** (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ.23

³³¹ Ο.π. σελ. 214

Φίλος: Προοδευτικός είμαι!

Άνδρας: Να πω κάτι...

Φίλος: Εγώ ασχολούμαι μόνο με τον Ιωνικό πολιτισμό, γιατί είμαι μικρασιάτης.

Ανιψιά: Και πώς βρέθηκες στην Άρδασσα; Για πες μου λίγο...εσύ πώς...Πόντιοι δεν είναι όλοι στην Άρδασσα;

Φίλος: Ο παππούς μου επιβίωσε, ο θεός ξέρει, επιβίωσε μόνο με την παλικάριά του. Μια οικογένεια μικρασιάτες, αυτοί...εμείς μόνο.

Ανιψιά: Μες στους Πόντιους εκεί, στους άγριους, πώς επιβιώσατε;

Φίλος: Κοίταξε οι Πόντιοι...εγώ... εγώ έχω κακή πείρα από τους Ποντίους, από αυτά που άκουσα από τον παππού έτσι, αλλά υπάρχουνε και Πόντιοι...ο παππούς μου ήτανε άνθρωπος εργατικός, έκανε εμπόριο τότε με τα χαλιά, πήγαινε Αλβανίες, θυμάσαι έ, οι Αλβανίες έφερναν χρήματα ...

Άνδρας: Παίρνανε και τσιγαρόχαρτα (ειρωνικά)

Ανιψιά: Από πού ήτανε η καταγωγή σας

Φίλος: Προύσα, Προύσα, μέσα από την Προύσα

Ανιψιά: Πρωτευουσιάνος δηλαδή, όχι από τα πέριζ, γιατί εδώ λέγαμε νωρίτερα ότι αυτοί που ήταν από τα περίχωρα της Προύσας ήτανε λίγο πιο καθυστερημένοι...

Φίλος: Κοίταξε, να σου πω κάτι, η Προύσα στον βόρειο τομέα είναι καθυστερημένη, από δω και κάτω...

Ανιψιά: Ε δεν είναι. Ανεξάρτητα από ιδεολογικά και τέτοια...

Φίλος: Όχι...ποια ιδεολογικά, τώρα εγώ χουντικός είμαι;

Μέσα από τον υπερκείμενο διάλογο εμφανίζεται η αποδοχή εκ μέρους του Μικρασιάτη του χαμηλότερου πολιτισμικού επιπέδου των προσφύγων από την Προύσα. Ταυτόχρονα υπονοείται ότι η πολιτισμική καθυστέρηση συνυπάρχει με συντηρητικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς.

Παρόμοια εικόνα για τους Μικρασιάτες παρουσιάζει με έμμεσο τρόπο στην αφήγησή της γυναίκα β' γενιάς. Η ανάληψη της ευθύνης σίτισης των ζώων από τους ίδιους τους πρόσφυγες, υποδηλώνει χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο. Ταυτόχρονα όμως, στην ίδια βιογραφία, φωτίζεται μία επί πλέον σημαντική αντίθεση των δύο πληθυσμιακών ομάδων, που αφορά στον τρόπο συμβίωσης των δύο φύλων. Οι Μικρασιάτες παρουσιάζονται διαφορετικοί, καθώς η σχέση μεταξύ των φύλων είναι περισσότερο ισότιμη.

Αυτοί...οι Μικρασιάτες ήτανε πιο...πιο πολύ αγαπούσαν τα ζώα, δεν τα δίνανε σε τσοπάνο, τα βοσκούσανε μέσα στα χωράφια, μέσα στους δρόμους. Κοίταξε στην

*γειτονιά μας ήτανε και Πόντιοι και Μικρασιάτες, και κουμπάρους έχουμε Μικρασιάτες και εδώ στη γειτονιά και πάνω μια Μικρασιάτισσα, δηλαδή ζούσαμε αρμονικά, ωραία αγαπημένοι, δεν είχαμε...[...] Κοίταξε, οι γυναίκες...οι άντρες ας πούμε βοηθούσαν τις γυναίκες πιο πολύ. Ναι, **πιο γλυκοί άνθρωποι ήταν οι Μικρασιάτες, οι Πόντιοι ήτανε πιο χοντροί.***

Η επισήμανση της βιογραφούμενης για τη διαφοροποίηση ως προς το φύλο, μεταξύ Ποντίων και Μικρασιατών, παρέχει μία πιθανή ερμηνεία για την τελείως αρνητική στάση των Ποντίων ανδρών των προηγούμενων αποσπασμάτων. Η θέση της γυναίκας στην ποντιακή οικογένεια ήταν ιδιαίτερα υποβαθμισμένη, όπως αναλύεται διεξοδικά στο Κεφάλαιο VIII για την Ταυτότητα. Οι άνδρες Πόντιοι, ενώ δεν αναφέρονται στις βιογραφίες τους σε αυτή τη διαφορά, την υπονοούν, δυσκολευόμενοι πιθανόν να την εκφράσουν ανοιχτά, καθώς απευθύνονται σε γυναίκα ερευνήτρια.

1.5.3.2 Θρακιώτες

Μία επιπλέον προσφυγική πληθυσμιακή ομάδα που συνυπάρχει με τους Πόντιους πρόσφυγες, είναι οι πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη, οι οποίοι συναντώνται με ισχυρή συμμετοχή στο χωριό Χαραυγή.

Οι πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη υπέστησαν συνεχιζόμενους διωγμούς, παρόμοιους με αυτούς των Ποντίων προσφύγων.

Με τον όρο Θράκη καθορίζεται μία περιοχή που τα σύνορά της είναι στο Βορρά ο Δούναβης, στην Ανατολή ο Εύξεινος Πόντος, στη Δύση ο ποταμός Στρυμόνας και στο Νότο το Αιγαίο πέλαγος. Η ιστορία της Θράκης κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι τη Μικρασιατική καταστροφή χαρακτηρίζεται από μία διαρκή διαδικασία επανακαθορισμού των συνόρων. Με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου το 1878 ιδρύθηκε η "Μεγάλη Βουλγαρία", η οποία κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος της Θράκης. Με το Συνέδριο του Βερολίνου η εδαφική έκταση της αυτόνομης Βουλγαρίας περιορίστηκε και η βόρεια Θράκη έγινε ξεχωριστό κράτος, υποτελές στον Σουλτάνο, με το όνομα "Ανατολική Ρωμυλία". Η υπόλοιπη Θράκη παρέμεινε υπό οθωμανική κυριαρχία. Το 1886, μέσω πραξικοπήματος, η Ανατολική Ρωμυλία ενώθηκε με το βουλγαρικό κράτος. Με τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913 η Δυτική Θράκη προσαρτήθηκε στη Βουλγαρία, ενώ η Ανατολική, συμπεριλαμβανομένης και της Αδριανουπόλεως, παρέμεινε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Συνθήκη του

Νεϊγύ το 1919 απέδωσε το μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Θράκης στην Ελλάδα, ενώ με τη Συνθήκη των Σεβρών και η Ανατολική Θράκη ως τις Μέτρες περιήλθε στην Ελλάδα. Όμως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ο ελληνικός στρατός αναγκάστηκε να εκκενώσει την Ανατολική Θράκη και να υποχωρήσει πέραν του Έβρου. Η συγκεκριμένη κατάσταση παγιώθηκε με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, που οριστικοποίησε τα σημερινά σύνορα.

Ο τρόπος που παρουσιάζουν οι Πόντιοι βιογραφούμενοι τους πρόσφυγες από τη Θράκη, προσομοιάζει με τον υποτιμητικό τρόπο που παρουσιάζουν τους «ντόπιους». Καθυστερημένοι πολιτισμικά, κλειστοί και αφιλόξενοι, όπως εμφανίζονται στον ακόλουθο διάλογο μεταξύ ανδρόγυνου Ποντίων προσφύγων β' και γ' γενιάς.

Ερωτ: Ποια είναι η διαφορά που βλέπετε;

Γυναίκα: Εμείς είμαστε πιο φιλόξενοι, πιο...

Ανδρας: Στο σπίτι μας θα μπει άνθρωπος και δεν θα φάει; ...δεν θα φύγει πεινασμένος, δεν θα φύγει ποτέ πεινασμένος

Γυναίκα: Χωρίς πονηριά

Ανδρας: Αυτοί στα σπίτια τους δεν σε βάζουνε

Γυναίκα: Δεν σε βάζουνε

Ανδρας: Εγώ στα έξι χρόνια που πήγαινα στο γυμνάσιο στην Πτολεμαΐδα, ζούσα με ένα παιδί, Θρακιώτη. Φίλοι αχώριστοι, ποτέ δεν είχαμε...ήμασταν αντίθετοι, τον πατέρα του δήθεν τον σκοτώσανε οι κομμουνιστές, τον πατέρα μου τον σκοτώσανε οι δεξιοί και τον πρόδωσαν...αυτό είναι μια άλλη ιστορία. Και ζούσαμε μαζί έξι χρόνια. Όταν το καλοκαίρι πηγαίναμε στο χωριό, τις Κυριακές πηγαίναμε βόλτα. Αυτή ήταν η διασκέδασή μας. Πήγαινα να τον πάρω, γιατί το κέντρο, εκεί γινότανε βόλτα στο δικό μου χωριό, πήγαινα να τον πάρω να βγούμε βόλτα. Έξι χρόνια, ζήσαμε μαζί, μεσ' το σπίτι τους δεν με βάλανε. Αυτός κοιμήθηκε...απ' το ίδιο χωριό ήμαστε...και κοιμήθηκε στο σπίτι μου και έφαγε και ήπια, εγώ το σπίτι τους από μέσα δεν ήξερα πώς είναι, χρυσοί άνθρωποι, η μητέρα του με λάτρευε, αλλά μεσ' το σπίτι δεν με βάλανε... Πήγαινα να τον φωνάζω και μου έλεγε περίμενε να τον φωνάζω. Στην πόρτα. Δεν με είπε καμιά φορά έλα μέσα. Η μάνα μου αν δεν ερχόταν μέσα να τον βάλει να φάει, δεν τον άφηνε να φύγει. Αυτή είναι η διαφορά. Δεν ήταν κακοί άνθρωποι. Χρυσό παιδί... Αυτοί...έτσι μάθανε. Έτσι μάθανε, αφιλόξενος λαός. Και τώρα. Στο σπίτι τους μέσα δεν σε βάζουνε. Στο σπίτι σου έρχονται, τρώνε, πίνουν, καφέ...

Γυναίκα: Έρχεται στο σπίτι μου για καφέ, δέκα φορές πίνουν στο σπίτι μου καφέ, μια φορά που τον προτείνεις ας πούμε...άμα εκείνη μπορεί...να έχει τα απρόοπτα

Άνδρας: ...γιατί ο κόσμος ήτανε...μόνο οι Πόντιοι θέλανε να μορφώσουν τα παιδιά τους, οι άλλοι ήτανε πίσω από τον κόσμο. Και ακόμη είναι καθυστερημένοι. Καθυστερημένοι με ποια έννοια; Είναι φιλήσυχοι άνθρωποι. Μην πούμε πράγματα. Πολύ φιλήσυχοι άνθρωποι. Αλλά δεν είναι προοδευτικοί. Να μου πεις...πρώτα ήρθαν αυτοί, πριν από τους Πόντιους ήρθαν οι Θρακιώτες, οι Μικρασιάτες. Δεν είχανε...πάνω στα καλάμια κοιμόνταν. Ήτανε τσοπαναράιοι και γεωργοί, αλλά δεν ξέρανε να κάνουν, ούτε σωστή γεωργία, ούτε σωστό...Ήρθαν οι Πόντιοι και να φαντασθείτε το μαλλί το δίνανε στους Πόντιους και τους έκαναν παπλώματα για να κοιμηθούν. Έτσι το ποντιακό στοιχείο προόδευσε πολύ γρήγορα και συνήλθε και έκανε...ζούσε καλύτερα από αυτούς. Γιατί ήτανε εργατικοί, ήτανε πιο ζύπνιοι, όχι πιο ζύπνιοι, ήρθαν από μέρη που ξέρανε περισσότερα απ' αυτούς...πολλοί άνθρωποι...αυτοί όμως συνεχίζουν και οι νέοι τους ακόμη...ε...να μην είναι προοδευτικό στοιχείο, δηλαδή, ενώ κάνουν τα δικά μας τα παιδιά παρέα, βλέπουν τα δικά μας πώς σκέφτονται και συζητάνε μεταξύ τους, αλλά αυτοί είναι πάλι εκεί στα δικά τους, π.χ. οι άλλοι μόνο τον εαυτό τους κοιτάζουν, δεν λένε για το κοινό ας κάνουμε κάτι, ξέρω 'γω. Άμα δεις, πενήντα οικογένειες εμείς, εβδομήντα τόσες αυτοί, τα πάντα στο χωριό τα παλιά τα χρόνια τα κάνανε Πόντιοι.

Είμαστε ευθείς χαρακτήρες. Αυτό θέλει να σου πει, η γυναίκα μου, ενώ αυτοί είναι ύπουλοι άνθρωποι. Αφού τους έχουμε ζήσει 66 χρόνια αυτούς. Λες να μη τους ξέρουμε; Δηλαδή από μια περίπτωση το λέω ή... Ξέρω πώς ζήσανε στην πατρίδα τους. Ξέρω τους δικούς μας πώς ζήσανε στην πατρίδα τους. Έτσι ήταν κι εκεί, έτσι είναι κι εδώ.

Άμα γυρίσεις το χωριό τώρα, πάρεις το αμάξι και πας, θα καταλάβεις από τις αυλές, ποιοι είναι Πόντιοι και ποιοι δεν είναι. Αν πάρεις το αμάξι σου και κάνεις μια βόλτα ή με τα πόδια, θα βλέπεις, θα βλέπεις και θα λες, αυτός είναι Θρακιώτης, αυτός είναι Πόντιος. Δεν έχουν καθαρές αυλές και ότι κάνουν το κάνουν πώς να σου πω, απεριποίητα.

Άμα γυρίσεις, άμα έχεις χρόνο και γυρνούσες ένα μήνα, στα χωριά αυτά, ειδικά στα προσφυγικά, για τα άλλα δεν συζητάω, αυτοί μείνανε έτσι, όπως ήτανε παλιά έτσι είναι τώρα, θα δεις ότι στα προσφυγικά...θα ξεχωρίσεις ποιοι είναι Πόντιοι δήμαρχοι και ποιοι είναι άλλη...φυλή. Όπως σε λέω. Και στα σπίτια μας. Δεν είναι ανάγκη να πας στους δήμους. Πήγαινε στο χωριό, δεν λέω όλοι, εκατό τοις εκατό, μιλάμε για ποσοστά, θα δεις ότι 80% των Ποντίων, θα δεις τις αυλές του και θα ξεχωρίζουν αυτές των ντόπιων από των Ποντίων. Και μέσα στους δικούς μας, δεν λέω. Ογδόντα τοις εκατό είναι, το 20% πάλι είναι σαν κι αυτούς και χειρότεροι. Κατάλαβες. Μιλάμε πάντα για πλειοψηφίες. Πάντα θέλουν την πρόοδο. Το σουσούμι μας είναι τέτοιο. Φιλοπρόοδο.

Γυναίκα: Αυτοί δεν θέλουν κανένα στα σπίτια τους. Ο Πόντιος, άμα δεν έρθει στο σπίτι μου κανείς ...ε ... στεναχωριέμαι. Εμάς τα σπίτια μας πάντα ανοιχτά είναι, για

όλο τον κόσμο. Αυτοί τα κλείνουν. Δεν είναι κακοί, απλά δεν δέχονται. Κοίταξε, να σου κάνουν κακό δεν σου κάνουν, απλώς δεν είναι...είναι αφιλόξενοι.

Η θέση που κατέχουν οι Θρακιώτες στην περιοχή του πεδίου της έρευνας αναδεικνύεται από τον ακόλουθο διάλογο με άνδρα γ' γενιάς Πόντιου πρόσφυγα. Ο άνδρας αυτός είναι ο μοναδικός του συνόλου των ερωτηθέντων της έρευνας, που με ιδιαίτερη επιμονή δεν αποδέχεται τη διακριτότητα της ποντιακής ταυτότητας στην περιοχή. Με μεγάλη δυσκολία κάθε φορά, για όλες τις θεματικές της έρευνας, αποσπώνται σημεία που αντιφάσκουν της στάσης του και προβάλλουν την έντονη ποντιακή του ταυτότητα.

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα της βιογραφίας του είναι αποκαλυπτικό για τον τρόπο που οι Πόντιοι έχουν επιβληθεί στις άλλες εθνότητες. Καταλήγει μετά από διαρκείς ερωταποκρίσεις ότι η ποντιακή ταυτότητα έχει τόσο πολύ υπερισχύσει στη περιοχή, ώστε οι Θρακιώτες γνωρίζουν να χορεύουν τους ποντιακούς χορούς, ενώ δεν συμβαίνει το αντίθετο.

***Ερ:** Προχθές που είχατε το πανηγύρι εσείς, της Παναγίας...*

***Ανδρας:** Η ομάδα είχε κάνει, η ομάδα του χορού είχε κάνει εκδήλωση*

***Ερ:** Η ομάδα του χορού, ποια ομάδα του χορού, του συλλόγου εκεί;*

***Ανδρας:** Η ομάδα η αθλητική, του ποδοσφαίρου*

***Ερ:** Α...του ποδοσφαίρου είχε κάνει την εκδήλωση και τι έκανε*

***Ανδρας:** Τίποτα. Στο Δημοτικό σχολείο, έβαλε τραπέζια, καρέκλες, ψήναν σουβλάκια φέραν και μια...και χόρευε όλος ο κόσμος*

***Ερ:** Τι τραγούδια λέγανε*

***Ανδρας:** Ποντιακά, λαϊκά*

***Ερ:** Περίμενε...δεν λένε θρακιώτικα και...*

***Ανδρας:** Α...είπαν, δύο, τρία θρακιώτικα*

***Ερ:** Ε;*

***Ανδρας:** Τα ποντιακά τα ξέρουνε περισσότερο και οι θρακιώτες τα χορεύουν*

***Ερ:** Γιατί οι θρακιώτες χορεύουν ποντιακά;*

***Ανδρας:** Δεν ξέρω*

***Ερ:** ...που είναι τόσο ωραία τα θρακιώτικα*

***Ανδρας:** είναι πιο...συνηθισμένα; Πιο διαδεδομένα εδώ στην περιοχή μας..*

***Ερ:** και τα μάθανε*

***Ανδρας:** ...και τα μάθανε. Γιατί ποντιακά εδώ γύρω όλοι παίζουν, ενώ θρακιώτικα δεν παίζουν παντού. Εδώ στην περιοχή μας οι Θρακιώτες ξέρουν ποντιακά, ενώ οι Πόντιοι θρακιώτικα δεν ξέρουν*

Είναι εντυπωσιακός ο τρόπος, που οι Πόντιοι έχουν επιβάλει τους δικούς τους χορούς, σε ένα χωριό που η συμμετοχή τους είναι περίπου 30%. Η επιβεβλημένη συνήθεια αναδεικνύει τη δυναμική τάση της ποντιακής ταυτότητας.

1.5.4 Πόντιοι διαφορετικών προελεύσεων

Πέρα από τις εθνοτικές αντιθέσεις μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων της περιοχής της έρευνας, εμφανίζονται επί πλέον αντιθέσεις που αφορούν στους Πόντιους πρόσφυγες διαφορετικών προελεύσεων.

Οι πιο σημαντικές αντιθέσεις που εμφανίζονται και συμφωνούν με τη σχετική βιβλιογραφία, είναι δύο. Η αντίθεση μεταξύ των προσφύγων που ήρθαν από τον ιστορικό Πόντο και των προσφύγων που αφίχθησαν από την περιοχή του Καυκάσου, αλλά και η αντίθεση μεταξύ ποντιόφωνων και τουρκόφωνων προσφυγικών πληθυσμών.

Το επόμενο απόσπασμα προέρχεται από Πόντιο β' γενιάς από την περιοχή της Τραπεζούντας, στο οποίο αναδεικνύεται η αντίθεση με τους Καυκάσιους.

...και λίγοι ήρθαν από τον Καύκασο...αυτοί εδώ είναι από τον Καύκασο. Η διαφορά... η διαφορά ήτανε και στη γλώσσα, αυτοί ήτανε πιο...αυτοί να πούμε ήταν πιο... χοντροκομμένοι ...ενώ οι δικοί μας ήταν πιο...ξέρανε καλά γράμματα

Αντίθετα με αυτόν, ο επόμενος Πόντιος πρόσφυγας από τη Δέσμενα της Αργυρούπολης, θεωρεί τους καυκάσιους τους εξυπνότερους των Ποντίων και τους πιο ικανούς στα γράμματα.

Οι καυκάσιοι...βέβαια, δεν θέλουνε...κοιτάνε με άλλο τρόπο να ζήσουνε ...έχουνε τη διαβολιά, είναι πανέξυπνοι, μόρφωση, μπορεί να μην έχει τίποτα και τα παιδιά του να τα μορφώσει. Μπορεί να στερηθεί, τα πάντα, αλλά να βγάλει παιδί, οι καυκάσιοι, τα πάντα να στερηθεί, αλλά να βγάλει το παιδί. Ναι-ναι-ναι-ναι...δηλαδή στα γράμματα πρώτοι έρχονται οι καυκάσιοι και μετά έρχονται οι τραπεζουνταίοι, δηλαδή έτσι είναι στους Πόντιους, πρώτοι είναι οι καυκάσιοι και δεύτεροι οι τραπεζουνταίοι, στα γράμματα. Έχουνε μεγάλη...οι τραπεζουνταίοι και μαθαίνουνε κιόλας, είναι και χάρισμα, δεν είναι μόνο που...αν δεν έχεις χάρισμα, δεν μπορείς να μάθεις γράμματα.

Η σημαντικότερη εκφρασμένη αντίθεση μεταξύ των Ποντίων αφορά στους τουρκόφωνους Πόντιους, από τους οποίους κανείς δεν συμμετείχε άμεσα στην έρευνα. Τουρκόφωνες είναι δύο από τις «νύφες» των βιογραφούμενων, οι οποίες ήταν παρούσες κατά τις βιογραφίες – της πεθεράς η μία, του συζύγου η άλλη – όπου

η απαξίωσή προς το πρόσωπό τους ήταν ολοφάνερη. Και στις δύο περιπτώσεις οι βιογραφούμενοι δήλωσαν ότι οι «νύφες» δεν είναι Πόντιες, αλλά τουρκόφωνες. Στην ερώτηση «τι σημαίνει αυτό, από πού ακριβώς είναι;», απάντησαν αόριστα «κάπου εκεί...από τα βάθη της Τουρκίας».

Την απαξιωτική στάση απέναντι στους τουρκόφωνους επεξηγεί ο Ν. Μαραντζίδης στην εισαγωγή του βιβλίου του για το ρόλο των τουρκόφωνων της περιοχής, την περίοδο της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου:

«Για όσους μεγάλωσαν μέσα σε ελληνόφωνες ποντιακές οικογένειες, η λέξη Μπάφραλης ακούγεται σχεδόν προσβλητική διότι, ως συνώνυμη του τουρκόφωνου, υπονοεί τους αμφισβητούμενης καθαρότητας Ποντίους. Για όσους επίσης μεγάλωσαν σε εαμογενείς οικογένειες, ο Μπάφραλης έχει και πάλι αρνητική σημασία η λέξη είναι συνώνυμη του συνεργάτη των Γερμανών και του διώκτη του ΕΑΜ. Ως επακόλουθο, οι Μπαφραλήδες είναι συνυφασμένοι με κάτι ακόμη: την πίστη στα κόμματα της εθνοφοροσύνης και της Δεξιάς. Εντέλει όλοι συμφωνούν πως "Μπάφραλης και αριστερός δεν γίνεται!"»³³²

Το βιβλίο του Μαραντζίδη έχει ξεσηκώσει θύελλα αντιδράσεων, καθώς θεωρείται ότι είναι μία προσπάθεια νομιμοποίησης των εγκλημάτων του β' παγκοσμίου πολέμου και του εμφυλίου.

Η στάση των Ποντίων της έρευνας απέναντι στους τουρκόφωνους, αναδεικνύει ταυτόχρονα την ιδεολογική τους τοποθέτηση. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο πρόσφυγας β' γενιάς αναφέρει στην βιογραφία του.

Τουρκόφωνοι είχαμε δεκατρείς οικογένειες, τώρα αυτοί φύγανε πολύ νωρίς, πήγανε... είχανε συγγενείς κάπου στην Αθήνα και φύγανε, τώρα ζήτημα αν έχουμε δύο οικογένειες. Τούρκικα μιλούσανε. Δηλαδή από την πατρίδα μιλούσανε, οι γονείς τους ήτανε...μιλούσαν τούρκικα ...αλλά εδώ έμαθαν και τα πόντια τα δικά μας. Μιλάνε και ελληνικά. Πόντια όλοι...αφού ήμασταν, ζούσαμε σε ένα περιβάλλον, μάθαν και τα πόντια

Αντίθετη άποψη για το ίδιο χωριό και αντίθετο ιδεολογικό προσανατολισμό, εκφράζει ο πρόσφυγας β' γενιά στον ακόλουθο διάλογο, παρέχοντας ταυτόχρονα και την ερμηνεία της διαφοροποίησης:

³³² **Μαραντζίδης Ν.** (2001) *Γιασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το έθνος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ.14

Άνδρας: Δεν μπορώ να πω γι' αυτούς εδώ επάνω. Αυτοί ήταν το αντίθετο. Τώρα που θα πάτε στην ...αυτοί ήταν με τους γερμανούς.

Ερωτ: Ναι; πώς όμως χωριστήκανε έτσι, ποιο ήταν το κριτήριο;

Άνδρας: Από άλλα μέρη, άλλα ήθη και έθιμα, άλλο πολιτισμό, ήταν τελείως διαφορετικοί...η μέρα με τη νύχτα.

Στην περιοχή της έρευνας, η έννοια «τουρκόφωνος» είναι πλήρως απαξιωμένη. Όποτε εμφανίζεται προκαλεί έντονο θυμό. Οι ιδεολογικές αντιθέσεις της περιοχής προσεγγίζονται στην Ενότητα 2.6.2 του παρόντος Κεφαλαίου.

1.5.5 Πόντιοι εγκατεστημένοι σε αμιγή ποντιακά χωριά

Μία επί πλέον διαφοροποίηση που εμφανίζεται στους πρόσφυγες της έρευνας, αφορά τους εγκατεστημένους σε μεικτά ή προσφυγικά χωριά, σε σχέση με τους εγκατεστημένους σε αμιγή ποντιακά χωριά. Αμιγή ποντιακά χωριά του «δείγματος» είναι η Ακρινή, με κατοίκους προέλευσης από το Ατάπαζαρ, η Άρδασσα, με κατοίκους από την ομώνυμη Άρδασσα του Πόντου. Σε ένα μικρότερο βαθμό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αμιγές χωριό και η Ποντοκώμη, καθώς η πλειοψηφία των κατοίκων της είναι από τον Καύκασο. Στην έρευνα δεν εκφράζεται παρόμοια στάση των υπολοίπων Ποντίων απέναντι στον καυκάσιους, καθώς πολλοί από τους βιογραφούμενους είναι καυκάσιοι ή συγγενείς εξ αγχυστίας με καυκάσιους.

Οι Πόντιοι οι εγκατεστημένοι σε αμιγή χωριά, διατηρούν σε μεγαλύτερο βαθμό την ποντιακή ταυτότητα, σε αντίθεση με τους εγκατεστημένους σε μικτά χωριά, που αναγκασμένοι να συνυπάρξουν με διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες, υποχρεώνονται σε ένα βαθμό να στρογγυλεύουν τα χαρακτηριστικά της ποντιακής ταυτότητας.

Άνδρας: Άμα πας στην Ακρινή, είναι φιλόξενοι...αλλά είναι λίγο πιο βάρβαροι από εμάς. Πολύ πιο βάρβαροι

Ερωτ: Τι εννοείτε;

Άνδρας: Αυτοί οι άνθρωποι μπορούν να κάνουν κακό αρκεί...άμα τους πειράξεις, μπορεί να σε σκοτώσουν. Ενώ εμείς, όσο και να μας πειράζουν...μύγα δεν ακουμπάμε. Δηλαδή είναι...δεν εννοώ...είναι πιο βάρβαροι από μας. Φιλόξενοι είναι σαν και μας, όλα τα χαρακτηριστικά των Ποντίων τα έχουνε, είναι εργατικοί, όλα τα έχουνε, αλλά είναι και πολύ ανοικοκύρευτοι, δεν κάνουν πρόγραμμα πώς θα ζήσουνε. Δηλαδή έχω πέντε, θα φάω τέσσερα, ένα να μείνει στην άκρη, μήπως κάτι μου συμβεί...ε είναι άλλη ράτσα

Ερωτ: Από πού είναι αυτοί; Η καταγωγή τους.

Άνδρας: Ε...ένα μέρος είναι πίσω από το...πώς λέγεται...Απέζω. Είναι ... στο χάρτη κάποτε, είχα ένα χάρτη, είναι από την Τραπεζούντα περίπου στα βουνά επάνω. Εκεί είχαν τα παρχάρια. Απές λέγονται...

Ερωτ: Α...

Άνδρας: Απές, είναι απεσλίδες τους λένε...κατάλαβες; Είναι απεσλίδες. Ε είναι...πώς να σου πω, λίγο μακριά από τον κόσμο. Ήτανε στα βάθη. Αλλά ήτανε, απ' ότι έμαθα, από τους ίδιους που τους ρωτούσα, ήταν κι αυτοί δεμένοι και δεν φοβόντουσαν τους τούρκους. Ήτανε περισσότεροι, στα χωριά δηλαδή ήτανε πλειοψηφία Ποντίων. Και έτσι κράτησαν τα ήθη και έθιμα, όπως και οι δικοί μας. Οι δικοί μας φυσικά ήρθαν κι έφυγαν. Οι δικοί μας κατ'ευθείαν από την Κερασούντα. Κι όταν έγινε ο διωγμός, κατά καιρούς, των τούρκων, τους αρμένιους, τους Πόντιους που κυνηγούσανε, κατέβηκαν οι Ρώσοι να τους προστατέψουν και φύγανε και πήγανε στο Καρς...και όταν το Καρς αυτό έμεινε στη Ρωσία, έμειναν κι αυτοί και ήρθαν μετά όταν έγινε η επανάσταση. Το '17 αρχίσανε...

Ερωτ: Η Ακρινή είναι δεξιοί δηλαδή;

Άνδρας: Δεξιοί. Δεξιοί. Πολύ δεξιοί. Βάρβαροι δεξιοί. Και ο φίλος μου είναι δεξιός, εδώ από την Χαραυγή, η οικογένειά του ήταν δεξιοί εκείνα τα χρόνια, αλλά δεν ήταν βάρβαρος. Όταν άκουσε τον ξάδελφό μου κι εμένα, μέσα στη νύχτα, στο χαντάκι, μας είχανε ρίξει μέσα στο χαντάκι, τους είπε μη τους ακουμπήσει κανένας. Ήθελαν να μας σκοτώσουν κι αυτός μας προστάτεψε. Που σημαίνει αυτό δεν...ήταν δεξιός αλλά δεν ήτανε βάρβαρος

Ερωτ: Ενώ αν ήσασταν στην Ακρινή;

Άνδρας: Θα μας σκοτώνανε. Εμείς είμαστε πατριώτες, αυτοί είναι προδότες.

Οι Πόντιοι των αμιγών χωριών χαρακτηρίζονται από τους υπόλοιπους Πόντιους ως «άγριοι» ή «βάρβαροι». Τρόπος ανάδειξης της βαρβαρότητας είναι η μεγάλη συνοχή της ομάδας απέναντι στις άλλες ομάδες, όπως αναφέρουν στις βιογραφίες τους οι επόμενοι δύο πρόσφυγες, β' και γ' γενιάς.

Άνδρας β' γενιάς: Αφού ήρθανε από εκεί, ήταν...άλλο αυτό, λίγο αν σε στραβοκοιτούσανε, ήτανε πιο δεμένοι, αλυσίδα. Μεταξύ τους μαχαίρια τραβούσανε, αφού τραβούσαν μαχαίρια, αλλά στο γενικό αυτό...όταν θιγόταν ένας από άλλο χωριό, κείνοι σε σκοτώνανε

Άνδρας γ' γενιάς: Και ένα άλλο δεν ξέρω αν στο έχω πει, σε όποιο χωριό είναι όλοι Πόντιοι, είναι και πιο άγριοι. Το χωριό όλο, την Άρδασσα μέσα και έναν να πείραζες,

σου ορμούσε όλο το χωριό, δεν μπορούσε άνθρωπος εκεί να περάσει και να...

Πολύ άγρια και αυτό μέχρι τώρα, δηλαδή για να στο λέω εγώ, είναι από τον καιρό μου.

Μία πιθανή ερμηνεία της «βαρβαρότητας» θα μπορούσε να δοθεί από τον Lévi-Strauss. «Ακριβώς στο βαθμό που θέλουμε να χαράζουμε μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους πολιτισμούς και τα έθιμα ταυτιζόμαστε πληρέστερα με ότι προσπαθούμε να αρνηθούμε. Όταν αρνούμαστε την ανθρώπινη ιδιότητα σε όσους μας φαίνονται οι πιο “άγριοι” ή “βάρβαροι” εκπρόσωποί της, το μόνο που καταφέρνουμε είναι ν’ ακολουθούμε πιστά μια δική τους τυπική στάση. Βάρβαρος είναι πρώτα-πρώτα αυτός που πιστεύει στην βαρβαρότητα.»³³³

1.5.6 «Κοζανίτες»

Η κυρίαρχη αντίθεση στον τόπο εγκατάστασης αφορά τη σχέση με τους κατοίκους της πρωτεύουσας του νομού, της Κοζάνης, τους κοζανίτες. Η αίσθηση της αντίθεσης διαπερνά όλες τις γενιές προσφύγων, όντας ενεργή μέχρι σήμερα.

Στο ακόλουθο απόσπασμα Πόντιου πρόσφυγα α’ γενιάς, η πικρία είναι διάχυτη. Εξ άλλου, οι κοζανίτες φημίζονται, από όλους τους πρόσφυγες, για την αγάπη τους για το χρήμα.

Οι κοζανίτες μας βλέπανε σαν χρήμα. Πώς θα μας γδάρουνε (...) Κοίταζε να δεις. Όχι και καλά. Όχι και καλά. Η αλήθεια είναι αυτή.

Η αγάπη των κοζανιτών για το χρήμα είναι τόσο μεγάλη, σύμφωνα με τους Πόντιους πρόσφυγες, αλλά και σύμφωνα με πολλά αυτοσαρκαστικά κοζανίτικα ανέκδοτα, που θεωρείται ότι ξεπερνούν τους εβραίους στην τσιγκουνιά. Ο Πόντιος πρόσφυγας β’ γενιάς του επόμενου αποσπάσματος, επισημαίνει την υπεροχή των κοζανιτών στη σύγκριση με τους εβραίους, οι οποίοι δεν κατάφεραν, ως οι κατ’ εξοχήν έμποροι, να εισχωρήσουν στην αγορά της Κοζάνης. Θεωρεί επίσης, ότι οι Πόντιοι πρόσφυγες κατάφεραν ότι δεν κατάφεραν οι εβραίοι, την ανατροπή του κλίματος και τη διείδυση στην αγορά.

Οι κοζανίτες...στη Κοζάνη μέσα εβραίος δεν...δηλαδή ενώ οι εβραίοι όλοι μαγαζιά και αυτά...παντού πήγανε, στην Κοζάνη μέσα δεν πήγανε, αλλά τώρα, οι Πόντιοι...οι Πόντιοι, παντού πάνε.

Η γυναίκα Πόντια πρόσφυγας β’ γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, που έχει συμπεθερέψει με κοζανίτες, καθώς ο γιός της είναι παντρεμένος με κοζανίτισα,

³³³ Lévi-Strauss C. (1991) *Φυλή και ιστορία* (μτφρ. Ε. Παπάζογλου), Αθήνα: Γνώση, σελ.19

αναφέρει την χαρακτηριστική υποτιμητική προσφώνηση των Κοζανιτών, «σούρδου», που στη βλάχικη διάλεκτο σημαίνει κουφός.

Αυτοί εδώ, τους λέμε οι σούρδιδες...

Στο επόμενο απόσπασμα άνδρα Πόντιου πρόσφυγα β' γενιάς αναδεικνύονται ως ελαττώματα των κατοίκων της Κοζάνης, πρώτα η φιλοξενία, συνδυασμένη με την αχαριστία των κοζανιτών και δεύτερο, που είναι συσχετιζόμενο με το πρώτο, το χαμηλό πολιτισμικό επίπεδο. Συνδυάζοντας τα λεγόμενα αυτού του άνδρα με την ερμηνεία του χαρακτηρισμού «σούρδος = κουφός», που έδωσε η προηγούμενη γυναίκα, πιθανώς συμπεραίνεται ότι οι κοζανίτες υποκρίνονται τους κουφούς, για να αποφύγουν τις συνέπειες των πράξεών τους. Έχουν δηλαδή μιας μορφής «κουτοπονηριά».

Ε οι κοζανίτες είναι λίγο ρατσιστές. Γενικά λέμε. Εγώ έχω... πήρα τρεις απ' το κέντρο μαζί, ήρθανε εδώ, εδώ, δεκαπέντε φορές στο χωριό, να πάνε να πιούνε. Μεσ' την Κοζάνη μια φορά...βρε αδερφέ, να γνωρίσω την οικογένειά τους... «Πότε θα πάμε στο χωριό» λέει. Λέω «άντε σιχτίρ από εδώ ρε». Μεσ' την Κοζάνη είμαι και δεν γνωρίζω τις οικογένειές σας...άντε στο διάλογο από εδώ...τέτοιοι είναι η ράτσα...

Στην Κοζάνη δεν χωρούσε το αυτοκίνητο να περάσει, φορτώνανε καπνά και δεν χωρούσε το αυτοκίνητο. Να φανταστείς, πήγαινες στο ζαχαροπλαστείο και τα βάζανε σε πήλινα πιάτα μέσα ένα γλυκό να φας, μπήκε το προσφυγικό στοιχείο στη μέση και τους φτιάζανε, τους έκαναν ανθρώπους...

Η γ' γενιά του «δείγματος», εκτός του ενός που δεν αποδέχεται τη διαφοροποίηση μέσω της ποντιακής του ταυτότητας, έχει την ίδια αρνητική, έως επιθετική γνώμη για τους κοζανίτες. Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα εκπροσώπου αυτής της γενιάς, προβάλλουν οι λόγοι αυτής της αντίθεσης.

...πηγαίναμε στη Κοζάνη και μας φωνάζαν «αουτλάρια», οι κοζανίτες... το '73, '74 μας φωνάζαν αουτλάρια... γιατί ένας Πόντιος είχε, ξέρω εγώ, ένα αυτοκίνητο καλό και καθόμασταν στη καφετέρια και περνούσε «α το αουτλιάρ...ήρθε με μπεμβε», στην πόλη με λίγα λόγια οι Πόντιοι...μας σνομπάρανε, κάναμε φασαρίες γι' αυτό το θέμα. Όταν πήγαινα εγώ στην Κοζάνη στο σχολείο, σαν πιτσιρικάς, ξέρεις 13, 14, 15 χρονών, είχαμε κάποιες αψιμαχίες...στο διάλειμμα, έξω, στις καφετέριες, στα λούνα παρκ... Βέβαια... χτυπιόμαστε! Το... '75, '76, κτυπιόμαστε...Και μετά το '78, εκεί στο '80. Τη δεκαετία '70 – '80 υπήρχε. Έβλεπες τώρα έναν...ξέρω γω...καλώς ή κακώς, ο πατέρας του τον αγόρασε ένα αυτοκίνητο, σε λέω ένα παράδειγμα... « α, το αουτλιάρ».

Καθόμασταν στη καφετέρια τώρα, συνομήλικός μου, ξέρω γω, έπαιρνε το αυτοκίνητο του πατέρα του κι έβγαινε. Τον ήξερα, πηγαίναμε σχολείο μαζί. «α το αουτλιάρ, πήρε του μπαμπά του το αυτοκίνητο», «έχει αυτοκίνητο ο αουτλιάρης» ας πούμε. Αουτλιάρ, έτσι μας λέγανε...αούτιδες, κατάλαβες;

«Αούτος» και «αούτιδες» ονομάζονται συχνά οι Πόντιοι, σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας. Το παρατσούκλι αυτό προέρχεται από τον τρόπο, που στην ποντιακή διάλεκτο προφέρεται η αντωνυμία «αυτός». Διατηρώντας την προφορά της αρχαίας ελληνικής, το «υ» ύψιλον προφέρεται «ου».

«Αούτος» = «αυτός»

Τη διαδεδομένη ανά την Ελλάδα προσφώνηση «αούτος» για τους Πόντιους πρόσφυγες, επικαλείται στη βιογραφία του ο ακόλουθος πρόσφυγας γ' γενιάς, αναφερόμενος στον παππού του, κάτοικο Πειραιά. Ταυτόχρονα παρουσιάζει και την κατάκτηση της αγοράς της Κοζάνης από τους Πόντιους.

Ο παππούς μου...στον Πειραιά...ήτανε...τον λέγανε ο αούτος ο ψαράς. Εγώ όταν πήγα σπίτι του, τότε...πρόπερσι μετά από είκοσι...τριάντα χρόνια, ζήτησα το σπίτι του «αούτου του ψαρά» πού είναι. Τον ήξερε όλος ο Πειραιάς, ένας ήτανε ο αούτος ο ψαράς. Όπως κι εδώ ο Α., που είναι πρόεδρος του επιμελητηρίου του νομού Κοζάνης, ο πατέρας του ήταν από τους πρώτους, ο πρώτος Πόντιος μανάβης, μανάβης με τρίκυκλο, εκείνα τα χρόνια, είχε πάνω πέντε - δέκα πράγματα, ζαρζαβατικά εκεί πέρα και κυκλοφορούσε μέσα στην Κοζάνη. Δεν τον γνωρίζανε ποιος είναι. Ήτανε ο «Πόντιος», σήμερα όμως ο Α., δεν έχει τα εργοστάσια; Είναι πρόεδρος, πόσα, είκοσι χρόνια, πρόεδρος του επιμελητηρίου, εεε...νομαρχιακός σύμβουλος μια ζωή...

Οι σύγχρονες αντιθέσεις με τους κοζανίτες, ενώ έχουν τις ρίζες τους στο παρελθόν, συνεχίζουν να είναι ισχύουν σήμερα, για λόγους λιγότερο οικονομικούς και περισσότερο κοινωνικού γοήτρου. Ιδιαίτερα οι κάτοικοι των χωριών που γειτνιάζουν με την Πτολεμαίδα, όπως η Αναρράχη, κάτοικος της οποίας είναι ο Πόντιος πρόσφυγας γ' γενιάς του επόμενου διαλόγου, ταυτίζονται με τις αντιθέσεις που προκύπτουν μεταξύ των δύο μεγάλων πόλεων του νομού, Κοζάνης και Πτολεμαΐδας.

Ερ: Εσείς πηγαίνατε σε αυτούς τους χορούς που κάνουν στην Κοζάνη, τους φανούς;

Αντρας: Όχι, ποτέ!

Ερ: Ποτέ έ;

Αντρας: Ποτέ!

Ερ: Τώρα;

Άντρας: Τι να πάω να δω τους φανούς και αυτά, όχι δεν πάω

Ερ: Γιατί;

Άντρας: Δεν πάω

Ερ: Εκ περιεργείας ρε παιδί μου, να δεις το έθιμο

Άντρας: Άμα ήταν σε άλλη πόλη μπορεί να πήγαινα

Ερ: Τι;

Άντρας: Άμα ήτανε σε άλλη πόλη μπορεί να πήγαινα, στην Καστοριά μπορεί να πάω, στα δικά τους καρναβάλια, στην Κοζάνη δεν πάω, γιατί η Κοζάνη έχει πιει το αίμα αυτής της πόλης και θα το λέω και γράψτο και ξαναγράψτο

Ερ: Γιατί το λες όμως, περίμενε...

Άντρας: Πήρε το πανεπιστήμιο

Ερ: Α επειδή πήρε το πανεπιστήμιο

Άντρας: Τα πάντα

Ερ: Α...

Άντρας: Το ένα είναι παιδί και το άλλο είναι παραπαίδι;

Η Πτολεμαίδα, Καϊλάρια πριν τη μετονομασία της, σε αντίθεση με την Κοζάνη, είναι προσφυγούπολη. Η πόλη πριν την έλευση των προσφύγων από τον Πόντο, τη Θράκη και τη Μικρά Ασία, κατοικείτο κυρίως από μουσουλμάνους, που αποχώρησαν με την Ανταλλαγή. Το 1942 έγινε από κοινότητα, δήμος με 7.000 πληθυσμό. Σήμερα έχει πληθυσμό περίπου 35.000 κατοίκων.

1.5.7 «Ελλαδίτες»

Τέλος μία επιπλέον αντίθεση, που δεν εμφανίζεται άμεσα σε όλες τις βιογραφίες, αλλά λειτουργεί υποδόρια σε όλες, είναι η αντίθεση με τους «πρωτευουσιάνους», τους αθηναίους, αλλά και με τους «ελλαδίτες» γενικά. Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς, η αντίθεση δηλώνεται άμεσα.

Δουλεύαμε εμείς, δουλεύαμε. Δεν ήμασταν κοπανατζίδες, όταν ερχόσουν από κάτω, άλλος λαός από κάτω. Από την Αθήνα, χαμουτζίδες τους λέγαμε εμείς. Τώρα με συγχωρείς...μπορεί οι εκφράσεις μου να είναι άσκημες...Λοιπόν ναι, τους λέμε χαμουτζίδες. Κάνανε τον ζύπνιο και δεν μετρούσανε, με ένα παπούτσι ήρθε λαστιχένιο κι εδώ μας κάνανε τον ζύπνιο. Εμείς δουλεύαμε, δεν φοβόμασταν την δουλειά!

Παρόμοια στάση εκφράζει και ο ακόλουθος πρόσφυγας β' γενιάς, θέτοντας το ζήτημα της στελέχωσης των κέντρων λήψης αποφάσεων.

...δυστυχώς οι βουλευτές, οι κυβερνήσεις, οι διοικούντες είναι ή πελοποννήσιοι ή κρητικοί ή στερεοελλαδίτες.

Συνολική σύγκριση και αντίθεση των διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων, που συγκροτούν την Ελλάδα, παρουσιάζει άνδρας πρόσφυγας β' γενιάς, που συμμετείχε στις αρχικές πειραματικές συνεντεύξεις, επικεντρώνοντας στο ζήτημα της καθαριότητας και του ανοικτού χαρακτήρα:

Εγώ γύρισα όλη την Ελλάδα, τοπογράφος, λοιπόν είδα ότι η Μακεδονία, η Μακεδονία γενικώς, ξεχωρίζει για την καθαριότητα των χωριών και των ανθρώπων της. Απ' όλη την Ελλάδα, και στην καθαριότητα και είναι πιο διαχυτικοί, ήταν πιο ανοιχτοί, οι Μακεδόνες. Αν πας...στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία, είναι πιο πονηροί οι άνθρωποι, στην Πελοπόννησο, η Πελοπόννησος...εγώ εκείνη την εποχή που ήμουν κάτω, τα σπίτια τους ούτε ταβάνια, ούτε ...δεν είχε, δεν είχε, πιο βρώμικα σπίτια έβλεπα, λοιπόν και μου κάναν και εντύπωση.

Τη διαπίστωση της διαφοροποίησης προβάλλει η Βεργέτη, στη μελέτη της για τις διαδικασίες διαμόρφωσης της εθνοτοπικής ποντιακής ταυτότητας:

«Στον ελλαδικό χώρο οι Έλληνες από τον Πόντο ανακαλύπτουν ότι εκτός από Έλληνες είναι και Πόντιοι. Διαμορφώνεται μια ενδοεθνική διαφοροποίηση της ταυτότητας ως αποτέλεσμα της μετανάστευσης και του τρόπου ενταξης και σχέσης της ομάδας σε επίπεδο ιδεολογικό, οικονομικό και πολιτισμικό με την ευρύτερη ελληνική εθνική ομάδα.»³³⁴

2. Διαδρομές κοινωνικής και οικονομικής ένταξης

2.1 Αρχική κατάσταση – Φτώχεια

Η έννοια «φτώχεια» στερείται κοινά αποδεκτού ορισμού, τόσο στον ακαδημαϊκό χώρο, όσο και στα κέντρα άσκησης πολιτικών. Συχνά η φτώχεια προσεγγίζεται με την οικονομική της διάσταση, λαμβανομένων υπ' όψη οικονομικών κριτηρίων (δείκτες), όπως είναι το εισόδημα ή η καταναλωτική δαπάνη, παραλείποντας κριτήρια που δείχνουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε κοινωνικά αγαθά, όπως η εκπαίδευση, η κατοικία και η υγεία. Εμφανίζεται ένα ζήτημα αιτίου - αιτιατού, μείωσης της σημασίας δυναμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των οικονομικών και κοινωνικών

³³⁴ Βεργέτη Μ. (2000) *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μίας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, Αθήνα: Αφοι Κυριακίδη, σελ.215

κριτηρίων. Επίσης παραλείπεται η αξιολόγηση του ψυχολογικού παράγοντα, των συναισθημάτων που ακολουθούν τα φαινόμενα αποκλεισμού λόγω φτώχειας.

Οι ακόλουθες δύο φράσεις, από τις βιογραφίες δύο Ποντίων ανδρών προσφύγων α' και β' γενιάς της έρευνας, μεταφέρουν με τρόπο αφοπλιστικό τα γνήσια αισθήματα που προκύπτουν από το βίωμα της φτώχειας.

Άνδρας α' γενιάς: ... φτώχειες καταραμένες, καταλαβαίνεις τώρα...

Άνδρας β' γενιάς: ...φτώχεια καταραμένη εκείνα τα χρόνια, έτσι είναι, αυτό να λέγεται. Φτώχεια!

Η φτώχεια βιώθηκε εντονότερα από το μέρος των Ποντίων προσφύγων, που διώχθηκαν με βιαιότερο τρόπο, οι οποίοι με δυσκολία κατάφεραν να μεταφέρουν τα απολύτως απαραίτητα, όπως περιγράφει γυναίκα πρόσφυγας β' γενιάς:

Ε φέρανε, τι εφέρανε; Κάτι έτσι...μπακιρένια...πράγματα έτσι δεν είχανε ρούχα και αυτά, ξέρω γω, τι να φέρουνε; Κάτι μπακιρένια αυτά φέρανε. Τα καζάνια που λένε, κάτι κατσαρόλες, τέτοια πράγματα φέρανε, αυτό το τσάι που κάνουν, το σαμοβάρι αυτό που κάνουν το τσάι, από εκεί, από την πατρίδα, κάτι εικόνες, τέτοια πράγματα, ρουχισμό πού να φέρουνε...

Οι μορφές ένδειας, εξαθλίωσης και κοινωνικού αποκλεισμού, που βίωσαν οι πρόσφυγες για μακρά χρονική περίοδο από την άφιξή τους στην Ελλάδα, περιγράφονται πλήρως από τον Πόντιο πρόσφυγα β' γενιάς:

Εμάς οι γονείς μας ήρθαν εδώ το '22, εγώ δηλαδή...εγώ γεννήθηκα το '26, από τότε δηλαδή, ζούσαμε έτσι...δηλαδή ψευτοζούσαμε... δηλαδή ...δεν είχε...ούτε μεροκάματο υπήρχε πουθενά, ούτε...ε...ε...και ψωμί, δηλαδή δεν βγάζαμε για όλο τον χρόνο και συνέχεια ήμασταν ταλαιπωρημένοι εκείνα τα χρόνια σε λέγω, ήτανε μια ζωή πολύ...πολύ απελπιστική...η φτώχεια...δηλαδή εγώ σαν ακτήμονας όταν παντρεύτηκα το '46, την προίκα της γυναίκας μου και το δικό μου δηλαδή που είχαμε, είχαμε τρία...τα πήρα με την πλάτη μου και πήγα [...] Ότι...ότι η οικογένεια, ότι ελλείμματα είχε, λεφτά δεν υπήρχανε, σου λέω...με τα ψέματα, δηλαδή...πώς να σε πω...μέχρι πηγαίναμε στο βουνό, φέρναμε ξύλα, με συγχωρείς, σαν τα γομάρια και πηγαίναμε και τα πουλούσαμε τα ξύλα και παίρναμε ένα μεροκάματο, ένα... και με αυτό ψωνίζαμε, αλλιώς τίποτα δεν πουλούσαμε να μπορούσαμε να ψωνίσουμε. Δηλαδή και η παραγωγή μας ήτανε λίγα, λίγη η παραγωγή μας δεν είχαμε περίσσευμα να πουλούσαμε για να έχουμε να ψωνίσουμε. [...] Εγώ δυσκολεύτηκα πολύ, πάρα πολύ. Εμένα...αυτός εδώ που ήτανε γιος μου (γεννηθείς το 1961) δίδυμος είναι, και η κυρά τα γέννησε μες στο χωράφι, με

συγχωρείς, καβαλίκευε τον τελευταίο μήνα, καβαλίκευε...με συγχωρείς...τον γάιδαρο, έγκυα με δύο παιδιά και πήγαινε στο χωράφι και τα παιδιά τα μεγάλωνε μέσα στο σαμάρι...τα κουβάλαγε...φτώχεια...μόνο φτώχεια. Ύστερα το φαί τους, η τροφή τους ήτανε, κάναμε το στάρι, το βάζαμε στο νερό δεκαπέντε - είκοσι μέρες και γινότανε ένα μίγμα και το αλέθανε και... όπως τώρα υπάρχουνε οι κρέμες, τότες κάναμε δικιά μας κρέμα από στάρι και... ούτε συνταγή γιατρού ή τίποτε, πώς μεγάλωσαν και έγιναν, θερία γίνανε...

Στο ανωτέρω απόσπασμα παρουσιάζονται συμπτωκνωμένα και αποκαλυπτικά τόσο η αιτία της φτώχειας, η έλλειψη μεροκάματων, όσο και τα αποτελέσματά της: αδυναμία εύρεσης τροφής, ανυπαρξία περίθαλψης, έλλειψη κανόνων υγιεινής. Όπως λέει η Κ.Κασιμάτη: «Η φτώχεια λειτουργεί στη βάση της συσσωρευτικής αιτιότητας για μια σειρά άλλων κοινωνικών χαρακτηριστικών αποστέρησης, όπως είναι η χαμηλή εκπαίδευση και εξαιτίας αυτής η απασχόληση σε χαμηλού γοήτρου, κακοπληρωμένα και ανθυγιεινά επαγγέλματα, με συνακόλουθες επιπτώσεις στην υγεία εξαιτίας της αδυναμίας εξασφάλισης κατάλληλης ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης όπως και στην κατοικία και στην κοινωνική ζωή.»³³⁵

Σημαντικό εύρημα της έρευνας είναι η διάρκεια που έζησαν σε συνθήκες φτώχειας οι πρόσφυγες του πεδίου της έρευνας. Εκτός της α' γενιάς και η β' γενιά έζησε τα πλέον παραγωγικά της χρόνια μέσα στη φτώχεια.

Εξ' ίσου νοηματικά συμπτωκνωμένη είναι και η ακόλουθη περιγραφή γυναίκας β' γενιάς. Άμεσα απαντάει ότι ο τρόπος που θυμάται τη ζωή της ήταν «φτωχιά». Επίσης αναδεικνύει μέσα από την αφήγησή της και ένα επιπλέον φαινόμενο που ακολουθεί την φτώχεια, η παιδική εργασία, που αποκλείει τα παιδιά από την εκπαίδευση και τη δυναμική ευκαιριών βελτίωσης των όρων της ζωής τους.

Ερ: Εσείς θυμόσατε καθόλου πώς ήταν η ζωή στο χωριό, πώς την θυμόσατε;

Γυναίκα: Την θυμόμαστε... φτωχιά! [...] και εμείς ήμαστε μικρά παιδιά και πηγαίναμε στο σχολείο και κάναμε καπνά, μας έβαζε στα καλάθια στο γαϊδούρι, με συγχωρείς, στα καλάθια, εμένα στο ένα και την αδελφή μου στο άλλο και μας πήγαινε στο χωράφι και κάναμε καπνά, μικρά παιδιά, φτώχεια, πολύ φτώχεια.

Η επόμενη γυναίκα β' γενιάς περιγράφει τη φτώχεια όπως την έζησε η α' γενιά. Ως διέξοδος απασχόλησης ήταν, όπως αναφέρεται σε προηγούμενο απόσπασμα αυτής της ενότητας, το μάζεμα ξύλων από το βουνό. Επανεμφανίζεται το ζήτημα της

³³⁵ **Κασιμάτη Κ.** (2004), *Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός*, στο «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία», Αθήνα: Gutenberg, σελ. 276

ανυπαρξίας ιατρικής περίθαλψης και η διαρκής και καθημερινή ανασφάλεια για την επιβίωση.

Ερ: Να σας ρωτήσω, μέχρι τότε ζήσατε φτώχεια εσείς;

Γυναίκα: Φτώχεια... πάντοτε [...] η μάνα μου και μία άλλη... και κατεβάζανε ζύλα, από το βουνό, κατεβάζανε ζύλα και η μάνα μου καθώς έκανε έτσι για να βάλει τα ζύλα και ήταν και ένα αγκαθωτό και όπως κρατούσε έτσι, χτύπησε το χέρι της και σαράντα μέρες μάζεψε πύον και θα έκοβαν και το χέρι της δηλαδή, τέτοια κατάσταση, δεν υπήρχαν αντιβιοτικά, μήπως είχανε να πάνε και στο γιατρό; Και δηλαδή ήταν πολύ κουρασμένες, δεν είχανε, φράγκο δεν είχανε, μια μέρα να φας δεν ξέρεις για την άλλη...

Σύγκριση με τη σημερινή κατάσταση, που βιώνουν οι απόγονοι των προσφύγων, παρέχεται στη συνέχεια από άνδρα β' γενιάς. Εμφανίζεται η τεράστια απόκλιση μεταξύ της φτώχειας που έζησαν οι πρόσφυγες α' και β' γενιάς και της υπερκατανάλωσης που βιώνουν οι επόμενες γενιές.

Ε οι λάμπες εδώ ήταν όλες πετρέλαιο, έπαιρνες ένα δοχείο πετρέλαιο και περνούσαν όλο τον χειμώνα, ήτανε η ζωή φτηνή, όχι όπως τώρα τηλέφωνα, κινητά... κινητά, το 'να τ' άλλο, πολλά έξοδα. Τότε ζούσανε φτωχικά.

Ένας μόνο πρόσφυγας β' γενιάς από το σύνολο της γενιάς αυτής του «δείγματος» δηλώνει ότι δεν ένιωσε τη φτώχεια. Παράγοντες που συνετέλεσαν σε αυτή τη διαφοροποίηση είναι το νεαρότερο της ηλικίας (γεννημένος το 1941) του σε σχέση με τους άλλους πρόσφυγες της ίδιας γενιάς (γεννημένοι από το 1925 έως το 1931), το εκπαιδευτικό του επίπεδο – απόφοιτος τεχνικής σχολής – η ιδεολογική του τοποθέτηση – αριστερός - μία μορφής κοσμοπολιτισμό που απέκτησε, καθώς έφυγε ως μετανάστης στον Καναδά αντί της Γερμανίας, που είναι ο τόπος μετανάστευσης της πλειοψηφίας της β' γενιάς.

...γιατί...δεν ξέρω...εμείς...αλλιώς ήμασταν μες' το σπίτι, δεν είχαμε τη φτώχεια που είχανε οι άλλοι και ίσως αυτό να μας έδινε περισσότερο θάρρος να λέμε, αυτόν που θα μας κυνηγούσε, «για κάτσε ρε πεινασμένε», δηλαδή...αυτό ίσως μας έδινε ότι ήμαστε καλύτεροι απ' αυτούς. Κατάλαβες; πιο δυνατοί. Κατάλαβες; Ίσως αυτό...εγώ λέω... έτσι πιστεύω. Ότι αυτό μας έδινε περισσότερο θάρρος από τα άλλα τα παιδιά

Σημαντική παρατήρηση στο απόσπασμα αυτό είναι η επισήμανση του αφηγούμενου για τα επακόλουθα της φτώχειας. Οδηγείται ο άνθρωπος στην ένδεια, στην έλλειψη αυτοπεποίθησης και τελικά στο φόβο.

Απολύτως σαφείς, σε σχέση με το φαινόμενο της φτώχειας και τις συνέπειές του, παρουσιάζονται στις αφηγήσεις το σύνολο των Ποντίων προσφύγων των δυο πρώτων γενεών. Αποκλεισμός από το εκπαιδευτικό σύστημα, έλλειψη ευκαιριών βελτίωσης των όρων της ζωής, απουσία ιατρικής περίθαλψης, ανασφάλεια, φόβος, ένδεια

2.2 Απασχόληση

Το σημαντικότερο κριτήριο ένταξης των προσφύγων είναι η πρόσβαση στην εργασία, από την οποία εξαρτάται η εξασφάλιση επιβίωσης, αλλά και η απομάκρυνση του κινδύνου κοινωνικού αποκλεισμού. Καθώς όπως λέει η Κ. Κασιμάτη: *«Ο Κοινωνικός Αποκλεισμός ταυτίστηκε, αρχικά, με τη φτώχεια, περιορίστηκε, δηλαδή, στην οικονομική διάσταση και γινόταν ο εξισωτικός συλλογισμός ότι ο φτωχός έχει περιορισμένη πρόσβαση στα υλικά αγαθά, γιατί είναι περιορισμένη η σχέση του με τους μηχανισμούς παραγωγής και διανομής των πόρων και επομένως αυτόματα αποκλείεται από τον εθνικό τρόπο ζωής, δηλαδή τις συνθήκες διαβίωσης που επικρατούν κατά μέσο όρο σε μία κοινωνία. [...] Γιατί δεν είναι μόνο η οικονομική διάσταση που προσδιορίζει αυτό το φαινόμενο αλλά και πολλά άλλα στοιχεία, όπως το έλλειμμα βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων απόρροια και αποτέλεσμα άλλων αποστερήσεων.»*³³⁶

Εκτός από αυτή καθεαυτή την πρόσβαση στην αγορά εργασίας, ένα επιπλέον κριτήριο επαγγελματικής ένταξης, είναι οι μορφές εργασίας στις οποίες είχαν τη δυνατότητα να απασχοληθούν οι πρόσφυγες. Κατά πόσο δηλαδή αξιοποιήθηκαν οι ήδη υπάρχουσες επαγγελματικές δεξιότητες οι αποκτηθείσες στον τόπο προέλευσης.

Οι Πόντιοι πρόσφυγες της έρευνας περιγράφουν στις βιογραφίες τους τις διαδρομές που ακολούθησαν σε σχέση με την απασχόληση από την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα μέχρι σήμερα.

2.2.1 Πρωτογενής τομέας

Το Ελληνικό κράτος, μέσω της ΕΑΠ³³⁷, διέκρινε τους πρόσφυγες σε αστούς και αγρότες και με το κριτήριο αυτό προσπάθησε να εγκαταστήσει τους προσφυγικούς πληθυσμούς σε αντίστοιχες περιοχές της Ελλάδας. Οι Πόντιοι πρόσφυγες της

³³⁶ **Κασιμάτη Κ.** (2004), *Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός*, στο «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία», Αθήνα: Gutenberg, σελ. 275

³³⁷ Η ελληνική κυβέρνηση αδυνατώντας να αντιμετωπίσει την αποκατάσταση του τεράστιου πληθυσμού των προσφύγων, προσέφυγε στην Κοινωνία των Εθνών. Έτσι το Νοέμβριο του 1923 ιδρύθηκε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, ΕΑΠ, οραγνισμός με διεθνή έλεγχο, με πρώτο της πρόεδρο τον Αμερικανό Henry Morgentau, πρώην πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, που ανέλαβε το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων.

περιοχής της έρευνας χαρακτηρίστηκαν αγρότες και απασχολήθηκαν στον αγροτικό τομέα.

Τα βασικά χαρακτηριστικά του αγροτικού τομέα ήταν η περιορισμένη κατοχή γης, η μειωμένη παραγωγικότητα - έλλειψη τεχνολογικής στήριξης μέσω εγγειοβελτιωτικών έργων, αρδεύσεων, λίπανσης κλπ - η απασχόληση σε καλλιέργειες εντάσεως εργασίας και η υποτυπώδης εμπορευματοποίηση της παραγωγής, η οποία κάλυπτε τις ανάγκες του νοικοκυριού και ένα μικρό μόνο μερίδιο διατίθετο στην αγορά, στο παζάρι. Οι μορφές απασχόλησης ήταν η αυτοαπασχόληση και η οικογενειακή εργασία. Οι γυναίκες συμμετείχαν εξ ίσου στις αγροτικές εργασίες.

Οι α' και β' γενιές προσφύγων ασχολήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά με τη γεωργία, σε χωράφια που τους παραχωρήθηκαν από το κράτος, μέσω της ΕΑΠ. Τα κριτήρια του παραχωρούμενου κλήρου σχετίζονταν με το αριθμό των ατόμων της οικογένειας των προσφύγων, το είδος των καλλιεργειών, τις δυνατότητες άρδευσης. Τα χωράφια δεν ήταν ενιαία, αλλά διασπαρμένα, σε διαφορετικές τοποθεσίες.

Σύμφωνα με τις αφηγήσεις των βιογραφούμενων προσφύγων η διανομή των χωραφιών πραγματοποιήθηκε πολλές φορές. Στους «ντόπιους» πληθυσμούς διανεμήθηκαν περισσότεροι κλήροι. Ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος μεταφέρει τις αλληπάλληλες διανομές και τη διαφορετική αντιμετώπιση μεταξύ ντόπιων πληθυσμών και προσφύγων.

Και οι Μικρασιάτες και οι Πόντιοι. Ο ντόπιος είχε περισσότερο γεωργία, είχαν πολλά χωράφια και βάζανε δύο καπνά. Αυτοί είχαν αγορασμένα οι παππούδες τους ας πούμε, αυτοί τους τα δώσανε. Πολλά όμως δώσαν τον Τούρκο χρήματα και τα πήρανε, δεν σκέφθηκαν πρέπει να έχω και τίτλους...ναι είχαμε και τέτοια...ναι είχαν πολλά χωράφια, αλλά δεν είχαν...αν θέλαν να το πουλήσουν, δεν μπορούσαν, γιατί δεν είχαν τίτλους, κατάλαβες. Νόμιμα τα πήραμε, ήρθανε από την Αθήνα, από τα γραφεία, ο κλήρος μας πόσα άτομα είχε [...] Οι τίτλοι...ναι και μείς, το οικόπεδό μας το πήραμε αργά, μια φορά είχε [...] Έγινε πολλές φορές διανομή, πάρα πολλές φορές έγινε διανομή [...] Δεν ξέρω, όποιος ερχότανε ήθελε να κάνει διανομή, έκανε διανομή [...] Ναι-ναι, και τώρα τελευταία έγινε αναδασμός και τώρα είναι κατοχυρωμένα [...] Εγώ ξέρω, ήμασταν μικρά παιδιά και έγινε, το '35 ας πούμε έγινε η διανομή, αλλά και προτού το '35 είχε γίνει, ο παππούς μου όταν ήρθε πήρε κλήρο και μετά που χώρισε ο πατέρας μου πάλι πήρε κλήρο μόνος του και μετά το '35 έγινε να πάρει το μέρος και

*πήρε ενάμιση κλήρο [...] Και έγινε και...πότε έγινε ο αναδασμός; Ε πριν το '90
[...] Ναι, τώρα πρόσφατα έγινε.*

Οι πρόσφυγες έλαβαν τους κλήρους μέσω δανείων και απέκτησαν τίτλους απλής κατοχής, οι οποίοι μετατράπηκαν σε τίτλους κυριότητας με την αποπληρωμή των δανείων.

Ο Στ. Πελαγίδης³³⁸ ιεραρχώντας τα προβλήματα της εγκατάστασης των προσφύγων όπως έχουν καταγραφεί στα πρακτικά της Βουλής την περίοδο 1924-1928 βρίσκει ότι η διανομή των κλήρων είναι από τα σημαντικότερα ζητήματα. Συγκεκριμένα:

« α. Σε μια πρώτη κατηγορία υπάγονται: Οι προσφυγικές αποζημιώσεις. Οι κλήροι, οι καλλιέργειες, οι βοσκές. Οικοπεδικά και στεγαστικά προβλήματα.

β. Σε δεύτερη μοίρα έρχονται οι διαμαρτυρίες κατά: Της Υπηρεσίας Εποικισμού. Κατά της Εθνικής Τράπεζας που χειρίζεται τα προσφυγικά θέματα. Κατά της Κυβέρνησης για τη μη ίδρυση Αγροτικής Τράπεζας και για τη μείωση του τόκου των Ομολογιών των Ανταλλαξίμων»

Στο ακόλουθο απόσπασμα βιογραφίας άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς αναδεικνύονται τα ζητήματα σχετικά με τη διανομή των κλήρων.

Τώρα θα σου πω, η διανομή έγινε γύρω στο...ναι...ήμουνα τότε εν ζωή...γύρω στο '32...και πήρανε...οι πρόσφυγες. Και οι εντόπιοι επήρανε, αλλά δεν βάλανε τα δικά τους, αυτά που είχανε στο σύνολον, κατάλαβες, ούτε κανα τσιφλίκια απαλλοτριώσανε και δίνανε και λεφτά, το πρόεδρο εκεί, όταν γινόντουσαν οι αναδιανομές, δώσε μου, θέλω...είκοσι στρέμματα εκεί. Καταλαβαίνεις τι γινότανε εκεί. Ένας κουβάς...δεν ξέρω αν τον ξέρεις...Πρόεδρος...έγινε πρόεδρος...ήμασταν πολλοί, δεν ήμασταν λίγοι, κάνανε εκλογές και βγάλανε έναν Π. Ναι...βγάλανε πρόεδρο... Πόντιος, κιουρτουλής που λένε...

Ο Πελαγίδης³³⁹ στην ίδια μελέτη γράφει ότι το πιο πιεστικό απ' τα σχετικά προβλήματα είναι αυτό που αφορά στη διανομή και επάρκεια του αγροτικού κλήρου. Εξάλλου, δεδομένου οι αγροτικές οικογένειες ήταν πολυμελείς και ο διατιθέμενος κλήρος μικρός – έφτανε το πολύ τα 35 στρέμματα ανά δικαιούχο – συχνές είναι οι αναφορές για την αύξηση και βιωσιμότητα του αρχικού κλήρου. Με τη διανομή των κλήρων συνέβαιναν, αναγκαστικά, και κάποιες προστριβές με ορισμένους γηγενείς,

³³⁸ **Πελαγίδης Ε.** (1986) *Προσφυγικά Προβλήματα του Βορειοελλαδικού και λοιπού χώρου στο Ελληνικό Κοινοβούλιο 1924-1928*, Διάλεξη στην Εύξεινο Λέσχη Θεσσαλονίκης

³³⁹ ο.π.

κυρίως όμως μεγαλοκτηματίες, που τύχαινε να εκμεταλλεύονται από παλιά τις διανεμημένες εκτάσεις ή να διαθέτουν κάποιους αμφίβολους τίτλους κυριότητας.

Στον ακόλουθο διάλογο μεταξύ πατέρα και γιού – β' και γ' γενιά προσφύγων - αποσαφηνίζεται ο τρόπος που πραγματοποιήθηκε η διανομή καθώς και ο λόγος που το κράτος επενέβη σε αναδιανομή.

Πατέρας: Το κράτος τους έδωσε χωράφια. Ανάλογα με τα μέλη, τα δύο μέλη έπαιρναν 45 στρέμματα, τα τρία έπαιρναν 55, τα τέσσερα 65 και άμα ήτανε εννιά-δέκα έπαιρναν μέχρι 80 στρέμματα. Οι κλήροι είναι δηλαδή 45 στρέμματα, 55, 65 και 80, όσοι ήτανε μεγάλες οικογένειες παίρνανε 80 στρέμματα. Αυτοί εδώ οι σλαβομακεδόνες... τα χωράφια τα είχαν ή τα πήραν τότε, Ερμακιά και ξέρω γω;

Γιος: Λογικά τα είχανε, αλλά επί Ρέππα έγινε η κατανομή

Πατέρας: Όχι η γης αυτή δηλαδή, όπως οι δικοί μας οι παλιοί ήρθαν σαν πρόσφυγες και πήραν χωράφια. Εδώ αυτή η Αρμακιά και αυτά τα χωριά τα πέρα, οι σλαβομακεδόνες

Γιος: Νέα Καρδιά και Αρμακιά

Πατέρας: Αυτοί ήτανε ντόπιοι, μάλλον αυτοί πρέπει να τα είχαν τα χωράφια, και αυτά τα δικά μας τα χωράφια, τα είχανε οι Τούρκοι... τα είχανε, γιατί τότε όταν ήρθανε...

Γιος: Σάμπως και αυτοί οι Τούρκοι τα είχανε

Πατέρας: Οι Τούρκοι τα είχανε. Αυτοί όχι, αυτοί ήτανε δούλοι των Τούρκων, δούλοι των Τούρκων ήτανε λογικά, έτσι δεν είναι; Έγινε ανταλλαγή και οι δικοί μας πήγανε στην Τουρκία και οι δικοί μας εκεί στην Τουρκία είχανε χτήματα έγινε ανταλλαγή. Φύγαν οι Τούρκοι, τα δικά μας στην Τουρκία και εμείς εδώ πήραμε τα δικά τους τα...

Γιος: Αυτά που είχανε οι Τούρκοι και δουλεύανε, ε αυτά ακριβώς καθίσανε οι ίδιοι οι κολλέγοι, λογικά ήτανε κολλέγοι, λογικά ήταν κολλέγοι των Τούρκων και αυτοί τα κρατήσανε και τα μοιράσανε, επί Ρέππα πρέπει να μοιραστήκανε και αυτά

Πατέρας: Ο Βάρβανος έκανε διανομή εδώ

Γιος: Τοπογράφος... τι ήτανε

Πατέρας: Τοπογράφος, Μηχανικός. Κι αυτός έκοβε τα αγροτεμάχια και τα έδινε στους δικαιούχους. Τα δύο άτομα έπαιρναν 45 στρέμματα, το τρία 55... Με κλήρο, έκανε το τοπογραφικό, των δικαιούχων, πόσους δικαιούχους έβγαλε 45 και τα κλήρωνε και όπου τύχαινε ο άνθρωπος, ορισμένοι τύχανε βέβαια σε άχρηστα...

Γιος: Επί Ρέππα έγινε... Περίμενε, περίμενε, άλλο θέλω να πω. Θα καταλάβει ο παππούς. Επί Ρέππα έγινε εσείς οι ακτήμονες που πήρατε;

Πατέρας: Όχι επί Ρέππα... έγινε...

Γιος: Αναδασμός;

Πατέρας: Όχι

Γιος: Ένα είδος αναδασμού...

Πατέρας: Όχι, τότε ήρθε ο Ρέππας, γιατί ορισμένοι είχαν κλήρο 45 στρέμματα και μπορεί να φθάναν εξήντα. Μετά ήρθε αυτός εδώ, με το κτηματολόγιο και έβλεπε και ότι εύρισκε...καταλαβαίνεις, γιατί βλέπεις ο άλλος είχε ένα χωράφι δεκαπέντε στρέμματα και όταν πέρασε ο Ρέππας

Γιος: Το βρήκε 18

Πατέρας: το χρέωσε σε αυτόν και το έκοβε

Γιος: Ο Ρέππας ήτανε τοπογράφος μηχανολ... μηχανικός τοπογράφος, κάτι ήτανε, πολιτικός μηχανικός, τοπογράφος

Πατέρας: Την πρώτη διανομή την έκανε ο Βάρβανος, έλεγαν οι παλιοί μας και...

Γιος: Ναι, εγώ έκλεβα εσένα, το κατάλαβες αυτό. Έτσι και περάστηκε στα χαρτιά αυτά παραμένουν. Να σας εξηγήσω, του παππού μου τα χωράφια ήτανε 15 στρέμματα, βρέθηκαν 14, το χρεώθηκε ο άλλος, ήτανε κλέφτης, ο πονηρός, ξέρω γω...

Πατέρας: Δηλαδή έγινε ρυμοτόμηση, πώς το λέγανε

Στο ακόλουθο απόσπασμα ο Πόντιος πρόσφυγας α' γενιάς αφηγείται την πλήρη διαδρομή της αγροτικής παραγωγής. Από παραχώρηση των τεμαχίων των χωραφιών, τις καλλιέργειες, την πώληση των προϊόντων της αγροτικής παραγωγής στα παζάρια, την αγορά των απαραίτητων για την επιβίωση εφοδίων και τη συμμετοχή και των δύο φύλων στις αγροτικές δουλειές.

Ναι, μας δώσανε χωράφια, κομμάτια-κομμάτια τον καθένανε και ο καθένας ήξερε το χωράφι του, το μέρος και το καλλιεργούσε και ότι έβγαζε. Κάναμε καπνά...Τα καπνά τα έπαιρναν οι εμπόροι και τα σιτάρια, πηγαίναμε ... πουλούσαμε στην Κοζάνη. Εμπόροι, δεν ήταν τότε όπως τώρα, τα παίρνει η τράπεζα κλπ. Τα πουλούσαμε στην Κοζάνη, στην Πτολεμαίδα πηγαίναμε, τα παίρναν οι μυλωνάδες, αυτοί να πούμε...Ναι, ζούσαμε από τα σιτάρια, παίρναμε ότι μας χρειαζότανε στο σπίτι, παπούτσια, ρούχα, τρόφιμα κτλ...ναι...ζούσαμε μια ζωή, πώς να σου πω, πολύ συντηρητική, πολύ-πολύ (...) πηγαίναμε στα παζάρια. Εκεί πουλούσαμε σιτάρια, κότες, αυγά...φτώχειες καταραμένες, καταλαβαίνεις τώρα. Κάθε Σάββατο και Τρίτη γινόταν το παζάρι, πηγαίναμε στο παζάρι, πηγαίναμε και άλλοι παραγωγοί, σιτάρια, πηγαίναμε πουλούσαμε εκεί τα σιτάρια και αγοράζαμε αυτά που θέλαμε, τα αναγκαία δηλαδή.

Ερ: Οι γυναίκες δουλεύανε; Οι γυναίκες τι κάνανε;

- Τι κάνανε...με τα καπνά, με τα καλαμπόκια...γεωργικές δουλειές. Άλλη δουλειά δεν είχανε. Τι να κάνουνε, πού να πάνε...στα χωράφια, στα χωράφια...σκληρή δουλειά ... καπνά επί τω πλείστω ...τέτοιο καιρό μαζεύαμε, πηγαίναμε τη νύχτα, από τη νύχτα

πηγαίναμε, ανάβαμε τα φανάρια και δουλεύαμε, μαζεύαμε τα καπνά. Πολύ σκληρή δουλειά...

Εκτός από τη γη το κράτος μέσω της ΕΑΠ παραχωρούσε στους πρόσφυγες εργαλεία, με τη μορφή δανείου, όπως παρουσιάζει ο β' γενιάς πρόσφυγας στην ακόλουθη διήγηση.

Όταν ήρθαν εδώ αυτοί...είχα τα χαρτιά τα είχα...η ΕΑΠ...τους έδινε από ένα άροτρο να αγοράσει ... Ε άροτρο, άροτρο, αυτά τα...εργαλεία... Δηλαδή σαν δάνειο....

Το βασικό της προϊόν της παραγωγής τους ήταν τα σιτηρά. Αργότερα εισήχθη η καλλιέργεια του καπνού, ανατολικού τύπου, που είναι καλλιέργεια έντασης εργασίας. Οι γυναίκες συμμετείχαν κυρίως στην καλλιέργεια του καπνού.

Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς παρουσιάζει την κατάσταση της περιορισμένης παραγωγής, εξ αιτίας της έλλειψης λιπασμάτων, μηχανημάτων και άρδευσης. Παρόμοια ένδεια επικρατούσε στην οικιακή ζωική παραγωγή. Η έλλειψη επαρκούς διατροφής καθιστούσε τα ζώα αδύναμα, μειωμένης παραγωγικής ικανότητας.

Αγρότες, αλλά δεν είχε παραγωγή, σε λέω, δεν είχε...η αγροτική που λέω δουλειά, δεν είχε παραγωγή. Ενώ τώρα με τα λιπάσματα, με τα μηχανήματα, αρδευτικά κάνει ο κόσμος τώρα... Για το σπίτι είχαμε μια αγελάδα, αλλά σας είπα, δεν ήτανε τροφές...δεν είχε απόδοση, δεν είχε να δώσει γάλα, για το σπίτι, ίσα-ίσα, ένα κιλό γάλα, να τρων τα παιδιά, σήμερα υπάρχουν μονάδες, πουλάνε γάλατα, πουλάνε...

Ο γιός του προλαλήσαντα πρόσφυγα, που γεννήθηκε και μεγάλωσε σε απόλυτη φτώχεια –η μάνα του τον γέννησε κάτω από ένα δένδρο - σήμερα εργαζόμενος στη ΔΕΗ και ταυτόχρονα επιτυχημένος αγρότης - ήταν παρών κατά ένα μέρος της αφήγησης του πατέρα του. Αναχωρώντας προτρέπει μεγαλόφωνα τον πατέρα του, να μην παραλείψει να αναφέρει τα «μαύρα» λάχανα.

Άνδρας: *Καπνό εκείνα τα πρώτα χρόνια...όταν ήμουν μικρό παιδί δεν γνώριζα τον καπνό, ύστερα βάλαμε...μετά το '50 βάλαμε καπνά, τότε βάζαμε μόνο στάρια, καλαμπόκια*

Φεύγει ο γιος και από μακριά φωνάζει

Γιος: *...μαύρα λάχανα πατέρα, μαύρα λάχανα...*

Άνδρας: *...μαύρα λάχανα (χαμογελά)*

Γιος: *...αυτό θα πεις*

***Άνδρας:** Ναι. Αυτό που λένε τώρα...άσπρα λάχανα, εμείς βάζαμε μαύρα λάχανα και σχεδόν οι γονείς μας μαύρα λάχανα μαγειρεύανε...τις περισσότερες φορές...*

Τα «μαύρα» λάχανα θεωρούντο τελείως υποτιμημένα, καθώς φύτεωναν παντού με μεγάλη ευκολία. Ήταν ένα ευτελές φαγητό. Τα μαύρα λάχανα ήταν η πλέον διαδεδομένη πρώτη ύλη για την παρασκευή πολλών φαγητών των προσφύγων.

Κατά τις αφηγήσεις των Ποντίων προσφύγων σχετικά με την αγροτική παραγωγή, δεν έλειψαν και οι συγκρίσεις με τους γηγενείς, ως προς το τεχνολογικό επίπεδο. Αυτής της μορφής η σύγκριση εμφανίζεται στο ακόλουθο απόσπασμα, άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς.

Ξέρανε να κάνουν δουλειές. Οι εντόπιοι αγρανάπαυση δεν ξέρανε να κάνουν. Αγρανάπαυση είναι, οργώνεις το χωράφι τώρα, το θερίζεις και το αφήνεις για του χρόνου, να αναπαυτεί που λέμε Ναι, ναι. Δεν μπορεί να δώσει, πώς θα γίνει. Και δεν ξέρανε να οργώνουν και βαθιά. Οι δικοί μας άμα είχαν ένα ζευγάρι καλό, οργώνανε βαθιά, μέρα με τη νύχτα είναι, το χώμα φυτικό είναι μέχρι και τριάντα πόντους, από κει και κάτω είναι άγονο, δεν γίνεται, πρέπει να γίνει νατας, νατάς λέμε νιάμα... καταλαβαίνεις μερικά, ε;

Η πρόσφυγας γ' γενιάς στο ακόλουθο απόσπασμα περιγράφει τις δυσκολίες που είχε η δουλειά του αγρότη μέχρι πρόσφατα, καθώς οι κλήροι ήταν μικροί και όση απόδοση και να είχαν δεν έφτανε να συντηρηθεί μία οικογένεια. Η κατάσταση στη γεωργία άλλαξε, όταν αναπτυσσόμενη η βιομηχανία απορρόφησε την εργατική δύναμη της τοπικής κοινωνίας και τα χωράφια δόθηκαν προς ενοικίαση στους λίγους, πλέον, αγρότες, που λόγω της μαζικής παραγωγής, κατάφεραν να μετατρέψουν την αγροτική παραγωγή σε κερδοφόρο.

Όλη η περίοδος, όλη η περίοδος ήταν δύσκολη...μέχρι τα τελευταία χρόνια ήταν δύσκολη, δηλαδή μέχρι και την χούντα ακόμα δύσκολη...μετά άρχισε η οικονομική ανάπτυξη, τα εργοστάσια κτλ, στην περιοχή μας πάντα μιλάμε, όπως αναπτύχθηκε και η υπόλοιπη Ελλάδα, δεν είναι ότι αναπτύχθηκε μόνο η Πτολεμαΐδα, ο νομός Κοζάνης, ε...μέχρι εκείνη την εποχή ήταν δύσκολα τα χρόνια, υπήρχε φτώχεια, υπήρχε ανεργία, τα χωράφια δεν απέδιδαν, σου λέω κάνανε καπνά όλα τα χρόνια κάναμε καπνά και μετά μας τα καίγανε στην αυλή, περνούσε ΕΟΚΑ...πώς την λέγανε και μας τα καίγανε...βάζανε περιοριστικούς όρους, δηλαδή δεν είχε ψωμί η γεωργία, δεν ήταν όπως τώρα νοικιάζει ο άλλος εκατό στρέμματα χωράφια, πάει τα δουλεύει, παίρνει την επιδότηση από την ΕΟΚ, παίρνει και τα...τι θα παράγει η γη του, ξέρω γω, τα σιτάρια,

τα τέτοια, τα πουλάει, τα κάνει...δηλαδή έχει πιο οργανωμένη γεωργία, τότε, πέντε, δέκα στρέμματα χωράφια που είχε ο καθένας, τα πέντε, τι θα κανε και τι θα βγαζε για να ζήσει την οικογένειά του, να σπουδάσει παιδιά, να...να...

Ναι, παρ' όλο που είναι και μερικά χωριά που έχουνε...απ' αυτούς βέβαια λίγοι... κρατήσανε τη γεωργία σε... Οι Πύργοι είναι πηγαίνοντας για Έδεσσα, ο παλιός δρόμος Θεσσαλονίκης, που έχουνε πάρα πολλά...οπωρώνες έχουν οι Πύργοι... και μήλα, έχουν κάνει σύγχρονη γεωργία και...αυτοί έχουνε οπωρώνες. Και...όπως είναι και το χωριό μου έτσι μερικούς που ασχολούνται συστηματικά με τη γεωργία, αλλά μαζευτήκανε χωράφια ολονώνε, τα δικά μας τα χωράφια

2.2.1.1 Η δουλειά των γυναικών

Οι γυναίκες, όπως σε όλες τις περιπτώσεις της προσφυγιάς, αναλαμβάνουν ταυτόχρονα πολλούς ρόλους. Οι διηγήσεις των Ποντίων γυναικών, ιδιαίτερα της β' γενιάς που ασχολήθηκαν με τη γεωργία, μεταφέρουν με τρόπο συμπυκνωμένο και παραστατικό, την κοπιαστική καθημερινότητά τους, όπως η ακόλουθη αφηγούμενη.

Πώς περνάγαμε, με τούτο εδώ το ψωμί πηγαίναμε στα χωράφια, πηγαίναμε φυλάγαμε τα ζώα, καπνά, δουλειές, τώρα τι κάνουνε, τι δουλειές κάνουνε, τα πλυντήρια πλένουνε, οι κουζίνες μαγειρεύουνε, τα σίδερα σιδερώνουνε, εμείς οι καημένοι με τα κάρβουνα σιδερώνουμε...και τα... Παλιά τι κάναμε; Το πρωί ζυπνάγαμε και...το ξερό ψωμάκι στο χεράκι και στα καπνά. Δέκα, έντεκα χρονών απά δεν ήμασταν και πηγαίναμε στα χωράφια. Ερχόμασταν το βράδυ. Α εδώ να ...α το ένα, α το άλλο, μωρά είχες, θα τα 'πλενες, θα έφτιαχνες, αυτά είχαμε...Όλη την ημέρα δουλειά. Απ' το μαντρί θα πήγαινες τις αγελάδες...

Παρόμοια συναισθήματα εκφράζει στην αφήγησή της γυναίκα β' γενιάς. Η καθημερινότητα γιά τις γυναίκες ήταν εξαντλητική, καθώς συμμετείχαν στις περισσότερες αγροτικές δουλειές και ταυτόχρονα είχαν την ευθύνη του νοικοκυριού και της ανατροφής των παιδιών.

Γυναίκα: Ε σηκωνόμουν το πρωί, άρμεγα τις αγελάδες, τρεις αγελάδες, να ετοιμάσεις το κάρο σου και μετά πάμε στο χωράφι, δηλαδή πήγαιναν, αυτοί εδώ οι άνθρωποι από τον Μάρτιο οργώνουν τα χωράφια, ήτανε ας πούμε... Με τα άλογα, το αλέτρι, με το αλέτρι τα οργώναμε τότε καλά, μετά τα σβαρνίζανε με δόντια σιδερένια, ας πούμε, για να σπάσουνε εκείνα τα... τα τοπάκια που λέμε και μετά... και το οργώναμε πάλι με το αλέτρι, το ετοιμάζαμε για να το σπείρουμε, το σπέρναμε, σπέρναμε καπνά ή καλαμπόκι θα σπέρναμε και κουραζότανε η αλήθεια είναι, δηλαδή, τόσο, τόσο, τόσο κομμάτι,

δύσκολα ήτανε. Εμείς κάναμε το σπίτι, μοσχάρια είχαμε, κότες είχαμε, κλώσες βάζαμε, μπαχτσέ κάναμε, αυτά δηλαδή, με αυτά ασχολούμασταν όλη την ημέρα

Ερ: Στα χωράφια πηγαίνετε εσείς;

Γυναίκα: Στα χωράφια; πώς δεν πηγαίναμε.

Ερ: Ποια περίοδο πηγαίνατε;

Γυναίκα: Πηγαίναμε τον Μάιο

Ερ: Που γινότανε τι;

Γυναίκα: Όταν θα φυτεύαμε καπνά

Ερ: Όταν θα φυτεύατε...

Γυναίκα: Ναι, ήτανε τα φυτώρια και τα φυτώρια θέλανε δουλειά, να τα φυτεύεις, να τα σπείρεις, να τα καθαρίζεις να φύγουν τα χόρτα, δύο και τρεις φορές τα καθαρίζαμε, αυτά όλα ήτανε της γυναίκας η δουλειά και το γάλα της γυναίκας η δουλειά, όλα της γυναίκας δουλειά ήτανε...κατάλαβες;

Αξιοσημείωτη συνήθεια, που αναδείχθηκε στην έρευνα, είναι η διατήρηση και συνέχιση του θεσμού της συμμετοχικής ανταποδοτικής δουλειάς, που ίσχυε στον Πόντο. Σύμφωνα με τον θεσμό οι αγρότες συγκροτούνται σε ομάδες και αναλαμβάνουν τις αγροτικές δουλειές συμμετοχικά. Καλλιεργούν τη μία μέρα το χωράφι ενός μέλους της ομάδας, την επομένη μέρα το χωράφι άλλου μέλους, και ούτω καθ' εξής.

Στην έρευνα η συμμετοχική-ανταποδοτική αγροτική δουλειά αφορά στις γυναίκες. Στο ακόλουθο απόσπασμα της βιογραφίας γυναίκας β' γενιάς παρουσιάζεται η συμμετοχική δουλειά των γυναικών σε σχέση με την καλλιέργεια του καπνού, καθώς, σύμφωνα με τη βιογραφούμενη, το αρχικό στάδιο της διαδικασίας καλλιέργειας του καπνού ήταν ευθύνη των γυναικών. Οι σπόροι του καπνού φυτεύονταν σε φυτώρια. Μετά από δύο μήνες στα φυτώρια τα φυτά είχαν αναπτυχθεί και μεταφυτεύονται στο χωράφι.

Τα φυτώρια θέλανε δουλειά, να τα φυτεύεις, να τα σπείρεις, να τα καθαρίζεις να φύγουν τα χόρτα, δύο και τρεις φορές τα καθαρίζαμε, αυτά όλα ήτανε της γυναίκας δουλειά. Κάναμε όπως σου είπα, παίρναμε της γειτόνισσας, ας πούμε, σπέρναμε σήμερα και αύριο σπέρναμε μία γειτόνισσα και ύστερα από τρεις τέσσερις μέρες πάντα ερχόταν και η σειρά μας, γιατί έπρεπε να τις κάνουμε να μεγαλώσουνε, δηλαδή να δυναμώσουνε και να μπορέσουμε να τις φυτέψουμε να μη ξεραθούνε, στα χωράφια.

Η συμμετοχική-ανταποδοτική δουλειά των γυναικών της έρευνας παραπέμπει στον θεσμό της «αγαρτίας», όπως περιγράφεται από τον Στ. Ευσταθιάδη: «Αγαρτία, σαν θεσμός της αγροτικής ζωής, είναι η εργασία πολλών, που συγκροτούνται σε ομάδα και εργάζονται από κοινού χωρίς μισθό και για λογαριασμό κάθε μέλους της με τη σειρά με βάση την αρχή της "ανταποδοτικής εργασίας", όπου ο καθένας προσφέρει στους πολλούς τόσα ημεροκάμματα, όσα προσφέρουν σ' αυτόν και εκείνοι. Η υποχρεωτική αυτή ανταπόδοση αποτελεί όρο αυτονόητο του εθίμου. Αν η συγκεκριμένη ανταπόδοση είναι, για διάφορους λόγους, δύσκολη ή αδύνατη, ο προς τούτο υπόχρεος προσφέρει άλλη υπηρεσία σ' εκείνον από τον οποίο ωφελήθηκε, σε άλλον χρόνο και με άλλη ευκαιρία.»³⁴⁰

2.2.2 Εκβιομηχάνιση

Μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο η περιοχή του πεδίου της έρευνας, άρχισε να μετατρέπεται από αγροτική σε περιοχή εκτεταμένης βιομηχανικής εκμετάλλευσης. Η μετεξέλιξη αυτή οφείλεται στα κοιτάσματα λιγνίτη που εντοπίστηκαν στην περιοχή, με συνέπεια να αναπτυχθούν ορυχεία εξόρυξης του ορυκτού, καθώς και βιομηχανικές δραστηριότητες προσανατολισμένες στην εκμετάλλευσή του: Λιπασματοβιομηχανία και Παραγωγή Ενέργειας. Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρας β' γενιάς παρουσιάζει τη μεταβολή που συντελέστηκε από την εκμετάλλευση του λιγνίτη.

Εδώ...παλιά δεν υπήρχαν δουλειές. Τώρα, από το '50, το '55 και ύστερα, που άνοιξαν τα ορυχεία, εδώ στην Πτολεμαΐδα...άρχισαν οι δουλειές.

Η ΑΕΒΑΛ (Ανώνυμη Ελληνική Βιομηχανία Αζωτούχων Λιπασμάτων) λειτούργησε από το 1965 μέχρι το 1997, «αξιοποιώντας τον τοπικό παραγόμενο λιγνίτη με την εξαέρωση του οποίου παραγόταν αμμωνία, η οποία αποτελεί την κυριότερη ενδιάμεση πρώτη ύλη της λιπασματο-βιομηχανίας λόγω της υψηλής περιεκτικότητάς της σε άζωτο (82%) [...] Καθώς περνούσαν τα χρόνια η εταιρεία δυσκολευόταν ολοένα και περισσότερο να ανταγωνιστεί τόσο τις εγχώριες όσο και τις ξένες λιπασματοβιομηχανίες, διότι το δικό της προϊόν ήταν συγκριτικά ακριβότερο από των άλλων. Το κλείσιμο της ΑΕΒΑΛ είχε ως αποτέλεσμα να διαταραχτεί η οικονομική ισορροπία και η ανάπτυξη της περιοχής, αν σκεφτεί κανείς ότι πριν την οριστική διακοπή της λειτουργίας της απασχολούνταν σε αυτή πάνω από χίλια άτομα.»³⁴¹

³⁴⁰ Ευσταθιάδης Στ. (1983) «Η Αργατία: ένας θεσμός στην αγροτική ζωή των Ποντίων», Αρχαίον Πόντου 38, σελ.182

³⁴¹ Από την ιστοσελίδα του Δήμου Εορδαίας www.ptolemaida.gr

Δήμος Πτολεμαΐδας. Το ιστορικό των εγκαταστάσεων της ΑΕΒΑΛ (Τεκμηρίωση: ΕΜΠ Εργαστήριο Μεταλλευτικής Τεχνολογίας και Περιβαλλοντικής Μεταλλευτικής, Επιστημονικός, υπεύθυνος Κ. Παναγόπουλος, Ιούλιος 2002)

Η σημαντικότερη βιομηχανική δραστηριότητα, ενεργή μέχρι σήμερα, είναι η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Την εξόρυξη του λιγνίτη αρχικά εκμεταλλεύτηκε η εταιρία ΛΙΠΤΟΛ (Λιγνίτες Πτολεμαϊδας), την οποία εξαγόρασε η ΔΕΗ το 1959. Η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας στην περιοχή σταδιακά αυξανόταν και απασχόλησε πλήθος εργαζομένων. Σύμφωνα με το ιστορικό της παραγωγής ενέργειας, όπως περιγράφεται στην ιστοσελίδα της ΔΕΗ

«Οι πρώτες συστηματικές έρευνες για την εντόπιση και αξιολόγηση των λιγνιτών της ευρύτερης περιοχής Πτολεμαϊδας άρχισαν μετά το 1938. Το 1955 συστάθηκε η εταιρία ΛΙΠΤΟΛ που είχε ως αντικείμενο την εκμετάλλευση του λιγνίτη και τη χρησιμοποίησή του για την παραγωγή μπρικετών, αζωτούχων λιπασμάτων, ημικώκ και ηλεκτρικής ενέργειας. Το 1959 το 90% των μετοχών της ΛΙΠΤΟΛ περιήλθαν στη ΔΕΗ. Το 1975 συγχωνεύθηκε η ΛΙΠΤΟΛ στη ΔΕΗ. Η παραγωγή λιγνίτη που ήταν το 1959 1,3 εκ. τόνους, αυξήθηκε το 1975 σε 11,7 εκ. τόνους, το 1985 σε 27,3 εκ. τόνους και το 2006 σε 49 εκ. τόνους (συμπεριλαμβανομένου και του ορυχείου στη Φλώρινα)»³⁴²

Στο ακόλουθο απόσπασμα ο Πόντιος πρόσφυγας α' γενιάς, που δούλεψε στην ΛΙΠΤΟΛ, θυμάται τη χρονολογία μετάβασης στη ΔΕΗ, καθώς συμπίπτει με τη συνταξιοδότησή του. Είναι γεννημένος το 1914 και δηλώνει ότι ήταν ο πρώτος που συνταξιοδοτήθηκε από την ΛΙΠΤΟΛ.

Μέχρι που έγινε η σύμβασης μεταξύ ΔΕΗ και ΛΙΠΤΟΛ. ΛΙΠΤΟΛ λεγόταν τότε η ΔΕΗ, ΛΙΠΤΟΛ. Χώριζε, όταν έγινε η σύμβαση και αυτό δεν θυμάμαι πότε είναι... Το '76; Ναι, πήρα σύνταξη, γιατί η ΔΕΗ πάνω από 60 δεν δεχότανε, εγώ ήμουν τότε εξήντα, και έφυγα. Ο πρώτος που έφυγα από τη ΔΕΗ ήμουν εγώ.

Η σχέση των κατοίκων με τη ΔΕΗ είναι αμφιθυμική. Καθώς είναι ο μοχλός ανάπτυξης της περιοχής, αλλά ταυτόχρονα και απειλή ασθενειών και θανάτου. Σύμφωνα με έρευνα³⁴³ που καλύπτει την περίοδο 1996- 2002, η οποία επίσης πραγματοποιήθηκε από τον Σύλλογο Περιβάλλοντος και Ανέργων Ακρινής, στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα υπήρξε αύξηση των θανάτων κατά 44%, αύξηση των περιπτώσεων καρκίνων κατά 440% και αύξηση καρδιοπαθειών κατά 240%.

³⁴² Από την ιστοσελίδα της ΔΕΗ, <http://www.dei.gr>

³⁴³ Ακρινή: «Το 70% των θανάτων συνδέεται με τη ρύπανση του περιβάλλοντος», Εφημερίδα Τα Νέα, Χ. Καρανίκας, 5/1/2007

Ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς κάτοικος Ακρινής του ακόλουθου αποσπάσματος, παρά την απειλή των ασθενειών, διατυπώνει ξεκάθαρα το λόγο που δεν φεύγουν αυτός και τα παιδιά του από την περιοχή.

Ερ: Τα παιδιά σας. Γιατί μέινανε εδώ και δεν φύγανε, τι τους κράτησε;

Ανδρας: Το μεροκάματο, το μεροκάματο της ΔΕΗ

Ο πρόσφυγας β' γενιάς του επόμενου αποσπάσματος είναι από τους εργαζόμενους που μεταφέρθηκαν από την ΛΙΠΤΟΛ στη ΔΕΗ.

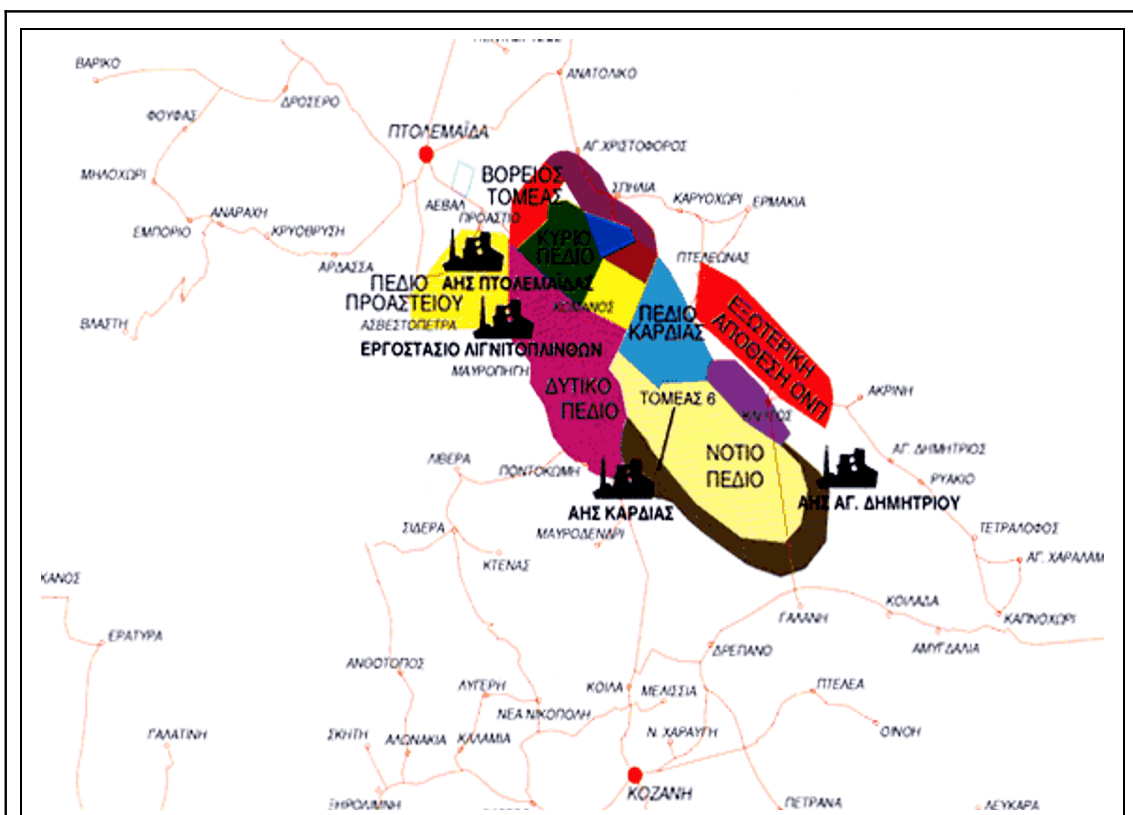
Και μετά...λίγο-λίγο, ασχολήθηκα λίγο με την ηλεκτρολογία, όχι ότι με παρέσυρε κανείς, μ' άρεσε...Ασύρματα. Καταλαβαίνετε ε; και μετά εξελίχθηκα και έγινα ένας από τους καλύτερους. Η ΛΙΠΤΟΛ έχει το σταθμό που βγάζει το συνεχές, το συνεχές ρεύμα, είναι που περνάνε τα τραίνα, ο σταθμός, από την κατασκευή ήμουν, ήρθε ένας γερμανός και κάναμε το δίκτυο μαζί και όταν φύγανε, πήρανε εμένα, πήγαμε στον μηχανικό και έδωσε το κλειδί σε εμένα. Μόνον αυτόν θα δώσεις το κλειδί. Κανέναν άλλον. Στους άλλους δεν υπάρχει εμπιστοσύνη. Μόνον αυτός. Βλέπεις...άμα είσαι... ΛΙΠΤΟΛ και μετά έγινε ΔΕΗ.

Σήμερα λειτουργούν στην περιοχή τρία λιγνιτωρυχεία: Ορυχείο Νοτίου Πεδίου, Ορυχείο Καρδιάς και Ορυχείο Κυρίου Πεδίου και τρεις Ατμοηλεκτρικοί σταθμοί: ΑΗΣ Πτολεμαΐδας, ΑΗΣ Καρδιάς και ΑΗΣ Αγ. Δημητρίου. Ταυτόχρονα λειτουργούν για τη μεταφορά του λιγνίτη από την εξόρυξη στην παραγωγή 225 χλμ ταινιόδρομοι (πλάτους 1 μέχρι 2,4 μέτρων) 42 καδοφόροι εκσκαφείς, 16 αποθέτες και 1.000 περίπου νηζελοκίνητα μηχανήματα. Όλα αυτά εκτείνονται σε ένα χώρο συνολικής έκτασης 147.925.860 τ.μ.

Το λιγνιτικό κέντρο ταυτίζεται σχεδόν με το πεδίο της έρευνας, καθώς ένα χωριό βρίσκεται μέσα στο πεδίο, δύο χωριά εφάπτονται αυτού και τα υπόλοιπα δύο χωριά βρίσκονται σε απόσταση μερικών χιλιομέτρων.

Καθώς όλα τα χωριά της έρευνας γειτνιάζουν με τις εγκαταστάσεις των ατμοηλεκτρικών σταθμών της ΔΕΗ, η ιστορία τους είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ιστορία της ΔΕΗ στην περιοχή.

Στον ακόλουθο χάρτη 5 παρουσιάζεται το λιγνιτικό Κέντρο της Πτολεμαΐδας.

Χάρτης 5: Λιγνιτικό Κέντρο Πτολεμαΐδας

Πηγή: ιστοσελίδα της ΔΕΗ www.dei.gr

Η Χαραυγή, ένα από τα πέντε χωριά του πεδίου της έρευνας, ήταν εγκατεστημένο στην περιοχή που είναι σήμερα το Νότιο Πεδίο. Καθώς η περιοχή ήταν λιγνιτοφόρος το χωριό απαλλοτριώθηκε από τη ΔΕΗ. Οι κάτοικοί του μεταφέρθηκαν σε περιοχή κοντά στην Κοζάνη, όπου ιδρύθηκε το χωριό Νέα Χαραυγή.

Στον ακόλουθο διάλογο άνδρας πρόσφυγας γ' γενιάς, αναφέρει τη χρονολογία μεταφοράς του χωριού στη νέα τοποθεσία.

Ερ. Εσύ το θυμάσαι το χωριό;

Άνδρας: Ε πώς δεν το θυμάμαι

Ερ. Πότε γκρεμίστηκε;

Ανδρας: Αυτό γκρεμίστηκε το '83-'84. Μέχρι το '80, το '77-'78 ήταν ακόμα στην ακμή του. Εκεί ήταν το εμπορικό κέντρο των χωριών.

Η Χαραυγή ήταν το εμπορικό κέντρο της περιοχής. Σήμερα η εικόνα του χωριού είναι αποπλυστική, καθώς το μισό χωριό είναι ορυχείο και το υπόλοιπο εγκαταλελειμμένο σε διαδικασία κατεδάφισης.

Η ΔΕΗ απαλλοτριώνοντας τα σπίτια του χωριού, προσέφερε στους κατοίκους ως αποζημίωση, οικόπεδα για να χτίσουν καινούργια σπίτια και εργασία σε ένα από τα μέλη της οικογένειας.

Κάτοικος της Νέας Χαραυγής, πρόσφυγας γ' γενιάς, αναφέρει στη βιογραφία του:

Στο χωριό μου εμένα το 90%, Πόντιοι και Θρακιώτες, είναι στη ΔΕΗ. Το 90%, ναι!

Το δεύτερο χωριό του πεδίου της έρευνας, η Ακρινή, βρίσκεται βορειοανατολικά της λιγνιτοφόρου περιοχής, στους πρόποδες του Βερμίου και εφάπτεται του ΑΗΣ Αγ. Δημητρίου. Ο δρόμος που ενώνει το χωριό με την περιοχή διέρχεται μέσα από το ορυχείο. Πάνω από το δρόμο περνάνε οι ταινιόδροι που μεταφέρουν το λιγνίτη στον ατμοηλεκτρικό σταθμό. Η μετάβαση προς την Ακρινή γίνεται εφιαλτική όταν φυσούν δυνατοί άνεμοι, που παρασύρουν από τους ταινιόδρομους το λιγνιτούχο χώμα, το οποίο αιρούμενο στην ατμόσφαιρα, δημιουργεί ένα αδιαπέραστο σύννεφο. Το χωριό βρίσκεται ήδη σε διαδικασία μετεγκατάστασης.

Κάτοικος της Ακρινής, άνδρας πρόσφυγας γ' γενιάς, εργαζόμενος στη ΔΕΗ, ταυτόχρονα κι ένας από τους λίγους εναπομείναντες αγρότες της περιοχής, δηλώνει με αμφιθυμική διάθεση την επαγγελματική του ιδιότητα:

Εγώ εδώ είμαι δημόσιος υπάλληλος, στη ΔΕΗ!

Το τρίτο χωριό, η Ποντοκώμη είναι χτισμένο στους πρόποδες της οροσειράς του Σινιάτσικου (Άσκιο), απέχοντας ίση απόσταση, 14 χλμ, από τις δύο πόλεις του νομού, την Κοζάνη και την Πτολεμαΐδα. Ο ατμοηλεκτρικός σταθμός της Καρδιάς είναι εγκατεστημένος ακριβώς απέναντι από το χωριό, όπως φαίνεται στην υπερκείμενη φωτογραφία.

Η Ποντοκώμη είναι ένα από τα χωριά στο οποίο αναμένεται να κηρυχτεί αναγκαστική απαλλοτρίωση και μετεγκατάσταση, καθώς υπάρχουν πλούσια κοιτάσματα λιγνίτη στο υπέδαφός της.

Ο άντρας γ' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, ζει στην Ποντοκώμη και εργάζεται στη ΔΕΗ. Έχει απόλυτη συνείδηση της αξίας της ΔΕΗ, ως του μοναδικού εργοδότη της περιοχής.

Ερ. Πού εργάζεστε;

Άνδρας: ΔΕΗ, Μηχανοτεχνίτης [...] Σαν εργοδότης της περιοχής τώρα είναι η ΔΕΗ...

Δεν υπάρχει τίποτε άλλο...παλιά ήταν και η ΑΕΒΑΛ. Δουλεύανε και στην ΑΕΒΑΛ, η ΑΕΒΑΛ όταν έκλεισε, όσοι κοντεύανε για σύνταξη βγήκαν εθελουσία, αν ήταν και λίγο

πιο μικροί, πήρανε μια σύνταξη και φύγανε, αυτοί που ήταν νέοι, τότε το ΠΑΣΟΚ τους διασκορπίσε σε διάφορες δημόσιες υπηρεσίες.

Η απασχόληση στη ΔΕΗ δεν αφορά μόνο τους άμεσα εργαζόμενους σε αυτήν, αλλά και ένα πλήθος επαγγελματιών, που σχετίζονται με τις δραστηριότητές της, όπως ιδιοκτήτες φορτηγών αναδόχων στις μεταφορές, συνεργείων επισκευής, συντηρήσεις και άλλα. Επίσης εκτός από τους μόνιμους εργαζόμενους, η ΔΕΗ απασχολεί εποχικά εργαζόμενους.

Ερ: Εσείς πρώτα ήσασταν αγρότης και μετά πήγατε στη ΔΕΗ και δουλέψατε;

Ανδρας: Στη ΔΕΗ ναι

Ερ: Πότε;

Ανδρας: Πότε; Το '57

Ερ: Και μείνατε πόσα χρόνια;

Ανδρας: Από τότε που άνοιξαν οι βιομηχανίες, έγιναν τα εργοστάσια και δουλεύουνε σχεδόν...αρκετός κόσμος, σχεδόν το 25% δουλεύουνε στα εργοστάσια, πέφτει μεροκάματο και αυτοί που δεν δουλεύουνε, ο ένας με τον άλλο...έχουνε σχεδόν όλοι... τώρα ζούμε πολύ διαφορετικά [...] Άνοιξαν με τα εργοστάσια εδώ, λίγα τα μεροκάματα, δούλενε ο κόσμος, ο ένας με τον άλλο και αυτοί που δεν δούλευαν εμφανιζόντουσαν έμμισθοι και ζούσανε [...] τώρα με τη ΔΕΗ ξέφυγαν πάρα πολύ, σε μεγάλο βαθμό!

Η βιομηχανική ανάπτυξη συγκράτησε τον πληθυσμό στην περιοχή, παρέχοντας επαγγελματική διέξοδο στις α' και β' γενιές προσφύγων και στους μεγαλύτερους της γ' γενιάς. Αντίθετα οι νεώτεροι της γ' γενιάς, όπως και η επόμενη η δ' γενιά, λόγω της αλλαγής των συνθηκών, με δυσκολία εντάσσονται στην αγορά εργασίας. Η πλειοψηφία της δ' γενιάς συντηρείται από τους μισθούς των γονιών ή τις συντάξεις των παππούδων.

Σήμερα η περιοχή, όπως αναφέρει άνδρας γ' γενιάς πρόσφυγας, έχει υψηλό βαθμό ανεργίας.

Η ΔΕΗ, η ΔΕΗ. Η ΔΕΗ κυρίως...και η ΑΕΒΑλ εκείνα τα χρόνια, τα λιπάσματα, δεν υπήρχαν άλλα λιπάσματα, στην Καβάλα, το εργοστάσιο που θέλει τώρα να κλείσει, Καβάλα και Θεσσαλονίκη...της Πτολεμαΐδας, της Πτολεμαΐδα το πρώτο ...ήταν και κοντά στην πόλη, δέχονταν μόλυνε την πόλη και το κλείσανε. Κι από εκεί είχαμε πολλούς άνεργους, αλλά μετά τους απορρόφησε η ΔΕΗ... Ναι, βέβαια, βέβαια, αυτοί που δεν ήτανε νέοι τους έβγαλε σε εθελουσία και αυτοί που ήτανε νεότεροι, δεν μπορούσαν να

πάρουν σύνταξη, τριάντα-σαράντα χρονών, και τους βάλανε στη ΔΕΗ, τους απορρόφησε η ΔΕΗ...με αποτέλεσμα να μη κάνει άλλες προσλήψεις η ΔΕΗ όμως, τώρα, σήμερα, ο νομός Κοζάνης είναι ένας από τους μεγαλύτερους νομούς που θίγονται από την ανεργία...πολύ...

Συνολικά από τους 13 άνδρες του «δείγματος» 6 εργάστηκαν ή εργάζονται στη ΔΕΗ. Ένας της α' γενιάς και τρεις της β' είναι συνταξιούχοι της ΔΕΗ, ενώ δύο της γ' γενιάς εργαζόντουσαν την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η έρευνα.

Από τα πέντε χωριά του πεδίου της έρευνας τα ένα έχει απαλλοτριωθεί από τη ΔΕΗ και έχει μεταφερθεί σε άλλη περιοχή του νομού, τα δύο βρίσκονται υπό απαλλοτρίωση και για τα υπόλοιπα δύο το μέλλον είναι αβέβαιο.

Είναι εντυπωσιακά ραγδαίες οι εξελίξεις. Ο χρόνος τρέχει με ασύλληπτους ρυθμούς. Σταθερές μετατρέπονται σε μεταβλητές. Αυτή η εντύπωση είναι ιδιαίτερα έντονη λόγω της μεταβολής του φυσικού περιβάλλοντος του πεδίου της έρευνας, ως προς τη διατήρηση και ανάπτυξη της παραγωγικής δραστηριότητας της ΔΕΗ. Αντίθετα η ταυτότητα των ανθρώπων, των Ποντίων προσφύγων του «δείγματος» δείχνει μια αντίθετη τάση. Μία αδράνεια. Παραμένοντας σταθερή σε πολλά από τα στοιχεία που τη συνθέτουν, όπως παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο VIII για την «Ταυτότητα».

2.2.3 Υπηρεσίες

Ένα μέρος των προσφύγων, που ήταν τεχνίτες στον Πόντο, προσπάθησε να συνεχίσει το επάγγελμα στην Ελλάδα. Όπως διηγείται β' γενιάς πρόσφυγας, οι πρόγονοί του, που ήταν γανωτζίδες στον Πόντο, συνέχισαν να εξασκούν το επάγγελμα στην Ελλάδα έως ότου εξέλειπε η ζήτηση. Η αμοιβή των υπηρεσιών ήταν γεωργικά προϊόντα, ανταλλακτική οικονομία,.

Εδώ όταν ήρθαν ήτανε γανωτζίδες, σε διάφορα χωριά, το καλοκαίρι κάνανε και την γεωργία, κάνανε και την τέχνη και ήμασταν καλύτερα, γιατί πηγαίνανε στα χωριά και σιτάρι πέρναμε, και καλαμπόκι, και πατάτες, λεφτά δεν υπήρχαν τότε, πολλά λεφτά για να...λίγα, δηλαδή το σπίτι ήταν γεμάτο από αυτά...

Το εμπόριο, τα πρώτα χρόνια της παραμονής των προσφύγων στο πεδίο της έρευνας, ήταν στοιχειώδεις, καθώς η αγροτική παραγωγή δεν επαρκούσε ούτε για τις ανάγκες του νοικοκυριού.

Στο ακόλουθο απόσπασμα, άνδρας β' γενιάς πρόσφυγας, αναφέρει ότι το ελάχιστο περισσευούμενο στάρι το πήγαιναν στο παζάρι για να αγοράσουν τα στοιχειώδη για την εβδομάδα.

Για το σπίτι, όχι εμπόριο, εμπόριο...από θέμα εμπορίου ήμασταν...ε...τίποτα δεν πουλούσαμε. Λίγο στάρι χριστιανή μου, και λίγο στάρι που περίσσευε ...τα χωράφια μας δεν είχαν απόδοση, γιατί δεν υπήρχαν τα λιπάσματα, δεν είχαμε...δεν κάναμε καλλιέργειες καλές και δεν είχαμε απόδοση. [...] Εδώ στο δίπλα στο χωριό, στα πέντε χιλιόμετρα, ήτανε παζάρι που γινότανε κάθε Παρασκευή παζάρι, πηγαίναμε εκεί, δίναμε στάρι... ψωνίζαμε, είχε παζάρι, κάθε βδομάδα γινότανε παζάρι

Από τους α' και β' γενιάς πρόσφυγες του «δείγματος» κανείς δεν απασχολήθηκε στις υπηρεσίες.

Η γ' γενιά εκπροσωπείται από επτά πρόσφυγες στο «δείγμα», εκ των οποίων οι πέντε είναι άνδρες. Οι δύο μεγαλύτεροι άνδρες, γεννηθέντες περί το 1960, εργάζονται στη ΔΕΗ, ο τρίτος της ίδιας ηλικίας άνδρας είναι μουσικός.

Οι δύο μικρότεροι άνδρες γ' γενιάς, γεννημένοι περί το 1970, απασχολούνται σε Υπηρεσίες. Ο ένας ελεύθερος επαγγελματίας - λογιστής και ο άλλος υπάλληλος σε Σούπερ Μάρκετ.

Ο ακόλουθος διάλογος ενός εκ των δύο νεώτερων Ποντίων προσφύγων γ' γενιάς, σχετικά με την επιλογή επαγγέλματος και τον παραδοσιακό τρόπο προσλήψεων στη ΔΕΗ, που ίσχυε πριν την εφαρμογή του ΑΣΕΠ, είναι αποκαλυπτικός, ως προς το ρόλο του κράτους και τη λειτουργία του πελατειακού συστήματος:

Ερ: Τα παιδιά της ηλικίας σου τι επαγγέλματα κάνουνε; Πήγαν σχολείο τα παιδιά της ηλικίας σου; Είσαι γενιά πολύ νεώτερη εσύ. Σπουδάσανε; Τουλάχιστον τελειώσανε το λύκειο οι περισσότεροι;

Άνδρας: Ναι, το λύκειο οι περισσότεροι το τελειώσανε

Ερ: Και μετά τι κάνανε;

Άνδρας: Υπάλληλοι

Ερ: Υπάλληλοι. Απ' τη γενιά σου, έχουνε μπει στη ΔΕΗ αρκετοί;

Άνδρας: Όχι, όχι, δεν μπόρεσαν

Ερ: Πότε σταμάτησε αυτό με τη ΔΕΗ

Άνδρας: Όχι, δεν σταμάτησε. Συνεχίζει.

Ερ: Παίρνουν ακόμα;

Άνδρας: Ναι, παίρνουνε ναι. Αλλά τώρα είναι μέσω ΑΣΕΠ και είναι πιο δύσκολα, ενώ παλιά ήταν διαφορετικά

Ερ: Α είναι μέσω ΑΣΕΠ τώρα;

Άνδρας: Μέσω ΑΣΕΠ είναι. Απλά η Χαραυγή έχει λίγο πάρα πάνω μόρια, λόγω...λίγο παραπάνω μόρια...

Ερ: Περίμενε, σε ποιες ειδικότητες μέσω ΑΣΕΠ, σε οποιαδήποτε;

Άνδρας: Σε οποιαδήποτε, ναι. Έχει αρκετά χρόνια που παίρνει μέσω ΑΣΕΠ

Ερ: Δηλαδή και εργάτης να πας θέλει ΑΣΕΠ

Άνδρας: Ναι

Ερ: Σοβαρά; Α νόμιζα ότι ΑΣΕΠ είναι να έχεις τελειώσει το λύκειο, πώς να σου πω...

Άνδρας: Όχι

Ερ: Όχι

Άνδρας: Μετράνε όλα. Μέσω ΑΣΕΠ καταθέτεις τα χαρτιά σου, πρέπει κατ' αρχήν να έχεις τελειώσει λύκειο, αλλιώς δεν μπορείς να κάνεις τίποτα

Ερ: Για να πας εργάτης;

Άνδρας: Για να πας εργάτης. Δεν υπάρχει πλέον εργάτης, υπάρχει τεχνικός ορυχείων. Τεχνικός ορυχείου. Απαραίτητα...για να μπορείς να συμμετέχεις στο διαγωνισμό

Ερ: Α...έχουνε γραπτά;

Άνδρας: Όχι γραπτά. Να φτιάξεις τα χαρτιά

Ερ: Και με μόρια

Άνδρας: Ναι. Αν δεν έχεις λύκειο, δεν πας

Ερ: Η δικιά σας η γενιά; Ποιο είναι σημαντικό επάγγελμα;

Άνδρας: ...πιο σημαντικό; ...δεν έχω καταλάβει κάτι, που να το θέλουν τόσο πολύ... περισσότεροι από την δικιά μου γενιά, ακόμα και τώρα, το όνειρο είναι να μπουνε στη ΔΕΗ ...να μπουνε στη ΔΕΗ.

Ερ: ...και τι τους εξασφαλίζει αυτό;

Άνδρας: Τη μονιμότητα...και καλούς μισθούς. Ο αδελφός μου δεν μπορούσε, όχι... δεν υπήρχε ΑΣΕΠ, αλλά υπήρχαν άλλα, κομματικά κριτήρια και ιστορίες, ήτανε δύσκολο... Αλλά κάποιοι στην ηλικία μου μπήκανε, επειδή ήταν οργανωμένοι τότε στο ΠΑΣΟΚ κτλ, τους βάλανε. Κάποιοι, το 89-93, τότε...τριετίας Καραμανλή...ε Καραμανλή λέω, Μητσοτάκη και αυτοί μπήκανε. Βγήκε ο Μητσοτάκης, ήταν οργανωμένοι κτλ τους βάλανε.

Ερ: Οπότε πριν τον ΑΣΕΠ ήταν κομματικά παιχνίδια

Άνδρας: Ναι...εκεί πέρα 100% κομματικά

Ερ: Τόσο πολύ

Άνδρας: Ναι. Άμα έτρεχες, όχι απλά μέλος, να έτρεχες, Να δούλευες για το κόμμα

Η ΔΕΗ είναι το όνειρο απασχόλησης όλων των γενεών. Παρέχει καλούς μισθούς και μονιμότητα.

Από τις δύο γυναίκες της γ' γενιάς, η μία είναι νοικοκυρά και η δεύτερη υπάλληλος σε φαρμακείο.

Επαγγέλματα που αφορούν Υπηρεσίες εμφανίζονται στη γ' γενιά και ιδιαίτερα στους νεώτερους της γενιάς αυτής.

Ως προς τους άντρες η μεταβολή αυτή είναι συνέπεια της αλλαγής της πολιτικής προσλήψεων της ΔΕΗ, καθώς οι ίδιοι θα επιθυμούσαν να δουλεύουν στη ΔΕΗ.

Ως προς τις γυναίκες της γ' γενιάς, οι Υπηρεσίες είναι η μοναδική διέξοδος για όσες επιθυμούν να εργάζονται, σε αντίθεση με τις μητέρες και τις γιαγιάδες τους, που ήταν αποκλειστικά σκληρά εργαζόμενες στον αγροτικό τομέα.

2.3 Μετανάστευση

Η μειωμένη απόδοση της γεωργικής παραγωγής και η έλλειψη άλλων εναλλακτικών προοπτικών απασχόλησης οδήγησαν, τους άνδρες πρόσφυγες α' και β' γενιάς, στη μετανάστευση, εσωτερική ή εξωτερική.

2.3.1 Εσωτερική-εποχική μετανάστευση

Κατά τα πρώτα χρόνια της παραμονής τους στην Ελλάδα και μέχρι τον πόλεμο, οι Πόντιοι πρόσφυγες α' γενιάς μετακινούνταν εντός της Ελλάδας, σε περιοχές όπου εύρισκαν ευκαιρίες απασχόλησης.

Ο άνδρας Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος αφηγείται τη διαδρομή της εσωτερικής εποχικής μετανάστευσης του πατέρα του, α' γενιάς πρόσφυγα. Η διέξοδος αυτή παρείχε στην οικογένεια που παρέμενε στο χωριό, ανετότερες συνθήκες διαβίωσης.

...ο πατέρας μου πήγαινε τον χειμώνα στην Καβάλα, είχε εκεί έναν ξάδελφο. Τον χειμώνα πήγαινε εκεί, τρεις τέσσερις μήνες, γι' αυτό σου είπα ότι περάσαμε καλά εμείς. Τη θρεψίνη τη γνώρισες καθόλου; Ε...ολόκληρα τα κουτιά εκείνα, που ήτανε μεγάλα, έτσι τα παίρναμε. Τα έφερνε ο πατέρας μου, θυμάμαι. Γιατί...πήγαινε τρεις μήνες εκεί, ήτανε τα καπνά, οι μπάλες που πέφτανε και αυτοί, τα ξαναδένανε, τα φτιάχνανε και τα στέλνανε...

Αυτής της μορφής η εσωτερική εποχική μετανάστευση ήταν ένα σύνηθες βίωμα για τους α' γενιάς πρόσφυγες, από την περίοδο που διέμεναν στον Πόντο, όπως παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο VI, Ενότητα 1.4. Τα άρρενα μέλη, οι αρχηγοί της οικογένειας, στον Πόντο όπως και στην Ελλάδα, μετανάστευαν, για όσο διάστημα υπήρχε δουλειά στον τόπο υποδοχής, ενώ τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας παρέμεναν στο χωριό.

2.3.2 Εξωτερική μετανάστευση με οικονομικά κίνητρα

Από την άφιξή τους στην Ελλάδα και για λιγότερο από μία εικοσαετία οι Πόντιοι πρόσφυγες κατέβαλαν προσπάθειες προς δύο κυρίως κατευθύνσεις.

Στον οικονομικό τομέα, επιδιώκοντας στοιχειώδη επιβίωση κάτω από ιδιαίτερα αντίξοες συνθήκες, «ψευτοζώντας» όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν στις βιογραφίες τους.

Στον κοινωνικό τομέα, αποσκοπώντας στην άρση των αντιθέσεων και την αποκατάσταση της ισορροπίας κατά τη συνύπαρξη με τις διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες της περιοχής.

Στη συνέχεια ο πόλεμος και ιδιαίτερα ο εμφύλιος προξένησαν ανεπανόρθωτες καταστροφές σε όλες τις κοινωνικές και οικονομικές κατακτήσεις τους. Νέα φτώχεια και νέες, σκληρότερες, αντιθέσεις προέκυψαν. Όπως γράφει ο Λιάκος: *«Με τον καιρό, και με βάσανα, οι πρόσφυγες τα κατάφεραν. Κάτω από τα προστατευτικά φτερά του Βενιζέλου στην αρχή, αυτονομήθηκαν πολιτικά σιγά-σιγά, για να μπουν αναγκαστικά στις διαμάχες της Κατοχής και του Εμφυλίου, που κράτησε ανοιχτές τις πληγές της διαφορετικής καταγωγής, γιατί η ίδια μετατράπηκε συχνά σε πολεμικό όριο.»*³⁴⁴

Διέξοδος στις νέες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες δόθηκε, όπως σε όλη τη μεταπολεμική Ελλάδα, μέσω της εξωτερικής μετανάστευσης, προς τις εντατικά αναπτυσσόμενες χώρες. Η Μακεδονία είναι μία από τις περιοχές, εκ της οποίας, λόγω του χαμηλού αγροτικού εισοδήματος, αποχώρησε, σύμφωνα με τον Κιτροέφ, μεγάλο πλήθος μεταναστών. *«Τα βασικά αίτια της τεράστιας αυτής δημογραφικής εκροής από την Ελλάδα ήταν οικονομικά. Πιο συγκεκριμένα, η οικονομία της χώρας ήταν σε πολύ αδύναμη θέση το 1950, μετά μία δεκαετία πολέμου, καταστροφών και κοινωνικών αναταραχών που είχε προηγηθεί. Η ανοικοδόμηση της χώρας προχώρησε σχετικά αργά, και το 1961, για παράδειγμα, υπήρχε ακόμα σημαντική ανεργία, 6% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, δηλαδή πάνω από 200.000 άτομα. [...] ούτω ή άλλως, το κατά κεφαλήν εισόδημα της Ελλάδας ήταν ένα από τα*

³⁴⁴ **Λιάκος Α.** (2011) Εισαγωγή στο *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, Μια νέα ματιά, Αθήνα: Νεφέλη, σελ.12

πιο χαμηλά στη Δυτική Ευρώπη. Το αγροτικό εισόδημα ήταν ιδιαίτερα χαμηλό στις πλέον απομακρυσμένες από το κέντρο περιφέρειες της χώρας [...] τα στοιχεία δείχνουν πως αυτές οι περιοχές γνώρισαν και τους μεγαλύτερους αριθμούς μεταναστών. Για παράδειγμα την περίοδο 1962-1971 στη Μακεδονία οι μετανάστες αντιπροσώπευαν το 15,6% του πληθυσμού.»³⁴⁵

Η γενιά που ανέλαβε το βάρος της εξωτερικής μετανάστευσης ήταν η β' γενιά των Ποντίων προσφύγων. Ως χώρα υποδοχής επιλέχθηκε κατά κύριο λόγο η Γερμανία. Σε μικρότερο ποσοστό κατευθύνθηκαν στον Καναδά. Συγκεκριμένα από τους έξι βιογραφούμενους άντρες β' γενιάς της έρευνας, οι τέσσερις μετανάστευσαν, τρεις στη Γερμανία και ένας στον Καναδά. Σύμφωνα με τον Χασιώτη: «Η ελληνική μετανάστευση της μεταπολεμικής και σύγχρονης περιόδου, χαρακτηρίζεται περισσότερο για τον οικονομικό και κοινωνικό, παρά για τον πολιτικό της χαρακτήρα. Αυτό φαίνεται στα τρία μεγαλύτερα μεταναστευτικά κύματα της περιόδου αυτής: σε εκείνο που κατευθύνθηκε προς την αμερικανική ήπειρο (βόρεια και νότια), στη μεγάλη μάζα των «φιλοξενούμενων εργατών» (κατά τον επικρατήσαντα γερμανικό όρο 'Gastarbeiter') που εγκαταστάθηκαν 'προσωρινά' στη Δυτική Ευρώπη και στις χιλιάδες μετανάστες που επέλεξαν την Αυστραλία: οι μετανάστες των τριών αυτών κατευθύνσεων, στο διάστημα 1945-1977, καλύπτουν το 98% ενός συνόλου 1.300.000 εκπατρισθέντων Ελλήνων. Από το μέγεθος αυτό η Ομοσπονδιακή Γερμανία πήρα τη μερίδα του λέοντος. Στα χρόνια 1960-1976 δέχτηκε 623.320 'Gastarbeiter' από την Ελλάδα, που αντιπροσωπεύουν το 53% του συνολικού αριθμού των ελλήνων μεταναστών ολόκληρης της περιόδου.»³⁴⁶

Το ακόλουθο μακροσκελές απόσπασμα προέρχεται από τη βιογραφία ενός «Gastarbeiter», άνδρα β' γενιάς Πόντιου πρόσφυγα. Κατά τη διάρκεια της αφήγησης ήταν παρόντες ένας γείτονας, Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς μετανάστης στον Καναδά και η σύζυγος του βιογραφούμενου μετανάστρια στη Γερμανία.

Άνδρας: Ναι, αγρότης...και μετά πήγα στη Γερμανία

Ερ: Εδώ από το χωριό φύγανε πολλοί για μετανάστες;

Άνδρας: Φύγαμε, ναι. Το δικό μας, πάρα πολλοί φύγανε

Ερ: Οι Πόντιοι;

Άνδρας: Και οι ντόπιοι

Γείτονας: Οι ντόπιοι...πολύ λίγοι...

Άνδρας: Ναι, ναι, οι ντόπιοι...να σου πω την αλήθεια, ορισμένοι ήσαν αριστεροί δεν μπορούσαν να πάνε, δηλαδή...εκεί ήταν το εμπόδιο λίγο, θυμάμαι είχαμε εμείς το

³⁴⁵ **Κιτροέφ Αλ.** (2006) «Η μεταπολεμική μετανάστευση», στο *Οι Έλληνες της Διασποράς, 15^{ος} -21^{ος} αι.* Ι.Κ. Χασιώτης, Ο. Κατσιαρδή-Hering, Ε. Αμαπατζή (επιμ), Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, σελ.75

³⁴⁶ **Χασιώτης Ι.Κ.** (2006) «Εισαγωγή», στο *Οι Έλληνες της Διασποράς, 15^{ος} -21^{ος} αι.* Ι.Κ. Χασιώτης, Ο. Κατσιαρδή-Hering, Ε. Αμαπατζή (επιμ), Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, σελ. 24

γραφείο, ήταν από εδώ απ' το χωριό μας, απέναντι. Αυτός ρωτούσε εμάς, σαν δικό μας, σε έδινε χαρτί και σε έλεγε άμα ήθελες να πας στην Γερμανία, σου έδινε το νούμερο, μπορείς να πας. Εγώ την πρώτη φορά που μ' έστειλε χαρτιά, δεν πήγα, οι γέροι δεν μ' αφήνανε γιατί μοναχογιός ήμουν. Μόλις άρχισαν οι άλλοι να στέλνουν λεφτά από εκεί, ο αδελφός του, γλυκαθήκανε αυτοί. Τώρα μπορείς να πας. Μετά από ένα χρόνο πήγα εγώ.

Ερ: Τι δουλειά κάνατε στη Γερμανία;

Ανδρας: Εγώ στην αρχή δούλευα σε κλωστήριο, αυτοί κουβαλούσαν τα κουβάρια και εγώ τα έπλενα στο πλυντήριο, με μηχανήμα. Μετά...έκλεισε το εργοστάσιο και μας πήγαν σε χημικό εργοστάσιο, βγάζανε ζωτροφές...από, όπως είπαμε, διάφορα δηλητήρια. Φτιάχνανε τροφή για τα ζώα, για γάλα και πάχυνση. Στο δεύτερο εργοστάσιο. Και είχαμε και λεφτά γιατί δούλευα δύο βάρδιες, επειδή ήμουν καλός στη δουλειά, όλες τις βάρδιες τις δούλευα, όλες τις γιορτές. Τα πιανα όλα. Δηλαδή η δική μου η βάρδια σταμάτησε, πήγαινα στην άλλη βάρδια. Με είχανε έτσι. Όπου θέλω να πάω. Και στο δεύτερο εργοστάσιο έβγαλα πολλά λεφτά. Και πήρα το σπίτι αυτό, πήρα το μαγαζί κάτω στην Πτολεμαΐδα. Πήρα στη Καλαμαριά ένα διαμέρισμα κάτω, το πούλησα... εγώ έκανα δέκα χρόνια στη Γερμανία...Το '63 και γύρισα το '73. Εγώ σε δέκα χρόνια μέσα έκανα μια άλφα περιουσία. Και όταν ήρθα εδώ, πήρα μαγαζί και ήρθα...δεν ήρθα σκάβοντας. Κατάλαβες;

[...]

Ανδρας: Εγώ που λέμε, όταν οι γερμανοί που λέμε ότι είναι εγωιστάι και ξέρω 'γω... καλύτερα. Με κέρδισε. Ήταν ένα μεγάλο βαρέλι, που βάζανε τα δηλητήρια μέσα και τα βράζανε. Οι γερμανοί που είπαμε ήταν και πιο μορφωμένοι και ξέρω γω ... εγώ έβλεπα το βαρέλι μόλις έφτανε εκατό βαθμούς και, έφτιαχνε υπερχειλίση. Η παραγωγή που έφτιαχνα εγώ έπρεπε να βράσει, για να γίνει αυτό που θέλω και αυτό μόλις έφτανε τα εκατό, πετάει από πάνω κατέβαζε τα...

Γείτονας: Βαλβίδες

Ανδρας: ...βαλβίδες, κάθομαι και το χαζεύω ας πούμε, μόνος μου...

Γείτονας: Στη Γερμανία

Ανδρας: ...ναι, από το βαρέλι αυτό περνάει χημικός, ντόκτορ, δηλαδή γιατρός είναι, αλλά είναι απάνω στη χημεία. Αυτός επειδή ήμουν πετυχημένος, με αγαπούσε. Μου λέει τι κάνεις. Λέω αυτό μόλις φτάνει εκατό βαθμούς και, κάνει υπερχειλίση και του λέω αυτό το κρύο το νερό από κάτω. Στον πάτο-πάτο, τόσο βάθος. Δεν καταλάβαινε τίποτα. Σαν να ανάβεις ένα κερί να κάνεις φαί. Λέω αυτό το βάθος δεν κάνει τίποτα, θα το σώσεις; Και τι να κάνω μου λέει. Λέω εγώ θα πω τι γνώμη μου τι θα κάνουμε, για να μη γίνει υπερχειλίση και να ανεβαίνει από εκατό βαθμούς, να γίνει πιο γρήγορα

η παραγωγή και να μη γίνει υπερχειλίση. Αυτός είναι χημικός. Ντόκτορ. Λέει: και πώς θα γίνει. Λέω: τεχνίτες έχουμε. Λοιπόν, πόσα μέτρα είναι αυτό; Πέντε μέτρα. Κάθε μέτρο του λέω μπεκ. Κάθε μέτρο. Να χτυπάνε τα νερά. Και με αυτό το σύστημα, του λέω, η παραγωγή δεν θα μπορέσει να κάνει υπερχειλίση, γιατί τα νερά τα κρύα, θα φύγει το παγωμένο, θα χτυπάει και θα κάνουμε παραγωγή πιο γρήγορα του λέω, χωρίς να κάνουμε υπερχειλίση. Καλά μου λέει, γίνεται αυτό; Μου λέει πάλι, επίτηδες. Γιατί όχι, του λέω, γίνεται. Λέει, θα το σκεφτώ. Πάει να το σκεφτεί. Πέρασαν δυο τρεις μέρες. Μου λέει, θα το κάνουμε. Να κάνεις, του λέω, και όταν θα βάλουμε μπρος την παραγωγή εγώ θα το βάλω μπρος. Θα το κάνουμε, του λέω, πιο γρήγορα την παραγωγή. Απ' ότι κάνανε δυο ώρες και μια ώρα να κάνουμε την παραγωγή, γίνεται αυτό λέει; Γίνεται. Κάναμε συντήρηση, να βάλουμε μπρος τώρα. Εγώ είμαι σε άλλη βάρδια. Ειδοποιεί με το μαέστρο να πάω στη βάρδια. Λέω ορίστε. Βάλε τα υλικά και βάλε μπρος. Εντάξει μου λέει. Λοιπόν έβαλα μπρος, λέω τώρα τον ντόκτορ αυτόνα, δεν κάνω πρόβα, λέει γιατί, ξέρω πόσους βαθμούς έχει και πού ξέρεις, λέω οι βαθμοί 6-9 οι καλοί βαθμοί, από ψήσιμο της παραγωγής, δεν είναι λέει, αποκλείεται, εγώ του λέω δεν κάνω πρόβα, ή εσύ θα πας, εγώ είμαι ντόκτορ. Λοιπόν πράγματι κάνουμε, κάνουμε, έγινα βασιλιάς εκεί πέρα, με το σύστημα αυτό που έκανα, έγινα... ήθελα να με κάνουνε φόραμπλ, δεν ήθελα εγώ, γιατί έφουγα...

Γείτονας: Τι να σε κάνουνε;

Άνδρας: Φόραμπλ

Γείτονας: Φόρμααν...σημαίνει διευθύνων στο τμήμα εκεί πέρα

Άνδρας: Ναι, αλλά εγώ δήλωσα τα χαρτιά μου να 'ρθω εδώ. Λοιπόν λέω, εγώ θα φύγω, κάνε τον γερμανό, του λέω, τον συνάδελφό μου, γιατί κι εκείνος ίδια δουλειά είχε, αλλά ... άλλη δουλειά, δηλαδή ίδια παραγωγή, αλλά αυτός ήταν τεμπέλης...

Γείτονας: Αυτός την μύρα σκεφτότανε

Άνδρας: Αυτός τι έκανε; Έπαιρνε και διάβαζε και η παραγωγή πάει καλά, δεν πάει καλά, δεν τον ένοιαζε. Διάβαζε τον ελεύθερο καιρό και τον φώναζα εγώ να με βοηθήσει ... γιατί εγώ τον βοηθούσα αυτόνανε, για να κάνουμε την δουλειά ... ο ένας με τον άλλο κι αυτός δεν ερχότανε, όταν είχα την ανάγκη του, εγώ πήγαινα σε αυτόνα...

Ερ: Τα σύστημα είναι αυτό τώρα που είπαμε, άρα οι Πόντιοι είναι και λίγο κορόιδα

Άνδρας: Ναι αλλά παίρνεις αμοιβή όμως

Ερ: Ναι...ναι

Άνδρας: Εγώ έπαιρνα πιο πολλά λεφτά, εκείνος τι έπαιρνε;

Ερ: Α δεν έπαιρνε αυτός;

Άνδρας: Από πού να έπαιρνε; Δεν έπαιρνε τα δικά μου τα λεφτά...κατάλαβες;

Ερ: Α έλεγα επειδή κάνατε την ίδια δουλειά, μήπως παίρνατε τα ίδια λεφτά

Άνδρας: Όχι...εκεί οι γερμανοί

Σύζυγος: Δούλευες και πολλές ώρες

Άνδρας: Δούλευα και έπαιρνα, όλες τις γιορτές τα 'παιρνα εγώ, αυτοί...

Ερ: Επειδή δουλεύατε πιο πολλές ώρες γι' αυτό παίρνατε πάρα πάνω, αλλά το κανονικό το ημερομίσθιο ήταν το ίδιο

Άνδρας: Ναι, εγώ έπαιρνα πάρα πάνω σαν καλός εργάτης

Ερ: Α, παίρνατε πάρα πάνω ημερομίσθιο

Άνδρας: Ναι, ναι

Ερ: Πάρα πάνω από τους άλλους

Άνδρας: Ναι, δηλαδή εκεί στη Γερμανία εκείνοι έτσι είναι, μαζί δουλεύουμε τώρα, δεν παίρνουμε ίδιο

Ερ: Α δεν παίρνατε ίδιο

Άνδρας: Όχι παίρνανε ο καθένας το...

Ερ: Ανάλογα με τι παράγεις

Άνδρας: Ναι. Ίδια δουλειά. Μαζί δουλεύαμε, αλλά ίδιο φάκελο δεν παίρναμε. Γιατί εκεί τα φάκελα δεν τα δείχνουνε ο ένας στον άλλο, γιατί θα γίνει φασαρία. Λέει μαζί δουλεύουμε κι εσύ παίρνεις πάρα πάνω από εμένα

Ερ: Ανάλογα με την παραγωγή λοιπόν

Άνδρας: Ναι

Το υπερκείμενο απόσπασμα συγκεντρώνει σημαντικά στοιχεία που αφορούν στη μεταπολεμική μετανάστευση.

1. Αποκλεισμός μέρους του πληθυσμού που επιθυμούσε να μεταναστεύσει με κριτήρια τις πολιτικές πεποιθήσεις, το γνωστό «φακέλωμα» που κυριαρχούσε στην Ελλάδα.
2. Συναλλαγή μεταξύ των κατεχόντων τη δικαιοδοσία έκδοσης των απαιτούμενων εντύπων μετανάστευσης και των επιθυμούντων να μεταναστεύσουν
3. Στιγματισμός συλλήβδην όλων των «ντόπιων» ως υπόπτων αριστερών φρονημάτων, ανεξάρτητα από τη βασιμότητα του στιγματισμού. Στιγματισμός που τους ακολουθεί από τους βαλκανικούς πολέμους, τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, τον ελληνικό εμφύλιο και μεταλλαγμένος μέχρι σήμερα.

4. Διάθεση απόκρυψης της αλήθειας από τον ομιλούντα, για το στιγματισμό των γηγενών, που αναδεικνύει την ισχύ, μισό αιώνα μετά, των αντιθέσεων στην περιοχή.
5. Ο ρόλος του γείτονα και της συζύγου του βιογραφούμενου, ως μοχλού αποκατάστασης της αλήθειας.³⁴⁷
6. Επιδίωξη επίτευξης του στόχου ανεξάρτητα από το κόστος. Ένα πρότυπο που είναι σταθερό σε όλες τις γενιές Ποντίων προσφύγων της έρευνας και τείνει να χαρακτηρίζει τον ποντιακό πληθυσμό.
7. Η έννοια της «δουλειάς» ως αξίας καθεαυτής. Ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της ποντιακής ταυτότητας, όπως αναλύεται στο Κεφάλαιο VIII της «Ταυτότητας». Οι Πόντιοι – γυναίκες και άνδρες - είναι ικανοί να δουλεύουν ατελείωτες ώρες χωρίς κόπωση, όπως μεταφέρουν στις συνεντεύξεις τους όλοι οι βιογραφούμενοι.
8. Το κυρίαρχο αξιακό ελληνικό πρότυπο της απόκτησης ακίνητης περιουσίας
9. Η πλήρης εκμετάλλευση εκ μέρους των γερμανικών επιχειρήσεων των «φιλοξενούμενων εργατών», που παραπέμπει εφιαλτικά στα επίκαιρα δρώμενα.
10. Η σύγκριση των διαφορετικών πολιτισμικών προτύπων, μεταξύ του Πόντιου μετανάστη και του Γερμανού εργαζόμενου, ως προς την αντίληψη των εννοιών «δουλειά», υποχρέωση και δικαίωμα.

Τα εμπλεκόμενα πρόσωπα στην προηγηθείσα αφήγηση του Πόντιου μετανάστη στη Γερμανία συχνά αντιστοιχίζονται με τα πρόσωπα του μυθιστορήματος «Διπλό Βιβλίο» του Δημήτρη Χατζή.

Ο Γερμανός «τεμπέλης» εργάτης της αφήγησης παραπέμπει στο Γερμανό εργάτη που δεν ακολουθεί τη «νόρμα» της δουλειάς στο «Διπλό Βιβλίο». Αφηγείται ο πρωταγωνιστής του Χατζή:

³⁴⁷ Εδώ αναδεικνύεται, για μια ακόμα φορά, ως μεθοδολογικό πλεονέκτημα ο τρόπος εκμείυσης των βιογραφιών. Οι συμμετοχή στις βιογραφίες επιπλέον ατόμων εκτός του βιογραφούμενου, υποχρεώνει τον βιογραφούμενο να είναι ειλικρινής, πιστός και όσο το δυνατόν ακριβής, στην αφήγηση των παρελθόντων γεγονότων. Ο «άλλος» αναλάμβανε το ρόλο του «ελεγκτή», του «διορθωτή» ή «επιβεβαιωτή», στα λεχθέντα του βιογραφούμενου.

« Όλη τη μέρα πρέπει να λογαριάζω με το δευτερόλεπτο πού βρίσκεται εκείνος την κάθε στιγμή. Λαχανιάζω να τον προφτάσω, τον προφταίνω, μία-δύο διαδρομές πάμε καλά, γίνεται για λίγο κάποια τάξη, ξαναμπαίνουμε σε κάποιο λογαριασμό – και, να τος πάλι, κάπου στέκεται, κάπου κολάει, καθυστερεί – και τον ξαναβρίσκω φορτωμένον μπροστά στο ασανσέρ την ώρα που πάω να κατέβω. Ποιος από τους δυό θα το πάρει; Και το παίρνει εκείνος – εγώ κάθομαι και τον περιμένω – καθυστερεί και στην αυλή – χαμένα κάθε φορά και δέκα και δεκαπέντε λεπτά, είκοσι κάποτε – πώς να προφτάσω;»

Απαντά ο γερμανός εργάτης:

«Αυτό που κάνετε σεις δεν είναι νόρμα. Είναι δουλεία – σκλαβεράι. Δεν είναι δουλειά για δυό ανθρώπους αυτό – είναι για τρεις. Και τους συνηθίσατε έτσι, τους μάθατε εσείς, ησύχασαν. Και ζημιώνεται όλους τους άλλους. [...] θα σας διώξουμε μέχρι τον έναν. Χίλιους σκλάβους να φέρουν από την Ελλάδα και την Τουρκία – εγώ για δυό ανθρώπους αυτή τη δουλειά δεν την κάνω»

Στο ζήτημα του αποκλεισμού από τη δυνατότητα μετανάστευσης λόγω «κοινωνικών φρονημάτων», αλλά και της συναλλαγής για την έκδοση των απαιτούμενων εγγράφων, παρουσιάζεται στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς Πόντιου πρόσφυγα.

Οι γονείς μου που ήθελαν να πάνε στη Γερμανία δεν τους άφηναν να πάνε, ο πατέρας μου να γίνει χαφιές για να τον υπογράψουνε ένα χαρτί να πάει στην Γερμανία, εργάτης να δουλέψει, μετανάστης, χεστήκαμε, δηλαδή σε αυτό το βαθμό...αναγκαζόντουσαν να είναι ή να κάνουν κάποιες...

Η πλειοψηφία της γ' γενιάς των Ποντίων προσφύγων, των οποίων οι γονείς τους έφυγαν ως μετανάστες, παρέμεινε στο χωριό και την φροντίδα της ανέλαβε η α' γενιά. Το γεγονός αυτό είναι ένας από τους λόγους που διατηρήθηκε η ποντιακή διάλεκτος στους γ' γενιάς πρόσφυγες.

Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρας γ' γενιάς πρόσφυγας θυμάται ότι κατά την περίοδο της μετανάστευσης των γονιών του, μόνο μία οικογένεια στη δική του γειτονιά δεν είχε μεταναστεύσει.

Στη δικιά μας τη γενιά...δεν υπήρχε κάποιος που να μην ήταν στην ξενιτιά, μόνο παιδιά ήμασταν. Με τους παππούδες όλοι μεγαλώσαμε. Εγώ πιστεύω το 50% λείπανε, στη Γερμανία, στην Αμερική, στην...καλά αυτοί που φεύγαν για Αμερική παίρναν και τα παιδιά τους μαζί, αυτοί που πηγαίναν Γερμανία, αυτοί αφήναν τα παιδιά τους στο χωριό. Στη γειτονιά μας...δεν ξέρω κάποιον που να μην ήταν στη Γερμανία...ήταν ο

Θ., μία οικογένεια, αυτοί δεν είχαν πάει στη Γερμανία, οι άλλοι όλοι στη Γερμανία ήτανε. Γυρίσανε μετά το '72, '73, επειδή αρχίσανε τα παιδιά να μεγαλώνουν, αρχίσανε το γυμνάσιο, τα πανεπιστήμια, αυτά, γυρίσανε, γιατί τα παιδιά τους μεγάλωσανε, δεν θέλανε να πάνε στη Γερμανία. Γι' αυτό οι περισσότεροι γυρίσανε. Για τα παιδιά τους. Κι έμεινε ένα ποσοστό, νομίζω μετά το '80, γύρω στο 20% έμεινε στη Γερμανία. Οι οποίοι είναι ακόμα στη Γερμανία. [...] Στη Γερμανία, στον Καναδά, είναι πιο Πόντιοι. Πιο Πόντιοι, κρατάνε από τους γονείς τους, έχουνε πιο έντονα μέσα τους την Ελλάδα...και τον Πόντο. Και τώρα να δεις, ένα παιδί...κι ας μη τα καταλαβαίνει, σιγά-σιγά. Τώρα στη Γερμανία είχε παγκόσμιο συνέδριο των Ποντίων.

Ως λόγο επαναπατρισμού στην Ελλάδα, ο προλαλήσαςας πρόσφυγας, θεωρεί ότι είναι η άρνηση της γ' γενιάς να μεταναστεύσει. Αναδεικνύεται επίσης και η μεγαλύτερη ένταση διατήρησης της ταυτότητας, κατάσταση που ισχύει για όλους τους μετανάστες.

Η ποντιακή κοινότητα στη Γερμανία έχει ιδιαίτερα έντονη παρουσία. Υπάρχουν ποντιακά σωματεία σε πολλές γερμανικές πόλεις, μεταξύ των οποίων το Μόναχο, το Αμβούργο, η Νυρεμβέργη, το Ανόβερο. Έχει δημιουργηθεί Ομοσπονδία Συλλόγων Ελλήνων Ποντίων στην Ευρώπη (ΟΣΕΠΕ), που αριθμεί πάνω από 40 σωματεία.

Οι Πόντιοι πρόσφυγες επεστρεψαν, από τις χώρες που είχαν μεταναστεύσει, κατά τη δεκαετία του '70, ακολουθώντας το κύμα επιστροφής, όπως αναφέρει ο Χασιώτης: «Το μεγάλο κύμα των επαναπατρισμών αφορά σε εκείνους που είχαν μεταβεί μαζικά στη Δυτική Ευρώπη ως 'φιλοξενούμενοι εργάτες'. Μόνο στο διάστημα 1968-1977 επαναπατρίστηκαν 237.500 άτομα, από τα οποία τα μισά προέρχονταν από την Ομοσπονδιακή Γερμανία. Κατά τα επόμενα χρόνια οι τάσεις για επιστροφή στην πατρίδα ενισχύθηκαν ακόμα περισσότερο: στα 1980 συνολικός αριθμός των παλιννοστησάντων έφτασε τα 390.000 άτομα.»³⁴⁸

³⁴⁸ **Χασιώτης Ι.Κ.** (2006) «Εισαγωγή», στο *Οι Έλληνες της Διασποράς, 15^{ος} -21^{ος} αι.* Ι.Κ. Χασιώτης, Ο. Κατσιαρδή-Hering, Ε. Αμαπατζή (επιμ), Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, σελ. 27

2.3.3 Εξωτερική Μετανάστευση με πολιτικά κίνητρα

Υπήρξε ένα επί πλέον κύμα φυγής στο εξωτερικό, που οφειλόταν στις διώξεις λόγω πολιτικών πεποιθήσεων. Αυτής της μορφής η μετανάστευση πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις, σχετιζόμενες με τις περιόδους δίωξης της αριστερής ιδεολογίας.

Η πρώτη αφορά την περίοδο μετά τον εμφύλιο του 1946-49, προς τις Ανατολικές χώρες.

Στο «δείγμα» της έρευνας παρουσιάζεται μόνο μία γυναίκα Πόντια γ' γενιάς, παλλιννοστήσασα, σύζυγος άμεσα βιογραφούμενου, που γεννήθηκε στην Τασκένδη από γονείς Πόντιους πολιτικούς πρόσφυγες

Ανδρας: Ε η γυναίκα μου...ζέχασα να σου πω ότι εδώ...οι γονείς της είναι Πόντιοι, με τον ανταρτοπόλεμο φύγανε στη Ρωσία κι εκεί γεννήθηκε αυτή και μεγάλωσε και γύρισαν το 77. Είναι από τους αντάρτες που φύγανε

Ερωτ: Κατάλαβα, σε ποιο μέρος ήσασταν

Σύζυγος: Τασκένδη

Ερωτ: Στην Τασκένδη;

Σύζυγος: Ναι

Ερωτ: Και οι δυο γονείς σας ήταν Πόντιοι;

Σύζυγος: Ναι

Ανδρας: Στην Τασκένδη, εκεί γνωριστήκανε. Και η μάνα και ο πατέρας.

Σύζυγος: Και η μάνα και ο πατέρας

Ερωτ: Οι οποίοι φύγανε στη Ρωσία και οι δύο; Από πού από τον Πόντο είναι η καταγωγή τους, ξέρετε

Ανδρας: Ο πατέρας της ήτανε από τον Καύκασο, η μητέρα της ήτανε από την...δεν ξέρω

Το δεύτερο κύμα μετανάστευσης για πολιτικούς λόγους πραγματοποιήθηκε την περίοδο της χούντας 1967-1974.

Από τους τέσσερις μεταναστεύσαντες Πόντιους πρόσφυγες β' γενιάς του «δείγματος» οι τρεις επικαλέστηκαν στις βιογραφίες πολιτικούς λόγους.

Τα ακόλουθα δύο αποσπάσματα προέρχονται από τις βιογραφίες προσφύγων β' γενιάς, οι οποίοι υποχρεώθηκαν να μεταναστεύσουν καθώς απολύθηκαν από τη ΔΕΗ, όπου εργαζόντουσαν κατά την περίοδο της Χούντας.

Ηρθα εδώ, εγώ δούλευα εδώ πέρα στα εργοστάσια, ήμασταν και λίγο...αριστερο-φέρναμε δεν μπορούσα να πιάσω δουλειά, κασμά για να χτίσεις...ερχόταν σε μια βδομάδα ο επιστάτης και λέει πρέπει να φύγεις. Δούλευα μέσα στην παλιά ΛΙΠΤΟΛ με διώξανε, μετά τα ίδια, ήρθα το '73 το '74. Όλοι φύγαν έξω, δεν υπήρχε εδώ κανένας...

Στο προηγούμενο, όπως και στο επόμενο απόσπασμα αναδεικνύεται ο ρόλος του κράτους, μέσω της ΔΕΗ που είναι δημόσια εταιρία, στις πολιτικές απασχόλησης και διώξεων.

Μετά την μεταπολίτευση γύρισα. Αυτό είναι την επταετία, με απόλυσαν από την δουλειά κι έφυγα...Εγώ ήμουνα στη ΔΕΗ και με διώξανε, γιατί δεν συμφωνούσα... Εγώ τότε είχα χαρτιά...όπου πήγαινα, ήξερα και τη δουλειά...άμα γυρίσεις την πλάτη...αρκεί να είσαι...να ξέρεις τη δουλειά...εγώ δεν λέω ποτέ «οκτώ»...πήγα στο άλλο...πήγα στη Καβάλα...δουλειές να δεις, τέλος πάντων...έφυγα μετανάστης...

Ο ακόλουθος αφηγούμενος, Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς, ο νεώτερος αυτής γενιάς του «δείγματος», αριστερός και διωκόμενος, κατάφερε να φύγει μετανάστης στον Καναδά. Στη μακροσκελή βιογραφία του αναφέρει αναλυτικά τον τρόπο που κατάφερε να αποκτήσει τα νόμιμα έγγραφα, από «το καθίκι, το... κάθαρμα του χωριού...».

Πήγαινα στον Ευκλείδη...όταν τελείωσα, εγώ έφυγα στο εξωτερικό, στην Γερμανία το '69. Το '70 έφυγα στον Καναδά. Απ' τη Γερμανία...φοβούμενος μη με διώξουνε από εκεί και με φέρουν πάλι εδώ πίσω, γιατί και εκεί είχα, δεν σταμάτησα τον αγώνα, ε υπήρχε αυτός ο φόβος κι έκανα μόλις πήγα στη Γερμανία, έκανα τα χαρτιά μου να φύγω Σουηδία ή Καναδά. Βγήκαν πρώτα του Καναδά, φοβούμενος, άρπαξα τα χαρτιά και...

Το '69 δεν είχα εγώ σκοπό να φύγω, απλώς με είχαν τρελάνει, η δικτατορία, με ανακρίσεις, κάθε μέρα στην ασφάλεια, κάθε μέρα παρακολούθηση, παντού, στο σπίτι μου, όπου πήγαινα και με είχαν τρελάνει. Εγώ που ήμουν τόσο δυνατός, είχα γίνει ...καταντούσα για το τρελοκομείο. Και αναγκάστηκα, μόλις τέλειωσα την σχολή, εκείνα τα χρόνια...

Από τους έξι Πόντιους πρόσφυγες β' γενιάς του «δείγματος» οι τέσσερις μετανάστευσαν. Ο ένας για καθαρά οικονομικούς λόγους την περίοδο μετά τον εμφύλιο, ενώ οι υπόλοιποι τρεις την περίοδο της Χούντας για πολιτικούς λόγους. Οι δύο μεγαλύτεροι απολύθηκαν από τις δουλειές τους λόγω «κοινωνικών φρονημάτων» και ο τρίτος διωκόμενος για την αντιδικτατορική του δράση.

2.4 Στέγαση

Ένα από τα κυρίαρχα προς επίλυση ζητήματα κατά την άφιξη των προσφύγων ήταν η εξασφάλιση στέγης. Το έργο αυτό ανέλαβε η ΕΑΠ, η οποία κατά την περίοδο λειτουργίας της μέχρι το 1930 «δημιούργησε στις αγροτικές περιοχές 2.089 συνοικισμούς και 52.561 οικήματα. Το 80% των αγροτικών συνοικισμών ιδρύθηκε στην περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης.»³⁴⁹

Η στέγαση, καθώς και η παραχώρηση κτημάτων και γεωργικών εργαλείων, συμψηφίστηκε με την αποζημίωση που θα έπρεπε να λαμβάνουν οι πρόσφυγες, λόγω των απωλειών που υπέστησαν εγκαταλείποντας τις περιουσίες τους στην Τουρκία. Κατ' αυτό τον τρόπο

«Τα περιουσιακά στοιχεία που εθεωρείτο ότι επιδέχονταν αποζημίωση ήταν: α) τα ακίνητα κάθε είδους, αστικά και αγροτικά, β) τα κινητά αγαθά που δεν πουλήθηκαν επί τόπου ούτε μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα και γ) οι καλλιεργημένοι αγροί μαζί με τα προϊόντα τους, συμπεριλαμβανομένων και των εσόδων οποία έχασε ο ανταλλάξιμος. Ένας σημαντικός αριθμός προσφύγων βρέθηκαν εκπρόθεσμοι, είτε γιατί ήλθαν στην Ελλάδα μετά την λήξη της προθεσμίας υποβολής (αιχμάλωτοι, πρόσφυγες από τη Ρωσία, Κωνσταντινοπολίτες) είτε γιατί δεν μπορούσαν να υποβάλουν δήλωση λόγω ασθένειας, φυλάκιση ή ανηλικότητα (περίπτωση ορφανών). Η προκαταβολή θα δινόταν σε εκείνους που δεν είχαν μέχρι τότε αποκατασταθεί, με τη διευκρίνιση ότι η απλή υποτυπώδης στέγαση στους οικισμούς της ΕΑΠ ή του ελληνικού κράτους δεν θα εθεωρείτο ως αποκατάσταση.

Προκειμένου να επιταχυνθεί η διαδικασία της αποζημίωσης, χωρίς να επιβαρυνθεί πολύ ο κρατικός προϋπολογισμός, αποφασίστηκε η έκδοση ομολογιών με την εγγύηση του ελληνικού δημοσίου. Το 20% της προσωρινής αποζημίωσης δόθηκε σε μετρητά και το υπόλοιπο σε ομολογίας. Παρά την πρόσκαιρη ανακούφιση, η προσωρινή αυτή λύση δεν έκλεισε το ζήτημα. Οι προσφυγικές οργανώσεις αξίωναν την πλήρη αποζημίωση όπως εξάλλου προέβλεπε η σύμβαση της Λωζάνης, με αποτέλεσμα το θέμα να λάβει διαστάσεις και να γίνει αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης.

Για την οριστική εκτίμηση των εγκαταλειφθεισών περιουσιών συστάθηκαν 1.114 Πρωτοβάθμιες Επιτροπές Εκτίμησης, μία ή περισσότερες για καθεμιά από τις 934 χριστιανικές κοινότητες της Τουρκίας. Τα ποικίλα προβλήματα που ανέκυψαν επέβαλαν αρχικά τη δημιουργία 52

³⁴⁹ **Καραμούζη Αν.** (1997) Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών, στο συλλογικό τόμο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σελ.25

Δευτεροβάθμιων Επιτροπών, 31 στην Αθήνα και 21 στην επαρχία, και στη συνέχεια, το Μάιο του 1927, 20 Δευτεροβάθμιων Επιτροπών (Εφετεία της Ανταλλαγής), 8 στην Αθήνα και 12 στην επαρχία.»³⁵⁰

Η στέγαση των προσφυγικών πληθυσμών που εγκαταστάθηκαν στον αγροτικό χώρο, ως αποτέλεσμα επιλογής ή επιβολής, πραγματοποιήθηκε με δύο τρόπους:

- Στέγαση σε ήδη υπάρχουσες κατοικίες, οι οποίες είχαν εγκαταλειφθεί ή εγκαταλείπονταν από τους αποχωρήσαντες ανταλλάξιμους
- Δημιουργία νέων οικισμών από την ΕΑΠ, με ανέγερση νέων κατοικιών.

Στα χωριά της περιοχής του πεδίου της έρευνας συναντώνται και οι δύο τρόποι στέγασης, που συναρτώνται με τον προϋπάρχοντα - επί οθωμανικής κυριαρχίας - βαθμό ανάπτυξης της κάθε περιοχής, ο οποίος γίνεται αντιληπτός από την ύπαρξη ή όχι προϋπαρχόντων εγκατεστημένων πληθυσμών.

Κατ' αυτό τον τρόπο στα μικτά χωριά λειτούργησε σε μεγαλύτερη έκταση το μοντέλο στέγασης σε ήδη υπάρχουσες εγκαταλειμμένες κατοικίες, ενώ στα αμιγή προσφυγικά χωριά λειτούργησε κατά κανόνα το μοντέλο της προσωρινής στέγασης σε ήδη υπάρχουσες κατοικίες και εν συνεχεία η ανέγερση νέων κατοικιών.

Η διαφοροποίηση ως προς το μοντέλο στέγασης γίνεται αντιληπτή ακόμα και σήμερα από τον τρόπο ρυμοτόμησης των χωριών. Έτσι στα χωριά όπου οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε προϋπάρχουσες κατοικίες η ρυμοτομία είναι ακανόνιστη και ασφυκτική. Αντίθετα στις περιοχές που ανεγέρθηκαν νέοι οικισμοί η ρυμοτομία είναι βάσει σχεδίων με συγκεκριμένους όρους δόμησης.

2.4.1 Περιοχές με προϋπάρχουσες κατοικίες

Στα χωριά, τα οποία ήταν ήδη οικιστικά οργανωμένα επί οθωμανικής κυριαρχίας, οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στις κατοικίες των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων. Αντιπροσωπευτικό χωριό αυτού του τύπου στο πεδίο της έρευνας είναι η Αναρράχη, από τους κατοίκους της οποίας αντλούνται οι σχετικές πληροφορίες.

Στην Αναρράχη, όπως και στα υπόλοιπα αυτού του τύπου χωριά, οι προϋπάρχουσες κατοικίες, που οι πρόσφυγες τις χαρακτηρίζουν ως «τούρκικα σπίτια», διατηρήθηκαν μερικές δεκαετίες από την άφιξη των προσφύγων. Στη συνέχεια άρχισε η σταδιακή

³⁵⁰ Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000 Ο Μεσοπόλεμος (1922-1940), 7^{ος} τόμος, (2003) Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σελ. 84-85

αλλαγή της χρήση τους από κύριες κατοικίες σε βοηθητικούς χώρους, κυρίως αποθήκες, καθώς οι πρόσφυγες εντασσόμενοι άρχισαν βαθμιαία να επεκτείνουν και να επισκευάζουν τα τούρκικα σπίτια ή να τα γκρεμίζουν και να κατασκευάζουν νέα.

Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς, κάτοικος Αναρράχης, αναφέρει ότι η έναρξη ανοικοδόμησης νέων κατοικιών πραγματοποιήθηκε μετά το 1950.

Ναι όλα τα σπίτια ήταν τούρκικα, τώρα...ύστερα...μετά το '50...σχεδόν... υπάρχουν ακόμα σπίτια τούρκικα, μπορεί να υπάρχουνε, πέντε έξι σπίτια τούρκικα...

Τα χωριά αυτού του τύπου, όπου οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε προϋπάρχουσες κατοικίες, χαρακτηρίζονται από δαιδαλώδη και ασφυκτική προϋπάρχουσα ρυμοτομία, η οποία διατηρείται μέχρι σήμερα..

Η διαφοροποίηση ως προς τα δύο διαφορετικά μοντέλα στέγασης των Ποντίων προσφύγων, σε προϋπάρχουσες ή σε νεοαναγειρόμενες κατοικίες, καθώς και η αλλαγή χρήσης των παλαιών κατοικιών, παρουσιάζεται στο ακόλουθο απόσπασμα Πόντιου πρόσφυγα β' γενιάς, κατοίκου επίσης της Αναρράχης.

Τα σπίτια...πήρανε κάτι παλιά ήτανε εδώ πέρα, τουρκικά και μπήκανε μέσα αυτοί... μετά γκρεμιστήκανε. Όχι...αυτό το ένα τώρα με το αυτό...έπεσε...με το σεισμό που έγινε το '98. Εγώ το '72 έκανα το δικό μου. Μέναμε σε αυτό το τουρκικό, ένα μέρος... (μπροστά από την βεράντα του σπιτιού, σε ένα επίπεδο χαμηλότερα, ήταν ένα μικρό σπιτάκι με πέτρα και κεραμίδια, το παλιό τούρκικο σπίτι, που το χρησιμοποιούσαν τώρα σαν αποθήκη). Γκρεμίσαμε εδώ ένα μέρος, το τουρκικό το '37 και από εκεί χτίσαμε εμείς μία προέκταση, κάναμε ένα δωμάτιο και μία κουζίνα, τούτο το θυμάμαι εγώ, το '37. Δεν είχαν εδώ, όπως σε τα άλλα χωριά κάναν...αυτά...τους δώσαν του εποικισμού. Στο Μαυροδένδρι...κάπου αλλού δώσανε, δώσανε σπίτια, εμάς δεν μας δώσανε, αλλά κλήρους μας δώσανε...

Από τις αφηγήσεις των Ποντίων προσφύγων, που εγκαταστάθηκαν σε προϋπάρχοντες οικισμούς, αναδεικνύονται δύο επί πλέον διαφοροποιήσεις.

Η πρώτη αφορά τη διαφοροποίηση στον τρόπο που υπέστησαν τις συνέπειες της ανταλλαγής οι μουσουλμάνοι που έφυγαν από την Ελλάδα σε σχέση με τους χριστιανούς που έφυγαν από την Τουρκία. Οι μουσουλμάνοι ανταλλάξιμοι είχαν το χρόνο να προετοιμασθούν για τη μετακίνηση και να διευθετήσουν τις οικονομικές τους υποθέσεις. Αντίθετα οι χριστιανοί ανταλλάξιμοι της Τουρκίας, ακόμα και αυτοί

που δεν εκδιώχθηκαν με βίαιο τρόπο, δεν είχαν παρόμοιες δυνατότητες εγκαταλείποντας τον τόπο καταγωγής τους.

Η δεύτερη αφορά το διαφορετικό τρόπο μετακίνησης μεταξύ των Ποντίων προσφύγων. Μέρος αυτών, όσοι δεν εκδιώχθηκαν βίαια, είχαν την ευχέρεια μεταφοράς χρημάτων, που τους εξυπηρέτησαν στην αντιμετώπιση των άμεσων αναγκών στον τόπο εγκατάστασης, σε αντίθεση με όσους εκδιώχθηκαν βίαια.

Η μεταφορά χρημάτων παρείχε στους κατέχοντες τη διαπραγματευτική δυνατότητα αγοράς, ακόμα και επιλογής κατοικίας ευνοϊκότερης θέσης στον τόπο εγκατάστασης. Οι πληροφορίες αυτές αντλούνται από το ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς πρόσφυγα επίσης από το χωριό Αναρράχη.

... φύγανε οι Τούρκοι από εδώ κανονικά, πήραν και λεφτά απ' τον κόσμο, αυτό το σπίτι για να το πάρουμε, μείνανε κανα-δυο μήνες με τους Τούρκους...στο ίδιο σπίτι και τα έξοδα όλα ήταν δικά μας. Κατάλαβες, του γέρου, γιατί ήθελε, επειδή το μέρος αυτό είναι κεντρικό και είχε νερά και ξέρω εγώ, ήθελε να το πάρει και στο τέλος ενώ τα είχανε συμφωνημένα τον τάραγκε ο άλλος, τόσα λεφτά, στους Τούρκους, λοιπόν και πήραν το μέρος αυτό...

2.4.2 Περιοχές ανέγερσης νέων κατοικιών

Ο δεύτερος τρόπος στέγασης των προσφύγων συναντάται στα αμιγώς προσφυγικά χωριά, τα οποία είναι χτισμένα σε περιοχές που δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένες την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας ή σε περιοχές δίπλα στα χωριά ως επέκτασή τους. Στα χωριά αυτά η ανέγερση των κατοικιών πραγματοποιήθηκε με δύο τρόπους, με εργολαβία, μέσω της ΕΑΠ ή με αυτεπιστασία από τους ίδιους τους πρόσφυγες με τη χορήγηση των υλικών κατασκευής από την ΕΑΠ.

Τα σπίτια που έχτισε η ΕΑΠ αποτελούντο από δύο δωμάτια, αποθήκη και στάβλο. Η τουαλέτα ήταν έξω από το σπίτι.

Γυναίκα Πόντια πρόσφυγας γ' γενιάς του έλαβε μέρος στις πειραματικές συνεντεύξεις, που προηγήθηκαν της επιτόπιας έρευνας, γεννημένη και μεγαλωμένη στην περιοχή της έρευνας, στο χωριό Χαραυγή, περιγράφει το σπίτι της γιαγιάς της στην Ακρινή.

...μάλλον παραλληλεπίπεδο, χαμηλοτάβανο, με σκεπή. Είχε δύο κρεβατοκάμαρες, κουζίνα, αποθήκη. Η κεντρική είσοδος ήταν από την αποθήκη. Υπήρχε μία επί πλέον

είσοδος από το διάδρομο, μεταξύ των δύο δωματίων. Στον εξωτερικό χώρο ήταν πίσω χωράφι με αμυγδαλιές, φούρνος χαμηλοτάβανος με σκεπή, μαντρί. Μπροστά πεζούλι, διακοσμητικά λουλούδια, πηγάδι, κοτέτσι, πιο κάτω χωράφι, δέντρα, μηλιές – κορομηλιές – βερικοκιές, μπαζές με ντομάτες, πιπεριές, κολοκύθια, πατάτες. Δεξιά μεγάλη αποθήκη με σκεπή. Η τουαλέτα ήταν έξω.

Κριτήριο για τον αριθμό των δωματίων που δικαιούται κάθε οικογένεια προσφύγων ήταν το μέγεθός της, δηλαδή το πλήθος των μελών της.

Στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκας β' γενιάς πρόσφυγα από την Ποντοκώμη, χωριό σχεδόν αμιγές ποντικό, αναφέρεται το κριτήριο του αριθμού δωματίων που δικαιούνταν οι πρόσφυγες.

...εμείς τώρα ο πατέρας μου ήτανε παντρεμένος, τον έδωσαν ένα δωμάτιο, είχα του πατέρα μου τις αδελφές, δύο ελεύθερες, τις έδωσε από ένα δωμάτιο και κάναμε όλα τρία δωμάτια και καθόμασταν εκεί μέσα, όλη η οικογένεια, όλοι εκεί μέσα καθόμασταν. Ε, μικρά σπίτια, τι ήτανε, σου λέω από ένα δωμάτιο μας δώσανε. Τετράγωνο, έτσι τετράγωνο σπιτάκι, τρία δωμάτια. Όλα-όλα τους δίνανε δωμάτια και όλα τρία δωμάτια, το ένα είχε ο πατέρας μου, τα άλλα είχαν οι αδελφές του, όλοι μαζί καθόμασταν εκεί.

Τα χωριά που χτίστηκαν μέσω της ΕΑΠ, η Ποντοκώμη και η Ακρινή από τα χωριά του πεδίου της έρευνας, τα οποία είναι σχεδόν αμιγή ποντιακά χωριά, είναι εμφανείς ο ρυμοτομικός σχεδιασμός.

Στο διάλογο που ακολουθεί μεταξύ πατέρα και γιού, β' και γ' γενιάς Ποντίων προσφύγων από το χωριό Ακρινή, παρουσιάζεται η διαφοροποίηση στη ρυμοτόμηση των χωριών Ακρινή και Ποντοκώμη.

Γιος: Παππού να σε πω κι εγώ, σαν ερώτηση θα είναι, το χωριό μας γιατί είναι τετραγωνισμένο κι έχει σχέδιο πόλεως;

Πατέρας: Και αυτό ο Ρέππας το έκανε. Το πενήντα...αυτό...ήτανε τα σπίτια τούρκικα, τα περισσότερα, ύστερα έγιναν καινούργια σπίτια, έγιναν καινούργιοι δρόμοι,

Γιος: Είχανε. Αλλά η ρυμοτόμηση...Ο παππούς μου...ο πατέρας μου πήρε ...μετά, με τη ρυμοτόμηση, πήρε ο πατέρας μου. Να τελειώσουμε... η ρυμοτόμηση πότε έγινε το 50;

Πατέρας: περίπου

Γιος: Την δεκαετία 40-50 ή 50-60. Είναι η...το 50-60 είχε γίνει η ρυμοτόμηση, για αυτό και το χωριό έχει σχέδιο πόλεως. Το δικό μας το χωριό έχει σχέδιο πόλεως, δεν ξέρω αν το έχεις δει, ανά 140 μέτρα υπάρχει τετράγωνο, ναι. Έχει ένα, δύο, τρεις

περιφερειακούς κεντρικούς δρόμους και ανά 140 ... όχι μάλλον 1,2,3,4,5, κάθετους δρόμους και μετά είναι ανά 140 τετράγωνο, δηλαδή από εδώ μέχρι εκεί τετράγωνο, τετράγωνο, μάλλον αυτό είναι 280, όχι, 140 ανά 140 είναι τετράγωνο

Πατέρας: Στον Άγιο Δημήτριο δεν πήγε ο Ρέππας, εδώ ήρθε

Γιος: Εδώ έκανε και στην Ποντοκόμη

Πατέρας: Εκεί μπορεί να πήγε άλλος

Γιος: Άλλος Ρέππας

Κάτοικος Ακρινής, Πόντιος πρόσφυγας γ' γενιάς, επιβεβαιώνει το ρυμοτομικό σχεδιασμό του χωριού του, ο οποίος παρέμεινε και μετά την ανέγερση των καινούργιων σπιτιών.

...τους έχουν δώσει οικοπέδα, τους έχουν δώσει κλήρο...και...τους δώσανε κλήρο αναλόγως με τα άτομα, την οικογένεια, παίρναν τα χωράφια... τα σπίτια ήταν όπως είναι τώρα, αλλά με πληθιά, με χώματα. [...] Αυτή η ρυμοτομία...ήρθε ένας μηχανικός ονόματι...αν θυμάμαι καλά ή Κακουλίδης ή κάπως... οι οποίοι αυτοί χαράζανε το χωριό, δεν υπάρχει πουθενά, όλα τα οικοπέδα είναι περίπου ένα στρέμμα, το οποίο δεν υπάρχει πουθενά εδώ στην περιοχή μας

Ο τρόπος αποπληρωμής της αξίας των σπιτιών ήταν με δόσεις, μέχρι την αποπληρωμή οι πρόσφυγες είχαν τίτλο απλής κατοχής, με την αποπληρωμή έπαιρναν τίτλο απόλυτης κυριότητας. Με την διάλυση της ΕΑΠ το 1930, τα χρέη των προσφύγων αναλαμβάνει η Αγροτική Τράπεζα

2.4.3 Σημερινή κατάσταση

Σήμερα η κατάσταση έχει διαφοροποιηθεί. Οι Πόντιοι πρόσφυγες των χωριών του πεδίου της έρευνας έχουν ακολουθήσει το μοντέλο ανάπτυξης της χώρας. Τα σπίτια του είναι παρόμοια με το κυρίαρχο μοντέλο της ελληνικής επαρχίας.

Η εκμετάλλευση των λιγνιτοφόρων εδαφών της περιοχής από τη ΔΕΗ έχει ως συνέπεια τη μεταφορά των χωριών. Ήδη το χωριό Χαραυγή έχει μετεγκατασταθεί, ενώ δύο από τα δύο χωριά της έρευνας, η Ακρινή και η Ποντοκόμη βρίσκονται σε διαδικασία μετεγκατάστασης.

Περιγραφή της σημερινής κατάστασης δίνει η Πόντια πρόσφυγας γ' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος:

Βέβαια το Κλείτος και η Ακρινή τώρα και η Χαραυγή, τα χωράφια τους τα έχει πάρει η ΔΕΗ, δεν έχουν χωράφια, στη Χαραυγή δεν έχει χωράφια, είναι μια τεράστια έκταση,

τα λιγνιτωρυχεία, τα οποία τα έχει πάρει... Απαλλοτριώση τελείως...ανήκουν στην ιδιοκτησία της ΔΕΗ, τώρα αυτά, πού θα πάνε και τα σχέδια πού θα πάνε δεν ξέρω. Μεγάλη αλητεία, αλλά άσε...το Κλείτος, έχουν φτάσει έξω από το χωριό, η Ακρινή το ίδιο, πού έχουν χωράφια, αφού τα πήραν όλα η ΔΕΗ. Είναι όλα ιδιοκτησία της ΔΕΗ, η Μαυροπηγή τώρα, εδώ το χωριό, πηγαίνοντας για Ποντοκόμη, ανάμεσα στην Ποντοκόμη και το Προάστιο είναι η Μαυροπηγή, το σηκώσανε σχεδόν, δεν μένει κανένας πλέον, η Μαυροπηγή, απέναντι έχουν φτάσει, στα σπίτια τους απ' έξω. Πού έχουν χωράφια; Εδώ συζητάνε, μούλεγε κάποιος από την Μαυροπηγή, έχουνε βάλει... φυτώρια...όχι φυτώρια...ε χωράφια, με καρυδιές, με δένδρα, για να τους αποζημιώσει τώρα η ΔΕΗ, που θα τους τα πάρει. Κατάλαβες; Για να πάρουν κάποια λεφτά. Θα δώσουν κάποια λεφτά και θα πάρουν κάτι πάρα πάνω, ας πούμε. Ε...δεν έχουνε χωράφια αυτοί εκεί πέρα, τα δικά μας τα χωράφια είναι...και είναι όπως όλα τα χωριά του λεκανοπεδίου από εκεί μεριά. Από εδώ κάτω προς Θεσσαλονίκη, προς Κοζάνη, είναι τα χωριά...όλα σχεδόν απαλλοτριώθηκαν. Η οικονομία αναπτύχθηκε στην Πτολεμαΐδα, εν πάσει περιπτώσει, από την εποχή που δημιουργήθηκαν τα εργοστάσια. Τα πρώτα χρόνια δε, τα πρώτα δέκα-δεκαπέντε χρόνια δεν πηγαίνανε στα εργοστάσια, μόνο όσοι μηχανικοί είχαν έρθει από έξω, από Θεσσαλονίκη, σαν μηχανικοί δουλεύανε και οι υπόλοιποι εργάτες, πηγαίνανε οι...άσχετοι, που δεν ήταν νοικοκυραίοι, που δεν δουλεύανε σαν γεωργοί κτλ. Αυτοί πήγανε κι αυτοί πήρανε τελικά...η ΔΕΗ... έχει πολύ πλάκα. Σαν τη Χαλκιδική. Στους γαμπρούς, οι χαλκιδικιώτες δίνανε «τσι αμμουδές», τις αμμουδιές και τα καλά τα μέρη δίνουν τα αγόρια και μετά οι γαμπροί γίνανε πλούσιοι, γιατί...κάποια στρέμματα χωράφια γίνανε πάμπλουτοι, κάπως έτσι έγινε κι εδώ...

2.5 Εκπαίδευση

Η εκπαιδευτική πολιτική της Ελλάδας κατά την άφιξη των προσφύγων στη Μακεδονία ήταν προσανατολισμένη στη γλωσσική ενσωμάτωση όλων των μη ελληνόφωνων πληθυσμών, προσφύγων και γηγενών, με στόχο την εθνική ομογενοποίηση και την ανάπτυξης κοινής εθνικής συνείδησης.

2.5.1 Πρωτοβάθμια εκπαίδευση

Η επίτευξη του στόχου της γλωσσικής ενσωμάτωσης επιδιώχθηκε κυρίως μέσα από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Οι αναφορές των Ποντίων προσφύγων της έρευνας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση αναδεικνύουν δύο στοιχεία. Την ανυπαρξία υποδομών και τη επιβολή της ελληνικής γλώσσας, με τον αποκλεισμό της ποντιακής διαλέκτου.

2.5.1.1 Υποδομές

Οι αναμνήσεις των Ποντίων προσφύγων α' και β' γενιάς, όπως αναδύονται μέσα από τις βιογραφίες τους, για τις συνθήκες της εκπαίδευσης από την εποχή της άφιξής τους στην Ελλάδα μέχρι και τον β' παγκόσμιο πόλεμο, την περίοδο του μεσοπολέμου δηλαδή, εστιάζονται κυρίως στην ανυπαρξία σχολικών υποδομών.

Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα α' γενιάς Πόντιου πρόσφυγα προβάλλεται ιδιαίτερα η παντελής έλλειψη υποδομής.

Να σας πω, στην αρχή τα σχολεία δεν ήτανε τόσο οργανωμένα όπως είναι τώρα. Θυμάμαι, είχανε πέτρες κάτω και επάνω στις πέτρες βάζανε σανίδια και καθόμασταν απάνω στα σανίδια, χαμηλά. Ναι. Αυτό το θυμάμαι πολύ καλά.

Παρόμοια εικόνα έλλειψης υποδομών προβάλουν και οι β' γενιάς Πόντιοι πρόσφυγες στις βιογραφίες τους, την οποία έλλειψη εντάσσουν στις γενικότερες συνθήκες φτώχειας που βίωσαν κατά την παιδική τους ηλικία.

Στα ακόλουθα αποσπάσματα δύο πρόσφυγες β' γενιάς, άνδρας και γυναίκα, αφηγούνται τη φτώχεια που επικρατούσε, την κατάσταση και τον τρόπο που λειτουργούσαν, πρωί –απόγευμα, τα σχολεία.

Άνδρας β' γενιάς: Πώς, είχε...σχολείο αλλά...δηλαδή φτωχικό σχολείο, με σόμπες μέσα, με ξύλα, με... Όλα τα παιδιά πηγαίναν σχολείο, ασφαλώς...πηγαίναμε και το απόγευμα, πρωινές ώρες, απόγευμα, εξατάξιο, ένας δάσκαλος, έκανε και το πρωί και το απόγευμα.

Γυναίκα β' γενιάς: Και τότε ήτανε φτώχεια και δεν είχαμε παπούτσια, τσόκαρα, πηγαίναμε στο χιόνι, και παίρναμε το ψωμί, το φαί μας στο σχολείο, ήτανε μακριά το σχολείο, και τρώγαμε στο σχολείο, όλα τα παιδιά μένανε στο σχολείο το μεσημέρι, δύο φορές πηγαίναμε στο σχολείο τότε, πρωί - απόγευμα, το απόγευμα κάναμε χειροτεχνία, ωδική και...Πάρα πολλά παιδιά, πάρα πολλά, από τέσσερα, από πέντε, έξι, επτά...τότε γεννούσανε, όταν κάναμε παρέλαση για να πάμε στην εκκλησία, του σχολείου μας η αυλή ήτανε πέντε γραμμές από πόσα παιδιά δεν ξέρω, παραφορτωμένη...

2.5.1.2 Ο ρόλος της ποντιακής διαλέκτου ως παράγοντα αποκλεισμού

Οι βιογραφούμενοι πέρα από το ζήτημα των κτηριακών υποδομών των σχολείων, που το εντάσσουν στο πλαίσιο της γενικότερης φτώχειας, προβάλλουν ως κυρίαρχο, το

ζήτημα της δυσκολίας προσαρμογής τους στη νεοελληνική γλώσσα, στην οποία πραγματοποιείτο υποχρεωτικά η εκπαίδευση.

Ιδιαίτερα οι α' και β' γενιές Ποντίων προσφύγων ήταν αυτές που βρέθηκαν αντιμέτωπες με τη δυσκολία προσαρμογής σε μια άγνωστη για αυτούς γλώσσα, η οποία τους δημιουργούσε αισθήματα μειονεξίας σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη της μαθητικής κοινότητας. Όπως λέει η Α. Φραγκουδάκη:

«Αντιμετωπίζοντας τους ομιλητές διάφορων ποικιλιών της ελληνικής σαν ομόγλωσσους, αγνοώντας δηλαδή τις διαλέκτους που έχουν μητρικές, το σχολείο πρώτα-πρώτα καταδικάζει αυτούς τους μαθητές σε καθυστέρηση στα πρώτα σχολικά τους βήματα.»³⁵¹

Στον ακόλουθο διάλογο ο άνδρας Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς χρησιμοποιεί την ίδια ορολογία με την Φραγκουδάκη: «καθυστέρηση», για να εκφράσει τη δυσκολία προσαρμογής στην νέο-ελληνική γλώσσα.

Άνδρας: Εμείς...η δική μας η γενιά και στο σχολείο ποντιακά μιλούσαμε

Ερ: Και στο σχολείο;

Άνδρας: Τα σημερινά...βλέπω τώρα τα εγγόνια μου, όλο τον καιρό μιλάνε ελληνικά και μες στο σπίτι, εμείς και μέσ' το σπίτι όλο πόντια και στο σχολείο, μόνο άμα είχαμε τον δάσκαλο μιλούσαμε ελληνικά, αλλά μεταξύ μας πόντια.

Ερ: Δυσκολευόσασταν να μιλήσετε ελληνικά, καθώς μιλούσατε ποντιακά στο σπίτι;

Άνδρας: ...τα ελληνικά... μάλλον δυσκολευόμασταν οι Πόντιοι...τώρα εγώ βλέπω τα εγγόνια μου, από μικρά παιδιά ελληνικά

Ερ: Δυσκολευόσασταν εσείς να γράψετε ελληνικά;

Άνδρας: Ασφαλώς δυσκολευόμασταν. Ήμασταν και...στο σχολείο ήμασταν καθυστερημένοι...στην ελληνική γλώσσα.

Η δυσκολία προσαρμογής στη γλώσσα του σχολείου ήταν ένας από τους λόγους που η β' γενιά αποκλείστηκε από την εκπαίδευση.

«Εφόσον το ένα παιδί οφείλει να μάθει γραφή στη γλώσσα που μιλάει και το άλλο σε διαφορετική από τη γλώσσα που μιλάει, είναι εκ των προτέρων δεδομένο ποιο από τα δύο παιδιά θα κατακτήσει γρηγορότερα και ευκολότερα τη γνώση του γραπτού κώδικα.»³⁵²

³⁵¹ Φραγκουδάκη Α. (2003) Γλώσσα τού σπιτιού και του σχολείου, ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών, σειρά: κλειδιά και αντικλειδιά, Αθήνα, σελ. 14

³⁵² Φραγκουδάκη Α. ο.π. σελ. 16

Τον αποκλεισμό της ποντιακής διαλέκτου και την επιβολή της νέο-ελληνικής γλώσσας, τόσο μέσα στο σχολείο κατά τη διάρκεια των μαθημάτων, αλλά και στον ευρύτερο χώρο, παρουσιάζει Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς στο ακόλουθο απόσπασμα, προβάλλοντας ταυτόχρονα και τον στιγματισμό των παιδιών που δεν μιλούσαν ή δεν μιλούσαν σωστά τη νέο-ελληνική.

Να σας πω γιατί...όταν πηγαίναμε εμείς στο δημοτικό, δεν θα πεις το μάθημα ποντιακά, θα το πεις ελληνικά ξέρεις πόσες λέξεις ποντιακές φεύγανε να πούμε, και μετά είχες την συστολή και τη ντροπή, πώς ξέφυγε η ποντιακή λέξη, είχες τώρα τη δασκάλα, την Ελένη...Ε στο μάθημα δεν μας ξεφεύγανε, έτσι όταν μιλούσαμε μεταξύ μας για κάτι μας ξεφεύγανε και στο σχολείο μας επέβαλλαν και έξω όταν μιλάτε, θα μιλάτε την Ελληνική, γιατί μπερδεύανε τα ποντιακά με τα ελληνικά, εγώ συγκεκριμένα έφαγα και ξύλο από μία δασκάλα δικιά μας εδώ πέρα.

Η Α. Φραγκουδάκη εξηγεί τους λόγους στιγματισμού, που αναφέρει ο Πόντιος πρόσφυγας το υπερκείμενο αποσπάσμα :

«Επικεντρωμένο το σχολείο στη μία 'σωστή' εκδοχή του λόγου, αγνοεί τις κεκτημένες ικανότητες στη μητρική γλώσσα, και όχι μόνο δεν τις αξιοποιεί αλλά τις στιγματίζει, συνεπώς δεν οδηγεί τα παιδιά να καταλάβουν ότι στο σχολείο και στην κοινωνία υπάρχουν διαφορετικές από αυτές που ήδη γνωρίζουν επικοινωνιακές ανάγκες, που απαιτούν νέες γνώσεις, εφόσον η χρήση της πρότυπης ποικιλία παράγει διαφορετικά νοήματα από τη χρήση της καθημερινής τους γλώσσας.»³⁵³

Ο στιγματισμός από τη δυσκολία προσαρμογής στη σχολική γλώσσα και ο φόβος αποκλεισμού των παιδιών τους από την εκπαίδευση, οδήγησε τους β' γενιάς πρόσφυγες να επιβάλλουν, στο βαθμό που ήταν εφικτό, την νέο-ελληνική γλώσσα στα παιδιά τους, ακόμα και μέσα στο σπίτι.

Η γυναίκα Πόντια πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, η οποία είναι μητέρα γιατρού και εκλεγμένου εκπροσώπου της τοπικής αυτοδιοίκησης σήμερα, εξηγεί τους λόγους που προσπάθησε να επιβάλει στα παιδιά της την νέο-ελληνική γλώσσα. Ταυτόχρονα θαυμάζει την αντίσταση του γιού της στην επιβολή της νεο-ελληνικής, καθώς η διατήρηση και γνώση της ποντιακής διαλέκτου αναδείχθηκε, εκ των υστέρων, ως πλεονέκτημα στην επικοινωνία του με τους ομόγλωσσους ψηφοφόρους των χωριών της περιοχής.

³⁵³ Φραγκουδάκη Α. ο.π. σελ. 23

Στο σπίτι ποντιακά μιλούσαμε, αλλά στο σχολείο ελληνικά [...] Εγώ τα παιδιά μου τα έμαθα ελληνικά, είχα έναν δάσκαλο κουνιάδο και μου είπε εσύ τα παιδιά θα τα μάθεις ελληνικά. Ο γιος μου (γιατρός σήμερα), ότι να τον έκανα, δεν ήθελε να μάθει ελληνικά. Ελληνικά ξέρει, στο σχολείο, στο σπίτι δεν ήθελε να μιλήσει...[...] Και σήμερα στο χωριό, αν πάει στα χωριά έτσι ας πούμε, στους Πόντιους, ποντιακά τους μιλάει

Το μεγαλύτερο μέρος της γ' γενιάς, ιδιαίτερα οι κάτοικοι των μεικτών χωριών, αποδέχθηκε την επιβολή της νέο-ελληνικής γλώσσας, όχι μόνο στο σχολείο, αλλά και στην καθημερινότητα. Η επιβολή αυτή έχει ως συνέπεια να κατανοούν σήμερα την ποντιακή διάλεκτο, αλλά να δυσκολεύονται να τη μιλήσουν, όπως παρουσιάζει στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκα γ' γενιάς, κάτοικος μεικτού χωριού.

Μας έκανε παρατήρηση ο θεός μου, γιατί ήταν δάσκαλος και μορφωμένος και έλεγε στη μάνα μου «μη τα παιδιά σου τα μαθαίνεις ποντιακά, να μάθουνε ελληνικά», κι εμάς μας μιλούσαν ελληνικά για να ... τα ξέρουμε τα ποντιακά, τα καταλαβαίνουμε, αλλά δεν μιλάμε

2.5.1.3 Ο ρόλος των δασκάλων από τον Πόντο

Σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση των Ποντίων προσφύγων της περιοχής της έρευνας διαδραμάτισαν Πόντιοι πρόσφυγες που ερχόμενοι από τον Πόντο είχαν ήδη ενός επιπέδου εκπαίδευση. Προφανώς η έλλειψη δασκάλων υποχρέωσε το κράτος να χρησιμοποιήσει όλα τα δυνατά μέσα, παρακάμπτοντας τις τυπικές διαδικασίες.

Ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς του επόμενου αποσπάσματος, εκδηλώνει τον θαυμασμό του για την εκπαιδευτική ικανότητα των συμπατριωτών του και ταυτόχρονα δηλώνει ότι έχει συνείδηση της έλλειψης των τυπικών τους προσόντων.

...ήτανε δάσκαλος αυτός, μορφωμένος ήρθε από εκεί, έβγαλε το γυμνάσιο...και πολλοί, εκεί που πήγαν στο γυμνάσιο, γίνανε δάσκαλοι, ξέρεις, αμέσως. Το ελληνικό κράτος τους έκανε δασκάλους. Αυτοί που πήγαν εκεί στο γυμνάσιο, όλοι γίνανε δάσκαλοι αμέσως. Όσοι θεωριόντουσαν μορφωμένοι τους βάζανε ...Αμέσως δασκάλους! Χωρίς να πάνε Ακαδημία ε!

Οι Πόντιοι δάσκαλοι, επέβαλαν την ελληνική γλώσσα στους μαθητές τους. Καθώς ήδη από τον Πόντο, με την επιρροή των ελληνικών εκπαιδευτικών πολιτικών, οι αναδυόμενοι αστοί καθώς και οι άνθρωποι που ξέφευγαν από την αγροτιά μέσω της εκπαίδευσης, θεωρούσαν υποτιμητικό να μιλούν την ποντιακή διάλεκτο. Εξ άλλου η

διάλεκτος αυτή είναι κατ' ουσίαν προφορική. Πολύ αργότερα ανακαλύφθηκε η γραπτή μορφή της σε κείμενα του 19^{ου} αιώνα.

Στην ακόλουθη διήγηση άνδρας Πόντιος β' γενιάς, επιβεβαιώνει την καταγωγή του δασκάλου και συγχρόνως δηλώνει ότι «ως δάσκαλος» μιλούσε την ελληνική.

Ο δάσκαλος ερχότανε από τον Πολύμυλο, από εδώ, καμιά... Και αυτός Πόντιος ήτανε... Πόντιος ήτανε...ήξερε πόντια, αλλά σαν δάσκαλος μιλούσε τα ελληνικά. Πόντιος, Πόντιος...από τα μέρη της νύφης μου...τραπεζουνταίος. Από την Τραπεζούντα ήρθε εδώ και ήταν δάσκαλος. Εμείς στο σχολείο πηγαίναμε...το '26 γεννηθείς, ...το '35, όταν πηγαίναμε στο σχολείο, τότες...

Η εκπαίδευση στον Πόντο εξιδανικεύεται κατά τον ίδιο τρόπο που εξιδανικεύεται η «χαμένη πατρίδα». Ότι ήταν εκεί ήταν καλύτερο από ότι είναι εδώ. Αυτό το μηχανισμό άμυνας, που χρησιμοποιούν οι Πόντιοι πρόσφυγες β' γενιάς, όπως αυτός του ακόλουθου αποσπάσματος, οι οποίοι γεννήθηκαν στην Ελλάδα και δεν έχουν προσωπικά βιώματα, είναι ένα από τα συνακόλουθα της προσφυγιάς.

Οι δάσκαλοι...αυτοί από εκείνα τα μέρη, είχαμε και καυκάσιους εδώ λίγους, που ήρθαν από τον Καύκασο, είχαμε και από τη Δέσμενα, που ήξερε καλά γράμματα, γιατί σε αυτό το σχολείο όσοι πήγανε, ήταν και το δημοτικό εκεί, μαθαίνανε καλά γράμματα.

2.5.2 Δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Η πρόσβαση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ξεκινά δειλά από τη β' γενιά. Από τους τέσσερις α' γενιάς Πόντιους πρόσφυγες που συμμετείχαν στην έρευνα κανείς δεν πήγε γυμνάσιο.

Η προτεραιότητα των α' και β' γενιών προσφύγων, ήταν η προσπάθεια επιβίωσης, που τους απέκλεισε από την εκπαίδευση. Σημαντικό ρόλο αποκλεισμού διαδραμάτισε και η δυσκολία προσαρμογής στην ελληνική γλώσσα, που είχε σωρευτικά αποτελέσματα, ευνοώντας τη σχολική αποτυχία, η οποία με τη σειρά της αναπαρήγαγε τον αποκλεισμό των Ποντίων από την κοινωνία, μία έκφραση αυτού του αποκλεισμού ήταν η αδυναμία πρόσβασης στα υψηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης.

Από τους εννέα της β' γενιάς, δύο πήγαν στο γυμνάσιο, άνδρες και οι δύο, από τους οποίους ένας μόνο αποφοίτησε, ο μικρότερος στην ηλικία (γεννημένος το 1941). Απόσπασμα αυτού του άνδρα είναι το ακόλουθο, στο οποίο θεωρεί ότι ο πόλεμος

ήταν ο κυρίαρχος παράγοντας δυσκολίας πρόσβασης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση της γενιάς του.

Εμείς με τον πόλεμο χάσαμε πολλά χρόνια. Μεγάλοι πήγαμε στο γυμνάσιο...Το '56...

Οι επτά εκπρόσωποι της γ' γενιάς που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν όλοι απόφοιτοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

2.5.3 Τριτοβάθμια εκπαίδευση

Από το σύνολο του «δείγματος» κανείς δεν πήγε πανεπιστήμιο. Ενώ πολλά από τα παιδιά των βιογραφούμενων είναι απόφοιτοι πανεπιστημίου, κανένας δεν έλαβε μέρος στην έρευνα, καθώς οι απόφοιτοι πανεπιστημίων έχουν εγκαταλείψει τα χωριά, ζώντας στα αστικά κέντρα του Νομού ή της Ελλάδας.

Η προσπάθεια της β' γενιάς να σπουδάσει τα παιδιά της παρουσιάζεται συμπτυκνωμένη στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκας Πόντιας πρόσφυγα.

*Γιατί ήθελα να σπουδάσουνε...ε είχα στόχο. Τα παιδιά ας πούμε, όλοι τα σπουδάζανε. Δεν ήτανε ας πούμε να πει, δεν το σπουδάζω, όλοι τα σπουδάζανε. Και πιο πριν από μένα [...] Εμείς τα πάντα δίναμε για τα παιδιά μας και μπορεί την άλλη μέρα να μην είχα εισιτήρια να πάω στην Πτολεμαίδα, πέντε δραχμές, τα παιδιά μου όμως...Ακόμα τα παιδιά μου, στο δημοτικό πηγαίνανε και έλεγα ας πούμε, έκανα οικονομία. Λέω εγώ μεθαύριο παιδιά θα σπουδάσω, μπορεί ας πούμε να ξέρω αν θα σπουδάζανε, εγώ αύριο μεθαύριο έχω παιδιά να σπουδάσω, γιατί να χαλάσω τα παπούτσια, εγώ παπούτσια θα αγοράζω, δηλαδή αυτό θυμάμαι το είπα...**Ε σπούδασα τα παιδιά μου, αφού τελειώσανε τις σπουδές, έφαγα αρνί ψητό** ...Ναι...ο γιος μου σπούδασε γιατρός, η κόρη μου φαρμακοποιός...*

Η υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας στην ποντιακή οικογένεια, όπως αναλύεται στο κεφάλαιο VIII της Ταυτότητας, επιπλέον του στιγματισμού της προσφυγιάς που βίωσαν, ενδυνάμωσαν ιδιαίτερα της γυναίκες β' γενιάς, οι οποίες με υπέρμετρη προσπάθεια κατάφεραν να σπουδάσουν τα παιδιά τους.

2.5.4 Διαφοροποίηση ως προς το φύλο

Η πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο. Στην α' γενιά εμφανίζεται ο αποκλεισμός των γυναικών από την εκπαίδευση. Από τους τέσσερις Πόντιους πρόσφυγες α' γενιάς που συμμετείχαν στην έρευνα, δύο άνδρες και δύο γυναίκες, μόνο οι άνδρες πήγαν στο δημοτικό σχολείο.

Η παρουσία Ποντίων γυναικών στη στοιχειώδη εκπαίδευση εμφανίζεται στη β' γενιά. Η φτώχεια όμως, πολύ γρήγορα, αποκλείει μεγάλο μέρος των γυναικών αυτής της γενιάς από την ολοκλήρωση του πλήρους επιπέδου της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Καθώς σε περιόδους ανέχειας κόβονται τα περιττά. Είναι σαφής η διάκριση των φύλων στην ποντιακή οικογένεια, θέμα που αναλύεται διεξοδικά στο κεφάλαιο της Ταυτότητας.

Οι Πόντιες γυναίκες της β' γενιάς που δεν κατάφεραν να τελειώσουν το δημοτικό σχολείο εκφράζουν ένα «παράπονο», άλλοτε φανερό και άλλοτε άδηλο, μέσα στις βιογραφίες τους.

Στον ακόλουθο διάλογο η Πόντια γυναίκα β' γενιά πρόσφυγας, γεννημένη το 1931, μικροσκοπική με έντονο και πανέξυπνο βλέμμα, έφερε μόνη της τη συζήτηση στα «γράμματα», χωρίς να ερωτηθεί.

***Γυναίκα:** ...τόρα εμείς...σπουδές...δεν ήτανε που δεν θέλαμε τα γράμματα, τρίτη δημοτικού πήγα...*

***Ερ.** Γιατί σταματήσατε μετά;*

***Γυναίκα:** Γιατί σταμάτησα; Πήγαίνα φύλαγα τα αρνιά, μετά πηγαίναμε στα χωράφια. Κι άμα οι γονείς δεν ξέρουνε γράμματα, είναι δύσκολα...*

Μία επί πλέον Πόντια γυναίκα β' γενιάς, γεννημένη το 1927, ιδιαίτερα δυναμική και εργατική, εκδηλώνει άμεσα το παράπονο που δεν σπούδασε. Το «στίγμα» του εκπαιδευτικού ελλείμματος έδρασε ως προωθητήρια δύναμη και την οδήγησε να σπουδάσουν και τα τρία τα παιδιά της.

Ναι ήμουν και καλή μαθήτρια και ήθελα να σπουδάσω, αλλά επειδή ήμασταν πολλά τα παιδιά, ο πατέρας μου δεν ήθελε...έστειλε τα αγόρια. Τα αγόρια δεν πρόκοψαν. Ο αδελφός μου ο ένας ήτανε μπουνταλάς, πήγαινε πάνω στα θρανία, στο γυμνάσιο πήγαινε και έβαζε σφυροδρέπανα, μικρός ήτανε, στο γυμνάσιο πήγαινε, πόσων χρονών ήτανε; Ο άλλος δεν τέλειωσε ούτε το δημοτικό. Και με λέει συγγνώμη που δεν σε σπούδασα... εσένα δεν σε σπούδασα και έστειλα τα αγόρια μου και τίποτα δεν κάνανε. Αλλά σπούδασες τα παιδιά σου, την ευχή μου να έχεις, γερά να είναι, σπούδασες τα παιδιά σου εσύ, λέει...

Στη γ' γενιά εκλείπει η διαφοροποίηση του φύλου ως προς την πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα. Όλες οι γυναίκες γ' γενιάς του «δείγματος» έχουν τελειώσει το λύκειο. Από τις κόρες των συμμετεχουσών γυναικών β' γενιάς στην έρευνα, δύο

έχουν τελειώσει το πανεπιστήμιο. Οι εγγονές των συμμετεχουσών β' γενιάς, η δ' γενιά γυναικών Ποντίων προσφύγων, είναι όλες φοιτήτριες ή απόφοιτες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Η εκπαιδευτική διαδρομή της δ' γενιάς γυναικών, η πρόσβασή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, οφείλεται, πέρα από τη γενική εθνική άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου, σε έναν επί πλέον παράγοντα, την ιδιαίτερα υποβαθμισμένη θέση της γυναίκας στην ποντιακή οικογένεια. Το σχετικό ζήτημα αναλύεται στον άξονα της Ταυτότητας.

2.6. Πρόσβαση στο πολιτειακό και πολιτικό σύστημα

Ένα επί πλέον κριτήριο αποτίμησης του βαθμού ένταξης των Ποντίων προσφύγων είναι η πρόσβαση στο πολιτειακό και πολιτικό σύστημα, νοώντας το βαθμό επιρροής και συμμετοχής τόσο στις τρεις εξουσίες - τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική - όσο και στους κυρίαρχους θεσμούς - το στρατό και τη δημόσια διοίκηση - του κράτους.

Η διαδικασία αυτή πραγματοποιήθηκε με ιδιαίτερα αργούς ρυθμούς, καθώς ήταν εξαρτημένη από την ολοκλήρωση της οικονομικής και κοινωνικής ένταξης των προσφύγων, ώστε να καταστεί δυνατή η δράση ως «ομάδα συμφέροντος».

2.6.1 Κράτος και θεσμοί

Η περίοδος του μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται για την αστάθεια του πολιτικού συστήματος. Οι εντάσεις που είχαν ως αιτίες τόσο τη μακράς διάρκειας εμπόλεμη περίοδο, όσο και την αναζήτηση πολιτικών ευθυνών για τη Μικρασιατική καταστροφή, κορυφώθηκαν με την αθρόα έλευση των προσφύγων. Την περίοδο μεταξύ του 1920 και 1928 άλλαξαν 34 κυβερνήσεις, με τη βενιζελική παράταξη να είναι το μεγαλύτερο διάστημα την εξουσία.

Η πλειοψηφία των προσφύγων, τουλάχιστον μέχρι το 1930, στήριζε το Κόμμα των Φιλελευθέρων - στάση που εξελίχθηκε σε πεδίο αντιπαράθεσης με τους γηγενείς - καθώς θεωρούσε το Λαϊκό Κόμμα και τον βασιλιά υπεύθυνους για τον ξεριζωμό τους. *«Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι πρόσφυγες παρέμειναν πιστοί στον Ελευθέριο Βενιζέλο, το χαρισματικό οραματιστή μιας Μεγάλης Ελλάδας και επίδοξο ελευθερωτή τους. Το*

αλτρωτικό του όραμα είχε τώρα καταρρεύσει, αλλά αυτό ερμηνευόταν απόλυτα με την προδοσία της εσωτερικής αντίδρασης και τις μηχανορραφίες εξωτερικών δυνάμεων.»³⁵⁴

Η προσήλωση των προσφύγων στον Βενιζέλο αποτυπώνεται στο δημοψήφισμα του 1924 για την κατάργηση της μοναρχίας, όπου, σύμφωνα με τον Glogg: «Οι πρόσφυγες ψήφισαν σε μεγάλο ποσοστό υπέρ της κατάργησης της μοναρχίας στο δημοψήφισμα του 1924, το οποίο έφερε αποτέλεσμα 70% (758.472 έναντι 325.322 ψήφων) υπέρ της δημοκρατίας.»³⁵⁵

Ο βενιζελικός προσφυγικός προσανατολισμός εκδηλώθηκε επίσης και κατά τις εκλογές του 1928, όπου η νίκη των Φιλελευθέρων ήταν συντριπτική. «Τα εκλογικά ποσοστά που συγκέντρωσε στις προσφυγικές συνοικίες η βενιζελική παράταξη στις εκλογές του 1928 ήταν συντριπτικά για τους υποψηφίους του αντιβενιζελικού χώρου: 98,5% στην Καισαριανή, 98,1% στη Ν. Ιωνία, 98% στη Ν. Κοκκινιά, 97,4% στο Βύρωνα, όταν στην περιοχή πρωτεύουσας συγκέντρωσε το 63,7%.»³⁵⁶

Η στάση των προσφύγων απέναντι στον Βενιζέλου άρχισε να μεταβάλλεται με την υπογραφή του «Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας», που υπογράφηκε στην Άγκυρα, στις 30 Οκτωβρίου του 1930. Στο ελληνοτουρκικό σύμφωνο συμψηφίσθηκαν οι περιουσίες των δύο πλευρών προσφύγων, εξισώνοντας άνισα εγκαταλειφθείσες μεγάλες περιουσίες των Ποντίων, με τις αντίστοιχες υποδεέστερες περιουσίες των μουσουλμάνων, που εγκατέλειψαν την Ελλάδα. Όπως αναφέρει η Ιφ.Αναστασιάδου: «Το Οικονομικό σύμφωνο με την Τουρκία θα κυρωθεί. Ο προσφυγικός όμως κόσμος θα παραμείνει διχασμένος. Όσα σωματεία, τόσες αντιδράσεις, τόσο ανακοινωθέντα και ψηφίσματα – πολλά από τα οποία περνούν καις τον τύπο – με περιεχόμενο διαμετρικά αντίθετο. Οι εξεγέρσεις και το προσφυγικό ρεύμα διαμαρτυρίας θα ογκωθεί επικίνδυνα προς τα τέλη Οκτωβρίου του 1930, τις παραμονές της αναχώρησης του Βενιζέλου στην Άγκυρα. Οι προσφυγικές οργανώσεις θα καλέσουν τα μέλη τους σε γενικές συγκεντρώσεις και θα συντάζουν ψηφίσματα που θα τα στείλουν όχι μόνο στον Βενιζέλο, αλλά και στον Ινονού. Μ' αυτά θα ζητούν την ακύρωση των «απάνθρωπων συμβάσεων και την διαρρύθμισιν του προσφυγικού προβλήματος επί τη βάση των στοιχειωδών κανόνων της ηθικής και του δικαίου [...] άλλως η ελληνοτουρκική φιλία [...] αποβαίνει κενή εννοίας και όλως διόλου ασταθής»³⁵⁷

³⁵⁴ **Glogg R.** (1994) *Σύντομη Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, μτφρ. Χ. Φουντέας Αθήνα: Καρδαμίτσα, σελ. 111

³⁵⁵ ο.π. σελ. 111

³⁵⁶ **Χαραλαμπίδης Μεν.** (2011) *Όψεις της πολιτικής συμπεριφοράς των προσφύγων στη μεσοπολεμική Αθήνα*, από την ιστοσελίδα edromos.gr

³⁵⁷ **Αναστασιάδου Ιφ.** (1980), *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*. Στο συλλογικό τόμο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα: Φιλιππότης, σελ.329

Οι εγκατασταθέντες στην περιοχή του πεδίου της έρευνας Πόντιοι πρόσφυγες ερμηνεύουν σήμερα την πολιτική του Βενιζέλου, να τους εγκαταστήσει στη Μακεδονία, ως αποτέλεσμα τριών παραγόντων:

1. Ανάγκη κάλυψης του δημογραφικού κενού με την αποχώρηση των μουσουλμάνων,
2. Εξασφάλιση εθνικής ομοιογένειας και
3. Αμυντικοί λόγοι

Ο ακόλουθος διάλογος, μεταξύ δύο ανδρών β' γενιάς Ποντίων προσφύγων, είναι αποκαλυπτικός της στάσης τους απέναντι στην πολιτική του Βενιζέλου, καθώς ο ένας προβάλλει ως κριτήριο εγκατάστασης στην περιοχή τον ηρωισμό των Ποντίων να φυλάσσουν σύνορα, ενώ ο άλλος επιμένει, διατηρώντας κριτική στάση, ότι η κάλυψη του δημογραφικού κενού και η ομογενοποίηση επέβαλαν την πολιτική εγκατάστασης.

Άνδρας: Όλους τους Πόντιους τους στείλανε να φυλάνε τα σύνορα επειδή ήταν πιο πατριώτες απ' όλους

Γείτονας: Δεν ήταν λόγος αυτός, ο Ελευθέριος Βενιζέλος το έκανε όταν ξεκίνησαν από εκεί, όσοι ήταν από εύπορα μέρη από τον Πόντο ή από τον Καύκασο αυτοί μέινανε στις πόλεις, ο αγροτικός κόσμος...Εδώ θα την παίρναν οι Σλάβοι ρε!

Άνδρας: Ναι αλλά επειδή ήταν πιο μαχητικοί και δουλενταράδες τους έβαλε εδώ πάνω

Γείτονας: Όχι, ο λόγος που τους έβαλε εδώ πάνω ήτανε δεν υπήρχαν γηγενείς, εδώ κι αν δεις....Καστοριά...πόσα χωριά ελληνικά υπάρχουν; Η πόλη της Καστοριάς, ο Κασταράς, λίγα χωριά είναι που υπάρχουν, ευτυχώς μπήκαν άλλα χωριά ποντιακά, όπως είναι η Πεντάβρυση, όπως είναι η Οινόη, η Αυγή...όλοι οι άλλοι είναι σλαβόφωνοι και δεν το αρνούνται.

Κατά την άφιξη τους οι πρόσφυγες, λόγω της πληθώρας των παρουσιαζόμενων ανεπίλυτων προβλημάτων, προσπάθησαν να δραστηριοποιηθούν συλλογικά. «Ήδη με την άφιξη των προσφύγων παρατηρείται μια αληθινή έκρηξη δημιουργίας οργανώσεων. Οι περισσότερες είναι σύλλογοι αλληλοβοήθειας οργανωμένοι ανά συνοικισμό, με βασικούς σκοπούς την οργάνωση της κοινής ζωής, τη διεκδίκηση των νόμιμων δικαιωμάτων των προσφύγων, τη διεκδίκηση κρατικής βοήθειας για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής. Αλλά πολύ γρήγορα ιδρύονται επίσης σύλλογοι αθλητικοί, πολιτιστικοί, νεολαίας, οργανώσεις πολιτικές από πρόσφυγες ή για τους πρόσφυγες και αργότερα ομοσπονδίες με στόχο να συσπειρώσουν τους πρόσφυγες σε ανώτερο επίπεδο και να χρησιμοποιήσουν πολιτικά τη δύναμη που

αντιπροσώπευε το σύνολο του προσφυγικού πληθυσμού, ως μέρος της κοινής γνώμης και του εκλογικού σώματος.»³⁵⁸

Κατά την περίοδο του μεσοπολέμου πραγματοποιήθηκαν αποτυχημένες απόπειρες δημιουργίας προσφυγικών κομμάτων. Ο κυριότερος λόγος της αποτυχίας ερμηνεύεται ως η επιθυμία των προσφύγων να αποφύγουν το στιγματισμό, να ενταχθούν ως ισότιμα μέλη στην ελληνική κοινωνία.

Ο Κ.Κατσάπης, στη μελέτη του για την πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα, ερμηνεύει την αποτυχία δημιουργίας προσφυγικού κόμματος. «Με την κάθοδο στον πολιτικό αγώνα ενός 'δικού τους' κόμματος οι ιδρυτές του φιλοδοξούσαν να προωθήσουν τα προσφυγικά συμφέροντα, που η βενιζελική διαχείριση μέχρι τότε δεν είχε καταφέρει να επιλύσει. Οι ελπίδες αυτές όμως γρήγορα διαψεύστηκαν, καθώς κανένα προσφυγικό κόμμα δεν κατάφερε να κερδίσει κάποιο ποσοστό που θα το αναδείκνυε σε αξιόλογη πολιτική δύναμη. Εξάλλου, η χαρτογράφηση της προσφυγικής εγκατάστασης απέτρεπε κάθε σκέψη για εκλογική αυτοδυναμία ενός προσφυγικού κόμματος, καθώς μονάχα σε πέντε κοινότητες θα ήταν εφικτή η επίτευξη αυτόνομης πολιτικής του παρουσίας. Η εγκατάσταση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο είχε πραγματοποιηθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να ευνοούνται οι συνδυασμοί των φιλελευθέρων και ταυτόχρονα να είναι χωρίς αντίκρισμα οποιαδήποτε προσπάθεια οργανωμένης καθόδου των προσφύγων στην πολιτική ζωή. Κατά πόσον αυτή η εξάλειψη είχε σχεδιαστεί από τους βενιζελικούς είναι δύσκολο να ειπωθεί με βεβαιότητα. Πάντως, σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου παράγοντες του αντιβενιζελικού κόσμου κατηγορούσαν το Βενιζέλο για αλλοίωση της σύνεσης του εκλογικού σώματος, δηλαδή για ένα ιδιότυπο 'gerrymandering'. Η αποτυχία των προσφυγικών κομμάτων αποδόθηκε στη έλλειψη πολιτικών αρχηγών [...] ωστόσο τα βαθύτερα αίτια της περιορισμένης τους απήχησης μάλλον θα πρέπει να αναζητηθούν στην επιθυμία του προσφυγικού κόσμου να ενταχτεί στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου»³⁵⁹

Η συμμετοχή των Ποντίων προσφύγων στα πολιτικά κόμματα και η εκπροσώπηση τους στη Βουλή είναι ιδιαίτερα περιορισμένη μέχρι και τη δεκαετία του '80. Οι Πόντιοι πρόσφυγες του πεδίου της έρευνας ερμηνεύουν την ελλιπή εκπροσώπηση ως αποτέλεσμα διαφόρων παραγόντων, από τους οποίους προβάλλουν ως σημαντικότερους τους ακόλουθους:

³⁵⁸ Σκαλιδάκης Ι. (2011) Στοιχεία για τη συλλογική οργάνωση των προσφύγων στην πρωτεύουσα και τη σχέση τους με την πολιτική ζωή του Μεσοπολέμου, Ιστοσελίδα: edromos.gr

³⁵⁹ Κατσάπης Κ. (2002) «Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο», Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία, <http://www.ehw.gr>

1. Τη βαρύτητα εκπροσώπησης στη Βουλή ελλαδιτών, αναδεικνύοντας ως κυρίαρχη την αντίθεση μεταξύ βορρά και νότου, μεταξύ Μακεδονίας και Παλιάς Ελλάδας. Έντονα επίσης προβάλλουν την αδιαφορία του πολιτικού συστήματος απέναντι στα αιτήματά τους, θεωρώντας ότι η αδιαφορία προέρχεται από την καταγωγή των κυβερνώντων, των «πελοποννησίων», αλλά και από τον «γενιτσαρισμό» των Ποντίων βουλευτών.

Στο ακόλουθο απόσπασμα ο άνδρας πρόσφυγας β' γενιάς εκφράζει το παράπονό του για την αδιαφορία των πολιτικών απέναντι στα αιτήματα των Ποντίων και ταυτόχρονα δίνει και την ερμηνεία της στάσης αυτής.

...ποια κυβέρνηση συμφώνησε ότι να διαμαρτυρηθεί και να υποστηρίξει το αίτημα των Ποντίων; [...] Τώρα μίλησε ο Γεώργιος Παπανδρέου, επειδή είναι αντιπολίτευση, όταν ήταν στην κυβέρνηση δεν μίλησε τόσο ευθέα όσο... Οι Πόντιοι βουλευτές τι κάνουνε... δηλαδή το χαστούκι το τρώμε και από τους Ποντίους, δεν το τρώμε μόνο από την κυβέρνηση. Και δυστυχώς οι βουλευτές, οι κυβερνήσεις, οι διοικούντες είναι ή πελοποννήσιοι ή ...

2. Την χρησιμοποίηση τους από τα πολιτικά κόμματα για αλλότριες των συμφερόντων των Ποντίων σκοπιμότητες, ως κομματαρχών, εντάσσοντάς τους στα ψηφοδέλτια για την προσέλκυση ψηφοφόρων, αλλά όχι ως εκλόγιμους, όπως αναφέρει Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς στον ακόλουθο διάλογο:

Ερωτ: Εκπροσώπηση σε πολιτικό επίπεδο, σε ... βουλευτές, ποίοι ήταν;

Ανδρας: Μετά, μετά την μεταπολίτευση αρχίσανε...

Ερωτ: Μετά την μεταπολίτευση;

Ανδρας: Πριν σου λέω, ήταν δυο-τρεις, που αυτοί κάνανε κουμάντο στην περιοχή

Ερωτ: Τι ήταν το κουμάντο; Πολιτικά πώς εκφραζόταν το κουμάντο; Τι ήταν;

Ανδρας: Βάζανε υποψήφιοι...όχι...δεν βγαίνουν βουλευτές. Τσοπάνος, ναι, τσοπάνος, αλλά αυτόν τον είχανε γιατί ήταν αυταρχικός τύπος, μπορούσε να σκοτώσει, μιλάμε από τους Πόντιους τους καλούς...ε αυτόνε τον...Α. τον λέγανε...ξέρω 'γω πώς τον λέγανε...

3. Το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο των Ποντίων, όπως αναφέρει Πόντιος πρόσφυγας γ' γενιάς

Σχεδόν ήταν οι περισσότεροι αγράμματοι, μετά την δεύτερη γενιά άρχισαν να μπαίνουν στην πολιτική. Μετά το '81. Έτσι νομίζω εγώ. Πτυχία, πανεπιστήμια τα παιδιά, ξέρω

*‘γω...μορφώνεται ο κόσμος, γιατί μεσολάβησε τώρα... ‘22 με ...‘50, περίπου
τριάντα χρόνια*

Οι προαναφερόμενοι παράγοντες μη εκπροσώπησης στη Βουλή αφορούν και τον αποκλεισμό των Ποντίων προσφύγων από το στρατό ή τη δημόσια διοίκηση. Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα πρόσφυγα β’ γενιάς γίνεται αναφορά στον αποκλεισμό από τον στρατό.

*... ύστερα οι Πόντιοι μέχρι το 40, ξέρεις, Πόντιος αξιωματικός δεν γινότανε, το ξέρετε
αυτό... ..δεν τους θεωρούσανε πατριώτες, ενώ και στον πόλεμο της Αλβανίας και...πιο
μπροστά οι Πόντιοι ήτανε πρώτοι...πιο πατριώται απ’ αυτούς ήτανε!*

Η κατάσταση του αποκλεισμού από τους θεσμούς του κράτους αρχίζει να μεταβάλλεται από τη γ’ γενιά. Οι Πόντιοι συμμετέχουν πλέον σε όλους τους θεσμούς της διοίκησης του κράτους. Στην περιοχή του πεδίου της έρευνας η συμμετοχή είναι ιδιαίτερα αισθητή. Στο ακόλουθο διάλογο με άνδρα γ’ γενιάς πόντιο πρόσφυγα παρουσιάζεται αυτή η μεταβολή.

Ερ: Εδώ ο νομός πόσους βουλευτές βγάζει;

Ανδρας: Πέντε

Ερ: Και πόσους...

Ανδρας: Την προηγούμενη τετραετία είχαμε τέσσερις Πόντιους

Ερ: Ναι; Και τώρα;

Ανδρας: Τώρα έχουμε...δύο. Έχουμε και νομάρχη Πόντιο. Σήμερα και στο στρατό έχουμε σε μεγάλες θέσεις, έχουμε το Σαβουλίδη που είναι κάτω στην Λάρισα. Είχαμε στη στρατιά πάνω στον Έβρο τον Κοτζίδη, στρατηγό, τώρα είναι ο Ταμπουρίδης στη Λάρισα, ο Διαμαντίδης που αποστρατεύτηκε, υποστράτηγος, στην αεροπορία έχουμε τον αρχηγό του στρατού, ή αρχηγός ή υπαρχηγός...

Μέρος των αφικνούμενων Ποντίων προσφύγων στην Ελλάδα, ιδιαίτερα οι προερχόμενοι από τις περιοχές του Καυκάσου, είχαν ήδη αναπτύξει σοσιαλιστική συνείδηση. Πολλοί από αυτούς εντάχθηκαν στο ιδρυθέν (1918) Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας, που το 1924 μετονομάστηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. «Οι πρόσφυγες, προς έκδηλη δυσaráσκεια των πιο συντηρητικών στοιχείων του αυτόχθονος πληθυσμού, ήταν πολυπληθείς και συμπαγώς εγκαταστημένοι, ώστε να δρουν ως ρυθμιστές της πολιτικής ζωής στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Μερικοί από τους μη προνομιούχους ήταν επηρεασμένοι ιδεολογικά από τα επαναστατικά δόγματα του

Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας (ΚΚΕ), το οποίο είχε ιδρυθεί πρόσφατα (το 1918) και ορισμένοι από τους ηγέτες του κατάγονταν από την Ανατολία.»³⁶⁰

Στην περιοχή της έρευνας μεγάλο μέρος των Ποντίων προσφύγων προσχώρησε στο ΚΚΕ, όπως αναφέρει η γυναίκα Πόντια πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, εγκατεστημένη στο χωριό Ποντοκώμη, όπου η πλειοψηφία των κατοίκων προέρχεται από τον Καύκασο.

...αλλά εδώ...αυτό το μέρος το λέγανε τότες (γέλια) κουκουέδικο (γέλια) κουκουέ ήτανε... Πολύ κουκουέ και μας κυνηγούσανε πολύ, τα άλλα τα χωριά δεν ήταν και τόσο...

Η χούντα των συνταγματαρχών επεδίωξε να προσεταιρισθεί τους Πόντιους της περιοχής. Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα πρόσφυγα γ' γενιάς από την Αναρράχη, περιγράφεται η δράση των εκπροσώπων της χούντας στην περιοχή.

...μετά το... '80 δεν θα πω, μετά το '70, γιατί, η Αναρράχη έχει ποντιακό σύλλογο από τα '60, με θεατρικό, είχε θέατρο στην Αναρράχη, η Πτολεμαΐδα...η Αναρράχη ήταν ο πρώτος ποντιακός σύλλογος που έγινε στο νομό Κοζάνης, και νομό Φλωρίνης, και νομό Καστοριάς. Ξέρω 'γω, είχαμε λυράρηδες, είχαμε...παρ' όλο που δεν ήταν χωριό κεντρικό. Εγώ πιτσιρικάς από το '65 που χόρευα στον ποντιακό τον σύλλογο, χορεύαμε παντού, σε όλες τις πόλεις εμείς πηγαίναμε, δεν είχε άλλο σύλλογο. Από το '65, χορεύαμε εμείς τα πιτσιρίκια...και επί χούντας, μας παίρνανε πολλές φορές και χορεύαμε στην λέσχη αξιωματικών στην Κοζάνη και φορέσαμε....το '69 ήρθε ο Παπαδόπουλος. Το '69 ήρθε ο Παπαδόπουλος στη Λέσχη, ήμουν το '69 δώδεκα χρονών και πήγαμε χορέψαμε, είχε Κρητικούς, είχε τα πάντα όλα και χορέψαμε, τότε μας είχε δώσει εκατό χιλιάρικά, τότε, εκείνα τα χρόνια...Στον σύλλογο...μόνο στους ποντίους, μόνο στον ποντιακό σύλλογο, γιατί τον άρεσαν, τον άρεσαν πολύ οι ποντιακοί χοροί και ξεκίνησε μια παρεξήγηση με τους άλλους γιατί έδωσε μόνο στους Πόντιους και δεν έδωσε και στους άλλους, στο χωριό. Τους είπε ξεκινήστε, πήραμε τότε στολές ποντιακές και τους είπε μάλλον να ξεκινήσουν και κτίριο, ποντιακό, αλλά δεν...[...] Βέβαια και οι βουλευτές βάζανε μαύρο περιβραχιόνιο στη Βουλή για να φαίνονται ότι είναι Πόντιοι. Ήταν υποτιμητικό να είσαι Πόντιος. Ναι...και τότε οι φοιτητές οι Πόντιοι κάνανε μία...διαμαρτυρία και ήρθαν από την Αθήνα μέχρι τη Θεσσαλονίκη με τα πόδια...και τραγουδούσανε το τραγούδι «εμέν λένε με Παπαδόπουλε, Παπαδόπουλε κυρ Παντελή»

³⁶⁰ **Glogg R.** (1994) *Σύντομη Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, μτφρ. Χ. Φουντέας Αθήνα: Καρδαμίτσα, σελ. 111

2.6.2 Ιδεολογική τοποθέτηση – Συνέπειες

Η πρόθεση, κατά τον σχεδιασμό της έρευνας, ήταν να αποφευχθούν οι αναφορές στις ιδεολογικές τοποθετήσεις των βιογραφουμένων, καθώς κατά τις προκαταρκτικές διερευνητικές επισκέψεις στην περιοχή, κατέστη απόλυτα σαφές ότι οι αναμνήσεις από την περίοδο της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητες, καθώς οι συγκρούσεις ήταν βίαιες και αιματηρές. Για το λόγο αυτό στον «Οδηγό της βιογραφίας» δεν περιλαμβανόταν αυτή η θεματική. Συχνά όμως οι ίδιοι οι Πόντιοι πρόσφυγες προσανατόλιζαν την αφήγησή τους προς τις ιδεολογικές αντιθέσεις της περιοχής, καθώς αποτελούσαν ένα από τα ενεργά συστατικά της βιογραφίας τους.

Η ιδεολογική τοποθέτηση των Ποντίων της περιοχής της έρευνας είχε καταστροφικές συνέπειες κατά την περίοδο του β' παγκοσμίου πολέμου και του εμφυλίου. Η περιοχή έζησε έντονες αντιθέσεις, οι οποίες αναδεικνύονται μέσα από τις βιογραφίες των Ποντίων προσφύγων. Οι αντιθέσεις αυτές είναι ενεργές μέχρι σήμερα και εκφράστηκαν άλλοτε με άμεσο κι άλλοτε με έμμεσο τρόπο.

Το υπόβαθρο των αντιθέσεων αυτών φαίνεται να οφείλεται, πέραν των αντιθέσεων που κυριάρχησαν σε όλη την Ελλάδα, σε δύο επί πλέον παράγοντες:

- Στην αντίθεση μεταξύ γηγενών σλαβόφωνων και Ποντίων προσφύγων
- Στην αντίθεση μεταξύ ελληνόφωνων και τουρκόφωνων Ποντίων προσφύγων

Οι αντιθέσεις προέκυψαν την περίοδο απειλής των ορίων του εθνικού κράτους κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, όπου αναβίωθηκαν ζητήματα που είχαν πρόχειρα θαφτεί με τη λήξη του Α' παγκοσμίου πολέμου και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Καθώς, όπως λέει ο Habermas: *«Η αναγνώριση μιας κοινότητας ως εθνικού κράτους οξύνεται σε εποχές κρίσεως όταν ο πληθυσμός προσκολλάται στα απογραφικά χαρακτηριστικά μιας συλλογικής ταυτότητας, η οποία ανανεώνεται αναδρομικά. Το καταφύγιο αυτό υπόσχεται αμφίβολη παρμυθία εξαιτίας της εύλογης αγωνίας για το μέλλον και την κοινωνική ανασφάλεια. Από την άλλη, η εθνική ανεξαρτησία προκαλεί συχνά εμφυλίους πολέμους, βία ή παρεπόμενα προβλήματα, τα οποία διαιωνίζουν τις αφετηριακές συγκρούσεις με ανεστραμμένο το πρόσημο.»*³⁶¹

³⁶¹ Habermas J. (1994) *Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνημ σελ.76

Οι πρόσφυγες είχαν αρχικά δημοκρατικό ιδεολογικό προσανατολισμό, και πολλοί από τους πρόσφυγες εντάχθηκαν στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Όπως λέει ο Glogg: «Μια πιθανή επιρροή των προσφύγων ήταν η απόφαση να καταργηθεί η μοναρχία το 1924. Ένα δημοψήφισμα εκείνου του χρόνου έδωσε ένα 70% υπέρ της δημοκρατίας (758.742 ψήφοι) έναντι 30% (325.322 ψήφοι) υπέρ της μοναρχίας. Η ανάλυση αυτών των ψήφων δείχνει ότι η Νέα Ελλάδα και οι συνοικίες των προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά ψήφισαν σχεδόν αποκλειστικά για τη δημοκρατία κι ότι η Παλιά Ελλάδα παρέμεινε πιστή στη μοναρχία. Παρατηρήθηκε επίσης ότι ένας αριθμός ηγετικών στελεχών του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ), που ιδρύθηκε το 1918 σαν Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα, ήταν Μικρασιατικής καταγωγής, και ανάμεσά τους ο Νίκος Ζαχαριάδης, ο γενικός γραμματέας του κόμματος μεταξύ 1931 και 1956, Δεν πρέπει να εκπλήσσει το γεγονός ότι οι κομμουνιστές κατάφεραν να στρατολογήσουν οπαδούς από την κοινωνία των ξεριζωμένων προσφύγων. Το 1924 μάλιστα, το ΚΚΕ διακήρυξε ότι η πάλη για την εξουσία στόχευε “ενάντια στην αστική φασιστική δημοκρατία, ώστε να επιβληθεί δια των όπλων μια κυβέρνηση εργατών, αγροτών και προσφύγων” [...]. Γενικά οι πρόσφυγες συνέχισαν να κατηγορούν τους βασιλικούς για τις ατυχίες τους, και παρ’ όλες τις στερήσεις παρέμειναν πιστοί στο Βενιζέλο.»³⁶²

Στην περιοχή της έρευνας τα πράγματα αντιστράφηκαν από τη θέση της Κομμουνιστικής Διεθνούς απέναντι στο Μακεδονικό Ζήτημα, που υποστήριζε τη δημιουργία ενός αυτόνομου Μακεδονικού κράτους. Οι θέσεις αυτές δεν ήταν άμοιρες της έξαρσης των αντιθέσεων που κατέληξαν σε αιματηρό εμφύλιο. «Παρά τις μεγάλες στερήσεις όμως η απήχηση του κομμουνισμού θα παρεμποδιζόταν σημαντικά από την εμμονή της Κομιντέρν (μεταξύ 1924 και 1935) το ελληνικό κόμμα να υποστηρίξει την ιδέα ενός αυτόνομου Μακεδονικού κράτους, η δημιουργία του οποίου θα είχε ως επακόλουθο την απόσπαση μιας μεγάλης περιοχής της Βόρειας Ελλάδας. Από τους νέο-εγκατεστημένους πρόσφυγες των οποίων η ζωή είχε ήδη αναστατωθεί μια φορά, λίγοι ήταν διατεθειμένοι να ξαναζήσουν αυτή την εμπειρία.»³⁶³

Καθώς οι αναμνήσεις των βιαιοτήτων κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου είναι ακόμα νωπές και οδυνηρές, συχνά οι αντιθέσεις αναδεικνύονται από επί μέρους έμμεσες αναφορές από το σύνολο μίας βιογραφίας, που η ανασύνθεσή της αναδεικνύει τα σχετικά στοιχεία.

³⁶² Glogg R. (1994) *Σύντομη Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, μτφρ. Χ. Φουντέας Αθήνα: Καρδαμίτσα, σελ. 182

³⁶³ Glogg R. ο.π. σελ. 111

Ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος είναι ένας από αυτούς που αναφέρθηκε άμεσα στον κίνδυνο «βουλγαροποίησης» της περιοχής από τους γηγενείς «σλαβομακεδόνες».

Εδώ, τα άλλα τα χωριά όπως σου είπα, είναι σλαβομακεδόνες, αυτοί δεν ήρθαν πρόσφυγες, αυτοί είναι ντόπιοι. Εμείς οι Πόντιοι σχεδόν είμαστε εδώ γύρω το Κλείτος, το Δρέπανο, αυτοί είμαστε Πόντιοι, η περιοχή μάλλον Πτολεμαΐδας, οι περισσότεροι είναι ντόπιοι, σλαβομακεδόνες. Με αυτούς βέβαια λίγο, τώρα με την ανώμαλη κατάσταση, λίγο...ήμασταν λίγο... δεν τα πηγαίναμε καλά, εκεί αυτοί βάλανε τότες, σηκώσανε βουλγαρική σημαία...

Ο ίδιος πρόσφυγας σε προγενέστερη ερώτηση για την πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής, είναι από τους ελάχιστους από το σύνολο του «δείγματος» που μιλάει με συμπάθεια για τους τουρκόφωνους.

Τουρκόφωνοι είχαμε δεκατρείς οικογένειες, αυτοί φύγανε πολύ νωρίς είχανε συγγενείς κάπου στην Αθήνα και φύγανε, τώρα ζήτημα αν έχουμε δύο οικογένειες. Αυτοί οι τουρκόφωνοι μιλούσανε τούρκικα αλλά ήτανε χριστιανοί. Τούρκικα μιλούσανε στην πατρίδα τους οι γονείς τους ήτανε....αλλά εδώ έμαθαν και τα Πόντια τα δικά μας. Πώς, αφού ζούσαμε σε ένα περιβάλλον μάθαν και τα Πόντια

Η χρήση του όρου «σλαβομακεδόνες» καθώς και η άμεση αναφορά στην αντίθεσή του προς αυτούς, σε συνδυασμό με την έμμεση συμπάθεια που εκδηλώνει προς τους τουρκόφωνους, αναδεικνύει με αρκετή σαφήνεια την ιδεολογική τοποθέτηση του βιογραφούμενου του υπερκείμενου αποσπάσματος.

Σε πολλές βιογραφίες εμφανίζεται η αντιστασιακή δράση των συγγενών των βιογραφούμενων και κυρίως ο εμφύλιος μεταξύ των αντίθετων ομάδων. Στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκας β' γενιάς αναφέρονται γεγονότα και περιστατικά που αφορούν την οικογένειά της και την οικογένεια του συζύγου της.

Τέσσερα αδέρφια ήτανε, ο ένας σκοτώθηκε στην Αλβανία, ο άλλος σκοτώθηκε, μέσα στο σπίτι, τον σκότωσαν οι τοπικοί, ας πούμε, οι δεξιοί, έριξαν χειροβομβίδα από το παράθυρο, από εκεί, αυτοί ήταν εδώ κοιμόνταν, αντρόγυνο και τα τρία παιδιά τους και από εδώ, όπως φαίνεται, ήταν η πόρτα για να πας στο χολ, από δω ήταν το παράθυρο και από δω στεκόταν ένας με τα αυτόματα και καθώς σηκώθηκε «μάνα με σκοτώνουνε» απ' εδώ ακριβώς τον χτύπησαν στα νεφρά του... και ο άντρας μου, τον πήρε με το κάρο να πάνε στην Κοζάνη και κει στο δρόμο πέθανε εκείνος. (αναφορά στην οικογένεια του συζύγου της)

Ναι, ναι αγόρια, εν τω μεταξύ πέσανε στα ανταρτικά, ο ένας ήταν καθηγητής, τον πήρανε πάνω στον Γεντί Κουλέ στην Θεσσαλονίκη και ο άλλος ήτανε ο καπετάν-Φωτιάς. (αναφορά στους θείους της)

Μπήκε ύστερα ο αδελφός μου στη φυλακή και ύστερα...πού ήτανε; Ναι στη Γυάρο. Ναι, τόσα χρόνια ήτανε εκεί, δεν έκανε και δήλωση και δεν ήρθε, οπότε είχε και κείνος...ε... με νέα κοπέλα και με νύφη με δύο παιδιά...

Το χωριό Ποντοκόμη χαρακτηρίζεται ως αριστερό από όλους τους βιογραφούμενους, ονομάζεται επίσης και «μικρή Μόσχα». Γυναίκα πρόσφυγας β' γενιάς από την Ποντοκόμη αφηγείται;

Πώς ήταν εδώ; Πώς ήταν εδώ; Ήρθανε οι Γερμανοί εδώ, από τη Γερμανία, ήρθαν εδώ οι Γερμανοί, μας κυνηγούσανε, φεύγαμε, πηγαίναμε στα άλλα τα χωριά, καθίσαμε κάμποσο, μια φορά στο ένα το χωριό, μια φορά στο άλλο το χωριό, από εκεί, μόλις φύγανε οι Γερμανοί, κάψανε το χωριό, όλο το κάψανε και πάλι γυρίσαμε και ήρθαμε εδώ. Πήγαμε εδώ στο Κόμανο λέγεται, στο Καρυοχώρι πήγαμε... αλλά εδώ...αυτό το μέρος το λέγανε τότες (γέλια) κουκουέδικο (γέλια) κουκουέ ήτανε... Πολύ κουκουέ και μας κυνηγούσανε πολύ, τα άλλα τα χωριά δεν ήταν και τόσο, ας πούμε, χρωματισμένα, εδώ...πρώτη φορά εδώ στο χωριό μας το κάψανε. Πρώτα εδώ. Εδώ κάψανε και ύστερα... Σαράντα ένα; Σαράντα ένα.

Κάνανε καταφύγια και τρέχαμε...τα αεροπλάνα μάς...τρέχαμε εκεί κάτω, μόλις σταματούσανε, φεύγαμε, πηγαίναμε στα σπίτια, πάλι εκεί κάτω σε ένα...έτσι...ένα δωματιάκι μέσα, όλοι μαζί...μόλις το αεροπλάνο έφευγε, εμείς πάλι εβγαίναμε έξω, φεύγαμε με το πόδι, τρέχαμε, πηγαίναμε πάνω από εδώ, στο βουνό, πίσω ήταν κάτι χωριά, πιο απάνω ακόμα δεν...πηγαίναμε αυτού επάνω, πού να πάμε... Ο κόσμος μας ταΐζε, μας πρόσεχε, εμείς αφού καήκαμε, με τον πόλεμο και με αυτά, εκείνοι μας... μόλις ησύχασε λίγο ο κόσμος, κατεβήκαμε εδώ, ήρθαμε πάλι, κάναμε άλλα σπιτάκια και...

Ο πατέρας μου ξέρεις, βάζανε κάτω και τα δάχτυλά του έτσι και το άλλο...τι τράβηξε, τον πεταλώσανε...Στη Μακρόνησο. Και εδώ ένα χωριό, Χαραυγή που το λένε, ένα χωριό...είχανε φυλακές και αυτοί πού... και μείς τι ήμασταν; Ε; ...και βάζανε, σίδερα από εκεί, δεν μας αφήνανε...το τι τραβήξαμε. Όλα τα χωριά τραβήξανε, αλλά σαν την Ποντοκόμη κανένα. Ήτανε το πρώτο χωριό...

Κατά την ανταλλαγή των πληθυσμών, καθώς το κριτήριο ήταν το θρήσκευμα και όχι η γλώσσα, εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα μια ομάδα προσφύγων από το Δυτικό Πόντο, τα μέλη της οποίας μιλούσαν τουρκικά, ήταν οι τουρκόφωνοι Πόντιοι, οι

οποίοι ονομάζονταν Μπαφραλήδες, προερχόμενοι από την περιοχή της Πάφρας, Μπάφρα στα τούρκικα. Η τουρκική γλώσσα τους καθιστούσε διακριτούς από τους άλλους Πόντιους και ενίσχυε τη συνεκτικότητα της ομάδας. Η συμμετοχή τους στο αντάρτικο του Ανατολικού Πόντου τους είχε εφοδιάσει με πολεμικές δεξιότητες. Η ανάμειξή τους με τα στρατεύματα της γερμανικής κατοχής και η αντίθεσή τους με τον ΕΛΑΣ, είναι ζητήματα που ερμηνεύονται με διάφορους τρόπους από την επιστημονική κοινότητα και εγείρουν έντονες διαμάχες, που είναι σε εξέλιξη.

Γυναίκα Πόντια πρόσφυγας β' γενιάς, περιγράφει τον φανατισμό των τουρκόφωνων της περιοχής,

...και μετά, όταν έγινε ο εμφύλιος τότε...εμείς ήμασταν αριστεροί, αυτοί που ήτανε τουρκόφωνοι, γιατί στα χωριά μας έχουμε πολλά χωριά γύρω στη Κοζάνη που ήταν τουρκόσποροι και ερχόντουσαν και κατέβαζαν τις εικόνες μας, τις είχε η μαμά μου στον τοίχο και ερχόντουσαν τις κατέβαζαν και τις πατούσανε για να δείξουν...Οι δεξιοί. Ναι, ναιαιαι...Βρε κατέβαζαν τις εικόνες...ναι...τις πατούσαν...

Παρόμοια εικόνα παρουσιάζει στην βιογραφία του ο ακόλουθος πρόσφυγας β' γενιάς, από το Καρς, όπου θεωρεί ότι γενικά οι Πόντιοι είναι δεξιοί σε αντίθεση με τους Καυκάσιους.

Ε ναι, είναι δεξιοί, άμα πάρεις την πλειοψηφία. Τους ποντίους εννοώ. Βέβαια...και εγκληματίες πολέμου...Βεβαίως. [...] Κι εγώ πολλές φορές είπα, γιατί οι δικοί μας οι Πόντιοι, που ήρθαν από το Καρς, ήτανε, η πλειοψηφία τους, αριστεροί. Μπορώ να σου πω το 80% των παλιών. Άμα το πάρεις και έτσι...γιατί εμείς μείναμε πιο αριστεροί από τους άλλους και κάναμε αγώνες, ενώ οι άλλοι τα παιδιά τους δεν κάνουν αγώνες. Γιατί κάναμε εμείς αγώνα, ενώ οι άλλοι Πόντιοι, που ήταν και αυτοί δήθεν αριστεροί, δεν κάνανε αγώνα, τα παιδιά τους δεν αγωνίστηκαν. Εμείς χαραμίσαμε την ζωή μας, όχι ότι ήμασταν οι πιο ξύπνιοι, απλώς βλέπαμε με άλλο μάτι την αδικία, ενώ οι άλλοι...

Την αριστερή ιδεολογική τοποθέτηση των Καυκάσιων δηλώνει στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρας β' γενιάς πρόσφυγας από το Καρς. Η πλειοψηφία των κατοίκων δύο χωριών του πεδίου της έρευνας είναι τοποθετημένα στην Αριστερά, που την περίοδο της έρευνας εκφραζόταν σε μεγάλο βαθμό από το ΠΑΣΟΚ.

Όχι, δεν ξέρω κανένα. Δεν ξέρω. Τουλάχιστον στην Ποντοκόμη και στη Χαραυγή, που αυτοί οι συγγενείς ήρθαν από το Καρς, δεν ξέρω κανέναν εκείνα τα χρόνια να ήτανε δεξιός. Μπορεί να μη μιλούσε, μπορεί να ήτανε πιο ήσυχος, να κοιτούσε την οικογένειά του να μη πάθει τίποτα, ξέρω 'γω, ήτανε οι... φοβητσιάρηδες, δειλοί, αλλά έτσι, να

κάνει προδοσίες, δεν ξέρω. [...]...τον ένα τον εκτελέσανε στον Παύλο Μελά. Τριακόσια άτομα. Το '44...Δικάστηκαν. Στον εμφύλιο σκοτώθηκε ο αδελφός μου, ο μεγάλος...Ο εμφύλιος, ο εμφύλιος, όχι τώρα που διάβασα και νέος ακόμα έλεγα, ο εμφύλιος είναι ότι το χειρότερο υπάρχει επάνω στη γη. Ανεξάρτητα ποιος φταίει ή δεν φταίει. Όλοι είναι χαμένοι. Δεν λέω ότι...δίκιο είχανε οι δικοί μας. Δίκιο μπορεί να είχανε. Ο εμφύλιος είναι το χειρότερο πράγμα. Μπορούσαν με άλλους τρόπους να τα βρούνε. Δεν υπάρχει. Αυτά που γίνονται τώρα. Πρέπει να γίνουνε;

Ο εμφύλιος πήρε τραγικές διαστάσεις. Ο ίδιος πρόσφυγας αναδεικνύει στη βιογραφία του ένα ακραίο φαινόμενο, που δεν εμφανίστηκε στις άλλες βιογραφίες. Στο χωριό Χαραυγή, που είναι μικτό χωριό, ο συνοικισμός των Ποντίων ήταν στην άκρη του χωριού. Κατά την περίοδο του εμφυλίου τοποθετήθηκαν συρματοπλέγματα, για να απομονώσουν τους Πόντιους.

Είχαμε συρματοπλέγματα, χώρια, ο συνοικισμός των Ποντίων... για να μη...αυτοί ήταν προφυλαγμένοι κι εμάς μας άφησαν στο έλεος του Θεού. Τον συνοικισμό. Απ' το '40 και μετά. Κάτι φυλάκια ήτανε...κι εμάς μας άφησαν έξω.

Η διαμάχη μεταξύ των κατοίκων της περιοχής ήταν ενεργή μέχρι πρόσφατα. Ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς περιγράφει την «τρομοκρατία» που λειτουργούσε κατά τις εκλογές της δεκαετίας του '80.

Όταν ήρθα το '83 ακόμα βγάζανε όπλα μεταξύ τους και σκοτωνότανε. Με το Πασόκ... στο χωριό μου. Το '84 δεν είχαμε κάποιες εκλογές; Ευρωεκλογές, τι είχαμε; Στον κάμπο θα σκοτωνόταν με τα όπλα και προσπαθούσα την νεολαία, τη δική μας, να την προφυλάζω, της έλεγα δεν θα αναμειγνύεστε, θα κάνετε πινακίδες και θα τοποθετείτε, δεν θα πηγαίνετε τη νύχτα να γράφετε στους ξένους τοίχους, αυτό είναι βρωμιά και είναι...εμείς είχαμε ιδέες σωστές. Δεν είχαμε...κι όταν ήμουν νέος, ποτέ δεν έγραψα σε τοίχο, ξένο τοίχο. Αν θα ήθελα να γράψω θα έγραφα πρώτα στον δικό μου τον τοίχο. Εμείς είχαμε άλλες ιδέες. Δεν είχαμε ιδέες...βρώμικες, όπως είχανε αυτοί. Ποιο '77, το '83 σου λέω, το '84 που είχαμε εκλογές, που ήρθα για πάντα. Τρομοκρατία...δεν τολμούσαμε να μιλήσουμε, σήμερα μιλάνε αυτοί εδώ...οι πασοκτζήδες

Γυναίκα πρόσφυγας γ' γενιάς προσπαθεί να ερμηνεύσει τη διαφοροποίηση στην ιδεολογική τοποθέτηση των προσφύγων.

Βασιλικοί ήταν οι Πόντιοι, ειδικά οι δικοί μας (στην Αναρράχη) ή κάποιοι από αυτούς, τέλος πάντων, ήτανε πολύ βασιλικοί... βασιλικοί ...ήτανε...τον βασιλιά τον είχανε...ίσως...δεν ξέρω...επειδή...υπήρχε ο βασιλιάς τους, υπήρχε σαν σύμβολο και στην πατρίδα, ας πούμε, με τη μητρόπολη [...] Η Ποντοκόμη παλιά είχε 350

αριστερούς, οι υπόλοιποι ήταν πασοκτζίδες και πολύ λίγοι δεξιοί, τώρα έγινε το αντίθετο, πώς γίνεται όμως αυτό, ε; [...] εδώ ένα χωριό, το Προάστιο, ο Κόμανος αρκετά, το Ανατολικό εδώ πέρα, είναι μερικά χωριά που ήτανε καραμπινάτα αριστερά...ο ένας με τον άλλον; Πώς ήρθανε από κει; Δεν ξέρω. Μετά...με την εθνική αντίσταση πάρα πολλοί συσπειρώθηκαν στην Αριστερά. Πάρα πολλοί... Γενικώς έχει πολλούς δεξιούς εδώ η περιοχή, η Μακεδονία, πάντα. Η Θεσσαλονίκη...δεν ξέρω...σε ένα βαθμό έχει τρομοκρατήσει, είναι και επαρχία και έχουν τρομοκρατηθεί οι πρόσφυγες γιατί...πρέπει να τους τρομοκράτησαν κιόλας, που τους φέραν εδώ, οι δεξιές κυβερνήσεις, Μεταξάς, χούντες, δηλαδή επειδή, εδώ οι γονείς μου εμένανε έτυχε και από την μάνα μου και από τον πατέρα μου να είναι όλοι κομμουνιστές, αριστεροί δηλαδή, είχαμε θύματα, είχαμε φυλακές, είχαμε πολλά, αλλά...και έτσι δεν...ήμασταν οικογένεια, ομάδα ολόκληρη και από εδώ και από εκεί όλοι αριστεροί, δεν είχαμε πρόβλημα για τίποτα. Και λόγω χαρακτήρα, αλλά...κάποιες άλλες οικογένειες που πήγαν στην αριστερά, οι γονείς μου που ήθελαν να πάνε στη Γερμανία δεν τους άφηναν να πάνε, ο πατέρας μου να γίνει χαφιάς για να τον υπογράψουνε ένα χαρτί να πάει στην Γερμανία, εργάτης να δουλέψει, μετανάστης, χεστήκαμε, δηλαδή σε αυτό το βαθμό...αναγκαζόντουσαν να είναι, ή να κάνουν κάποιες...πολύ ποταποί άνθρωποι σαν Πόντιοι ή να το παίζουν δεξιοί για να μπορέσουν να κάνουν τη δουλειά τους...τους ανάγκασε η ίδια η ζωή ας πούμε. Κάποτε ήμουν πολύ πιο αυστηρή με αυτούς, τώρα είμαι...γιατί ξέρω ανθρώπους που ήταν στη χούντα και γίνανε Πασόκ μετά...

Ο Πόντιος πρόσφυγας α' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, από τους γηραιότερους της έρευνας, αναδεικνύει πικραμένος τις συνέπειες των εμφυλιακών αντιθέσεων στην περιοχή, χωρίς να εμπλέκει συγκεκριμένες εθνότητες, αντίθετα θεωρεί ότι ο εμφύλιος εισχώρησε και μέσα στην οικογένεια, το κατ' εξοχήν θεσμό συνοχής της ποντιακής ταυτότητας.

Αλλάζανε οι καταστάσεις. Πόσες καταστάσεις αλλάζανε. Πόσες καταστάσεις αλλάζανε απ' την κατοχή και δώθε...Μέχρι το '40 ήμασταν ενωμένοι. Μετά είχαμε γίνει ρεζίλι. Άλλος βγήκε αντάρτης, άλλος βρήκε όπλο κι έφυγε με το μέρος των γερμανών. Άλλος χωριανός, αδέρφια, άλλος πήρε το όπλο και βγήκε στο βουνό για την ελευθερία και άλλος πήρε το όπλο κι έγινε γλείφτης των γερμανών. Τι τα θες!

Ανακεφαλαίωση για την «Ένταξη»

Στο Κεφάλαιο της «Ένταξης» παρουσιάζονται οι διαδρομές που ακολούθησαν οι Πόντιοι πρόσφυγες για να ενταχθούν στην ελλαδική κοινωνία. Οι παράμετροι που προσεγγίσθηκαν αφορούν: την επιλογή του τόπου εγκατάστασης, τις σχέσεις που

αναπτύχθηκαν με τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες, τη στέγαση, τις ευκαιρίες απασχόλησης, τις δυνατότητες πρόσβασης στους βασικούς θεσμούς, όπως η εκπαίδευση και το πολιτικό σύστημα.

Η επιλογή του οριστικού τόπου εγκατάστασης ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις η κατάληξη μιας περιπλάνησης με διάφορες στάσεις μέσα στην Ελλάδα. Οι πρόσφυγες θεωρούν ότι η επιλογή του τόπου εγκατάστασης ήταν αποτέλεσμα απόφασης των εκπροσώπων τους, που αναζητούσαν έναν τόπο που να έχει παρόμοια χαρακτηριστικά ως προς το φυσικό περιβάλλον και τις δυνατότητες ομοειδών καλλιεργειών με τον ιδιαίτερο τόπο τους στον Πόντο. Δεν υποτιμούν όμως τον ρόλο του κράτους και των πολιτικών του, μέσω της ΕΑΠ, για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης.

Η εγκατάσταση των Ποντίων προσφύγων πραγματοποιήθηκε σε τρεις διαφορετικούς τύπους χωριών.

- Μικτά, όπου συνυπάρχουν προϋπάρχοντες πληθυσμοί και πρόσφυγες διαφόρων προελεύσεων
- Προσφυγικά με πρόσφυγες διαφόρων προελεύσεων.
- Αμιγή ποντιακά χωριά.

Οι τρεις διαφορετικοί τρόποι εγκατάστασης, οι τρεις διαφορετικοί τύποι χωριών, είχαν συνέπειες στον τρόπο ένταξης, αλλά και στο βαθμό διατήρησης της ποντιακής ταυτότητας.

Η συνύπαρξη με διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες δημιουργούσε συχνά εντάσεις, οι οποίες με την πάροδο του χρόνου αμβλύνθηκαν. Παραμένει ενεργή, σε μεγάλο βαθμό, η ιδεολογική αντίθεση, μεταξύ των διαφορετικών προελεύσεων Ποντίων για το ρόλο τους την περίοδο της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου.

Μία επί πλέον αντίθεση απευθύνεται προς τους κατοίκους της πρωτεύουσας του νομού, της Κοζάνης, η οποία διαπερνά όλες τις γενιές προσφύγων, όντας ενεργή μέχρι σήμερα.

Η ισχυρότερη αντίθεση αφορά στους «παλαιοελλαδίτες», που σχετίζεται με τις δομές εξουσίας που εκπροσωπούν.

Η στέγαση των προσφυγικών πληθυσμών που εγκαταστάθηκαν στον αγροτικό χώρο, πραγματοποιήθηκε με δύο τρόπους:

1. Στέγαση σε ήδη υπάρχουσες κατοικίες, οι οποίες είχαν εγκαταλείφθηκαν από τους αποχωρήσαντες ανταλλάξιμους μουσουλμάνους
2. Δημιουργία νέων οικισμών από την ΕΑΠ, με ανέγερση νέων κατοικιών

Η διαφοροποίηση ως προς το μοντέλο στέγασης γίνεται αντιληπτή από τον τρόπο ρυμοτόμησης των χωριών. Στα χωριά που η εγκατάσταση πραγματοποιήθηκε σε προϋπάρχουσες κατοικίες η ρυμοτομία είναι ακανόνιστη και ασφυκτική. Αντίθετα στις περιοχές που ανεγέρθηκαν νέοι οικισμοί η ρυμοτομία είναι βάσει σχεδίων με συγκεκριμένους όρους δόμησης.

Ως προς την απασχόληση διήνυσαν μια διαδρομή που περιλαμβάνει τα εξής στάδια:

Με την άφιξή τους οι α' γενιάς πρόσφυγες ασχολήθηκαν αποκλειστικά με τη γεωργία, σε κλήρους που τους παραχωρήθηκαν από το κράτος, μέσω της ΕΑΠ. Τα κριτήρια της έκτασης του παραχωρούμενου κλήρου σχετίζονταν με το αριθμό των ατόμων της οικογένειας, το είδος των καλλιεργειών, τις δυνατότητες άρδευσης. Οι κλήροι δεν ήταν ενιαίοι, αλλά διασπαρμένοι, σε διαφορετικές τοποθεσίες.

Τα βασικά χαρακτηριστικά του αγροτικού τομέα ήταν η περιορισμένη κατοχή γης, η μειωμένη παραγωγικότητα - έλλειψη τεχνολογικής στήριξης μέσω εγγειοβελτιωτικών έργων, αρδεύσεων, λίπανσης κλπ - η απασχόληση σε καλλιέργειες εντάσεως εργασίας και η υποτυπώδης εμπορευματοποίηση της παραγωγής, η οποία κάλυπτε τις ανάγκες του νοικοκυριού και ένα μικρό μόνο μερίδιο διατίθετο στην αγορά. Οι μορφές απασχόλησης ήταν η υποαπασχόληση και η οικογενειακή εργασία. Οι γυναίκες συμμετείχαν εξ ίσου στις αγροτικές εργασίες.

Η μειωμένη απόδοση της γεωργικής παραγωγής και η έλλειψη άλλων εναλλακτικών προοπτικών απασχόλησης οδήγησε τους άνδρες, την περίοδο του μεσοπολέμου, στη μετανάστευση, εσωτερική ή εξωτερική.

Η γενιά που ανέλαβε το βάρος της μετανάστευσης ήταν η β' γενιά των Ποντίων προσφύγων. Ως χώρα υποδοχής ήταν κατά κύριο λόγο η Γερμανία. Σε μικρότερο ποσοστό κατευθύνθηκαν στον Καναδά. Συγκεκριμένα από τους έξι άμεσα ερωτηθέντες άντρες β' γενιάς της έρευνας, οι τέσσερις μετανάστευσαν, τρεις στη Γερμανία και ένας στον Καναδά.

Υπήρξε και ένα επί πλέον κύμα φυγής στο εξωτερικό που οφείλεται στις διώξεις λόγω πολιτικών πεποιθήσεων. Αυτής της μορφής η μετανάστευση πραγματοποιήθηκε

σε δύο φάσεις, μία μετά τη γερμανική κατοχή και τον εμφύλιο και μία κατά την περίοδο της χούντας.

Μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο η περιοχή του πεδίου της έρευνας, άρχισε να μετατρέπεται από αγροτική σε περιοχή εκτεταμένης βιομηχανικής εκμετάλλευσης. Η μετεξέλιξη αυτή οφείλεται στα κοιτάσματα λιγνίτη που εντοπίστηκαν στην περιοχή, με συνέπεια να αναπτυχθούν ορυχεία εξόρυξης του ορυκτού, καθώς και βιομηχανικές δραστηριότητες προσανατολισμένες στην εκμετάλλευσή του ορυκτού: Λιπασματοβιομηχανία και Παραγωγή Ενέργειας.

Συνολικά από τους 13 άνδρες του «δείγματος» 6 εργάστηκαν ή εργάζονται στη ΔΕΗ. Ένας της α' γενιάς και τρεις της β' είναι συνταξιούχοι της ΔΕΗ, ενώ δύο της γ' γενιάς ήταν εργαζόμενοι στη ΔΕΗ την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η έρευνα.

Ως προς την πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα, το μεγαλύτερο πρόβλημα των Ποντίων ήταν η γλώσσα. Η εκπαιδευτική πολιτική της Ελλάδας ήταν προσανατολισμένη στη γλωσσική ενσωμάτωση όλων των μη ελληνόφωνων πληθυσμών, προσφύγων και γηγενών, με στόχο την εθνική ομογενοποίηση και την ανάπτυξη κοινής εθνικής συνείδησης.

Η επίτευξη του στόχου της γλωσσικής ενσωμάτωσης επιδιώχθηκε στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Ο στιγματισμός που βίωσε η β' γενιά προσφύγων από τη δυσκολία προσαρμογής στη σχολική γλώσσα και ο φόβος αποκλεισμού των παιδιών της από την εκπαίδευση, οδήγησε τους β' γενιάς πρόσφυγες να επιβάλλουν την νέο-ελληνική γλώσσα στα παιδιά τους, ακόμα και μέσα στο σπίτι.

Από τους τέσσερις πρόσφυγες α' γενιάς του «δείγματος», δύο πήγαν δημοτικό και οι δύο άνδρες. Από τους εννέα πρόσφυγες της β' γενιάς, όλοι πήγαν δημοτικό οι γυναίκες όμως δεν αποφοίτησαν, δύο άνδρες πήγαν στο γυμνάσιο, από τους οποίους ένας μόνο αποφοίτησε, ο μικρότερος στην ηλικία.

Οι επτά εκπρόσωποι της γ' γενιάς που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν όλοι απόφοιτοι της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Από το σύνολο του «δείγματος» κανείς δεν πήγε πανεπιστήμιο. Ενώ πολλά από τα παιδιά των βιογραφούμενων είναι απόφοιτοι πανεπιστημίου, κανένας δεν έλαβε μέρος στην έρευνα, καθώς οι απόφοιτοι πανεπιστημίων έχουν εγκαταλείψει τα χωριά, ζώντας στα αστικά κέντρα του Νομού ή της Ελλάδας.

Η πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο. Στην α' γενιά εμφανίζεται ο αποκλεισμός των γυναικών από την εκπαίδευση. Η παρουσία Ποντίων γυναικών στη στοιχειώδη εκπαίδευση εμφανίζεται στη β' γενιά. Η φτώχεια, πολύ γρήγορα, αποκλείει μεγάλο μέρος των γυναικών αυτής της γενιάς από την ολοκλήρωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης.

Στη γ' γενιά εκλείπει η διαφοροποίηση του φύλου ως προς την πρόσβαση στην εκπαίδευση. Όλες οι γυναίκες γ' γενιάς του «δείγματος» είναι απόφοιτες λυκείου. Από τις κόρες των συμμετεχουσών γυναικών β' γενιάς στην έρευνα, δύο έχουν τελειώσει το πανεπιστήμιο. Όλες οι εγγονές, δ' γενιάς πρόσφυγες, είναι φοιτήτριες ή έχουν ολοκληρώσει τις πανεπιστημιακές σπουδές. Δεν ισχύει το ίδιο για τα αγόρια της δ' γενιάς.

Η πολιτική εκπροσώπηση, πέρα από μεμονωμένες περιπτώσεις, ήταν ανύπαρκτη μέχρι το 1980. Σήμερα οι Πόντιοι εκπροσωπούνται σε όλους τους βαθμούς της τοπικής αυτοδιοίκησης και στο εθνικό κοινοβούλιο.

Συνοπτικά τα βασικά συμπεράσματα της διαδρομής ένταξης είναι τα ακόλουθα:

1. Οι α' και β' γενιές Ποντίων προσφύγων ανέλαβαν την ευθύνη της διαδικασίας προσαρμογής στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον.
2. Η διαδικασία πλήρους ένταξης έχει ως αφετηρία τη γ' γενιά προσφύγων.
3. Ακολουθήθηκε με ιδιαίτερα μεγάλη ένταση από τις δύο πρώτες γενιές, η διαδρομή από τη φτώχεια στην καταναλωτική κοινωνία. Ένταση τόσο ως προς την προσπάθεια, όσο και ως προς το αποτέλεσμα.
 - 3.1 Από τα πλινθόκτιστα τούρκικα σπίτια της αρχικής εγκατάστασης, σήμερα κατοικούν σε σύγχρονες κατοικίες σύμφωνα με τα πρότυπα της ελληνικής επαρχίας
 - 3.2 Η εκβιομηχάνιση της περιοχής και η ανάπτυξη της τεχνολογίας, οδήγησε από το ισχνό εισόδημα της υπο-απασχόλησης στον αγροτικό τομέα, στη ραγδαία αύξηση των εισοδημάτων και στη μεταμόρφωση της περιοχής
 - 3.3 Η γ' γενιά κατάφεραν να έχουν πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, πηδώντας ένα στάδιο, αυτό της δευτεροβάθμιας. Δηλαδή γονείς στην καλύτερη περίπτωση απόφοιτοι δημοτικού, παιδιά απόφοιτοι πανεπιστημίου

3.4 Από τον αποκλεισμό από τον κρατικό μηχανισμό και τα πολιτικά κόμματα, στην πλήρη συμμετοχή σε όλες της βαθμίδες δημόσιας διοίκησης και πολιτικής εκπροσώπησης.

Μία από τις πληρέστερες περιγραφές της διαδρομής οικονομικής ένταξης αποτυπώνεται στην βιογραφία άνδρα Πόντιου πρόσφυγα β' γενιάς, όπως εμφανίζονται στα ακόλουθα αποσπάσματα.

Ενώ τώρα με τα λιπάσματα, με τα μηχανήματα, αρδευτικά κάνει ο κόσμος τώρα, τώρα η ΔΕΗ, ξέφυγαν πάρα πολύ, σε μεγάλο βαθμό[...] Τώρα η παραγωγή διπλασιάστηκε, τριπλασιάστηκε, στο στρέμμα έβγαζε...τριάντα οκάδες, τώρα πιάνει πεντακόσιες, τώρα με τα λιπάσματα...[...] Σήμερα υπάρχουνε όλα τα μέσα, χρήμα πολύ...[...] Σήμερα μπορεί να υπάρχουνε δέκα οικογένειες μέσα στο χωριό, αλλά μεταξύ των δέκα είμαστε κι εμείς, και σπίτια φτιάξαμε, και χωράφια αγοράσαμε, και μηχανήματα [...] ακόμα μηχανήματα δεν ήτανε, περάσανε από εδώ, τα πρώτα μηχανήματα που ήρθαν εδώ... ξέρεις... αλωνίστηκες μηχανές και ήμουν μεταξύ των πρώτων που πήρα και μηχανήματα και για τα τεύτλα και για τα στάρια. [...] Εν συνεχεία τα παιδιά τώρα... τότες είχα μικρά τρακτέρια, τώρα πήραν και μεγάλα τρακτέρια και τα παιδιά ακόμα περισσότερο [...] δηλαδή εγώ σαν ακτήμονας όταν παντρεύτηκα το '46, την προίκα της γυναίκας μου και το δικό μου δηλαδή που είχαμε, είχαμε τρία...τα πήρα με την πλάτη μου και πήγα [...] Σήμερα έχω αποκτήσει μια περιουσία που δεν τη σηκώνουνε τριαζονικά. Κατάλαβες; Η ζωή τώρα βλέπω...άλλαξε πολύ. Είμαι ευχαριστημένος!

Η περιγραφή της στέρησης που υπέστη η β' γενιά, με στόχο την πλήρη ένταξη των απογόνων της, γ' γενιάς προσφύγων, αποτυπώνεται στο ακόλουθο απόσπασμα πρόσφυγα β' γενιάς:

Πότε άλλαξαν τα πράγματα, παντρεύτηκα με δύο κουτάλια και με δύο πιρούνια [...] Ε σπούδασα τα παιδιά μου, αφού τελειώσανε τις σπουδές, έφαγα αρνί ψητό!

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII: ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Χωρίς ταυτότητα ο άνθρωπος παραδέρνει στην αοριστία και την ρευστότητα, τείνει να ενσαρκώνει το είδος ενός οντολογικού κενού. Στην απουσία ή την βαθειά κρίσι ταυτότητας κατανατούμε έρμαια του χρόνου, υποπόδια της ιστορικής στιγμής. Η συνείδησι της πίστεως, της γλώσσας, της ιστορίας σαφηνίζει την ταυτότητα και δημιουργεί σταθερές μέσα στον ίδιο τον χρόνο. Θέλω να πω: διάρκειες. Όπου υφίσταται βεβαιωμένη ταυτότης (διάβαζε: αυτοσυνείδησι) εμείς διασχίζουμε τον χρόνο, δεν μας σέρνει στο ρεύμα του. Ταυτότης είναι η στερεότης της υπάρξεως.

Στέλιος Ράμφος³⁶⁴

Στο παρόν κεφάλαιο προσεγγίζεται η ποντιακή ταυτότητα, όπως αναδεικνύεται μέσα από τις βιογραφίες των Ποντίων προσφύγων, στη βάση των συνιστωσών της, σύμφωνα με το Κεφάλαιο IV του πρώτου μέρους, ήτοι της γλώσσας, της θρησκείας, των τρόπων διαβίωσης και της νοηματικής καταληπτότητας.

Η κοινή ιστορία, που είναι επιπλέον συνιστώσα της ταυτότητας, εξετάσθηκε ιδιαίτερος στο Κεφάλαιο VI, καθώς θεωρήθηκε ότι είναι ιδιαίτερης βαρύτητας κριτήριο της ενεργού συνέχειας της πολιτισμικής ταυτότητας των Ποντίων. Ο διαχωρισμός αυτός διευκόλυνε επίσης τους βιογραφούμενους στην αποφυγή της σύγχυσης μεταξύ των διαφορετικών χρόνων, παρελθόντος στον Πόντο και παρόντος στην Ελλάδα, κατά τη διαδικασία της εκμαίευσης των βιογραφιών.

1. Γλώσσα – Διάλεκτος

Η ποντιακή διάλεκτος έχει τις ρίζες της στην αρχαία ιωνική διάλεκτο, όπως υποστηρίζουν, μεταξύ άλλων, ο Σβορώνος:

«Η βάση μερικών νεοελληνικών διαλέκτων δεν είναι η ελληνιστική κοινή, αλλά κατευθείαν οι αρχαίες διάλεκτοι – η δωρική για τα τσακωνικά, η ιωνική για τα

ποντιακά»³⁶⁵, ο Χριστίδης: «η τσακωνική, η ποντιακή, η νεότερη κυπριακή είναι τρεις από τις νεότερες διαλέκτους που συμβάλλουν στη γνώση των αρχαίων διαλέκτων: η πρώτη πιθανότατα βασίζεται σε μια λακωνική παραλλαγή της “κοινής”, η δεύτερη πιθανότατα διατηρεί χαρακτηριστικά της αποικιακής ιωνικής της περιοχής και η τρίτη διατηρεί χαρακτηριστικά της αρχαίας κυπριακής διαλέκτου»³⁶⁶ και ο Σαββίδης «Η ποντιακή διάλεκτος προέρχεται από την αρχαία ιωνική, λόγω κυρίως της καταγωγής των πρώτων αποίκων του Πόντου από την ιωνική Μίλητο»³⁶⁷.

Το ουσιώδες γνώρισμα της ποντιακής διαλέκτου είναι η προφορικότητα. Οι προσπάθειες γραφικής αποτύπωσης ξεκίνησαν πολύ αργά, σύμφωνα με την Τσάκωνα «μέχρι τον 19ο αιώνα δεν έχουμε καθόλου γραπτά κείμενα στην ποντιακή»³⁶⁸, ως εκ τούτου είναι, κατά κύριο λόγο, κώδικας προφορικής παράδοσης.

Η ποντιακή διάλεκτος έχει δεχθεί πλήθος επιρροών από τις γλώσσες με τις οποίες ήρθε σε επαφή. «Στο πέραςμα των 28 αιώνων ζωής, η ποντιακή διάλεκτος δέχτηκε επιδράσεις από την κοινή των αλεξανδρινών χρόνων και από τη μεσαιωνική κοινή του Βυζαντίου. Ακόμη, επηρεάστηκε από τους Γενουάτες και τους Βενετούς της Τραπεζούντας, τους Πέρσες και τους Γεωργιανούς, καθώς φυσικά και από τους Τούρκους. Η τελική μορφή της ποντιακής διαλέκτου γίνεται στην εποχή των Κομνηνών. Έτσι, η ποντιακή διάλεκτος αντικατοπτρίζει ταυτόχρονα και την ιστορική πορεία αυτού του λαού διά μέσου των αιώνων και των αλλόγλωσσων γειτονικών λαών»³⁶⁹.

Ο Μ. Τριανταφυλλίδης³⁷⁰ διακρίνει τη διάλεκτο σε τρεις ομάδες, με κριτήρια τοπικού προσανατολισμού:

- Το ιδίωμα της δυτικής παραλίας ή τα οινουντιακά, με έντονες επιρροές από την κοινή ελληνική
- Τα ανατολικά ή τραπεζουντιακά

³⁶⁴ **Ράμφος Σ.** (1997) *Το Αίνιγμα και η Μοίρα, Ποιητική Τέχνη στον «Οιδίποδα Τύραννον»*, Αθήνα: Αρμός, σελ. 51

³⁶⁵ **Σβορώνος Ν.** (2004) *Το Ελληνικό Έθνος, Γένεση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 48

³⁶⁶ **Χριστίδης Α.-Φ.** (2003) Εισαγωγή στο « Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα», επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], σελ. 283

³⁶⁷ **Σαββίδης Θ.** (2007) «Ποντιακή διάλεκτος: Η “κληρονόμος” του Ομήρου». Από την ιστοσελίδα: www.e-istoria.com

³⁶⁸ **Β. Τσάκωνα**, από την ιστοσελίδα: <http://malkidis.blogspot.com>

³⁶⁹ **Σαββίδης Θ.** (2007) «Ποντιακή διάλεκτος: Η “κληρονόμος” του Ομήρου». Από την ιστοσελίδα: www.e-istoria.com

³⁷⁰ **Τριανταφυλλίδης Μ.** (1981) [1938] *Άπαντα*. 3^{ος} τόμ., *Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], σελ. 288

- Τα νοτιοανατολικά ή χαλδιώτικα, με μεγαλύτερη επιρροή από την τουρκική

Στον ιστορικό Πόντο, όπως και σε όλες τις οθωμανοκρατούμενες περιοχές, η γλώσσα της ορθόδοξης λειτουργίας και της εκκλησιαστικής διοίκησης ήταν πάντοτε τα ελληνικά³⁷¹. Από το 18^ο αιώνα, με την εμπορευματοποίηση της παραγωγής, άρχισε να επεκτείνεται η χρήση της νεο-ελληνικής γλώσσας στις εμπορικές συναλλαγές, από τους εκπροσώπους της ανδρόμενης αστικής τάξης. Ταυτόχρονα άρχισαν να αναπτύσσονται εκπαιδευτικές δομές σε όλο τον Πόντο, όπου η διδασκαλία της νεο-ελληνικής ήταν υποχρεωτική.

Στην Ελλάδα, μέσω της διαδικασίας εθνικής ομογενοποίησης, επεβλήθει η νεο-ελληνική ως κοινή γλώσσα, οδηγώντας στη σταδιακή εξαφάνιση των επιμέρους διαλέκτων. Σύμφωνα με τον Σβορώνο «Οι παλαιές ελληνικές διάλεκτοι υποχωρούν όλο και περισσότερο, ώσπου με τον καιρό εξαφανίζονται – εκτός από μερικά απομονωμένα υπολείμματα που επιζούν ακόμα στις σημερινές ελληνικές διαλέκτους (τσακωνικά, ποντιακά).»³⁷²

1.1 Η διαδρομή της ποντιακής διαλέκτου

Η ποντιακή διάλεκτος, είτε ως μέσο έκφρασης και επικοινωνίας, είτε ως όχημα μεταφοράς της προφορικής ιστορίας και του πολιτισμού, αλλά και της ιδιαίτερης ψυχοσύνθεσης των Ποντίων, εμφανίζει μια παλινδρομική πορεία, όπως παρουσιάζουν οι βιογραφούμενοι, από την εισαγωγή της στην περιοχή του πεδίου της έρευνας (το Νομό Κοζάνης) μέχρι σήμερα, διανύοντας διάφορα στάδια, τα οποία λειτουργούν παράλληλα με τις αμφιθυμικές τάσεις εσωστρέφειας ή εξωστρέφειας της ποντιακής ταυτότητας.

Το πρώτο στάδιο ήταν η αποκλειστική χρήση της διαλέκτου μεταξύ των Ποντίων προσφύγων με την άφιξη και εγκατάστασή τους στην περιοχή. Την περίοδο αυτή, η διάλεκτος λειτουργεί ως παράγοντας διαφοροποίησης από τους άλλους πληθυσμούς, γηγενείς ή πρόσφυγες άλλων προελεύσεων, και ταυτόχρονα ως παράγοντας διατήρησης της ενότητας και συσπείρωσης των ποντιακών πληθυσμιακών ομάδων.

³⁷¹ Τσουκαλάς Κ. (1975) *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1920)*, Αθήνα: Θεμέλιο, σελ.33

³⁷² Σβορώνος Ν. (2004) *Το Ελληνικό Έθνος, Γένεση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Πόλις, σελ. 31

Παράλληλα με την ποντιακή διάλεκτο λειτουργούσε, κατά την αρχική περίοδο εγκατάστασης, η τουρκική γλώσσα, ως κοινό μέσο επικοινωνίας με τις συνυπάρχουσες εθνοτικές ομάδες, καθώς ήταν η κοινώς ομιλούμενη γλώσσα, όπως ισχυρίζεται Πόντιος πρόσφυγας α' γενιάς στον ακόλουθο διάλογο.

Ερ: Τι γλώσσα μιλούσαν εδώ οι ντόπιοι;

Ανδρας: Σλάβικα.

Ερ: Α Σλάβικα!

Ανδρας: Σλάβικα...και τουρκικά...

Ερ: Και πώς συνεννοούντο μεταξύ τους, οι πρόσφυγες με αυτούς;

Ανδρας: Ε ήξεραν και τουρκικά αυτοί, γιατί όλοι με τους Τούρκους ήτανε.

Η τουρκική γλώσσα δεν ήταν κατανοητή από όλους τους Πόντιους πρόσφυγες. Οι προερχόμενοι από περιοχές έξω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως οι Καυκάσιοι, δεν γνώριζαν την τουρκική, όπως πληροφορεί άνδρας α' γενιάς πρόσφυγας από το Καρς.

Εδώ που ήρθαμε...ε στην αρχή όπως καταλαβαίνεις, αυτοί μιλούσαν τουρκικά, εμείς ποντιακά, δεν είχαμε μεγάλη σχέση. Σιγά-σιγά με το χρόνο...

Η άγνοια της τουρκικής γλώσσας, που αναδείκνυε την επί μέρους προσφυγική προέλευση, ήταν ένας από τους παράγοντες διαφοροποίησης μεταξύ των Ποντίων προσφύγων, όπως παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο VII, Ενότητα 1.5.4.

Το δεύτερο στάδιο, ως συνέπεια της πολιτικής εθνικής ομογενοποίησης, υπό την κρατική επιβολή, αρχίζει μία διαδικασία συρρίκνωσης της χρήσης της ποντιακής διαλέκτου υπέρ της νέο-ελληνικής, αρχικά στις συναλλαγές με το κράτος και στη συνέχεια σε διευρυμένες συναλλαγές. Στο στάδιο αυτό σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε το εκπαιδευτικό σύστημα.

Στο ακόλουθο απόσπασμα της βιογραφίας άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς, παρουσιάζεται ως παράγοντας οπισθοδρόμησης η χρήση της ποντιακής διαλέκτου, καθώς και η επιβολή της νέο-ελληνικής μέσω της εκπαίδευσης.

Από πού ελληνικά, Πόντια...τα ελληνικά...εδώ αν ήτανε, αν ήτανε οι χωριανοί και... μάθανε τα ελληνικά...[...] Εμείς...η δική μας η γενιά και στο σχολείο ποντιακά μιλούσαμε. Τα σημερινά...βλέπω τώρα τα εγγόνια μου, όλο τον καιρό μιλάνε ελληνικά και μες στο σπίτι, εμείς και μες στο σπίτι όλο Πόντια και στο σχολείο. Μόνο άμα είχαμε το δάσκαλο μιλούσαμε ελληνικά, αλλά μεταξύ μας Πόντια [...] τα ελληνικά μάλλον δυσκολευόμασταν οι Πόντιοι...τώρα εγώ βλέπω τα εγγόνια μου, από μικρά

παιδιά ελληνικά. Ασφαλώς δυσκολευόμασταν. Ήμασταν και...στο σχολείο ήμασταν καθυστερημένοι...στην ελληνική γλώσσα

Ένα μεγάλο μέρος του προσφυγικού ποντιακού πληθυσμού αποδέχθηκε την επιβολή της νέο-ελληνικής γλώσσας. Η αποδοχή της μη χρήσης της διαλέκτου εμφανίζεται αρχικά στους β' γενιάς πρόσφυγες, που βίωσαν στιγματισμό από την αδυναμία πλήρους και ικανοποιητικής επικοινωνίας στην ελληνική γλώσσα, την οποία θεώρησαν ως εμπόδιο για την ένταξή τους. Για το λόγο αυτό η β' γενιά προσπάθησε να επιβάλει στα παιδιά της, τη γ' γενιά, την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Η μη χρήση της ποντιακής διαλέκτου διευρύνθηκε κατ' αυτό τον τρόπο και στους γ' γενιάς πρόσφυγες, όπως παρουσιάζεται στον ακόλουθο διάλογο μεταξύ μάνας και κόρης, β' και γ' γενιάς αντιστοίχως Ποντίων γυναικών, όπου εμφανίζεται ξεκάθαρα η πορεία αποκλεισμού της ποντιακής διαλέκτου και ο ρόλος των «μορφωμένων» Ποντίων.

Μητέρα: Στο σπίτι ποντιακά, αλλά στο σχολείο ελληνικά. Εγώ τα παιδιά μου τα έμαθα ελληνικά, είχα έναν δάσκαλο κουνιάδο, αυτός ο...όχι ξάδερφο... και μου είπε: «εσύ τα παιδιά θα τα μάθεις ελληνικά». Ο γιος μου, ότι να τον έκανα δεν ήθελε να μάθει ελληνικά. Ελληνικά ξέρει, στο σχολείο, στο σπίτι δεν ήθελε να μιλήσει...όχι, μόνο ποντιακά

Ερ: Μάλιστα. Οι κόρες;

Μητέρα: Οι κόρες απ' ευθείας, μιλούσανε ελληνικά

Κόρη: Μας έκανε παρατήρηση ο θεός μου, γιατί ήταν δάσκαλος και μορφωμένος και της λέει «μην τα παιδιά σου τα μαθαίνεις ποντιακά, να μάθουνε ελληνικά» κι εμάς μας μιλούσαν ελληνικά για να...Τα ξέρουμε τα ποντιακά, τα καταλαβαίνουμε, αλλά δεν μιλάμε

Μητέρα: Δεν μιλάνε

Ερ: Ο γιος μίλαγε ποντιακά στο σπίτι;

Κόρη: Και τώρα όταν είναι μαζί της μιλάει ποντιακά, όταν απευθύνεται στη μαμά μου και στο μπαμπά μου

Μητέρα: Και στο χωριό, αν πάει στα χωριά έτσι ας πούμε, στους Πόντιους, ποντιακά τους μιλάει

Η προσπάθεια συρρίκνωσης της χρήσης της ποντιακής διαλέκτου εκ μέρους των προσφύγων της β' γενιάς, δεν ήταν πάντα αποτελεσματική. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους.

Πρώτον στα χαρακτηριστικά της ίδιας της ποντιακής ταυτότητας, ως αντίδραση στην απειλή άρσης της «αυτονομίας» τους, χαρακτηριστικό που αναλύεται στο παρόν Κεφάλαιο, στην Ενότητα 4.3.

Δεύτερον στο μεταναστευτικό ρεύμα των προσφύγων της β' γενιάς, κατά το οποίο την ανατροφή της γ' γενιάς ανέλαβε η, εναπομείνασα στην Ελλάδα, α' γενιά, όπως παρουσιάζεται στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκας β' γενιάς:

Η μάνα μου είχε και της αδελφής μου τα παιδιά, που ήταν στην Γερμανία, η αδελφή μου. Δηλαδή είχε τριών παιδιών παιδιά (της κόρης και του γιού που ήταν μετανάστες στη Γερμανία και του άλλου γιού που ήταν εξορία), και έπρεπε να είναι αυτή αρχηγός, αυτή έπρεπε να τους τακτοποιήσει όλους, αυτή έπρεπε να...όλους!

Η α' γενιά, που ανέλαβε την ανατροφή της γ' γενιάς, είχε μειωμένη έως καμία δυνατότητα επικοινωνίας σε άλλη γλώσσα πέραν της ποντιακής, σύμφωνα με τον διάλογο με Πόντια πρόσφυγας γ' γενιάς:

Ερ: Εσύ τη γλώσσα την ποντιακή την ξέρεις;

Γυναίκα: Την ξέρω... «σκυρά*», που λένε...όχι...αλλά γιατί εμένα η γιαγιά μου, ας πούμε και από του αντρός μου, ζούσε μαζί μας και δεν ηξέρανε την ελληνική, αναγκαστικά κι εμείς, ζούσαμε με τις γιαγιάδες...και μιλούσαμε την ποντιακή.

* σκυρά = καθαρά, τέλεια, άρτια, πλήρως

Το ρόλο της α' γενιάς στη μεταφορά της διαλέκτου στη γ' γενιά παρουσιάζει άνδρας πρόσφυγας γ' γενιάς στον ακόλουθο διάλογο, ο νεώτερος του «δείγματος», που μεγάλωσε κοντά στον παππού του.

Να σου πω ένα παράδειγμα, για το πώς ξέρω τα ποντιακά, μέχρι τα δώδεκά μου δεν ήξερα να πω την λέξη «πάπλωμα», πήγαινα σχολείο και έλεγα «γεργάνι», με κοροϊδεύανε, τόσο καλά ξέρω να πω τα ποντιακά, δεν ήξερα πάπλωμα κι έλεγα γεργάνι...δεν ήξερα, «σκεπάζομαι με πάπλωμα»...αφού έτσι το έλεγε ο παππούς μου.

Και ενώ το εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά και η ευρύτερη κοινωνία, επέβαλε την ελληνική γλώσσα, πρόσφυγες με εκφρασμένη αριστερή ιδεολογία ταυτίζουν τις διώξεις λόγω ιδεολογίας με τις διώξεις λόγω διαλέκτου, όπως αναφέρει στη βιογραφία του ο ακόλουθος πρόσφυγας β' γενιάς.

Πρώτα απ' όλα φοβόμασταν να μιλήσουμε ποντιακά γιατί στο σχολείο τρώγαμε ξύλο. Στο δημοτικό, στο δημοτικό, στο γυμνάσιο...Στο γυμνάσιο μιλούσα ποντιακά και τώρα ακόμα τους Χαρανγιώτες τους μιλάω ποντιακά, άμα θέλουν ας καταλάβουν, άμα

θέλουν ας μη καταλάβουν...αλλά στο δημοτικό είχαμε φόβο, τρώγαμε πολύ ξύλο.

Όχι, δεν απαγορευότανε, δεν τρώγαμε ξύλο από τους δασκάλους. Τα παιδιά. Στο Δημοτικό. Τρώγαμε ξύλο. Γιατί...ήμασταν Πόντιοι, γιατί οι Πόντιοι ήταν και κομμουνιστές, όλα μαζί τα σχετικά. Όχι δεν...μας κοροϊδεύανε, η κοροϊδία δεν με πείραζε καθόλου. Τρώγαμε ξύλο.

Το τρίτο στάδιο της πορείας της ποντιακής διαλέκτου αφορά στην τάση επανεμφάνισής της και χρήσης της στους νεώτερους πρόσφυγες. Η τάση αυτή ενισχύεται από προσπάθειες γραπτής έκφρασής της, όπως αναφέρει Πόντια πρόσφυγας γ' γενιάς:

...τον Διαμαντίδη τον ξέρεις; ... έκανε τη μετασκευή της Λυσιστράτης. Έγραψε και το «ροδάφ 'νον»³⁷³

Σήμερα, σε ατομικό επίπεδο, η ποντιακή διάλεκτος είναι ο τρόπος επικοινωνίας μεταξύ των εναπομεινάντων της α' γενιάς και των υπολοίπων γενεών. Επίσης ομιλείται από τη β' γενιά σε μεγάλο βαθμό. Στη γ' γενιά παρατηρείται διαφοροποίηση, η οποία οφείλεται κυρίως στη σύνθεση των χωριών.

Στα αμιγή ποντιακά χωριά η ποντιακή διάλεκτος ομιλείται εκτός της γ' ακόμα και από τη δ' γενιά, όπως επιβεβαιώνει γ' γενιάς πρόσφυγας:

...εκεί που μιλάνε τα παιδιά είναι στην Ακρινή...και στον Άγιο Δημήτριο μιλάνε, εκεί είναι μόνο Πόντιοι, και στην Άρδασσα τα παιδιά...

Αντίθετα στα μικτά χωριά υπάρχει μία μειούμενη τάση επικοινωνίας στην ποντιακή διάλεκτο, για την οποία, όσοι καταφέρνουν να διατηρήσουν τη γλώσσα, εκφράζουν τον φόβο, όπως ο ακόλουθος πρόσφυγας γ' γενιάς, απώλειας της προφοράς,

Τώρα αλλάζει, τα καταλαβαίνω, αλλά ίσως χάνω την προφορά ...ίσως χάνω την προφορά μου, αλλά τα καταλαβαίνω πολύ, γιατί και με τον παππού άκουγα μόνο ποντιακά.

Ταυτόχρονα επιχειρούνται προσπάθειες εκ μέρους των προσφύγων γ' γενιάς χρήσης της διαλέκτου στην καθημερινή επικοινωνία με τα παιδιά τους, ως «οικιακή» χρήση της γλώσσας. Σε αυτές της περιπτώσεις, ο ρόλος της γυναίκας, ως μητέρας, είναι ιδιαίτερα σημαντικός ως παράγοντα μεταφοράς της παράδοσης. Μία πιθανή ερμηνεία είναι η αναβίωση, που έχει επιτευχθεί τα τελευταία χρόνια, της ανάδειξης και αποενοχοποίησης της ποντιακής καταγωγής. Κατ' αυτό τον τρόπο, γυναίκα

³⁷³ Διαμαντίδης Κ.Ε. (2000), *Το ροδάφ 'νον*, Αθήνα: Στάχυ

πρόσφυγας γ' γενιάς, νεοτάτη στην ηλικία, του ακόλουθου αποσπάσματος, η οποία κατοικεί σε αμιγές ποντιακό χωριό, επιμένει, παρά τις αντιδράσεις των παιδιών της, να τους μιλά ποντιακά, ιδιαίτερα μέσα στο σπίτι. Ένα δείγμα επιβολής της οικιακής χρήσης της γλώσσας, σε αντιπαράθεση με την κοινωνική χρήση.

Ερ: Τα παιδιά σου;

Γυναίκα: Και τα παιδιά μου τα μιλάνε. Τα μιλάνε... Βέβαια ...τόρα μεταξύ τους όταν βγαίνουνε έξω δεν τα μιλάνε, αλλά τα μιλάνε, γιατί εγώ τα μιλάω πάρα πολύ, κάποτε μάλιστα με φωνάζουν κιόλα, με λένε, «μίλα ελληνικά, μη μιλάς ποντιακά», λέω» εγώ ποντιακά θα μιλάω μέσα στο σπίτι για να τα μαθαίνετε, γιατί έτσι!»

Εντονότερη παρουσιάζεται η τάση διατήρησης της διαλέκτου, στα χωριά με αμιγείς ποντιακούς πληθυσμούς, χωρίς αυτό να αποκλείει τους Πόντιους των υπόλοιπων χωριών, εκπρόσωπος των οποίων είναι ο πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου διαλόγου.

Ερ: Τη γλώσσα την ποντιακή εσείς τη γνωρίζετε;

Ανδρας: Την ξέρω

Ερ: Τα παιδιά σας;

Ανδρας: Ξέρουνε. Τα παιδιά μας, αυτά που γεννήσαμε, ξέρουνε. Τα μωρά, τα εγγόνια μου, και αυτά τα καταλαβαίνουνε, αλλά δεν τα μιλάνε

Σε συλλογικό επίπεδο, τα ποντιακά σωματεία, αλλά και τα υψηλότερης βαθμίδας συλλογικά όργανα, προωθούν δράσεις διατήρησης της διαλέκτου, μέσω της τέχνης, κυρίως του θεάτρου και των τραγουδιών, αλλά και μαθημάτων εκμάθησης της ποντιακής διαλέκτου.

Η διαφοροποιήσεις της ίδιας της ποντιακής διαλέκτου, σε σχέση με τον επί μέρους τόπο καταγωγής των προσφύγων, διαδραματίζουν κάποιο ρόλο στην ενδοεπικοινωνία μεταξύ των Ποντίων.

Υπάρχουν πρόσφυγες που ισχυρίζονται, ότι η δική τους τοπική διάλεκτος είναι περισσότερο «καθαρή», με την έννοια των λιγότερων προσμίξεων με την τουρκική γλώσσα. Η καθαρή αυτή γλώσσα ορίζεται ως «σκυρή». Η έκφραση που δηλώνει την καθαρότητα της ομιλίας είναι: «τα μιλάω τα ποντιακά σκυρά», δηλαδή καθαρά, αυθεντικά.

Στην ακόλουθη αφήγηση γυναίκας πρόσφυγα γ' γενιάς, περιγράφονται ταυτόχρονα όλες οι πιθανές διαφοροποιήσεις της διαλέκτου μέσα στο χώρο. Είναι ενυπωσιακή η

κατανόηση παρόμοιας με τον Τριανταφυλλίδη διάκρισης των διαλέκτων, σύμφωνα με τον οποίο τα χαλδιώτικα έχουν μεγαλύτερη επιρροή από την τουρκική.

Τη γνωρίζω τη γλώσσα, δεν τη μιλάω τέλεια. Είναι πάντως κάποιες λέξεις, επειδή υπάρχουνε ιδιομορφίες στη γλώσσα των Ποντίων, γιατί δεν είναι όλοι οι Πόντιοι ίδιοι, γιατί ας πούμε, εν τάξει δεν μπορώ να πω. Η καυκάσια γλώσσα όπως την άκουγα εγώ από τη γιαγιά μου ήταν όλες οι λέξεις κατανοητές. Δεν είχανε καμία λέξη τούρκικη μέσα, το λεξιλόγιό μας. Ενώ η γιαγιά μου η άλλη, που είναι από την Τραπεζούντα, είχανε αρκετές λέξεις, ίσως γιατί ζήσανε με τους τούρκους. Ε φυσικά, η γιαγιά μου εδώ πέρα ότι μιλούσε ήταν όλα ελληνικά με ποντιακή γλώσσα, καθαρή, την καταλάβαινες. Αν πας σε κάποια χωριά εκεί στη Θεσσαλονίκη απ' έξω, είναι της μαμάς μου της αδελφής του άντρα, τέλος πάντων, τα σόγια, είναι εκεί στη....ένα χωριό έξω από την Θεσσαλονίκη, η γλώσσα τους δεν την καταλαβαίνω, πιο πολύ μοιάζει με την τουρκική, παρά με την ελληνική. Καμία σχέση, μιλάνε και ζήτημα αν καταλάβεις πέντε λέξεις. Ενώ η δική μας είναι καθαρή ελληνική γλώσσα. Η ποντιακή είναι καθαρά ελληνική γλώσσα. Δηλαδή δεν θυμάμαι εγώ η γιαγιά μου να μιλούσε και να μη καταλάβαινα. Όχι δεν είχανε, οι καυκάσιοι αφού είπαμε ότι ζούσανε πάνω στα βουνά μόνοι τους, αυτόνομοι και...[...] Η κόρη μου πολύ λίγες λέξεις. Έχει ακούσει τους παππούδες να μιλάνε, αλλά δεν ζούσαμε μαζί να εξοικειωθεί στη γλώσσα, καταλαβαίνεις ...αλλά οι λέξεις που είναι πιο απλές ποντιακές, που είναι αρχαίες ελληνικές...

Κατά κύριο λόγο οι άνδρες πρόσφυγες γ' γενιάς ισχυρίζονται ότι γνωρίζουν καλύτερα την ποντιακή από την ελληνική και ταυτόχρονα δηλώνουν την επιθυμία μεταφοράς της γνώσης της διαλέκτου στα παιδιά τους, δ' γενιάς πρόσφυγες. Δείγματα αυτού του ισχυρισμού συναντώνται στους ακόλουθους διαλόγους με άνδρες γ' γενιάς πρόσφυγες.

Άνδρας Α: Εγώ μιλάω πιο καλά τα ποντιακά, παρά τα ελληνικά

Ερ: Ωραία, τα παιδιά σου;

Άνδρας Α: Μιλάνε, αλλά όχι όπως θα μιλήσουμε εμείς

Ερ: Τη γλώσσα την ποντιακή την ξέρεις;

Άνδρας Β: Απταίστως

Ερ: Έχεις δύο παιδιά, η γυναίκα σου δεν ξέρει ποντιακά, τα παιδιά σου;

Άνδρας Β: Όχι γιατί είναι μικρά, τη μεγάλη προσπαθώ να την περάσω αυτό το...

Ερ. Πώς θα το κάνεις αυτό;

Άνδρας Β: Με χορούς, θα την μιλάω...ξέρω 'γω...

Ερ. Θέλεις δηλαδή το παιδί σου να μάθει τη γλώσσα;

Άνδρας Β: Πώς, είναι οι ρίζες μας!

Η επιμονή των Ποντίων ανδρών γ' γενιάς στη διατήρηση και υπερίσχυση της ποντιακής διαλέκτου έναντι της νεο-ελληνικής είναι δείγμα διαφοροποίησης της στάσης του κάθε φύλου της γ' γενιάς απέναντι στην ποντιακή ταυτότητα. Καθώς, όπως εξετάζεται στη συνέχεια στην Ενότητα 3 «Τρόπος διαβίωσης», ιδιαίτερα στην υποενότητα 3.1.1 «Κυρίαρχη θέση του άνδρα», οι Πόντιοι άνδρες γ' γενιάς επιδιώκοντας τη διατήρηση της κυριαρχίας τους, προβάλλουν σε οποιασδήποτε μορφής έκφραση την ποντιακή τους ταυτότητα.

Ο ένας και μοναδικός πρόσφυγας γ' γενιάς, ο οποίος από το σύνολο του «δείγματος» αποποιείται τη σημαντικότητα της ποντιακής του καταγωγής, δηλώνει ότι αρνείται να μιλήσει, ενώ κατανοεί, την ποντιακή διάλεκτο. Κατοικεί σε μικτό προσφυγικό χωριό και η στάση του υποδηλώνει την επιθυμία μη διαφοροποίησης από τους άλλους κατοίκους. Αρνείται να μιλήσει την ποντιακή ακόμα και στις συναναστροφές με ποντίους ή με τους άμεσους συγγενείς του, όταν μιλούν μεταξύ τους ποντιακά. Με μεγάλη δυσκολία εκμαιεύτηκε ότι αυθορμήτως υπάρχει πιθανότητα να του «ξεφύγουν» εκφράσεις στην ποντιακή.

Ερ: Εσύ ξέρεις ποντιακά;

Άνδρας: Ξέρω να. Δεν τα μιλάω, αλλά τα καταλαβαίνω.

Ερ: Τα καταλαβαίνεις. Πόσο τοις εκατό λες ότι τα ξέρεις; Αν πούμε από ένα μέχρι δέκα, πόσο τα καταλαβαίνεις;

Άνδρας: Οκτώ

Ερ: Και πόσο τα μιλάς;

Άνδρας: Καθόλου

Ερ: Καθόλου - καθόλου;

Άνδρας: Ξέρω να τα μιλάω, αλλά δεν τα μιλάμε

Ερ: Δεν τα μιλάτε, ξέρεις όμως λες

Άνδρας: Δηλαδή στη Χαραυγή...είμαστε φίλοι διάφοροι, από...δεν μπορούμε να μιλάμε ποντιακά, μέσα στο χωριό να μιλάμε ποντιακά

Ερ: Άμα βρεις ένα φίλο σου πόντιο, μιλάτε ποντιακά;

Άνδρας: Όχι, όχι, στη Χαραυγή όχι

Ερ: Όχι ε; πουθενά αλλού;

Άνδρας: Όχι, πουθενά

Ερ: Ποτέ δεν μιλάς ποντιακά;

Άνδρας: Όχι, δεν μιλάω.[...]Αλλά δεν μιλάμε ποντιακά, επειδή είμαι συνηθισμένος, δεν είναι ότι δεν τα μιλάω, τα μιλάω, αλλά δεν πρόκειται να μιλήσω

Ερ: Εσύ με τα αδέλφια σου;

Άνδρας: Όχι δεν μιλάω ποντιακά

Ερ: Αυτοί μιλάνε;

Άνδρας: Αυτοί μιλάνε, ναι. Και καταλαβαίνω εγώ εντάξει

Ερ: Όταν μιλάτε μεταξύ σας ρε παιδί μου

Άνδρας: Δεν μιλάω ποντιακά εγώ, όχι

Ερ: Σου μιλάνε στα ποντιακά και τους απαντάς ελληνικά εσύ;

Άνδρας: Ναι

Ερ: Αλήθεια;

Άνδρας: Μερικές φορές τα αλλάζω. Αν είμαστε παρέα τρεις Ακρινιώτες, μιλάν στα ποντιακά, μιλάν και απευθύνονται και σε μένα, εγώ απαντάω ελληνικά, μετά αν ρθει ο λόγος σε μένα, μιλάει στα ελληνικά, το αλλάζει

Ερ: Α ασυνείδητα γίνεται, αυτόματα

Άνδρας: Ναι, αυτόματα ναι. Όχι ότι δεν τα ξέρω, αλλά δεν μου 'ρχεται, δεν... επειδή δεν τα μίλησα ποτέ...

Ερ: Δεν σου βγαίνει

Άνδρας: Δεν μου βγαίνει, όχι

Ερ: Μερικές εκφράσεις αυθόρμητα δεν σου βγαίνουνε; Όχι κανονική συνομιλία

Άνδρας: Μερικές...ε ναι...εντάξει...

Ερ: Βγαίνουνε...

Άνδρας: Βγαίνουνε...

Ο τρόπος, που αντιδρά ο συγκεκριμένος βιογραφούμενος στην ποντιακή του καταγωγή, αναδεικνύει ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της ποντιακής ταυτότητας, την επιμονή (ξεροκεφαλιά), όπως προσεγγίζεται στην Ενότητα 5 του παρόντος Κεφαλαίου. Επίσης κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι η άρνηση αποδοχής της ταυτότητας, πιθανόν ερμηνεύεται από τη θέση του βιογραφούμενου: βιώνει την ταυτότητα, δεν την ερευνά, είναι μέσα, όχι έξω από αυτήν.

1.2 Παραδοσιακή προφορική αφήγηση

Η γλώσσα, πέρα από τη λειτουργία της ως μέσο επικοινωνίας μεταξύ των Ποντίων προσφύγων, επιτελεί μία επιπλέον εξ ίσου σημαντική λειτουργία, τη μεταφορά του πολιτισμού και της ιστορίας.

Οι τρόποι μεταφοράς της ιστορίας και του πολιτισμού, μέσω της προφορικής μορφής της διαλέκτου, είναι τα διάφορα είδη προφορικής λογοτεχνίας: οι διηγήσεις, τα παραμύθια, τα τραγούδια, τα ανέκδοτα, οι παροιμίες, αλλά και τα ξόρκια, οι ευχές και οι κατάρες. «...μεταβιβασμένες με την παράδοση στους θρύλους, στους μύθους και τα παραμύθια»³⁷⁴.

1.2.1 Παρακάθι

Ένας τρόπος μεταφοράς της ποντιακής παράδοσης μέσω των διηγήσεων και των παραμυθιών, ήταν, και είναι σε ένα βαθμό μέχρι σήμερα, τα «παρακάθια». Η λέξη ετυμολογείται: κάθομαι – παρά (δίπλα). Παρακάθιμαι, κατά τον Μπαμπινιώτη, κάθομαι δίπλα σε κάποιον ή μετέχω σε συγκέντρωση. Θα μπορούσε πιθανόν, επιχειρώντας μια ετυμολογική υπέρβαση, να ετυμολογηθεί και ως κάθομαι πάρα πολύ (περισσότερο χρόνο απ' όσο πρέπει), παρακάθισα.

Τα παρακάθια είναι μια μορφή ψυχαγωγίας, συνάξεις φίλων και συγγενών στα σπίτια, στις οποίες πραγματοποιούνταν αφηγήσεις. Το περιεχόμενο των αφηγήσεων είναι είτε ιστορικό, είτε ψυχαγωγικό, είτε παιδαγωγικό. Οι αφηγήσεις αυτές, που μεταφέρονται από στόμα σε στόμα, παραλλάσσονται. Στις παραλλαγές, παρ' ότι πολλά σημεία διαφοροποιούνται, ο κεντρικός πυρήνας παραμένει αμετάβλητος. Όπως επισημαίνει ο Melucci: «Ο μύθος είναι δεμένος με την προφορική παράδοση, που φιλόσοφοι και ποιητές θα συγκομίσουν ως κληρονομιά και θα μεταμορφώσουν σε γραφή. Όμως το πρωταρχικό του χαρακτηριστικό είναι να τον διηγούνται, να τον αφηγούνται. Είναι δηλαδή ένα γεγονός της κοινότητας που μορφοποιείται μονάχα με την αφήγηση, με τη μιλιά που κάθε φορά τον επαναλαμβάνει και τον αναζωογονεί παρουσία της ομάδας»³⁷⁵.

Στο ακόλουθο απόσπασμα βιογραφίας άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς παρουσιάζεται ο τρόπος που πραγματοποιούντο τα παρακάθια.

Κάναμε παρακάθια. Ε ναι-ναι. Δεν είχαμε πολλά χώρο. Με μια λάμπα καθόμασταν στη σειρά και λέγαμε παραμύθια. Ναι, ο ένας με τον άλλον. Τι γνωρίζει ο ένας, τι...

Ανάγλυφες είναι οι εικόνες που μεταφέρουν οι πρόσφυγες, σχετικά με το χώρο στον οποίο πραγματοποιούνται και τον τρόπο με τον οποίο εξελίσσονται τα παρακάθια. Κατά τη διάρκεια του παρακαθιού η σπιτονοικοκυρά προσέφερε τραταρίσματα στους παρακαθήμενους ανάλογα με τις δυνατότητές της. Σημαντικό πρόσωπο

³⁷⁴ Freud S. (1978) *Τοτέμ και Ταμπού*, (μτφρ. Χ. Αντωνίου), Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 9

³⁷⁵ Melucci Al. (2002) *Κουλτούρες στο παιχνίδι. Διαφορές για να συμβιώσουμε* (μτφρ. εισ. Επιμ. Μ. Ψημίτης), Αθήνα: Gutenberg, σελ.161

αναδεικνύεται στο παρακάθι ο άνθρωπος που έχει την ικανότητα να μεταφέρει τη γνώση παραστατικά, όπως «παραστατικά» μεταφέρει ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, χρησιμοποιώντας την έκφραση «στα φυτεύει».

*Ανδρας: ...διότι ήταν τα νυχτέρια. Ερχόταν στο σπίτι το δικό μου, παρακάθι, έτσι το λέγανε, λοιπόν έλεγε ένας μια ιστορία, έλεγε, έλεγε...κάποτε σταματούσε, όλοι με το στόμα ανοιχτό, είχανε κρεβάτια ξύλινα, όπως είναι τα κρεβάτια, δύο μαζί να τα ενώνεις, με σανίδι ήτανε, είχαν απάνω στρώματα, κουρέλια που λένε και καθόντουσαν εκεί, σταματούσε, έπρεπε να φέρει κάτι το σπίτι να τους κεράσει, κάνα φρούτο, κάνα καρύδι...είχανε κάτι... είχανε κάμποσα...Τελείωνε, ναι. Σταματούσε...τόρα θέλουν κάτι... Ναι να φάνε κάτι, όχι να χορτάσουνε. Και μετά συνέχιζε. Και ένας τα έλεγε... είναι κάποιοι ξέρεις, ορισμένοι, που τα λένε ωραία και τον άλλον τον κάνουν εντύπωση, στα...**στα φυτεύει**, που λέμε εμείς οι Πόντιοι...Και λέγανε, εκείνος θα πει τώρα, όχι αυτός, εκείνος, γιατί τα λέει ωραία...*

Οι πρόσφυγες α' και β' γενιάς έχουν την εναργέστερη εικόνα για το παρακάθι, καθώς είναι η γενιά η οποία βίωσε εντονότερα αυτό τον τρόπο συναναστροφής και ψυχαγωγίας, όντας η γενιά που γεννήθηκε και αναπτύχθηκε σε περιόδους έλλειψης ή ανεπάρκειας των μαζικών μέσων ενημέρωσης, επικοινωνίας και ψυχαγωγίας (ραδιόφωνο, τηλεόραση), όπως παρουσιάζεται στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς πρόσφυγα.

Και στα σπίτια μαζευόμασταν, κάναμε παρακάθι. Ε μιλάγανε ... μιλάγανε ... λέγανε... Παραμύθια, παραμύθι, μεκέλε. Μεκέλε, παραμύθι. Ψήγανε κάστανα, ψήγανε καλαμπόκια, τα λέμε τσιχλιπάτια

Από τους ερωτηθέντες γ' γενιάς όλοι, πλην ενός, μίλησαν για τα παρακάθια, μεταφέροντας μία νοσταλγική εικόνα για ένα έθιμο που εκλείπει.

Τα παρακάθια των γυναικών συχνά εξυπηρετούσαν τις αγροτικές δουλειές, που εκτελούντο με συλλογικό τρόπο. Ιδιαίτερα πλήρης και κατατοπιστική σχετικά με τα παρακάθια των γυναικών, εμφανίζεται η Πόντια πρόσφυγας γ' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, όπου αναδεικνύεται ο ρόλος του γυναικείου παρακαθιού ως τρόπος συναναστροφής και ψυχαγωγίας, καθώς οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από άλλες μορφές κοινωνικοποίησης.

...τα παρακάθια όμως, μαζευόντουσαν οι γονείς μας, γιατί εμείς ήμασταν μαθητές, όταν ήμασταν μικρά και δεν πηγαίναμε σχολείο πηγαίναμε μαζί με τους γονείς μας,

όταν ήμασταν μετά μαθητές, μας άφηνε η μαμά στο σπίτι και πήγαινε αυτή στο παρακάθι, στη γιαγιά ή στη νονά. Καθόντουσαν εκεί, δυο τρεις ώρες, δεν είχαμε και φως, ρεύμα, το '65 ήρθε το ρεύμα στην Αναρράχη, είχαμε τη λάμπα και μαζεύνοντουσαν, πλέκανε οι γυναίκες στα σπίτια, εμείς αν ήμασταν μαθητές διαβάζαμε, αν ήμασταν μικρά ήμασταν με τους γονείς μας και μιλούσανε, ...Εγουνούσευαν, γουνουσεύω...και λέγανε ιστορίες από την πατρίδα, οι παππούδες οι παλιοί, είχανε πάρα πολύ έντονο το...ε...τις παροιμίες ...τα...είτε φανταστικές ιστορίες ή πραγματικές, με τους τούρκους, με...δηλαδή δεν θυμάμαι πράγματα τώρα να σου διηγηθώ...αλλά θυμάμαι ότι... κάποιος που ήξερε να λέει ιστορίες, τον ακούγανε όλοι...ή αν ήτανε με γυναίκες μόνο λέγαν...πολλά σόκιν, πολλά σόκιν, πάρα πολλά... Ναι λέγανε πολλά σόκιν στα ποντιακά και όλο κακαρίζανε και γελούσαμε και μείς μαζί τους. Και μαζεύνοντουσαν, ανάλογα την περίοδο, αν ήτανε φθινόπωρο και μαζεύανε τα καλαμπόκια και τα...που λέμε, ξεφλουδίζανε τα καλαμπόκια απ' τα φύλλα, τα ξερά, τα μαζεύανε σ' ένα...σε καλάθια, τα άφηναν να στεγνώσουν, μετά τα πουλούσανε ή τα τρίβανε για να έχουνε καλαμπόκι για τα ζώα, τον χειμώνα, τις κότες...το δίνανε και στον μυλωνά για να το αλέσει και να το κάνει...ε...σαν πίτουρο κάτι, αλεσμένο καλαμπόκι το οποίο δίνανε στα ζώα. Ήταν το πιο εκλεκτικό ας πούμε αυτό, σαν φαρίν λακτέ, για τις αγελάδες γιατί έφερνε γάλα. Και μαζεύανε αυτά τα...μαζεύνοντουσαν κάθε βράδυ και σε ένα σπίτι. Καθαρίζαν τα καλαμπόκια. Ναι, κυρίως οι γυναίκες, οι άντρες κάνανε κάποια άλλα ή πηγαίνανε στα καφενεία. Οι γυναίκες και τα παιδιά και μαζεύνοντουσαν και λέγανε τα σόκιν και γελούσανε, ήταν κάτι πολύ ευχάριστο τέτοιες μέρες οι γεωργικές δουλειές. Ήτανε συλλογική αυτή η μάζωξη και ήτανε πολύ ωραία η συγκέντρωση, είχε αστεία, είχε γέλιο πολύ, χωρίς να γίνονται χυδαίοι...Γινόταν σχεδόν καθημερινά...

Στη συνέχεια παρατίθεται η πλήρης αφήγηση κατά τη διάρκεια ενός αυθόρμητου παρακαθιού, που πραγματοποιήθηκε το μεσημέρι, στις 14 Αυγούστου 2006, στην αυλή του σπιτιού της αφηγήτριας, Πόντιας πρόσφυγα β' γενιάς. Η αφηγήτρια παρουσιάστηκε μετά την ολοκλήρωση της βιογραφίας που παρείχε ο σύζυγός της, ο οποίος την παρακίνησε να πραγματοποιήσει την αφήγηση. Παρόντες ήταν εκτός της αφηγήτριας και της ερευνήτριας, ο γιος, ο σύζυγος, ο κουνιάδος, η κουνιάδα, ένας ανιψιός, μία επισκέπτρια και τα εγγόνια της αφηγήτριας.

Γυναίκα: ...και δύο είχε δίδυμα, το ένα το έχασε στο δρόμο, το ένα είχε στην αγκαλιά. Αλλά είχε άλλα ξένα μωρά, του αδελφού του, εκείνα με το μπάμ που έκανε το όπλο, το ένας έφυγε εδώ κι ο άλλος έφυγε εκεί. Και τα μωρά κάθισαν κι έφυγαν. Ε...η μάνα μου νόμιζε ότι τα πήρε ο πατέρας μου, ο πατέρας μου νόμιζε ότι τα πήρε η μάνα μου, εκείνα

μεγάλα...κοιμόνταν, το ένα ήτανε τέσσερα χρονών, το ένα πέντε και το άλλο ήτανε εφτά. Όταν σηκωθήκαμε, λέει η αδελφή μου, τώρα πέθανε, λέει η μακαρίτισσα, όταν σηκωθήκαμε, κοιτάζαμε γύρω, κανένας δεν ήτανε. Α...πήρανε τα μωρά αμέσως και ήτανε άλλοι που εφεύγανε...ήταν και η θεία μου, είναι στη Θεσσαλονίκη τώρα, ήταν του πατέρα μου του αδελφού γυναίκα και αυτή κάθισε κι έφυγε και κλαίνε...Να μη προδώσουνε...και αφήσανε κι έφυγαν. Κι ύστερα λέει...

(Εμφανίζονται επισκέπτες)

Ελάτε, καθίστε. Καλώς ορίσατε, Ελάτε καθίστε, καθίστε, να πω την ιστορία. Ελάτε καθίστε. Καθίστε, να ακούτε ιστορία. Επήραν το δρόμο και πάνε. Το ένα κρατούσε στη ράχη, το μικρό, και η άλλη βαστούσε το πλάι της και πηγαίνανε, πηγαίνανε...πηγαίνανε μέχρι εκεί, ήταν εκεί νερόμυλα, ας' ην άλεσαν και τρώγανε ψωμί. Ως εκεί ήξεραν το δρόμο γιατί η μάνα μου λέει, ο πατέρας μου μπλέχτηκε με άλλους λέει και κοίταζε ζώα. Και μέχρι εκεί ήξερα το δρόμο λέει. Πήγαμε. Εκεί που πήγαμε στα μύλους, που είναι, λέει καθώς ανεβήκαμε την ανηφόρα, τρεις ήτανε στημένοι, Τούρκοι κι εκεί προσευχότανε. Ο Τούρκος άμα προσεύχεται πάτα πάνω του. Δεν σηκώνει κεφάλι. Εμείς αμέσως γυρίσαμε πίσω και ήτανε ένα αγλαγά μεγάλο λέει, καλαμπόκι. Μπήκαμε εκεί μέσα λέει τα τρία μωρά. Και ήτανε εκεί μέσα το μικρό το παιδί, ήξερε τρία στα τέσσερα χρονών είναι. Ε...του λέει, πάμε Κώστα, κοίταξε μήπως είναι έξω οι Τούρκοι και μάζευαν λέει, μάλλον αυτά, μανιτάρια θα ήτανε...πώς είναι...κάπως αλλιώς τα λέει

Σύζυγος: Χουρμά

Γυναίκα: Ε ναι

Γιος: Χουρμάδες;

Γυναίκα: Όχι, όχι

Γιος: Δεν είναι μανιτάρι, τα μούρα, τα...

Σύζυγος: Και τρώγανε από αυτά

Γυναίκα: πώς τα λένε...από αυτά, ε...μαζεύανε από εκείνα και τα έδινε και τρώγανε, λέει. Αλλά εκ θεού ήτανε, δεν ήξεραν, ούτε ένα ούτε ζούσανε...πώς τα λέει μωρέ, αλλά μάλλον μανιτάρια πρέπει να ήτανε, δεν ξέρω κιόλας, αυτά μανιτάρια, τι ήτανε. Έτρωγαν από κείνα, λέει, και καθόμασταν εκεί μέσα. Κάποτε το μωρό πήγαινε έξω κι ερχότανε μέσα. Από πάνω ψιλά, λέει, δύο νοματαίοι με όπλα, λέει, είδαν το μωρό. Πήγαν το βράδυ σιγά-σιγά να κατεβούνε κάτω. Σαν βγήκε έξω το μωρό, είδανε ότι μωρό είναι. Σου λέει για πάμε να δούμε. Αυτό το μωρό τι...γιατί είναι. Κατέβηκανε, δύο μαζί, ήρθανε. Όταν ήρθαν εκεί, λέει, βλέπουν τα τρία μωρά. Τα γνωρίσανε. Ήτανε...ο πατέρας σας που είναι; Δεν ξέρω. Η μάνα σας; Δεν ξέρω. Από κει τα πήρανε κι από τότε...

Γιος: Ποιοι ήταν οι άνθρωποι

Σύζυγος: Περίμενε....ήτανε, ήτανε διωκόμενοι από τους Τούρκους και βγήκαν στα βουνά

Γιος: Αντάρτες Έλληνες

Σύζυγος: Ναι, αντάρτες

Γυναίκα: Τρεις μέρες ήτανε έξω, μόνα τους, τρεις μέρες, ούτε νερό, ούτε ψωμί, ούτε τίποτα...Μόνο, την τελευταία μέρα, λέει, η αδελφή μου η άλλη, έκλαιε κι έλεε, δίψασα, δίψασα, νερό, νερό, ε...θα πάω να φέρω να ποτίσω το μωρό, πήγαινε με το καπέλο να φέρει νερό, απ' τα...απ' τα μύλους και πότισε το μωρό και από εκεί επήγαν επάνω. Όταν επήγαμε εκεί, λέει, ήτανε νερό, έτρεχε, λίγο νερό, λέει, και παρακάτω ήτανε έναν...σαν λιμνούλα που ήταν δύο έπλεναν τα ρούχα τους, όταν πήγαμε εκεί, λέει, μου έδωσαν ένα...απ' τα...λίγο απ' το χασις, αυτό το μακρύ που γίνεται...

Γιος: Κανάβι

Σύζυγος: Κανάβι

Γυναίκα: Κανάβι, ναι και έκαναν αυτά, όχι παπλώματα...αυτά... Στρώματα ναι. Μ' έδωσαν ένα, λέει. Να μη φανεί, λέει, εκεί που μας πήρανε, αυτά τα παιδιά δεν θα τα' αφήσετε λέει, όπου πάτε θα τα πάρετε. Αυτή η γυναίκα δεν τα πήρανε. Όταν, λέει, βράδιασε, λέει, ξάπλωσαν σε αυτό μέσα τα τρία μωρά, μωρά ήτανε, κουρασμένα ήτανε, ε...αυτοί έφυγαν από εκεί. Έφυγαν και τ' άφησαν μόνα τους, αλλά την είπε η μία, άμα θέλεις νερό να πιείς ή να πλύνεις του μωρού το βρακί, πάνε εκεί κάτω έχει ένα λιμνούλα, πάνε πλένε το βρακί. Πού να σηκωθεί να πάει....σηκώθηκα το πρωί λέω, δεν βλέπω κανένα, μεσ' το βουνό, τώρα λέω πού θα πάμε εμείς, ούτε δρόμο ξέρω, ούτε τίποτα. Κάποτε, λέει, είχαν ένα γέρο, λέει, έβηξε. Πήγανε βαθιά, σου λέει αυτός, άμα έρθουν οι Τούρκοι έφυγα. Όταν άκουσα τον βήχα του γέρου, λέει, είπα κάποτε θα θέλουνε νερό, θα δω κάποιον. Και ήρθανε, πρωί-πρωί, ήρθανε αυτοί. Με λέει μια γυναίκα, με λέει το όνομά σου, τώρα στην Καβάλα, εκεί κάπου είναι, με τα παιδιά της, με λέει, ο πατέρας σου και η μάνα σου επήραν και βούτυρο και ψωμί, τίποτε και μαζί σας, είπε, εγώ πού να ξέρω, είπα, λέει, πήρανε, είχανε, λέει ξέρεις πού είναι, της λέω ξέρω, άματις ήξερα, αλλά της είπα ξέρω, είπε πάρε τα μωρά και πάνε από εκεί και πάρε λίγα πράγματα και να φας. Πήρα εγώ τα μωρά και...

Σύζυγος: Ήθελαν να τα ξεφορτωθούν, σου λέει αυτά θα μας προδώσουν

Γυναίκα: Μας πήγε στο δρόμο, λέει, κι εκεί μας είπε, πάρετε αυτό τον δρόμο και πάντε. Πήγαμε λέει, όταν κατεβήκαμε λέει στους μύλους, λέει, εκεί όταν κατεβήκαμε, καθίσαμε, μωρά ήμασταν λέει, βέβαια, κουραζόνταν αμέσως καθόνταν. Έφευγαν, έφευγαν, από το πρωί έφευγαν από κει και το βράδυ πήγανε, κόντεψαν το πρωί... έρχονται δύο οπλισμένοι, με τα αυτά λέει, καθίσαμε κάτω, είπαν πού πάτε, πάμε λέει να πάρουμε τα τρόφιμα, ελάτε, μας έδωσαν ένα ψωμί και αυτοί από ένα μωρό

φορτώθηκαν και πήγανε. Ανεβήκαμε πέντε, Γιορίκας λέμε πήγαμε εκεί και ήταν ένα κοπάδι μωρά, ξένα μωρά και άναψε φωτιά λέει και καλαμποκίσιο αλεύρι κι έκανε, τόσα-τόσα, και τα έβαλε εκεί στην άκρη, ψηνόταν από την μία μεριά, έδινε τα μωρά και τρώγανε και πάλι το έβαζε και από την άλλη μεριά, ψηνόταν και το έδινε στα μωρά. Επήγαν εκεί της λένε, θεία, αυτά τα μωρά είναι του τάδε, δεν θα τα αφήσεις. Όπου πας, θα τα πάρεις και πάρε και αυτό το ψωμί, να φάτε εσείς να φάνε κι αυτά. Μας άφησε, εκείνη η γυναίκα να μας βοηθάει. Εντάξει, λέει, εκείνη η γυναίκα μας προστάτεψε. Μας πήγε, όπου πήγαινε, μας πήγαινε κι εμάς. Αλλά ήτανε και άλλα μωρά. Ύστερα, λέει, ο πατέρας μου, όταν γύρισε και ήρθε δεν βρήκε τα μωρά, είπε την μάνα μου ψέματα, πιο κάτω είναι θα πάω να τα φέρω. Αυτός θυμωμένος, δεν βρισκόντουσαν τα μωρά, σου λέει... η μάνα μου...ε αυτοί οι Τούρκοι...την φοβέρισαν, θα διαβάσεις μια φορά, πάνω, στα βουνά, πήγε αυτός όταν...ε...έψαχνε τα μωρά, έφυγε από εκεί και πήγε στον Τούρκο. Αυτός του μιλούσε, αλλά τον γνώρισε ο πατέρας μου...γάνωνε κι όλους τους γνώριζε. Πήγε στο σπίτι του και τον λέει έχασα τα παιδιά μου, έχασα την γυναίκα μου, μόνος μου είμαι, σκότωσε με. Λέει, όχι Γιάννη, ούτε τα μωρά σου χάθηκαν, ούτε η γυναίκα σου χάθηκε. Αφού γυρεύω και δεν τους βρίσκω. Του λέει, σήκω από εκεί, να μη σε δει κανένας, πρώτη φορά ψέματα είπε. Πρώτη φορά αυτός όταν επήγε, πήγε σε έναν Τούρκο, φίλον ήτανε, όταν γύρισε ο Τούρκον, μες το καλαμπόκι, εκεί σε μια πετρούλα, ήταν ένα μωρό, λέει, το δικό σου. Τέσσερα-πέντε χρονών. Το μωρό, χωρίς να θέλει, μωρό ήτανε, πήγε και είπε στα άλλα τα μωρά ότι έρχονται ρωμαίοι, ο πατέρας μου ο πατέρας μου λέει, με έβαλαν για να φάω. Πριν να πάει, ήρθε ένα πουλί και χτύπησε το παράθυρο. Όταν χτύπησε, λέει ο πατέρας μου, το παράθυρο, εγώ πάλι άρχισα να τρώω λέει. Ήρθε και άλλη φορά. Ντιν-ντιν-ντιν χτύπησε, τον είπα λέει τον...Τούρκο, έλεγε το όνομά του, εγώ θα φύγω, αυτό το πουλί ειδοποίηση μου δίνει, καθώς έφυγα από το σπίτι μέσα λέει και μπήκα στο καλαμπόκι μέσα και έφευγα απ' το βουνό, λέει, αυτός έλεγε τσεπέτ, έπιασαν τον Τούρκο και χτύπησαν, χτύπησαν τον Τούρκο, έναν...

Σύζυγος: Γιατί κάλυψε τον άλλο

Γυναίκα: Το παιδί σου θέλω, λέει δεν έχω, κοιτάζτε...άκουα λέει πώς τον χτυπούσαν και φώναζε. Εγώ τον λυπήθηκα, είπα για το τρώει το ξύλο ο άνθρωπος, ήταν καλός άνθρωπος. Όταν έφυγαν οι Τούρκοι, πήγε τον είπε ένα πρόβατο, είχεν εκεί πρόβατα, να κόψω ένα πρόβατο και τον έβαλε μέσα στο πετσί, για να μη πονέσει και λέει «Γιάννη και τα πουλιά» λέει «θα θυμούνται, πώς έφυγες» λέει, εκείνη την ώρα, αμέσως μέσα στο σπίτι...

Σύζυγος: Τα παιδιά, τα εγκατέλειψαν οι γονείς τους και έφυγαν στα βουνά και τα μωρά τα' άφησαν. Τα μωρά... ένας από εδώ, ένας από εκεί

Γυναίκα: Τα μωρά τα είχε του Πολυχρόνη η μάνα

Σύζυγος: Άλλη, άλλη τα είχε

Γυναίκα: Ναι, αλλά ο πατέρας μου επειδή τα έχασε, λέει αυτός, έχασα τα μωρά, τα έχασα, η γυναίκα μου....αυτός επειδή χτύπησε στον τόπο, θύμωσε πάλι πήγε σπίτι, πήγε στο σπίτι του Αντώνη εγώ ήρθα για να με σκοτώσεις, δεν βρίσκω...σκοτώσε με, του λέει, εγώ δεν έχω ούτε παιδιά, ούτε γυναίκα, ούτε κανένα, δεν θέλω άλλον κανένα. Ε αυτός του λέει, συγγνώμη λέει δεν θέλω να σε σκοτώσω, δέκα νοματαίοι με όπλα... Κοίτα τον λέει, Γιάννη, έχεις ζωή να ζήσεις. Θα σε δώσω ένα μοσχάρι, έδωσε ένα γομάρι...αυτό, γαϊδουράκι, έδωσε ένα Τούρκο κι έβαλε πάνω ένα τσουβάλι αλεύρι και πάνε, βρες τα παιδιά σου και τη γυναίκα σου, αυτοί όλοι ζούνε λέει, δεν σκοτώθηκε κανένας, πάρε ταίσε τα παιδιά σου, έχεις ζωή να ζήσεις. Ε πήρε τον Τούρκο, πήρε και τα αυτά...πήγε βρήκε την μάνα μου, έδωσε το μοσχάρι της είπε κόφτο, θα πάω να γυρέψω τα μωρά. Πήγε κάποιος τον είπε είναι στο τάδε μέρος. Πήγε. Όταν τα 'φερε, λέει η μάνα μου, τα μαλλιά τους έτσι, ψείρες λέει, τα πόδια τους ξυπόλητα, λέει, όλα αγκάθια, στα βουνά μέσα ήτανε, ε...ψαλίδι γυρεύανε, πού να βρεις ψαλίδι, κάποια είχε ψαλίδι, έκοψα τα μαλλιά λέει όλα και...ύστερα γίνανε όλα και ήρθανε στην Ελλάδα.

Αξιοσημείωτα σημεία της αφήγησης του υπερκείμενου παρακαθιού είναι:

1. Το περιεχόμενο της αφήγησης. Είναι ιστορικό, αφορά στο διωγμό σε «μικροκλίμακα», έτσι όπως τον βίωσε η αδελφή της αφηγήτριας.
2. Η μορφή της αφήγησης. Ο τρόπος αφήγησης περιλαμβάνει ασυνταξίες, πλεονασμούς και παραλήψεις. Το κείμενο μερικές φορές γίνεται ακατάληπτο καθώς χάνεται η συνέχεια, η οποία όμως επαναπροσεγγίζεται και συνεχίζεται η αφήγηση.
3. Ο τρόπος εισαγωγής στην αφήγηση. Μοιάζει να είναι συνέχεια μιας προηγούμενης αφήγησης που διακόπηκε σε αόριστο παρελθόντα χρόνο.
4. Οι ρόλοι των συμμετεχόντων. Η αφηγήτρια λειτουργεί ως κορυφαία του χορού αρχαίας τραγωδίας. Αισθάνεται την υποχρέωση να μεταφέρει την ιστορική γνώση. Έχοντας την ευθύνη της μεταφοράς λειτουργεί ως ιδιαίτερα σημαντικός άνθρωπος. Οι δύο συμμετέχοντες – σύζυγος και γιός - είναι τα μέλη του χορού, που εκφράζουν απορίες του κοινού νου και οι παρακαθήμενοι είναι οι θεατές.
5. Η λειτουργία της αφηγήτριας, ως μεσάζουσας, μεταξύ της γυναίκας που έζησε και αφηγήθηκε την ιστορία της πρώτη φορά και του κοινού του παρακαθιού. Η

αφηγήτρια δεν μοιάζει να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για το τι αντιλαμβάνεται το κοινό από την αφήγησή της. Λειτουργεί ως φερέφωνο, μεταφέροντας την αφήγηση μιας άλλης, όπως την άκουσε, προσπαθώντας να είναι πιστή στην αρχική αφήγηση. Χρησιμοποιεί άλλοτε τρίτο πρόσωπο, επαναλαμβάνοντας διαρκώς τη λέξη «λέει» και άλλοτε πρώτο πρόσωπο, όταν ταυτίζεται με την αρχική αφηγήτρια.

6. Η λειτουργία των δύο συμμετεχόντων, που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τα λεγόμενα της αφηγήτριας, μέσα από τις δικές τους προσλαμβάνουσες, για τις οποίες η αφηγήτρια μοιάζει να μην έχει πρόσβαση ή να αδιαφορεί, στην προσπάθειά της να μείνει πιστή στο αρχικό κείμενο.
7. Διακοπή και συνέχιση της αφήγησης. Με την άφιξη των επισκεπτών, διακόπτεται η αφήγηση, η αφηγήτρια επανέρχεται στον παρόντα χρόνο κάνοντας μία παύση και καλεί τους επισκέπτες με άμεσο και ευγενικό τρόπο: *Ελάτε, καθίστε. Καλώς ορίσατε, Ελάτε καθίστε, καθίστε, να πω την ιστορία. Ελάτε καθίστε. Καθίστε, να ακούτε ιστορία. Επήραν το δρόμο και πάνε.* Η τελευταία φράση, «*επήραν το δρόμο και πάνε*» είναι η σύνδεση με το μέρος της αφήγησης πριν τη διακοπή.

Κρίνεται σκόπιμο να σημειωθεί ότι ο λόγος των τριών εκ των τεσσάρων βιογραφουμένων προσφύγων α' γενιάς, έτεινε περισσότερο προς την αφηγηματική μορφή, με μία συνεχή, αδιάκοπη, με πολλές παραλείψεις και ασάφειες διήγηση, κατά τη διάρκεια της οποίας ήταν σχεδόν αδύνατη η διακοπή, ώστε να ζητηθούν διευκρινήσεις ή να τραπεί σε άλλη θεματική η αφήγηση.

Σε αφηγηματική μορφή, παραπέμποντας στο παρακάθι, τρέπονται συχνά μέρη των αφηγήσεων και των προσφύγων β' γενιάς, όπως στο ακόλουθο απόσπασμα της αφήγησης ενός άνδρα, που επιθυμεί διακαώς να μεταφέρει τις γνώσεις του πάνω στην ιδιαίτερη διάλεκτο.

Ο Ιανουάριος τον λέγανε Καλαντάρη γιατί καλαντίζανε τον Ιανουάριο... Είναι ο Κούντουρος ο Φεβρουάριος, Κούντουρος, ο μισός, κουτσός...τον Μάρτη δεν μπορώ να τον θυμηθώ...τον Μάιο...ο Κερασουνταίος...πώς τον λέγαν τον Μάιο...τον Ιούνιο Χορτοφέρτς, που έφερνε τα χόρτα Ναι, τον Δεκέμβρη Χριτουγενάρτς....δηλαδή αυτά που θυμάμαι Λίγα...τα ήξερα όλα, τα ήξερα...

Στη συνέχεια παρουσιάζονται δύο αφηγήσεις, που αφορούν στον ίδιο μύθο. Πρόκειται για τον μύθο του Καπετάν Ευκλείδη του Κουρτίδη, ο οποίος ήταν αντάρτης στον Πόντο και βρήκε άδοξο τέλος στην Ελλάδα.

Οι αφηγήσεις από δύο πρόσφυγες β' γενιές, ενώ διατηρούν αμετάβλητο τον κεντρικό πυρήνα του μύθου, που αφορά τον ηρωισμό του πρωταγωνιστή σε αντίθεση με τον άδοξο θάνατο του, παρουσιάζουν παραλλαγές.

Στην πρώτη παραλλαγή δίνεται έμφαση στον ηρωισμό του πρωταγωνιστή, ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύεται ο ηρωισμός μιας ολόκληρης ποντιακής κοινότητας, στην περιοχή της Σάντας του Πόντου, που φτάνει στα όρια αδιανόητης σκληρότητας, για τα σημερινά ήθη.

α' παραλλαγή: Η Σάντα ξέρεις έχει ιστορία. Η Σάντα έχει ιστορία, δεν ξέρω αν... Αν βρήκες και άλλον από την Σάντα. Ήτανε...Τούρκος δεν πατούσε στο χωριό τους. Της Σάντας. Τούρκος δεν πάτησε. Εκεί μέσα οι Κουρτιδαίοι και λέω ο Κούρτος, καπετάνιος ήτανε, δεν πάτησε κανείς, ούτε φόρο πληρώνανε, ούτε αυτό...και όταν ήταν καπετάνιος ο Ευκλείδης, είναι στη Νέα Σάντα, στο Κιλκίς, εκεί που είχαν τα...είναι ένα χωριό εκεί, που λέγεται Νέα Σάντα. Εκεί ήταν κάποιος Ευκλείδης, το λέει και το τραγούδι, δεν ξέρω αν άκουσες για τον Ευκλείδη. Αυτός το '37 σκοτώθηκε, τούμπαρα το κάρο και έπεσε από κάτω και τον βγάλανε και τραγούδι. Αυτός με την παρέα του...σκοτώναν, αυτοί οι δύο της επιτροπής, πήρε, πέντε άτομα ήταν, επτά δεν ξέρω και τα έβαλε με τους Τούρκους. Αυτή την έλεγε ο πατέρας μου την ιστορία. Τους βάλανε εκεί στο λιμάνι, συνοδεία με αστυνομικούς και τους βάλανε στο καράβι και τους φέρανε εδώ Το '24. Το '37 με το κάρο, πήγαινε με το κάρο και τον πλάκωσε. Και όπως έλεγε το τραγούδι «απά σο κάρο έφερε ο Ευκλείδης ματωμένος» Ναι εκεί απάνω ψηλά. Εκεί πήγανε και ακόμα σώζονται τα παλιά εκείνα...πού ήτανε χτισμένα ωραία έτσι...θολωτά...πώς τα λένε...ξέρω 'γω, από τότε ακόμα ήτανε...είχανε τεχνίτες τότε. Αυτοί ήτανε από την πλευρά της Τραπεζούντας, φύγανε από την Τραπεζούντα και πήγανε εκεί μέσα στο βουνό κάνανε χωριό. Είχε γύρω στους 6.000 κατοίκους. Μεγάλο χωριό. Κωμόπολη. Αυτοί λέγανε...είχαν τα μωρά μαζί τους, όποια κλαίγανε τα σφάζανε. Οι σανταίοι οι ίδιοι, τα παιδιά τους. Τα παιδιά τους, να μη τους προδώσουνε. Και τότε ο σουλτάνος είπε «άστε τους, το στοιχείο...το βιλαέτι αυτό, εφ' όσον σφάζει το παιδί του για να μην τον προδώσει», λέει, «μη τους πειράζετε, ας' τους» λέει. Πώς είναι τώρα αυτοί οι καμικάζι που πάνε και πηδάνε στον αέρα. Άνθρωπος που δεν φοβάται και πάει να σκοτωθεί, ας' τον.

Η δεύτερη παραλλαγή, δίνει έμφαση στον άδοξο θάνατο του καπετάν Ευκλείδη, δίνοντας ταυτόχρονα μια διαφορετική, μη ηρωική, ερμηνεία του ατυχήματος.

***β' παραλλαγή:** Εμείς εκεί σηκώναμε ανάστημα γεια, αυτοί εδώ δεν σηκώανε, στη Νέα Σάντα, η Νέα Σάντα τους φέρανε από εκεί αυτούς, στο Κιλκίς. Εκεί...ήταν ένας Ευκλείδης...αυτός ήταν καπετάνιος εκεί...αυτός έκανε ότι ήθελε, αλλά ήρθε εδώ μετά στο χωριό τον κάνανε. Δεν έπεσε από το κάρο, αυτό...έχει ιστορία ... Αυτός...τον άντρα...τον κουμπάρο, τον είχε μαζί του αντάρτη, αυτός...τα έφτιαξε με την κουμπάρα... Θα σου πω εγώ...λοιπόν τον κουμπάρο τον είχε μαζί του, κάποιος πήγε και του σφύριζε του κουμπάρου, ότι ο κουμπάρος σου τα 'χει με την γυναίκα σου, τον παραμόνεψε, ήτανε στο κάρο αυτός, γιατί...για αυτό λέμε με το κάρο...και τον σκότωσε κάτω από το κάρο, ο κουμπάρος... Ναι, ναι, τον σκότωσε, ο κουμπάρος. Αλλά άμα πας στο χωριό δεν σου λεν την αλήθεια. «Σκοτία ο γέρος λιγωμένος επάν σο κάρο έρχεται ο Ευκείδης ματωμένος, εμάυρε καπετάνιε, εφτά χρονιά στ' αντρικά στα νιάτα σου επάνω...», δηλαδή εκεί δεν έπαθε τίποτα, που ήτανε...δεν έπαθε τίποτα, εδώ ήρθε και την πάτησε, κατάλαβες, μαύρε καπετάνιε, τα νιάτα σου θα πάνε, δηλαδή... ναι... φύγανε...τσάμπα...*

Η διαφοροποίηση των αφηγήσεων του μύθου μεταξύ των δύο ανδρών Ποντίων προσφύγων β' γενιάς, πιθανόν οφείλεται στη διαφοροποιημένη ανάγκη διατήρησης ή όχι του ηρωικού πνεύματος του μύθου και κατ' επέκταση της ποντιακής τους ταυτότητας. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο πρόσφυγας της πρώτης παραλλαγής, έζησε όλο τον βίο του στο μικτό χωριό του, όπου η ανάγκη ανάδειξης της αξίας της ποντιακής του ταυτότητας ήταν ζωτική. Ο δεύτερος πρόσφυγας, από το ίδιο μικτό χωριό, πέρασε τα παραγωγικά χρόνια του βίου του, ως μετανάστης στη Γερμανία, που του προσέδωσαν ένα «λούστρο κοσμοπολιτισμού», επιτρέποντάς του υπερβάσεις, καθώς η δεύτερη παραλλαγή είναι μία μορφή αποδόμησης του μύθου.

1.2.2 Παροιμίες – ανέκδοτα

Ένας επί πλέον τρόπος μεταφοράς της προφορικής παράδοσης είναι οι παροιμίες, οι οποίες έχουν χαρακτήρα διδακτικό και συνήθως σκωπτικό, εξελισσόμενες σε παροιμίες - ανέκδοτα. Μέσα από τις παροιμίες αναδεικνύονται οι βιοτικές συνήθειες και το αξιακό σύστημα στον Πόντο

Από τις έξι παροιμίες- ανέκδοτα που αφηγήθηκαν οι Πόντιοι πρόσφυγες, οι πέντε αφορούν το γάμο και η έκτη την καταγωγή. Τέσσερις παροιμίες – ανέκδοτα αφηγήθηκε η ίδια γυναίκα, πρόσφυγας β' γενιάς. Τις άλλες δύο άνδρες πρόσφυγες,

ένας α' και ένας β' γενιάς. Δεν αναφέρθηκαν παροιμίες από τους γ' γενιάς πρόσφυγες. Ας σημειωθεί ότι οι παροιμίες δεν ζητήθηκαν, τις χρησιμοποίησαν οι βιογραφούμενοι αυθορμήτως, για να επιβεβαιώσουν τα λεγόμενά τους μέσα στις αφηγήσεις.

Ανδρας α' γενιάς Πόντιος πρόσφυγας διηγήθηκε την ακόλουθη παροιμία - ανέκδοτο:

«Μια που είπατε για...διαφορά. Τα πιο παλιά χρόνια, έλεγε η γιαγιά μου, κάποτε τα βράδια...και μας έλεγε τα πιο παλιά χρόνια, οι γονείς πηγαίνανε και διαλέγανε και παίρνανε τη νύφη. Ο γαμπρός...τίποτα. Κάποτε δείχνανε όμορφη και δίνανε την άσχημη. Μια δόση πήγανε και είδανε μία που ήτανε...αλλά εκείνο τον καιρό είχανε τα...πετσέρια, τα πρόσωπά τους δεν φαινότουσανε, όπως είναι οι τούρκοι τώρα, έτσι. Δείζανε μια με το τσεμπέρι, «αυτή θα πάρεις!». Ο γαμπρός δεν την είδε, δεν την...ε, τέλος πάντων, έγινε ο γάμος, την πήρανε σπίτι. Ε, τελευταία πήγανε στο δωμάτιο, ναι, και είχανε συνήθειο να ρωτάει η νύφη το γαμπρό, είχανε άσχημο συνήθειο, το ακούω και ανατριχιάζω, «αύριο το πρωί που θα σηκωθώ, ποιόν πρέπει να μιλήσω, ποιόν πρέπει να δω», κάτι τέτοια να πούμε και υπ' όψιν ότι τρώγανε, η νύφη τελευταία θα έτρωγε, αν έμενε φαΐ, μαζί δεν την αφήναν τη νύφη να τρώει, τέλος πάντων, λέει και αυτή, «ποιόν πρέπει να δω, ποιόν πρέπει να μιλήσω κλπ;» της λέει, μόλις άνοιξε και την είδε το πρόσωπο, της λέει, «εμένα μη με μιλάς, μη με βλέπεις, όποιον άλλον θες...»

Η παροιμία αυτή είναι σχεδόν ταυτόσημη, με την απάντηση που έδωσε πρόσφυγας β' γενιάς στην επιθυμία των γονιών του για την επιλογή της νύφης, όπως παρουσιάζεται στον ακόλουθο διάλογο:

Ανδρας: *Εγώ...οι γονείς μου φαγώθηκαν, «παρ' την, πάρ' την, πάρ' την», είχε εβδομήντα χιλιάδες κείνο τον καιρό...*

(Γέλια από την ομίγυρη)

Ανδρας: *...σταμάτα ρε*

(Γέλια από την ομίγυρη)

Ερ: *Σταμάτα ν' ακούσουμε*

Ανδρας: *Της λέω κι εγώ, «εντάξει θα την πάρω, αλλά θα κοιμάται μαζί σας στο δωμάτιο, με εσάς, εγώ δεν ξέρω, δεν μ' αρέσει, μπορεί να τα βρούμε, εμένα δεν μ' αρέσει» λέω, «άμα θέλετε...». Τότε με λέει η μάνα μου «κάνε ότι καταλαβαίνεις εγώ δεν ανακατεύομαι, κάνε ότι θέλεις».*

Τις επόμενες τέσσερις παροιμίες-ανέκδοτα διηγήθηκε η ίδια γυναίκα β' γενιάς πρόσφυγας. Η πρώτη αφορά στο γάμο και την ευθύνη των χρημάτων. Δεν είναι πολύ

καλά διατυπωμένη, καθώς μπερδεύεται η αφηγήτρια ως προς το περιεχόμενο. Η ουσία είναι ότι για να δοθεί η άδεια σε ένα νέο να παντρευτεί τίθεται ως προϋπόθεση από τους γονείς του να έχει τη δυνατότητα να συντηρηθεί.

Ητανε ένας ας πούμε...ένα παλικάρι και είπε τον πατέρα του να τον παντρέψει. Του είπε «παντρέψου παιδί μου, αλλά θα πάμε πρώτα στο ποτάμι». Παίρνει ο πατέρας μια...ένα κόσκινο λίρες και πάνε στο ποτάμι, πάνω στην κοίτη του ποταμού στέκονται και ο πατέρας παίρνει τις λίρες και τις ρίχνει στο ποτάμι. Τις ρίχνει όλες τις λίρες στο ποτάμι. Χαζός ήτανε ο πατέρας; «Τώρα παιδί μου θα δουλέψεις, θα με φέρεις κι εσύ μία λίρα...» Α ποντιακά να λέγω τη...εν τάξει; «Παντρέψες με πατέρα;», «Θα παντρεύω σε» λέει, «να δουλεύς και να φέρνεις με μια λίρα». Ε το παιδί επήγεν, εργάσθην εδώ, εργάσθην εκεί, ως που να εποίκε μια λίρα. Εκουράσθε πάρα πολλά. Τώρα τη πήγε τη λίρα τον πατέρα του. Λέει «πατέρα έφερα την λίρα», έτον ελεύθερος. Λέει «εντάξει τώρα πάμε στο ποτάμι». Πάνε στο ποτάμι, πέφτει η λίρα μέσα στο ποτάμι. Και λέει: πατέρα αυτό την λίρα εγώ πως εξέγκα το. Καλά λέει ρε παιδί μου, εγώ εκείνα τα λίρα πώς εξέγκα τα ε; Τώρα λέει αφού εξέγκεσεν η λίρα θα παντρεύον σε.

Η επόμενη παροιμία - ανέκδοτο αφορά πάλι το γάμο. Σε αυτήν αναδεικνύονται η «κλασσική αγαθότητα» των Ποντίων, ο άμεσος τρόπος αντίληψης των λεχθέντων, η αδυναμία να αντιληφθούν τη μεταφορική διατύπωση των εννοιών.

Α έτοκεν μία ο γαμπρός, επήγε με την μάνα του, ας πούμε, πήγε να τον παντρέψει, ήτανε ας πούμε αγαθός και τον πάντρενε, «θα σε παντρέψω παιδί μου» λέει, «αλλά όταν παντρευτείς μη γαλατσεύεις» ...αυτό είναι και λίγο σόκιν...και πήγε τον αρραβώνιασε και τώρα ας πούμε θα φύγει. Βάλαν να γίνει ο γαμπρός στο σπίτι η πεθερά, «παιδί μου μη γαλατσεύεις» λέει ατόν, «γιατί μάνα να μη γαλατσεύω», «γιατί το στόμα σου μυρίζει, βρωμάει» λέει «γιατί το στόμα μου βρωμάει». Τέλος πάντων λέει, τώρα ήρθε η πεθερά, λέει η πεθερά «γιατί δεν μιλάς;», «η μάνα μου λέει το στόμα μου βρωμάει», «Άνοιξε να δω...όχι παιδί μου, 'κι** μυρίζει». Ε κοίταζε εδώ, κοίταζε εκεί...(γέλια)...κοιτάζει ένα καντάρι που κρεμότανε και λέει την πεθερά, άρχισε να μιλάει, «εκείνο το καντάρι αμόν το κάκαλο*** είναι» λέει, «εκείνο το καντάρι κρέμεται αμόν...», «Βρωμάει πράγματι το στόμα σου!»*

* Γαλατσεύω = Μιλάω, **'κι = ουκι = ουχί = δεν, ***Κάκαλο=όρχεις

Στο γάμο και στην αγαθότητα του γαμπρού αφορά και η επόμενη παροιμία-ανέκδοτο.

Και μια φορά ένας πήγε και αυτός πήγε και αρραβώνιασε η μάνα τ' και έφυγε η μάνα του και εκεί είχανε χαβίτς και λέει ο γαμπρόν αυτό το πράγμα πώς το λένε, λέει χαβίτς, ε τώρα περάσανε οι μέρες θα φύγει, λέει «χαβίτς», «χαβίτς», «χαβίτς», να μη το ξεχάσει. Ε πήγε σε ένα μέρος και βλέπει ένα χαντάκι με νερό, δεν μπορούσε να το περάσει, πήδηξε να το περάσει, το ξέχασε το χαβίτς, λέει από εκεί μεριά εγώ το θυμόμουν, ήξερα, πηδάει από εδώ, δεν το θυμάται, πηδάει από εκεί, δεν το θυμάται, περνάει η ώρα λέει, νέπε ανάθεμά το, να ρθεί εδώ να τη κάνω χαβίτς, α λέει...νάσαι καλά λέει...*

** Το χαβίτς είναι ένα ποντιακό φαγητό.*

Και η επόμενη παροιμία-ανέκδοτο αφορά στην «κλασσική αγαθότητα» των Ποντίων. Ένας νέος σύζυγος ξενιτεύεται να δουλέψει, για να εξασφαλίσει λεφτά για την αγορά ενός επί πλέον βοδιού ώστε να τα κάνει ζευγάρι, να μπορεί να οργώσει. Οι παραμένουσες στο χωριό σύζυγος και μάνα, σφάζουν το υπάρχον βόδι, για να κάνουν μνημόσυνο σε ένα υποθετικό, ανύπαρκτο θάνατο. Επιστρέφοντας ο γιός γίνεται έξω φρενών με τη χαζομάρα της γυναίκας και της μάνας του και φεύγει από το σπίτι, απειλώντας ότι θα επιστρέψει μόνο αν βρει περισσότερο χαζούς από τους δικούς του. Περνώντας από ένα χωριό, διαλαλεί ότι έρχεται από την κόλαση και πάει στον παράδεισο, ότι όσοι θέλουν να δώσουν κάτι για τους δικούς του ευχαρίστως τα μεταφέρει. Με αυτό τον τρόπο μαζεύει χρήματα και ρούχα. Αντιλαμβάνεται ότι υπάρχουν κι άλλοι χαζοί, όχι μόνο οι δικοί του και επιστρέφει στην οικογένειά του.

Ναι, μια φορά ήταν ένα αντρόγυνο και είχαν ένα βόδι και για να κάνουνε δύο, να κάνουν ζευγάρι, δεν είχαν χρήματα και είπε το παιδί «θα πάω μάνα στην ξενιτιά, να κερδίσω χρήματα και να πάρω ένα βόδι, για να το κάνω ζευγάρι για να μπορέσω να οργώνω». Ε εν τω μεταξύ πήγε το παιδί στην ξενιτιά, δούλεψε...τέλος ας αφήσουμε το παιδί τώρα, τι κάνει ο γαμπρός...

Και η νύφη; δίπλα στη νύφη ήταν ένα μεγάλο πηγάδι και λέει η νύφη «τώρα αν είχα ένα μωρό και ανέβαινε εδώ πάνω κι έπεφτε και σκοτωνότανε τι θα έκανα;» κι έκλεγε, πάει στο σπίτι λέει στην πεθερά της, λέει «κορίτσι μου, αυτό που λες είναι σοβαρό πολύ, πρέπει να το κάνουμε μνημόσυνο», «ε πώς θα κάνουμε το μνημόσυνο;», «πρέπει να σφάζουμε το βόδι, για να κάνουμε μνημόσυνο, να κάνουμε φαγητά, να ταΐσουμε τον κόσμο», τώρα, τι να κάνουνε; τέλος σφάζανε το βόδι, κάνανε το μνημόσυνο...

Τώρα το παιδί δούλεψε στην ξενιτιά, έβγαλε χρήματα, πήρε το βόδι και ήρθε...λέει η μάνα «καλώς όρισε παιδί μου, τι κάνεις, πώς πέρασες;» λέει «άσε με μάνα, τώρα θα πάω στην μάντρα να βάλλω το βόδι αυτό να δω ταιριάζουν με το άλλο», «αχ παιδί

μου» λέει «κείνο το σφάζαμε», «και τι το κάνατε;», «το κάναμε μνημόσυνο», «γιατί;», «γιατί η γυναίκα σου εκείνη τη στιγμή κι είχαμε ένα παιδί και ανέβαινε πάνω και σκοτωνότανε τι θα κάναμε;». Λέει «μάνα δεν έρχομαι μέσα, αυτή την ώρα φεύγω» λέει «αν βρω από εσάς χαζούς λέει, θα γυρίσω, αλλά αν δεν βρω, δεν θα γυρίσω. Πηγαίνω». Πήγε πέρα, τι να κάνει, πάει σε ένα χωριό. Λέει απ' την κόλαση έρχομαι στον παράδεισο πηγαίνω, απ' την κόλαση έρχομαι φωνάζει στους δρόμους, «τι έχετε να δώσετε να πάω στους δικούς σας;», «αχ εγώ έχω τον άντρα μου, πάρε τα ρούχα και δώστον να, πάρε τα χρήματα και δώστον», άλλος λέει «αχ εγώ έχω την πεθερά μου, δώσε αυτά τα χρήματα». Μάζεψε ένα σωρό χρήματα ο άνθρωπος, ε λέει εγώ είπα οι δικοί μου είναι παλαλοί αλλά υπάρχουν κι άλλο παλαλοί...και τώρα θα πάω στη γυναίκα μου και στη μάνα μου. Βρήκε κι άλλους παλλαλούς δεν ήταν μόνο η γυναίκα του και η μάνα του.

Η επόμενη και τελευταία παροιμία είναι σκωπτική ως προς την καταγωγή. Συγκεκριμένα αναδεικνύει την πονηριά των Σουρμενιτών, οι οποίοι εκμεταλλεύονται την «αγαθότητα» των άλλων Ποντίων. Η αφήγηση πραγματοποιήθηκε από άνδρα β' γενιάς πόντιο πρόσφυγα.

Ας πούμε ένα παραμύθι, που έγινε στα Σούρμενα. Ναι. Αυτοί εκεί ήτανε είπαμε όλοι ραφτάδες. Απ' το δικό μας το χωριό, ένας παπάς απ' το Αγρίνι, το Αγρίνι είναι στη Ματσούκα, κατέβηκε να ράψει ένα ράσο, αλλά έπεσε σε...λύκο... Σε λύκο. Κατέβηκε, λέει «θέλω να με κάνεις» του λέει «ένα ράσο», «πόσα...πόσες...κελεμπία» τα λέγαμε τότε τις πήγες, «πόσα κελεμπία να πάρω για να μου κάνεις το ράσο αυτό;». Λέει «σαράντα». Λέει ο ράφτης, ο Σουρμενίτης. Πάει και παίρνει σαράντα κελεμπία, έρχεται στα Σούρμενα να το ράψει. «Λοιπόν» του λέει «πότε να έρθω πρόβα;», «έλα την Πέμπτη» λέει ο ράφτης, πάει την Πέμπτη, «αχ» του λέει «δεν θα φθάσει για ράσο», λέει τον παπά, ο παπάς κατάλαβε ότι δεν πάμε καλά, «θα σε κάνω» του λέει «ένα κοντοσακκάκι», «φθάνει;» του λέει, «φθάνει», λοιπόν, πρόβα την πρόβα, «έλα πάλι την Πέμπτη», πάει πάλι, δεν έφθασε, και τι να... «θα σε κάνω ένα γιλέκο» του λέει, γιλέκο, «έ γιλέκο, γιλέκο», σου λέει να χάσω και το γιλέκο, ας κάνω γιλέκο, πάει για πρόβα του λέει «δεν έφτασε θα σε κάνω ένα καλιμάφκι», ναι, από σαράντα κελεμπία, λοιπόν λέει ο παπάς στον ράφτη τώρα, «κάνε με ένα λύκο, πρώτα να φάω εσένα και ύστερα να φάω εγώ εμένα, σε λύκο άνθρωπο έπεσα...»

Ιδιαίτερα σημαντική σε όλες τις παροιμίες - ανέκδοτα αναδεικνύεται η «αγαθότητα» των Ποντίων. Το χαρακτηριστικό αυτό της ποντιακής ταυτότητας αναλύεται εκτενώς στην ενότητα της «νοηματικής καταληπτότητας». Σκόπιμο να επισημανθεί, ότι οι

Πόντοι μέσω των αυθεντικών παροιμιών-ανεκδότων τους, σαρκάζουν οι ίδιοι τα χαρακτηριστικά τους, αυτοσαρκάζονται. Οι ίδιοι έχουν συνείδηση της «αγαθότητάς» τους, την οποία διακωμωδούν.

1.2.3 Τραγούδι

Τα τραγούδια είναι ο σημαντικότερος και πλέον διαδεδομένος τρόπος χρήσης της διαλέκτου και μεταφοράς της ιστορικής μνήμης.

Δύο από τους άνδρες πρόσφυγες του «δείγματος», ένας β' και ένας γ' γενιάς, είναι οργανοπαίχτες ποντιακής λύρας. Ο ένας ερασιτέχνης και ο άλλος επαγγελματίας. Και οι δύο είναι αυτοδίδακτοι, όπως και οι περισσότεροι αυτών των γενεών, καθώς μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχαν δάσκαλοι εκμάθησης ποντιακής λύρας.

Ο πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, επιβεβαιώνει την έλλειψη δασκάλων μουσικής και το ρόλο πρόσφυγα α' γενιάς στη μεταβίβαση της μουσικής παράδοσης στην επόμενη γενεά.

Τότε δεν υπήρχαν δασκάλοι, και...λίγο που ήξερε ένας, το κόλπο είναι, να ξέρεις να κουρδίζεις τη λύρα, άμα δεν ξέρεις να κουρδίζεις τη λύρα, όσο καλός λυράρης και να είσαι, δεν μπορείς να το πετύχεις, να παίζεις όπως θέλεις. Αυτός την κούρδιζε τη λύρα, ο θεός, και από εκεί...όταν είναι κουρδισμένη η λύρα, παίζει και πιο καθαρά και μπορείς να μάθεις πιο γρήγορα. Κατάλαβες...τα βήματα από εκείνον, να ξεκινήσει...

Ο γ' γενιάς Πόντιος πρόσφυγας του ακόλουθου αποσπάσματος, είναι επαγγελματίας λυράρης. Η βιογραφία του περιέχει πολλές αναφορές για τη διαδρομή του ποντιακού τραγουδιού, ξεκινώντας από τον Παπαυραμίδα, το 1936, φτάνοντας μέχρι τους νεότερους.

Το 1936 αν δεν κάνω λάθος, το 1936 με τον Παπαυραμίδα. Ο Παπαυραμίδης ζούσε, δεν ξέρω αν ζει κιόλας, είναι στον Πειραιά, στα Λιπάσματα. Πρώτος λυράρης, που ήρθε από τον Πόντο.

Παπαυραμίδης. Ναι, αυτός έκανε τις πρώτες ηχογραφήσεις μαζί με του Γώγου τον πατέρα, τον Πετρίδη, τον Σταύρο τον Πετρίδη, που είχαν κάνει τις πρώτες ηχογραφήσεις τότε. Αλλά μετά οι δεύτερες ηχογραφήσεις πρέπει να γίνανε, εγώ πιστεύω, μετά το '65. Βγαίνουν σε βινίλιο, σε μικρούς δίσκους, είχε η Κολούμπια με τον Χρυσάνθο δυό- τρία τραγούδια. Ναι, το κότσαρι εχόρευες, ένας...στην Ανατολή, λίγα τραγούδια ο Χρυσάνθος ξεκίνησε, μετά ξεκίνησε η Πανιμπάρ, έβαλε τον Γώγο να

*τραγουδήσει με τον Μπαϊρακτάρη, τον Παπαυραμίδη, μετά...μετά βγήκαν αρκετοί,
ο Τσακαλίδης, ο Κουγιουμτζίδης κλπ*

Το τραγούδι μαζί με τον χορό, είναι οι σημαντικότεροι φορείς διατήρησης της ποντιακής παράδοσης. Το περιεχόμενό του παραδοσιακού ποντιακού τραγουδιού αναφέρεται στις ηρωικές εποχές των ακριτών, στον πόνο του διωγμού, στα ήθη και τα έθιμα του Πόντου και στις δυσκολίες της προσφυγιάς.

1.2.4 Θέατρο

Το θέατρο είναι ένας ακόμα τρόπος επιβίωσης της ποντιακής διαλέκτου. Μία από τις γυναίκες πρόσφυγες γ' γενιάς του «δείγματος», που συμμετέχει σε ποντιακό σύλλογο, αναφέρει στη βιογραφία της αναφέρει δύο θεατρικά έργα: Τον «Κλύδωνα» του Φίλωνα Κτενίδη και τη «Λυσιστράτη» του Αριστοφάνη σε μετασκευή στην ποντιακή διάλεκτο από τον Κ. Διαμαντίδη, τα οποία ανέβασε ο σύλλογος.

Στο σύλλογο...είμαστε αρκετά δραστήριος σύλλογος εδώ. Ανεβάσαμε δύο έργα ποντιακά. Το ένα του Κλύδωνα ήτανε...του Κτενίδη ... ήτανε ...δεν θυμάμαι, το μυαλό μου.....το ένα ήτανε...το δεύτερο έργο ήτανε « Θεού...φτωχός». Ο Φίλωνας ο Κτενίδης...και το άλλο ήτανε...Αυτή τη συνεργασία που είχαμε κάνει με το Διαμαντίδη...αυτό στην Ποντοκόμη...Όχι, εκεί δεν έπαιξα, γιατί ήτανε μετασκευή της Λυσιστράτης και δεν ήθελα...ποντιακό μεν...Έκανε μετασκευή στα ποντιακά της Λυσιστράτης. Πολύ καλή, πάρα πολύ καλή. Ναι και σε αυτό δεν έπαιξα... Τον Κλύδωνα, ναι...το πρώτο έργο ήταν ο Κλύδωνας και το δεύτερο ήταν «θεού πλάσμενοι»

Ο Κ. Διαμαντίδης, Πόντιος λογοτέχνης και οδοντίατρος, ο οποίος επιμένει να γράφει στην ποντιακή διάλεκτο - δύο μυθιστορήματα: «Τα' αναντί του ρου», το «Ροδάφνον», μία ποιητική συλλογή: «Ονέρτα πόνια τάματα» και έχει μεταφράσει τη Λυσιστράτη του Αριστοφάνη στα ποντιακά, έγραψε πρόσφατα για την ποντιακή διάλεκτο:

“Η γλώσσα, η ιστορία, τα ονόματα φέρνουν μαζί τους το φορτίο των αιώνων όχι για να διατηρήσουν τη συντηρητική του φόρμα, αλλά για να κρατήσουν ζωντανή τη συνέχεια και την επίτευξη της όποιας προόδου. Ωστόσο η αποικιοκρατία, παλαιά και σύγχρονη, με εκστρατευτική σώματα ή με σύγχρονη τεχνολογία, με στρατούς κατοχής και παραχαράκτες γεωγραφικών ορίων ή με Μέσα Μαζικής Ενημέρωση επιβάλλει την ομογενοποίηση των πολιτισμών. Η εξανδραποδισμοί έχουν γίνει πλέον πιο μεθοδικοί

και αποτελεσματικοί, λιγότερο βίαιη από άποψη φυσικής βίας αν και όχι πάντα, αλλά περισσότερο αδυσώπητοι από ηθικής και πνευματικής άποψης.

Η παράδοση, όχι με την έννοια που πάει να γίνει κυρίαρχη, της εκχώρησης, της υποταγής, της υποτέλειας, αλλά με την έννοια της μεταβίβασης από τη μια γενιά στην άλλη αυτή είναι η ζωντανή και ζέουσα μνήμη. Δεν ξέρω τι θα φέρει ο χρόνος και πόσο η ιστορία θα ανταποκριθεί στις θελήσεις των καλύτερων παιδιών της. Εγώ πάντως θα επιμένω να γράφω στη γλώσσα της γιαγιάς μου που με γοητεύει ιδιαίτερα και θα μιλάω πάντοτε για κείνη τη γη. Τη γη του Πόντου. Για την χαμένη πατρίδα μου. Όχι των εδαφών αλλά εκείνη της ιστορίας του πολιτισμού και της μνήμης. όπως και ο Κωστής Μοσκόφ που λέει: Αρνούμαι την Ανταλλαγή. Οι πρόγονοί μου θα μείνουν για πάντα στον Πόντο, ανάμεσα στη Μαύρη Θάλασσα και τις κορφές του Τσάμπασιν. Αρνούμαι και 'γω την Ανταλλαγή και κρατάω την πιο ανθεκτική σημαία αντίστασης, τη γλώσσα. Σαν τα ποτάμια που τρελάθηκαν και αποφάσισαν αντί να κατεβούν από τις πηγές στη θάλασσα να ανεβούν αντίστροφα το ρεύμα, ψάχνοντας να δώσουν ζωή στις ρίζες που έχει ξεράνει ο καιρός. »³⁷⁶

2. Θρησκεία

Η θρησκεία ήταν το κυρίαρχο κριτήριο διαφοροποίησης των Ποντίων μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία, καθώς οι εθνότητες διακρίνονταν στη βάση του θρησκευματος. Η σπουδαιότητά της θρησκείας στην Ελλάδα, ήταν ενεργή μέχρι την α' γενιά προσφύγων. Στη συνέχεια, καθώς παύει να είναι στοιχείο διαφοροποίησης και ανάδειξης της εθνικής ταυτότητας, αρχίζει να υποβαθμίζεται η σπουδαιότητάς της θρησκείας και να λειτουργεί όπως και για το σύνολο του πληθυσμού.

Ο Πόντιος πρόσφυγας α' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος αφηγείται για τη διαφοροποίηση του θρησκευτικού αισθήματος.

Εκεί που πηγαίνουν οι Πόντιοι, και τότε και τώρα, πρώτα κάνουν την εκκλησία και μετά κάνουν τα σπίτια τους.

Ήμασταν τόσο θρησκόληπτοι, εγώ είμαι 90 χρονών, εάν καθόμουν εδώ και περνούσε ένας πενηντάρης παπάς, έπρεπε να σηκωθεί. Εδώ να είναι 60 χρονών ο άλλος και 90 ο παπάς, σημασία δεν του δίνουν.

Η αλλαγή στάσης απέναντι στην θρησκεία, η οποία εμφανίζεται στη β' γενιά, συνδέεται με την ιδεολογική τοποθέτηση των βιογραφούμενων. Στον ακόλουθο

³⁷⁶ Από την ιστοσελίδα: kars1918.wordpress.com

διάλογο άνδρα και γυναίκας β' γενιάς, παρουσιάζεται ξεκάθαρα η απομάκρυνση από το θρησκευτικό αίσθημα:

Άνδρας: ...να έχετε υπ' όψη σας ότι...είμαστε λίγο άθεοι

Γυναίκα: ναι

Άνδρας: ...δεν το υποληπτόμεθα

Ερ: Οι άλλοι από το χωριό, που ήτανε θρήσκοι, πηγαίνανε στην εκκλησία;

Γυναίκα: ε...δεν είχαμε και πολλούς θρήσκους στο χωριό...για πανηγύρια μόνο πηγαίνανε, άμα κάνανε κανένα καινούριο φουστάνι, πηγαίναμε στην εκκλησία. Όχι, όχι πηγαίναμε, Χριστούγεννα, Πάσχα...

Είναι εντυπωσιακή η διαφοροποίηση της στάσης των β' γενιάς βιογραφούμενων απέναντι στο ρόλο του παπά, ο οποίος μέχρι την προηγούμενη γενιά έχαιρε απόλυτου σεβασμού, εκπροσωπώντας την εξουσία μεταξύ των μελών της ποντιακής κοινότητας³⁷⁷. Η στάση της βιογραφούμενης γυναίκας β' γενιάς των δύο ακόλουθων αποσπασμάτων είναι αποκαλυπτική:

Απόσπασμα Α: ... για να ψάλλουν, βρήκαν μια αχυρώνα, κάνανε εκείνο εκκλησία, γιατί ήσαν πολύ χριστιανοί τότε. Λοιπόν κάνανε μια αχυρώνα, την κάναν εκκλησία και ήρθε ο Δεσπότης να τους δει, ξέρω γω...να τους κάνει την εκκλησία και ζήτησε από τον μπαμπά μου κοτόπουλο να φάει. Ναι, ο Δεσπότης! Πού να βρουν το κοτόπουλο αυτοί τότε, είχε μια οικογένεια...είχε δυο τρία κοτόπουλα μια γυναίκα, πήγε ο πατέρας μου να την παρακαλέσει να δώσει ένα κοτόπουλο να φάει, λέει. «Και τι θα φάνε τα παιδιά μου; Κάνω κανένα αυγό και τρώνε τα παιδιά μου». Ο μπαμπάς μου είχε τότε μια κατσίκα, αγόρασε τη κατσίκα για τα παιδιά, για γάλα και ο Δεσπότης, σόνι και καλά κρέας να φάει, ημέρες νηστειών ήτανε ή Παρασκευή ή Τετάρτη... Λέει στον μπαμπά μου, «καλά, ο ασθενής και ο οδοιπόρος δεν έχει...επιτρέπεται να τρώει» και από τότες, που είδε το Δεσπότη να τρώει και ο κόσμος έχει βάσανα, , κάπως έτσι...

Απόσπασμα Β: Είχαμε έναν παπά, η μαμά μου, επειδή πέθαναν τα παιδιά της, τράβηξε πολλά, δεν έβγαινε έξω. Είχαμε έναν παπά από το διπλανό χωριό και όταν έκανε πολύ κρύο, δεν μπορούσε να πάει στο χωριό του και ερχόταν και κοιμότανε σε μας. Λοιπόν η μάνα μου τον σκάλιζε αυτόνανε πολύ. «Δέσποινα», λέει, «τι νομίζεις πως είναι να πηγαίνεις στην εκκλησία, είναι», λέει, «σαν να πηγαίνεις στο θέατρο. Ντύνεσαι, στολίζεσαι, έρχεσαι εκεί πέρα, βλέπεις τους συγχωριανούς σου, βλέπεις τον έναν, βλέπεις τον άλλο, ξεσκάς». «Γι' αυτό» της λέει, «να έρχεσαι, αλλάζεις λιγάκι».

³⁷⁷ Δες Κεφάλαιο VI, ενότητα 1.4.1 και Κεφάλαιο VII, ενότητα 1.2

Εν τω μεταξύ η μάνα μου ήτανε κατά αυτής της...ερχόταν αυτός, γύριζε στο χωριό μάζευε αυγά, και άμα δεν έβρισκε τη νοικοκυρά στο σπίτι, έλεγε στο παιδί, «πήγαινε στο κοτέτσι και φέρε μου κανένα αυγό». Μια φορά λοιπόν, είχε αυγά και δεν φώναζε τον πατέρα μου απ' έξω, φώναζε «Δέσποινα», φώναζε τη μάνα μου, βγαίνει η μάνα μου, του λέει «έλα πάτερ», «τι θα φάμε;» ρωτάει αυτός, λέει η μαμά μου: «εσύ θα βάλεις τα αυγά και εγώ θα βάλω το βούτυρο». Αυτά...

Η απομυθοποίηση του παπά, που εκπορεύεται από την υποβάθμιση της θρησκείας στο σύστημα αξιών των Ποντίων, προβάλλει τη μετάβαση από τον κοινοτικό και παραδοσιακό, στον κοινωνικοποιημένο και σύγχρονο τρόπο πρόσληψης του κόσμου.

Στις βιογραφίες της γ' γενιάς ποντίων προσφύγων δεν υπάρχει καμία αναφορά στη θρησκεία.

3. Τρόπος διαβίωσης

Επιπλέον συνιστώσα της πολιτισμικής ταυτότητας αντικαθρεπτίζεται στους τρόπους διαβίωσης, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται μία ποικιλία συνηθειών και συμπεριφορών, που καταλήγουν να παίρνουν τη μορφή κοινών ηθών και εθίμων, ενισχύοντας τη συνείδηση της κοινότητας.

Ως προς τους τρόπους διαβίωσης η έρευνα προσανατολίστηκε στον τρόπο συμβίωσης των δύο φύλων – γάμος και οικογένεια - στις καθημερινές συνήθειες, στον τρόπο διατροφής, στον τρόπο ψυχαγωγίας και στα έθιμα.

3.1 Μορφή οργάνωσης της οικογένειας

Στην παραδοσιακή ποντική οικογένεια, οι έννοιες «νοικοκυριό» και «οικογένεια» εμπλέκονται, καθότι η «οικογένεια» περιλαμβάνει μικρότερες επιμέρους πυρηνικές οικογένειες. Το γεγονός αυτό οφείλεται στα ποιοτικά χαρακτηριστικά της παραδοσιακής οικογένειας. Το θεμελιώδες χαρακτηριστικό της είναι η κυρίαρχη θέση του άνδρα, ως πατέρα ή γιού. Συνέπεια αυτού του χαρακτηριστικού είναι δύο επιπλέον, επίσης σημαντικά, χαρακτηριστικά, η βαρύτητα του «όμαιμου» των μελών της οικογένειας και η πολύπλοκη και ιεραρχικά δομημένη σύνθεσή της.

Τα τρία αυτά χαρακτηριστικά - κυρίαρχη θέση του άνδρα, όμαιμο και ιεραρχική δομή - είναι αλληλένδετα, αναδεικνύοντας το ένα το άλλο. Κατά τις αφηγήσεις των

προσφύγων όταν παρουσιάζεται ένα από αυτά τα χαρακτηριστικά, προκύπτουν αυτόματα και τα υπόλοιπα ως αναπόσπαστα μέρη του.

3.1.1 Κυρίαρχη θέση του άνδρα

Στη δομή της ποντιακής οικογένειας κυρίαρχη θέση έχει ο μεγαλύτερος σε ηλικία άνδρας, ο οποίος είναι ο αδιαμφισβήτητος αρχηγός. Όλα τα μέλη της οικογένειας είναι υποχρεωμένα να αποδέχονται και να εκτελούν, χωρίς επιφυλάξεις, τις εντολές του και να επιδεικνύουν απεριόριστο σεβασμό στο πρόσωπό του.

Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς περιγράφει την απόλυτα κυρίαρχη θέση του πατέρα μέσα στην οικογένεια:

Όταν έλεγε ότι κάτι πρέπει να γίνει, όχι μόνο δε δεχόταν καμιά κουβέντα, αλλά ούτε βλέμμα απορίας ή έκφραση ερωτήματος. Αν διέβλεπε κάτι τέτοιο, γινόταν θηρίο και επέβαλε στον άλλο να κάνει επί τόπου, ανεξαρτήτως των συνθηκών, αυτό που είχε δηλώσει ότι έπρεπε να γίνει.

Η θέση του άνδρα, ως πατέρα ή γιού, αναδεικνύεται πρώτα και κύρια στην αποκλειστική ευθύνη και δικαίωμα διαχείρισης των οικονομικών πόρων της οικογένειας, όπως εμφανίζεται στον ακόλουθο διάλογο με άνδρα β' γενιάς:

***Άνδρας:** Εμείς... τον πατέρα μου είχαμε αυτό. Ότι κάναμε συνεννόηση εγώ με αυτόν, μελετούσαμε...τα λεφτά δεν τα είχαμε ο καθένας στην τσέπη του χώρια, εκεί ήταν τα λεφτά, ξέραμε...*

***Ερ:** Εσείς δηλαδή και ο μπαμπάς σας κάνατε το κουμάντο;*

***Άνδρας:** Ναι...και εγώ με του γιούς μου το ίδιο, τα λεφτά παιδιά εκεί είναι...όταν χρειαστείτε θα πάρετε, πάρτε αλλά...έστε ότι πήρατε. Αυτή δεν κάνει κουμάντο (η σύζυγος) δεν κάνει κουμάντο. Δεν θέλει. Δεν θέλει. Γιατί αυτήν άμα την δώσεις τα λεφτά θα μας αφήσει νηστικούς, τσιγκουνεύεται, άμα τα 'χω εγώ τα λεφτά, λες και είναι ξένα, δεν έχω πρόβλημα...*

Η υποβάθμιση της γυναίκας συζύγου στην παραπάνω αφήγηση, οφείλεται κατά κύριο λόγο στην καταγωγή της. Καθώς είναι «τουρκόφωνη», που για του Πόντιους σημαίνει υποβαθμισμένη για λόγους που έχουν προσεγγισθεί στο Κεφάλαιο VIII, Ενότητες 1.5.4 και 2.6.2

Η ευθύνη της οικονομικής διαχείρισης συνεπάγεται για τον πατέρα την επιβολή της γνώμης του. Οι δεσμεύσεις επεκτείνονται, πέρα από τα μέλη της οικογένειας, προς το

διευρυμένο συγγενικό πεδίο, τους συγγενείς, ακόμα και όταν έχουν το ρόλο του απλού επισκέπτη. Την εικόνα του παραδοσιακού πατέρα, σκιαγραφεί στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκα γ' γενιάς:

Παραδοσιακός πατέρας. Το όνειρό του ήταν η κόρη του να παντρευτεί νοικοκύρη. Ήθελε το επάγγελμά του να το ακολουθήσουν και τα παιδιά του. Συντηρητικός ως προς την εμφάνιση, ρούχα. Απαιτεί υπακοή από τα παιδιά, σεβασμό, να μην αντιμιλάνε. Κατά του διαλόγου. Οι γυναίκες να μη καπνίζουν. Δεν καπνίζω μπροστά στον πατέρα μου. Να πηγαίνουμε εκκλησία. Να μη βγαίνουμε έξω για διασκέδαση. Ήμουν τριάντα χρονών κι αναρωτιόταν πού θέλω να πάω μετά τις εννιά. Τις διακοπές τις θεωρεί περιττές. Πρέπει να δουλεύουμε. Πρότυπο ζωής σταθερό. Μονόδρομος η πορεία που ακολούθησε. Θέλει να του φιλάμε το χέρι. Τα Χριστούγεννα, με το που θα μας συναντήσει, πρωί ή στο μεσημεριανό τραπέζι, θέλει να του ευχόμαστε πρώτον χρόνια πολλά. Όποιος έρχεται στο σπίτι συγγενής να τον πλησιάζει και να του ευχηθεί.

Η εξουσία του άνδρα, ο οποίος δεν δέχεται να δώσει λογαριασμό σε κανέναν για τις επιθυμίες και τις προθέσεις του, γιά τη στάση του και τη συμπεριφορά του, επεκτείνεται και στις καθημερινές συνήθειες, όπως είναι για παράδειγμα η ώρα του φαγητού. Χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη αφήγηση άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς, ο οποίος κατά τη διάρκεια του βίου του ήταν υποψήφιος γαμπρός με «μη Πόντια». Ο άνδρας αυτός υποχρεώθηκε να διαλύσει τον αρραβώνα, καθώς θεώρησε ως εκβιασμό εκ μέρους των μελών της οικογένειας της νύφης, τη συνήθεια να αναμένουν την επιστροφή του στο σπίτι για να στρώσουν τραπέζι για φαγητό.

Άντρας: Κοίταξε, να σου πω κάτι, οι εντόπιοι είχαν ένα συνήθιο, εάν δεν πήγαινα εγώ, τραπέζι δεν εβάζανε. Αυτά δεν μ' αρέσανε εμένα

Ερ: Τι εννοείτε, δεν το κατάλαβα;

Άντρας: Εάν δεν επήγαινα εγώ στο σπίτι, τραπέζι δεν εβάζανε να φάνε. Έπρεπε να πάει ο γαμπρός...

Ερ: Α περιμένανε να πάει ο γαμπρός!

Άντρας: Ο γαμπρός...δηλαδή...ένα λόγο έτσι. Αυτά εμένα δεν μου αρέσανε... να είσαι...ζευγάρι...

Ερ: Α εσείς ξενυχτάγατε στο καφενείο και αυτοί περιμένανε, δεν τρώγανε;

Άντρας: Δεν τρώγανε! Ε... εγώ γενικά...ε δεν ξενυχτάγαμε πάντα...

Η κυρίαρχη θέση των ανδρών έναντι των γυναικών οδηγεί σε διακρίσεις στα νεώτερα μέλη της οικογένειας, όπως αναφέρει Πόντια πρόσφυγας γ' γενιάς:

Α...το αγόρι, το αγόρι το έλεγαν το «γέμα», ο παππούς μου έλεγε το «γέμα», το αίμα δηλαδή, το «γέμα». Εμείς, ο μπαμπάς μου ήτανε το «γέμα» του, αλλά ο θείος μου έκανε αγόρι και τα πιο πολλά στο «γέμα». Στο «γέμα» δηλαδή, επειδή έκανε αγόρι. Σε όλα, στο «γέμα». Σε αυτόν έμενε το όνομα δηλαδή και το είχανε, το «γέμα». Μέχρι τώρα, ο πεθερός μου το κρατάει. Εγώ με τα παιδιά μου όχι. Έχω ένα αγόρι, δεν λέω το «γέμα». Τι θα πει το «γέμα». Από εμένα βγήκαν όλα, αίμα μου είναι. Εγώ όχι. Και το παρεξηγούσα και σε κείνους βέβαια. Εμείς πήραμε...βασικά από τους Πόντιους πήραμε τα καλά στοιχεία, οι μεταγενέστεροι...

Η διακρίσεις αυτές σε βάρος των γυναικών επεκτείνονται στις προοπτικές εκπαιδευτικής εξέλιξης, όπως αναφέρει η ακόλουθη Πόντια πρόσφυγας β' γενιάς:

Ναι, μερικές δεν θέλαν να σπουδάσουν τα κορίτσια τους. Σου λέει αμέσως τα παντρεύανε.[...] Ναι ήμουνα και καλή μαθήτρια και ήθελα να σπουδάσω, αλλά επειδή ήμασταν πολλά τα παιδιά ο πατέρας μου δεν ήθελε. Τα αγόρια δεν πρόκοψαν. Ο αδελφός μου ο ένας ήτανε μπουνταλάς, πήγαινε πάνω στα θρανία, στο γυμνάσιο πήγαινε και έβαζε σφυροδρέπανα, μικρός ήτανε, στο γυμνάσιο πήγαινε, πόσων χρονών ήτανε; Ο άλλος δεν τέλειωσε ούτε το δημοτικό. Και με λέει (ο πατέρας της) συγγνώμη που δεν σε σπούδασα...και έτσι, μου λέει, εσένα δεν σε σπούδασα και έστειλα τα αγόρια μου και τίποτα δεν κάνανε. Αλλά σπούδασες τα παιδιά σου, την ευχή μου να έχεις, γερά να είναι, σπούδασες τα παιδιά σου εσύ λέει

Η στάση των γυναικών απέναντι στην εξουσία του άνδρα μεταβάλλεται όταν αυτός παίρνει το ρόλο του αδελφού. Συνειδητά ή ασυνείδητα οι γυναίκες αναπαράγουν τη διάκριση, που καλύπτεται από αισθήματα αγάπης και θαυμασμού ανάμεικτα με αισθήματα συμπόνιας και οίκτου, απέναντι στον αδελφό, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η γ' γενιάς Πόντια πρόσφυγας:

Τον αδελφό μου τον είχαμε αδυναμία γενικώς όλοι μας...η οικογένεια. Αλλά τον είχαμε αδυναμία γιατί ήταν και καλό παιδί, ο αδελφός μου, δηλαδή ήτανε αγαπητός, έπαιζε διάφορα...δηλαδή δεν είχε την έκφραση αυτή να πει «αδελφούλα μου». Έτσι είχα μια αγάπη...έτσι και από μικρή δηλαδή...δεν ξέρω αν...άλλες οικογένειες έχουν να μια...αρρωστημένη μερικές φορές. Εμείς δεν είχαμε αρρωστημένη...ένιωσα τον αδελφό μου, τον αγαπούσα πάρα πολύ, ακόμα και όταν θα παντρευόμουνα, όταν είχα δεσμό κτλ ε...χωρίς να εκφράζεται πάντοτε...τις στιγμές που εκφράστηκε όμως...ένιωσα την ψυχή μου να λιώνει γι αυτόν, για το ότι...

Με τον τρόπο αυτό αναπαράγεται η κυρίαρχη θέση του άνδρα μέσα στην ποντιακή οικογένεια, όχι απλά με την ανοχή, αλλά με την ενίσχυση που προκύπτει από τη στάση των γυναικών.

3.1.2 Όμαιμο

Το «όμαιμο» είναι ένα επί πλέον χαρακτηριστικό της ποντιακής οικογένειας, που προέρχεται από την κυρίαρχη θέση του άνδρα. Η σημαντικότερη μορφή εκδήλωσης του «όμαιμου» είναι η άνιση συμπεριφορά απέναντι στα δύο φύλα κατά το γάμο. Η συνήθεια είναι η παραμονή του παντρεμένου γιού στο σπίτι των γονιών του, ενώ αντίθετα η σχεδόν εκδίωξη της κόρης στο σπίτι των πεθερικών της. Με αυτό τον τρόπο η οικογένεια του πατέρα πολλαπλασιάζεται, καθώς προστίθενται ως μέλη οι νύφες και τα εγγόνια, από τη μεριά των γιών, και αποκτά πολύπλοκη δομή. Η υποχρεωτική μετάβαση της νύφης στο σπίτι των πεθερικών θεωρείται απολύτως δεδομένη, όπως προβάλλει αυθόρμητα και φυσικά στον ακόλουθο διάλογο με γυναίκα β' γενιάς πρόσφυγα:

***Γυναίκα:** Εγώ παντρεύτηκα το '50*

***Ερ:** Και πού πήγατε και μείνατε;*

***Γυναίκα:** Μαζί με την πεθερά μου ...και με τη συννυφάδα μου και με τον κουνιάδο μου τον ελεύθερο*

Ο κανόνας αυτός θεωρείται δεδομένος και απαράβατος από τους βιογραφούμενους α' και β' γενιάς, όπως αναφέρει άνδρας β' γενιάς:

...αφού ήτανε από εδώ ο γαμπρός, ασφαλώς εδώ ερχότανε η νύφη. Πάντα!

Στην γ' γενιά οι απαντήσεις διαφοροποιούνται ανάλογα με το φύλο. Οι άντρες, όπως αυτός του ακόλουθου αποσπάσματος, θεωρούν υποτιμητική τη συγκατοίκηση με τα πεθερικά, καθώς το αντίθετο υποκινεί σεξιστικά σχόλια:

***Άνδρας:** Τώρα άμα σε βάλει στο βρακί που λένε, να στο πω έτσι, με τα λιανά, θα πας και στο σπίτι της, θα πας και στα πεθερικά. Γίνεται, γίνεται, ενώ παλιά δύσκολα γινότανε, πιο παλιά, τώρα γίνεται...*

Οι γυναίκες της γ' γενιάς ενώ αναγνωρίζουν τον κανόνα της υποχρεωτικής μετακίνησης των παντρεμένων γυναικών στο σπίτι των πεθερικών, έχουν αρχίσει να εκδηλώνουν κριτική στάση απέναντι σε αυτό τον κανόνα, αναδεικνύοντας το υποκρυπτόμενο οικονομικό όφελος, όπως αναφέρει η γ' γενιάς πρόσφυγας:

***Ερ:** Όταν παντρενόntonουσαν τα παιδιά, οι γονείς με ποιόν συγκατοικούσαν;*

Γυναίκα: ...αυτό...με το αγόρι, το γιό. Με τα αγόρια μένανε και αν είχαν και κάτι περιουσίες, πού να δώσουν τα κορίτσια, στ' αγόρια, μόνο στ' αγόρια...τα κορίτσια όχι, τα κορίτσια ήταν ξένα.

Ο κανόνας της παραμονής των ανδρών στο πατρικό σπίτι μετά το γάμο, υφίστανται εξαιρέσεις μόνο σε περίπτωση ανυπαρξίας γιων στην οικογένεια, οπότε ο γαμπρός συγκατοικεί με τα πεθερικά του. Η κατάσταση απουσίας γιού, που ούτως ή άλλως θεωρείται ιδιαίτερα ατυχής, έχει ως μία επιπλέον δυσάρεστη συνέπεια την υποχρεωτική συγκατοίκηση με τον γαμπρό.

Η γυναίκα πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου διαλόγου, που συγκατοικεί με τον γιό της, δεν κρύβει την έκπληξή της στη ερώτηση γιατί δεν συγκατοικεί με τις κόρες της.

Ερ. Να σας ρωτήσω τώρα, εσείς γιατί μένατε με τον γιο και δεν μένατε με την κόρη;

Γυναίκα : Ε... οι κόρες παντρεύτηκαν, φύγανε. Πού να πάω με τους γαμπρούς;

Ερ. Α...

Γυναίκα : Να πάω με τα κορίτσια;

Ερ. Πώς γίνεται; Πάτε με τον γιό. Όλοι οι Πόντιοι έτσι κάνουνε; Οι άλλοι, έτσι κάνουνε και οι κοζανίτες, ας πούμε

Γυναίκα : Οι κοζανίτες δεν ξέρω, τώρα άμα δεν έχει κανέναν...τόρα η μάνα άμα δεν έχει και παιδί, πάει και με το γαμπρό κάθεται. Αλλά όταν έχω εγώ το σπίτι μου και το παιδί μου εδώ, τι να πάω με τον γαμπρό να κάτσω, εδώ όλοι κάθονται στα σπίτια τους.

Ερ. Ναι αλλά πιο...μεγάλη οικειότητα έχετε με τον γιο ή με την κόρη, πιο κοντά με ποιόν αισθάνεστε;

Γυναίκα : Ε τώρα αυτές... αφού τον έχω στο σπίτι μου δεν θα είμαστε πιο κοντά; Εκείνοι είναι μακριά, όσο να 'ναι...Έρχονται κι εκείνοι αλλά, όσο να 'ναι ένα σπίτι... δεν καταλαβαίνεις...

Ο Freud, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικός για τα αίτια της αποφυγής συγκατοίκησης γαμπρού και πεθεράς. «Είναι μία σχέση 'αμφιθυμική' και συντίθεται από αντιμαχόμενα, τρυφερά και εχθρικά συναισθήματα»³⁷⁸.

Στη γ' γενιά, ενώ το έθιμο της απαγορευτικής συγκατοίκησης έχει αρχίσει να υποχωρεί, παραμένει η απαξιωτική αίσθηση όταν αυτό συμβαίνει. Σε αυτή την περίπτωση γαμπρός ονομάζεται υποτιμητικά «σώγαμπρος», όπως αναφέρει γυναίκα πρόσφυγας γ' γενιάς:

³⁷⁸ Freud S. (1978) *Τοτέμ και Ταμπού*, (μτφρ. Χ. Αντωνίου), Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 24

Οι γυναίκες κατά το έθιμο πάνε στο σπίτι του γαμπρού μετά το γάμο. Αλλιώς ο άνδρας θεωρείται «σώγαμπρος» (υποτιμητικά).

Η συγκατοίκηση του γιού με τον πατέρα διατηρείται, με ελαστικότερη μορφή, μεταξύ των εκπροσώπων της β' και γ' γενιάς. Ο γιος γ' γενιάς ζει με την οικογένειά του σε δικό του σπίτι, το οποίο όμως ανήκει στο ίδιο οικοδομικό συγκρότημα με το σπίτι των γονέων του. Αυτό συμβαίνει ή με τη μορφή διώροφης κατοικίας, όπου ο πατέρας κατοικεί στον έναν όροφο και ο γιος στον άλλο ή με τη μορφή κοινού οικοπέδου, όπου είναι χτισμένες δύο κατοικίες. Και στις δύο περιπτώσεις η σχέση διατηρείται στενή και υπάρχει ένας κοινός χώρος, συνήθως η αυλή ή κάποια κουζίνα, ο οποίος καλύπτει μια ενδιάμεση κατάσταση, είναι «ημι-ιδιωτικός» και «ημι-δημόσιος», με την έννοια ότι ανήκει και στην πυρηνική οικογένεια και στο ευρύτερο νοικοκυριό. Η γιαγιά και ο παππούς συνεχίζουν να έχουν στενή σχέση με τα εγγόνια και προοδευτικά εξασθενούμενη επιρροή στο νοικοκυριό.

Στην έρευνα συγκεκριμένα:

Και οι τέσσερις (4) ερωτηθέντες της α' γενιάς συγκατοικούν με τις κόρες τους, καθώς δεν έχουν γιούς. Οι δύο άντρες συγκατοικούν με τις κόρες τους στην ίδια αυλή σε διαφορετικά σπίτια, οι δύο γυναίκες συγκατοικούν με τις κόρες τους στο ίδιο οικοδόμημα, σε διαφορετικούς ορόφους. Σκόπιμο είναι να ληφθεί υπ' όψη ότι οι εκπρόσωποι της α' γενιάς είναι υπερήλικα άτομα.

Από τους δέκα (10) ερωτηθέντες της β' γενιάς τέσσερις (6) συγκατοικούν με τους γιούς, ένας (1) με την κόρη, δεν έχει γιό, μία (1) μόνη της, με πολύ στενή επαφή και με τα τρία της παιδιά, δύο (2) έχουν όλα τα παιδιά τους ανύπαντρα και συγκατοικούν όλοι μαζί.

Από τους επτά (7) ερωτηθέντες της γ' γενιάς οι πέντε (5) είναι άντρες. Συγκατοικούν όλοι με τους γονείς τους, οι τρεις (3) παντρεμένοι άντρες συγκατοικούν σε διαφορετικά σπίτια στην ίδια αυλή, οι δύο ανύπαντροι στο ίδιο σπίτι. Από τις δύο (2) γυναίκες της γ' γενιάς, η μία (1) συγκατοικεί με την πεθερά της σε διώροφο σπίτι σε διαφορετικό όροφο και η μία (1) είναι διεξυγμένη και κατοικεί μόνη της, σε στενή επαφή με την χήρα μητέρα της και με τα αδέλφια της.

Η ερμηνεία της ανάγκης συγκατοίκησης, καθώς και της μεταβολής προς το σύγχρονο μοντέλο του γάμου, που χωρίζει την οικογένεια του γιού από την οικογένεια του

πατέρα, αποδίδεται αποκαλυπτικά από το ακόλουθο απόσπασμα της βιογραφίας γυναίκας β' γενιάς.

Τώρα δηλαδή, τώρα ας πούμε όλοι παντρεύονται και χωρίζουνε, γιατί τώρα υπάρχει πλούτος ας πούμε, δεν έχουν ανάγκη την πεθερά, τότε το παιδί αν έμενε με τη μάνα, είχε το χωράφι, είχε το σπίτι, δεν είχε ανάγκη να χτίσει και να κάνει οικογένεια ας πούμε, δηλαδή ολόκληρο νοικοκυριό, αλλά τώρα όλοι φεύγουνε

Πίσω από το εποικοδόμημα, πίσω από τις στάσεις, τις συμπεριφορές και τις συνθήκες, εμφανίζεται, αυθόρμητα και αυθεντικά, η οικονομική βάση που τις στηρίζει.

3.1.2.1 Βάφτιση - Ονοματοθεσία

Συνέπεια της ισχύος του όμαιμου είναι η ονοματοθεσία των παιδιών. Τα ονόματα των παιδιών, ιδιαίτερα των αγοριών, προέρχονται από τα ονόματα της οικογένειας του πατέρα. Στην ονοματοθεσία σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν είτε ο/η ανάδοχος, είτε οι γυναίκες συγγενείς του πατέρα, δηλαδή η μητέρα του και οι αδελφές του, καθώς η θέση ξενικότητας-υποταγής των γυναικών τρέπεται σε θέση οικειότητας-εξουσίας, όταν εισέρχεται νέα «ξένη» γυναίκα στην οικογένεια, η νύφη. Σε αυτό το ρόλο εξουσίας συμμετέχουν και οι κόρες της μητέρας, οι κουνιάδες της νύφης. Η γυναίκα λοιπόν ως πεθερά, έχοντας υποστεί στο παρελθόν τις συνέπειες της κυριαρχίας της πεθεράς της, αναλαμβάνει, δοθείσης ευκαιρίας, να «πάρει το αίμα της πίσω». Με αυτό τον τρόπο αποδέχεται και συντηρεί την κυριαρχία του πατέρα - πατριάρχη.

Η επεμβατική στάση των γυναικών στην ονοματοθεσία των παιδιών, τους προσδίδει ταυτότητα και εξουσία, την οποία χρησιμοποιούν, όταν οι συνθήκες το ευνοούν, ως συνέχεια της ονοματοθεσίας της οικογένειας που ανήκαν πριν παντρευτούν. Καθώς σύμφωνα με τον Lévi-Strauss η ονοματοθεσία έχει διττό ρόλο: «αφορά επιλογή ανάμεσα στο να δώσεις μία ταυτότητα στον άλλον εντάσσοντάς τον σε μία τάξη ή, με το πρόσχημα ότι του δίνει ένα όνομα, να δώσεις μία ταυτότητα στον εαυτό σου διαμέσου αυτού. Δεν ονομάζει λοιπόν ποτέ κανείς: κατατάσσει τον άλλο αν τον όνομα που του δίνει είναι συνάρτηση των χαρακτηριστικών που έχει, ή κατατάσσεται ο ίδιος αν, πιστεύοντας ότι δεν έχει υποχρέωση ν' ακολουθήσει έναν κανόνα, ονομάζει τον άλλο 'ελεύθερα', σε συνάρτηση δηλαδή με τα δικά του χαρακτηριστικά. Συνήθως συμβαίνουν και τα δύο μαζί.»³⁷⁹

³⁷⁹ Lévi-Strauss C. (1977) *Η άγρια σκέψη* (εισαγωγή σχόλια. Αλ. Κυριακίδου- Νέστωρος, μτφρ. Ε. Καλούρτζη), Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 285

Ο άντρας β' γενιάς Πόντιος πρόσφυγας του ακόλουθου διαλόγου περιγράφει τον τρόπο που επενέβησαν η μητέρα του και οι αδελφές του στην επιλογή των ονομάτων των γιών του. Το όνομα του πρώτου παιδιού επιλέγηκε από τον νονό, τα δύο επόμενα τα αποφάσισε η μάνα του σε συνεργασία (μάλλον σε συνέργεια) με τις αδελφές του, το τελευταίο το αποφάσισε ο πατέρας του.

Ερ: Στα παιδιά σας εσείς τι ονόματα δώσατε, δηλαδή όταν βαφτίζατε τα παιδιά, ποιος αποφάσιζε για το όνομα, ο νονός, εσείς οι γονείς, πώς γινότανε;

Σύζυγος: Εγώ και τα δύο η πεθερά μου τα αδέλφια της έδωσε

Άντρας: Να σου πω τι γίνεται;

Ερ: Ναι, για πείτε μου.

Άντρας: Εγώ...γέννησε πέντε αγόρια, δύο μας πεθάνανε, του πατέρας της το όνομα δεν το έβαλε

Ερ: Ποιος δεν το 'βαλε τώρα, εσείς δεν το βάλατε

Άντρας: Αδικία, ναι, γιατί δεν το διεκδίκησε

Ερ: Δεν το διεκδίκησε...

Άντρας: Αλλά...το πρώτο παιδί, ο νονός, ο κουμπάρος, λέει εγώ θα βάλω του παππού μου το όνομα

Ερ: Α! και πώς το ονόμασε;

Άντρας: Κωστάκης. Κείνο πέθανε.

Ερ: Το πρώτο λοιπόν το 'βαλε ο νονός το όνομα

Άντρας: Ο νονός. Το δεύτερο, ο πατέρας αυτουνού, (δείχνει τον εγγονό του) ήτανε... είδανε στον ύπνο τους, ήρθε ο Στάθης, της μητέρας μου τον αδελφό τον λέγαν Στάθη...

Ερ: Ποιος τον είδε στον ύπνο του;

Άντρας: Η μάνα της (δείχνει την ανιψιά του), η άλλη αδελφή μου, η μάνα μου

Ερ: Α οι αδελφές σας είδαν στον ύπνο τους το Στάθη

Άντρας: Οι αδελφές και η μάνα μου

Ερ: Ναι, ναι

Άντρας: Γεννήθηκε ο δεύτερος ο Νίκος, είχε και άλλον αδελφό η μάνα μου, το Νίκο

Ερ: Τον είδαν και αυτόν στον ύπνο τους;

Άντρας: Ναι, ναι, ναι. Τον φωνάζανε Νίκο, εμείς δεν μιλούσαμε

Ερ: Α αυτοί το αποφασίζανε, εσείς δεν μιλούσατε;

Άντρας: Ο πατέρας μου λέει, είχε τα δίκια του, τα παιδιά ήταν ελεύθερα, χάθηκαν ελεύθερα, δεν παντρευτήκανε σου λέει, εσείς άμα δεν βάλετε τα ονόματά τους, δεν θα τα πάρει κανείς άλλος, ε βάλαμε κι εκείνο εκεί. Γεννήθηκε αυτός εδώ (δείχνει το μικρό γιό του), τώρα λέει θα το βγάλετε Αλέκο, τον δικό μου τον πατέρα

Ερ: Α ο πατέρας σας

Άντρας: *Ναι ... στάσου ... τον έναν τον εκτελέσανε στην Θεσσαλονίκη, στου Παύλου Μελά το στρατόπεδο, ο άλλος σκοτώθηκε όταν βομβαρδίζανε την Θεσσαλονίκη, ανάρτησε τότε αυτοκτόνησε αυτός γιατί ήταν καπετάνιος, τους κυκλώσανε και έβγαλε το πιστόλι και σκοτώθηκε και...και τι θα έλεγα;*

Καλά αυτό το έλεγε ο πατέρας μου και ο αδελφός μου ο Τ., είχε το μεγάλο το γιό του, είχε το όνομα του πατέρα μου. Αλλά εγώ το θέλω, έλεγε, μεσ' την αυλή μου.

Ερ: *Ποιος το 'πε αυτό;*

Άντρας: *Ο πατέρας μου*

Ερ: *Το θέλω;*

Άντρας: *Ο μεγάλος ο αδελφός μου, είχε του πατέρα μου το όνομα...*

Ερ: *Αλλά το ήθελε και μεσ' την αυλή...*

Άντρας: *...το ήθελε και μέσα στην αυλή. Εκείνος (ο αδελφός) έφυγε για την Θεσσαλονίκη...*

Ερ: *Οπότε το ήθελε και μεσ' την αυλή του το όνομά του, πολύ ωραίο ήταν αυτό, ναι, πολύ ωραίο!*

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική, στην υπερκείμενη περιγραφή, είναι η έκφραση του πατριάρχη της οικογένειας, ο οποίος έχει ήδη έναν εγγονό με το όνομα του, καθώς όμως αυτός ο εγγονός κατοικεί μακριά του, δηλώνει: «εγώ το θέλω μεσ' την αυλή μου!».

Τον κυρίαρχο ρόλο της πεθεράς στην ονοματοθεσία επιβεβαιώνει γυναίκα β' γενιάς:

Ερ: *Τα ονόματα που δίνετε στα παιδιά σας, πώς τα επιλέγατε, ποιος τα διάλεγε;*

Γυναίκα: *Η πεθερά.*

Ερ: *Ναι; Τι έκανε;*

Γυναίκα: *Ότι ήθελε, τα δικά μου, τα δικά μου, ναι, ότι ήθελε. Έκανε η μάνα μου τρία τέσσερα παιδιά, ότι ήθελε η πεθερά μου, καλά μωρέ, εγώ έκανα τρία, τρία, έκανα το πρώτο αγόρι, το 'βγαλε Χρήστος...Το Χρήστος ήταν του πεθερού μου του πρώτου ξάδελφου... έβγαλε το δεύτερο, του πεθερού μου τ' όνομα και το τρίτο έβαλε με το δικό της, εγώ που έκανα τρία αγόρια, απ' τον μπαμπά μου τίποτε.*

Στην ονοματοθεσία μέρος της εξουσία του πατέρα μεταβιβάζεται στη σύζυγό του, η οποία την χρησιμοποιεί διττά, τόσο υπέρ του πατέρα, όσο και υπέρ της ίδιας.

Αξιοσημείωτη επί πλέον παρατήρηση στην ονοματοθεσία, που παρουσιάστηκε στην έρευνα, είναι η συχνή εμφάνιση αρχαίων ελληνικών ονομάτων στις γυναίκες.

Η επιλογή των αρχαίων ελληνικών ονομάτων υπήρξε ένας νεωτερισμός της περιόδου επιρροής των ιδεών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Τα αρχαία ελληνικά ονόματα δίνονται με μεγαλύτερη ευκολία στις κόρες, καθώς σε επόμενη φάση της ζωής τους δεν θα ανήκουν στην οικογένεια.

Πόντια πρόσφυγας β' γενιάς στον ακόλουθο διάλογο δεν γνωρίζει την προέλευση των αρχαίων ελληνικών ονομάτων του δικού της και της αδελφής της:

Ερ. Εσάς σας λένε Ουρανία, την αδελφή σας Πολύμνια. Πού τα βρήκατε αυτά τα ονόματα,, ποιος σας τα έδωσε... ξέρετε ποιος;

Γυναίκα: Οι δικοί μας κανείς δεν τα είχανε, η νονά τα έβγαλε. Τότες έτσι ήτανε...

Η μεγαλύτερη συχνότητα παρουσίας αρχαίων ονομάτων πιθανόν παραπέμπει στην δυσκολία αποκόλλησης από τη πατροπαράδοτη παράδοση, σε σχέση με τα άρρενα μέλη των οικογενειών, σε αντίθεση με την ευκολία και ευκαιρία πρόσληψης και αποδοχής της νεοτερικής νεοελληνικής διαφωτιστικής κουλτούρας, στα θήλεα μέλη των οικογενειών, τα οποία με το γάμο φεύγουν από την οικογένεια, δεν είναι πλέον μέλη της.

Δηλαδή ο νεωτερισμός γίνεται αποδεκτός όταν δεν έχει ιδιαίτερα βαρύ κόστος στην παράδοση, ενώ όταν έχει συνέπειες στη παράδοση λειτουργεί το παλιό «δοκιμασμένο» πατριαρχικό πρότυπο.

Επιβεβαίωση της διαφοροποίησης της ονοματοδοσίας μεταξύ κοριτσιών και αγοριών, παρέχεται στο ακόλουθο απόσπασμα γυναίκας γ' γενιάς, που παρουσιάζει τα ονόματα της οικογένειάς της γιαγιάς της:

Ναι, η Καλλιόπη είναι η γιαγιά, Τα άλλα ονόματά τους είναι Λαμιανός, Κωνσταντίνος, Κλεονίκη. Κορίτσια ήτανε δύο, η Κλεονίκη και η Καλλιόπη.

Αξιοσημείωτη πιθανόν είναι η παράφραση των ονομάτων Δέσποινα και Πηνελόπη, στο ακόλουθο διάλογο με άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς. Καθώς το κάθε όνομα έχει διαφορετικό ιστορικό βάρος και ερμηνεία. Παρά ταύτα πιθανόν τα δύο ονόματα να έχουν κοινή αναφορά, που χρήζει περεταίρω διερεύνησης.

Ερ: Πηνελόπη λέγαν την μαμά σας;

Ανδρας: Δέσποινα την λέγανε αλλά Πινή την φωνάζανε, Πινή

Ερ: Και το Πηνελόπη γιατί το λέει

Ανδρας: Ε Πηνελόπη, Πι, Πι, Πινή

Ερ: Πώς την είχαν βαπτίσει, Δέσποινα ή Πηνελόπη;

Γιος: Δέσποινα, χαϊδευτικά Πινή

Ερ: Ναι, το Πηνελόπη πώς βγαίνει;

Ανδρας: Από το Δέσποινα βγαίνει

Ερ: Το Πηνελόπη;

3.1.2.2 Ενδογαμία – Εξωγαμία

Προβολή της ιδιαίτερης αξιακής βαρύτητας του «όμαιμου» προς τα έξω, προς την ποντιακή κοινότητα, είναι η ενδογαμία.

Στον ακόλουθο πίνακα 13, παρουσιάζεται η κατανομή του «δείγματος» ανά γενιά και φύλο σε σχέση με την ενδογαμία ή εξωγαμία. Οι αριθμοί σε παρένθεση αφορούν γάμους με συζύγους που ο ένας γονιός είναι Πόντιος και ο άλλος πρόσφυγας, από την ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας.

Πίνακας 13: Ενδογαμία - εξωγαμία ανά γενιά και φύλο						
γενιά	φύλο	σύνολο	άγαμοι	έγγαμοι	ενδογαμία	εξωγαμία
Α'	άντρες	2	-	2	2	-
	γυναίκες	2	-	2	2	-
	Σύνολο Α'	4	-	4	4	-
Β'	άντρες	6	-	6	4+ (2)	-
	γυναίκες	4	-	4	4	-
	Σύνολο Β'	9	-	10	8+ (2)	-
Γ'	άντρες	5	2	3	1+ (1)	1
	γυναίκες	2	-	2	1	1
	Σύνολο Γ'	7	2	5	2+ (1)	2
		21	2	19	14+ (3)	2

Η ενδογαμία είναι απόλυτη στην α' γενιά.

Μέχρι και τη β' γενιά η εξωγαμία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Η ενδογαμία είναι απόλυτη στις γυναίκες της β' γενιάς. Ενώ δύο από τους πέντε άντρες β' γενιάς έχουν παντρευτεί γυναίκες, που ο πατέρας τους είναι Πόντιος, ενώ η μητέρα τους προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή της Μ. Ασίας (Καραμανλού η μία, από την Προύσα η άλλη).

Ως σημαντικότερη μορφή εξωγαμίας οι Πόντιοι θεωρούν τους γάμους με μη πρόσφυγες, ιδιαίτερα στην περιοχή του πεδίου της έρευνας, η εξωγαμία αφορά στους γάμους με γηγενείς, όπως αναφέρει γυναίκα πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος.

Στις ημέρες μου ακόμα δεν σμίζανε οι Πόντιοι με τους ντόπιους

Η μετάβαση από την ενδογαμία στην εξωγαμία, ιδιαίτερα με τους ντόπιους πληθυσμούς - μη πρόσφυγες - ξεκινά δειλά από την β' γενιά. Η αλλαγή αυτή δημιουργεί ιδιαίτερη εντύπωση, όπως και κάθε πράξη που αντίκειται στην παράδοση, ώστε παρά τη διέλευση περισσότερων των πενήντα ετών, παραμένει χαραγμένη στη μνήμη των προσφύγων, οι οποίοι την αφηγούνται με όλες τις λεπτομέρειες. Σε ποιο χωριό και ποιός άνδρας ήταν ο πρώτος που παντρεύτηκε γυναίκα ντόπια. Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς πρόσφυγα, αναφέρονται όλες οι λεπτομέρειες του πρώτου μικτού γάμου, ο οποίος στη συνέχεια, σύμφωνα με τον αφηγούμενο, έγινε ιδιαίτερα ελκυστικός για τις γηγενείς γυναίκες.

Ανδρας: - Ούτε παίρνανε, ούτε δίνανε...ο πρώτος γάμος που έγινε, έγινε στη Μαυρή, ο Αναστάς. Έγινε...αργά, αργά, πολύ αργά. Το μόνο χωριό που παντρευτήκανε. Και τώρα στη Μαυροπηγή δεν γνωρίζεις ποιος είναι...δεν γνωρίζεις τους πρόσφυγες από τους ντόπιους...ναι, πιο καλά μιλάνε οι πρόσφυγες τα εντόπια κι αυτοί τα ποντιακά. Εγώ θυμάμαι ο πρώτος στην περιοχή εδώ ήταν αυτός ο Αναστάσης, που πήρε ντόπια... μετέπειτα, ποιος θα πάρει πρόσφυγα, πρόσφυγα...

Ερ: Θέλανε;

Ανδρας: Θέλανε λέει!

Τα αισθήματα αγάπης, που οδηγούν στην εξωγαμία, σύμφωνα με τον Freud, διαρρηγνύουν τους παραδοσιακούς κανόνες, καθώς:

«...η αγάπη προς τη γυναίκα διαρρηγνύει τους μαζικούς δεσμούς της φυλής, της εθνικής ιδιαιτερότητας και της κοινωνικής ταξικής διάταξης και επιτελεί έτσι πολιτισμικά σπουδαίες επιδόσεις.»³⁸⁰

Τα αισθήματα αγάπης προς τη γυναίκα διαδραματίζουν μία αμφίδρομη λειτουργία ως προς τη συνοχή της κοινότητας. Από τη μία οδηγούν στην εξωγαμία, που διαρρηγνύει τη συνοχή της κοινότητας, από την άλλη, στηρίζουν το αγαθό μαζικής κουλτούρας μίας κοινότητας, τη γλώσσα, που σύμφωνα με το Weber είναι ιδιαίτερα σημαντικός καθώς:

«ο ρόλος των γυναικών ως παραγόντων επικράτησης των εθνικών γλωσσών, καθώς η ερωτική ποίηση που απευθύνεται σε αυτές δεν μπορεί να είναι γραμμένη σε άλλη γλώσσα»³⁸¹

³⁸⁰ Freud S. (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (επιμ. Θ. Λίποβατς, μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος, σελ.112

³⁸¹ Weber M. (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος, σελ. 26

Στην προκειμένη περίπτωση δεν αφορά τη γραπτή, αλλά την προφορική γλώσσα, η οποία χρησιμοποιείται στα ποντιακά τραγούδια που έχουν ως αντικείμενο την αγάπη προς τη γυναίκα.

Στη γ' γενιά η εικόνα μεταβάλλεται. Αρχίζει να παρουσιάζεται εντονότερη εξωγαμία. Η εικόνα αυτή ενισχύεται αν ληφθεί ως «δείγμα», όχι οι βιογραφούμενοι, αλλά τα παιδιά των βιογραφουμένων β' γενιάς.

Οι 10 βιογραφούμενοι β' γενιάς έχουν 23 παιδιά, από αυτά 13 είναι αγόρια και 10 είναι κορίτσια. Από αυτά 16 είναι παντρεμένα και 7 ανύπαντρα. Από τα 16 παντρεμένα τα 6 είναι κορίτσια και τα 10 αγόρια.

Στον ακόλουθο πίνακα 14, παρουσιάζεται ανά φύλο η ενδογαμία / εξωγαμία, που αφορά τα παντρεμένα παιδιά (γ' γενιά) των συμμετεχόντων στην έρευνα Ποντίων προσφύγων β' γενιάς.

Πίνακας 14: Ενδογαμία - Εξωγαμία στη γ' γενιά ανά φύλο				
Γ' γενιά	φύλο	Πόντια/ος	Ξένος/η	σύνολο
	γαμπροί	-	6	6
	νύφες	5 + (1)	4	10
	Σύνολο	5 + (1)	10	16

Όλες οι κόρες παντρεύτηκαν ξένους. Από τους 10 γιούς οι 4 παντρεύτηκαν ξένες.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν σε σχέση με την ενδογαμία και την εξωγαμία είναι:

1^η γενιά: όλοι παντρεύτηκαν συζύγους ποντιακής καταγωγής.

2^η γενιά: όλοι και όλες παντρεύτηκαν Πόντιους. Η διαφοροποίηση αφορούσε τον επί μέρους τόπο καταγωγής στην ευρύτερη περιοχή της Μ. Ασίας.

3^η γενιά: Η εξωγαμία επεκτείνεται και αφορά κυρίως τις κόρες.

Η πορεία των γυναικών προς την εξωγαμία, είναι αποτέλεσμα των κυρίαρχων χαρακτηριστικών της ποντιακής ταυτότητας, της κυρίαρχης θέσης του άντρα, της βαρύτητας του όμαιμου και της ιεραρχικής δομής.

Η σύγχρονη Πόντια γυναίκα ως κόρη, έχοντας συνείδηση τόσο της θέσης της μέσα στην πατρική οικογένεια, όσο και της μοίρας που της επιφυλάσσεται αν παντρευτεί Πόντιο αποφασίζει, όταν οι συνθήκες το ευνοούν, να ξεφύγει από τον κλοιό της ποντιακής οικογένειας.

Το ακόλουθο απόσπασμα προέρχεται από την αφήγηση μίας Πόντιας γυναίκας β' γενιάς, παντρεμένης με πόντιο σύζυγο.

Γυναίκα: ...να πάει στο καφενείο να με φέρει το κρασί και χάνεται. Να πάω εγώ, ένα χιλιόμετρο, μεσ' τα χιόνια, να φέρω το κρασί εγώ...ερχόταν ο κόσμος κι εκείνος στο καφενείο, δηλαδή...

Ερ: Οι άντρες πηγαίνανε στα καφενεία;

Γυναίκα: Πηγαίνανε, πολλοί πηγαίνανε

Ερ: Και τώρα ακόμα πάνε;

Γυναίκα: Και τώρα πάνε! Αλλά οι εντόπιοι δεν πάνε! Μόλις φτάσει το μεσημέρι θα φύγουνε, έχουν και κάποια σειρά, πάνε και στο σπίτι τους...

Ερ: Ναι;

Γυναίκα: Οι Πόντιοι...κάτσανε και ... ξεχνιόντουσαν... ύστερα τηλέφωνο, δεν είχα τηλέφωνο να πάρω να δω πού είσαστε. Μια βραδιά πήγανε, ψήσανε λαρδί και φάγανε, πήγανε στο Εμπόριο και από το Εμπόριο πήγαν στην Άρδασσα και πάω στη μάνα μου, λέω «μάνα δεν γύρισε, κάτι έγινε, στο καφενείο δεν είναι», η μάνα μου ήξερε, «καλέ εδώ είναι» και τους βλέπω με το τρακτέρ, οι Πόντιοι, τουτ! τουτ! πηγαίνανε για το καφενείο

Ερ: Ήταν πιο πολύ του καφενείου, παρά του σπιτιού;

Γυναίκα: Και αν δεν πήγαιναν στο καφενείο, θα πήγαιναν στη γειτονιά, δεν θα καθόντουσαν σπίτι με τη γυναίκα

Ερ: Δεν καθόντουσαν;

Γυναίκα: Όχι, θα πήγαιναν στην γειτονιά, θα πήγαιναν στην πεθερά μου...

Ερ: Και τι θα έκανε;

Γυναίκα: Ε για περιέργεια. Δεν καθόντουσαν στο καφενείο, και δεν καθόντουσαν σπίτι πάλι, στη γειτονιά...

Η περιγραφή αυτή, συνδεδεμένη με την περιγραφή του άνδρα³⁸² που διέλυσε τον αρραβώνα, θεωρώντας επέμβαση στην αυτονομία του την αναμονή της έλευσής του για το μεσημεριανό φαί, αναδεικνύει το ίδιο χαρακτηριστικό της ποντιακής ταυτότητας. Την ισχυρή εξουσιαστική θέση του άνδρα, που δεν δίνει λογαριασμό για τις πράξεις του.

Η ήδη υποτιμημένη θέση της γυναίκας, υφίσταται περεταίρω υποτίμηση όταν αναλαμβάνει το ρόλο της νύφης. Εκτός από «γυναίκα» είναι και «ξένη». Παραβιάζεται ο κανόνας του «όμαιμου».

³⁸² Ενότητα 3.1.1, του παρόντος Κεφαλαίου

Αποκαλυπτικές είναι οι απαντήσεις των δύο γυναικών β' και γ' γενιάς, που συμμετείχαν στις πειραματικές συνεντεύξεις, οι οποίες είναι παντρεμένες με άντρες μη Πόντιους. Ως σημαντικότερη παράμετρος αποφυγής της ενδογαμίας προβάλλεται η ξενικότητα, που θα υφίσταντο αν είχαν παντρευτεί Πόντιο.

Γυναίκα: Ο άντρας ο πελοπόννησος δεν θα πάει πουθενά χωρίς την γυναίκα του.

Ερ: Δεν θα πάει;

Γυναίκα: Όχι δεν πάει!

Ερ: Ο Πόντιος πού πάει;

Γυναίκα: Στη θεία του, στο μαγαζί, όπου θέλεις πάει...

Η ακόλουθη αυθόρμητη απάντηση γυναίκας γ' γενιάς επιβεβαιώνει τη βαρύτητα και την ισχύ του όμαιμου, καθώς και τις συνέπειες που υφίσταται η νύφη λόγω της «ξενικότητας» .

Ερ: Εσύ γιατί δεν παντρεύτηκες Πόντιο;

Γυναίκα: Πού να παντρευτώ Πόντιο. Έπρεπε να παντρευτώ μαζί τις θείες του, τις ξαδέλφες του...

Στην ποντιακή οικογένεια προέχει, ως ισχυρότερη, η αιματική σχέση έναντι της συζυγικής.

3.1.3 Ιεραρχία

Η ιεραρχία είναι ένα επιπλέον χαρακτηριστικό της ποντιακής οικογένειας, που διαχέεται, πέρα από την πυρινική, στην ευρύτερη οικογένεια. Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς αποτυπώνεται η τήρηση της ιεραρχίας μεταξύ αδελφών έγγαμων ανδρών.

Εγώ το διατηρώ αυτό το έθιμο και θα το διατηρώ μέχρι να πεθάνω. Ο αδελφός μου είναι...εδώ πάνω (δείχνει με το χέρι ψηλά), κι εγώ είμαι...(δείχνει με το χέρι χαμηλά, με μεγάλη συγκίνηση, που μετά βίας συγκράτησε ένα λυγμό)

Η ιεραρχική δομή της οικογένειας επιδρά και στην ευθύνη της φροντίδας των ηλικιωμένων. Από τους γιούς, ο μικρότερος είναι αυτός που υποχρεούται να αναλάβει αυτή την ευθύνη, όπως διευκρινίζει στον ακόλουθο διάλογο γυναίκα γ' γενιάς.

Ερ: Όταν παντρεύτηκες εσύ με ποιους έζησες;

Γυναίκα: Εγώ, με την πεθερά μου και τον πεθερό μου.

Ερ: Είναι συνήθειο αυτό;

Γυναίκα: *Ναι είναι συνήθειο...ε...μέχρι κι εγώ που παντρευόμουνα ήταν συνήθειο, τώρα...ήταν συνήθειο να κάθεται η νύφη με την πεθερά [...] Δύο γιούς είχε, ο μικρός, ο μικρός βασικά, καθότανε με την...με την πεθερά και τον πεθερό. Όσα παιδιά παντρευόντουσαν, φεύγανε, το μικρό το κρατούσανε, το τελευταίο, για να τους κοιτάει.*

Μία πιθανή ερμηνευτική προσέγγιση της ιδιαίτερης θέσης του μικρού γιού στην οικογένεια, προκύπτει από την ψυχαναλυτική οπτική. Ο μικρός γιός είναι ο ήρωας που υποκαθιστά το βίαιο πατέρα και λόγο ηλικίας έχει ακόμα αισθήματα τρυφερότητας. Καθώς, σύμφωνα με τον Freud:

«Τη σύνδεση με τον ήρωα την προσέφερε προφανώς ο τελευταίος γιός, ο αγαπημένος της μητέρας, τον οποίο είχε προστατεύσει από την πατρική ζήλεια και ο οποίος στην πρωταρχική ορδή έγινε διάδοχος του πατέρα.»³⁸³

Η σχέση της μάνας με το γιό, ιδιαίτερα το μικρότερο, προβάλλεται ιδιαίτερα στις βιογραφίες. Η στάση της μητέρας θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αντιστάθμισμα στην καταπίεση που έχει δεχθεί από το σύζυγο, είτε ως αναπλήρωση των συναισθημάτων τρυφερότητας, από τα οποία αποκλείστηκε κατά τον έγγαμο βίο της, είτε ακόμα και ως αισθήματα εκδίκησης προς το σύζυγο.

Αξιοσημείωτη παρατήρηση – σύνδεση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί με τα πρόσωπα των ποντιακών παροιμιών-ανεκδότων, που αφορούν στο γάμο, της ενότητας 1.2.2 του παρόντος Κεφαλαίου. Τα πρόσωπα στις παροιμίες είναι συνήθως η μάνα και ο γιός, ενώ απουσιάζει ο πατέρας.

3.1.4 Ένα ιδιότυπο έθιμο: «Μαχ»

Ένα ιδιότυπο έθιμο που συμπεριλαμβάνει τα τρία χαρακτηριστικά της ποντιακής ταυτότητας είναι το έθιμο του «Μαχ» ή «Μας»³⁸⁴. Το έθιμο αφορά στη σχέση νύφης-πεθερικών, ως δείγμα σεβασμού, κατά την άποψη μερικών βιογραφούμενων, ως δείγμα απαξίωσης της γυναίκας, σύμφωνα με τις νεότερες βιογραφούμενες. Στο έθιμο αυτό συνοψίζονται όλα τα χαρακτηριστικά της ποντιακής οικογένειας, η κυρίαρχη θέση του άνδρα, το όμαιμο και η ιεραρχική δομή.

Σύμφωνα με το έθιμο «Μας» δεν επιτρέπεται στη νύφη να απευθύνει το λόγο στα πεθερικά της και σε κάποιες περιπτώσεις ήταν υποχρεωμένη να πλένει τα χέρια και τα

³⁸³ **Freud S.** (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (επιμ. Θ. Λίποβατς, μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος, σελ. 102

³⁸⁴ Σύμφωνα με το Ιστορικό Λεξικό της Ποντιακής Διαλέκτου του Άνθιμου Παπαδόπουλου το έντονο **χ** προφέρεται ως παχύ **σ**, όπως το Γαλλικό **ch**. Σε όλες τις συνεντεύξεις η έκφραση ακούγεται ως Μας. Το έθιμο αυτό ονομάζεται μαχοκράτεμαν ή μάχ'.

πόδια του πεθερού, όταν αυτός επέστρεφε στο σπίτι. Γυναίκα πρόσφυγας β' γενιάς παρουσιάζει το έθιμο.

Το «Μας» το ξέρετε; Είναι η νύφη με τον πεθερό και την πεθερά. Δεν μιλούσε, στον πεθερό και στην πεθερά, από σέβας. Εδώ είχαμε μια νύφη, πέθανε ο πεθερός της και δεν του μίλησε ποτέ. Να μη του μιλήσεις, αυτό, το «Μας» που λένε. Κάθε μέρα έπρεπε η νύφη να πάει να πλύνει τα χέρια του πεθερού, μετά να πλύνει τα πόδια του και τέτοια...δεν είχανε μπανιέρες και τέτοια...Ναι δεν του μίλαγε. Ούτε τον πεθερό, ούτε την πεθερά. Δεν φιλούσανε τα παιδιά τους κοντά, ούτε τους ονόμαζαν, «ουδέτερα», δεν έλεγαν ο μεγάλος, γιατί ο μεγάλος καμιά φορά λέγανε το γαϊδούρι, έλεγαν ο «ουδέτερος». Όλους τους «ουδέτερους» δεν τους μιλούσαν και τους φιλούσαν και το χέρι...

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση του όρου «ουδέτερος», για τους ανθρώπους προς τους οποίους απαιτείται σεβασμός. Ο όρος «ουδέτερος» παραπέμπει στον άνθρωπο χωρίς φύλο, προς τον οποίο η στάση και η συμπεριφορά οφείλει να είναι «ουδέτερη», αποκλείοντας οποιαδήποτε συναισθηματική σχέση.

Από το σύνολο των συμμετεχουσών στην έρευνα, το έθιμο του «Μας», το βίωσε άμεσα η βιογραφούμενη του ακόλουθου αποσπάσματος, β' γενιάς Πόντια πρόσφυγας. Σύμφωνα με την περιγραφή της, απαγορευόταν όχι μόνο να απευθύνει το λόγο στον πεθερό, αλλά ούτε να υψώσει το κεφάλι της μπροστά του, με συνέπεια να αδυνατεί να πιεί νερό, ενέργεια που απαιτεί σήκωμα του κεφαλιού, όταν ο πεθερός ήταν παρών.

Παντρεύτηκα, πήγα στα πεθερικά. Τώρα ο σύζυγος...έξυπνος, πήρε ένα παλιό καφενείο και το πρωί πήγαινε και έπαιρνε την ποτιστήρα, πότιζε τάχα, σαν βεράντα ήτανε, τα τούβλα πότιζε, δρόσιζε, έβαζε δύο καθίσματα, πήγαιναν δύο παππούδες και καθόταν μετά με τους παππούδες. Εγώ εσκοτώθηκα ... νεόνυμφη και... στα πεθερικά μου μέσα και... ντρεπόμουνα και δεν μιλούσα τον πεθερό. Είχαμε χωράφια εδώ, μετά την Άρδασσα, με τους Αναρραχιώτες ... μακριά, άλλοι... είχαμε και έναν, με συγχωρείτε, κουτσό γάιδαρο και ο πεθερός... Και τώρα ... θέλομε να φάμε, τι θα τρώγαμε, ψωμί, ελιές, λίγο τυρί αν είχαμε ... και θέλω να πιω νερό, κοντά στον πεθερό δεν κάνει ... σε λέω, μαρτύριο, κουράζεσαι, δουλεύεις, κάνεις,, τρως λίγο ψωμί και θες να πεις λίγο νερό, πώς να σήκωνα το ποτήρι να πιω νερό, στον πεθερό κοντά, δεν γινότανε... μόνο με νοήματα... «Θα φάμε;» έλεγε ο παππούς που δουλεύαμε, έκανα... (καταφατική κίνηση με το κεφάλι). Και μετά αυτός ο σύζυγος και η πεθερά ήταν ζύπνιοι, εκείνος με δύο άτομα το πρωί, παππούδες, καθόταν στην καρέκλα...τον παππού, τον πεθερό μου και αδύνατος, ταλαιπωρημένος, μας έστελνε κι εμένα, είλωτας... Η πεθερά μου η

συγχωρεμένη, έξυπνη να την πω, είχε πέντε γαλοπούλες, τούρκες... (Γέλια) ...το πρωί θέλουν να βγούν, βόλτα, το απόγευμα θέλουν να βγουν, να πάει να τα κάνει βόλτα, εβρήκανε τον τρόπο ο γιος και η μάνα... και η νύφη και ο πεθερός στον κάμπο, ναι...

Στο απόσπασμα αυτό επιβεβαιώνεται επίσης η στενή σχέση μητέρας και γιού, καθώς και η απαξίωση του πατέρα.

Μία επίσης βιογραφούμενη γ' γενιάς πρόσφυγας, βίωσε το έθιμο του «Μας» έμμεσα, στη σχέση της μητέρας της με τα πεθερικά της – τους παππούδες της βιογραφούμενης. Η ερμηνεία που δίνει η γυναίκα για το έθιμο είναι πολλαπλή, στηρίζεται στο «ξεριζωμό», που έκανε τους ανθρώπους σκληρούς, στην ανάγκη της γιαγιάς της για τάξη και στον αυταρχικό χαρακτήρα των Ποντίων.

Ήτανε...σκληροί άνθρωποι... Ναι, απ' ότι έλεγε δηλαδή, ήτανε σκληροί άνθρωποι, επειδή ζήσανε τον ξεριζωμό και το αυτό, σαν πεθερά ήτανε τακτική, ήθελαν τα πάντα και γενικά οι νύφες που μπαίνανε στο ποντιακό σπίτι, υπέφεραν, γιατί ήταν αυταρχικοί άνθρωποι οι Πόντιοι. Η δικιά μου...η δικιά μου, δεν το ένιωσα εγώ αυτό, αλλά οι γονείς μου το έζησαν από τα πεθερικά, απ' τη γιαγιά μου δηλαδή, τους έβλεπα, ότι ήταν αυταρχικοί, ήθελαν να κάνουν το δικό τους, ε...δεν άφηναν πολλά περιθώρια στις νύφες. Ήθελαν να κρατάνε το «μας» που λέγαμε... Ναι και το κρατούσε η μαμά μου, τα πόδια να πλένει του πεθερού της...Η μαμά μου γεννήθηκε το '40. Εδώ γεννήθηκε βέβαια...Ναι, ναι, είκοσι χρονών ναι, τα έζησε. Θα έπλενε του πεθερού της τα πόδια, του παππού μου δηλαδή...εγώ μωρό ήμουνα και οτιδήποτε δουλειά να είχε, ερχόταν ο παππούς μου από το χωράφι φερ' ειπείν, η μαμά μου και το μωρό να κρατούσε στην αγκαλιά...ή μας έλουζε...ένα συγκεκριμένο περιστατικό να σου πω...μας είχε στη σκάφη, μας έλουζε εμάς, μωρά ήμαστανε, και ήρθε ο πεθερός από το χωράφι και με το που φώναζε, αφήνει...μας άφησε μέσα στο νερό, μωρά παιδιά και έτρεξε για να εξυπηρετήσει τον...παππού μου...ναι...τον πεθερό. Και δεν της έκοβε κιόλα, να πει, το μωρό... δηλαδή δεν ήμουνα....Και ήρθε μία ξαδέλφη της εκεί, μια, εκεί στη γειτονιά που καθότανε η ξαδέλφη της και με το κλάμα...ναι...τα πήρε...κι έβγαλε, τα έβγαλε μέσα από το...ναι τέτοιο πράγμα δηλαδή. Ναι δεν μιλούσε...όχι ο πεθερός, ο πεθερός μιλούσε, η νύφη δεν μιλούσε. Δηλαδή... άλαλα...Ναι, ναι, θα τον έπλενε τα πόδια, θα τον...ναι, ναι...οι παλιές...οι παλιές οι νύφες δηλαδή, της πρώτης γενιάς νύφες, υπέφεραν και εδώ.

Άντρας β' γενιάς πρόσφυγας στο ακόλουθο απόσπασμα, αναδεικνύει με την απάντησή του τη στάση των πεθερικών απέναντι στη νύφη, καθώς δηλώνει με τόνο

ειρωνικό, ότι η δική του οικογένεια είναι «δημοκρατική» και δεν ακολουθούν αυτές τις συνήθειες.

Ερ: Και τα πεθερικά πώς είναι με τη νύφη, σκληρά;

Ανδρας: Στο δικό μας σπίτι υπήρχε δημοκρατία. Στο δικό μας το σπίτι εμείς ήμασταν και στις γυναίκες, δημοκρατικοί ήμασταν, στις γυναίκες τις δίναμε...α βέβαια...δεν λέγανε η γυναίκα είναι εφτάψυχη σαν τη γάτα, αυτό δεν το λέγαμε

Ερ: Ποιος το 'λεγε αυτό;

Ανδρας: Πολλοί το λέγανε κι ακόμα το λένε. Ναι και οι Πόντιοι το λένε. «Η γάτα κατσία* έχει και η γυναίκα το ίδιο» το λένε. Εμείς έχουμε δημοκρατία. Αγαπάμε τις γυναίκες μας...

* κατσιν = το μέτωπο ή το πρόσωπο

Η ιδιότυπη αυτή σχέση της νύφης με τα πεθερικά της, θα μπορούσε να ερμηνευθεί σε μια πρώτη προσέγγιση ως αποτέλεσμα της υποβαθμισμένης θέσης της γυναίκας. Σε ένα δεύτερο όμως βαθύτερο ερμηνευτικό επίπεδο, αναδεικνύει την αρνητική στάση των Ποντίων απέναντι στους εξ αγχιστείας συγγενείς. Όλοι οι εξ αγχιστείας συγγενείς θεωρούνται ξένο σώμα για τους Πόντιους και πολύ συχνά χαρακτηρίζονται με τον όρο «ξένοι».

Η νύφη κατά συνέπεια έχει δύο αρνητικές ιδιότητες. Ξενικότητα και θηλυκότητα.

Η αντίληψη των Ποντίων προσφύγων για την υποβαθμισμένη θέση της νύφης ισχύει ακόμα και σήμερα, έστω κι εάν δεν εκφράζεται λεκτικά, καθώς προβάλλει από μη-λεκτικές συμπεριφορές. Στη συνέχεια παρουσιάζεται ένα απόσπασμα από τις εκθέσεις που συντάσσονταν αμέσως μετά τη βιογραφία³⁸⁵, όπου αναδεικνύονται, χωρίς να έχουν ειπωθεί, πλείστα από τα χαρακτηριστικά της ποντιακής ταυτότητας, κυρίως η θέση ξενικότητας της νύφης.

«Τον Α., το γιό της Ο., τον συνάντησα τυχαία στο καφενείο του χωριού. Ώρα δέκα ακριβώς τηλεφώνησα στο Β., με τον οποίο είχα κλείσει τηλεφωνικά ραντεβού. Δεν μπορούσε να συναντηθούμε εκείνη τη στιγμή γιατί κάτι του συνέβη εκτάκτως. Άβολα ένιωσα. Ματαίωση. Παρ' όλα αυτά συνέχισα το δρόμο, έφτασα στην πλατεία, πάρκαρα και κατευθύνθηκα προς το καφενείο. Δύο άνδρες καθόντουσαν έξω. Ένας νέος και ένας μεγαλύτερος. Μόλις κάθισα, μου έπιασε κουβέντα ο νεότερος, που καθόταν στο

³⁸⁵ Κατά την έρευνα, μετά τη συνάντηση με τους βιογραφούμενους, συνετάσσονται εκθέσεις, οι οποίες περιελάμβαναν τις αρχικές και άμεσες εντυπώσεις και παρατηρήσεις για τους βιογραφούμενους και το περιβάλλον τους

διπλανό τραπέζι. Του είπα ότι είχα ραντεβού με το Β., ότι θα καθυστερούσε να έρθει και μέσα από την συζήτηση μου πρότεινε να πάρω συνέντευξη από τη μητέρα του.

Πήγαμε στο σπίτι του Α. με το αυτοκίνητό μου.[...] Εμφανίσθηκε η μητέρα του μια γιαγιά με μαντίλι στα μαλλιά, με ρόμπα, μικροσκοπική με έντονο πανέξυπνο βλέμμα. Ονομαζόταν Ο. , που θύμισε τη συνονόματη την Ο. Ξ. πού είχα συναντήσει πριν χρόνια στα Ανώγεια. Το ίδιο μικροσκοπικό σώμα και το ίδιο έντονο βλέμμα.

Εμφανίσθηκε κι ο πατέρας, που κανείς δεν του έδινε ιδιαίτερη σημασία. Στριφογύριζε γύρω-γύρω, είπανε ότι έχει πρόβλημα με την καρδιά του, μάλλον κάτι άλλο συνέβαινε.

[...] Όταν ήρθε ο Β. θελήσανε κάτι να τον τρατάρουνε. Αυτός είπε «να μη σας βάλλω σε μεπλά» ή κάτι τέτοιο. «Θα τον φτιάξει η μάνα μου τον καφέ» είπε ο Α. Μετά τον είδα να σηκώνεται και να πηγαίνει προς την κατεύθυνση, που μάλλον ήταν η κουζίνα. Αναρωτήθηκα αν θα φτιάξει αυτός τον καφέ. Μετά από λίγο, έφερε τον καφέ η νύφη. Απόρησα. Δεν είχε εμφανισθεί μέχρι εκείνη τη στιγμή. Εκ των υστέρων υποψιάσθηκα ότι μάνα και γιος είχαν συνεννοηθεί με βλέμματα. Τους ρώτησα. Μου απάντησαν, χαμογελώντας συνωμοτικά μεταξύ τους και ψιλοειρωνευόμενοι: «καλά, δεν ξέρεις ότι οι Πόντιοι μιλάνε με τα μάτια;»

Η νύφη απεριποίητη, κουρασμένη νέα γυναίκα, έμοιαζε να έχει βάσανα.[...] Η παρουσία της νύφης λειτούργησε ως τροχοπέδη στο να εκφραστεί η Ο. για την περίοδο που έζησε συμβιώνοντας με τα πεθερικά της, να εκφράσει τα συναισθήματά και τις σχέσεις που δημιουργούνται στην ποντιακή οικογένεια. Από την άλλη τι να εκφράσει;, αφού η στάση της έδειξε ολοζώντανα ποια συνεχίζει να είναι ακόμα και σήμερα, η σχέση νύφης-πεθεράς.

[...] Η Ο. δεν δέχθηκε να τη φωτογραφίσω. Μου έλεγε «...και θα πάρεις τη φωτογραφία στην Αθήνα;». Στη συνέχεια με πλησίασε ο άντρας της και χαμηλόφωνα μου εξήγησε, ότι φοβότανε μήπως κάνω μάγια στη φωτογραφία. Ευτυχώς ήμουν ήδη υποψιασμένη.

Στο υπερκείμενο απόσπασμα αναδεικνύονται πολλές από τις σχέσεις της ποντιακής οικογένειας. Η δύναμη του όμαιμου, η ξενικότητα της νύφης, η στενή σχέση μητέρας - γιού, η συγκατοίκηση του μικρού γιού με τους γονείς μετά το γάμο, η απαξίωση του γέρου-πατέρα.

3.2 Συνήθειες της καθημερινότητας

Οι συνήθειες στην καθημερινή ζωή των Ποντίων, όπως παρουσιάζονται στις βιογραφίες, αφορούν στις ιδιαιτερότητες στο νοικοκυριό, στον τρόπο παρασκευής και σερβιρίσματος του φαγητού, στον τρόπο ψυχαγωγίας και στα έθιμα.

3.2.1 Ιδιαιτερότητες του νοικοκυριού

Η ιδιαίτερη συνήθεια, που εμφανίζεται στην έρευνα, είναι η αγάπη για την καθαριότητα. Η καθαριότητα ταυτίζεται με τον καθαρό αέρα και τον αερισμό των χώρων, σε αντιπαράβολή με την κλεισούρα των σπιτιών των άλλων πληθυσμιακών ομάδων, όπως αναφέρει γυναίκα γ' γενιάς.

Δεν κάνουν καθαριότητα όπως κάνουμε εμείς οι Πόντιοι. Δεν αερίζουνε...δεν καθαρίζουνε όπως εμείς, όχι μόνο καθαρίζω, σαπουνίζω, κάνω τις γωνιές μου, αερίζω, θα βγάλω τα χαλιά μου, που δεν χρησιμοποιώ, τα μάλλινά μου, όλα, κάτι συμβαίνει, προφανώς δεν αερίζουν, τι να πω, δεν ξέρω, τινάζουν τα χαλιά τους; τα βγάζουν έξω;

Τα «παπλώματα», που συμπεριλαμβάνονται όλα τα είδη του ύπνου, παπλώματα, στρώματα, μαξιλάρια, είναι η εξειδίκευση των Ποντίων, όπως αναφέρει γυναίκα πρόσφυγας β' γενιάς.

Οι Πόντιοι, σε όλα είναι άξιοι, αυτοί οι Μικρασιάται έλεγαν μη...οι Πόντιοι είναι για τα παπλώματα, για καθαριότητα, για παπλώματα, και αυτοί, οι Μικρασιάτες, είναι για φαγητά. Οι Πόντιοι είναι για παπλώματα, να τα κάνουνε πιο ωραία, για δουλειά είναι και αυτοί κάνουν τα φαγητά έλεγαν, έτσι έλεγαν οι γονείς μας

Την ίδια εξειδίκευση, για τον τρόπο παρασκευής και συντήρησης των παπλωμάτων, επικαλείται πρόσφυγας γ' γενιάς στο ακόλουθο απόσπασμα.

...η μαμά μου...τα παπλώματα τα έφτιαχνε, τα μαλλιά τα έβγαζε, τα έπλυνε, τα καπλάντιζε, κάθε...δύο χρόνια, τρία χρόνια...τα παπλώματα τα έβλεπες μοσχοβολούσανε, αυτά τα μάλλινα...

Την υπερβολή – χαρακτηριστικό της Ταυτότητας των Ποντίων, όπως παρουσιάζεται στην Ενότητα 4.5 του παρόντος Κεφαλαίου - στην καθαριότητα και τον αερισμό του σπιτιού, περιγράφει Πόντια πρόσφυγας β' γενιάς στον ακόλουθο διάλογο:

Ερ: Πώς καθαρίζανε τα σπίτια;

Γυναίκα: Περίμενε να σου πω, κάθε Σαββατοκύριακο, ή Σάββατο ή Κυριακή, ανάλογα πώς είναι το χωράφι, αν είχε δουλειά στο χωράφι, θα πήγαινε στο χωράφι το Σάββατο, την Κυριακή συνήθως καθόμασταν, για να πλυθείς, να πλύνεις, να λουστείς, να καθαρίσεις το σπίτι,

Ερ: Πώς το καθάριζανε το σπίτι;

Γυναίκα: Το σπίτι το καθαρίζανε, βγαίνουν όλα έξω, δεν υπήρχε τίποτα μέσα, όλα-όλα, γυμνό το...

Ερ: Έτσι το κάνανε και οι άλλοι;

Γυναίκα: Όλοι οι Πόντιοι...εμείς ξέρεις τι κάνουμε, βγάζουμε τα ρούχα, ότι είναι για τίναγμα, το τινάζεις και το αφήνεις, και μετά καθαρίζεις έξω, και μετά...

Ρε: Είναι ποντιακό αυτό;

Γυναίκα: Περνούσανε, ας πούμε, οι θρακιώτισες, από το σπίτι μας περνούσανε, ήτανε ο παν' μαχαλάς, περνούσε από μας για να πάει κάπου, λοιπόν βλέπανε και μετρούσανε τι άπλωνε η μάνα μου, πώς έπλενε, πώς τα άπλωνε, πώς είναι όλα τα πράγματα έξω. Βγάζανε τις πόρτες, ναι, βγάζανε τις πόρτες τους και τα παράθυρα και πηγαίνανε στο ποτάμι και τα πλένανε, τα πλένανε με άμμο, τότε δεν υπήρχαν σαπούνια και τέτοια, κατάλαβες, με άμμο πλένανε και έβλεπες τα παράθυρά μας ήτανε διαφορετικά. Ο κάρος, έχεις δει να πλένουν το κάρο, το κάρο το πλένανε, το στάβλο του σπιτιού μας, που μπαίνει μέσα η αγελάδα, το κατώφλι το έπλενε η μάνα μου, δεν μπορούσε να το βλέπει με κοπριά πάνω, είχανε πολλά...καλά, οι στάβλοι μας μέσα είχανε ένα αυλάκι..

Ένα επί πλέον στοιχείο του νοικοκυριού των Ποντίων, που εμφανίζεται στις βιογραφίες, είναι ο τρόπος σερβιρίσματος του φαγητού. Στις μεγάλες οικογένειες, όπως περιγράφει άνδρας β' γενιάς, έτρωγαν όλοι μαζί από ένα μεγάλο ταψί.

Μεγάλη οικογένεια. Δώδεκα-δεκατρία άτομα ήτανε. Καθόντουσαν στο τραπέζι και... έμενε νηστικός ο άλλος. Ένα μεγάλο αυτό...δεν ξέρω... που λέγαμε χαμσίνια, αυτό που φτιάχνανε το αλεύρι...χαβάς αλλά αυτό ήταν ψητό, όπως κάνουμε το γλύκισμα, δεν κάνουμε... και βάζανε...και το άνοιγε με το κουτάλι στη μέση, έκαιγε το βούτυρο, το ρίχνανε εκεί μέσα και έπαιρνες από την άκρη και βουτούσες στο βούτυρο και έτρωγες. Όλοι μαζί, με...

Αντίθετα ο άνδρας πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος έχει άλλη γνώμη για τον τρόπο σερβιρίσματος.

Άνδρας: Το ποντιακό στοιχείο, έρθον το παιδί να βάλουν και τρώει

Ρε: Α...όποιος μπαίνει μέσα τρώει;

Άνδρας: Ναι, εστιατόριο!

Οι δύο διαφοροποιημένοι τρόποι σερβιρίσματος που περιγράφονται στα προηγούμενα αποσπάσματα δεν αναιρούν ο ένας τον άλλο. Συνήθως η έκφραση «όποιος μπαίνει μέσα τρώει» αφορά τους άνδρες, που λόγω της κυριαρχής θέσης τους δεν ακολουθούν το πρόγραμμα της υπόλοιπης οικογένειας.

2.2.2 Τρόπος διατροφής

Ο τρόπος διατροφής κάθε τόπου εξαρτάται από τα προϊόντα που παράγει. Από την αγροτική παραγωγή του Πόντου, τα σιτηρά και η κτηνοτροφία καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις. Κατ' αυτό τον τρόπο, πέρα από τα κοινά φαγητά που εμφανίζονται σε όλες τις τοπικές κουζίνες, όπως για παράδειγμα τα ψάρια, τα παραδοσιακά ποντιακά φαγητά διακρίνονται από τα υλικά τους. Δύο είναι τα βασικά υλικά που χρησιμοποιούνται. Τα αλεύρι και το βούτυρο. Όλα τα παραδοσιακά ποντιακά φαγητά είναι παραλλαγές αυτών των δύο υλικών.

Όλοι οι πρόσφυγες α' και β' γενιάς, γυναίκες και άντρες, γνωρίζουν την ονομασία, αλλά και τον τρόπο παρασκευής των ποντιακών φαγητών. Όλοι επίσης είναι πρόθυμοι να περιγράψουν, με μεγάλη ακρίβεια και παραστατικότητα, τον τρόπο παρασκευής των ποντιακών φαγητών.

Σιρόν, υλιστό, σορβάς, μακαρίνα, πασκιτάν, χαβίτ'ς, είναι μερικές από τις ονομασίες των ποντιακών φαγητών.

Η επιρροή της ρώσικης κουζίνας εμφανίζεται στα φαγητά των προσφύγων από τον Καύκασο, καθώς περιλαμβάνονται πιροσκι και μπορς, φαγητά που είναι ρώσικα.

Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρας β' γενιάς περιγράφει αναλυτικά τον τρόπο παρασκευής ποντιακών φαγητών.

Ο σορβάς ξέρεις τι είναι, είναι τανέας. Πώς είναι το...τα παντζάρια, τα κοτσάνια, συνήθως τα κοτσάνια, αυτά τα καθαρίζουν, τα βράζουνε, τα κόβουν ψιλά-ψιλά, τόσα-τόσα, πώς είναι ο σορβάς, το ίδιο κάνουνε με το πασκιτάν, βάζουνε αυτό μέσα και λέγονται τανέας. Είναι ωραίο! Τα λαβάσια είναι... Τις λαγάνες που πουλάνε τις απόκριες ξέρεις; Αυτό. Στο φούρνο τα βάζουνε, μετά βάζουνε το βούτυρο το αρμυρό, το παστό, το πασαλείβουνε ... Μη συζητάς! ...λοιπόν...λοιπόν κάνανε τα πουτσίγκα, ξέρεις τι είναι τα πουτσίγκα; Λοιπόν καβουρδίζαν το αλεύρι στο τηγάνι, άλλαζε χρώμα, το βάζαν σε ένα βαθύ, όχι πολύ βαθύ, πώς είναι αυτά που βάζουμε όταν περισσεύει το φαΐ, λοιπόν εκεί μέσα και μετά, λίγο από μέσα... είναι καθ' εαυτού ποντιακό φαγητό, μπορώ να σου πω και κανκάσιο ακόμα...ναι, ναι, ναι, αφού το καβουρδίζαν το αλεύρι, μετά λίγο νερό βάζανε, όχι να γίνει ζυμάρι, όσοχι, καβουρδισμένο όπως είναι, αυτοί τρώγανε βαριά φαγητά, έπαιρνες το ζυμάρι βρεγμένο, σφιχτό, που ήταν και το βουτούσες στο βούτυρο και απ' εκεί έπαιρνες το ταν, ξέρεις τι είναι το τάν; το αρριάνη, τσαχλαμάν, έτσι το λένε. Το τσοκαλίκ είναι η μυζήθρα. Α μπράβο. Πιροσκία. Εκείνα τα

κάνουνε και με τσοκαλίκ. Τσοκαλίκ είναι η μυζήθρα. Την ξαρμυρίζουνε γίνεται στεγνή, όχι νερουλή και το κάνουνε και με πατάτες.

Γυναίκα β' γενιάς του επόμενου αποσπάσματος περιγράφει ποντιακές συνταγές.

Το σιρόνι είναι φύλλο, το τυλίγουμε, ας πούμε, το κάνουμε λωρίδες, το κόβουμε τόσα-τόσα κομματάκια. Μαλακώνει το ρουφάει, το σκεπάζουμε και μετά ρίχνεις το βούτυρο το αγελαδινό και το αφήνεις και μετά σκόρδο και αλάτι λίγο και πάνω στο βούτυρο ρίχνεις και το σκόρδο και λίγο νεράκι, να πάει σε όλο το μέρος και...ο ψήνουμε, το βάζουμε στο στάρι, το ψήνουμε καλά-καλά το φύλλο και μετά το τυλίγουμε προτού ξεραθεί και το κόβουμε τόσα-τόσα κομματάκια, τα αραδιάζουμε μέσα στο ταψί, μετά βράζουμε το νερό, βάζουμε μέσα μυζήθρα...τυλιχτό που λένε, πασκιτάν. Πασκιτάν και το ανακατεύουμε, έτσι όπως είναι βρασμένο, το ρίχνουμε απάνω στο σιρόν

Η ίδια γυναίκα παρουσιάζει και μία συνταγή που λειτουργούσε ως φάρμακο.

Κάθε Κυριακή ερχόταν οι γυναίκες, έπαιρναν δύο κιλά μήλα, λέγανε να τα δέσουμε, να τα κρεμάσουμε για να έχουμε. Μπορεί θέλει ένας γέρος να πάρει ένα μήλο αρρωστικό...Όταν αρρώσταινε ένας άνθρωπος, δεν είχανε λεφτά να πάνε να αγοράσουνε σιρόπι. Δεμένο άμα ήτανε, διατηρούταν. Διατηρούτανε. Στα δωμάτια τα κρεμάγανε γύρω-γύρω. Ναι το κρεμάγανε...για να διατηρηθούνε.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο μοναδικός ερωτηθείς, γ' γενιάς πρόσφυγας, ο οποίος καθ' όλη τη βιογραφία δήλωνε ότι δεν αποδέχεται την ιδιαιτερότητά του μέσω της ποντιακής του ταυτότητας, δηλώνει στον ακόλουθο διάλογο, την αγάπη του για τα ποντιακά φαγητά.

Ανδρας: Το φαί το ποντιακό μ' αρέσει

Ερ: Τι σου αρέσει; Όλα τα ποντιακά φαγητά;

Ανδρας: Ναι

Ερ: Η μαμά σου μαγειρεύει ποντιακά;

Ανδρας: Μαγειρεύει, ναι. Σιρό...μ' αρέσει πάρα πολύ, ξέρει μακαρίνα. Αυτά τα δύο τρία μ' αρέσουν πάρα πολύ. Το σιρό μ' αρέσει πάρα πολύ.

Ερ: Τι είναι αυτό;

Ανδρας: Φύλλα που βάζει...πασκιτάν και...σκόρδο. Αυτά. Τώρα δεν ξέρω το φύλλο πώς λέγεται.

Ερ: Η μαμά σου κάθε πότε κάνει ποντιακά φαγητά, συνέχεια; Αυτά τα περίεργα ας πούμε.

Ανδρας: Όποτε τα ζητήσουμε. Μπορεί να κάνει συνέχεια. Συχνά. Τανομένο τορβά, συχνά. Και τα εξειδικευμένα, όπως είναι το συρό, όποτε ζητήσω εγώ...κάνει.

Όλες οι γενιές Ποντίων προσφύγων εκδηλώνουν την αγάπη τους για τα ποντιακά φαγητά. Το παράπονο των μεγαλύτερων γενεών είναι ότι τα βασικά υλικά, το αλεύρι και το βούτυρο, είναι πλέον νοθευμένα και αλλοιώνουν την αυθεντική γεύση των φαγητών.

3.3 Συναναστροφές, επιλογή κοινωνικού χώρου, Ψυχαγωγία

Ο παραδοσιακός τρόπος ψυχαγωγίας που έφεραν από τον Πόντο οι πρόσφυγες είναι τα «μουχαπέτια» και τα «παρακάθια». Τα παρακάθια έχουν εξετασθεί αναλυτικά στην Ενότητα 1.2.1 του παρόντος Κεφαλαίου. Είναι συναναστροφές, στις οποίες πραγματοποιούνται διηγήσεις. Τα «μουχαπέτια» είναι συναναστροφές, στις οποίες κυριαρχεί το τραγούδι και συχνά ο χορός. Η μία μορφή διασκέδασης δεν αποκλείει την άλλη. Ένα παρακάθι μπορεί να εξελιχθεί σε μουχαπέτι. Ο παραδοσιακός τρόπος διασκέδασης, το μουχαπέτι, είναι σε φθίνουσα πορεία, συνεχίζει όμως να λειτουργεί στα αμιγή ποντιακά χωριά, όπως περιγράφει στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρας πρόσφυγας γ' γενιάς.

Ερ: Για πείτε μου για τα μουχαπέτια, πώς γίνονται;

Άνδρας: Ε ναι...ξεκινάει τώρα...μαζευόμαστε πέντε-έξι φίλοι και μετά...Στο σπίτι ναι...και σε καφενείο...σε κοινό χώρο. Αν υπάρχει στην παρέα κανένας λυράρης, παίρνει τη λύρα κι αρχίζει σιγά-σιγά τη γρατζουνάει, είναι επιτραπέζιο, επιτραπέζιο, αλλά το ρίχνουμε και στο χορό. Παραδοσιακά ποντιακά...όλοι μαζί...Ε...αυτός που κατέχει καλά το στίχο ξεκινάει το πρώτο και επαναληπτικά όλοι μαζί...κάπως έτσι. Ξεκινάς με ένα δίστιχο, πετιέται ένας άλλος, αυτοσχεδιάζει κιόλας καμιά φορά...Ναι μερικοί αυτοσχεδιάζουν κιόλας, λένε δικά τους. Χορεύουν κι όλα, πίνουν, μουχαπέτι δεν είναι μόνο κάθεται... και χορεύεις. Και στην καρέκλα, αλλά εμείς δεν είμαστε της καρέκλας, είμαστε του χορού. Είναι εύκολο εν πάσει περιπτώσει να μαζευτεί...Στον Πόντο το έκαναν ως συνήθως...ως συνήθως στον Πόντο οι άντρες, γιατί πιο πολύ η γυναίκα δεν είχε...λόγο...

Το μουχαπέτι ήταν μέχρι τη β' γενιά ανδρική συναναστροφή. Οι γυναίκες, σύμφωνα με το απόσπασμα που ακολουθεί γυναίκας β' γενιάς, είχαν περιορισμένες ευκαιρίες για διασκέδαση.

Ερ: Και πώς... διασκεδάζατε καθόλου, τότε διασκεδάζατε;

Γυναίκα: Και πού να πας;

Ερ: Πού πηγαίνατε;

Γυναίκα: *Ε, αν γινότανε...κανένας παντρευότανε και πηγαίναμε μέχρι το γάμο και κοιτάζαμε*

Η β' γενιά, που έζησε σε μεγάλη φτώχεια, δημιουργούσε μουχαπέτια στα σπίτια, με κρασί και ελάχιστα συνοδευτικά, όπως αφηγείται ο επόμενος πρόσφυγας β' γενιάς.

Τότες με τη φτώχεια μάλλον, τότες διασκεδάζαμε, γιατί είχαμε την υγεία μας, τώρα θέλουμε να διασκεδάσουμε, αλλά δεν μπορούμε. Με ένα ξεροσφύρι τσίπουρο. Χωρίς μεζέ, χωρίς τίποτα. Και χορεύαμε και γλεντούσαμε. Μέχρι την περίοδο που ήμασταν παιδιά 19-20 χρονών, υπήρχε το κρασί αυτό και βάζανε ορισμένοι είχαν αμπέλια, παίρναμε μια νταμιτζάνα κρασί, πέντε δέκα νεολαίες και βγαίναμε και πηγαίναμε από σπίτι σε σπίτι, όχι σε καφενεία, από σπίτι σε σπίτι και διασκεδάζαμε, μια βραδιά στο τάδε σπίτι, μια βραδιά στο άλλο σπίτι.

Παρόμοια εικόνα για τον τρόπο διασκέδασης παρέχεται και στην ακόλουθη αφήγηση άνδρα β' γενιάς, στην οποία αναδεικνύεται πάλι η φτώχεια που κυριαρχούσε μεταξύ των Ποντίων προσφύγων.

Ερ: *Ναι...και πώς διασκεδάζατε;*

Άνδρας: *...τσίπουρο...φίμπα...*

Ερ: *Πώς;*

Ανιψιά: *Τουρσί*

Άνδρας: *...τουρσί...σουβλάκια, τουρσί, καλή παρέα, με κεμεντζέ*

Ρε: *Πού στα σπίτια πηγαίνατε ή στα καφενεία;*

Άνδρας: *Στα καφενεία πηγαίναμε...και στα σπίτια στις ονομασίες, στις ονομασίες παλιά, παίρναμε το στυλό και ένα μπλοκ και γράφαμε τους εορτάζοντας, τότε, πού, θα πάμε και τους παίρναμε σβάρνα*

Ρε: *Μάλιστα...*

Άνδρας: *...και στα καφενεία και σε καμιά πλατεία...παλιά...*

Μία επί πλέον επιλογή διασκέδασης των ανδρών, που ισχύει και σήμερα, είναι η συναναστροφή τα καφενεία, όπως περιγράφεται στον ακόλουθο διάλογο με άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς.

Ρε: *Είχε πολλά καφενεία η Άναρχη;*

Άνδρας: *Ε είχε καφενεία, είχε...*

Ρε: *Πόσα;*

Άνδρας: *Δύο. Μετά έγιναν τρία, τέσσερα...*

Ρε: *Μάλιστα*

Άνδρας: *Μετά τα κάνανε και λίγο κομματικά...*

Ρε: Καλά, μετά. Αλλά τότε, στα καφενεία πηγαίνανε οι άντρες, τι ώρα πηγαίνανε;

Ανδρας: Πολλές φορές ξημερώνανε...στα καφενεία...

Ρε: Από το βράδυ μέχρι το πρωί;

Ανδρας: Βέβαια, παίζανε και χαρτιά, όχι κούμαρο...

Ρε: Και όλο το βράδυ καθόντουσαν και παίζανε χαρτιά;

Ανδρας: Ε παίζανε χαρτιά, ιδίως στις γιορτές, να ξημερώσει με το χαρτί, διότι ήταν τα νυχτέρια... Όχι- όχι- όχι, με συγχωρείτε πάρα πολύ, όχι, παίζανε σκαμπό, που λέμε, το παίζουνε έξι άτομα, δεν είναι...ένα παιχνίδι είναι, να πιούνε από ένα ρακί, που λέγανε τότε, αυτό ήτανε

Ένας άλλος τρόπος μαζικότερης διασκέδασης ήταν τα πανηγύρια, που γίνονταν στις πλατείες, στα αλώνια ή στους περίβολους των μοναστηριών. Τώρα με τον εκσυγχρονισμό η μορφή αυτή διασκέδασης τείνει να εκλείψει, όπως αναφέρει ο πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος.

Ρε: Πώς διασκεδάζατε εδώ

Ανδρας: Πολύ-πολύ. Ο ένας με τον άλλο. Στα σπίτια, στα καφενεία ...και γράψε...δεν είχε χρήματα. Βερεσέ, έγραφε το μαγαζί και όταν πουλούσαμε τα καπνά, πήγαινες και έλεγες «τι χρωστάω;». Τα πλήρωνες όλα μαζί...κατάλαβες...έτσι γινότανε. Πώς δεν χορεύαμε...κάνανε τότε...τώρα κάνουνε... οι χοροί γίνονται τώρα στα κέντρα, στους γάμους, τότε φτιάχναμε...στην πλατεία. Δημόσια. Σε δυο-τρία σημεία του χωριού γινότανε χοροί. Με τη λύρα. Και αν ήταν και κανένα κλαρίνο, ας πούμε, ανάλογα... δεν υπήρχαν και τόσο καλοί κλαριντζήδες, αλλά υπήρχε κλαρίνο και λύρα. Σχεδόν όλο το χωριό μαζεμόντανε. Μαζεμότανε και άλλοι χορεύανε, και άλλοι...και κει αγαπιότανε οι νέοι, στα πανηγύρια. Τότε σε κάθε πανηγύρι γινότανε χοροί.

Οι παραδοσιακοί τρόποι διασκέδασης, που συντηρούν τα στοιχεία και την έκφραση της ποντιακής ταυτότητας, όπως τους περιγράφει η Μ. Κορόμηλα, τείνουν να εκλείψουν.

«Ο χορευτικός κύκλος είναι μικρός. Η πολυπληθής ομάδα δεν απλώνεται, έμαθε να χορεύει μαζεμένη, γιατί το ψυχρό κλίμα του Πόντου και οι καλοκαιρινές βροχές – αλλά ακόμα και οι απαραίτητες προφυλάξεις τον καιρό της Τουρκοκρατίας – δεν επέτρεπαν πολλά υπαίθρια πανηγύρια, και οι περισσότερες γιορτές γίνονταν σε κλειστούς χώρους. Μα ακόμα και στην ύπαιθρο, στα ορεινά βοσκοτόπια, τα περίφημα 'αρχάρια', ή στους αυλόγυρους των εκκλησιών οι κύκλοι πλήθαιναν αλλά δεν επεκτείνονταν.»³⁸⁶

³⁸⁶ **Κορομηλά Μαρ.** (2001) *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα. Από την Εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα, σελ. 247

Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρας β' γενιάς εκφράζει παράπονο για τη μεταβολή στους μαζικούς τρόπους μαζικής διασκέδασης, που οφείλεται στον εκσυγχρονισμό.

Τώρα τα απαγορεύσανε. Δεν μπορείς σε μοναστήρι να γίνει πανηγύρι και να χορέψεις. Τώρα δεν μπορείς. Τότε ήταν ελεύθερα. Απαγορευμένο είναι, δεν μας αφήνουνε. Πήγαινες και...ο παπάς μέσα διάβαζε πολλές φορές και...απ' έξω χορεύανε, ενώ κανονικά πρέπει να τελειώσει...η λειτουργία να τελειώσει και ύστερα...Αλλά οι νέοι τότε σταματούσανε; Έτσι γινόταν τότε. Κατάλαβες; Τώρα απαγορεύεται. Δεν μπορείς να πας. Πηγαίναμε σε διάφορα μοναστήρια και χορεύαμε. Τώρα δεν...Τώρα ξέρεις τι κάνουμε; Πάμε με τα αυτοκίνητα ανάβουμε κερί και φεύγουμε. Και έχει κάνα δυο σουβλάκια εκεί, κάτι τέτοια έχει, άλλοι κάθονται και τρώνε κανένα σουβλάκι, καμιά μπίρα, ξέρω γη, αλλά δεν έχει χορούς, όλα πληρωμένα είναι...

Αναφορά στους μαζικούς χορούς στις πλατείες ή και στα αλώνια γίνεται και από τον ακόλουθο πρόσφυγα β' γενιάς.

Να σου πω πώς διασκεδάζαμε, φτωχά κάπως. Κανένα ούζο θα πίναμε, τα νταούλια και οι ζουρνάδες και θα χόρευες, ε τελείωσε. Ποντιακά. Και λύρα. Το φθινόπωρο, πριν πατήσει το κρύο...και μαζεύονταν στην πλατεία, ένα αλώνι όπως είναι αυτό εδώ μέσα, διακόσια άτομα που χορεύανε

Οι γυναίκες εκτός από τους γάμους και τα πανηγύρια είχαν σποραδικά την ευκαιρία να πάνε στην πλησιέστερη μεγάλη πόλη, την Πτολεμαΐδα, όταν ερχόταν θέατρο ή λούνα παρκ, όπως αναφέρει η πρόσφυγας β' γενιάς.

Πως, πηγαίναμε στο Εμπόριο, είχαμε την θεία μου εκεί παντρεμένη, ναι, πηγαίναμε εκεί, είχαμε και φιλενάδες μας...Στην Πτολεμαΐδα, δεν υπήρχε συγκοινωνία, ήταν δύσκολο. Με το κάρο, ερχόμασταν με το κάρο, καθόμασταν, τρώγαμε, πίναμε, πηγαίναμε στα θέατρα, στον γύρο του θανάτου και φεύγαμε, αυτό ήτανε

Η γ' γενιά δεν αναφέρθηκε καθόλου στους παραδοσιακούς τρόπους συναναστροφής και διασκέδασης μέσα στις βιογραφίες της. Οι παραδοσιακοί τρόποι διασκέδασης έχουν δώσει τη θέση τους σε εκατοντάδες «μπαρ» και «καφέ», που έχουν αναπτυχθεί στην περιοχή, κατά το πρότυπο των μεγάλων πόλεων.

3.4 Έθιμα

Τα έθιμα που καταγράφονται στην έρευνα, αφορούν στις μεγάλες γιορτές. Τα Χριστούγεννα και την Πρωτοχρονιά, τα Φώτα, το Πάσχα και το γάμο. Οι πρόσφυγες της β' γενιάς είναι αναφέρονται στα έθιμα και ταυτόχρονα εκφράζουν τη λύπη τους που χάνονται..

Το καλάντισμα της βρύσης την Πρωτοχρονιά, το ράντισμα των χωραφιών τα Φώτα, και η ιεραρχική διανομή των κομματιών της βασιλόπιτας αναφέρονται από τον επόμενο άνδρα β' γενιάς.

Τα ήθη τα χριστιανικά. Τότε η μάνα μας έπρεπε να μας ντύσει, να πάμε στην εκκλησία τη νύχτα, να γυρίσουμε...την πρωτοχρονιά έπρεπε να πάει κάποιος από την οικογένεια να πάρει νερό από την βρύση και να αφήσει τα κάλαντα, που λέγαμε εμείς, αμύγδαλα, ότι είχε ο καθένας, τα άφηνε και πηγαίναμε οι μικροί και μαζεύαμε Καλαντούσαν τη βρύση, καλάντισμα το λέγανε, ξέρω...για το καλό της χρονιάς. Ναι...και εγώ που πήγαινα...μωρό...μικρός, όταν τα βρίσκαμε τα παίρναμε. Όχι, κι εμείς αφήναμε, αλλά παίρναμε των αλλωνών.

Είχανε μετά, το πρωί, τα Φώτα, πήγαιναν και παίρνανε αγιασμό και ράντιζαν τα...τους στάβλους, τα χωράφια ...ξέρεις...σαν παπάς...εμείς, οι ίδιοι, η οικογένεια. Παίρναμε εμείς αγιασμό και ερχόταν και...όταν κόβαμε βασιλόπιτα π.χ. σήμερα δεν κόβουμε ούτε για τον άγιο Βασίλη, ούτε για το σπίτι, τότε το πρώτο που ήτανε ήταν για τον άγιο Βασίλειο, για το σπίτι, τώρα ακόμα ο αδελφός μου κρατάει τα ήθη, αυτό είναι για το σπίτι, αυτό για τα χωράφια, ξέρεις με τον αδελφό μου, κόβουμε τη νύχτα...το βράδυ, τα ξημερώματα... βασιλόπιτα...

Το καλάντισμα της βρύσης, τον τρόπο παρακολούθησης της νηστείας της Σαρακοστής, και τα καρναβάλια, θυμάται στο επόμενο απόσπασμα άνδρας β' γενιάς.

Άνδρας: Έθιμο είχαμε...τη Πρωτοχρονιά σηκωνόμασταν ξημέρωμα...δεν είχαμε τα Χριστούγεννα, δεν τα ήξερα, αυτά δεν θυμάμαι, αλλά την Πρωτοχρονιά πηγαίναμε στη βρύση...στη βάση εδώ πέρα, παίρναμε το...το παχάκι...παίρναμε νερό...αφήναμε, είχαν το αυτό, δεν ξέρω αν το ξέρεις αυτό...πηγαίνανε και αφήνανε γλυκά πάνω στη βρύση, πηγαίνανε οι άλλοι και τα τρώγανε, και πηγαίνανε οι άλλοι και τα αφήνανε κι έτσι γινότανε [...] Εν τω μεταξύ, το Πάσχα η νηστεία ήτανε εφτά εβδομάδες...και βάζανε αυτό...οι δικοί μας το λέγανε καρά...

Ερ: Πώς το λέγατε;

Άνδρας: Καρά...μια πατάτα βάζανε μαλλί...μαύρο μαλλί από πρόβατο και πάνω φτερά, εφτά φτερά από πάνω, τα φτερά ήτανε οι εβδομάδες και κάθε εβδομάδα βγάζανε ένα φτερό...επειδή νηστεύανε και μας λέγανε όταν τελείωναν τα φτερά τότε θα τρώουμε...κατάλαβες...δεν ήξερα εγώ, ήμουν μικρός, όχι μεγάλος, μια μέρα πήγα κι εγώ στην κουζίνα θυμάμαι, πήγα το ξήλωσα (Γέλια). Αυτά ήταν τα εθίματα, ωραία ήταν τότε και το Πάσχα και τα Χριστούγεννα, γινόντουσαν καρναβάλια...αυτά...την Πρωτοχρονιά. Όλοι...κι ο πατέρας μου, θυμάμαι μεγάλος σε ηλικία, κι αυτός

ντυνότανε, ντυνότανε. Πηγαίναμε στα σπίτια, ναι και θυμάμαι μια χρονιά έβαλε... είχαμε ένα μεγάλο γουρούνι, το σφάζαμε και το δέρμα, τυλίχτηκε...

Γυναίκα πρόσφυγας γ' γενιάς αναφέρεται στη βιογραφία της σε ένα έθιμο της Πρωτοχρονιάς και αφορά στις ανύπαντρες γυναίκες.

Αλλά...την Πρωτοχρονιά έθιμο, τι κρατούσαμε εμείς, στη μαμά μου το έκαναν, κάνανε τη μέρα της Πρωτοχρονιάς, μόλις έβγαινε ο αυτός, αν είχαμε ελεύθερο κορίτσι, το τραβούσαμε έξω...ναι όταν έμπαινε ο καινούργιος χρόνος, ναι, τη βγάzaμε πρώτη έξω, για να βρει το τυχερό, να παντρευτεί, εκείνο το χρόνο να βρει τον τυχερό της και να παντρευτεί, αυτό που κρατήσαμε από εκεί. Φαντάζομαι θα το κάναμε και στον Πόντο.

Το έθιμο του Πάσχα σε συνδυασμό με μουχαπέτι αναφέρει στη βιογραφία της γυναίκα γ' γενιάς.

Το έθιμο ήτανε, την ημέρα του Πάσχα θα γυρίζαμε με τα όργανα, με τη λύρα, με το νταούλι, θα γυρίζαμε από σπίτι σε σπίτι, θα παίρναμε από...κάτι από κάθε σπίτι, κάπου αλλού θα παίρναμε αυγά, από αλλού λίγο αρνί, λίγο αυτό και θα γυρνούσαμε όλο...έτσι, με μουχαπέτ που λένε, με μουχαπέτ όλα τα σπίτια και στο τέλος θα πηγαίναμε στην πλατεία και κει θα διοργανώναμε ένα γλέντι.

Στα έθιμα του γάμου αναφέρεται ο ακόλουθος βιογραφούμενος γ' γενιάς πρόσφυγας.

Όταν περνάει η νύφη κι ο γαμπρός παίζουν τα όργανα, σταματάει κάποιος και λέει, τώρα κάθονται κάτω, κάθονται, δεν συνεχίζουν να περπατάνε, για να σηκωθούνε οι πρώτοι χορευτές που χορεύουν μπροστά από τη νύφη και τον γαμπρό και λέει εσύ αφού θέλεις να σηκωθούνε και φωνάζεις εσύ Γιάννη πλήρωσε τα όργανα αλλιώς δεν σηκωνόμαστε. Ναι Γιάννη πλήρωσε τα όργανα, πάνε δύο μετά, Χρήστο πλήρωσε εσύ τώρα τα όργανα, σε κάποια σπίτια που περνάνε είναι κάποιοι...γιαγιά ή ένας παππούς, σταματάνε εκεί πέρα, η γιαγιά παίζει εκεί πέρα, λέει γιαγιά θέλεις να συνεχίσουμε, τηγανισέ μας τώρα δύο αυγά, τώρα, τσάκα-τσάκα, μέχρι που να τα τηγανίσει, εμείς θα περιμένουμε, θα χορεύουμε έξω από το σπίτι σου, τηγανίζει η γιαγιά δύο αυγά, ή δώσε μας λίγο ψωμί, λίγο τυρί και μετά συνεχίζουμε και προχωράμε. Στο Ελληνοχώρι και στη Βαλτονέρα, ένα πολύ ωραίο έθιμο και όλοι ζούνε αγαπημένα και πειράζονται, με αυτά τα πειράγματα φτάνουν στην εκκλησία. Είναι ιεροτελεστία αυτή, από το σπίτι της νύφης και το σπίτι του γαμπρού μέχρι την εκκλησία. Ποντιακό είναι, ποντιακό. Ποντιακό και μπορεί να κάνεις στον δρόμο τρεις-τέσσερις ώρες. Εγώ βλέπω τα έθιμα του γάμου είναι πιο έντονα σε αυτά τα χωριά παρά στο δικό μας, και στο δικό μας έχουμε αυτό το έθιμο...δηλαδή πάμε τη νύφη και τον γαμπρό με τα όργανα στην εκκλησία, θα χορέψουμε, μπορεί να κάνει και δυο τρεις ώρες, θα πιούνε στην εκκλησία

τσίπουρα μέχρι να φτάσεις στον δρόμο, οι μισοί μπορεί να μεθύσουνε στον δρόμο.

Το πιο επικίνδυνο εκεί είναι, στον δρόμο κάνουν κάνα δυο τρεις ώρες μέχρι να φτάσουν στην εκκλησία, ανάλογα, και τι φίλους έχει ο γαμπρός και πόσα πειράγματα δέχεται ο γαμπρός και όλα αυτά, στους γάμους είμαστε όπως οι παλιοί. Καλά το κάνουνε και τώρα, αλλά τα παιδιά μαζεύονται και πάνε σε κάποια μουσική.

Ο Freud διακρίνει τα έθιμα από τους θεσμούς, λέγοντας ότι : «*Το έθιμο δίνει την εντύπωση μιας ιερής αρχής που δεν ξέρουμε πώς προέκυψε, ενώ ο θεσμός είναι προϊόν σκόπιμης και συνειδητής νομοθεσίας, που μάλλον θέλει να ενισχύσει κάποια απαγόρευση*»³⁸⁷.

Τα έθιμα που περιγράφησαν σε αυτή την ενότητα εμπίπτουν στην κατηγορία των «εθίμων» του Freud, ενώ τα έθιμα που περιγράφησαν στην Ενότητα 3 του παρόντος Κεφαλαίου, που αφορούν τη δομή της ποντιακής οικογένειας, έχουν την έννοια των θεσμών, ενισχύουν δηλαδή το θεσμό της οικογένειας μέσω διαφόρων απαγορεύσεων.

3.5 Συλλογική Δράση, Συμμετοχή σε συλλόγους

Μία σύγχρονη μορφή συλλογικής δράσης των Ποντίων προσφύγων είναι οι σύλλογοι, οι οποίοι περιλαμβάνουν πλήθος δραστηριοτήτων με στόχο τη διατήρηση της ποντιακής παράδοσης, όπως χορευτικά συγκροτήματα, τμήματα εκμάθησης της διαλέκτου, της μουσικής, των χορών, βιβλιοθήκες, εκδόσεις, θεατρικές παραστάσεις κ.ά.

Στον ακόλουθο απόσπασμα άνδρας γ' γενιάς θεωρεί ότι η μεγάλη ανάπτυξη των συλλόγων πραγματοποιήθηκε από τη β' γενιά προσφύγων, οι οποίοι, σε αντίθεση με την α' γενιά, αντιλήφθηκαν τον κίνδυνο εξαφάνισης της ποντιακής παράδοσης.

Μπορεί...νομίζω...το πρώτο που λέω είναι νομίζανε ότι δεν έχουν πρόβλημα να χαθούνε, μετά μεσολάβησε όλο αυτό το διάστημα και ήρθε ο φόβος μήπως χαθούνε, ξεκίνησαν τους συλλόγους, να κρατήσουν τα παιδιά τους, όπως και στο εξωτερικό. Να αναπληρώσουν...Εγώ νομίζω ότι έτσι πρέπει να είναι και είναι και το σωστό

Η γυναίκα γ' γενιάς στο επόμενο απόσπασμα εκφράζει επιφύλαξη ως προς τη δράση των συλλόγων, ότι αναπτύσσονται για πολιτικούς λόγους. Στη βιογραφία της αναδεικνύονται επίσης η χρήση των σύγχρονων τρόπων κοινωνικής δικτύωσης και επικοινωνίας των μελών της ποντιακής κοινότητας.

³⁸⁷ Freud S. (1978) *Τοτέμ και Ταμπού*, (μτφρ. Χ. Αντωνίου), Αθήνα: Επίκουρος, σελ.9

Η αναβίωση των συλλόγων...ε...πρέπει να έχει εικοσαετία. Δεν ξέρω και μπορεί να είναι και...κάποιος πολιτικός λόγος. Γιατί έχω έναν ξάδελφο στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος μου έλεγε μια φορά, και ακόμα είναι φανατικός Πόντιος, ήτανε αριστερός, μετά πήδησε...και τώρα...συμμετέχει σε...ασχολείται με το ποντιακό στοιχείο κτλ, την καταγωγή του, ψάχνετε με τα ποντιακά και μπαίνεις το internet και έχει κάνει και γνωριμίες με τούρκους, κρυπτοχριστιανούς, ακούει διάφορα...Υπάρχουν κάποιοι σαν αυτόν από τους συλλόγους, μέσα από τους συλλόγους...

Σιωπηρή δυσaréσκεια για τη δράση του τοπικού ποντιακού συλλόγου εκφράζεται στον ακόλουθο διάλογο μεταξύ άνδρα β' γενιάς και γυναίκας και άνδρα γ' γενιάς. Στο χωριό τους, μικτό χωριό, ο σύλλογος βρίσκεται σε διαδικασία διάλυσης.

Ερ: Τοπικό σύλλογο εδώ έχετε, συμμετέχετε...ποντιακό εννοώ

Ανδρας: Είχαμε

Γυναίκα: Εμένα μου κάνει εντύπωση εδώ στους συλλόγους, παλαιότερα ήμασταν πιο φανατικοί, τώρα βλέπω έχει εξασθενήσει, υπάρχει αλλά...

Γιος: Τώρα ασχολούνται με λεπτομέρειες, τότε δεν θέλανε και πολλά πράγματα, τους ενοχλούν οι λεπτομέρειες τώρα

Ιδιαίτερα ενεργή είναι η δράση των συλλόγων στα αμιγή ποντιακά χωριά, που συχνά υποκαθιστά την εκλιπούσα αυθόρμητη συμμετοχή στα παραδοσιακά έθιμα των Ποντίων, με τη διοργάνωση πανηγυριών, μουχαπετιών, καρναβαλιών, κλπ.

Πανελλαδικά το πλήθος των συλλόγων ξεπερνά τους 250. Σε μία όχι απόλυτα πλήρη καταγραφή εμφανίζεται πρώτη η Θεσσαλονίκη, ως η πόλη με τους περισσότερους ποντιακούς συλλόγους, περί τους 50, και δεύτερη η περιοχή της έρευνας, ο νομός Κοζάνης, με 20 συλλόγους.

Το πλήθος των συλλόγων ανά περιοχή είναι δείκτης του πλήθους των εγκαταστημένων Ποντίων προσφύγων και της ενεργητικότητας της ποντιακής ταυτότητας.

Πολλοί από αυτούς τους συλλόγους έχουν μεγάλη ιστορική παράδοση, καθώς έχουν δημιουργηθεί με την άφιξη των Ποντίων προσφύγων.

4. «Νοηματική καταληπτότητα» - Σύστημα αξιών

Σύμφωνα με τον Weber: «Η νοηματική «καταληπτότητα» της πράξης των άλλων είναι η στοιχειωδέστερη προϋπόθεση της κοινωνικοποίησης.»³⁸⁸

Η ερμηνευτική προσέγγιση της νοηματικής καταληπτότητας, της κατανόησης κοινών νοημάτων μεταξύ των μελών μίας ομάδας, θα πρέπει να αναζητηθεί στην κοινή κοσμοαντίληψη, στην κοινή αναπαράσταση του κόσμου, που στηρίζει το κοινό σύστημα αξιών. Τα κοινά νοήματα μεταξύ των μελών μιας ομάδας, σύμφωνα με τον Elias: «Δημιουργούνται στη βάση κοινών βιωμάτων. Αναπτύσσονται και μεταβάλλονται μαζί με την όποια ομάδα εκφράζουν, γιατί απεικονίζουν την τωρινή της κατάσταση και την ιστορία της.»³⁸⁹

Η κοσμοαντίληψη εκφράζεται μέσα από τις βιογραφίες των Ποντίων προσφύγων, από το σύστημα αξιών που προβάλλουν, είτε άμεσα, απαντώντας σε συγκεκριμένες ερωτήσεις, είτε έμμεσα μέσα από το σύνολο των αφηγήσεών τους. Η ερμηνευτική πρόσβαση στο αξιακό τους σύστημα, καθιστά κατανοητό το νόημα που αποδίδουν στη ζωή.

4.1 Δουλειά ως αξία καθ' εαυτή

Όλοι οι βιογραφούμενοι, άνδρες και γυναίκες, όλων των γενεών, προβάλλουν στις βιογραφίες τους τη «δουλειά», ως αξία και ως αυτοσκοπό, πρώτη ιεραρχικά στο αξιακό τους σύστημα.

Ο Πόντιος πρόσφυγας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος δηλώνει με τρόπο απόλυτο την αγάπη του για τη δουλειά και τη συνδέει με την ιστορική συνέχεια της ποντιακής ομάδας.

Γιατί δεν ήμασταν τεμπέληδες, το ποντιακό στοιχείο...αυτοί ήταν μαθημένοι στη δουλειά!

Ο τόπος, που συνεπάγεται και τον τρόπο, στον οποίο έζησαν επί αιώνες οι πρόγονοί των βιογραφούμενων, χαρακτηρίζεται από τον περιορισμένο χώρο και την αφιλόξενη φύση. Για να τον μετατρέψουν οι Πόντιοι σε τόπο βιώσιμο, υποχρεώθηκαν να αναπτύξουν την εργατικότητα και την επιμονή τους. Γι' αυτό το λόγο η «δουλειά»

³⁸⁸ Weber M. (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος, σελ. 50

³⁸⁹ Elias N., ο.π. σελ.74

πήρε την πρωτιά στην ιεράρχηση του αξιακού τους συστήματος. Όπως λέει η Κορομηλά:

«Η μεταμόρφωση της αδυσώπητης ερημιάς σε κατοικήσιμη γη οφείλεται αποκλειστικά στις γενιές των Ελλήνων ποντοπόρων, που τόλμησαν να παραβιάσουν το άγνωστο και να τιθασέψουν τα στοιχεία της φύσης [...] το φαινόμενο αυτό δεν έχει το ανάλογό του, σε έκταση, ένταση και συνέχεια, πουθενά αλλού. Η νότια πλευρά του Εύξεινου Πόντου απέκτησε ιστορικό πρόσωπο χάρη στην ανεξάντλητη υπομονή και επιμονή ενός τμήματος της ελληνικής διασποράς.»³⁹⁰

Τα ακόλουθα τρία αποσπάσματα της βιογραφίας Πόντιας γυναίκας, β' γενιάς πρόσφυγα, αναδεικνύουν αποκαλυπτικά την αξία της δουλειάς. Το πρώτο απόσπασμα αφορά το σύνολο της ζωής της, ως αγρότισσα. Το δεύτερο μια ενδιάμεση περίοδο, παραμονής στην Αθήνα ως «ανταρτόπληκτη», εργαζόμενη σε εργοστάσιο στον Πειραιά. Το τρίτο απόσπασμα αφορά την παρούσα κατάσταση, το απόσταγμα της πείρας της ζωής της.

Αλλά εγώ, εγώ ιδίως ήμουνά πολύ, πολύ, πολύ ταλαιπωρημένη, άρμεγα τις αγελάδες στο σπίτι και στα χωράφια να μη πήγαινα, μετά στον κήπο, ντομάτες, είχα μπαχτσέ, πάρα πολύ μπαχτσέ και έφτιαχνα και έδινά και στον κόσμο, και τουρσιά, τι να σου πω, δηλαδή η παραγωγή μου ήτανε πάρα πολύ μεγάλη, φασόλια, γίγαντες, αυτά τα χοντρά τα φασόλια και μπαρμπούνια και άσπρα φασόλια για σούπα. [...]

Και λοιπόν ήμουνά άζια και εν τω μεταξύ εγώ, όπου με έβαζε ο επιστάτης, σε όλα. Με έβαζε ας πούμε στο κορν φλάουρ για να βγούνε το καπάκι και πολλά άλλα, με έβαζε και με ανέβασε οκτώ δραχμές. Και όταν φύγαμε, ψωνίσαμε, να φέρουμε και δώρα, και το αφεντικό, ας πούμε, είπε «να δω τι πήρατε;» και μας τα έδωσε τσάμπα. [...]

Ο θεός μας έδωσε δύναμη, γιατί σου δίνει πιο πολύ όταν ταλαιπωρείσαι. Όταν είσαι τεμπέλης, αρρωσταίνεις από την τεμπελιά, ενώ όταν θέλω να κάνω εκείνο που θέλω να κάνω, το κάνω και ικανοποιούμαι και λέω ευχαριστώ πώς το 'κανα. Έτσι ήμουνά εγώ, δραστήρια!

Το απόσπασμα της αφήγησης άνδρα β' γενιάς πρόσφυγα, για την περίοδο της ζωής του που ήταν μετανάστης εργάτης στη Γερμανία, επιβεβαιώνει την αξία της «δουλειάς».

Και είχαμε και λεφτά γιατί δούλευα δύο βάρδιες, επειδή ήμουνά καλός στη δουλειά, όλες τις βάρδιες τις δούλευα, όλες τις γιορτές. Τα πιανά όλα. Δηλαδή η δική μου η

³⁹⁰ **Κορομηλά Μαρ.** (2001) *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα. Από την Εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα, σελ. 244

βάρδια σταμάτησε, πήγαινα στην άλλη βάρδια. Με είχανε έτσι. Όπου θέλω να πάω.

Και στο δεύτερο εργοστάσιο έβγαλα πολλά λεφτά. Και πήρα το σπίτι αυτό, πήρα το μαγαζί κάτω στην Πτολεμαΐδα.

Η αξία της «δουλειάς» μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά. Πολύ συχνά οι Πόντιοι πρόσφυγες προβάλλουν μέσα από τις βιογραφίες τη διαδικασία της γενναιακής μεταβίβασης, αναδεικνύοντας ως «παράδειγμα» εργατικότητας τους γονείς τους. Κατ' αυτό τον τρόπο, στα δύο ακόλουθα αποσπάσματα, το πρώτο ενός άνδρα πρόσφυγα β' γενιάς και το επόμενο γυναίκας πρόσφυγα γ' γενιάς, αναδεικνύεται η εργατικότητα των γονιών τους.

***Άνδρας:** Οι γονείς μου...κατ' αρχήν ήταν πολύ εργατικοί. Και οι δύο. Ήταν...όχι επειδή είναι γονείς μου, αλλά άμα ρωτήσεις το χωριό, όλοι, όλοι οι Πόντιοι...*

***Γυναίκα:** ...η μαμά μου πήγαινε στον μπαχτσέ, πότιζε, πήγαινε στ' αγελάδια, άλογα... καθάριζε τις αυλές με τις μεγάλες τις σκούπες, εκείνες...τα φροκάλια, εκείνες κάτι μεγάλες που γίνονται από ένα φυτό, που είναι σκληρό...για να μαζεύουν τα άχυρα από την αυλή, η αυλή είχε πάντοτε άχυρα, γιατί είχαμε ζώα και με εκείνη τη σκούπα που έπαιρνε, σκούπιζε όλες τις αυλές (!) , το δρόμο...[...] Το χρήμα βρε παιδί μου το θέλουν όλοι, μας εξυπηρετεί και κάποιοι το παλεύουν περισσότερο, κάποιοι λιγότερο, αλλά πολλές φορές μπορεί να θέλουν να δημιουργούνε χωρίς να αμείβονται, δηλαδή είναι...και ανιδιοτελώς... ναι, είναι δραστήριοι, και έχουν αυτή την ζωντάνια και τη δημιουργικότητα και τη δραστηριότητα, που την εκφράζουνε και στη δουλειά τους, μερικοί, όσοι την εκφράζουνε μόνο στη δουλειά τους προκόβουνε, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι έχουν και την αποδοχή από τους υπόλοιπους.*

Η δουλειά χωρίς αμοιβή, ο ανιδιοτελής μόχθος, είναι ένα σύνηθες χαρακτηριστικό της ποντιακής ταυτότητας, που σπανίως συναντάται στην ελλαδική κοινωνία.

Η αξία της «δουλειάς» προβάλλει, μέσα από τις αφηγήσεις των Ποντίων προσφύγων, πέρα από την άμεση αναφορά, που περιλαμβάνεται σε όλες ανεξαιρέτως τις βιογραφίες, με έμμεσες αναφορές, όπως στο ακόλουθο απόσπασμα του νεώτερου από τους Πόντιους πρόσφυγες γ' γενιάς του «δείγματος», γεννημένος το 1978 και εργαζόμενος σε αποθήκη Super Market, ο οποίος δηλώνει ότι όταν εργάζεται, απαιτεί να μην αποσπάται η προσοχή του από αυτό που κάνει.

Όχι, εγώ έχω το άλλο το χούι, δηλαδή δεν θέλω να μου μιλάς όταν δουλεύω, δηλαδή όταν πιάσω κάτι να το κάνω... μη μου μιλάτε, μη με απασχολείτε, θα θυμώσω αν...

Η προσήλωση στο έργο που επιτελείται και η ανησυχία που προκαλεί η απόσπαση από αυτό, αναδεικνύει τη σημαντικότητα και την αγάπη της «δουλειάς».

Το πρότυπο της εργατικότητας, που είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της ποντιακής ταυτότητας, διαφοροποιεί τους Πόντιους από το κυρίαρχο εθνικό πολιτισμικό πρότυπο.

4.2 Δημιουργικότητα

Ένα επί πλέον χαρακτηριστικό της ποντιακής ταυτότητας, που συνδέεται με το προηγούμενο της αγάπης για τη δουλειά, αφορά στην αντίληψή τους για την πρόοδο και τη δημιουργικότητα. Το χαρακτηριστικό αυτό σχετίζεται και αναπτύχθηκε, όπως και η αξία της δουλειάς, από τις συνθήκες που έζησαν οι πρόγονοί τους στον Πόντο, αλλά και αυτοί οι ίδιοι, ως πρόσφυγες στην Ελλάδα. Ο άνδρας β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος δηλώνει:

Είμαστε πιο νοικοκυραίοι, πιο προκομμένοι...

Η δημιουργικότητα και η προκοπή γίνεται πεδίο αντιπαράθεσης με τους άλλους εγκατεστημένους στα ίδια χωριά πληθυσμούς και επανέρχεται επαναληπτικά στις αφηγήσεις των Ποντίων προσφύγων, όπως στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς.

...ενώ το ποντιακό στοιχείο...όπου πήγε, εδώ στα χωριά, όπου δεν πήγε πρόσφυγας και είναι ντόπια χωριά, ακόμα έτσι είναι, πριν ογδόντα χρόνια, εκατό χρόνια [...] Όχι γιατί είμαι πρόσφυγας. Ε; όλα κι όλα. Όχι γιατί είμαι πρόσφυγας. Τιμή μου. Εν τάξει. Αλλά, όπου πήγε προσφυγικό στοιχείο, άλλαξε και το χωριό, άλλαξε και η πόλη.[...] Ήτανε. Να πω κάτι; Ένα περιστατικό. Ο κάμπος μας είχε όλο καρύδια, ήρθαν οι εμπόροι, έγινε η διανομή, πήραν τα χωράφια, δώσανε τους κλήρους, να πούμε, άλλος είχε δυο ρίζες, άλλος τρεις ρίζες, όταν λέμε ρίζες, ξέρεις, τρεις-τέσσερις άνθρωποι να τις αγκαλιάσουνε δεν μπορούσανε, τέτοιες καρυδιές, είχε αξία το καρύδι τότε, τώρα δεν έχει αξία. Λοιπόν τα πήρανε, είχε ένα δρόμο, χωματόδρομο, πήγαινε αυτοκίνητο, όμως φορτηγό, «πώς θα τα φέρω εδώ...» επειδή πήγαιναν οι δικοί μας εκεί, είχανε σχέση με τα βουνά, θέλανε να μάθουν τον μπάρμπα Αριστείδη, τον λέγανε μπάρμπα, τότε βέβαια ήταν νέος ήτανε, πήγε αυτός, είχε βόδια πολλά, μόνον αυτός, ε πήγε εκεί, του λένε «πόσα θέλεις, πόσους εργάτες θέλεις;», «τι να τους κάνω τους εργάτες;», «πώς θα τα φορτώσεις;», «πώς θα τα φορτώσω;», «πώς θα τα φορτώσεις στο κάρο;», αυτοί χαμπάρι δεν είχανε από τέτοια πράγματα, «τι σας νοιάζει, εγώ θα τα φέρω στο δρόμο, θα φορτώνεται το αυτοκίνητο να φύγετε, ότι θέλετε κάντε», κάνανε τον σταυρό τους,

πάει στον κάμπο, χωρίς εργάτες, με τα βόδια, παίρνει μια αλυσίδα, τον ζυγό ας πούμε, κόψανε άλλοι τα δένδρα, τουμπάριζε το κάρο, όπως είναι, αρμάκια τα λέμε, δεν ξέρεις από αυτά, λοιπόν τουμπάριζαν το κάρο, μία ρόδα πάνω, μία από κάτω, έζευε τα ζώα, έδενε τον κορμό, τον τραβούσαν, τον φέρνανε επάνω, τα κιαπίκια, εδώ που λέμε, μετά έδενε το κάρο, όλο μαζί, το σήκωνε επάνω.

Η διάθεση για πρόοδο και δημιουργικότητα διαχέεται, σύμφωνα με τους βιογραφούμενους, σε όλο τον ποντιακό πληθυσμό, ανεξάρτητα από τον τόπο που έχει εγκατασταθεί, όπως αναφέρει στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρας β' γενιάς.

Οι Πόντιοι που ήρθανε οι περισσότεροι δημιούργησαν. Στην Πτολεμαΐδα χτίσανε σπίτια, μαγαζιά κάνανε, αυτά κάνανε, στην Αθήνα πήγαν, στη Θεσσαλονίκη, μέχρι και στη Λάρισα έχουμε δυο-τρεις οικογένειες, δηλαδή δημιούργησαν δουλειές δικές τους.

Η ανάγκη για δημιουργικότητα φθάνει στην οριακή κατάσταση του ανικανοποίητου, που οδηγεί στη διαρκή ανάγκη για δημιουργία χωρίς όριο, όπως αναφέρει ο ακόλουθος άνδρας β' γενιάς.

...ίσως το ποντικό στοιχείο ήθελε περισσότερα απ' ότι μπορούσε να έχει...ε πάντα ο Πόντιος, πάντα προσπαθεί περισσότερο απ' ότι μπορεί να προσφέρει ή να αποκτήσει. Έχει αυτό το στοιχείο. Πάντα θέλω περισσότερα.

4.3 Αυτονομία

Η αυτονομία είναι ένα επί πλέον χαρακτηριστικό της ποντιακής ταυτότητας, που συνδέεται με την μακραίωνη ιστορία τους, η οποία καθ' όλη τη διαδρομή της χαρακτηρίζεται από αυτονομιστικές τάσεις απέναντι στα εκάστοτε κυρίαρχα καθεστώτα.

Κατά την οθωμανική περίοδο η μετακίνησή τους στα δύσβατα ορεινά μέρη σε συνδυασμό με το θεσμό της δημογεροντίας, όπου η διοίκηση γινόταν από τα ίδια τα μέλη της κοινότητας, τους ανέπτυξε το αίσθημα της αυτονομίας, σε αντίθεση με περιοχές όπου η άμεση επαφή με την εξουσία ανέπτυσσε στους κατοίκους σχέσεις υποτέλειας.

Στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρας πρόσφυγας β' γενιάς, παρουσιάζει τη διάθεση των Ποντίων για ελεύθερη απόφαση και δράση, που φτάνει μέχρι τα όρια της αναρχίας.

Όχι, απλώς ήτανε πιο προοδευτικοί, βλέπανε τελείως διαφορετικά, δεν θέλανε να είναι δούλοι, δεν θέλανε...πώς να σου πω...να υποτάσσονται, δεν ήτανε ... ήτανε λίγο αναρχικοί...

Η αίσθηση της αυτονομίας οδηγεί τους Πόντιους πρόσφυγες να αποφεύγουν δεσμεύσεις και αισθήματα υποχρέωσης προς τρίτους, όπως αναφέρει στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα β' γενιάς.

Ο Πόντιος όπου θα πάει θα φάει το ψωμί του!

Η αίσθηση της αυτονομίας υποβαθμίζει τα συναισθήματα φόβου και οδηγεί σε θαρραλέες και τολμηρές δραστηριότητες, όπως αναδεικνύεται από το ακόλουθο απόσπασμα άνδρα γ' γενιάς.

Είναι δραστήριοι και τολμηροί. Γι αυτό και τα τρώνε τα λεφτά. Δεν είναι φοβισμένοι. Γιατί να κάνω κι άλλο μαγαζί, μια δουλειά έχω, δόξα τον θεό ζω, ας το. Ναι-ναι έχεις τι δουλειά σου, τι θέλεις, φτάνει, αλλά αυτός δεν έχει πρόβλημα να το χάσει το μαγαζί, θα κάνει άλλο. Θα κάνει άλλο, αλλά δεν νομίζω ότι είναι εγωισμός, δεν φοβάται [...] Η ψυχή μας...δεν ξέρω...αυτό το αίσθημα λοιπόν της αυτονομίας, της έλλειψης φόβου, ότι δεν φοβάσαι, ρισκάρεις, το κάνω εγώ, δεν πειράζει εγώ έτσι θέλω να το κάνω, άμα έχασα, έχασα, το 'χουνε το ρίσκο. [...] Εγώ σου λέω δεν πουλάω τίποτα, δεν τρώω τίποτα, αλλά είμαι αυτός!

Η γυναίκα γ' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος ερμηνεύει τα αισθήματα αυτονομίας και τόλμης, από τον τρόπο και το περιβάλλον που έζησαν οι προγονοί της στον Πόντο. Συνδέει την αυτονομία με τη βαρβαρότητα, την έλλειψη πολιτισμού, εννοώντας την έλλειψη διαπλοκής που καθοδηγεί τις πράξεις των μελών των διαφοροποιημένων κοινωνιών.

Κοίταζε, ότι ζήσανε εκεί πάνω στα βουνά αυτόνομοι, χωρίς να τους πειράζει κανένας, νομίζω ότι θέλανε την αυτονομία, εντάξει, ζούσανε...και αυτό ήτανε επειδή ζούσανε πάνω στα βουνά, επηρέασε αυτή τη βαρβαρότητα που έχουνε, δεν ήτανε πιο εξευγενισμένοι και πιο πολιτισμένοι, με την έννοια του λεπτού χειρισμού των πραγμάτων. Πρώτον το φυσικό περιβάλλον διαμόρφωσε έτσι, πιο βίαιους, πιο βάρβαρους, κατά κάποιον τρόπο βάρβαρους, με την έννοια ότι...όχι ακριβώς άσχημη...και...και προφανώς θέλαν να ζήσουν και πιο αυτόνομα, το περιβάλλον και πιστεύω ότι έχουνε, δηλαδή η αυτονομία τους δεν πιστεύω ότι ήταν τυχαίο, αυτονομήθηκαν σε έναν απέραντο χώρο, που ήτανε μόνοι τους και ζούσανε όπως θέλαν αυτοί, έτσι δεν είναι;

4.4 Επιμονή - εγωισμός

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό της ιδιαίτερης ταυτότητας των Ποντίων, απόρροια κι αυτό των συνθηκών και του τρόπου που έζησαν στον Πόντο, αλλά και στην Ελλάδα, είναι η επιμονή, η οποία από τους βιογραφούμενους πρόσφυγες χαρακτηρίζεται εγωισμός, προσδίδοντας θετικό περιεχόμενο στην έννοια.

Κατ' αυτό τον τρόπο οι βιογραφούμενοι άνδρες β' και γ' γενιάς απαντούν με αμεσότητα και χωρίς δεύτερη σκέψη στο σχετικό ερώτημα.

Άνδρας β' γενιάς: Εγωισμό έχουνε...όλοι και οι γυναίκες και οι άντρες!

Άνδρας γ' γενιάς: Πολύ εργατικοί, πολύ εγωιστές

Τα χαρακτηριστικά της επιμονής και του εγωισμού συσχετίζονται με το χαρακτηριστικό της αυτονομίας, καθώς έχοντας μάθει να στηρίζονται στις δυνάμεις τους, δυσκολεύονται να αποδεχθούν διαφορετική γνώμη, όπως αναφέρει η γυναίκα β' γενιάς πρόσφυγας .

Πάντως εγώ είμαι εγωίστρια, δηλαδή δεν το βάζω κάτω... [...] ...εγώ, δηλαδή, δεν δέχομαι να με συμβουλεύουνε άλλοι. Ναι, δεν θέλω, γιατί μία ας πούμε που δεν ξέρει να πλέξει και να με λέει πώς θα κάνω το μανίκι, πώς θα κάνω τον γιακά και κείνη με κάνει το νοικοκύρη...μία που δεν ξέρει να κάνει τουρσί και θα με πει «εγώ φτιάχνω τουρσιά ωραία» και τα πατάει, τα κάνει αλμυρά πολύ δηλαδή. Σε αυτά είμαι εγωίστρια, δεν παραδέχομαι!

Θεωρούν τον εγωισμό και το πείσμα απαραίτητα χαρακτηριστικά του ανθρώπου και τους προσδίδουν θετική ποιότητα, όπως οι δύο επόμενοι άνδρες β' γενιάς..

Άνδρας Α: Έχουνε εγωισμό, χωρίς εγωισμό άνθρωπος δεν γίνεται. Θα υπάρχει εγωισμός, θα υπάρχει...τα οποία χρειάζονται στον άνθρωπο...πώς δεν υπάρχει!

Άνδρας Β: Πεισματάρηδες, μπορεί να είμαστε, είμαστε, δεν χαριζόμαστε εύκολα, έχουμε πείσμα, το πείσμα τι είναι... Ε καλά, εντάζει...

Ακόμα και στις περιπτώσεις, που ο βιογραφούμενος θέλει να επιδείξει αίσθημα ανεκτικότητας προς τη γνώμη των άλλων, καταλήγει, συνειδητά ή ασυνειδητά, να αναδεικνύει την πεισματική επιμονή στη γνώμη του, όπως ο Πόντιος β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος.

Όχι, δεν ξέρω πάντα το καλύτερο, παίρνω τη γνώμη του αλλουνού και βλέπω ότι αυτό που εγώ σκέφτομαι είναι καλύτερο από του άλλου, γιατί να επιβάλλει εκείνος τη δική

του γνώμη πάνω στη δική μου, που η δική μου γνώμη είναι καλύτερη. Θα μου πεις πώς το κρίνω; Είμαστε πέντε άτομα, θα πούμε οι δυο μας τη γνώμη και ας κρίνουν οι πέντε. Ποτέ δεν αρνήθηκα την κρίση του αλλοιού. Των ουδετέρων. Ποτέ. Αλλά δεν θα μου επιβάλει αυτός επειδή είναι...ε...είναι στα πράγματα. Το παίρναμε και κάπως έτσι εμείς...

Εγωισμός, αυτονομία, δημιουργικότητα συνοψίζονται στο ακόλουθο απόσπασμα άνδρα γ' γενιάς πρόσφυγα:

Είμαστε σπουδαία ράτσα, εγώ είμαι υπερήφανος γι' αυτό. Από τσαμπουκά επιβιώνουμε ...δεν το βάζουμε κάτω...δεν προσκυνάμε. Κι ας μη περάσει. Ναι, ναι, ε αυτό μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι και ξεροκεφαλιά. Αλλά...καλύτερα να είμαι εγωιστής παρά...Όχι με τη λέξη εγωιστής, εγώ ότι πω είναι σωστό και τα άλλα είναι όλα λάθος, όχι. Ο εγωισμός στο θέμα της επιβίωσης, ήρθαν εδώ στην Ελλάδα και γίναν εγωιστές, στον τρόπο να κάνουν. Όπως και στην Αμερική, εγώ δεν είδα Πόντιους στην Αμερική να είναι και άσκημα, δε είδα, ούτε στον Καναδά, όλοι δικά τους σπίτια, δικές τους δουλειές

Ο εγωϊσμός και η επιμονή, που φθάνει τα όρια της «ξεροκεφαλιάς», είναι αναγνωρίσιμη από όλους τους πρόσφυγες, καθώς έχει μεταφερθεί, ως χαρακτηριστικό της ταυτότητάς τους, από τους προγόνους. Γυναίκα πρόσφυγας β' γενιάς αφηγείται ένα περιστατικό, που της έχουν αφηγηθεί οι γονείς της και αφορά την επιμονή του παππού της στον Πόντο.

Λοιπόν αυτός όταν πέθανε, δεν ήθελε να πάει να ταφεί, να θαφτεί σε άλλο μέρος, όπου ήταν οι πεθαμένοι. «Εγώ» λέει «φοβάμαι εκεί πέρα», και κάνανε ολόκληρο ιστορικό, να πάνε στη Ρωσία, να βγάλουνε χαρτιά, να κάνουνε δεν ξέρω τι, να τον θάψουν στην εκκλησία, στην αυλή. Και είναι θαμμένος εκεί πέρα τώρα...(γέλια)

Ο εγωισμός προβάλλει όχι μόνο σε άμεσες απαντήσεις, που αφορούν στο χαρακτήρα των Ποντίων, αλλά και έμμεσα, μέσα από τον τρόπο που συμμετέχουν σε άλλες θεματικές της έρευνας.

Στον επόμενο διάλογο, φαίνεται ολοκάθαρα ο αποστομωτικός τρόπος απάντησης, ενός Πόντιου πρόσφυγα β' γενιάς, στις ενοχλητικές ερωτήσεις της ανιψιάς του, σχετικά με κάποιον αρραβώνα του.

Ανιψιά: *Θεέ, πες για κείνη που είχες αρραβωνιαστεί, εκείνη τη...*

Αντρας: *Ε;*

Κόρη: *Τη Μ. την εντόπια...*

Άντρας: Ε;

Ανιψιά: Δεν είχε αντίρρηση η γιαγιά, τότε...

Άντρας: Ε;

Ανιψιά: ... όταν είχες αρραβωνιαστεί;

Άντρας: Είχα αντίρρηση εγώ!

Ανιψιά: Ε;

Άντρας: Εγώ είχα αντίρρηση!

Ανιψιά: Α!

Τα αλλεπάλληλα ερωτηματικά επιφωνήματα «ε;» του θείου και το τελικό συγκαταβατικό ερώτημα «α!» της ανιψιάς, αποκαλύπτουν ότι ο θείος θιγόμενος, προσπαθεί να επιβάλει τη διακοπή της κουβέντας, που αποκαλύπτει την άρση της αυτονομίας του και το θίξιμο του εγωισμού του.

4.5 Υπερβολή

Η υπερβολή είναι ένα επιπλέον ένα χαρακτηριστικό της ποντιακής ταυτότητας. Το στοιχείο αυτό αναδεικνύεται στο σύνολο των θεματικών ενοτήτων και στο σύνολο των βιογραφιών.

Ο Πόντιος β' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος, που θεωρεί ότι η υπερβολή είναι μίας μορφής χιούμορ των Ποντίων, διηγείται σχετικά:

...είχε ένα καφενείο και πηγαίνανε οι δικοί μας εκεί, κι έλεγε, εμείς, λέει, επάνω στο βουνά είχαμε τα ζώα και είχαμε ένα σουλήνα και περνάγαμε το γάλα και βούτυρο έβγαινε...κι αυτοί το χαύανε!

Στη βιογραφία του Πόντιος πρόσφυγας α' γενιάς, αναφερόμενος στην ελονοσία που υπήρχε στην περιοχή αρχικής εγκατάστασης, επιδιώκοντας να γίνει πειστικός λέει.:

...ήτανε κουνούπε τετρακόσια δράμια, τα βλέπες και νόμιζες πως ήταν αεροπλάνα...

Οι πιθανές ερμηνείες του φαινομένου της υπερβολής θα μπορούσαν να αναζητηθούν συνδυαστικά ως α. κατάλοιπο της προφορικότητας της διαλέκτου, όπου για να γίνει ελκυστικότερη προβάλλει το στοιχείο της υπερβολής, β. αποτέλεσμα του κοινοτικού βίου, που χαρακτηρίζεται από το έντονο θυμικό στοιχείο και γ. μορφή «χιούμορ» των Ποντίων.

4.6 Ταύτιση λόγων και έργων

Το βασικότερο χαρακτηριστικό της ποντικής ταυτότητας, στο οποίο συνοψίζονται τα περισσότερα από τα άλλα, είναι η σχεδόν απόλυτη ταύτιση λόγων και έργων.

Ο λόγος που εκπέμπουν είναι απόλυτη απεικόνιση της σκέψης τους. Το χαρακτηριστικό αυτό προκαλεί δυσκολίες επικοινωνίας με τις άλλες εθνότητες, εμφανιζόμενοι ως «αφελείς», διότι πράγματι δεν αντιλαμβάνονται τη σκοπιμότητα που συνήθως υποκρύπτεται πίσω από το λόγο. Αν παρατηρήσει κανείς Πόντιους χωρίς να κατέχει τη νοηματική καταληπτότητα των λόγων τους, κατά συνέπεια και των πράξεων τους, ξενίζεται, θεωρώντας τους αγενείς.

Η αμεσότητα του λόγου, εμφανίζεται ως απαίτηση κυριολεξίας. Στον ακόλουθο διάλογο, με γυναίκα πρόσφυγα πρώτης γενιάς, γεννημένη το 1908, εμφανίζεται με ένταση αυτό το χαρακτηριστικό της ποντιακής ταυτότητας.

Ερ: Πώς είναι το όνομά σας, πώς σας λένε;

Γυναίκα: Το δικό μου το όνομα; Που θα οφελάει το δικό μου τ' όνομα;

Η ερωτο-απάντηση αυτή, από την οποία φαίνεται να απουσιάζει η ευγένεια, είναι ο κυρίαρχος τρόπος επικοινωνίας μεταξύ των Ποντίων. Η Πόντια γιαγιά γνώριζε ότι το όνομά της δεν είχε καμία σημασία, ότι ο σκοπός της επίσκεψης ήταν άλλος. Διαπιστώνει ότι η ερώτηση δεν ταυτίζεται με την πράξη. Οπότε εν μέρει αυθεντικά, εν μέρει απαξιωτικά, αντιστρέφει την ερώτηση, η οποία δεν επιδέχεται απάντησης και αφήνει την απέναντι πλευρά μετέωρη και αποσβολωμένη.

Η ταύτιση λόγων και έργων χαρακτηρίζεται ως ειλικρίνεια από την γυναίκα β' γενιάς και αντιπαρατίθεται με την έννοια της διπλωματίας.

Ειλικρινείς είμαστε. Ειλικρίνεια έχουμε. Δεν μπορώ να...αυτό που είναι θα το πω. Ναι είμαστε ειλικρινείς και οι περισσότεροι Πόντιοι. Είναι πολύ λίγοι αυτοί που είναι έτσι...διπλωμάτες.

Η Πόντια πρόσφυγας γ' γενιάς του ακόλουθου αποσπάσματος προβάλλει την ίδια εικόνα για την ταύτισης λόγων και έργων.

Νομίζω ότι είναι πιο απλοί στην σκέψη τους και πιο ειλικρινείς στη σκέψη τους, δηλαδή αυτό που ενεργούν το... δεν ενεργούν με υστεροβουλία, αυτή την εντύπωση έχω. Αυτό τους ξεχωρίζει [...] ναι... Χαρακτηρίζουν πιο πολύ εμάς τους καυκάσιους, που δεν έχουμε καθόλου υποκρισία, μπορεί να γινόμαστε και ωμοί πολλές φορές, αλλά...είναι η αλήθεια ας πούμε, δεν είναι η υποκρισία. Ο πατέρας μου δεν είχε

υποκρισία. Έτσι...[...] Μα είναι...όλος ο ποντιακός λαός είναι έτσι, είναι πιο άμεσος και πιο ειλικρινής. Αυτά είναι τα χαρακτηριστικά τα χοντρά και τα έχουνε άντρες και γυναίκες, δεν μπορώ να πω ότι...όχι, ένας Πόντιος δεν θα λειτουργήσει υστερόβουλα, σε σχέση με το βλάχο, σε σχέση με το ντόπιο. Δεν θα κάνει ποτέ κάτι που δεν το νιώθει, γι' αυτό πολλές φορές που θέλουμε εμείς κάτι να μας κάνουν και δεν μας το κάνουν το χατίρι... αυτό όμως είναι θετικό τους, δεν μπορώ να το θεωρήσω αρνητικό.

Τα χαρακτηριστικά αυτά που αναφέρουν οι ίδιοι οι πρόσφυγες ως συνιστώσες της ταυτότητάς τους είναι αλληλένδετα μεταξύ τους. Παρουσιάζονται στο σύνολο των βιογραφιών και στο σύνολο της κάθε βιογραφίας μεμονωμένα. Η αυτονομία, η αμεσότητα και ο εγωισμός τους σχετίζονται με την αγάπη τους για τη δουλειά, ως αξία καθεαυτή. Για να είναι αυτόνομοι, δίνουν μεγάλη αξία στη δουλειά και έτσι ενισχύουν τον εγωισμό τους. Ή όντας εγωιστές, θέλουν να είναι αυτόνομοι και έτσι δουλεύουν για να το καταφέρουν. Ή όντας ειλικρινείς, δεν πραγματοποιούν σύνθετες σκέψεις, λένε και πράττουν αυτό που σκέπτονται, έτσι εμφανίζονται ως εγωιστές.

Η ιδέα που έχουν για τον εαυτό τους οι Πόντιοι και οι Πόντιες, η οποία εκφράστηκε άμεσα, αλλά και έμμεσα, μέσω των βιογραφιών τους, είναι αυτή που δηλώνει την ταυτότητά τους.

5. Ανακεφαλαίωση για την Ταυτότητα

Μέσα από τις βιογραφίες των Ποντίων προσφύγων του «δείγματος» των τριών γενεών της έρευνας, αναδείχθηκαν τα χαρακτηριστικά της πολιτισμικής τους ταυτότητας, όπως παραδόθηκαν από τις προηγούμενες γενεές. Κάποια από αυτά είναι ενεργά μέχρι σήμερα, άλλα έχουν υποστεί αλλοιώσεις και παραλλαγές, υποκύπτοντας στον εκσυγχρονισμό και άλλα έχουν εξαφανισθεί, εμφανιζόμενα είτε μέσω των αφηγήσεων που αφορούν στο παρελθόν, είτε υποδόρια μέσα από τις βιογραφίες.

Οι βασικοί άξονες που μελετήθηκαν, ως συνιστώσες της ποντιακής ταυτότητας, είναι, ακολουθώντας τον Weber, η διάλεκτος, η θρησκευτική πίστη, οι βιοτικές συνήθειες και η νοηματική καταληπτότητα. Ο άξονας που αφορά την κοινή ιστορία, εξετάστηκε διεξοδικά στο Κεφάλαιο VI «Υποκειμενική αντίληψη της Ιστορίας» .

Ως προς τη διάλεκτο, το κύριο χαρακτηριστικό της ποντιακής διαλέκτου είναι η προφορικότητα, καθώς η γραπτή μορφή της είναι πρόσφατη, ξεκινά από τον 19^ο αιώνα.

Η ποντιακή διάλεκτος, είτε ως μέσο έκφρασης και επικοινωνίας, είτε ως όχημα μεταφοράς της προφορικής ιστορίας και του πολιτισμού, αλλά και της ιδιαίτερης ψυχοσύνθεσης των Ποντίων, εμφανίζει μια παλινδρομική πορεία διανύοντας διάφορα στάδια, τα οποία λειτουργούν παράλληλα με τις αμφιθυμικές τάσεις εσωστρέφειας ή εξωστρέφειας της ποντιακής ταυτότητας.

Το πρώτο στάδιο ήταν η αποκλειστική χρήση της μεταξύ των Ποντίων προσφύγων με την άφιξη και εγκατάστασή τους στην περιοχή του πεδίου της έρευνας. Κατά το στάδιο αυτό, λειτουργούσε παράλληλα με την ποντιακή και η τουρκική γλώσσα, ως μέσο επικοινωνίας με τους άλλους πληθυσμούς, γηγενείς ή πρόσφυγες άλλων προελεύσεων.

Στη συνέχεια, μέσω της πολιτικής εθνικής ομογενοποίησης, υπό την κρατική επιβολή, ξεκίνησε η συρρίκνωση της χρήσης της. Το σχολείο ήταν ο κυρίαρχος μηχανισμός αυτής της εξέλιξης. Εκτός του σχολείου, μεγάλο μέρος των γονέων Ποντίων προσφύγων β' γενιάς επέβαλλε στα παιδιά τους τη χρήση της ελληνικής, ως αντιστάθμισμα του αποκλεισμού που είχε βιώσει από την αδυναμία πλήρους και ικανοποιητικής επικοινωνίας στην ελληνική γλώσσα.. Η μη χρήση της γλώσσας διευρύνθηκε κατ' αυτό τον τρόπο και στους γ' γενιάς πρόσφυγες.

Η προσπάθεια συρρίκνωσης της χρήσης της διαλέκτου εκ μέρους των προσφύγων της β' γενιάς, δεν ήταν πάντα αποτελεσματική. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους. Πρώτο, στα χαρακτηριστικά της ίδιας της ποντιακής ταυτότητας, ως αντίδραση στην απειλή άρσης της αυτονομίας τους. Δεύτερο, στο μεταναστευτικό ρεύμα των προσφύγων της β' γενιάς, όπου την ανατροφή της γ' γενιάς ανέλαβε η, εναπομείνασα στην Ελλάδα, α' γενιά, η οποία είχε μειωμένη έως καμία δυνατότητα επικοινωνίας σε άλλη γλώσσα πέραν της ποντιακής.

Το τρίτο στάδιο της πορείας της ποντιακής διαλέκτου αφορά την τάση επανεμφάνισής της και χρήσης της στους νεώτερους πρόσφυγες. Η τάση αυτή ενισχύεται από προσπάθειες γραπτής έκφρασής της.

Σήμερα, σε ατομικό επίπεδο, η ποντιακή διάλεκτος είναι ο τρόπος επικοινωνίας μεταξύ των εναπομεινάντων της α' γενιάς και των υπολοίπων γενεών. Ταυτόχρονα

επιχειρούνται προσπάθειες εκ μέρους των προσφύγων γ' γενιάς χρήσης της διαλέκτου στην καθημερινή επικοινωνία με τα παιδιά τους, ως «οικιακή» χρήση της γλώσσας. Εντονότερη παρουσιάζεται η τάση αυτή, στα χωριά με αμιγείς ποντιακούς πληθυσμούς, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν ισχύει και στα υπόλοιπα χωριά.

Σε συλλογικό επίπεδο, τα ποντιακά σωματεία, αλλά και τα υψηλότερης βαθμίδας συλλογικά όργανα, προωθούν δράσεις διατήρησης της διαλέκτου, μέσω της τέχνης, κυρίως, του θεάτρου και των τραγουδιών, αλλά και με οργάνωση μαθημάτων της ποντιακής διαλέκτου.

Πέρα όμως από τη λειτουργία της γλώσσας ως μέσο επικοινωνίας μεταξύ των Ποντίων προσφύγων, μία άλλη εξ ίσου σημαντική λειτουργία της, είναι αυτή της μεταφοράς του πολιτισμού και της ιστορίας της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας.

Οι τρόποι μεταφοράς, μέσω της προφορικής μορφής της διαλέκτου, είναι τα διάφορα είδη προφορικής λογοτεχνίας: οι διηγήσεις, τα παραμύθια, τα τραγούδια, τα ανέκδοτα, οι παροιμίες, αλλά και τα ξόρκια, οι ευχές και οι κατάρες.

Ο κυρίαρχος τρόπος πραγματοποίησης των προφορικών διηγήσεων ήταν και είναι σε ένα βαθμό μέχρι σήμερα, τα παρακάθια³⁹¹. Οι διηγήσεις, που μεταφέρονται από στόμα σε στόμα, παραλλάσσονται. Στις παραλλαγές παρ' όλες τις διαφοροποιήσεις, ο κεντρικός πυρήνας παραμένει αμετάβλητος.

Τα ανέκδοτα και οι παροιμίες είναι ένας ακόμα τρόπος προφορικής παράδοσης, ως μεταφορά της γνώσης από τους μεγαλύτερους στους νεώτερους. Τα ανέκδοτα και οι παροιμίες συχνά συμπίπτουν. Μία παροιμία μπορεί να έχει σκωπτικό χαρακτήρα ή ένα ανέκδοτο να έχει παιδαγωγικό χαρακτήρα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πρόσφυγες της α' και β' γενιάς, χρησιμοποίησαν όλοι ανέκδοτα ή παροιμίες κατά την διάρκεια των βιογραφιών τους. Αντίθετα δεν χρησιμοποιήθηκε αυτός ο τρόπος μεταφοράς της γνώσης από τους πρόσφυγες της γ' γενιάς. Είναι, απ' ό,τι φαίνεται, από τα στοιχεία της προφορικής παράδοσης που εκλείπουν.

³⁹¹ Τρόπος συναναστροφής και διασκέδασης, συνάξεις πολλών ανθρώπων, φίλων και συγγενών, μέσα στα σπίτια, στις οποίες πραγματοποιούνταν αφηγήσεις. Το περιεχόμενο των αφηγήσεων ήταν είτε ιστορικό – με την έννοια της προφορικής μεταφοράς της παράδοσης – είτε ψυχαγωγικό, είτε παιδαγωγικό.

Ένας ακόμα τρόπος διατήρησης της γλώσσας, ως γραπτής πλέον, επιχειρείται μέσα από λογοτεχνικές προσπάθειες, θεατρικά έργα και μυθιστορήματα.

Οι πρόσφυγες, όλων των γενεών, έχουν συνείδηση της κοινής ιστορίας τους. Η ιστορία αυτή μέχρι πρόσφατα, πριν ενσωματωθεί στο εκπαιδευτικό σύστημα, μεταδιδόταν μέσω της προφορικής παράδοσης (διηγήσεις, παραμύθια, παροιμίες, τραγούδια). Ο βαθμός γνώσης της ιστορίας είναι ένα κριτήριο της διάθεσης των προσφύγων απέναντι στην ταυτότητά τους. Η συνιστώσα αυτή της Ταυτότητας προσεγγίζεται αναλυτικά στο Κεφάλαιο VI «Υποκειμενική αντίληψη της Ιστορίας».

Ως προς τον τρόπο και τις συνήθειες διαβίωσης, φαίνεται να είναι αποτέλεσμα του μακραιώνου κοινοτικού βίου που έζησαν οι πρόγονοι των βιογραφούμενων.

Ο κοινοτικός βίος, η οικογένεια και ο γάμος είναι οι βασικές συνιστώσες του τρόπου διαβίωσης, από τις οποίες απορρέουν και τα ήθη και έθιμα.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της παραδοσιακής ποντιακής οικογένειας είναι η κυρίαρχη θέση του άνδρα, ως πατέρα ή γιού, η βαρύτητα του «όμαιμου» των μελών της και η πολύπλοκη σύνθεσή της. Η σύγχρονη ποντιακή οικογένεια διατηρεί σε μεγάλο βαθμό αυτά τα χαρακτηριστικά, που τείνουν μειούμενα.

Το πρότυπο του γάμου – με διάφορες υποχρεωτικές, λόγω των συνθηκών, παραλλαγές – είναι η παραμονή του μικρότερου γιού στην πατρική οικογένεια, η συγκατοίκηση των δύο οικογενειών και των ανύπαντρων μελών της πατρικής οικογένειας, όπου όλοι μαζί συνιστούν το νοικοκυριό και η αποχώρηση με το γάμο της παντρεμένης κόρης από την πατρική οικογένεια προς την οικογένεια του γαμπρού.

Το πρότυπο του γάμου ισχύει στις α' και β' γενιές. Εκσυγχρονισμός επέρχεται στη γ' γενιά. Συγκεκριμένα στη σχέση συγκατοίκησης μεταξύ β' και γ' γενιάς ισχύει το πρότυπο συγκατοίκησης με τους γονείς του γαμπρού, με την εξής παραλλαγή: Οι άνδρες της γ' γενιάς συγκατοικούν με τους γονείς τους και μετά το γάμο, αλλά όχι κάτω από την ίδια στέγη, αλλά ή μέσα στο ίδιο οικοδόμημα σε διαφορετικούς ορόφους, ή σε δύο σπίτια μέσα στην ίδια αυλή.

Ένα επί πλέον χαρακτηριστικό του γάμου ήταν η ενδογαμία, η οποία διατηρείται μέχρι τη β' γενιά, όπου εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα διαφοροποίησης. Σήμερα έχει αναπτυχθεί η εξωγαμία, η οποία αφορά κυρίως τις γυναίκες.

Μέσα από την έρευνα αναδεικνύονται οι διατροφικές συνήθειες. Η βάση των ποντιακών φαγητών είναι τα σιτηρά και το γάλα, καθώς ήταν τα προϊόντα που παρήγαγε ο Πόντος. Όλα τα παραδοσιακά ποντιακά φαγητά είναι παραλλαγές από αυτά τα δύο υλικά. Όλοι οι συμμετέχοντες στην έρευνα εκδήλωσαν ιδιαίτερη αγάπη για τα ποντιακά φαγητά.

Ο κοινοτικός βίος που μέχρι τους πρόσφυγες β' γενιάς εμφανίζεται ιδιαίτερα ενεργός μέσα από τον τρόπο ψυχαγωγίας, τα παρακάθια και τα μουχαπέτια³⁹², τείνει μειούμενος, αντικαθιστάμενος από παρόμοιες δράσεις των ποντιακών συλλόγων.

Η έννοια της νοηματικής καταληπτότητας σχετίζεται άμεσα με το αξιακό σύστημα μέσω του οποίου λειτουργεί μια πληθυσμιακή ομάδα. Οι αξίες των Ποντίων προσφύγων είναι αλληλένδετες μεταξύ τους. Παρουσιάζονται στο σύνολο των βιογραφιών και στο σύνολο της κάθε βιογραφίας μεμονωμένα. Η αγάπη για τη δουλειά, η αυτονομία, η αμεσότητα, ο εγωισμός, η υπερβολή, η ταύτιση λόγων και έργων.

Έντονο θυμικό στοιχείο, προκαλεί αμεσότητα στον λόγο τους. Αυτό το στοιχείο το οποίο μπορεί να αντιμετωπιστεί κριτικά, ως δείγμα προηγούμενου πολιτισμικού εξελικτικού σταδίου, οι ίδιοι οι Πόντιοι το θεωρούν δείγμα γενναιότητας και μεγαλοψυχίας. Οι ίδιοι αυτοαποκαλούνται «βάρβαροι», στοχεύοντας στη κριτική των «πολιτισμένων» ως απομακρυσμένων από τη φύση και την ουσία ανθρώπου.

Δύσκολα τα μέλη άλλων κοινωνικών ομάδων μπορούν να έχουν πρόσβαση στην κατανόηση των νοημάτων της ποντιακής πολιτισμικής ομάδας. Όπως αναφέρει η Μ. Κορομηλά, ο τρόπος που ερμηνεύονται οι ποντιακοί χοροί αντικαθρεφτίζει τον τρόπο που λειτουργεί η ποντιακή πληθυσμιακή ομάδα.

«Στον κύκλο που σχηματίζουν οι Πόντιοι, όλοι χορεύουν με την ίδια ένταση, από τον πρώτο που οδηγεί τον χορό μέχρι τον τελευταίο. Πρωτοχορευτής με την έννοια του πρωταγωνιστή, που ξεχωρίζει με φιγούρες και τσακίσματα, δεν υπάρχει. Κανείς δεν μπορεί να δώσει παραγγελία στους οργανοπαίχτες να του παίξουν έναν ειδικό σκοπό για να χορέψει πρώτος, όπως το συνηθίζουν σε άλλα μέρη κοινωνίες πιο ανοιχτές και πιο εξατομικευμένες. Εδώ κανείς δεν 'σολάρει'. Όλοι μετέχουν εξίσου. Η πειθαρχημένη ομάδα των χορευτών, αντρών, γυναικών ή μεικτή, κινείται ομοιόμορφα,

³⁹² Τα «μουχαπέτια» είναι συναναστροφές, στις οποίες κυριαρχεί το τραγούδι και συχνά ο χορός.

επιβεβαιώνοντας και στη χαρά της την αίσθηση του ατομικού μερίσματος στην κάθε κοινή προσπάθεια. Ο καθένας φέρει ίσο το βάρος της ευθύνης και η ομοψυχία των χορευτών έχει το ανάλογο της στην ομόψυχη προσπάθεια των μελών του πληρώματος ενός πλοίου που παλεύει μέσα στην καταιγίδα. Το λάθος βήμα του τρίτου χορευτή ή η ελάχιστη καθυστέρηση του έκτου θα επηρεάσουν άμεσα το συνολικό αποτέλεσμα. Οι Πόντιοι αντιμετωπίζουν τον χορό όπως και την καθημερινή ζωή, όπου όλο το χωριό φέρει την ευθύνη για την επιβίωση της κοινότητας. Κανείς δεν ακολουθεί, κανείς δεν προπορεύεται.»³⁹³

³⁹³ **Κορομηλά Μαρ.** (2001) *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα. Από την Εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα, σελ. 247

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΧ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αντικείμενο της διατριβής είναι η προσέγγιση και κατανόηση της διαδικασίας κοινωνικής ένταξης των Ποντίων προσφύγων, του προσφυγικού ρεύματος των αρχών του 20^{ου} αιώνα, από τον Πόντο στην Ελλάδα, καθώς και η διερεύνηση της διατήρησης ή διαφοροποίησης των στοιχείων της πολιτισμικής τους ταυτότητας στις επόμενες γενιές.

Σε δύο πόλους στράφηκε η προβληματική. Ο πρώτος αφορά: (i) την παρουσίαση των ιστορικών και κοινωνικών μεταβολών, που οδήγησαν τους Πόντιους στην προσφυγιά, (ii) την εννοιολογική προσέγγιση των όρων «έθνος» και «εθνότητα» και (iii) τη θεωρητική προσέγγιση των μηχανισμών κοινωνικής ένταξης και πολιτισμικής ταυτότητας. Ο δεύτερος πόλος αφορά την παρουσίαση των συμπερασμάτων της επιτόπιας έρευνας.

Σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν στο πρώτο μέρος της μελέτης, ο ποντιακός ελληνισμός διατηρήθηκε ενεργός και διακριτός, κατά τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, για δύο κυρίως λόγους.

Ο πρώτος αφορά τον τρόπο οργάνωσης του κοινωνικού και οικονομικού συστήματος της οθωμανικής αυτοκρατορίας, το τιμαριωτικό σύστημα, όπου η γη ήταν δημόσια, ανήκε στο κράτος, οι σχέσεις ιδιοκτησίας και κατοχής ήταν οργανωμένες σε συλλογική, και όχι σε ατομική, βάση και οι υπήκοοι ήταν χωρισμένοι σε εθνότητες (Milliyet) με κριτήριο το θρήσκευμα.

Ο δεύτερος αφορά στην ιδιαίτερη γεωπολιτική θέση του Πόντου, που είναι απομονωμένος, περιορισμένης έκτασης και δύσκολα προσπελάσιμος, μία περιοχή – όριο απέναντι σε διαφορετικούς πολιτισμούς και κοινωνικά συστήματα, που σε περιόδους απειλής παρείχε τη δυνατότητα μετακίνησης των κατοίκων από τα παράλια προς τις δυσπρόσιτες και άγονες ορεινές περιοχές, όπως συνέβη το 1461, μετά την άλωση της Τραπεζούντας από τους οθωμανούς.

Οι οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις που επήλθαν από τον μετασχηματισμό, που συντελέστηκε τον 18^ο αιώνα, στην παραγωγική διαδικασία και τις παραγωγικές σχέσεις, με τις δύο επαναστάσεις, τη βιομηχανική στη Βρετανία και την πολιτική στη Γαλλία, οδήγησαν στην κυριαρχία της αστικής τάξης, τη δημιουργία εθνικών κρατών, επιφέροντας την ενοποίηση των οικονομιών σε ενιαίες εθνικές αγορές. Οι εξελίξεις

αυτές προκάλεσαν αύξηση της ζήτησης των αγροτικών προϊόντων για το διαρκώς διευρυνόμενο αστικό πληθυσμό της αναπτυσσόμενης βιομηχανικά Δύσης και οδήγησαν στην εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής.

Η οθωμανική αυτοκρατορία, εντασσόμενη σταδιακά στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής, ανέλαβε στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, το ρόλο του εξαγωγέα αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών. Ταυτόχρονα υποχρεώθηκε να προχωρήσει σε δομικές αλλαγές, που εκφράστηκαν με μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, μέσω των οποίων παραχωρήθηκαν ειδικά προνόμια στις εθνότητες, ισονομία και θρησκευτική ελευθερία. Η οικονομική ανάπτυξη και οι μεταρρυθμίσεις δημιούργησαν ένα αντίστροφο ρεύμα μετακίνησης των ελληνικών πληθυσμών από τα ορεινά προς τα παράλια του Πόντου και προκάλεσαν δημογραφική αύξηση. Οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί που αναπτύχθηκαν ραγδαία, υπό την επιρροή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, διέυρυναν την απήχηση της έννοιας «ελληνισμός» στους Έλληνες του Πόντου.

Την περίοδο αυτή εξελίσσεται το Ανατολικό Ζήτημα. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, διαβλέποντας το επερχόμενο κενό εξουσίας, ανέπτυξαν επεκτατικές ιμπεριαλιστές τάσεις με στόχο τη διανομή των εδαφών και τη διεύρυνση των «σφαιρών επιρροής» της υπό κατάρρευση Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παράλληλα αναπτύχθηκαν τάσεις αυτοδιάθεσης των εθνοτήτων που κατοικούσαν στην περιοχή των Βαλκανίων, με τη μορφή των εθνικιστικών κινημάτων, τα οποία από 1870 σημείωσαν σημαντική αύξηση. Η λήξη της περιόδου αυτής για τον ποντιακό ελληνισμό σηματοδοτείται από την ήττα του ελληνικού στρατού στο Μικρασιατικό μέτωπο, τη Συνθήκη Ειρήνης της Λωζάνης, που παγίωσε τη διαδικασία εδαφικής ολοκλήρωσης της Ελλάδας και έθεσε τα όρια της σύγχρονης Τουρκίας, καθώς και την Ελληνοτουρκική Σύμβαση του 1923, που διευθέτησε τα ζητήματα ανταλλαγής των πληθυσμών. Κατ' αυτό τον τρόπο μεγάλο μέρος των κατοίκων των νότιων ακτών του Εύξεινου Πόντου, που είχαν ενεργή παρουσία στην περιοχή από τον 7^ο π.Χ. αιώνα, πήραν το δρόμο της προσφυγιάς.

Στο πρώτο μέρος της μελέτης επιχειρείται επίσης η ερμηνευτική προσέγγιση της επιθυμίας των ανθρώπων να σχηματίζουν ομάδες αναπτύσσοντας μαζικούς δεσμούς, όπως της εθνότητας και του έθνους.

Η απόπειρα ψυχαναλυτικής προσέγγισης και ερμηνείας του σχηματισμού των ομάδων στηρίζεται στον S. Freud, ο οποίος θεωρεί ότι οι διάφοροι μαζικοί δεσμοί είναι κατάλοιπο αναβίωσης της «πρωταρχικής ορδής», όπου ο παντοδύναμος ρόλος του πατέρα, αναπτύσσει αμφιθυμικά συναισθήματα φόβου και θαυμασμού στα μέλη της ορδής, που τελικά οδηγούνται να τον θανατώσουν και να τον καταβροχθίσουν. Με την πράξη του φαγώματος κάθε μέλος ιδιοποιείται ένα μέρος της δύναμης του πατέρα και η πατρική ορδή μετατρέπεται σε κοινότητα αδελφών. Μία κοινότητα που φέρει το βάρος της ενοχής του εγκλήματος. Έτσι ο νεκρός πατέρας, η «ιδέα» του πατέρα, γίνεται πιο φοβικός από τον υπαρκτό. Ένας νέος δεσμός συνδέει τα μέλη της ομάδας, η ενοχή. Στις διάφορες μορφές ομαδοποιήσεων η «ιδέα» του πατέρα, η ενοχή, αντικαθίστανται με την ιδέα του έθνους, της φυλής, του θρησκευματος, κλπ.

Η κοινωνιολογική προσέγγιση στηρίζεται στον M. Weber, ο οποίος μελετώντας τις εθνοτικές σχέσεις και τις πολιτικές κοινότητες, θεωρεί ότι οι άνθρωποι σχηματίζουν διαφόρων μορφών κοινότητες, τη γλωσσική, τη λατρευτική, τη εθνοτική, βάσει της καλλιέργειας μιας υποκειμενικής πίστης στην κοινή τους καταγωγή. Κάθε κοινότητα τρέπεται σε σημαντική όταν διεκδικεί πολιτική εκπροσώπηση, είτε μεταξύ των κρατών, είτε μέσα στο ίδιο το κράτος, ως ομάδα εξυπηρέτησης συμφερόντων, όταν δηλαδή μετασχηματίζεται σε πολιτική κοινότητα. Κάθε κοινωνικοποιημένη σχέση, ακόμα και αν είναι συγκροτημένη με καθαρά ορθολογικά κριτήρια, αποκτά μία υπερκαλύπτουσα συνείδηση κοινότητας, με τη μορφή προσωπικής συναδέλφωσης στη βάση κοινής εθνοτικής πίστης. Τα σημαντικότερα από τα κριτήρια που υιοθετεί μία ομάδα για να αναπτύξει το αίσθημα της κοινότητας μεταξύ των μελών της, είναι η κοινή γλώσσα, η κοινή θρησκεία, η κοινή ιστορία, οι κοινοί τρόποι διαβίωσης και κυρίως η κοινή νοηματική καταληπτότητα.

Σύμφωνα με τον N.Elias, που μελέτησε τα διαφορετικά πολιτισμικά πρότυπα διαφόρων ομαδοποιήσεων, είναι πρόδηλο ότι οι άνθρωποι διαφορετικών κοινωνικών ενοτήτων συμπεριφέρονται διαφορετικά, με εντελώς συγκεκριμένο τρόπο. Οι διαφορετικές συμπεριφορές δημιουργούνται στη βάση των κοινών βιωμάτων, αναπτύσσονται και μεταβάλλονται μαζί με την ομάδα που εκφράζουν, γιατί απεικονίζουν την τωρινή της κατάσταση και την ιστορία της.

Ο Lévi-Strauss προβάλλει μία επί πλέον ερμηνεία της ανάγκης διαφοροποίησης των συμπεριφορών μεταξύ των πολιτισμικών ομάδων. Θεωρεί ότι οι διαφορές οφείλονται

όχι αποκλειστικά στην απομόνωση, αλλά ακόμα και στη γειτνίαση, ώστε να εκφραστεί η ανάγκη της κάθε ομάδας να ξεχωρίζει.

Στο πρώτο μέρος επίσης εξετάζεται ο μηχανισμός κοινωνικής ένταξης των προσφύγων. Οι μετακινήσεις των πληθυσμών, εκούσιες ή ακούσιες, είναι ένα φαινόμενο που η απαρχή του τοποθετείται στο βάθος της ιστορίας. Με τις μετακινήσεις αυτές δύο διαφορετικά κοινωνικά μορφώματα, τα οποία δεν έχουν τον ίδιο βαθμό ισχύος, υποχρεούνται να συνυπάρξουν. Με τον όρο ένταξη νοείται η διαδικασία κατά την οποία το αδύναμο κοινωνικό μόρφωμα υποχρεούται να συνυπάρξει με το ισχυρό. Πίσω από τον όρο ένταξη υποκρύπτονται διαφοροποιημένες κοινωνίες και σχέσεις εξουσίας.

Οι πολιτικές, οι τρόποι που χρησιμοποιούνται για την ένταξη μίας ομάδας σε ένα ήδη διαμορφωμένο κοινωνικό σύστημα, διαφοροποιούνται στηριζόμενες στις διαφορετικές αντιλήψεις περί έθνους, σύμφωνα με το δίκαιο του αίματος ή το δίκαιο του εδάφους. Ανάλογα με τις πολιτικές ένταξης που υιοθετούνται εφαρμόζονται μοντέλα ένταξης, που δύο είναι τα κυρίαρχα στην Ευρώπη, αντικατοπτρίζοντας την κυρίαρχη αντίληψη περί έθνους, το γερμανικό και το γαλλικό.

Προσαρμόζοντας τις οπτικές ως προς τον τρόπο προσέγγισης της διαδικασίας ένταξης των μειονοτικών ομάδων στις ανάγκες της έρευνας, εξετάστηκαν ως παράμετροι κοινωνικής ένταξης οι εξής:

1. Η επιλογή του τόπου εγκατάστασης και οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων.
2. Η πρόσβαση στην αγορά εργασίας, οι μορφές απασχόλησης, η αξιοποίηση των ήδη υπάρχουσών επαγγελματικών δεξιοτήτων, η επαγγελματική αλληλεπίδραση με τους συνυπάρχοντες πληθυσμούς.
3. Η στέγαση, η δυνατότητα πρόσβασης στις κρατικές υπηρεσίες στέγασης, η ίση μεταχείριση έναντι των προϋπαρχόντων πληθυσμών, οι συνθήκες στέγασης ο κίνδυνος διαχωρισμού και δημιουργίας γκέτο.
4. Η δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση, καθώς και στις διαφορετικές βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος, ο ρόλος της ιδιαίτερης διαλέκτου, ως κριτηρίου αποκλεισμού από το εκπαιδευτικό σύστημα.

5. Η δυνατότητα πρόσβασης και εκπροσώπησης στο πολιτειακό και πολιτικό σύστημα.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους της διατριβής προσεγγίζεται η έννοια της ταυτότητας και ιδιαίτερα της πολιτισμικής – εθνοτικής ταυτότητας.

Ο όρος ταυτότητα, αυτός καθ' εαυτός, είναι διφορούμενος, εμπερικλείει δύο σχέσεις. Φέρει εμφανή σχέση ομοιότητας (ποιοτική) / ισότητας (ποσοτική) προς το ίδιο / το ίσο – «τ' αυτό» και ταυτόχρονα φέρει λανθάνουσα σχέση ανομοιότητας / ανισότητας προς το διαφορετικό / το άνισο – «το άλλο» - το «θάτερο»

Όταν η έννοια της ταυτότητας λειτουργεί ως σχέση με το «ίδιο» δημιουργούνται οι διάφορες μορφές συλλογικών ταυτοτήτων, ενώ όταν εμφανίζεται ως σχέση με τον «εαυτό», δηλαδή ως ταύτιση του ανθρώπου με τον εαυτό του, ο όρος «ταυτότητα» ταυτίζεται με τον όρο «εαυτός».

Όταν η έννοια της ταυτότητας χρησιμοποιείται για ομαδοποιήσεις, στις οποίες θεωρεί ή θεωρείται ότι ανήκει ο άνθρωπος, εξυπηρετεί την αντιπαράθεση με κάποιες άλλες ομάδες, στις οποίες θεωρεί ή θεωρείται ότι δεν ανήκει. Πίσω από την έννοια των συλλογικών ταυτοτήτων υποκρύπτονται σχέσεις εξουσίας. Όταν οι «άλλες» ομάδες θεωρούνται υποδεέστερες τα χαρακτηριστικά των «άλλων» υποτιμούνται και σε ακραίες περιπτώσεις προκαλούν συμπεριφορές αποκλεισμού. Αντίθετα όταν οι «άλλοι» θεωρούνται ανώτεροι, τα χαρακτηριστικά τους υπερτιμούνται, προκαλώντας αισθήματα φόβου και θαυμασμού, δέους και σεβασμού.

Ακολουθώντας κατά κύριο λόγο την προσέγγιση του Weber σε σχέση με τους παράγοντες που ενισχύουν τους δεσμούς της εθνότητας και του Elias, σε σχέση με το εύρος του περιεχομένου της έννοιας πολιτισμός πραγματοποιήθηκε – προσανατολισμένη στην έρευνα - η ανασυγκρότηση των βασικών συνιστωσών της πολιτισμικής ταυτότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο ως κύριες συνιστώσες της ταυτότητας εξετάστηκαν: η κοινή γλώσσα, η κοινή θρησκεία, η κοινή ιστορία, οι κοινοί τρόποι διαβίωσης και κυρίως η κοινή νοηματική καταληπτότητα.

Το δεύτερο, εμπειρικό, μέρος της μελέτης, προσανατολίσθηκε στην ερευνητική και ερμηνευτική προσέγγιση τριών θεματικών, που αφορούν τις τρεις πρώτες γενιές Ποντίων προσφύγων.

1. Τον τρόπο που έχει εγγραφεί η ιστορία του ποντιακού ελληνισμού στη συνείδηση των προσφύγων.
2. Τις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης
3. Την αναζήτηση των ενεργών διακριτών στοιχείων της πολιτισμικής ταυτότητάς των Ποντίων.

Ως πεδίο της έρευνας επιλέχθηκε η περιοχή της πρώην επαρχίας Εορδαίας, του νομού Κοζάνης, με κριτήρια επιλογής τη μικρότερη δυνατή αλλοίωση, τη μεγάλη συγκέντρωση, την ομοιογένεια των κοινωνικών χαρακτηριστικών και τη διάρκεια μέσα στο χρόνο. Η έρευνα διενεργήθηκε σε πέντε χωριά, από τα οποία τρία έχουν σχεδόν αμιγή ποντιακό πληθυσμό, ένα μικτό προσφυγικό πληθυσμό (Πόντιοι, Μικρασιάτες, Θρακιώτες) και ένα μικτό πληθυσμό αποτελούμενο από πρόσφυγες και γηγενείς.

Ως μέθοδος συλλογής του ερευνητικού υλικού επιλέχθηκε η βιογραφική προσέγγιση, καθώς κρίθηκε ως η πλέον κατάλληλη να καλύψει τομείς που αναδεικνύουν τα βιώματα της προσφυγιάς, την ένταξη σε διαφοροποιημένο πολιτισμικό περιβάλλον, καθώς και τους παράγοντες και τις διαδικασίες που επιδρούν και διαμορφώνουν τις πολιτισμικές ταυτότητες.

Το «δείγμα» περιλαμβάνει είκοσι-μία βιογραφίες από πόντιους πρόσφυγες. Κυρίαρχη ιδιοτυπία των βιογραφιών των Ποντίων αναδείχθηκε η υποχρεωτική παρουσία κατά την αφήγηση συγγενών ή/και γειτόνων, στάση που επεβλήθη από τους βιογραφούμενους στις 19 από τις 21 βιογραφίες. Η επιθυμία των βιογραφούμενων, ιδιαίτερα των α' και β' γενεών, να αφηγούνται παρουσία κοινού, αποδίδεται στον τρόπο που κατανοούν την ακρόαση, ως συλλογική και όχι ατομική διαδικασία, καθώς ο παραδοσιακός τρόπος, ενεργός μέχρι τη β' γενιά, μετάδοσης της γνώσης είναι οι προφορικές αφηγήσεις. Τα επιπλέον άτομα που συμμετείχαν στις βιογραφίες, λειτούργησαν ως ο χορός αρχαίας τραγωδίας, εκπροσωπώντας τη συλλογική συνείδηση της κοινότητας.

Η ανάλυση και η ερμηνεία του ερευνητικού υλικού δεν έχει ως στόχο να οδηγήσει στη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων, που αφορούν στο σύνολο του ποντιακού προσφυγικού ελληνισμού. Η σημαντικότητα της έρευνας έγκειται στην παρουσίαση της δυναμικής που δημιουργούν τα δεδομένα, στις τάσεις που αναδεικνύουν.

Αναφορικά με τον πρώτο άξονα, οι πρόσφυγες, όλων των γενεών, έχουν συνείδηση της κοινής ιστορίας τους. Ο βαθμός γνώσης ποικίλει συσχετιζόμενος με πολλούς παράγοντες. Τη γενιά στην οποία ανήκει ο βιογραφούμενος, τη διπλή προσφυγιά που έχουν βιώσει οι πρόγονοι³⁹⁴, την κοντινή ή όχι συναναστροφή με προγόνους, την εγκατάσταση σε μικτά ή αμιγή ποντιακά χωριά, το προσωπικό ενδιαφέρον. Σε όλες τις περιπτώσεις οι γνώσεις των βιογραφούμενων για τον Πόντο και την ιστορία του, είναι κριτήριο της στάσης τους απέναντι στη ποντιακή ταυτότητα.

Η εικόνα για τον Πόντο και τον τρόπο που ζούσαν οι πρόγονοί τους εκεί είναι εξιδανικευμένη στους πρόσφυγες, παραπέμποντας στην έννοια του «χαμένου Παραδείσου» και του «προπατορικού αμαρτήματος». Όσοι από τους πρόσφυγες επισκέφθηκαν τον Πόντο μεταφέρουν στις συνεντεύξεις τους την ίδια εξιδανικευμένη εικόνα. Ενώ η στάση αυτή θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της προσφυγιάς, η εικόνα επιβεβαιώνεται από τη σχετική βιβλιογραφία. Η φύση παρείχε τα πάντα, η απαιτούμενη ανθρώπινη προσπάθεια ήταν ελάχιστη. Οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται αφορούν τον εκάστοτε επιμέρους τόπο προέλευσης μέσα από την ευρύτερη περιοχή και με αυτό τον τρόπο αντλούνται πληροφορίες για τους επιμέρους τόπους, παραθαλάσσιους, με πλούσια αλιεία, ορεινούς, με άφθονα βοσκοτόπια, μεσόγειους, με εύφορες εκτάσεις.

Η στάση των Ποντίων προσφύγων για τον τόπο καταγωγής συνοψίζεται ως εξής: α' γενιά: νοσταλγία, β' γενιά: εξιδανίκευση, γ' δύο τάσεις: κυρίαρχη, η διάθεση ανάδειξης της ποντιακής ταυτότητας, που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως συνειδητή ή ασυνείδητη αντίσταση στην παγκοσμιοποίηση και την κυρίαρχη ιδεολογία. Η άλλη τάση, μικρής ισχύος στο «δείγμα», η διάθεση προβολής αδιαφορίας για την ποντιακή προέλευση, που συνήθως υποκρύπτει το ασυνείδητο, μεγαλύτερης έντασης, βίωμα της ταυτότητας.

Ως προς τον δεύτερο άξονα, αυτόν της κοινωνικής ένταξης, κυριαρχεί ένας σημαντικός περιοριστικός παράγοντας, πέρα από τις οριακές δυνατότητες της μεθόδου, για την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων: η οριοθέτηση του πεδίου της έρευνας. Καθώς σε κάθε τόπο λειτουργεί, παράλληλα με την εθνική, η τοπική

³⁹⁴ Οι πρόσφυγες από τον Καύκασο και από το Ατάπαζαρ, ήταν ήδη πρόσφυγες σε αυτές τις περιοχές. Η διπλή προσφυγιά, τότε και τώρα, έχει επιδράσει διπλά στη συνοχή της ομάδας.

ιστορία, στην περιοχή του πεδίου της έρευνας, η βαρύτητα της τοπικής ιστορίας υπερτερεί της εθνικής, η οποία συχνά μοιάζει με ξένο ρούχο που έχει επιβληθεί.

Οι διαφοροποιητικές ιδιοτυπίες της περιοχής της έρευνας συνοπτικά είναι οι ακόλουθες: συνοριακή περιοχή, μεγάλη διάρκεια εμπόλεμης περιόδου, ένταξη με υστέρηση ενός αιώνα στον εθνικό κορμό, απομόνωση, συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων, αιφνίδια αλλαγή της παραγωγικής βάσης – από την υπανάπτυκτη, σχεδόν πρωτόγονη, αγροτική παραγωγή του μεσοπολέμου στη ραγδαία και εκτεταμένη μεταπολεμική, εξειδικευμένη και στρατηγικής σημασίας, βιομηχανική ανάπτυξη - δριμύτατες συγκρούσεις την περίοδο της γερμανικής κατοχής και του εμφυλίου πολέμου.

Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων στην περιοχή, ακολούθησε μετ' εμποδίων τη ροή της τοπικής ιστορίας. Οι υποτυπώδεις υποδομές στέγασης, οι δυσκολίες συνύπαρξης με διαφορετικού πολιτισμικού υποβάθρου πληθυσμούς, οι υποτυπώδεις έως ανύπαρκτες δυνατότητες απασχόλησης, η έλλειψη κοινού κώδικα επικοινωνίας - κοινής γλώσσας - οι δυσκολίες προσαρμογής στο εκπαιδευτικό σύστημα, ήταν τα βασικά εμπόδια, που προκαλούσαν φαινόμενα στιγματισμού και αποκλεισμού από τις κοινωνικές διαδικασίες των Ποντίων προσφύγων, που συχνά λειτούργησαν ως πεδίο εκμετάλλευση εκ μέρους του πολιτικού συστήματος, αποκλείοντας τους πρόσφυγες από την πολιτική εκπροσώπηση και τους κρατικούς θεσμούς.

Οι Πόντιοι πρόσφυγες ακολούθησαν με μεγαλύτερη ένταση, λόγω της απειλής του αποκλεισμού, τη διαδρομή από την φτώχεια, της α' γενιάς, στην καταναλωτική κοινωνία, της γ' γενιάς. Ένταση τόσο ως προς την προσπάθεια, όσο και ως προς τα αποτελέσματα. Με την επιμονή και εργατικότητα των ποντίων προσφύγων, ιδιαίτερα των εκπροσώπων τους της β' γενιάς, τα εμπόδια σταδιακά ξεπεράστηκαν. Από τα πλινθόκτιστα τούρκικα σπίτια της αρχικής εγκατάστασης, σήμερα κατοικούν σε σύγχρονες, πολυτελείς σύμφωνα με τα τοπικά πρότυπα, κατοικίες. Η γ' γενιά υπερνίκησε την αδυναμία της γλώσσας και κατόρθωσε να έχει πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, πηδώντας ένα στάδιο, αυτό της δευτεροβάθμιας. Δηλαδή γονείς στην καλύτερη περίπτωση απόφοιτοι δημοτικού, παιδιά απόφοιτοι πανεπιστημίου. Σταδιακά απέκτησαν πρόσβαση στο πολιτικό σύστημα, σε τοπικό επίπεδο αρχικά και στη συνέχεια στο κοινοβούλιο και στους θεσμούς του κράτους.

Συνδιαμόρφωσαν με τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες το σημερινό κοινωνικό πλαίσιο της περιοχής, διατηρώντας έντονα τη διακριτότητά τους.

Στον τελευταίο άξονα της έρευνας, σχετικά με τα χαρακτηριστικά της ποντιακής ταυτότητας, που αναδείχθηκαν μέσα από τις βιογραφίες, αφορούν την ιδιαίτερη διάλεκτο, τους τρόπους διαβίωσης και το αξιακό σύστημα, σε αλληλεπίδραση με την κοινή νοηματική καταληπτότητα.

Κατά την παρουσίαση των επιμέρους συνιστωσών της ποντιακής ταυτότητας, προβάλλει ο κίνδυνος της αποσπασματικότητας. Χάνεται η συνολική αίσθηση, καθώς οι βιογραφίες κατακερματίστηκαν, ώστε να είναι δυνατή η προσέγγιση των επί μέρους ενοτήτων, που συνθέτουν τον κάθε άξονα. Είναι αδύνατο να μεταφερθεί στο χαρτί το πλήρες πνεύμα των βιογραφιών, η κάθε μία από τις οποίες είναι ιδιαίτερης προφορικής λογοτεχνίας αξίας.

Αναφορικά με την ποντιακή διάλεκτο προσεγγίσθηκε η διαδρομή της, τα στάδια που διήνυσε, από απολύτως ενεργή στην α' γενιά, σε συνειδητές προσπάθειες υποχώρησης από τη β' γενιά, προς αποφυγή του αποκλεισμού, σε προσπάθειες αναβίωσης και γραπτής έκφρασης από μέρος της γ' γενιάς, ως αντίσταση στο παγκοσμιοποιημένο μοντέλο.

Ως προς τις συνήθειες διαβίωσης εξετάσθηκαν ο γάμος, η οικογένεια, οι καθημερινές συνήθειες, τα ήθη και τα έθιμα και οι συναναστροφές.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της παραδοσιακής ποντιακής οικογένειας ήταν η κυρίαρχη θέση του άνδρα, το όμαιμο και η ιεραρχία, τα οποία οι α' και β' γενιές προσφύγων αναπαρήγαγαν σε μεγάλο βαθμό. Στην γ' γενιά τα χαρακτηριστικά τείνουν μειούμενα. Η αλλαγή οφείλεται στις γυναίκες γ' γενιάς, οι οποίες έχοντας συνείδηση του υποβαθμισμένου ρόλου τους στην ποντιακή οικογένεια, οδηγήθηκαν σε μία υπερπροσπάθεια πρόσβασης στην εκπαίδευση, που τους παρείχε ευκαιρίες απασχόλησης και απομάκρυνσης από τον τόπο εγκατάστασης. Αντίθετα οι άνδρες της ίδιας γενιάς αναπαράγουν το μοντέλο της ποντιακής οικογένειας, με εκσυγχρονιστικές παραλλαγές.

Ο κοινοτικός βίος, ένα από τα συστατικά του ποντιακού τρόπου διαβίωσης, εκφράζεται στις α' και β' γενιές, μέσα από τις συνήθειες συναναστροφής και

διασκέδασης, τα πανηγύρια, τα μουχαπέτια³⁹⁵ και τα παρακάθια³⁹⁶, τα οποία βρίσκονται σε φθίνουσα πορεία. Στη γ' γενιά εμφανίζονται περισσότερο εξατομικευμένες στάσεις και συμπεριφορές, δεν αναφέρθηκαν οι παραδοσιακοί τρόποι συναναστροφής και διασκέδασης, οι οποίοι έχουν δώσει τη θέση τους σε εκατοντάδες «καφέ» και «μπαρ», που έχουν αναπτυχθεί στην περιοχή, κατά το πρότυπο των μεγάλων πόλεων.

Η σύγχρονη μορφή συλλογικής δράσης των ποντίων προσφύγων είναι η συμμετοχή σε συλλόγους, οι οποίοι περιλαμβάνουν πλήθος δραστηριοτήτων με στόχο τη διατήρηση της ποντιακής παράδοσης, όπως χορευτικά συγκροτήματα, τμήματα εκμάθησης της διαλέκτου, της μουσικής, των χορών, βιβλιοθήκες, εκδόσεις, θεατρικές παραστάσεις κ.ά.

Η τελευταία συνιστώσα της ποντιακής ταυτότητας, η νοηματική καταληπτότητα, απόρροια του κοινού αξιακού συστήματος, παραμένει ιδιαίτερα ενεργή σε όλες τις γενιές. Η σταθερότητα και διάρκεια της νοηματικής καταληπτότητας ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της θεμελιώδους υπερισχύουσας ιδιοτυπίας της ιστορίας των Ποντίων, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, που συνοψίζεται στην έννοια «εσχατιά».

Εσχατιά καθώς οι Πόντιοι καθ' όλη την ιστορική τους διαδρομή είναι εγκατεστημένοι στα όρια απέναντι σε διαφορετικούς πολιτισμούς και κοινωνικά συστήματα. Άποικοι την αρχαία εποχή, ακρίτες κατά την βυζαντινή και οθωμανική περίοδο, πρόσφυγες εγκατεστημένοι σε απομονωμένες περιοχές στην Ελλάδα.

Αυτή η κυρίαρχη ιδιοτυπία, ανέπτυξε το σύστημα αξιών των Ποντίων, που είναι ενεργό μέχρι σήμερα, καθώς εμφανίζεται στις βιογραφίες και των γ' γενιάς προσφύγων. Η εσχατιά κατέστησε τη ζωή τους ιδιαίτερα επικίνδυνη και αγωνιστική, αναπτύσσοντας ένα ηρωικό πνεύμα, που εκφράζεται από έντονο αίσθημα αυτονομίας. Η απομόνωση ενίσχυσε την κοινή συλλογική ταυτότητα και τη διάθεση ανάδειξης της διαφορετικότητας. Ο περιορισμένος χώρος ανέπτυξε την εργατικότητα, την αγωνιστικότητα και την επιμονή.

³⁹⁵ Τα «μουχαπέτια» είναι συναναστροφές, στις οποίες κυριαρχεί το τραγούδι και συχνά ο χορός.

³⁹⁶ Τα «παρακάθια» είναι τρόπος συναναστροφής και διασκέδασης, συνάξεις πολλών ανθρώπων, φίλων και συγγενών, μέσα στα σπίτια, στις οποίες πραγματοποιούνταν αφηγήσεις. Το περιεχόμενο των αφηγήσεων ήταν είτε ιστορικό –προφορική μεταφορά της παράδοσης - είτε ψυχαγωγικό, είτε παιδαγωγικό.

Τα χαρακτηριστικά αυτά ως συνιστώσες της ταυτότητάς τους είναι αλληλοεπηρεαζόμενα, όντας ταυτόχρονα αίτιο και αποτέλεσμα το ένα του άλλου.

Η αυτονομία, η αμεσότητα και ο εγωισμός τους σχετίζονται με την αγάπη τους για τη δουλειά, ως αξία καθεαυτή. Για να είναι αυτόνομοι, δίνουν μεγάλη αξία στη δουλειά και έτσι ενισχύουν τον εγωισμό τους. Ή όντας εγωιστές, θέλουν να είναι αυτόνομοι και για να το επιτύχουν καθίστανται εργατικοί και δημιουργικοί.

Η συνισταμένη και ταυτόχρονα η βάση όλων αυτών το χαρακτηριστικών της ποντιακής ταυτότητας είναι η ταύτιση λόγων και έργων. Ο λόγος που εκφέρουν είναι απόλυτη απεικόνιση της σκέψης τους. Το χαρακτηριστικό αυτό δημιουργεί δυσχέρειες επικοινωνίας, εμφανιζόμενοι ως «αφελείς», καθώς πράγματι δεν αντιλαμβάνονται τη σκοπιμότητα που συνήθως υποκρύπτεται πίσω από το λόγο.

Τα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους προκαλούν δυσκολία ένταξης στο εκάστοτε κυρίαρχο σύστημα, πού εκ μέρους των ποντίων εκλαμβάνεται ως αντίσταση, εκ μέρους του συστήματος ως αντίδραση.

Οι υποθέσεις εργασίας, τα ερωτήματα που τέθηκαν στην έρευνα, επιβεβαιώθηκαν.

Το πρώτο ερώτημα, σχετικά με τη διαδικασία ένταξης των Ποντίων προσφύγων στον ελλαδικό χώρο, ως ισότιμα μέλη της κοινωνίας, πράγματι ξεκίνησε από τη γ' γενιά, ως αποτέλεσμα της υπερβάλλουσας προσπάθειας των δύο προηγούμενων γενεών, που βίωσαν στιγματισμό και αποκλεισμό.

Το δεύτερο ερώτημα, που αφορά στην ανθεκτικότητα των χαρακτηριστικών της πολιτισμικής ταυτότητας, οι αλλαγές και οι προσαρμογές αφορούν στις συνήθειες διαβίωσης. Παραμένουν σταθερά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους, που εκφράζονται από την συνείδηση της κοινής ιστορίας και της ιδιαίτερης νοηματικής καταληπτότητας.

Πιθανές προοπτικές έρευνας θα μπορούσαν να είναι οι εξειδικεύσεις των θεματικών ενότητων. Από τον άξονα της ένταξης, η διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ των πληθυσμών στον τόπο εγκατάστασης ή οι συνέπειες της ιδεολογικής τοποθέτησης στην κοινωνική ένταξη των Ποντίων. Από τον άξονα της ταυτότητας, η διερεύνηση της ονοματοθεσίας των βαφτιστικών ποντιακών ονομάτων ή έρευνα επί των βιογραφιών γυναικών γ' γενιάς Ποντίων προσφύγων πτυχιούχων ΑΕΙ, του πεδίου της παρούσας έρευνας.

Σημαντική επίσης κρίνεται η επέκταση της έρευνας των ιδιότυπων χαρακτηριστικών της ποντιακής ταυτότητας, ιδιαίτερα της νοηματικής καταληπτότητας, στον ευρύτερο ποντιακό πληθυσμό, καθώς και η σύγκριση των διαφορετικών πολιτισμικών προτύπων, του ποντιακού με το κυρίαρχο εθνικό και οι συνέπειες της διαφοροποίησης στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Επίλογος

Ξέρω ότι ανέλαβα και απλώθηκα σε μια δουλειά, που ξεπερνά, με όλες τις συνέπειες, τις δυνατότητες ενός μεμονωμένου ανθρώπου. Και πώς αλλιώς; Η «υπερβολή», η «δουλειά» και το «πείσμα» είναι στοιχεία της ποντιακής ταυτότητας.

Ξέρω ότι, παρά τις φιλότιμες προσπάθειές μου, η γλώσσα, ως μέσο μεταφοράς στο γραπτό λόγο της δουλειάς μου, είναι ανεπαρκής. Σε κάθε περίπτωση είναι μια γλώσσα αναφομοίωτη, δεν είναι κτήμα μου, δεν είναι η γλώσσα των προγόνων μου.

Ξέρω ότι οι περισσότεροι από όσους θα μουν στον κόπο να διαβάσουν τη δουλειά μου, θα δυσκολευτούν, πέρα των αδυναμιών της γλώσσας, στη νοηματοδότηση των όσων παρουσιάζω. Οπωσδήποτε υπάρχει έλλειμμα κοινής βάσης στην κατανόηση των νοημάτων.

Ξέρω ότι η δουλειά μου έχει πάμπολλες ατέλειες. Αυτό είναι το αισιόδοξο μήνυμα, καθώς ότι είναι «τέλειο» - «τετελεσμένο» είναι ερμητικά κλειστό, αποκλείοντας το μέλλον.

15 Αυγούστου 2012

Βιβλιογραφία

- Αγτζίδης Βλ.** (1990) *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην περεστρόικα*, Θεσ/νίκη: Αφοι Κυριακίδη
- Αγτζίδης Βλ.** (2001) *Παρευξείνιος Διασπορά. Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Ευξείνου Πόντου*, Θεσ/νίκη: Αφοι Κυριακίδη
- Αγτζίδης Βλ.** (2009), Νέο-Οθωμανισμός, Συνέντευξη στο περιοδικό «Αβατον», τεύχ. 91, Μάιος 2009, σελ. 46-52.
- Αλεξανδρής Α.** (1980) Η ανάπτυξη του εθνικού πνεύματος των Ελλήνων του Πόντου, 1918-1922: Ελληνική εξωτερική πολιτική και τουρκική αντίδραση, στο: Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εοχή του, με την εποπτεία Θ.Βερέμη και Ο. Δημητρακόπουλου (Δοκίμιο-Ιστορία, 1) Αθήνα: Φιλипπότης
- Αλιβιζάτος Ν.** (1983) *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση: Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Αναγνωστοπούλου Σ.** (1998) *Μικρά Ασία 19^{ος} αιώνας- 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Αναστασιάδου Ιφ.** (1980), *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*. Στο συλλογικό τόμο: Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, Αθήνα: Φιλипπότης
- Ανθογαλίδου Θ.** virtualschool.web.auth.gr
- Άννα Κομνηνή** (1990) *Αλεξιάδα*, μτφρ. Αλόη Σιδέρη, Αθήνα: Άγρα
- Αντωνοπούλου Μ.** (1991) *Θεωρία και ιδεολογία στη σκέψη των κλασσικών της κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Αντωνοπούλου Μ.** (2000) *Κοινωνική Πράξη και Υλισμός, Σπουδή στην κοινωνιολογία της γνώσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Αντωνοπούλου Μ.** (2008) *Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας, Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα: Σαββάλας
- Απολλώνιος ο Ρόδιος**, *Αργοναυτικά*
- Αριστοτοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών**, (2005), *Η Καθ' ημάς Ανατολή*, Αφιερωματικός τόμος στον Κων. Δεληκωνσταντή, Φλώρινα
- Αρριανός** *Περίπλους Εύξεινου Πόντου*
- Αρχείον Πόντου** 1928-2003
- Ασδραχάς Σπ.** (1978) *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' Αι.)*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Βακαλόπουλος Α.** (2000) *Νέα Ελληνική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας
- Βακαλόπουλος Α.** (2005) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Ηρόδοτος
- Βαλαβάνης Κ.** (1925) *Σύγχρονος Γενική Ιστορία του Πόντου*, (ανατύπωση 1995), Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη
- Βαλαώρας Β.** (1939) *Το δημογραφικόν πρόβλημα της Ελλάδος και η επίδρασις των προσφύγων*, Αθήνα
- Βεργέτη Μ.** (2000) *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μίας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, Αθήνα: Αφοι Κυριακίδη.
- Βεργόπουλος Κ.** (1975) *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βερέμης Θ.** (1983) «Κράτος και Έθνος στην Ελλάδα: 1821-1912», *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Δ. Τσαούσης (επιμ), Αθήνα: Εστία
- Βερέμης Θ.** (2003) *Εισαγωγή στο Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην*

Νεότερη Ελλάδα, Αθήνα: ΜΙΕΤ

Βερέμης Θ. (2003) «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως», στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ

Βερνίκος Ν. & Σ. Δασκαλοπούλου (2002) *Πολυπολιτισμικότητα. Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, Αθήνα: Κριτική

Βλασσίδης Βλ. (1996) *Εις Αναμνησιν της Γενοκτονίας των Ποντίων*, Από το αφιέρωμα του Μακεδονικού Πρακτορείου για τον Ποντιακό ελληνισμό, ιστοσελίδα: www.hellenic.org

Βρύζας Κ. (1997) *Παγκόσμια επικοινωνία. Πολιτιστικές ταυτότητες*, Αθήνα: Gutenberg

Βρυχέα Α. (1997) «Για την Κατοίκηση των Προσφύγων. Χώροι Διαφορά και Συλλογικής Μνήμης», στο συλλογικό τόμο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας

Γαβρά Ελ. (2003) *Αγροτικός Χώρος και Κατοικία στον Πόντο, από τον 19^ο έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη

Γεωργανόπουλος Ε. (2002) «Ο διωγμός των Ελλήνων του Πόντου και οι εθνικές διεκδικήσεις τους (1914-1922): μιά σχέση αλληλεξάρτησης», *Ε Ιστορικά*

Γεωργούλας Αν. (1997) *Αφανείς διαδρομές. Διαφοροποίηση, Ταυτότητα, Ονοματοθεσία*, Αθήνα: Gutenberg

Γκέφου-Μαδιανού Δ. (2003), «Εννοιολογήσεις του εαυτού και του άλλου. Ζητήματα ταυτότητας στη σύγχρονη ανθρωπολογική θεωρία», στο Γκέφου-Μαδιανού, Δ. (επιμ.), *Εννοιολογήσεις, Ταυτότητες και Πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ- Gutenberg

Γκιζέλη Β.Δ. (1984) «Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930», Αθήνα: Επικαιρότητα

Γκιζέλη Β.Δ. (1997) «Επίταξις Ακινήτων Κατοικουμένων ή οπωσδήποτε Χρησιμοποιουμένων», στο συλλογικό τόμο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας

Γκρίτση – Μιλλιέξ Τ. (1991) *Η Τρίπολη του Πόντου*, Αθήνα: Καστανιώτης

Γραμματικόπουλος Μεν. (2008) *Μισός Αιώνας στη Σοβιετική Ένωση*, Γεωργία-Καζακστάν, 1916-1967, Αθήνα: Gutenberg

Δεμερτζής Ν. (1996) *Ο Λόγος του Εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα: Σάκκουλας

Δερτιλής Γ. (1977) *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα

Δημαράς Κ.Θ., (2002), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής

Διαμαντίδης Κ.Ε. (2000), *Το ροδάφ'νον*, Αθήνα: Στάχυ

Διαμαντούρος Ν., (2002), *Οι Απαρχές της Συγκρότησης του Σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα, 1821-1828*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.

Δρίτσα Μ. (1997) «Το Πρόγραμμα Εθνικής Ανάπτυξης της Ελλάδας και οι Πρόσφυγες του 1922», στο συλλογικό τόμο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας

Εκδοτική Αθηνών (2000), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 15, Αθήνα

Έμκε-Πουλοπούλου Η. (2007) *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Αθήνα: Παπαζήσης

Ενεπεκίδης Π.Κ. (1962) *Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918): Βάσει των Ανεκδότων Εγγράφων των Κρατικών Αρχείων της Αυστροουγγαρίας*,

- Αθήνα: Σύλλογος Ποντίων «Αργοναύται Κομνηνοί
- Ενεπεκίδης Π.Κ.** (1989) *Τραπεζούντα, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη: Τρία Κέντρα του Μικρασιατικού Ελληνισμού 1800-1923*, Αθήνα: Ωκεανίδα
- Ευσταθιάδης Στ.** (1983) «Η Αργατιά: ένας θεσμός στην αγροτική ζωή των Ποντίων», *Αρχαίον Πόντου* 38
- Ηλιάδης Ε.** (1989) *Νέος Καύκασος. Ιστορική αναδρομή*, Αθήνα
- Ηλιού Φ.** (2003) *Κοινωνικοί αγώνες και διαφωτισμός, η περίπτωση της Σμύρνης 1819*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού Μνήμων
- Ηρόδοτος**, *Ιστορίαι*, Αθήνα: Κάκτος
- Θανοπούλου Μ. – Πετρονώτη Μ.** (1987) «Βιογραφική Προσέγγιση: Μια άλλη Πρόταση για την Κοινωνιολογική Θεώρηση της Ανθρώπινης Εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Νο 64
- Θανοπούλου Μ.** (2000), *Η Προφορική Μνήμη του Πολέμου*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
- Θανοπούλου Μ.** (2007) *Φύλο και Μετανάστευση, Τόμος III, Διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών*, Αθήνα: (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Gutenberg
- Θεοφυλάκτου Α.** (1988) *Ζωντανές Μνήμες Πόντου*, Θεσ/νίκη: Μέριμνα Ποντίων Κυριών
- Ιωαννίδης Σ.** (1988) *Ιστορία και Στατιστική της Τραπεζούντας και της γύρω περιοχής*, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη
- Καζαντζάκης Ν.** (2009) *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα: Εκδόσεις Καζαντζάκη
- Καμπούρη Ελένη** (2007) *Φύλο και Μετανάστευση, Τόμος II, Η Καθημερινή Ζωή των Μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα: (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Gutenberg
- Κανδηλάπτης Γ.** (1929), *Οι αρχιμεταλλουργοί του Πόντου και το εθνικόν έργον αυτών μετά παραρτήματος. Τα ανέκδοτα των ουσταπασίδων*, Αλεξανδρούπολις
- Κανδηλάπτης Γ.** (1961), «Ο κώδιξ του εν Αργυροπόλει ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου», *Αρχαίον Πόντου* 24
- Καπλάνογλου Σ.** (2010) Συνέντευξη στο Ν.Φ. Μικελίδκη, *Επτά- Ελευθεροτυπία*, 28 Φεβρουαρίου 2010
- Καραμούζη Αν.** (1997) Καταγραφή και χαρτογράφηση προσφυγικών οικισμών, στο συλλογικό τόμο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας
- Καρπόζιλος Απ.** (2004) Οι Έλληνες της Ρωσίας, στο **Glogg R.** *Η Ελληνική Διασπορά στον 20^ο αιώνα*, μτφρ. Μ. Φράγκου, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα
- Κασιμάτη Κ.**, (1984) *Μετανάστευση, Παλιννόστηση: Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, Αθήνα
- Κασιμάτη Κ. κ.ά.** (1992) *Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και Οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού
- Κασιμάτη Κ.** (2000) «Προβλήματα ένταξης Εθνοτικών Ομάδων και Αλλοδαπών στην Ελληνική Κοινωνία», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Φαινόμενα Κοινωνικής Παθογένειας σε Ομάδες Κοινωνικού Αποκλεισμού*, Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού
- Κασιμάτη Κ.** (2001) *Δομές και Ροές, Το Φαινόμενο της Κοινωνικής και Επαγγελματικής Κινητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg

- Κασιμάτη Κ.** (2002) *Κοινωνικός σχεδιασμός και αξιολόγηση, Μέθοδοι και πρακτικές*, Αθήνα: Gutenberg
- Κασιμάτη Κ.** (2003) «Ιστορικές αναφορές των μεταναστευτικών ροών», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.) *Πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης. Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα: Gutenberg
- Κασιμάτη Κ.** (2004) (εισαγωγή-επιμ.) «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία», Αθήνα: Gutenberg
- Κασιμάτη Κ.** (2004), «Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός», στο Κ.Κασιμάτη επιμ. *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg
- Κασιμάτη Κ. κ.α.** (2004) «Η Ταυτότητα των Μεταναστών», στο ΚΑΣΙΜΑΤΗ Κ. (επιμ.), *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Συγκλίσεις και Αποκλείσεις.*, Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Gutenberg
- Κασιμάτη Κ. – Μουσούρου Α.Μ.** (2007) *Φύλο και Μετανάστευση, Τόμος Ι, Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, Αθήνα: (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Gutenberg
- Κασκαμανίδης Ιωαν.** (1998) «Το χωριό Σαλούτ (Κυβερνείο Καρς – Διοίκηση Αρταχάν – Υποδιοίκηση Κιόλιας)», Εφημερίδα: Εύξεινος Πόντος
- Κασκαμανίδης Ιωαν.** (2000) Τα κειμήλια των προσφύγων ως πηγές ιστορίας. Οι θρησκευτικές εικόνες των Ελλήνων του Καρς στην περιοχή της Φλώρινας.
- Καστοριάδης Κ.** (1981) *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Αθήνα: Κέδρος
- Κατσάπης Κ.** (2002) «Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο», Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία, <http://www.ehw.gr>
- Κιτρορέφ Αλ.** (2003) «Συνέχεια και αλλαγή στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ
- Κιτρορέφ Αλ.** (2006) «Η μεταπολεμική μετανάστευση», στο *Οι Έλληνες της Διασποράς, 15^{ος} -21^{ος} αι.* Ι.Κ. Χασιώτης, Ο. Κατσιαρδή-Hering, Ε. Αμαπατζή (επιμ.), Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων
- Κιτρομηλίδης Π.** (1983) «Το ελληνικό κράτος ως Εθνικό Κέντρο» στο *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Δ. Τσαούσης (επιμ.), Αθήνα: Εστία
- Κιτρομηλίδης Π.** (1985) *Ι. Μοισιόδαξ*, Αθήνα: ΜΙΕΤ
- Κιτρομηλίδης Π.** (2003) «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ
- Κλεάνθης Φ.** (1983) *Έτσι χάσαμε τη Μικρασία, Ιστορική Έρευνα*, Αθήνα: Εστία
- Κοινωνία των Εθνών** (1997) *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*. (μτφρ. Φ. και Μ. Βεϊνόγλου), (Γενεύη 1926), Αθήνα: Τροχαλία.
- Κοκοσαλάκης Ν.** (2004) «Ελληνική Ταυτότητα και Ευρώπη: Μία Ιδιόμορφη Ιστορική Σχέση» στο *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Συγκλίσεις και Αποκλείσεις* Κασιμάτη Κ. (επιμ.). Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Gutenberg.
- Κολιόπουλος Ι.** (2003) «Ληστεία και Αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ
- Κομίλη Αιγ.** (1989) *Βασικές αρχές και μέθοδοι επιστημονικής έρευνας στην ψυχολογία*, Αθήνα: Οδυσσέας
- Κονδύλης Π.** (2004) *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, οι Φιλοσοφικές Ιδέες*, Αθήνα:

Θεμέλιο

Κονδύλης Π. (2008) *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο

Κορδάτος Ι. (1957) *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα: 20^{ος} Αιώνας

Κορομηλά Μαρ. (1988) *Ευτυχισμένος που Έκανε το Ταξίδι του Οδυσσέα*, Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα.

Κορομηλά Μαρ. (1989) *Πόντος – Ανατολία, φωτογραφικό οδοιπορικό*, Αθήνα: Λ.Μπαρτζιώτη

Κορομηλά Μαρ. (2001) *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα. Από την Εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα

Κυριακίδης Επ. (1987) *Βιογραφία των εκ Τραπεζούντος και της περί αυτήν χώρας από της Αλώσεως μέχρις ημών ακμσάντων λογίων*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών

Κωφός Ευ. (2003) «Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα» στο *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στην Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: ΜΙΕΤ

Λυδάκη Αν. (2001) *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα: Καστανιώτης

Λαμέρας Κ. (1921) επανέκδοση 1996, «Περί Μικράς Ασίας και των εν αυτή Κρυπτοχριστιανών», Αθήνα: Ελεύθερη Σέβις

Λαμπιδής Οδ. (1996) «Ο Πόντος στην αρχαιότητα», «Ο Βυζαντινός Πόντος», «Ο Πόντος στην Τουρκοκρατία», Εφημερίδα «Η Καθημερινή», 19/5/96

Λιάκος Α. (2011) *Εισαγωγή στο Το 1922 και οι πρόσφυγες, Μια νέα ματιά*, Αθήνα: Νεφέλη

Λίποβατς Θ.- Δεμερτζής Ν. (1994) *Δοκίμιο για την ιδεολογία*, Αθήνα: Οδυσσεάς
Ξενοφών, Κύρου Ανάβασις

Μακρυγιάννη Δ. (1996) "Erving Goffman: η μικροκοινωνιολογία της καθημερινής ζωής". Εισαγωγή στο Erving Goffman, *Συναντήσεις. Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Μαλκίδης Φ. (2012) «Οι Νεότουρκοι τότε και σήμερα», από την ιστοσελίδα: www.aktines.blogspot.gr

Μαραντζίδης Ν. (2001) *Γιασασίν Μιλλέτ: Ζήτω το έθνος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Μαυρογορδάτος Γ. (2003), «Οι εθνικές μειονότητες», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, επιμέλ. Χ. Χατζηιωσήφ, Αθήνα: Βιβλιόραμα

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη

Μηλιός Γ. (1990) Τρόποι παραγωγής και κοινωνικές σχέσεις στην ελληνική ύπαιθρο (19ος και 20ος αιώνας), *Επιστημονική Σκέψη*, Νο 47, Μάης-Ιούνης 1990

Μηλιός Γ. (1996) Ο Ασιατικός τρόπος παραγωγής, *Θέσεις* Νο 57, Οκτ-Δεκ 1996

Μηλιός Γ. (1997) *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Μηλιός Γ. (2000) *Ο Ελληνικός Κοινωνικός Σχηματισμός: Από τον Επεκτατισμό στην Καπιταλιστική Ανάπτυξη*, Αθήνα: Κριτική

Μιχαηλίδης Ι. (2007) *Πληθυσμιακές ανακατατάξεις στη σύγχρονη Μακεδονία*. <http://www.imma.edu.gr>

Μουσούρου Α. (1991) *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα: Gutenberg

Μουσούρου Α. (1993) *Από τους Γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σέγκεν. Προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη*, Αθήνα: Gutenberg

- Μοσκόφ Κ.** (1972) *Η Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909*, Θεσσαλονίκη: Νέα Πορεία
- Μοσκόφ Κ.** (1980) *Η Τραπεζούντα*, Θεσσαλονίκη: Μέρμηνα Ποντίων Κυριών
- Μοσχονάς Σ.** (2005) *Η γλώσσα, Γλωσσική τυποποίηση, περιοδικό Cogito* 02 (2005), 57-58
- Μοσχονάς Σ.** (2005) *Η προτεραιότητα του προφορικού λόγου*, εφημερίδα Τα Νέα
- Μουζέλης Ν.** (1978) *Νέο-Ελληνική Κοινωνία, Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα: Εξάντας
- Μουζέλης Ν.** (1994) *Εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Μουζέλης Ν.** (2000) *Η κρίση της κοινωνιολογικής θεωρίας. Τι πήγε λάθος;* Αθήνα: Θεμέλιο
- Μπαμπινιώτης Γ.** (2005) *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας
- Μπέλλου-Θρεψιάδη Α.** (1992) *Μορφές Μακεδονομάχων και τα Ποντιακά του Γερμανού Καραβαγγέλη*, Αθήνα: Τροχαλία
- Νικολαΐδης Αρ.** (1987) «Ο ιερός μαστός», Αθήνα: Κέδρος
- Οικονομίδης Δ.** (1928) «Γαμήλια έθιμας», Αθήνα: Αρχεϊόν Πόντου 1
- Οικονομίδης Δ.** (1931) «Αργυρούπολις», Αθήνα: Αρχεϊόν Πόντου 3
- Οικονομίδης Δ.** (1998) *Ο Πόντος και τα δίκαια του εν αυτό Ελληνισμού. Από χωρογραφικής, εθνογραφικής και ιστορικής απόψεως*, Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων
- Πάλλης Α.** (1925) *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα
- Παπαδοπούλου Δ.**, (2006) «Μορφές κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μεταναστών: Το παράδειγμα της Περιφέρειας Αττικής», στο Χ. Μπάγκας & Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg
- Παπαδοπούλου Δ.** (2011) *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα: Θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικές διαπιστώσεις*, στο Α.Μουσιδής-Δ.Παπαδοπούλου, *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των Μεταναστών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική
- Παπαρηγόπουλος Κ.** (1970) *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Αθήνα
- Παρασκευόπουλος Ιων.** (1981) *Εξελικτική Ψυχολογία*, τόμοι Α, Β, Γ, Δ, Αθήνα
- Παυλίδης Αντ.** (2004) *Το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας (1900-1914) και η ιδεολογική κυριαρχία των Ελλήνων στον Πόντο*, Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, Περιοδικό Αρχείο του Πόντου, παράρτημα 24
- Πελαγίδης Ε.** (1994) *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη
- Πελαγίδης Ε.** (1986) *Προσφυγικά Προβλήματα του Βορειοελλαδικού και λοιπού χώρου στο Ελληνικό Κοινοβούλιο 1924-1928*, Διάλεξη στην Εύξεινο Λέσχη Θεσσαλονίκης
- Πετροπούλου Ι.** (1997) «Κτερίσματα Προσφύγων» στο *Ο Ξεριζωμός και η Άλλη Πατρίδα*, Αθήνα: Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας
- Πετρίδου-Καπάτου Σ.** (2007) *Από τον Πόντο στην Κεφαλλονιά, μια πορεία – μια υπόσχεση*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού
- Πολίτης Αλ.**, (1998) *Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων
- Πουλαντζάς Ν.** (1982) *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Αθήνα: Θεμέλιο

- Πουланτζάς Ν.** (1982) *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Ράμφος Σ.** (1990) *Ιλαρόν φως του κόσμου*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν
- Ράμφος Σ.** (1997) *Το Αίνιγμα και η Μοίρα, Ποιητική Τέχνη στον «Οιδίποδα τύραννον»*, Αθήνα: Αρμός
- Ράμφος Σ.** (2002) *Η μοναξιά του ενός*, Αθήνα: Αρμός
- Ράμφος Σ.** (2012) *TIME OUT, Η ελληνική αίσθησι του χρόνου* Αθήνα: Αρμός
- Σαββίδης Θ.** (2007) «Ποντιακή διάλεκτος: Η “κληρονόμος” του Ομήρου». Από την ιστοσελίδα: www.e-istoria.com
- Σαμουηλίδης Χρ.** (2007) *Η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Σβορώνος Ν.** (1972) *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Σβορώνος Ν.** (1987) *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Σβορώνος Ν.** (2004) *Το Ελληνικό Έθνος, Γένεση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Πόλις
- Σκαλιδάκης Ι.** (2011) *Στοιχεία για τη συλλογική οργάνωση των προσφύγων στην πρωτεύουσα και τη σχέση τους με την πολιτική ζωή του Μεσοπολέμου*, Ιστοσελίδα: edromos.gr
- Σκοπετέα Ελ.** (1988) *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο
- Σταμάτη Α.** (2000) «Η “Ξένη” που έσπερνε τον θάνατο», άρθρο στην εφημερίδα τα Νέα, 29/1/2000
- Στράβων**, *Γεωγραφικά XI και XII*
- Τοντόροφ Τσβεταν** (1999) *Ο εκπατρισμένος*, Αθήνα: Πόλις
- Τριανταφυλλίδης Μ.** (1981) [1938] *Άπαντα*. 3^{ος} τόμ., *Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Τσαούσης Δ.Γ.** (1983) *Ελληνισμός και ελληνικότητα: Το πρόβλημα της Ελληνικής Ταυτότητας*, Αθήνα: Εστία
- Τσαούσης Δ.Γ.** (1985) *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Αθήνα: Gutenberg
- Τσιώλης Γ.** (2006) *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις : Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα : Κριτική
- Τσολάκης Π.** (2002) *Από τις χαμένες πατρίδες στη Μητροπολιτική Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κοζάνης
- Τσουκαλάς Κ.** (1975) *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1920)*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Τσουκαλάς Κ.** (1981) *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος: η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Τσουκαλάς Κ.** (1986) *Κράτος, Κοινωνία και Εργασία στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Σκύλαξ ο Καρυανδεύς**, *Περίπλους*
- Σπουδαστήριο Κοινωνιολογίας ΠΑΣΠΕ – Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών**, Φίλιας Β. γεν. εποπτεία (1977) *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα: Gutenberg
- Φραγκουδάκη Α.** (2003) *Γλώσσα τού σπιτιού και του σχολείου*, ΥΠΕΠΘ-Πανεπιστήμιο Αθηνών, σειρά: κλειδιά και αντικλειδιά, Αθήνα
- Φωτιάδης Κ.** (1988) *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη
- Φωτιάδης Κ.** (2002) «Μπολσεβίκοι και Κεμάλ» *Ε-Ιστορικά*, τεύχος 134

- Φωτιάδης Κ.** (2004) *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων
- Φωτιάδης Κ. - Ηλιάδου-Τάχου, Σοφία** (2007) *Η παιδεία στον Πόντο (1682-1922). Από το Σεβαστό Κυμνήτη και τον Περιλή Τριανταφυλλίδη ως το Νίκο Καπετανίδη*, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη
- Χαραλαμπίδης Μ.- Κ.Φωτιάδης** (1987) *Πόντιοι. Δικαίωμα στη μνήμη*, Αθήνα: Ηρόδοτος
- Χαραλαμπίδης Μεν.** (2011) Όψεις της πολιτικής συμπεριφοράς των προσφύγων στη μεσοπολεμική, Αθήνα, από την ιστοσελίδα edromos.gr
- Χασιώτης Ι.Κ.** (1993) *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας
- Χασιώτης Ι.Κ.** (2006) «Εισαγωγή», στο *Οι Έλληνες της Διασποράς, 15^{ος} -21^{ος} αι.* Ι.Κ. Χασιώτης, Ο. Κατσιαρδή-Hering, Ε. Αμαπατζή (επιμ.), Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων
- Χατζηκυριακίδης Κ.** (1999) *Το μεταλλείο Ταύρου (Μπουγά Μαντέν) 1826-1924), Συμβολή στην ιστορία των ελληνικών οικισμών της Μ. Ασίας*, Αθήνα: Αφοι Κυριακίδη
- Χριστίδης Α-Φ.** (2003) Εισαγωγή, στο « Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα», επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Χρύσανθος (Φιλίππιδης), αρχιεπίσκοπος Αθηνών** (1933), «Η Εκκλησία Τραπεζούντος», Αθήνα: Αρχαίον Πόντου 4/5
- Ψαρρού Ν.** (2005) *Εθνική Ταυτότητα στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Gutenberg
- Ψημίτης Μ.** (1999) «Η ατομική επιλογή ως παράγοντας πολιτισμικής ταυτότητας σε συνθήκες πολυπλοκότητας: Η περίπτωση της αλληλεγγύης». Στο Χρ. Κωνσταντοπούλου κ.ά (επιμ.), *‘Εμείς’ και οι ‘Άλλοι’. Αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα*, Αθήνα: Τυπωθήτω
- Ψημίτης Μ.** (2002) Εισαγωγή στο **Melucci ΑΙ.** *Κουλτούρες στο παιχνίδι. Διαφορές για να συμβιώσουμε*, Αθήνα: Gutenberg
- Ψημμένος Ι.** (2003) «Ερμηνείες Μετανάστευσης, προσδοκίες και ταυτότητες» στο Κ. Κασιμάτη επιμ., *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης, Η περίπτωση των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα: Gutenberg
- Ψημμένος Ι.** (2004) «Αναπαραστάσεις του Έθνους, της Ε.Ε. και της Ευρώπης από τα ΜΜΕ και τα πολιτικά κόμματα της Ελλάδας», στο Κ. Κασιμάτη επιμ., *Εθνική και Ερωπαϊκή Ταυτότητα, Συγκλίσεις και Αποκλίσεις*, Αθήνα: Gutenberg
- Ψημμένος Ι.** (2011) «Κοινωνιολογία και μετανάστευση», στο: *Όψεις Κοινωνικής Δυναμικής, Μελέτες χαριστήριες στην καθηγήτρια Κούλα Κασιμάτη*, Αθήνα: Gutenberg
- Ψυρούκης Ν.** (2000) *Η Μικρασιατική Καταστροφή*, Λευκωσία: Αιγαίον - Κουκίδα
- Ψυρούκης Ν.** (2003) *Το εθνικό ζήτημα*, Λευκωσία: Αιγαίον - Κουκίδα
- Ψυχοπαίδης Κ.** (1993) *Ο Max Weber και η κατασκευή εννοιών στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα : Κένταυρος
- Adorno Th. / Horkheimer M.** (επιμ.) (1987) *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά δοκίμια*, Αθήνα: Κριτική
- Adorno Th. / Horkheimer M.** (1986) *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, (μτφρ. Ζ. Σαρίκας), Αθήνα: Ύψιλον
- Adorno Th. W.** (1997), «Θεωρία της κοινωνίας και εμπειρική έρευνα», στο: Γ. Κουζέλης (επιμ.): *Επιστημολογία*, Αθήνα: νήσος

- Althousser L.** (1978) *Για τον Μαρξ*, Αθήνα: Γράμματα
- Anderson B.** (1997) *Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη
- Asan Öm.** (1998) *Ο Πολιτισμός του Πόντου*, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη
- Ascherson N.** (2002) *Μαύρη Θάλασσα, Αίκνο Πολιτισμού και Βαρβαρότητας* (μτφρ. Λ. Καρτζάς), Αθήνα: Ωκεανίδα
- Atkinson R.** (1998), *The Life Story Interview*, London: Sage Publications
- Bakhtin M.** (1980) *Προβλήματα Λογοτεχνίας και Αισθητικής*, Αθήνα: Πλέθρον
- Bakhtin M.** (2000) *Ζητήματα της Ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, Αθήνα: Πόλις
- Baldwin-Edwards M.** Η ένταξη των μεταναστών στην Αθήνα: Δείκτες ανάπτυξης και στατιστικές μέθοδοι μέτρησης, Παρατηρητήριο μετανάστευσης στη Μεσόγειο, <http://www.mmo.gr>
- Balibar E. - Wallerstein I.** (1991), *Φυλή, έθνος, τάξη : Οι διαφορούμενες ταυτότητες* (μτφρ. 'Αγ. Ελεφάντης και Ελένη Καλαφάτη), Αθήνα: Πολίτης
- Bergson H.** (1998), *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης*, Αθήνα: Καστανιώτης
- Bergson H.** (2009) *Η δημιουργική εξέλιξη*, (μτφρ. Κ.Παπαγιώργης, Γ. Πρελορέντζος), Αθήνα: Πόλις
- Bertaux D.** (1981) *Biography and Society*, London: Sage Publications
- Bertaux D.** (1981) "From the Life-History approach to the transformation of sociological practice", στο Bertaux D. (ed.) *Biography and Society: The Life-History Approach in the Social Sciences*. International Sociological Association, Sage, 1981: 29- 45
- Bourdieu P.** (1994), *Κείμενα κοινωνιολογίας*, (επιμέλεια Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Δελφίνι
- Bourdieu P.** (2008), *Η Διάκριση. Κοινωνική Κριτική της Καλαισθητικής Κρίσης*, (μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, πρόλογος Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Πατάκης
- Bryer A.** (1961) «The littoral of the Empire of Trebizond in two fourteenth-century portolano maps», *Αρχαίον Πόντου* 24
- Bryer A.** (1968) «Nineteenth-century monuments in the city and vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes, Part 2», *Αρχαίον Πόντου* 29
- Bryer A. - Isaac J. - Winfield D.** (1972-1973) «Nineteenth-century monuments in the city and vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes, Part 4», *Αρχαίον Πόντου* 32
- Castles, S.** (1997), Multicultural Citizenship: The Australian Experience, In: V.Bader (ed.), *Citizenship and Exclusion*, στην ιστοσελίδα: <http://scholar.google.gr>
- Dakin D.** (2012) *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφρ. Α.Ξανθόπουλος, Αθήνα: MIET
- Driedger L.** (1989) *The Ethnic Factor: Identity in Diversity*, Toronto: McGraw-Hill Ryerson
- Driedger L.** (1996) *Multi-Ethnic Canada: Identities and Inequalities*, Toronto: Oxford University Press
- Durkheim E.** (1968) *Οι Κανόνες της Κοινωνιολογικής Μεθόδου*, (μτφρ. Λ. Μουσουρού), Αθήνα: Gutenberg
- Durkheim E.** (1998) *Συλλογικές αναπαραστάσεις και αντιληπτικές κατηγορίες* (μτφρ Θ. Ανθογαλίδου), virtualschool.web.auth.gr
- Durkheim E.** (1998) *Η εκπαίδευση, η φύση της, ο ρόλος της*, (μτφρ Θ. Ανθογαλίδου), virtualschool.web.auth.gr
- Elias N.** (1997) *Η εξέλιξη του Πολιτισμού, Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές*

- έρευνες (μτφρ Εμ. Βαϊκούση), Αθήνα: Νεφέλη
- Fallmerayer J.Ph.** (1984) *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος*, Θεσ/νίκη: Αφοι Κυριακίδη
- Fallmerayer J.Ph.** (1984) *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*, (μτφρ. Κ. Ρωμανός), Θεσσαλονίκη: Νεφέλη
- Fallmerayer J.Ph.** (2001) *Αυθεντικά Κείμενα*, (μτφρ. Σ. Μαυρίδης), Θεσ/νίκη: Αφοι Κυριακίδη
- Freud S.** (1978) *Τοτέμ και Ταμπού*, (μτφρ. Χ. Αντωνίου), Αθήνα: Επίκουρος
- Freud S.** (1994) *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, (επιμ. Θ. Λίποβατς, μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος
- Gellner E.** (1992) *Έθνη και εθνικισμός*, (μτφρ. Δ. Λαφαζάνη), Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Giddens A.** (2002) *Κοινωνιολογία*, (μτφρ. Επ. Δ Τσαούσης), Αθήνα: Gutenberg.
- Glogg R.** (1994) *Σύντομη Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, (μτφρ. Χ. Φουντέας) Αθήνα: Καρδαμίτσα
- Glogg R.** (2004) *Η Ελληνική Διασπορά στον 20^ο αιώνα*, (μτφρ. Μ. Φράγκου), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Goffman E.** (2001) *Στίγμα, Σημειώσεις για τη Διαχείριση της Φθαρμένης Ταυτότητας*, (μτφρ. Δ. Μακρυγιώτη) Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Goffman E.** (2007) *Η παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή*, (μτφρ. Δ. Μακρυγιώτη), Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Gutmann A.** (1997) Εισαγωγή στο **Taylor C.** *Πολυπολιτισμικότητα : Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης* (μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης), Αθήνα: Πόλις
- Habermas J.** (1993) *Ο Φιλοσοφικός Λόγος της Νεωτερικότητας. Δώδεκα Παραδόσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Habermas J.** (1994) *Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνη
- Held D.** (2003) *Η εξέλιξη του σύγχρονου κράτους*, στο Hall St., Gieben B., (επιμ.) *Η διαμόρφωση της Νεωτερικότητας*, Αθήνα: Σαββάλας
- Hobsbawm E.J.** (1990) *Έθνη και εθνικισμός, από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, (μτφρ. Χ. Νάντρινς), Αθήνα: Καρδαμίτσα
- Hobsbawm E.J.** (1994) *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, Αθήνα: ΜΙΕΤ
- Hobsbawm E.J.** (1999) *Η Εποχή των Άκρων, Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Hobsbawm E.J.** (2000) *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών 1875-1914*, Αθήνα: ΜΙΕΤ
- Hobsbawm E.J.** (2000) *Η Εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848* (μτφρ. Μ. Οικονομοπούλου), Αθήνα: ΜΙΕΤ
- Inalcik Halil** (1995) *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφρ. Μ. Κοκολάκης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Kimlicka W.** (1996) *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Kedourie El.** (1970), (επιμ. και εισαγωγή) *Nationalism in Asia and Africa*, Νέα Υόρκη: Meridian
- Kuhlman T.** (1990) *The economic integration of refugees in developing countries: A reserch Model*, Universiteit: Amsterdam, <ftp://zappa.ubv.vu.nl>
- Λένιν Β. Ι.** (1975) *Κράτος και Επανάσταση* (μτφρ. Α. Σολάρο), Αθήνα: Θεμέλιο
- Λένιν Β. Ι.** (2005) *Ο Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Lévi-Strauss C.** (1977) *Η άγρια σκέψη* (εισαγωγή σχόλια. Αλ. Κυριακίδου-Νέστωρος, μτφρ. Ε. Καλπούρτζη), Αθήνα: Παπαζήσης

- Lévi-Strauss C.** (1986) *Μύθος και Νόημα* (μτφρ. Β. Αθανασόπουλος), Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα
- Lévi-Strauss C.** (1991) *Φυλή και ιστορία* (μτφρ. Ε. Παπάζογλου), Αθήνα: Γνώση
- Macé-Scaron J.** (1992) *Τραπεζούντα. Οι τελευταίες μέρες της αυτοκρατορίας. Δαβίδ Κομνηνός* (μτφρ. Αγγ. Φιλιπάτος), Αθήνα: Νέα Σύνορα - Λιβάνη
- Marx K.** (1978) *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (μτφρ. Φ. Φωτίου), Αθήνα: Θεμέλιο
- Marx K. – F. Engels** (1963) *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (μτφρ. Γ. Κορδάτος), Αθήνα
- Marx K. – F. Engels** (1985) *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, (εισαγωγή, μτφρ. Υπομνηματισμός Π. Κονδύλης) Αθήνα: Γνώση
- Mason J.** (2003) *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, (επιμ. Ν. Κυριαζή), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Mead G.H.** (1934) *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist* (Edited by Charles W. Morris) University of Chicago από την ιστοσελίδα: www.brocku.ca
- Melucci A.** (2002) *Κουλτούρες στο παιχνίδι. Διαφορές για να συμβιώσουμε* (μτφρ. εισ. Επιμ. Μ. Ψημίτης), Αθήνα: Gutenberg
- Melville H.** (1991) *Μόμπι Ντίκ ή Η Φάλαινα* (μτφρ. Α.Κ.Χροστοδούλου), Αθήνα: Gutenberg
- Morgenthau H.** (1994) *Η αποστολή μου στην Αθήνα 1922 το έπος της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα*, (μτφρ. Σ. Κασεσιάν), Αθήνα: Τροχαλία
- Moscovici S.** (1999) *Η Ψυχανάλυση, η Εικόνα της και το Κοινό της*, (επιμ. Α.Μαντόγλου, μτφρ. Μ. Κολώνιας), Αθήνα: Οδυσσέας
- Nussbaum M. και άλλοι** (1999), *Υπέρ Πατρίδος, Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός;*, Αθήνα: Scripta
- Ong J. Walter** (1997) *Προφορικότητα και εγγραμματοσύνη, Η εκτεχνολόγηση του λόγου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Plummer K.** (2000) *Τεκμήρια Ζωής*, Αθήνα: Gutenberg
- Renan E.** (1993), *Τι είναι το Έθνος*, Αθήνα: Πολίτης, τεύχος 121
- Smith An.** (2000) *Εθνική ταυτότητα*, Αθήνα: Οδυσσέας
- Snell Bruno** (1997) *Η ανακάλυψη του πνεύματος. Ελληνικές ρίζες της ευρωπαϊκής σκέψης* (μτφρ. Δ.Ι.Ιακώβ), Αθήνα: MIET
- Taylor C.** (1997) *Πολυπολιτισμικότητα : Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης / σχόλια των Anthony Appiah, Steven C. Rockefeller, Michael Walzer, Susan Wolf*, εισαγωγή και επιμέλεια Amy Gutmann (μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης), πρόλογος Κ. Παπαγεωργίου, Αθήνα: Πόλις
- Tuma El.H.** (1971) *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία - Από το δέκατο αιώνα ως σήμερα: Θεωρία και ιστορία της οικονομικής μεταβολής*, Αθήνα: Gutenberg
- Vermeulen H.** (2004) «Models and Modes of Immigrant Integration...and where does Southern Europe fit», στο *Immigration and Integration in Northern versus Southern Europe*, Αθήνα: Ολλανδικό Ινστιτούτο της Αθήνας
- Weber M.** (1997) *Εθνοτικές σχέσεις και Πολιτικές κοινότητες*. (εισαγ.μτφρ. Θαν. Γκούρας), Αθήνα: Κένταυρος
- Weber M.** (1997) *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Gutenberg
- Weber M.** *Η Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*. (πρόλ. Εισαγ.μτφρ. Μ.Γ. Κυπραίος), Αθήνα: Παπαζήσης

